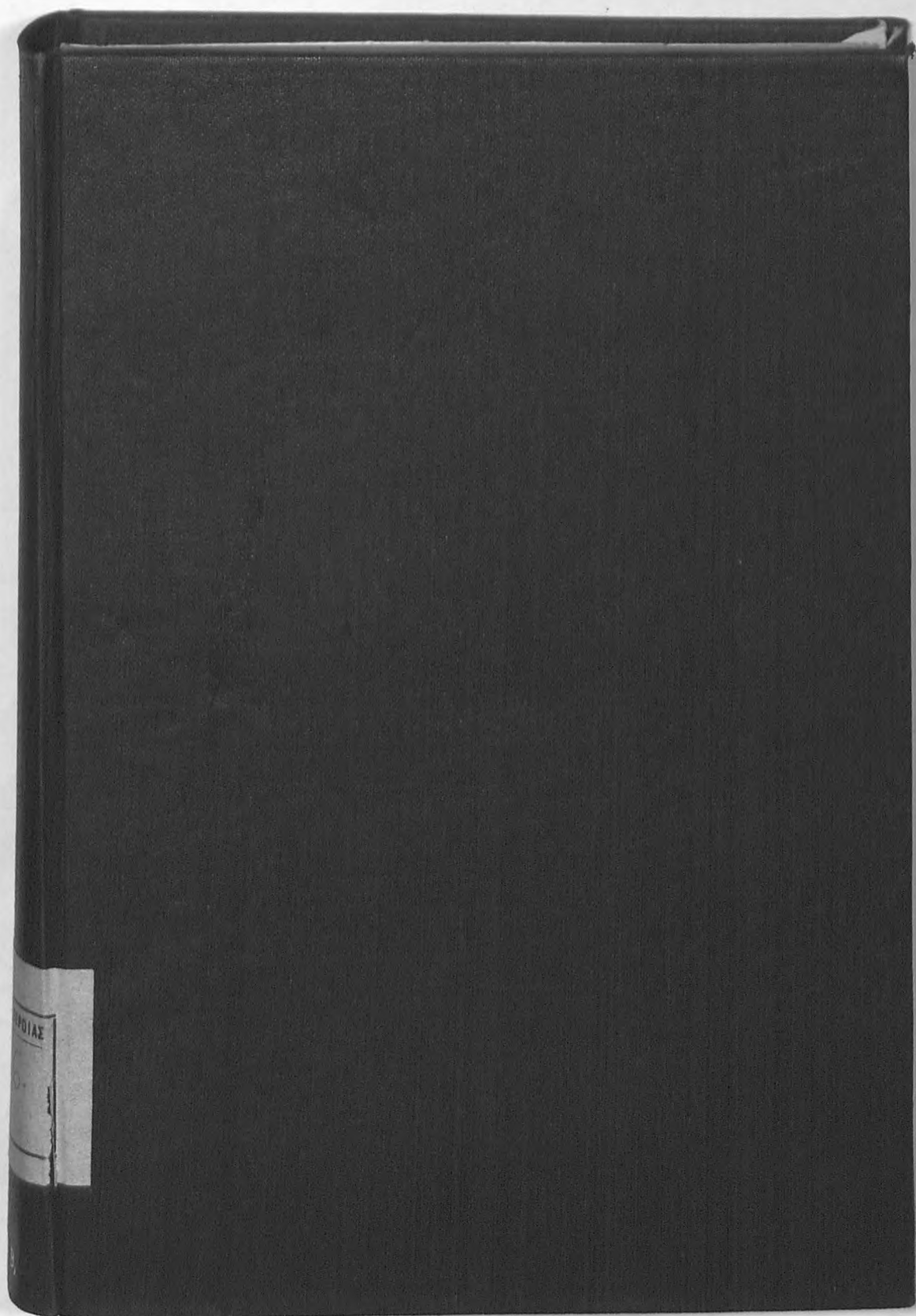

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
900 ΒΕΡΟΙΑΣ
Αριθ. εις 784669
Εξ αγοράς Διεύθυνση
Παράδοση
62ΚΕΚ-00545

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ΣΕΙΡΑ
ΕΓΚΥΚΛΙΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ
ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΙΕΡΑΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ.

ΤΟΜΟΣ ΕΝΝΑΤΟΣ.

ΣΕΙΡΑ
ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΜΟΝΟΤΟΜΟΝ
ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΓΕΛΙΟΓΡΑΦΩΝ
ΤΟΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΣΕΙΡΑ

Αρ. 7846

ΕΚΚΥΚΛΙΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ

ΤΩΝ ΙΕΡΑΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ,

ΣΥΝΕΡΑΝΙΣΘΕΙΣΑ

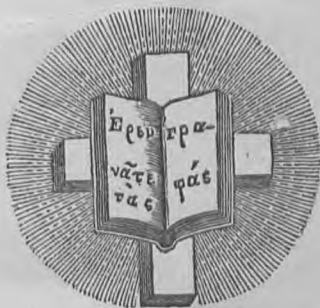
ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΚΑΙ ΕΓΚΡΙΣΕΙ ΤΟΥ ΤΗΟΥΡΓΟΥ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ,

και έκδοθεῖσα δαπάνη τοῦ δημοσίου ταμεῖου.

ΤΟΜΟΣ Θ΄

Περιέχων Χριστιανικὴν Ἠθικὴν καὶ Λειτουργικὴν.

Ἀρχὴ Σοφίας φόβος Κυρίου.
Παροιμ. Σολομ. Α', 7.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΕΡΜΟΥ.
(κατὰ τὴν ὁδὸν Μουσῶν, ἀριθ. 2.)

1869.

Αρ. 7846

Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Βέροιας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΟΤΕΚΤΟΡΙΑ
 ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
 ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
 ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΠΙΣΚΟΠΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
 ΕΝ ΤΗ ΕΛΛΑΔΙ

ΤΟΜΟΣ Β'

ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
 ΕΝ ΤΗ ΕΛΛΑΔΙ

ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
 ΕΝ ΤΗ ΕΛΛΑΔΙ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
 ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
 (ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ)

1881

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

ΚΑΙ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ

ΥΠΟ

Π. ΡΟΜΠΟΤΟΥ,

Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Ἐθν. Πανεπιστημίῳ
καὶ τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ῥιζαρείῳ Σχολῇ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΕΡΜΟΥ.

(κατὰ τὴν ἑδὸν Μουσῶν, ἀριθ. 2.)

—
1869.

Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Βέροιας

ИЖОН ИЖИМАТЗИР

LA 28

«Ἔσσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι, ὥσπερ ὁ Πατὴρ ἡμῶν ὁ
ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστιν.» (Ματθ. 5, 48)

«Ὁὗ γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἔμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν» (Ματθ. 18,20).

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

*Περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς προῦδου τῆς Χριστιανικῆς
Λειτουργίας.*

- § 5. Χαρακτηριστικά τῆς Χριστ. Λειτουργίας 138
§ 6. Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Χριστ. Λειτουργίας 145

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

Περὶ τοῦ Ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ.

- § 7. Τινὰ περὶ τοῦ Ναοῦ καθόλου..... 158
§ 8. Περὶ τῶν μερῶν τοῦ Ναοῦ 169
§ 9. Περὶ τῆς ἀγιογραφίας..... 176
§ 10. Περὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν..... 189
§ 11. Περὶ τῶν ἱερῶν ἀμφίων καὶ ἰδίως περὶ τῆς ἱερατικῆς στολῆς 198

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Περὶ ἐορτῶν.

- § 12. Τινὰ περὶ τῶν Χριστ. ἐορτῶν καθόλου..... 208
§ 13. Περὶ τοῦ Ἑβδομαδιαίου κύκλου τῶν ἐορτῶν 213
§ 14. Περὶ τῶν Δεσποτικῶν ἐορτῶν καὶ α) περὶ τῶν ἀκινήτων Δεσποτ. ἐορτῶν 217
§ 15. β) Περὶ τῶν κινήτων Δεσποτ. ἐορτῶν..... 225
§ 16. γ) Περὶ τῶν ἐορτῶν τοῦ τιμίου Σταυροῦ καὶ τῶν Θεομητορικῶν 255
§ 17. Περὶ τῶν ἐορτῶν τῶν Ἀγίων τοῦ Θεοῦ..... 264

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

Περὶ τῆς ἱερᾶς Ὑμνολογίας.

- § 18. Τινὰ περὶ τοῦ κεφαλαίου τούτου..... 273
§ 19. Περὶ τῆς Ἑκκλ. Ψαλμωδίας καθόλου 274
§ 20. Περὶ τῆς λειτουργ. χρήσεως τῆς Γραφῆς..... 281
§ 21. Περὶ τῆς Ἑκκλησ. Ὑμνολογίας κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας 287
§ 22. Περὶ τῆς Ὑμνολογίας ἀπὸ τῆς Δ΄ Ἑκατ. καὶ ἐφεξῆς, καὶ α) μέχρις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.. 295

§ 23. 6) Περὶ τῆς Ὑμνολογίας ἀπὸ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ ἑφεξῆς	309
--	-----

ΒΙΒΛΙΟΝ Β΄

Περὶ τῶν Ἐκκλ. Ἀκολουθιῶν.

§ 24. Τινὰ περὶ τοῦ βιβλίου τούτου	321
--	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Περὶ τῶν νυχθημερινῶν Ἀκολουθιῶν.

§ 25. Περὶ τῆς γενέσεως τούτων καθόλου	322
§ 26. Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου	324
§ 27. Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ	327
§ 28. Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου	335
§ 29. Περὶ τῶν ἄλλων νυχθημ. Ἀκολουθιῶν	343

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς θείας Λειτουργίας.

§ 30. Τινὰ περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τούτων	353
§ 31. Περὶ τῆς θείας Λειτουργίας	355
§ 32. Περὶ τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγ. Δώρων	382

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Περὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν Ἀκολουθιῶν.

§ 33. Τινὰ περὶ τούτων καθόλου	386
§ 34. Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τῶν Μυστηρίων τοῦ Βαπτίσματος καὶ Μύρου	387
§ 35. Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῶν ἄλλων Μυστηρίων	396
§ 36. Περὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν	405

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ.

Σελ. 16. στίχ. 19—20. (Ματθ. 19, 16—21). Σελ. 77. στίχ. 18—19. ἤτοι δικαιοσύνης καὶ φιλαδελφίας. Σελ. 134. στ. 9. Μετὰ τὸ Πανθίκτη πρὸς θεοὺς (ἤτις Ἀνθολόγιον πρότερον ἐλέγετο). Σελ. 245. στ. 14. ὑπὸ τῶν δύο χορῶν. Σελ. 284. στ. 16. περὶ ὧν ἐρρέθη. Σελ. 285. ἐν ὑποσημ. πρὸς θεοὺς εἶναι συμπλήρωμα ἢ Κυριακῇ προσευχῇ. Σελ. 293. στ. 4. φάβην καινὴν. Σελ. 380. στ. 9. Μετὰ τὸ μεταδίδεται πρὸς θεοὺς Ταῦτα δὲ λέγων ὑψοῖ τὸν ἅγιον Ἄρτον.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

ΟΡΙΣΜΟΣ, ΜΕΘΟΔΟΣ, ΩΦΕΛΕΙΑ.

§ 1. Ὅρισμός.

Χριστιανική Ἠθική λέγεται ἡ περὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἥθους διδασκαλία.

Ἐν τῷ ὁρισμῷ τούτῳ περιλαμβάνεται ὅτι ὑπόθεσιν ἔχει ἡ Ἠθική τὸ ἥθος, ὅπερ ἐστὶν ἡ δευτέρα φύσις τοῦ ἀνθρώπου, εἰς ἣν τείνει φύσει ὁ ἀνθρώπος, καὶ ἥτις, ὅταν μορφωθῇ ὀρθῶς, εἶναι τὸ ἄκρον ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου. Μορφοῦται δὲ ὀρθῶς τὸ ἥθος καὶ κατορθοῦ οὕτως ὁ ἀνθρώπος τὸν ὑψιστον αὐτοῦ προορισμόν, ἐν ᾧ καὶ ἡ μακαριότης αὐτοῦ, ὅταν ὑπὸ χριστιανικῶν ἀρχῶν καταρτισθῇ ἡ θέλησις ἡμῶν, ἡ πρακτικὴ αὕτη δύναμις.

α) Τὸ ἥθος, ἐξ οὗ καὶ ἡ Ἠθική ἀπὸ Ἀριστοτέλους ἔλαβε τὴν προσηγορίαν, παράγεται παρὰ τὸ ἔθος καὶ εἶναι καὶ πράγματι ὡς καὶ κατὰ γράμμα ἐπέκτασις τοῦ ἔθους, καθὼς τὸ συνώνυμον ἐξίς ἐπεκτεινόμενον γίνεται φύσις. Εἶναι λοιπὸν τὸ ἥθος ἡ δευτέρα φύσις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀνάπτυξις εἴτε τὸ ἐνεργεῖα τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου δι' ἔθους, ἥτοι ἀσχήσεως τῆς ἐλευθέρας θελήσεως εἶναι τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, ὡς λέγει ἡ Γραφή. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ θέλησις οἴκοθεν δὲν κανονίζεται ἀλλ' ὑπὸ τοῦ νοῦς, ὅστις ἀγεί αὐτὴν καὶ διατίθησιν, ὑποδεικνύων τὸν σκοπόν, δὲν δύναται δὲ ἀπταιστως πάντοτε νὰ ὀδηγῇ ὁ ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας ἐπισκοτισθεὶς νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο καὶ δὲν κατορθοῦται

ἡ ἐξομοίωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἥτις εἶναι ὁ ἀληθὴς καὶ ὕψιστος σκοπὸς τοῦ βίου, ἂν μὴ φωτισθῇ ὁ νοῦς ἡμῶν ὑπὸ τοῦ φωτὸς τοῦ Χριστοῦ.

6) Ἡ ὁρησκειά εἶναι σύνδεσμος μετὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐν τῷ συνδέσμῳ τούτῳ ὑφίσταται ὁ ἀληθὴς βίος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁρησκευτικότης ἄρα καὶ ἠθικότης δὲν διαφέρουσιν ἀλλήλων κατ' οὐσίαν· διότι ὁ βίος ἡμῶν ἐφ' ὅσον μὲν θεωρεῖται ἀσχέτως, ὡς προτὶν μόνον τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως, λέγεται ἠθικός, ὅταν δὲ θεωρηθῇ ἐν τῇ συναφείᾳ αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ, λέγεται ὁρησκευτικός, ὡς καὶ ἅπας ὁ βίος ἡμῶν δύναται νὰ ὀνομασθῇ καὶ ὀφείλει νὰ γείνη λατρεία τοῦ Θεοῦ ἐν ἅπασιν.

"Ὅτι δὲ φύσει ὁρησκευτικὸν ὂν ὁ ἄνθρωπος, ὡς φύσει γινῶναι Θεὸν δύναται, δῆλον τοῦτο ἄλλοθεν. Δῆλον καὶ τοῦτο ἐκείθεν ὅτι ἡ χριστιανικὴ ὁρησκειά εἶναι ἡ ἀνανέωσις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ διαβραχέντος ὁρησκευτικοῦ δεσμοῦ μετὰ τὴν ἁμαρτίαν, καὶ ὅτι πηγὰς τῆς χριστιανικῆς ὁρησκειᾶς εἶναι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ὁ ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γραφῇ (Παλαιᾷ καὶ Κ. Διαθήκῃ) καὶ ἐν τῇ ἱερᾷ παραδόσει (Ἀποστολικῇ τε καὶ Ἐκκλησιαστικῇ) περιεχόμενος.

γ) Διαφέρουσιν ἄρα αἱ χριστιανικαὶ ἀρχαὶ τῶν φιλοσοφικῶν, ἐφ' ὧν ἐδράζεται ἡ λεγόμενη φιλοσοφικὴ Ἠθική; Ἡ κυριωτάτη πηγὴ τῶν διαφορῶν καὶ πρώτη διαφορὰ εἶναι ἡ ἐκ τῶν πηγῶν· διότι ἡ μὲν φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ πηγὴν ἔχει τὸν ἀνθρώπινον νοῦν καὶ τὴν πείραν αὐτοῦ τὴν ἐξ ἰδίων δυνάμεων, ἡ δὲ χριστιανικὴ μετὰ τῆς πείρας ταύτης καὶ τὴν θείαν Ἀποκάλυψιν.

"Ἦν δὲ ἐννοήσωμεν τὰς ἄλλας διαφοράς, πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ ἀκόλουθα· ὅτι πρὸς ὀρθὸν ἠθικὸν βίον ἀπαιτοῦνται οὐ μόνον ὄρθαι καὶ ἐπαρκεῖς ἐννοιαί· περὶ τῶν τριῶν κεφαλαίων πάσης ἀνθρωπίνης γνώσεως, περὶ Θεοῦ, ἀνθρώπου καὶ σωτηρίας, ἀλλὰ καὶ βέβαιαι καὶ καρποφόραι· διότι οὐδεὶς ἐπ' ἀβεβαίων οἰκοδομεῖ τὸν βίον αὐτοῦ· οὐδεὶς δὲ βεβαιοῦται διὰ μόνης τῆς θεωρητικῆς ὁδοῦ, ἀλλὰ κυρίως διὰ τῆς πρακτικῆς. "Ὅταν ἀρχαὶ τινες καρποφορήσωσι, τότε πείθεται τις ἀδιστακτικῶς περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῶν. Πρὸς δὲ τούτοις πρέπει νὰ σημειωθῇ καὶ τὰδε, ὅτι πρὸς ἀντιπαραβολὴν πρέπει νὰ ληθῶσιν ὑπ' ὄψιν τὰ φιλοσοφήματα τὰ

μὴ φωτισθέντα ὑπὸ τοῦ φωτός τοῦ Χριστοῦ, διότι οὕτω μόνον καταφαίνεται ἀριδύλως, τί πράγματι ἠδυνήθη ὁ ἄνθρωπος ἐξ ολίγων δυνάμεων νὰ ἐννοήσῃ καὶ πράξῃ. Καὶ λοιπὸν παρατηροῦμεν

1) Οὐ μόνον τὰ ἀρχαῖα φιλοσοφήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ νεώτατα σαλεύονται καὶ κυμαίνονται περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καὶ σωτηρίας ἢ στρεβλαί, ἢ ἀνεπαρκεῖς εἶναι αἱ περὶ Θεοῦ δόξαι. Ὅταν δὲ θεοποιηθῇ τὸ κακὸν καὶ θειωρῇθῇ ὥς τι ἀναγκαῖον στοιχεῖον τοῦ κόσμου, δὲν ἐξηγεῖται τότε τὸ πῶς δύναται νὰ ἀπαλλαχθῇ τις αὐτοῦ· πῶς θὰ κατορθωθῇ ἡ ἀρετὴ καὶ αἱ εὐγενεῖς καὶ ὑψηλαὶ τάξεις τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν θέλει καταντήσῃ ἄρά τις εἰς τὸ ἀποτρόπαιον συμπέρασμα, εἰς ὃ κατήντησαν πολλοί, ὅτι εἶναι τὸ κακοδαίμονέστατον ζῶον ὁ ἄνθρωπος; διότι ἔχει ἤδη φαντασίαν καὶ πλάττει οὐράνια, ἐνῶ αὐτὸς μόνον ἐπίγεια πρέπει νὰ φρονῇ ὥς τι θνητόψυχον κτῆνος, καὶ νὰ ἄγῃται ὑπὸ τῶν ἀγρίων καὶ ἀλόγων παθῶν! Ἀλλὰ πόθεν ἡ φαντασία αὕτη; Ἄνευ τῆς φαντασίας ταύτης ἦτο δυνατόν νὰ κατορθωθῶσι τσαῦτα καὶ τηλικαῦτα; ἦτο δυνατὴ πᾶσα πρόοδος;

2) Καὶ ὁ Σωκράτης καὶ οἱ μετὰ ταῦτα οὐ μόνον δὲν μετέβαλον τὸν κόσμον, ἀλλ' οὐδὲ τοὺς περὶ αὐτοὺς. Πῶς ἦτο δυνατόν νὰ καρποφόρήσωσιν αἱ ἀρχαὶ αὐτῶν (αἱ ἄλλως ἐν πολλοῖς σαθραί); πόθεν ἡ βεβαιότης περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῶν, ὅτε ἡδὴ φύσει ῥέπει ἐπὶ τὰ πονηρὰ ὁ ἄνθρωπος, καὶ τῷ νόμῳ τοῦ νοὸς ἀντιστρατεύεται ὁ νόμος τῆς σαρκὸς, καὶ διὰ τοῦτο μᾶλλον σοφιστεύεται ἕκαστος καὶ προφασίζεται προφάσεις ἐν ἁμαρτίαις; Ὁ βίος ἡμῶν εἶναι ἀγών· πρὸς τὸν ἀγῶνα τοῦτον χρῆζομεν θεοτεύχτου πανοπλίας· χρῆζομεν ὑπερφυῶν ὀργάνων, ἵνα στηριχθῶμεν ἐν τῷ ἀγαθῷ, καὶ γενναίως ἀθλήσωμεν, καὶ κομισώμεθα τὸν στέφανον τῆς ζωῆς!

3) Τούναντίον δὲ παρατηροῦμεν ὅτι ὁ χριστιανισμὸς οὐ μόνον ἐκέρηξεν ὑψηλὰς ἀληθείας περὶ Θεοῦ καὶ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, οὐ μόνον ἐκέρηξε τὴν ἀγάπην καὶ αὐτῶν τῶν ἐχθρῶν, ἀλλὰ καὶ καρποὺς τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης βλέπομεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὠραίους καὶ γενναίους. Οἱ πρῶτοι λύκοι ἐγένοντο πρόβατα· οἱ ἄγγελοι τοῦ σκότους μετεβλήθησαν εἰς ἀγγέλους φωτός· μὲ κί-
1*

δυνον τῆς ἰδίας ζωῆς ἐνοσήμεον ἐν καιρῷ λοιμῶν τοὺς διώκτας τῶν, ἀπελύτρου ἀπο τῆς αἰχμαλωσίας. Πᾶν ἐφ' ᾧ σέμνυται ἡ ἡμετέρα κοινωνία, φιλανθρωπικὰ καταστήματα, ὑψηλαί περὶ ἀνθρώπου ἐννοιαί πολιτικῶν, ποιητῶν καὶ συγγραφέων, καὶ ἠθικὰ πολιτεύματα, πάντα ταῦτα εἶναι καρποὶ ὥραιοι καὶ γενναῖοι τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Κατόρθωσι δὲ πάντα ταῦτα ὁ χριστιανισμὸς καὶ μέλλει νὰ κατορθώσῃ πλείονα, διότι χορηγεῖ τὴν πανοπλίαν τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως, καὶ διὰ ταύτης ἐκπολιοῦ καὶ τὸν Οὐρανὸν ὁ νέος Ἰσραὴλ, ἵνα λάθῃ τὴν ἐξ ὑψους δύναμιν, τὴν χάριν τὴν ζωοποιὸν καὶ σωτήριον.

Πιστεύει δὲ ἀδιστακτικῶς ὁ χριστιανὸς καὶ καρποφορεῖ ἡ πίστις του διὰ τοῦτο, διότι βλέπει τοὺς καρποὺς τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐκ τούτου συμπεραίνει ὅτι αἱ ἀρχαὶ τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι ὀρθαί, καὶ ὅταν ἐνίοτε δὲν δύναται νὰ κατανοήσῃ αὐτάς. Εὐρίσκει ἀνάπαυσιν τῆς συνειδήσεως ἐν τῷ σταυρῷ τοῦ Χριστοῦ· διότι κατηλάγη ὁ Θεὸς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἐπομένως ὁ πιστεύων εἰς Χριστὸν δύναται νὰ εὐαρεστήσῃ τῷ Θεῷ καὶ διὰ τῶν μικρῶν ἔργων του, ἢ μᾶλλον διὰ τῆς προσπάθειάς του. Δύναται δὲ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ νὰ κατακτήσῃ εἰς ἄνδρα τέλειον.

Ὡστε μόνον ἐν τῷ χριστιανισμῷ νοεῖται τὸ κατορθωτὸν τῆς ἀρετῆς καὶ ἐν αὐτῷ τὸ πρῶτον ἀγαθὸν τοῦ βίου τούτου, ἡ γαλήνη τῆς συνειδήσεως. Ἐν αὐτῷ καὶ τὸ ἕτερον ἀγαθόν, ἡ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητος.

§ 2. Μέθοδος.

Ἴνα μεθοδικῶς κατασκευασθῇ ὅλη τις, πρέπει ν' ἀναλυθῇ εἰς μέρη καὶ νὰ εὐρεθῇ ὁ ἐνωτικὸς δεσμὸς τῶν μερῶν, δι' οὗ εὐρίσκονται καὶ τὰ ὅρια τῆς ἐκτάσεως. Ταῦτα δὲ πάλιν ἡ εὐρύτερα ἢ στενότερα εἶναι κατὰ τὸν διδακτικὸν σκοπόν.

Ἐνταῦθα ὅλη εἶναι ὁ ἠθικὸς βίος, ὁ ὑπὸ τῆς ἐλευθέρας θελήσεως ἐνεργούμενος. Ἡ ἐλευτέρα θέλησις ἄγεται ὑπὸ τοῦ λόγου, ὅστις κατὰ σκοπὸν ἐνεργεῖ.

Ὁ λόγος δὲ ἡμῶν διατίθεται τὸ αἶσθημα, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ ἄμεσον ἐλατήριον τῆς βουλήσεως. Ἐπομένως πρέπει νὰ δειχθῇ ὁ

σκοπὸς τοῦ ἠθικοῦ βίου, ὅστις καὶ ἄκρον ἀγαθὸν καλεῖται. Ἐκ τούτου ἐξάγεται ὁ ἠθικός νόμος ὁ κανονίζων τὴν θέλησιν ἡμῶν πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ, εἴτα δεικνύνται· οἱ ὅροι, δι' ὧν οἰκειοῦται καὶ ἐνεργεῖ τὸ ἀγαθὸν ὁ ἄνθρωπος. Κατόπιν δεικνύνται ἡ οἰκείωσις αὕτη ἢ δι' ἔργων καὶ ἠθικῆς καταστάσεως ἐκδηλουμένη. Ταῦτα δὲ εἶναι ἅμα ὁ καρπὸς τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας· εἶναι τὸ ἀγαθὸν κτῆμα γινόμενον τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὰ καθ' ἕκαστον τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἅμα δὲ καὶ τοῦ ἠθικοῦ βίου χρήζουσι λεπτομερεστέρας τινὸς ἐξετάσεως, διὰ τοῦτο συνοπτικώτερον μὲν ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ ἐξετάζεται ἡ πρόσδος τοῦ ἠθικοῦ βίου καθόλου, λεπτομερέστερον δὲ ἐξετάζονται τὰ καθ' ἕκαστον τοῦ ἠθικοῦ βίου, ὡς καθήκοντος καὶ ἀρετῆς καὶ ἀγαθῶν, ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ.

Δύναται δὲ ἐπ' ἅπειρον νὰ ἐπεκταθῇ ἡ ὕλη τῆς Ἠθικῆς καὶ μάλιστα ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ, ὅταν ἀναλογισθῇ τις ὅτι ἅπας ὁ βίος ἡμῶν περιλαμβάνεται ἐν αὐτῇ· διότι ἅπαντα ὀφείλομεν νὰ πράττωμεν ὀρθῶς ὡς λογικὰ ὄντα. Ἀλλ' ἐν τῇ Ἠθικῇ δεικνύται μόνον γενικώτερον τί τὸ καθήκον, καὶ παραπέμπεται ἕκαστος νὰ μάθῃ τὰ πρέποντα ὅπου δεῖ. Πρὸς δὲ τούτοις περιορίζεται ἡ ἔκτασις καὶ ἐκ τοῦ διδακτικοῦ σκοποῦ. Σχολεῖον σχολείου διαφέρει, καὶ καθόλου ἡ Ἠθικὴ εἶναι χειραγωγία μᾶλλον καὶ οὐχὶ ἀπέραντος περιγραφῆς πάσης περιστάσεως τοῦ βίου, ὅπερ καὶ ἄλλως ἀνέφικτον. Ὅταν τις μάθῃ τὰς κυριωτέρας ἀρχὰς τοῦ βίου, δύναται ἐκάστοτε νὰ ἐφαρμόζῃ αὐτάς, καὶ οὕτως ἀφίεται ἐλευθέρα ἡ ἐνέργεια ἐκάστου καὶ μεγάλη ἐντεῦθεν ἡ ἠθικὴ ἀξία.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν κατασκευὴν ἐκάστου μέρους χριστιανικῶς, ὑποδείκνυνται μὲν αἱ χριστιανικαὶ ἀρχαί, ἀλλὰ δὲν ἀποδείκνυνται αὗται· διότι ἡ Ἠθικὴ ἔχει τὰς ἀρχὰς τῆς ὡς λήμματα ἐκ τῆς Δογματικῆς, μεθ' ἧς συναπαρτίζει τὴν περὶ τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ θεωρίαν.

§ 3. Ὁφέλεια.

Ἀληθὲς μὲν ὅτι ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι σοφία μόνον, ὡς ἔλεγον οἱ περὶ τὸν Σωκράτην, καὶ δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίσῃ τις τὸ ἀγαθὸν, ἵνα

καὶ ἔργῳ ἀγαθὸς γένηται. Ἡ ἀρετὴ εἶναι πρὸ πάντων ἐξίς καὶ
 ἄσκησις. Πρὸς δὲ τοῦτο πολλὰ τὰ ἐμποδῶν. Τὸ μὲν πνεῦμα πρό-
 θυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής. Ἀλλ' οὐχ ἥττον πρῶτον βῆμα πρὸς
 ἡθικὴν πρόοδον εἶναι ἡ γνώσις τοῦ ἀγαθοῦ. Τὴν δὲ ὁρθὴν δὲ γνώσιν
 αὐτοῦ ἐπισκοπεῖ πολὺ ἡ ἐκ τῆς ἀμαρτίας ἀχλύς. Ἀνάγκη ἄρα
 καὶ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ ἵνα ἀρθῇ ἡ ἀχλύς αὕτη πάσῃ δυνάμει.

B I B Λ I O N Α'.

Περὶ τοῦ ἠθικοῦ βίου καθόλου.

§ 4. Διαίρεσις τοῦ βιβλίου τούτου.

Κατὰ τὰ εἰρημένα ἐν τῇ περὶ μεθόδου παραγράφῳ, εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο περιλαμβάνεται συνοπτικώτερον ἢ πρόσδος τοῦ ἠθικοῦ βίου. Τούτου δὲ τὰ μὲν περὶ ἄκρου ἀγαθοῦ, ἠθικοῦ νόμου, συνειδήσεως καὶ ἐλευθέρας θελήσεως εἶναι οἱ ὅροι, οὕτως εἰπεῖν, δι' ὧν κατορθοῦται ὁ ἠθικὸς βίος. Τὰ δὲ περὶ ἠθικῶν ἔργων καὶ ἠθικῆς καταστάσεως (ἀρετῆς καὶ κακίας) εἶναι ἡ ἐκδήλωσις καὶ οἱ καρποὶ τοῦ ἠθικοῦ βίου. Διὰ τοῦτο καὶ ὑπὸ τὴν ἐποψιν ταύτην ἔσται ὁ λόγος ἐν τοῖς τριῖν κεφαλαίοις τοῦ βιβλίου τούτου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῶν ἐξ ἀντικειμένου ὄρων τοῦ ἠθικοῦ βίου.

§ 5. Τίτες οἱ ὅροι οὗτοι.

Οἱ ἐξ ἀντικειμένου ὅροι τοῦ ἠθικοῦ βίου εἶναι τὸ ἄκρον ἀγαθόν, πρὸς ὃ τείνει ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος ὁ ἐπὶ τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ ἐδραζόμενος καὶ πρὸς αὐτὸ κατευθύνων τὴν θέλησιν ἡμῶν.

§ 6. Περὶ τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ, τοῦ σκοποῦ καὶ βάσεως τοῦ ἠθικοῦ βίου.

Ἄκρον ἀγαθὸν καὶ πηγὴ παντός ἀγαθοῦ εἶναι ὁ Θεός. Ἡ ἔνωσις δὲ μετ' αὐτοῦ δι' ἐξομοιώσεως πρὸς αὐτὸν καὶ τῆς ἐντεῦθεν τελειότητος καὶ μακαριότητος εἶναι τὸ ἄκρον ἀγαθόν, οὗ φύσει ὀρέγεται ἄνθρωπος. Μόνον διὰ τῆς τοιαύτης βάσεως καὶ σκοποῦ κατανοεῖται ὅτι εἶναι δυνατόν, ἀπαραίτητον, περιεκτικώτατον καὶ κατορθωτὸν τὸ ἀγαθόν. Μόνον οὕτως ὑπάρχει εἰς νόμος, διέπων τὸν βίον πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν λογικῶν ὄντων. Μετὰ δὲ τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα κατανοοῦνται τὰ εἰρημένα, ὅταν τεθῇ ἰδίως βάσις ὁ Θεὸς Σωτὴρ καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ ἔνωσις.

α) Μαρτυρίαι περί τοῦ ἀληθοῦς προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

“Ὅτι μὲν τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ ὀρέγεται καὶ ὀφείλει ὀρέγεσθαι ὁ ἄνθρωπος καὶ τοῦτο ὁ ὑψηλὸς αὐτοῦ προορισμὸς, λέγει τοῦτο ῥη-
τῶς ὁ Σωτὴρ· «ἐσσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι, ὥσπερ ὁ Πατὴρ ὑμῶν ὁ
ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστιν» (Ματθ. 5, 48). Ὁ δὲ ἀπόστολος
Ἰάκωβος λέγει· «Πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον
ἀνωθέν ἐστι καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων» (1, 17).
Ἀλλαχοῦ δὲ λέγει ὁ Σωτὴρ· «οὐδεὶς ἐρχεται πρὸς τὸν Πατέρα
εἰμὴ δι’ ἐμοῦ» (Ἰωάν. 14, 6)· καὶ «χωρὶς ἐμοῦ οὐ δύνασθε ποιεῖν
οὐδέν» (Ἰωάν. 15, 5).

Πρὸς τοῦτοις ὅτι φύσει τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ ὀρέγεται ἄνθρωπος,
καταφαίνεται τοῦτο ἀριδῆλως ἐκ τε τῆς ἐμφύτου δυνάμεως τοῦ
γινῶναι Θεὸν καὶ τῆς ἀκαθέκτου καὶ ἀχορέστου διψῆς τοῦ ἀγαθοῦ,
δι’ ἣν οὐδαμοῦ δύναται νὰ σταθῇ ὁ ἄνθρωπος, οὐδέποτε στέργει
τὰ παρόντα, ἀλλ’ ἐπιζητεῖ θέποτε τὰ βελτίω. Ἐντεῦθεν αἱ ὑψη-
λαὶ καὶ μεγάλαι ἰδέαι, αἱ εὐγενεῖς ὁρμαὶ καὶ πᾶσα πρόοδος· ἐν-
τεῦθεν καὶ τὸ θαυμάζεσθαι καὶ παρ’ αὐτῶν τῶν ἀκολάστων τὴν
ἀρετὴν· ἐντεῦθεν καὶ ἡ ταραχὴ τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ τάσις πρὸς
καταλλαγὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἡ βᾶσις αὕτη τοῦ χριστιανισμοῦ, δι’
ἣν φύσει Χριστιανὴ ἡ ψυχὴ ὑπὸ τινων ἐκλήθη.

β) Ὅτι μόνος ὁ Θεὸς τὸ ἄκρον ἀγαθόν.

“Ὅτι δὲ καὶ μόνον ἐπὶ τῆς εἰρημένης βᾶσεως τοῦ ἡθικοῦ βίου
καὶ ἐννοεῖται καὶ ἀπαραίτητον τὸ ἀγαθόν, ὅηλον ἐκ τῶν ἀκολού-
θων· 1) Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἄπειρος ἀγαθότης πράγματι· ὥστε δὲν
εἶναι τι πλάσμα τῆς φαντασίας τὸ ἀγαθόν. Ἡ ἔνωσις δὲ μετ’ αὐ-
τοῦ καὶ ἐξομοίωσις εὐρύνει τὸ στάδιον τοῦ βίου ἐπ’ ἄπειρον, καὶ
ἐντεῦθεν ἡ πηγὴ πάσης προόδου· ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἐνότης τοῦ νό-
μου, ὅστις εἶναι ἀπαύγασμα τοῦ Θεοῦ καὶ ὀλέθημα τοῦ Θεοῦ διὰ
τοῦτο καλεῖται. 2) Ὁ Θεὸς ὡς ἄπειρος ἀγάπη, ἀγαπᾷ μόνον τὸ
ἀγαθόν, αἶρει δὲ τὸ κακόν· ἄρα ἰσχυρότατον ἐλατήριον τῆς θελή-
σεως ἡμῶν ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ καὶ καταναγκαστικόν. 3) Μάλιστα
δὲ δυνατὸν καὶ κατορθωτὸν τὸ ἀγαθόν, ὅταν ὁ Θεὸς Σωτὴρ τεθῇ

βάσις καὶ σκοπὸς τοῦ βίου. Διότι διὰ τούτου κατανοεῖται ἐτι μάλ-
λον ὁ ὑψηλὸς προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου,
ἀφοῦ ὑποστατικῶς ἠνώθη μετ' αὐτοῦ ἡ θεότης καὶ παράδειγμα
ὑψηλότατον ἀρετῆς ἔδωκεν ὁ ἐν Χριστῷ θεωθεὶς ἄνθρωπος. Ἡ
ἀγάπη δὲ τοῦ Θεοῦ ἡ ἀφ' αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου εἶ-
ναι ὑψηλότατον ἐλαττήριον, ἵνα καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀγαπᾷ τὸν νόμον
τοῦ Θεοῦ. Ἄλλως ἀναπολόγητος εἶναι ὁ ἀμελήσας τῆς μετὰ τοῦ
Σωτῆρος ἐνώσεως, δι' ἧς καθαρίζεται ἀπὸ τοῦ κακοῦ καὶ δύναται
νὰ τελειωθῇ εἰς ἄνδρα τέλειον. Δὲν δύναται πλέον νὰ προφασίζηται
ὁ ἄνθρωπος τὸν ἀντιστρατευόμενον νόμον τῆς ἀμαρτίας· διότι, ἐὰν
θέλῃ καὶ πιστεύῃ, πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι. Ἄλλως «πῶς ἡμεῖς
ἐκφευξόμεθα, τηλικαύτης ἀμελήσαντες σωτηρίας» (Ἑβρ. 2, 3);

γ) Πᾶσα ἄλλη βᾶσις αἶρει τὸ ἀγαθόν, ἢ ἀνεπαρκές.

Τοῦναντίον πᾶσα ἄλλη βᾶσις τοῦ ἀγαθοῦ ἀμαυροῖ αὐτὸ καὶ
ἀντὶ προόδου καὶ βελτιώσεως ἀβελτηρίαν καὶ ὀλεθρον συνεπάγε-
ται. Οὕτω 1) ἂν τεθῇ σκοπὸς καὶ κανὼν τοῦ βίου ἡ ἡδονή, τότε
τίθενται κυρίως τὰ ἄγρια πάθη καὶ αἱ ἀκόλαστοι ὁρμαὶ, καὶ ἐπο-
μένως ἥρωας τῆς ἀρετῆς εἶναι ὁ τὰ μάλιστα ἀκόλαστος. 2) Ἡ ἰδιο-
τέλεια ἐπίσης τίθεται βᾶσις, ὅταν τὸ συμφέρον θεωρηθῇ σκοπὸς
καὶ ἐλαττήριον τοῦ βίου. Τὸ ἀληθὲς συμφέρον ὡς καὶ ἡ ἀληθὴς
εὐδαιμονία εἶναι παρεπόμενα καὶ καρποὶ τῆς γνησίας ἀρετῆς. 3)
Οὔτε δὲ τὸ κοινὴ συμφέρον δύναται νὰ τεθῇ ὑψιστός νόμος τῆς
ἠθικῆς· διότι μόνον τῶν κοινωνικῶν ἀρετῶν δύναται νὰ ᾖ πη-
γὴ, οὐχὶ δὲ καὶ ἀπάσης τῆς ἠθικῆς· λείπουνσι πολλὰ ὑψηλότερα
καὶ θεϊότερα καθήκοντα, οἷον λατρεία τοῦ Θεοῦ, ἐνθουσιασμὸς
ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἄλλα. Ἄνευ δὲ τούτων καὶ τῶν τοιούτων
δὲν νοεῖται ὀρθῶς καὶ τὸ κοινὴ συμφέρον, οὐδὲ καταβάλλοντα τὰ
πρῶτα θεμέλια τῆς πολιτείας, ἡ μόρφωσις τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν
ὀργάνων τῆς πολιτείας κατὰ τινὰς αἰωνίους καὶ ἀναλλοιώτους νό-
μους. Ἄλλως γεννᾶται ἡ πολιτικὴ ἡ λαοφθόρος τῆς ἀλληλοσφα-
γίας, ὡς τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα συγκρουόμενα ὀλεθρον ἀντὶ ἀγα-
θοῦ φέρουσιν.

Ἀναμνηστέον δὲ ὅτι οὔτε ἀστυνομία, οὔτε χωροφυλακὴ, οὔτε

στρατός, οὔτε υπάλληλοι δύνανται νὰ συγκρατήσωσι τὴν πολί-
τειαν, ἂν μὴ τὰ ὄργανα ταῦτα τοῦ νόμου καὶ πάντες οἱ πολῖται
δὲν συνεκρατοῦντο καὶ ἤγοντο ὑπὸ τοῦ ἐμφύτου αἰσθήματος τοῦ
ἀγαθοῦ, τῆς συνεκτικῆς καὶ σωστικῆς ταύτης δυνάμεως, ἥτις τὴν
γένεσιν ἔχει ἐκ τῆς ἐμφύτου ἐννοίας τοῦ Θεοῦ. Ταύτης δὲ ἀνα-
πτυσσομένης καὶ τελειομένης, συναναπτύσσεται καὶ τελειοῦται
καὶ τὸ αἶσθημα εἰς τὴν ἀδολον καὶ τελείαν ἀγάπην, ἐν ᾗ εἰρήνη
καὶ ζωὴ καὶ πᾶν ἀγαθόν.

§ 7. Περὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Νόμος ἐν τῇ στενωτέρᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως λέγεται τὸ δι' οὗ
ὀρίζεται ἡ θέλησις ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ, εἴτε οἱ κανόνες τοῦ βίου.
Κανονίζονται δὲ ὁ βίος ἡμῶν καὶ ἡ θέλησις ὑπὸ τῆς ἀληθείας εἴτε
ὑπὸ τῶν νόμων τῆς φύσεως, ὧν ἡ ὀρθὴ ἐννοία εἶναι ἡ ἀλήθεια.
Ἐπειδὴ δὲ πηγὴ πάσης ἀληθείας, ὡς καὶ πάντων τῶν νόμων εἶ-
ναι ὁ Θεός, διὰ τοῦτο καὶ θέλημα Θεοῦ καλεῖται ἐν τῇ Γραφῇ ὁ
νόμος, καὶ καθ' ὅσον φέρει τὸν χαρακτῆρα τοῦτον καλεῖται ἠθικός
νόμος. Τοιοῦτος δὲ ὀφείλει νὰ ᾖ καὶ ὁ κανὼν τοῦ βίου πάντων τῶν
ἀνθρώπων, ὡς εἴς εἶναι ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ πάντων, τὸ ἄκρον ἀγα-
θόν, πρὸς ὃ τείνει ὁ ἄνθρωπος, γινόμενος καὶ αὐτὸς ἀγαθός.

Ἀπεκάλυψε δὲ τὸ θέλημα αὐτοῦ ὁ Θεὸς εἴτε ἀμέσως ἐν τῷ
βιβλίῳ τῆς φύσεως καὶ συνειδήσεως καὶ Ἀποκαλύψεως, εἴτε ἐμ-
μέσως ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ νομοθεσίᾳ. Διὰ τοῦτο καὶ διακρίνεται ὁ νό-
μος εἰς φυσικόν, ἀνθρωπίνον καὶ θεῖον. Ταῦτα δὲ ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς
ἄλληλα ὄντα συναπαρτίζουσιν, ὡς εἴρηται, τὸν ἠθικὸν νόμον, ὅστις
εἶναι ἡ ἄγραφος, ἡ γραπτὸς ἢ φυσικός, ἢ θετικός.

α) Περὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου.

Οἱ κανόνες τοῦ βίου, οὓς ἐκ τοῦ ἐμφύτου αἰσθήματος τοῦ ἀγα-
θοῦ ἐξάγει ἡ ἠθικὴ συνείδησις, καλοῦνται φυσικός νόμος. Περαι-
τέρω δὲ πρόδοδος τούτου εἶναι καὶ ἡ ἀνθρωπίνῃ νομοθεσίᾳ. Ἐν
μέρει δὲ καὶ αὐτὸς ὁ θεῖος νόμος, καθ' ὅσον ἡ ἐκ τοῦ Θεοῦ συνέρ-
γεια εἶναι τῶν ὧν οὐκ ἄνευ πρὸς πρόδοον ἀπαιστον τοῦ ἀνθρώ-
που.

που τοῦ φύσει πεπερασμένου. Ὡστε κατὰ ταῦτα ταυτίζεται ὁ φυσικός νόμος μετὰ τοῦ ἠθικοῦ. Ἄλλ' ἐπελθούσης τῆς ἀμαρτίας, διερρήγῃ ὁ στενός οὗτος σύνδεσμος καὶ ἡ ἄδολος αὕτη πηγὴ ἐθολώθη, καὶ διὰ τοῦτο αὐστηρῶς διακρίνεται νῦν ὁ φυσικός νόμος καὶ οὐδαμῶς δύναται νὰ ταυτισθῇ καθ' ὁλοκληρίαν μετὰ τοῦ ἠθικοῦ, περιορισθεὶς εἰς στενώτατα ὅρια. Ἦσαν δὲ ἀνέκαθεν παρ' ἅπασι κοινός νόμος ταῦτα. Θεὸν σέβασθαι, γονεῖς τιμᾶν, ὃ σὺ μισεῖς ἐτέρῳ μὴ ποιήσης, καὶ εἴ τι ἕτερον. Τὰ ὀλίγα ταῦτα ἔνθεν μὲν ἀποδεικνύουσι τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἐμφύτου αἰσθήματος τοῦ ἀγαθοῦ, ἐτέρῳθεν δὲ καὶ τὸν εἰς ἄκρον περιορισμὸν αὐτοῦ. Ὡστε κακῶς ἔθεντό τινες μόνον νόμον ἠθικὸν τὸν φυσικόν· διότι ἐκ ὁληρώς πηγῆς καθαρὰ νάματα οὐδέποτε ἐκπηγάζουσιν.

6) Περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νόμου.

Οὔτε εἰς ὀλίγους καὶ αὐτοσχεδίους κανόνας τοῦ βίου δύναται νὰ ἀρκεσθῇ ὁ ἄνθρωπος, ὥς προοδευτικός καὶ ὀφείλων ἐν πᾶσι νὰ πράττῃ τὸ πρέπον, οὔτε παντὸς τὸ νομοθετεῖν καὶ ἐποπτεύειν, ἀλλὰ καὶ συνέσεως ὑπερβαλλούσης, καὶ παιδείας οὐτῆς τυχεύσης, καὶ πείρας μακρᾶς καὶ ἀκεραιότητος χαρακτῆρος καὶ ἰσχυρᾶς θελήσεως δέονται ὁ νομοθέτης καὶ πολιτικός ἀνὴρ. Διὰ τοῦτο καὶ ἀνέκαθεν οἱ σοφοὶ τῶν ἐθνῶν ἐξήνεγκον τὰ ἀξιώματα τοῦ βίου καὶ ἔθεντο νόμους τῆς πολιτείας κατ' ἀρχάς μὲν ὑπὸ τὴν ὁπωσοῦν στερρόαν μορφήν τῶν παροιμιῶν καὶ γνωμῶν (καὶ τοῦτο εἶναι ὁ ἄγραφος νόμος), ὕστερον δὲ ὑπὸ τὴν στερρότεράν μορφήν τοῦ γραπτοῦ νόμου, καὶ οὕτως ἀπὸ φυσικοῦ ἐγένετο θετικὸς ὁ νόμος.

Ἄλλ' ἐπειδὴ ἐν πᾶσιν ὀφείλομεν λατρεύειν Θεῷ, καὶ ἐπειδὴ δὲν συμφωνοῦσι πάντοτε οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι μετὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο καὶ τότε μόνον ἰσχύουσιν οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι ἐν τῇ συνειδήσει καὶ συναπαρτιζοῦσι τὸν ἠθικὸν νόμον, ὅταν συμφωνῶσι μετὰ τὸν θεῖον νόμον. Ἀντιθαίνει δὲ εἰς τὸν θεῖον νόμον ὁ ἀνθρώπινος οὐ μόνον ὅταν δι' αὐτοῦ αἴρωνται ῥηταὶ καὶ ἀμετάβλητοι ἐντολαί, ἀλλὰ καὶ ὅταν ᾖναι ἄδικος κατὰ τε ὕλην καὶ εἶδος. Καὶ καθ' ὕλην μὲν εἶναι ἄδικος, ὅταν δι' αὐτοῦ αἴρωνται οἱ ἀναλλοίωτοι καὶ αἰώνιοι νόμοι τῆς τάξεως, τὰ ἀπαράγραπτα καὶ ἀναφαί-

ρετα δικαιώματα τῆς ζωῆς, τιμῆς, περιουσίας καὶ ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἐνετέλλοντο μὲν τὸ πείθεσθαι τοῖς ἡγουμένοις καὶ ὑποτάσσεσθαι ἐξουσίαις ὑπερχούσαις, ὡς θεία διαταγὴ (Ἑβρ. 13, 17. Ῥωμ. 13, 1. 2.), ἀλλ' ὁμῶς, ὅτε τὸ Συνέδριον τῶν Ἰουδαίων ἀπηγόρευεν αὐτοῖς τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου, ἀντέβαινε δηλ. εἰς τὴν θείαν ἐντολὴν καὶ ἐδέσμευε τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως, εἶπον διὰ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου «πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» (Πράξ. 5, 29). Ἄδικοι καθ' ὕλην καὶ οἱ μὴ ἀρμόζοντες εἰς τὴν ἡλικίαν, τὸ ρῆλον, τὴν δύναμιν καὶ τὰ τοιαῦτα. Κατ' εἶδος δὲ ἄδικοι εἶναι οἱ νόμοι καὶ ἄκυροι, ὅταν μὴ ὑπὸ τῆς προσηκούσης ἐξουσίας τεθῶσι καὶ προσηκόντως κηρυχθῶσιν.

Οἱ πλείστοι δὲ τῶν ἀνθρωπίνων νόμων εἶναι φύσει εὐμετάβλητοι. Ἀλλ' ὥς οὐ παντὸς τὸ τιθέναι νόμους, οὕτως οὐ παντὸς καὶ τὸ καταργεῖν αὐτούς. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἰσχύει νόμος-τις, δεῖλται ἕκαστος ὑπακοῇν, καὶ μόνον δικαίωμα ἔχει νὰ ὑποδείξῃ τὴν ἀνάγκην τῆς μεταβολῆς ἢ καταργήσεως.

Δύο δὲ εἶναι αἱ ἐξουσίαι, ἡ Ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ Πολιτικὴ, ἔχουσαι ἴδιον σκοπὸν ἐνούμενον ἐν τῷ καθολικῷ σκοπῷ τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ διὰ τοῦτο ἐν ἀρμονίᾳ συνεργαζόμεναι καὶ συντελοῦσαι. Ἀμφοτέραι δὲ ἐξουσίαι ἀπὸ Θεοῦ διὰ τοῦ λαοῦ.

γ) Περὶ τοῦ θείου νόμου.

Ὁ θεῖος νόμος πρὸς τοῦτο δέδοται, ἵνα κηρύττων τὰς κυριωτέρας ἀρχὰς τοῦ βίου κανονίξῃ τὰ φρονήματα καὶ πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι ἐν ταῖς κυριωτέραις αὐτοῦ ἀρχαῖς ὁ κανὼν πάσης ἄλλης νομοθεσίας, ἧς ἔργον αἱ λεπτομέρειαι. Πρὸς ὁρροτέραν δὲ τοῦ θείου νόμου ἔννοιαν σημειωτέον τὰ ἀκόλουθα.

1) Τὰ κεφάλαια τοῦ ἠθικοῦ νόμου περιέχονται ἐν τῷ δεκαλόγῳ, οὗτος περαιτέρω ἀνάπτυξις εἶναι ἡ Πεντάτευχος, ἥτοι ὁ Μωσαϊκὸς νόμος, καὶ ὃν πνευματικῶς ἡρμήνευσαν οἱ Προφῆται διὸ καὶ λέγει ὁ Σωτὴρ, ἀφοῦ συνεκεφαλაίωσε τὰς δέκα ἐντολάς εἰς τὰς δύο πρώτας καὶ μεγάλας τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης· «ἐν ταύταις ταῖς δυσὶν ἐντολαῖς ὅλος ὁ Νόμος

καὶ οἱ Προφῆται κρίμανται» (Ματ. 22, 40). Πνευματικῶς δὲ ἡρμήνευσαν καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν, ἰδίως δὲ ἡρμήνευσεν ὁ Σωτὴρ ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλίᾳ (παρὰ Ματθ. ἐν κεφαλ. 5—7), καὶ ἀλλαχοῦ τῶν Εὐαγγελίων πολλαχοῦ. Ἀξιοσημεῖωτοι δὲ καὶ αἱ παραβολαί. Μάλιστα δὲ ἡρμήνευσε τὸν Νόμον, πληρώσας αὐτὸν ἔργῳ ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ. Τὸν βίον αὐτοῦ, τὴν τελειοτάτην ταύτην ἁρμονίαν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, τὸ ὕψιστον παράδειγμα τοῦ ἡθικοῦ βίου, εἶθετο ὑπόδειγμα πᾶσι τοῖς ἐθέλουσιν ἀκολουθεῖν αὐτῷ· «ὕπόδειγμα ἔδωκα ὑμῖν, ἵνα καθὼς ἐποίησα ὑμῖν καὶ ὑμεῖς ποιῆτε (Ἰωάν. 13, 15). «Μάθετε ἀπ' ἐμοῦ ὅτι πραῖός εἰμι καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ» (Ματθ. 11, 29). Ἐκ τοῦ παραδείγματος τούτου μανθάνομεν, εἰς αἶον ὕψος δύναται νὰ φθάσῃ ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἀναπολόγητος μένει ὁ μὴ θέλων τὴν ἰδίαν διόρθωσιν. Ἐκ τοῦ παραδείγματος τούτου ἐννοοῦμεν καὶ πολλὰ παραγγέλματα τοῦ Σωτῆρος. Οὕτως, ἐνῶ παρήγει στρέφειν καὶ τὴν ἄλλην σιαγόνα τῷ βραπίσαντι ἐπὶ τὴν μίαν, αὐτὸς βραπισθεὶς δὲν ἐστρεψε καὶ τὴν ἄλλην, ἀλλ' ἐνουθέτησε μόνον τὸν βραπίσαντα. "Ωστε τὸ παράγγελμα ἐκεῖνο σημαίνει κατὰ πνεῦμα· δότε τόπον τῇ ἁγρῇ· «Μὴ νικῶ ὑπὸ τοῦ κακοῦ, ἀλλ' ἐν τῷ ἀγαθῷ νίκα τὸ κακόν», ὡς λέγει καὶ ὁ Ἀπόστολος (Ῥωμ. 12, 21).

Καὶ ὁ μὲν ἡθικὸς νόμος ἐν τῷ μωσαϊκῷ Νόμῳ οὕτως ἐπληρώθη, καὶ ἐγένετο εὐαγγελικὸς. Ὁ δὲ τελετουργικὸς καὶ ὁ πολιτικὸς κατηργήθησαν· διότι ὁ μὲν ἦν παιδαγωγὸς εἰς Χριστόν, καὶ ἐπληρώθη ἐν αὐτῷ, καὶ πληροῦται ὑφ' ἡμῶν διὰ τῆς πίστεως εἰς Χριστόν. Ὁ δὲ πολιτικὸς κατηργήθη, διότι ἀπέβλεπε μόνον εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας καὶ τὴν τότε βύθμισιν τῆς πολιτείας αὐτῶν. Περιλαμβάνονται δὲ ἐν τῷ ἡθικῷ νόμῳ οἱ αἰώνιοι νόμοι καὶ αἱ βᾶσεις τῆς πολιτείας.

2) Κατὰ τὴν πνευματικὴν ἐρμηνείαν τοῦ θείου νόμου βάσις παντὸς τοῦ ἡθικοῦ βίου εἶναι ὁ Θεός. Ἡ δὲ πρὸς αὐτὸν ἐξομοίωσις εἶναι ὁ ὑψηλὸς προορισμὸς καὶ τὸ ἄκρον ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ δέκα ἐντολαὶ ἄρχονται ἀπὸ τῆς πίστεως εἰς τὸν ἀληθινὸν Θεόν.

Κατορθοῦται δὲ ἡ ἀνανέωσις τοῦ θρησκευτικοῦ συνδέσμου μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ πίστει πρὸς αὐτὸν τῇ ζώσῃ, ἥτοι ἐν τῇ πίστει τῇ δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη κατὰ τὸν Ἀπόστολον (Γαλ. 5, 6).

Ἐν τῇ ἀγάπῃ πρὸς τὸν Θεὸν περιέχεται καὶ ἡ ἀγάπη τῆς εἰκόνης αὐτοῦ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ καὶ μάλιστα τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὅστις κατ' ἐξοχὴν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ εἶναι μετὰ τῶν ἄλλων λογικῶν καὶ πνευματικῶν ὄντων.

Πᾶσα γινώσις ἀληθῆς εἶναι θεογνωσία· διότι τὸν Θεὸν καὶ τοὺς νόμους αὐτοῦ ἐν τῷ κατόπτρῳ τῆς θείας δόξης, ἐν τῷ κόσμῳ, γινώσκουμεν. Πᾶσα πράξις ὀρθή, ἥτις ἐφαρμογὴ τῆς ἀληθείας εἶναι, εἶναι θεοσέβεια.

Ἐν πᾶσιν ἄρα ὀφείλομεν λατρεύειν Θεῷ. Ὀφείλομεν λατρεύειν Θεῷ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ. Καὶ ἐν πνεύματι μὲν λατρεύομεν, ὅταν κατὰ πνεῦμα ἐρμηνεύωμεν τὸν νόμον, μὴ περιοριζόμενοι εἰς τὸ νεκρὸν γράμμα. Ἐν ἀληθείᾳ δὲ, ὅταν ἐξ ἀδόλου ἀγάπης καὶ μὴ ἐξ ἰδιοτελείας καὶ πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις πράττωμεν τὸ ἀγαθόν.

Κατὰ τὴν πνευματικὴν ἐρμηνείαν τοῦ θείου νόμου πᾶσα προσκόλλησις ὅλης τῆς ψυχῆς ἡμῶν (τοῦτο δὲ εἶναι ἡ λατρεία) εἰς τὰ κτίσματα εἶναι εἰδωλολατρεία. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀπόστολος ἀπακαλεῖ ρητῶς τὴν πλεονεξίαν εἰδωλολατρείαν (Κολασ. 3, 5), ὡς ἡ κοιλιοδουλεία λατρεία τοῦ Μαρμωνᾶ λέγεται ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος (Ματθ. 6, 25).

Πρὸς ἐπίτευξιν δὲ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης ἐπαγγέλλεται ὁ Θεὸς νόμος τοῖς πιστεύουσιν ὑπερφυᾶ δύναμιν. Πρὸς καθαρισμόν δὲ τῆς καρδίας ἡμῶν, ἵνα κατορθώσωμεν τὴν ἀγάπην, δείκνυται ἡ ἀληθὴς ὁδός, ὁ σταυρὸς τῆς αὐταπαρνήσεως διὰ μετανοίας καὶ ὑπομονῆς. Προσκαλούμεθα νὰ ἄρωμεν τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου καὶ μιμηθῶμεν αὐτόν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς ταύτας κατορθοῦται νὰ γείνη ὁ νόμος γραπτὸς ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καὶ ἀπὸ δούλων νὰ γείνωμεν ἐλεύθεροι καὶ υἱοὶ τοῦ Θεοῦ, καὶ καλῶμεν Πατέρα τὸν Θεὸν καὶ λέγωμεν «οὐ φοβοῦμαι τὸν Θεὸν ἀλλ' ἀγαπῶ αὐτόν». Ἐπὶ τοιού-

των δὲ ἀρχῶν δύναται νὰ καταρτισθῇ καὶ πᾶσα πολιτεία καὶ νὰ γείνη πολιτεία Θεοῦ, καὶ ἡ γῆ νὰ μεταβληθῇ εἰς Παράδεισον.

§ 8. *Περὶ καθηκόντων, δικαιωμάτων καὶ συμβουλῶν.*

Καθήκοντα λέγονται αὐτὰ ταῦτα τὰ παραγγέλματα τοῦ ἡθικοῦ νόμου. Καλοῦνται δὲ οὕτω, διότι ἐπιβάλλονται ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ὡς τι πρέπον καὶ ἀπαραίτητον, ὅπερ ἐλευθέρως δεῖται νὰ ἐκτελέσῃ ὁ ἄνθρωπος. Ἐν τῇ συναισθήσει δὲ ταύτῃ τοῦ καθήκοντος ἐγκείται καὶ ἡ ἀξία τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πρῶτον αὐτοῦ καθήκον ἡ συναίσθησις αὕτη, καὶ ὅτι ὁλος ὁ βίος αὐτοῦ εἶναι καθήκον. Προέρχεται δὲ ἡ συναίσθησις αὕτη ἐκ τοῦ αἰσθήματος τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπερ κυρίως δὲν εἶναι ἄλλο τι καὶ αὐτὸ, ἢ ἡ ἔμφρος ἐννοια τοῦ Θεοῦ, καὶ μάλιστα ἡ συναίσθησις τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀγαθότητος αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι ἰσχυρότατα ἐλατήρια τῆς θελήσεως.

Ὁπου δὲ καθήκον, ἐκεῖ καὶ δικαίωμα, διότι τὸ δικαίωμα εἶναι τὸ καθήκον ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ θεμιτοῦ, τοῦ ἐξεστί μοι ταῦτο. Ἐπειδὴ δεῖται νὰ ζῶ, ἔχω καὶ δικαίωμα εἰς τοῦτο, καὶ οἱ ἄλλοι δεῖται νὰ μὴ παραβιάσωσι τὸ δικαίωμά μου τοῦτο. Ἐχων τὸ καθήκον τοῦ διδάσκειν, ἔχω ἅμα καὶ τὸ δικαίωμα τοῦτο ἀπέναντι τῶν ἄλλων. Εἶναι ἐν συντόμῳ τὰ παραγγέλματα τοῦ δικαίου, ὅπερ ὑπὸ ἄλλην ἔποψιν εἶναι καθήκοντα. Τὰ δικαιώματα εἶναι ἢ φυσικὰ καὶ ἀναφαίρετα, ἢ ἐπίκτητα καὶ αἰρόμενα. Ἐντεῦθεν δὲ δῆλον διὰ τί καὶ τὰ δικαιώματα συναποτελοῦσι τὸν ἡθικὸν νόμον, καὶ διὰ τί ὁ ἀδίκος νόμος ἀποκλείεται τοῦ ἡθικοῦ νόμου. Πηγὴ δὲ τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων εἶναι ὁ Δημιουργός, ὁ θέμενος τοιοῦτους νόμους καὶ δοὺς τοιαῦτα καθήκοντα.

Συμβουλαὶ δὲ λέγονται αἱ μὴ ὑποχρεωτικαὶ τοῖς πᾶσιν ἐντολαὶ τοῦ θεοῦ νόμου, αἱ ἐντολαὶ τῆς τελειότητος, ἣν οὐ πάντες χωροῦσιν ἐνταῦθα.

α) Περὶ διαιρέσεως καὶ συμπτώσεως τῶν καθηκόντων.

Τὰ καθήκοντα κατὰ διαφόρους ἐπόψεις διαιροῦνται, εἰς ἀπλότα καὶ σχετικὰ, εἰς τὰ πρὸς τὸν Θεόν, τὸν πλησίον καὶ ἡμᾶς

αυτοὺς, εἰς τὰ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀγάπης. Ἐπὶ δὲ συμπτώσει αὐτῶν προκρίνονται τὰ ἀπόλυτα, τὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ τοῦ δικαίου· διότι αἰρομένων τῶν δικαιωμάτων συναίρεται ἡ πρώτη βάσις τῆς ἀγάπης, ἥτις τὸ ποιεῖν τὸ ἀγαθὸν ὑπαγορεύει ἐπικρατοῦντος δὲ καθήκοντός τινος, αἴρεται ἡ ὀφειλὴ τῶν ἄλλων. Ἐπειδὴ δὲ ἡ σύμπτωση καὶ σύγκρουσις τῶν καθηκόντων προέρχονται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκ τῆς ἀδυναμίας τῆς ἡμετέρας πρὸς ὀρθὴν διάγνωσιν καὶ ἐκ τῆς ἡμετέρας ῥαθυμίας, διὰ τοῦτο ὀφείλομεν νὰ ἐπιμεληθῶμεν τῆς ὀρθῆς διαγνώσεως, ἵνα γινώσκωμεν ἐκάστοτε τὸν οἰκεῖον τόπον καὶ χρόνον ἐκάστου καθήκοντος καὶ τὴν ἀξίαν. Ὡστε δὲν εἶναι δύσκολον τότε νὰ λυθῇ τὸ πολύκροτον ζήτημα ἐκεῖνο· ἐν ἀνάγκῃ τίνι χρὴ βοηθεῖν; Βοήθησον κατὰ πρῶτον, ὑπὲρ οὗ πλείονες λόγοι, ἄλλως τῷ τυχόντι.

6) Περὶ συμβουλῶν.

Ναὶ μὲν ἐκλήθημεν πάντες πρὸς τελειότητα, ἀλλ' ἐνταῦθα ἐπὶ γῆς οὐ χωροῦσι πάντες αὐτήν· ἡ ἀρετὴ ἐνταῦθα εἶναι προσπάθεια καὶ ὁ προσπαθήσας δύναται σωθῆναι, ἀλλὰ δὲν εἶναι τέλειος διὰ τοῦτο. Ἄλλο σωτηρία καὶ ἄλλο τελειότης. Διὰ τοῦτο παρὰ τοῦ νεανίσκου τοῦ τηροῦντος μὲν τὰς ἐντολάς, ἀλλὰ θέλοντος τελειότητα, ἀπήτησεν ὁ Σωτὴρ πώλησιν ὑπαρχόντων (Ματθ. 19, 16, 39). Τοιαῦται δὲ τελειότητος ἐντολαὶ ἀριθμοῦνται συνήθως τρεῖς, ἡ αὐτοπροαίρετος πτωχεία, ἡ παρθενία καὶ ἡ τελεία ὑπακοή, αἱ ἐν τῷ μοναχικῷ βίῳ ἰδίως πληροῦμεναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ τῶν ἐξ ὑποκειμένου ὄρων τοῦ ἠθικοῦ βίου.

§ 9. Τινὰ περὶ τῶν ὄρων τούτων.

Ἵνα γείνη τὸ ἀγαθὸν κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου, ἀπαιτεῖται γὰρ ἔχῃ οὗτος τὴν συνείδησιν αὐτοῦ, τὸν ἐνωτικὸν τοῦτον δεσμὸν, καὶ νὰ δύνηται νὰ οἰκiewθῇ αὐτὸ ἔργῳ. Καὶ ὅντως καὶ τοὺς δύο τούτους ὄρους κέκτηται ὁ ἄνθρωπος, καὶ δύναται νὰ γείνη ἀγαθός, ἔχων τὴν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ τὴν ἐλευθέραν θέλησιν.

§ 10. Περὶ συνειδήσεως.

Συνειδήσεις ἐν τῇ ἠθικῇ σημασία λέγεται ὁ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς νόμος, ὁ πρὸ μὲν τῆς πράξεως ὑπαγορεύων τὸ ἀγαθὸν ἢ ἀπαγορεύων τὸ κακὸν, μετὰ δὲ τὴν πράξιν ἐπιδοκιμαζὼν ἢ ἀποδοκιμαζὼν τὸ πραχθέν. Διὰ τοῦτο κατὰ τὴν ἐνέργειαν ταύτην διαιρεῖται εἰς προηγουμένην καὶ ἐπομένην. Εἶναι δὲ ἡ ἠθικὴ συνείδησις οὐδὲν ἕτερον, ἢ αὐτὴ ἡ αὐτοσυνειδησία ἡμῶν ἐν τῇ συναφείᾳ μετὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Εἶναι αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις ὑπὸ ἠθικὴν ἐποψιν. Εἶναι ὁ κριτὴς καὶ νομοθέτης, ἡ φρόνησις ἡ ἐφαρμόζουσα τὸν νόμον, ἡ καὶ συμπληροῦσα καὶ νομοθετοῦσα. Τὸ προτρεπτικὸν δὲ καὶ ἀποτρεπτικὸν τῆς συνειδήσεως, ἡ χαρὰ καὶ τύψις αὐτῆς, προέρχονται ἐκ τοῦ αἰσθήματος τοῦ ἀγαθοῦ τοῦ ἐν ἡμῖν ἐμφύτου καὶ τῆς συναισθήσεως, ἐξ ἧς ἐλαμβάνεται ἡ θέλησις καὶ πηγαίνει κατὰ πρῶτον ἡ ἀνάγκη τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὡς εἴρηται. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ὁρᾶται ὅτι, ἂν καὶ φωτίζεται ἡ συνείδησις ἡμῶν ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀλλ' οὐχ ἥττον οὐ μόνον ἐφαρμόζεται ὑπ' αὐτῆς καὶ συμπληροῦται, ἀλλὰ πρώτη πηγὴ αὐτοῦ εἶναι καὶ ὁ ἐνωτικὸς δεσμός μετὰ τοῦ ἐξ ἀντικειμένου ἀγαθοῦ, οὗτινος ἀντιλαμβάνεται καὶ οἰκισθεῖται τὸ πνεῦμα.

Ἐπειδὴ δὲ πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ καὶ παντὸς νόμου ὁ Θεός, καὶ ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἀγαθοῦ τούτου ἔχει συνείδησιν κυρίως, διὰ τοῦτο καὶ φωνὴ Θεοῦ καλεῖται πολλάκις ἡ συνείδησις, καὶ εἶναι ὅντως τοιαύτη, καὶ ἀγγελος φύλαξ τῆς ψυχῆς εἶναι. Ἐντεῦθεν δὲ κατανοοῦμεν, διὰ τί ἡ μὲν προτροπὴ καὶ ἀποτροπὴ τῆς συνειδήσεως εἶναι καταναγκαστικώταται, ἡ δὲ χαρὰ ἀνεκκλητὸς, ἡ δὲ τύψις δριμυτάτη καὶ ἀδυσώπητος. Κατανοοῦμεν καὶ τοῦτο, ὅτι ὅσα φωτεινότερα καὶ ζωηροτέρα ἡ ἐν ἡμῖν ἐννοία τοῦ Θεοῦ, τοσούτω δραστικώτερα καὶ ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως, καὶ οὕτω κατορθοῦται ἡ εὐσυνειδησία. Τοῦναντίον δὲ, ὅσα ἐπισκοτεῖται ἡ ἐννοία τοῦ Θεοῦ δι' ἀγνοίας, δεισιδαιμονιών, κακῆς ἀγωγῆς καὶ ἐξέων κακῶν καὶ πολυχρονίων, προσώτω μάλλον ἀμβλύνεται καὶ ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως, καὶ καταλαμβάνει τὸν τόπον αὐτῆς ἡ ἀσυνεί-

θησία, είτε ως πλατεία συνειδήσις (ίση τῇ ἀδιαφορίᾳ), είτε ως στενή (ὡς δεισιδαιμονία καὶ πρόληψις).

α) Ὑπαρξίς τῆς συνειδήσεως καὶ μετὰ τὴν ἁμαρτίαν.

Ὅτι δὲ καὶ μετὰ τὴν ἁμαρτίαν ἔχει τὴν ἐμhouton ἐκείνην δύναμιν τῆς συνειδήσεως ὁ ἄνθρωπος, ὁ δὴλον τοῦτο ἐκ τε τῆς Γραφῆς καὶ τῆς πείρας. Καὶ ἡ μὲν Γραφή λέγει καὶ περὶ τῶν ἐθνικῶν αὐτῶν. «Ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῇ, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσι νόμος· οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως, καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων, ἡ καὶ ἀπολογουμένων» (Ῥωμ. 2, 14—15). Ἐκ δὲ πείρας γινώσκομεν, ὅτι καὶ αὐτῶν τῶν πεπωρωμένων κακούργων ἐγείρεται δεινὴ ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως. Naί μὲν ἐπισκοτίζεται ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας πολλάκις ἡ συνείδησις καὶ διαιωνίζονται τὰ ἀθεμιτώτατα καὶ μυσαρώτατα παρ' ὅλοις λαοῖς καὶ ἔθνεσιν, ἀλλ' ἅμα ἐπιλαμψάσης ἀκτίνος τινος τοῦ ὁσίου καὶ δικαίου, ἐγείρεται καὶ ἡ συναίσθησις τοῦ καθήκοντος καὶ παρ' αὐτοῖς.

β) Περὶ τῆς προηγουμένης καὶ ἐπομένης συνειδήσεως.

Ἡ διαίρεσις αὕτη ἔχει τὸν λόγον τῆς ἐκ τῆς ἐνεργείας τῆς συνειδήσεως, ἥτις καὶ προηγείται τῶν πράξεων καὶ ἔπεται. Καὶ ἡ μὲν προηγουμένη συνείδησις παρίσταται ὡς τις ἀρχὴ καὶ νομοθέτης, ἡ δὲ ἐπομένη ὡς δικαστήριον. Ὅταν δὲ νομοθετῇ, μόνον εἰς τὰ γενικώτατα καὶ κυριώτατα ἀφ' ἑαυτῆς νόμοθετεῖ, ἄλλως ἐφαρμόζει τὸν ἡθικὸν νόμον καὶ ἐρμηνεύει. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ὑπόκειται εἰς πλάνην διὰ τὴν ἁμαρτίαν.

Ἡ δὲ ἐπομένη συνείδησις ἐλέγχει τὰς πράξεις ἡμῶν, ἡ ἐπιδοκιμάζουσα, ἡ ἀποδοκιμάζουσα τὸ πραχθὲν κατὰ τὸν νόμον, τὴν προαίρεσιν καὶ τὰς περιστάσεις, ἐξ ὧν συναρπίζεται ὁ καταλογισμὸς τῶν ἡθικῶν ἔργων, περὶ οὗ ἔσται λόγος ἐν τοῖς ἐπομένοις. Ὁρθῶς δ' ἐπεκλήθη δικαστήριον ἡ ἐπομένη συνείδησις, διότι καὶ κατηγορία λαμβάνει χώραν, καὶ ἀπολογία καὶ μάρτυρες, καὶ ἀπόφασις, ὡς λαμπρῶς περιγράφει ὁ Ἀπόστολος (Ῥωμ. 2, 14—15, ὅρα ἀνωτέρω). Ὅταν δὲ ἀμφιβάλλῃ ἡ συνείδησις,

ἀναβάλλει μὲν τὴν ἀπόφασιν, ἀλλ' οὐδέποτε διὰ παντός. Πολλάκις δὲ διορθοῖ τὰ ἡμαρτημένα τῆς προηγουμένης συνειδήσεως· σημεῖον ταῦτα, ὅτι ἔστι τις ἀδέκατος κριτής!

Οὐδὲν δὲ τῶν ἐν τῷ βίῳ τοῦτο ἀγαθὸν τιμωτέρον τῆς συνειδήσεως ἀγαθὸν ἔργων· αὕτη θυμηδία Παράδεισου ἐνστάζει τῇ ψυχῇ, εἰς ἀνάκτορα περιφανέστατα καὶ μεγαλοπρεπέστατα τὴν πένιχράν· καλύθην μεταβάλλουσα. Τούναντίον δὲ ἡ τύψις τοῦ συνειδότος εἶναι τις σκόλης ἀκοίμητος καὶ ἄδης. Παράδειγματα τῆς φοβερᾶς ταύτης καταδίκης ἔχομεν πολλὰ ἐν τῇ Γραφῇ ἀπὸ ΚΑΙΝ. μέχρις Ἰούδα. Καὶ αἱ μυθολογούμεναι δὲ Ἐρινύες, αἱ εἰς αὐτοκτονίαν ἐλαύνουσαι καὶ πέραν τοῦ τάφου καταδιώκουσαι, οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ μαρτυρίαι τοῦ ἐλέγχου τῆς συνειδήσεως παρ' Ἑλλήσι. Δεῖναι δὲ καὶ αἱ Ἐρινύες τοῦ μητραλοῦ Νέρωνος, ὡς ἴστορεῖ ὁ Σουετώνιος.

γ) Περὶ εὐσυνειδήσεως. καὶ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς

Ἀρεταί τῆς συνειδήσεως εἶναι ἡ ὀρθότης, ἡ βεβαιότης· καὶ τὰ νηφάλαιον· τούναντίον δὲ στρεβλή, ἀμφίβολος καὶ νεκρά λέγεται.

Καὶ 1) ὀρθὴ μὲν λέγεται ἡ συνείδησις, ὅταν ὀρθῶς ἐρμηνεύῃ καὶ ἐφαρμόζῃ τὸν νόμον· τούναντίον δὲ, στρεβλή. Αἷτια δὲ τοῦ παραλογισμοῦ τούτου τῆς συνειδήσεως εἶναι κακὴ ἀγωγή περὶ τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἠθικὴν, ὁμιλίαι κακαί, ἔκνηρία περὶ τὴν μόρφωσιν τῆς συνειδήσεως. Εἰς δεινὸν δὲ περιπίπτει λαβύρινθον· ὁ ἔχων στρεβλὴν συνείδησιν· διότι καὶ ἔχων αὐτὴν ἁμαρτάνει, καὶ μὴ ὑπέικων αὐτῇ ἁμαρτάνει· διότι ὀφείλει τις νὰ ὑπακούῃ εἰς τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως.

Εἶδη δὲ τῆς στρεβλῆς συνειδήσεως εἶναι ἡ πλατεῖα καὶ στενὴ συνείδησις. Καὶ πλατεῖα μὲν εἶναι ἡ συνείδησις ἐκείνου, ὅστις καὶ τὰ κυριώτατα καθήκοντα ἀδιάφορα θεωρεῖ· ἔστι δὲ καχεξία τοῦ ἐν ἡμῖν ζωπύρου τοῦ ἀγαθοῦ, ἐκ μεγάλης ἀκολασίας προερχομένη. Στενὴ δὲ λέγεται ἡ συνείδησις ἐκείνου, ὅστις ἐπινοεῖ καθήκοντα ὅπου δὲν εἶναι, καὶ πανταχοῦ καὶ πάντοτε φοβεῖται μὴ πρόσκρουση εἰς τι καθήκον. Διὰ τοῦτο καὶ περιδεὲς συνείδησις καλεῖται, διὰ δεισδαμονίας καὶ ἀστασίας ἐκδηλουμένη. Αἷτια δὲ τῆς τοιαύτης καχεξίας εἶναι πολλάκις μὲν ἡ ἰδιοσυγκρασία ἡ

φοροδοῆς, πολλάκις δὲ ἀσθένεια τῆς κρίσεως, ὁμιλίας κακαὶ καὶ οἷσαι. Κατὰ τούτων δὲ πρὸς τοῖς ἱατρικοῖς ἀνησιμώτατα φάρμακα τὰ ἐξῆς· ἀσκησις ἐν τῇ ταπειναφροσύνῃ καὶ ἀποφυγὴ βιβλίων δεισιδαιμονικῶν, ἀποφυγὴ τῆς πολλῆς ἐξετάσεως περὶ ἃ προσκόπτει ἡ συνειδήσις, καὶ πρὸ πάντων μάλιστα ἀποφυγὴ τῆς ἀργίας, ἥτις μήτηρ πάσης κακίας.

2) Βεβαίᾳ δὲ λέγεται ἡ συνειδήσις, ὅταν ἐπὶ ἀναντιρρήτων βάσεων ὀρίξη τὸ πρακτέον· ἄλλως λέγεται ἀμφίβολος. Ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς ἀμφιβάλλει περὶ τῶν κυριωτάτων καὶ βητῶν ἐντολῶν, ἀλλὰ περὶ τῶν λεπτομερειῶν αὐτῶν καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐφαρμογῆς, διὰ τοῦτο καὶ ἐν τούτοις μόνον δύναται τις νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ τοῦ πρακτέου. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἰσχύουσιν οἱ ἐξῆς κανόνες. Ἀνάβαλε τὸ ἔργον, εἰ δυνατόν· ἄλλως πράττε τὸ πιθανώτερον, ὅταν μηδεὶς κίνδυνος ὑπάρχῃ βλάβης, καὶ ὅταν ἔχῃς καὶ κῦρος ἄλλου. Ἐπὶ ἐλαχίστου βαθμοῦ πιθανότητος, ἂν μὲν πρόκειται περὶ παραδοχῆς γνώμης τινός, τότε δύνασαι νὰ ἀποδεχθῇς αὐτήν, ἂν ὅμως πρόκειται περὶ ἔργων (ἐξωτερικῶν), ἀπέχου.

3) Ἡ ἡφουσα συνειδήσις εἶναι αὐτὸ τὸ πρόσχε σεαυτῷ· εἶναι τὸ ἐν ἡμῖν φῶς (Λουκ. 11, 34): εἶναι ὁ ἄγγελος φύλαξ καὶ τὸ πρῶτιστον τοῦ ἀνθρώπου καθήκον, ὡς μέγιστον κακὸν ἡ νεκρὰ συνειδήσις.

§ 11. Περὶ ἐλευθέρως θελήσεως.

Ἡ πρακτικὴ δύναμις τῶν λογικῶν ὄντων λέγεται ἐλευθέρως θέλησις. Εἶναι δὲ ἡ θέλησις ἡμῶν ἐν τῇ συναφείᾳ μετὰ τοῦ λόγου· εἶναι ἡ δύναμις ἐκείνη τοῦ αἰρεῖσθαι τὸ πρακτέον καὶ ὀρίζειν τὴν ἡμετέραν ἐνέργειαν ἐν ταῖς διαφόροις σχέσεσιν ἡμῶν πρὸς τὰ ὄντα· εἶναι ἡ δύναμις ἐκείνη, δι' ἧς ἀπαλλάττεται ὁ ἄνθρωπος τῶν νόμων τῆς ἀνάγκης, ἵνα ἐν συνειδήσει, σκοπῶν καὶ αὐτοπροαιρέτως ἐνεργῇ. Δι' ἀσκήσεως δὲ, εἴτε ἐξῆς, κρατύνεται ἡ θέλησις ἡμῶν, καὶ ἐντεῦθεν προέρχεται ὁ δεύτερος ἄνθρωπος, εἴτε ἀγαθός, εἴτε κακός.

Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἔβηλον ὅτι· ἔπου ἐλευθερίᾳ, ἐκεῖ καὶ εὐθύνη

καὶ ἀξία· ὅπου δὲ ἀνάγκη καὶ κωλύματα, ἐκεῖ οὐδεμία ἐδού-
νη, ἢ ἐλαχίστη. Δῆλον καὶ τοῦτο ὅτι, ἂν καὶ διατίθεται ἡ θέ-
λησις ἡμῶν, ὅτε μὲν ὑπὸ τῶν φυσικῶν ὁρμῶν, ὅτε δὲ ὑπὸ
τοῦ λόγου, ὅτε μὲν ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ, ἔτε δὲ ὑπὸ τοῦ κακοῦ, οὐ-
δεμία τοῦτο ἀνάγκη· διότι δύναται νὰ ἀντιστη ἡ θέλησις ἡμῶν.
Δείκνυται δὲ ἐκ τούτου μόνον, ὅτι ἡ ἐλευτέρα θέλησις ἡμῶν δὲν
ἐνεργεῖ μόνη, ἀλλὰ πρέπει νὰ διατίθεται ὑπὸ τινος· πρέπει νὰ
ἦναι τι ἐλαττήριον. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος εἶναι λογικὸν ὄν καὶ
οὐδὲν ἄνευ λόγου ὀφείλει νὰ πράττῃ, διὰ τοῦτο καὶ ὅταν ἐμ-
μένῃ τις εἰς τὸ ἀγαθὸν μόνον, οὐδαμῶς παραβλάπτεται διὰ τού-
του ἡ ἐλευθερία, ἀλλὰ τούναντίον εἰς τοῦτα καὶ συνίσταται ἡ
ἀληθὴς αὐτῆς δύναμις, ἡ ἀληθὴς ἀνάπτυξις, ὡς μαρτυρεῖ περὶ
τούτου ἡ πείρα· διότι πράγματι δυοῖν θάτερον συμβαίνει, ἢ τὸ ἀγα-
θὸν αἰρούμεθα, ἢ τὸ κακόν· ῥᾶστον δὲ τὸ κακόν, καὶ οὐδὲν τοῦτο
κατόρθωμα. Ἡ ὁδὸς τῆς πονηρίας εὐρεῖται καὶ κατάντης.

Ἐπειδὴ δὲ δι' ἀσκήσεως προβαίνει ἡ ἐλευθερία καὶ μετὰ ταύτης
καὶ ὁ πνευματικὸς βίος, διὰ τοῦτο καὶ δῆλον διὰ τί ἡθικότης
καλεῖται πᾶσα ἡ τοιαύτη ἐνέργεια, καὶ μάλιστα ἡ ἀγαθὴ, καὶ διὰ
τί καὶ ἅπας ὁ βίος ἡμῶν περιλαμβάνεται ἐν τῇ ἡθικῇ, ὡς εἴρηται
ἀλλαχοῦ. Δῆλον δὲ καὶ ἐκ πείρας τοῦτο· διότι δι' ἀσκήσεως καὶ
μνήμη καὶ κρίσις καὶ πάντα κρατύνονται. Ἡ ἐπιμέλεια μίτηρ
πάσης προόδου.

α) Μαρτυρίαι περὶ τῆς ἐλευθέρου θέλησεως.

Ἡ τε ἁγία Γραφή καὶ ἡ πείρα μαρτυροῦσι περὶ τῆς ὑπάρξεως
τῆς ἐλευθερίας καὶ μετὰ τὴν ἁμαρτίαν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ δὴ ἡ
μὲν Γραφή οὐ μόνον ὑποδείκνυσιν τὰ λείψανα τοῦ ἀγαθοῦ ἐν τῇ
Ἀδὰμ, δι' ὧν καταδείκνυται τὸ δυνατόν τῆς σωτηρίας· οὐ μόνον
ἐλευθέρως καλοῦνται ὁ Ἀβραάμ καὶ οἱ Ἰσραηλῖται· οὐ μόνον
ῥητῶς λέγει καὶ ὁ Σωτὴρ· «Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν»...
ἀλλὰ καὶ ἅπαντα ἡ οἰκονομία τοῦ Θεοῦ πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρω-
πίνου γένους καλεῖται Διαθήκη, ἥτοι συνθήκη. Συνθήκη δὲ μόνον
μεταξὺ ἐλευθέρων ὄντων λαμβάνει χώραν. Πρὸς δὲ τούτοις οὕτε
ὁ σταυρικὸς θάνατος τοῦ Σωτῆρος ἢ το ἀναγκαῖος, εἰμὴ ἐλευθέρως

ἁμαρτάνοντες οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ὑπεύθυνοι διὰ τὰς πράξεις τῶν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.

Ἐκ δὲ πείρας γινώσκομεν ὅτι, ἂν καὶ δυσχερεστάτῃ νῦν ἡ ἐκλογή τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλ' οὐχ ἥτιον δὲν ἐξέλιπον αἱ ἀγαθαὶ πράξεις καὶ οἱ ἀγαθοὶ ἄνθρωποι. Βλέπομεν δὲ καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ, καὶ μάλιστα ἐν τῇ πατριῇ ἡμῶν, μεγάλα κατορθώματα αὐταπαρνήσεως καὶ φιλοπατρίας. Βλέπομεν ἀνθρώπους κατατρυχομένους ὑπὸ μυρίων δεινῶν, καὶ ὅμως ἐμμένοντας ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ καθήκοντος. Οὔτε πείνα, οὔτε δίψα, οὔτε φιλοστοργία, οὔτε ἀπελπισία, οὔτε παντὸς εἶδους κακοπάθεια ἠδυνήθησαν νὰ καταβάλωσι τὸ φρόνημα τῶν ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος μαχομένων πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν.

β) Κατάστασις τῆς ἐλευθέρας θελήσεως μετὰ τὴν ἁμαρτίαν.

Ἡ τε Γραφὴ καὶ ἡ πείρα, καίπερ ὁμολογοῦσαι τὴν ὑπαρξίν τῆς ἐλευθέρας θελήσεως, συνομολογοῦσιν ἅμα καὶ κηρύττουσι τὴν ἀσθένειαν τῆς θελήσεως καὶ τὴν ῥοπήν εἰς τὸ κακὸν μᾶλλον, ἅπερ ἀποτελέσματα τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. «Ἐγχεῖται ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου ἐπιμελῶς ἐπὶ τὰ πονηρὰ ἐκ νεότητος αὐτοῦ» λέγει ἡ Γραφὴ (Γενέσ. 8, 21). *Video meliora proboque, deteriora sequor*, ἔλεγον καὶ οἱ ἀρχαῖοι. Τίς δὲ δὲν βλέπει μετὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τὸν νόμον τῆς ἁμαρτίας τὸν ἀντιστρατευόμενον ἐν ἡμῖν τῷ νόμῳ τοῦ νοῦς ἡμῶν; Οὐ μόνον μετὰ δυσκολίας μεγίστης καὶ μετὰ μεγίστης ἐπιτάσεως τῶν δυνάμεων ἡμῶν ἀντιπαρταττόμεθα κατὰ τῶν ἀλόγων ὀρμῶν, κατὰ τῆς φιλαυτίας καὶ ῥαθυμίας, ἀλλὰ καὶ ὅταν κατορθώσωμεν νὰ νικήσωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ γενώμεθα ἐγκρατεῖς ἡμῶν αὐτῶν καὶ πράξωμέν τι ἀγαθόν, πάλιν ἀμαυροῦται καὶ αὐτὸ καὶ ἀπόλλυται τὴν ἑαυτοῦ ἀξίαν διὰ τὴν προαίρεσιν ἡμῶν τὴν κακὴν· διότι σπανίως τις καὶ τὸ ἀγαθὸν πράττων, πράττει αὐτὸ ἐξ ἀδόλου ἀγάπης τοῦ ἀγαθοῦ. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πλάγιοι σκοποὶ ἐλαύνουσιν ἡμᾶς εἰς τὰς πράξεις, ἰδιοτέλεια, ἢ πρὸς τὸ θεαθῆναι κενοδοξία καὶ τὰ τοιαῦτα. Ταῦτα δὲ καὶ τὰ τοιαῦτα εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ ἐλαττήρια τῶν πράξεων ἡμῶν, τοιαύτη ἡ προαίρεσις

ἡμῶν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Γραφή λέγει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος χρήζει ἀναγεννήσεως, καὶ μόνον δύναται νὰ συναινέσῃ εἰς αὐτήν. Ἡ δὲ περαιτέρω τελείωσις μόνον διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ κατορθοῦται· «Χωρὶς ἐμοῦ οὐ δύνασθε ποιεῖν οὐδέν», λέγει ὁ Σωτὴρ (Ἰωάν. 15, 5)· «Χάριτί ἐστε σπασμένοι», λέγει καὶ ὁ Ἀπόστολος (Εφεσ. 2, 6).

Ὡστε οὔτε ὅλως στερούμεθα τῆς δυνάμεως τοῦ αἰρεῖσθαι τὸ ἀγαθόν, οὔτε πάλιν ἔχει ἡ θέλησις ἡμῶν τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς εὐρωστίαν. Χρῆζει ἄρα ἰάσεως καὶ ἐπιβρώσεως τῆς ἐκ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Ἀναπολόγητος ἄρα ὁ ἄνθρωπος ὁ μὴ συναινῶν καὶ συνεργῶν τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Περὶ ἠθικῶν ἔργων καὶ ἠθικῆς καταστάσεως.

§ 12. Τινὰ περὶ τοῦ κεφαλαίου τούτου.

Μέχρι τοῦδε εἶδομεν τὸ δυνάμει τοῦ ἀγαθοῦ, ἥτοι ἂν δυνάμεθα νὰ γεινώμεν ἀγαθοί, καὶ ὅποῖον αὐτὸ τὸ ἀγαθόν, ὁ τύπος καὶ ὑπογραμμὸς τοῦ ἠθικοῦ βίου. Ὑπολείπεται ἤδη ἵνα ἴδωμεν καὶ τὸ ἐνεργεῖα τοῦ ἀγαθοῦ, ἥτοι πῶς καὶ πόσον κατορθοῦται ὑπὸ γενικωτέραν ἔποψιν, καὶ ποῖαι αἱ ἀπ' αὐτοῦ ἀποπλανήσεις.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ δι' ἔργων ἢ δι' ἐξέως καὶ φύσεως ἐκδηλοῦται ὁ ἠθικὸς βίος, διὰ τοῦτο καὶ τρία τινὰ περιέχονται ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ, τὰ περὶ ἠθικῆς ἀξίας τῶν ἔργων καὶ τὸ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας.

§ 13. Περὶ καταλογισμοῦ καὶ διαφορᾶς τῶν ἠθικῶν ἔργων.

Ἡθικὰ, εἴτε ἀνθρώπινα ἔργα, ἐν γένει καλοῦνται ὅσα ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἐλευθέρως θελήσεως πράττει. Πᾶν δὲ τοιοῦτο καὶ ἀξίαν καὶ εὐθύνην ἔχει, καὶ ὡς ὁφείμεθα, πάντα ὁφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ

πράττει ἐλευθέρως καὶ ἐν συνείδησει τοῦ σκοποῦ καὶ ἐξ ἐλατηρίων ἀγαθῶν ὁρμώμενος. Ὡστε ἐκούσιον, ἠθικόν, ἀνθρώπινον, καταλογιστέον ἔργον, εἶναι ταυτόσημοι ἔννοιαι.

Καταλογίζεται δὲ τι ἔργον ἐξ ὑποκειμένου μὲν, κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς ἐλευθερίας· ἐξ ἀντικειμένου δὲ, κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς ὑπὸ τοῦ νόμου ὑποχρεώσεως. Ἡ δὲ κατὰ τὰς περιστάσεις διαφορά συνεπάγεται καὶ τὴν τοῦ καταλογισμοῦ διαφορὰν.

Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ Καταλογισμὸς (imputatio) εἶναι τις κρίσις ὑποκειμένη εἰς πλάνην. Μόνος δὲ ὁ Θεὸς, ὁ ἐτάζων καρδίας καὶ νεφροὺς, δύναται ἐπαξίως νὰ κρίνῃ τὰ ἔργα ἐκάστου. Ἐνταῦθα δὲ παρατίθενται κανόνες τινές, ἵνα ἔχῃ νὰ δεξιῶν τις ἐν ἑαυτῷ τὴν κρίσιν τοῦ ἀγαθοῦ, οὐχὶ δὲ ἵνα κρίνῃ καὶ κατακρίνῃ τὸν ἄλλον. «Μὴ κρίνετε, ἵνα μὴ κριθῆτε» (Ματθ. 7, 1). «Σὺ τίς εἶ ὁ κρίνων ἄλλότριον οἰκέτην;» (Ρωμ. 14, 4).

α) Περὶ τοῦ ἐξ ὑποκειμένου καταλογισμοῦ τῶν ἔργων.

Τρεῖς εἶναι οἱ περὶ τούτου γενικώτεροι κανόνες.

1) Μόνον ἐκεῖνο τὸ ἔργον καταλογίζεται, ὅπερ ἐξ ἐλευθερίας γίνεται· ἄρα ὅπου οὐδεμία ἐλευθερία, ἐκεῖ οὐδὲ εὐθύνη καὶ ἀξία.

Τινὲς τῶν ἠθικολόγων διακρίνουσιν ἄμεσον καὶ ἔμμεσον ἐλευθερίαν. Κατὰ τούτους δὲ ἔμμεσός τις πράξις καταλογίζεται, ὅταν ἢ δυνατόν νὰ ἀποφύγῃ τις τὴν πρώτην κακὴν πράξιν, εἰς ἣν ἔπονται ἄλλαι. Ὅταν ὅμως ὀφείλῃ τις νὰ ἀποφύγῃ πράξιν τινα καὶ ἐκ τῆς ἀποφυγῆς προέρχωνται κακὰ ἐπακολουθήματα, τότε οὐδαμῶς εἶναι ὑπεύθυνος ὁ ἀποφυγών. Ἐν τούτοις δυσχερὲς πολλάκις ἀποβαίνει ἡ κρίσις ἐπὶ τοιούτων πράξεων· διὰ ἀνάγκη, ἵνα τις ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν, ἂν τὸ κακὸν ἀπορρέει ἀμέσως ἐξ αὐτῆς τῆς πράξεως, καὶ ἂν τὸ κακὸν ἐπακολούθημα εἶναι ἴσον ἢ μείζον τοῦ ἀγαθοῦ ἔργου. Προσέτι σημειωτέον ὅτι αἱ κατ' ὄναρ ἁμαρτίαι καταλογίζονται, ὅσαι προέρχονται ἐκ τῆς προηγουμένης ἐξέως. Ἄλλως αἱ πρῶται κινήσεις τῆς ψυχῆς, αἱ μὴ ἐκ τῆς θελήσεως ἐξαρτώμεναι, οὐδαμῶς καταλογίζονται.

2) Ὅσοι ἦντων ἡ ἐλευθερία, τσούτω ἦντων καὶ ὁ καταλογισμός. Ἐλαττοῦται δὲ ἡ ἐλευθερία ἐκ τῶν διαφορῶν αὐτῆς κω-

λουμάτων, ὧς ἡ ἀγνοία ἢ μὴ αὐτοπροαίρετος, καὶ ἡ βία ἐπὶ ἐξωτερικῶν ὅμως πράξεων καὶ οὐχὶ ἐπὶ φρονημάτων καὶ διαθέσεων. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πράξεων ὀφείλει ἕκαστος πάντα ποιεῖν, ἵνα ἀποφύγῃ τὴν βίαν. Ἐπὶ ἐσωτερικῶν δὲ πράξεων μόλις ἡ γοητεία θεληγῆτων τινῶν ἐλαττοῖ τὴν εὐθύνην.

Ἔτερον κώλυμα εἶναι ὁ φόβος ὁ ἐξ ἐπιπνευμαμένου κινδύνου, ἢ ἐξ ὑποτιθεμένου. Πολλὴν δὲ τὴν διαφορὰν ποιοῦνται τοῦ φόβου ἡ ἰδιοσυγκρασία, ἡ διαφορὰ τοῦ φύλου καὶ τῆς ἡλικίας, ἡ διάθεσις τῆς ψυχῆς καὶ τὰ παραπλήσια.

Πρὸς τοῦτοις κωλύουσι τὴν ἐλευθερίαν ἡ φιληδονία καὶ τὰ πάθη καθόλου· ἐνταῦθα δὲ διακρίνεται ἡ εὐθύνη κατὰ τὴν προθυμίαν ἢ ἀμελείαν περὶ τὴν ἐκρίζωσιν τῶν κωλυμάτων τούτων. Ἐλαττοῖ τέλος τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἡ συνήθεια· ἐξαρτάται δὲ ἡ εὐθύνη ἐκ τῆς συγκαταθέσεως ἡμῶν εἰς ταύτην.

3) Ὅσω μείζων ἡ ἐλευθερία, τόσοῦτω καὶ ὁ καταλογισμός. Ὁ κανὼν οὗτος καταληπτός ἤδη αἰκοθεν. Μόνον δὲ τοῦτο σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι, εἰς τὴν τελείαν μὲν ἢ ἡ γνῶσις τοῦ καθήκοντος, ὀλίγοι δὲ οἱ πειρασμοὶ καὶ τὰ κωλύματα, τότε τὸ μὲν ἁμάρτημα εἶναι βαρὺ, ἢ δὲ ἀγαθὴ πράξις οὐ μεγάλης ἀξίας.

β) Περὶ τοῦ ἐξ ἀντικειμένου καταλογισμοῦ τῶν ἔργων.

Καταλογίζονται ἐξ ἀντικειμένου τὰ ἔργα, ἢ κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς υποχρεώσεως τοῦ ἡθικοῦ νόμου (ὅρα τὸ περὶ διαφορᾶς καθήκοντων), ἢ ἐκ τῶν δυσχερειῶν πρὸς ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἰσχύει ἐπὶ τῶν ἁμαρτημάτων μᾶλλον, τὸ δὲ δεύτερον ἐπὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων. Ὡστε πλείω ἀξίαν ἔχουσιν αἱ ἀγαθαὶ πράξεις, ὅταν πλείω καὶ τὰ κωλύματα ὥς· ἀνάγκαι δὲ ἐπὶ τῶν ἁμαρτημάτων συμβαίνει. Ἀλλ' ἐκ τῆς ἑξέως ἐν τῷ ἀγαθῷ οὐδαμῶς ἐλαττοῦται ἡ ἀξία τοῦ ἀγαθοῦ, ὡς εἴρηται καὶ ἐν τῷ περὶ ἐλευθέρας θελήσεως.

γ) Περὶ τῆς ἡθικῆς διαφορᾶς τῶν ἔργων.

Διαφέρουσι τὰ ἔργα κατὰ τὸ ἀντικείμενον, τὰς περιστάσεις, τὸν σκόπον καὶ τὰ ἐλατήρια, τὸ πόσον καὶ τὸν ἀριθμὸν.

1) Κατὰ τὸ ἀντικείμενον διαιροῦνται τὰ ἔργα ἐν γένει ἢ εἰς ἀγαθὰ, ἢ εἰς κακὰ· ἡ τοιαύτη δὲ διαφορὰ καθ' ὕλην λέγεται. Δύναται δὲ πράξεις τις, οὔσα ἀγαθὴ καθ' ὕλην, νὰ ᾔναι κατ' εἶδος κακὴ, ὡς ἐκ τῶν ἐπομένων δηλον γενήσεται. Ἀλλὰ δὲν συμβαίνει καὶ τὰνάπαλιν.

Σημειωτέον δὲ ὅτι, εἰ καὶ καθ' ὕλην φαίνονται πως ἔργα τινὰ ἀδιάφορα, οἷον τὸ ἐσθίειν, τὸ περιπατεῖν καὶ τὰ τοῦτοις ὅμοια, ἀλλ' ἐκ τοῦ σκοποῦ, καὶ ἐπειδὴ οὐδὲν ἀσκόπως πρέπει νὰ γίνηται, δὲν μένουσιν ὅλως ἀδιάφοροι καὶ αἱ πράξεις αὗται.

2) Καὶ αἱ περιστάσεις τοῦ τίς, ποῦ, πότε καὶ πῶς οὐκ ὀλίγην διαφορὰν ποιοῦνται τῶν ἔργων, εἰ καὶ κατὰ τὸ φαινόμενον ἔξω πως τῶν ἔργων κεῖνται. Καὶ ἡ μὲν περίστασις τοῦ τίς σημαίνει τὸ ἐπάγγελμα, ἡ δὲ τοῦ πῶς τὴν συνέργειαν. Δῆλον δὲ ὅτι καὶ ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος καὶ τὸ ἐπάγγελμα αὐξοῦσιν ἢ ἐλαττοῦσαι τὴν ἀξίαν τῶν ἔργων καὶ τὴν εὐθύνην.

3) Ὁ σκοπὸς, οὗ ἕνεκα γίνεται τι, εἶναι καὶ αὐτὸς περίστασις τις, στενωῶς συνδεδεμένη μετὰ τῶν πράξεων. Αὕξει δὲ ἢ ἀλλοιοῖ κατ' εἶδος τὰ ἔργα· διότι τὰ μὲν ἀδιάφορα καθ' ὕλην ἔργα μεταβάλλει εἰς ἀγαθὰ, ἢ κακὰ. Εἰς τὰ ἀγαθὰ ἔργα προστίθῃσι δευτέραν ἀξίαν, εἰς δὲ τὰ κακὰ δευτέραν κακίαν. Εἰς τὰ κακὰ ἔργα ὁ ἀγαθὸς σκοπὸς οὐδὲν ὠφελεῖ, μόνον δὲ ἐλαττοῦται τὸ τοῦ κακοῦ μέγεθος. Εἰς δὲ τὰ ἀγαθὰ ἔργα ἡ πονηρὰ προαίρεσις ἀμαυροῖ τὸ ἀγαθόν.

Μόνος δὲ ἀπώτερος καὶ ἀληθὴς τῶν ἔργων σκοπὸς εἶναι καὶ δεῖται νὰ ᾔναι ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ, ὡς δηλον τοῦτο ἐκ τε τῆς περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἐννοίας καὶ ἐκ πολλῶν τῆς Γραφῆς χωρίων, μάλιστα δὲ ἐκ τοῦ ἐξῆς· «Εἴτε οὖν ἐσθίετε, εἴτε πίνετε, εἴτε τι ποιεῖτε, πάντα εἰς δόξαν Θεοῦ ποιεῖτε» (Α'. Κορινθ. 10, 31). Καὶ ὅντως, ὅταν πανταχοῦ ἐπιζητῶμεν τὸ ἀγαθὸν καὶ ἐν τοιαύτῃ συνειδήσει πράττωμεν αὐτὸ, δοξάζομεν ἐν τοῖς ἔργοις ἡμῶν τὸν Θεόν, τὴν πηγὴν παντὸς ἀγαθοῦ.

4) Τὸ ἐλαττήριον στενωῶς συνδέεται μετὰ τοῦ σκοποῦ καὶ συναπαρτίζουσιν ὁμοῦ καὶ κατάρτιζουσιν τὴν προαίρεσιν· διότι, ὡς εἴρηται καὶ ἀλλαχοῦ, ἡ θέλησις ἡμῶν δὲν εἶναι τυφλὴ τις ὁρμὴ,

ἀλλ' ἐλλόγος· Ὁ λογικός λοιπὸν σκοπός, διατιθεῖς τὸ αἶσθημα, ἐλαύνει τὴν θέλησιν, καὶ οὕτω πνευματικῶς ἀπεργάζεται καὶ τὸ αἶσθημα καὶ τὴν θέλησιν, καὶ τὸ ἐλαττήριον εἶναι πλέον οὐχὶ τυφλὸν αἶσθημα καὶ αὐτὸ, ἀλλ' ἐν συνειδήσει, καὶ ὑφίσταται εἰς τὴν ἀγάπην.

Τελειότατον ἄρα ἐλαττήριον εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν συγκεφαλαιοῦνται ἅπαντα τὰ ἀγαθὰ ἐλαττήρια, ἅπερ ἐκφέρονται ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον· «Πράττε τὸ ἀγαθὸν δι' αὐτὸ τοῦτο, ὅτι ἀγαθόν.» Ζωηρότερος ὅμως καὶ σαφέστερος εἶναι ὁ τύπος· «Πράττε τὸ ἀγαθὸν ἐξ ἀγάπης τοῦ Θεοῦ». Ἀντίθετον δ' ἐλαττήριον εἶναι ἡ φιλαυτία, ἐξ ἧς πᾶν κακόν. Ἡ δὲ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπη τότε εἶναι ἀληθής, ὅταν συνδέηται τῇ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπῃ, μεθ' ἧς συνδέεται καὶ ἡ τοῦ πλησίον. Οὕτω δὲ, ὡς ἐψόμεθα ἀλαχοῦ, καθαιρεῖται ἡ φιλαυτία καὶ ἔχει ὅρια ἀγαθὰ ἡ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπη, καὶ διὰ τοῦτο ἀγαθὸν ἐλαττήριον γίνεται. Ἀντιβαίνει δὲ τῇ πρὸς Θεὸν ἀγάπῃ ἡ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπη, ὅταν χάριν τῶν ἡμετέρων παθῶν καὶ ἐκ τοῦ φόβου ἀπωλείας ἐπιγείων ἀγαθῶν παραβαίνωμεν τὸν ἠθικὸν νόμον τῇ ἀμελῶμεν αὐτοῦ.

Ἄλλου εἶδος τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ υἱικός φόβος. Μέγας δὲ τις ὅρος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐκ τοῦ κόσμου φόβου εἶναι ὁ δουλικὸς ἐκεῖνος φόβος τοῦ τὰς ἐντολὰς διὰ τὸν φόβον τῆς τιμωρίας τηροῦντος. Οὗτος καίπερ μὴ ἔχων ἀξίαν, εἶναι ὅμως σωτήριος· διότι προσγίνεται ἡ συνήθεια ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ ταύτῃ ἔπεται ἡ ἀγάπη, ἡ πηγὴ ἡ ἄδολος οὐ μόνον παντός ἀγαθοῦ, ἀλλὰ καὶ πάσης προόδου ἐν αὐτῷ.

5) Ὁ ἀριθμὸς ἐν τοῖς ἔργοις κατ' ἐπιφάνειαν μὲν φαίνεται τι ξέρον· ἀλλ' ὅταν ἐξετασθῇ ἐγγύτερον τὸ πρᾶγμα, δεικνύει μεγάλαν σχέσιν καὶ δύναμιν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ περιπετὴς πολλάκις εἰς τὸ αὐτὸ ἁμάρτημα βαρυτέρας ποινῆς ἄξιος κρίνεται. Καταφαίνεται δὲ ἐτι μάλλον ἡ ἀλήθεια αὕτη, ὅταν ἀναλογισώμεθα, ὅτι ἡ μὲν ἐπανάληψις τοῦ ἀγαθοῦ προϋποτίθησι στερήσιν τῆς θελήσεως ἐν τῷ ἀγαθῷ, ἡ δὲ ὑποτροπὴ ἐν τῷ κακῷ πρόσρχεται ἐξ ἀδυναμίας τῆς θελήσεως καὶ ἔξωθεν ἐν τῷ κακῷ. Ἀναμνηστέον

δὲ ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἔργων ἡρτῆται ἀπὸ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐλευθερίας, εἴτε προαιρέσεως.

Πρὸς διαγνώσιν δὲ τοῦ ἀριθμοῦ σημειωτέον τὰ ἀκόλουθα.

Ἐκάστη πράξις, καθ' ἑαυτὴν καὶ ἀσχέτως θεωρουμένη, εἶναι μία. Πολλαπλασιάζεται δὲ δι' ἐπαναλήψεως. Πᾶν ὅμως τὸ συντελοῦν καὶ παρασκευάζον τὴν πράξιν καὶ στενῶς συνδεδεμένον αὐτῇ δὲν αὖξει τὸν ἀριθμὸν, ὅσον ἐπὶ τῆς κλοπῆς τὸ παρασκευάζειν τὰ ὄργανα κτλ.

Ἀπαξ ἀριθμεῖται πράξις τις, ὅταν μεσολαβηθῇ ὑπὸ ἀκουσίου ἢ ἐκουσίου καλωμάτος· ἐκουσίως μὲν καταπαύει τις τὸ κακὸν διὰ μετανοίας, τὸ δὲ ἀγαθὸν δι' ἀμελείας· ἀκουσίως δὲ λήγει ἡ πράξις, ὅταν παρεμπέσῃ χρόνος ἱκανός, ἢ ὕπνος, ἢ τι τοιοῦτον.

Πολλαπλῶς δ' ἀριθμεῖται πράξις τις, καὶ ὅταν ἡ αὐτὴ πολλοὺς ὠφελῇ, ἢ βλάπτῃ.

§ 14. Περὶ τοῦ ἀγαθοῦ βίου, ἥτοι περὶ ἀγαθῶν ἔργων, ἀρετῆς καὶ τῶν καρπῶν αὐτῆς.

Ἐκ τῶν εἰρημένων δῆλον ἦδη ὅτι ἠθικῶς ἀγαθὸν εἶναι ἔργον τι, ὅταν κατὰ τε ὕλην καὶ εἶδος καὶ τὰς περιστάσεις ἢ τοιοῦτον ἄλλως ἀπόλλυσι τὴν ἑαυτοῦ ἀξίαν καὶ τὸ καθ' ἑαυτὸ ἀγαθὸν ἔργον· ἀπόλλυσιν ἅμα τὴν ἀξίαν, ὅταν καὶ τὰ μείζω ἀγαθὰ χάριν τῶν ἐλαχίστων γίνεται, ὅσον τὸ λατρεύειν Θεῷ τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν ἕνεκα· διότι τότε περὶ πλείονος ποιούμεθα τὸ ἥττον τοῦ κρείττονος.

Ἡ δὲ περὶ τὰ ἀγαθὰ ἔργα ἐξίς καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἀγαθὴ φύσις λέγεται ἀρετὴ, καὶ ταύτης καρποὶ πάντα τὰ ἀγαθὰ.

Ἐντεῦθεν δὲ δῆλον ὅτι ἡ μὲν ἀσκησις ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ἔργοις φέρει τὴν ἀρετὴν, ἡ δὲ ἀρετὴ ἐκδηλοῦται δι' ἀγαθῶν ἔργων, καὶ ταῦτα δὲν δύνανται νὰ ὑπάρξωσιν, ἀνμὴ συνυπάρχῃ ἀγαθὴ τις ἐξίς, ἀγαθός τις πυρὴν. Δῆλον δὲ καὶ ἐκ τοῦ περὶ τῆς νῦν καταστάσεως τῆς ἐλευθερίας ὅτι ἡ ἡμετέρα νῦν ἀρετὴ δὲν εἶναι τελεία οὔτε κατὰ ποσόν, οὔτε κατὰ ποιόν, ἀλλὰ μᾶλλον εἶναι προσπάθεια καὶ συνέργεια τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ· ἡ χάρις τελειοῖ τὴν ἡμετέραν προσπάθειαν καὶ καθιστᾷ αὐτὴν ἀρετὴν, ἐνῶ πράγματι δὲν εἶναι ταχύτις. Ἡ ἡμετέρα νῦν ἀρετὴ εἶναι ἀγών καὶ σταυρός.

Ὡς τὸν ἄνθρωπον παρακαλουθεῖ ἡ σκιὰ, αὐτῷ καὶ τὴν ἀρετὴν τὰ ἀγαθὰ, τὰ τε πρόσκαιρα καὶ τὰ αἰώνια. «Ζητεῖτε πρῶτον τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ, καὶ ταῦτα πάντα προστεθήσεται ὑμῖν» λέγει ὁ Σωτὴρ (Ματθ. 6, 33).

α) Περί διαιρέσεως τῶν ἀγαθῶν ἔργων.

Τὰ ἀγαθὰ ἔργα διαιροῦνται εἰς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, εἰς καθήκοντα καὶ συμβουλὰς (περὶ ὧν ὅρα ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ), εἰς φυσικὰ καὶ ὑπερφυσικὰ, εἰς ἀξίαν ἔχοντα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ μή.

1) Ἐσωτερικὰ ἔργα λέγονται οὐ μόνον τὰ ἐσωτερικὰ διανοήματα, φρονήματα καὶ αἱ ἐπιθυμίαι (ἅτινα λέγονται ἔργα καὶ πράξεις καθ' ὅσον συμμετέχει ἡ πρακτικὴ δύναμις ἡμῶν, ἡ θέλησις), ἀλλὰ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ προαίρεσις τῶν καὶ ἐξωτερικῶς ἐκδηλουμένων ἔργων. Ζητεῖται δὲ, ἂν ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀγαθῆς προαιρέσεως καὶ τῆς δι' ἔργων ἐκδηλώσεως αὐτῆς. Ἀληθὲς μὲν ὅτι τὸ ἐξωτερικὸν ἔργον εἶναι πλήρης ἀπόδειξις τῆς ἀγαθῆς προαιρέσεως· διότι ἐκεῖνος ἐργάζεται τὸ ἀγαθόν, ὅστις ἀληθῶς θέλει καὶ ἀγαπᾷ αὐτὸ καὶ ἔχει ἱκανὴν δύναμιν τῆς θελήσεως· ἀλλ' οὐχ ἥττον ἐνώπιον τοῦ ἐτάξαντος καρδίας καὶ νεφροῦ Θεοῦ ἴση ἡ ἀξία τοῦ ἐργασαμένου τὸ ἀγαθὸν καὶ τοῦ μὴ ἐργασαμένου μὲν αὐτὸ διὰ τὰς περιστάσεις, ἀλλ' ἔχοντας σταθερὰν καὶ πλήρη τὴν προαίρεσιν τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ὁ ἄλλος, διὰ τί ἔθυσσε τῇ προαιρέσει τὸν υἱόν ὁ Ἀβραάμ. Καταραίνεται δ' ἐτι μᾶλλον ἡ ἀλήθεια αὕτη, ὅταν ἀναλογισώμεθα ὅτι τὸ τῆς ἀρετῆς χρῆμα εἶναι μόνιμόν τι καὶ αἰώνιον καὶ οὐδέποτε ἀπόλλυσι τὴν ἐαυτοῦ ἀξίαν διὰ τὰ κωλύματα.

Σημειωτέον ὅμως ὅτι, ἂν καὶ κατ' οὐσίαν ἔχει τὴν ἀξίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξωτερικὸν προστίθῃσιν ἑτέραν· διὰ καὶ διπλὴν χαρὰν αἰσθάνεται ὁ συνειδὼς ἐαυτῷ ἀγαθὴν προαίρεσιν καὶ ἀγαθὰ ἔργα ἅμα.

Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι καὶ ἐπικίνδυνον καὶ ἐπικήμιον εἶναι τὸ ἐπαναπαύεσθαι τῇ προαιρέσει μόνῃ· διότι ὑποχρύπτεται πολλὰκις ἀδυναμία τῆς θελήσεως καὶ ὀκνηρία. Ἀναμνηστῶν

δ' ὅτι μόνον δι' ἰσχυρᾶς θελήσεως προβαίνομεν εἰς ἐξωτερικά ἔργα.

2) Ὑπερφυσικά λέγονται τὰ ἀγαθὰ ἔργα, ὅταν προέρχωνται ἐκ τῆς πίστεως, ἥτις θεῖον δῶρον, καὶ ἐκ τῆς θελήσεως τῆς κρατυνομένης ὑπὸ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Ὅτι δὲ καὶ παρὰ τὴν ὑπερφυσικὴν ταύτην πηγὴν ὑπάρχει καὶ ἡ φυσικὴ καὶ εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἄλλως ἀγαθόν τι ἔργον, δείκνυσσι τοῦτο ἡ Γραφή ἡ ἐπαινοῦσα τὰς μαίας τῆς Αἰγύπτου καὶ παραδεχομένη ἐν γένει λείψανα τοῦ ἀγαθοῦ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, δι' ἃ ἦν δεκτικὸς ὁ ἄνθρωπος σωτηρίας καὶ ἀναγεννήσεως. Ἀποδείκνυσσι δὲ καὶ ἡ πέτρα, διότι καὶ εὐσεβεῖς πολλοὶ περὶ τοὺς γονεῖς καὶ ἐλεήμονες ἀπεδείχθησαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ πολλῶν ἀγαθῶν ἔργαται. Ἀλλὰ βεβαίως οὔτε πάντοτε ἦσαν οἱ αὐτοὶ ἀγαθοί, οὔτε εἶναι βέβαιον ὅτι πάντοτε ἐξ ἀγαθῆς προήλθον προαιρέσεως τὰ ἔργα αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἄλλο ζήτημα, ἂν ἔχουσιν ἀξίαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ τοιαῦτα ἔργα. Ἄλλ' ἐπειδὴ τὰ ἔργα ἡμῶν ἐν γένει μετὰ τὴν ἁμαρτίαν εἶναι ἀτελῆ, καὶ ἵνα ἔχωσιν ἀξίαν καὶ αὐτὰ, πρέπει νὰ ᾔναι καθ' ὁλοκληρίαν ἀξίος ὁ ἄνθρωπος, διὰ τοῦτο τὰ φυσικὰ ἀγαθὰ σχετικῶς μόνον δύνανται νὰ ὀνομασθῶσιν ἀγαθὰ, καὶ καθιστῶσι μόνον ἀξίον τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ τὸν ἐργαζόμενον τοιαῦτα. Πῶς δὲ λαμβάνει χώραν ἡ χάρις εἰς τοὺς μὴ πιστεύσαντας εἰς Χριστὸν, καὶ ἂν λαμβάνει χώραν, ταῦτα εἶναι ζητήματα τῆς Δογματικῆς. Καθόλου δ' εἰπεῖν, ὁ Θεὸς οἶδε μόνος.

Περὶ ἀρετῆς καὶ ἀρετῶν. ὁ Θεὸς οἶδε μόνος.

1) Ἡ ἀρετὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἀσχετῶς θεωρουμένη εἶναι ἱκανότης περὶ τὸ ἀγαθόν καὶ ἐξίς περὶ αὐτὸ ἄμα καὶ δευτέρᾳ φύσεως καὶ ἐπίκτητόν τι καὶ ἀσκητόν εἶναι, ἄμα δὲ καὶ ἐμφυτόν. Χαρακτηριστικὰ δὲ αὐτῆς εἶναι τὸ ἐδραῖον ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ ἐμμόνον καὶ τὸ ἠθικῶς ἀγαθόν. Καὶ διὰ μὲν τοῦ πρώτου διακρίνεται τῶν ἀγαθῶν ἔργων μόνιμός τις κατάστασις καὶ φύσις οὖσα, διὰ δὲ τοῦ δευτέρου διακρίνεται τῆς πονηρᾶς φύσεως. Ἡ ἀρετὴ ἀποκαλεῖται καὶ μεσότης ὑπὸ τῶν Ἀριστοτελικῶν, διότι πᾶσι τὰ ὀρθὰ κείναι μεταξὺ πᾶν δὴ ἀκρῶν ὅθεν καὶ τὸ πᾶν μέτρον ἀριστόν καὶ τὸ μηδὲν ἄγαν.

Ἐπειδὴ ὁμοῦς ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν ἁμαρτίαν ἀπώλεσε τὴν περὶ τὸ ἀγαθὸν ἱκανότητα καὶ εὐθένειαν, καὶ ὑπὸ τὴν χάριν δὲ ὁ ἄνθρωπος κατὰ μικρὸν τελειοῦται, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀρετὴ ἡμῶν ἐνταῦθα οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ προσπάθεια καὶ ἀγὼν κατὰ τοῦ κακοῦ.

Ἐντεῦθεν δὲ καὶ δῆλον ὅτι ἡ ἀρετὴ μόνον ἐν τῷ χριστιανισμῷ εἶναι δυνατὴ καὶ καταληπτὴ καὶ κατορθωτὴ. Ἄλλως εἶναι κενὸς λόγος καὶ οὐδὲν πλεόν· διότι ἀπολύτως δὲν ὑπάρχει νῦν ἐπὶ τῆς γῆς ἡ ἀρετὴ.

Δῆλον πρὸς τοῦτοίς διὰ τί ἔχει διάφορα ὀνόματα ἐν τῇ Γραφῇ. Καὶ δὴ καλεῖται δικαιοσύνη ἐν τῇ γενικῇ σημασίᾳ αὐτῆς ὡς καὶ παρ' Ἑλλήσιν· «ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσα ἀρετὴ». Καλεῖται φόβος Θεοῦ (Ἠσαΐου 33, 5)· ἁγιασμός (Α'. Θεσσαλ. 4, 3)· φρόνημα τοῦ πνεύματος (Ῥωμ. 8, 5—7)· τήρησις τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ (Α'. Κορ. 7, 19)· πίστις, ἐλπίς καὶ ἀγάπη (Α'. Κορ. 13, 13)· σταυρός, ἀγὼν, αὐταπάρησις, μάταριον (Ματθ. 16, 24. Β'. Τιμ. 4, 7—8). Οὐχ ἥττον ἀπαντᾷ καὶ ἡ λέξις ἀρετὴ (Σοφ. Σολ. 8, 7. Φιλιπ. 4, 8. Α'. Πέτρου 2, 9). Ἀλλὰ μᾶλλον εἶναι ἐν χρήσει τὰλλα ὀνόματα τῆς ἀρετῆς· διότι μᾶλλον ἀρμολογοῦσιν εἰς τὴν ιδιότητα τοῦ ἀναγεννωμένου ἀνθρώπου ἐκ τῆς ἁμαρτίας καὶ ἐμφαίνουσι κάλλιον τὸν τρόπον τῆς ἀναγεννήσεως. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἀρχονται τοῦ κηρύγματος διὰ τοῦ μετανοεῖτε, καὶ μακαρίζονται πρῶτοι οἱ ταπεινόφρονες, καὶ ἀγὼν καλεῖται ὁ βίος ἡμῶν, καὶ ὁ ὑπομείνας εἰς τέλος οὗτος σωθήσεται.

2) Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν διαίρεσιν τῆς ἀρετῆς, σημειωτέον ὅτι, ἐπειδὴ τὸ ἀγαθὸν πολυτρόπως κατορθοῦται, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀρετὴ ποικιλοτρόπως διαιρεῖται· ἐπειδὴ δὲ δι' ἐκάστου ἀγαθοῦ ἔργου ἐκδηλοῦται ἡ πρὸς τοῦτο ἱκανότης, διὰ τοῦτο καὶ πλείστα ὅσα ἀρεταὶ καλοῦνται. Καὶ δὴ

Ἐπειδὴ πράττομεν τὸ ἀγαθὸν οἰκειούμενοι αὐτὸ ἢ διὰ τοῦ νοῦς ἢ διὰ τῆς θελήσεως, διακρίνονται καὶ αἱ ἀρεταὶ εἰς θεωρητικὰς καὶ πρακτικὰς. Καὶ θεωρητικαὶ μὲν λέγονται· αἱ περὶ τὴν ἀλήθειαν ἐξεῖς καὶ ἱκανότητές, αἵτινες καὶ αὐταὶ δι' ἀσκήσεως καὶ

ἐπιμελείας κατορθοῦνται· οἷον σοφία, φρόνησις, πίστις κτλ. Πρακτικαὶ δὲ εἶναι ἡ ἐγκράτεια, ἀνδρεία κτλ.

Ἐπειδὴ ἡ ἀρετὴ ἐκδηλοῦται ἢ διὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν σχέσεως, ἢ διὰ τῆς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, διὰ τοῦτο καὶ διαίρουνται εἰς *θεολογικὰς καὶ ἠθικὰς*· θεολογικαὶ μὲν καλοῦνται ἡ πίστις, ἐλπίς καὶ ἀγάπη· ἠθικαὶ δὲ αἱ λοιπαί. Αὗται δὲ πάλιν ὑποδιαίρουνται εἰς πρώτας καὶ θεμελιώδεις καὶ εἰς δευτέρας καὶ παραγώγους. Αἱ πρῶται ἀριθμοῦνται συνήθως κατὰ Πλάτωνα τέσσαρες· σοφία, σωφροσύνη, καρδία, δικαιοσύνη (ἡ τελευταία ἐν τῇ στενῇ σημασίᾳ ὡς δηλωτικὴ τῆς σχέσεως πρὸς τοὺς ἄλλους)· ἡ κατὰ τὴν Σοφίαν Σολομῶντος (8, 7), σωφροσύνη, φρόνησις, δικαιοσύνη, ἀνδρεία. Ἀλλὰ σημειωτέον ὅτι ἅπασαι γίνονται θεολογικαί, ὅταν ἅπασαι ἀποβρέωσιν ἐκ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης· ὥστε κυρίως ἡ διαίρεσις αὕτη σχετικῶς πρέπει νὰ ἐκληφθῇ. Τὰς τέσσαρας δὲ θεμελιώδεις ἀρετὰς ἐκάλουν οἱ Πατέρες λίθους ἀκρογωνιαίους, τέσσαρας τοῦ Παραδείσου ποταμούς κτλ.

Ὡς τὰ ἀγαθὰ ἔργα, οὕτω καὶ αἱ ἀρεταὶ διαίρουνται εἰς φυσικὰς καὶ ὑπερφυσικὰς. Ὑπερφυσικαὶ δὲ εἶναι αἱ ἐκ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως ἀποβρέουσαι καὶ τελειούμεναι ἐν τῇ ἀγάπῃ.

3) Ἡ ἀρετὴ εἶναι μία καὶ πολλαπλὴ ἅμα, ὡς εἴρηται. Ζητεῖται ἄρα τίς ὁ σύνδεσμος τῶν ἀρετῶν· ἂν ὑπαρχούσης τῆς μιᾶς, συνυπάρχουσι καὶ αἱ λοιπαί. Τὸ ζήτημα τοῦτο οὐδεμίαν παρέχει δυσκολίαν, ὅταν θεωρηθῇ ἡ ἀρετὴ ἀπολύτως ὡς τελειότης· ὡς τοιαύτη εἶναι τι πλήρες· ἵνα ἡ τελεία ἡ ἀρετὴ, πρέπει νὰ συνυπάρχωσι τὰ τέσσαρα αὐτῆς κυριώτατα χαρακτηριστικά, ἥτοι αἱ τέσσαρες ῥηζικαὶ ἀρεταί, δις καὶ αἱ περιέχουσαι ταύτας θεολογικαὶ οὐδαμῶς ὑπάρχουσι χωρισταί, ὅπου ἀληθῶς ὑπάρχουσιν.

Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἂν ἀρετὴ θεωρηθῇ ἡ προσπάθεια, εἴτε τὰ πρῶτα βήματα εἰς τὴν ἀρετὴν, ὅπερ καὶ κυρίως ὑπάρχει νῦν ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ βαθμὸς τις μόνον τελειότητος εἶναι νῦν ἐφικτός ἐν τῇ νίκῃ μᾶλλον κατὰ τοῦ κακοῦ ὑφιστάμενος. Ὄταν οὕτω θεωρηθῇ τὸ πρᾶγμα, τότε φανερόν ἐστι δύναται νὰ ὑπάρξῃ τις ἀρετὴ, μὴ ὑπαρχουσῶν τῶν ἄλλων. Ἐπειδὴ δὲ ὁ βίος νῦν ἀγῶν καὶ σταυρὸς αὐταπαρνήσεως καὶ ὑπομονῆς, δύναται πολ-

λάκις καὶ ἡ αὐτὴ ἀρετὴ νὰ μὴ ὑπάρχῃ πάντοτε, ὡς πολλάκις οἱ σοφοὶ δὲν εἶναι καὶ ἐνάρετοι. Ἀλλὰ βέβαιον καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ ἐν ἐνὶ πιστῶς καὶ ἐν πολλοῖς πιστὸς ἔσται· ἐὰν ἅπαξ ἄφηται τῆς ψυχῆς ἀρετὴ τις, ἐνσκηνώσει βαθμυδὸν καὶ ἅπανα ἡ σεμνὴ χορεία τῶν ἀρετῶν, καὶ καταστήσουσιν εἰκόνα ἑμψυχον τῆς ἀρετῆς τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τούτου ἔρωτος κατειλημμένον.

Ἐκ τῶν εἰρημέων δὴλον ἦδη ὅτι διὰ τὸν ἀγωνιζόμενον ὑπάρχουσι διάφοροι βαθμοὶ τελειότητος ἐν τῇ ἀρετῇ. Ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς ἁμαρτίας ἔπρεπε νὰ προβαίῃ ὁ πεπερασμένος ἄνθρωπος ἀπὸ τελειότητος εἰς τελειότητα. Σήμερον δὲ πρέπει κατὰ πρῶτον νὰ ἀποθέσῃ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, νὰ καταπολεμήσῃ τὸ κακὸν καὶ ἀνορθωθῇ καὶ καθαρισθῇ ἡ καρδιά καὶ δεκτικὴ γένηται τῆς ἀγάπης· διὰ τοῦτο καὶ προκόπτειν ἐν τῷ ἀγαθῷ προτρεπόμεθα. Μέτρον δὲ τῆς προκοπῆς εἶναι ἡ ἀγάπη, ὁ δὲ προκόψας ἐν τῇ ἀγάπῃ πίπτει μὲν ἐνίοτε ἀλλ' οὐδέποτε εἰς βαρὴα ἁμαρτήματα. Μέγιστος δὲ βαθμὸς νῦν τελειότητος τὸ βαστάζειν ἐν τῷ σώματι τὰ στίγματα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ (Γαλ. 6, 17).

γ) Περὶ τῶν ἀγαθῶν, ἥτοι τῶν καρπῶν τῆς ἀρετῆς.

Ὅτι μὲν ἡ ἠθικὴ τελειότης εἶναι τι ἀγαθόν, ὃ φέρει ἡ ἀρετὴ, τοῦτο ὁμολογούμενον. Ὅτι δὲ καὶ ἡ συνείδησις ἀγαθῶν ἔργων εἶναι τὸ πρῶτον καὶ ἀναφαίρετον ἀγαθόν τοῦ βίου τούτου, ὁμολογεῖται εὐκόλως. Ὁμολογεῖται καὶ τοῦτο, ὅτι μέγα ἀγαθόν καὶ ἡ κοινωνικὴ εὐημερία, καὶ ὅτι ἡ εὐημερία αὕτη εἶναι ἀδύνατος, ἂν μὴ ἐδράζηται ἐπὶ τῶν ἀσπαλεύτων καὶ ἀκραδάντων βάσεων τῆς ἀρετῆς· ἂν μὴ καταρτισθῶσι καὶ παιδαγωγηθῶσι τὰ μέλη τῆς κοινωνίας ἐν τῇ μικρᾷ κοινωνίᾳ τῆς οἰκογενείας δι' ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ καὶ παιδείας, οὐδεὶς νόμος, οὐδεμία δύναμις δύνανται γὰρ συγκρατήσωσι τὴν κοινωνίαν· τοῦναντίον δὲ οἱ ἐνάρετοι πολῖται οὐ μόνον δὲν βλάπτουσιν ἀλλήλους, ἀλλὰ καὶ ὠφελοῦσι. Γινώσκουμεν δὲ ὅτι ὅταν συνεργασθῶσι οἱ ἄνθρωποι, μέγала κατορθοῦσι, καὶ τὰ μέγιστα κατορθώματα καὶ αἱ μέγιστα ἀνακαλύψεις οὕτως ἐγένεον. Δὴλον ἄρα οἶκον ἦδη ὁπόσων ἀγαθῶν πρόξενον ἔσται καὶ

δοπίων δεινῶν θέλει ἀπαλλαγῇ ἡ ἀνθρωπότης, ὅταν βασιλεύσῃ ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ.

Ἄλλ' ἐπειδὴ νῦν δὲν βασιλεύει ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο καὶ πολλοὶ ἀμφιβάλλουσιν, ἂν ἡ ἀρετὴ εὐδοκιμῇ, ὅταν μάλιστα βλέπωσι θριαμβεύουσαν τὴν ἀδικίαν. Βεβαίως ὅταν οἱ ἄνθρωποι νοσῶσι τοσοῦτον, ὅταν τοσαύτη ἀγλὺς ᾖ ἐπιχειρμένη εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς, ὥστε ὁ χωρικός νὰ μακαρίζη τὸν ἀστὸν, ὁ δὲ ἀστὸς τὸν χωρικόν· ὅταν νομίζῃ τις μέγα ἀγαθὸν τὸ νὰ σήπηται ἐκ τῆς ἀσωτίας καὶ νὰ στενάξῃ ἐν χρυσῇ καὶ ἐλεφαντίνῃ κλίνῃ, τότε οἱ τοιοῦτοι δὲν δύνανται νὰ νοήσωσι τὰ ἀγαθὰ τῆς ἀρετῆς, τὴν μακαριότητα τοῦ συνειδῆσιν ἀγαθῶν ἔργων ἔχοντας, τὴν αὐτάρκειαν τοῦ ἐν λιτότητι βιοῦντος, τὴν καύχησιν τοῦ καυχωμένου ἐπὶ τοῖς ἰδίοις αὐτοῦ παθήμασι καὶ νὰ ὁμολογήσωσιν ὅτι καὶ ἐν τοῖς δεινοῖς τοῦ βίου πάλιν μακαριώτερος ὁ ἐν-ἀρετος. Τότε μόνον ἴσως θέλουσιν ἐξεγερθῇ ἀπὸ τοῦ ὕπνου, ὅταν ἰδῶσιν ἐπικείμενον τὸν ὄλεθρον τῆς κοινωνίας ἐκ τῆς ἀδικίας ἀρχόντων τε καὶ ἀρχομένων.

Τὸ τοῦ Σωτῆρος λοιπὸν μένει βέβαιον· «ζητεῖτε πρῶτον τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ, καὶ ταῦτα πάντα προστεθήσεται ὑμῖν» (Ματθ. 6, 33).

Τελειότης τοῦ ἀνθρώπου, εὐγεία καὶ εὐρωστία, εὐημερία κοινωνίας, εὐημερία οἰκογενείας, πρόδος, μακαριότης ψυχῆς, ἐπίγειά τε καὶ αἰώνια ἀγαθὰ, πάντα ταῦτα εἶναι καρποὶ τῆς ἀρετῆς. Πᾶσα ἀρετὴ εἶναι τι ἀγαθόν, διότι εἶναι τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ κτῆμα γενόμενον τοῦ ἀνθρώπου. «Ὁ καρπὸς τοῦ πνεύματός ἐστιν ἀγάπη, χαρὰ, εἰρήνη, μακροθυμία, χρηστότης, ἀγαθωσύνη, πίστις, πραότης, ἐγκράτεια· κατὰ τῶν τοιούτων οὐκ ἔστι νόμος.» (Γαλ. 5, 22—23).

§ 15. Περὶ ἀμαρτίας καὶ πορνῆου βίου.

Ἀμαρτία λέγεται ἥ τε δι' ἔργων παράβασις τοῦ ἡθικοῦ νόμου (ὑπὲρ καὶ ἐργασία τοῦ κακοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ) καὶ ἡ περὶ τὰ κακὸν ἔξις, εἴτε ἡ δουλεία τῆς θελήσεως ἐν τῷ κακῷ. Ἡ ἀμαρ-

τία δύναται καὶ οὕτω νὰ δρισθῇ· ἐκπτώσις ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ λατρεία τῆς φύσεως.

Τὸ κακὸν εἶναι ἀντίθετον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἄρσις αὐτοῦ. Αὐτὸ δὲν ὑφίσταται καθ' ἑαυτὸ, ἀλλ' εἶναι ἡ καταστροφή τοῦ ἀγαθοῦ. Μόνον δὲ ὑπόστασιν λαμβάνει ἐν τῇ θελήσει ἡμῶν, δι' ἔργων καὶ ἐξέως περὶ τὸ αἶρειν τὸ ἀγαθὸν ἐκδηλούμενον. Εὐστόχως δὲ ἐπεκλήθη ἁμαρτία τὸ ἐν ἡμῖν κακόν, ἐξ οὗ καὶ τὰ ἄλλα κακὰ τὰ ἐν τῇ φύσει (ἥτις συστενάζει ἡμῖν κατὰ τὸν Ἀπόστολον)· διότι εἶναι ὄντως διαστροφή τῆς ἀληθείας τῶν ὄντων καὶ πλάνη τοῦ ἀνθρώπου, νομίζοντος ὅτι βαδίζει τὴν εὐθὺ ἀγούσαν εἰς τὴν εὐδαιμονίαν, ἐνῶ πράγματι βαίνει ἐπὶ τῆς σκολιᾶς καὶ εἰς τὴν ἀπώλειαν ἀγούσης· «Τὰ γὰρ ὀψώνια τῆς ἁμαρτίας θάνατος» (Ῥωμ. 6, 23). Μαρτυροῦσι τούτῳ τὰ ὀψώνια τῆς ἀκολασίας καὶ ῥαθυμίας. Ἡ ἁμαρτία φέρει ἐν ἑαυτῇ τὴν τιμωρίαν· διότι ὁ ἁμαρτάνων πράττει τὸ κακόν, ὅπερ εἶναι καταστροφή· καταστροφήν ἄρα καὶ ἀπώλειαν θησαυρίζει ἑαυτῷ ὁ ἁμαρτάνων καὶ ταράχην συνειδήσεως, τὸν πρόδρομον τῆς ἀπωλείας. Ἀλλὰ τὸ κακὸν δὲν ἴσταται ἐνταῦθα, ἀλλὰ προβαίνει μέχρι τοῦ δεινοτάτου βαθμοῦ τῆς πωρώσεως καὶ σκληρύνσεως ἐν τῷ κακῷ· τότε πλέον ἐκλείπει πᾶν αἶσθημα ἀγαθοῦ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ χαιρεκακεῖ μόνον ὁ τοιοῦτος καὶ μόνην τροφήν ἔχει τὸ κακόν. Τοῦτο δὲ εἶναι πάντως ὁ πνευματικὸς θάνατος, καὶ ἡ τοιαύτη κατάστασις ἐκδηλοῦται, ἢ δι' ἀπογνώσεως, ἢ διὰ κτηνωδίας, ἢ διὰ σατανικῆς ἀναισχυντίας καὶ μοχθηρίας. Ἀπὸ εἰκόνας τοῦ Θεοῦ γίνεται πνεῦμα σκότους ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ ἐμφύχου εἰκόνας τῆς ἀρετῆς γίνεται δοχεῖον πάσης ἀκαθαρσίας.

Ἡ ἁμαρτία καλεῖται ἐν τῇ Γραφῇ καὶ ψεῦδος, ἀνομία, παράβασις, παράπτωμα, παρακοή, ὀφείλημα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἁμάρτημα κατὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

α) Διαίρεσις τῶν ἁμαρτημάτων.

Κατὰ τὰς διαφορὰς ἐπόψεις διαιροῦνται τὰ ἁμαρτήματα κατ' ἀριθμὸν καὶ εἶδος, διαιροῦνται εἰς ἀνομήματα καὶ πλημμελήματα, εἰς τὰ κατὰ διάνοιαν ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ, εἰς τὰ τοῦ πνεύματος

καὶ τῆς σαρκὸς, εἰς τὰ κατὰ τοῦ Θεοῦ, κατὰ τοῦ πλησίον καὶ καθ' ἡμῶν αὐτῶν, εἰς ἴδια καὶ εἰς ἀλλότρια, εἰς ἐλαφρὰ καὶ βαρέα, εἴτε θανάσιμα καὶ συγγνωστά.

Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ εἶδους τῶν ἀμαρτημάτων ἐγένετο λόγος ἐν τῷ περὶ ἠθικῆς διαφορᾶς τῶν ἔργων. Ἐνταῦθα ὁ λόγος περὶ τῶν λοιπῶν διαιρέσεων.

1) Ἀνομήματα λέγονται αἱ παραβάσεις τῶν ἀρνητικῶν καθηκόντων, δηλ. τὰ δι' ὧν βλάπτεται ὁ πλησίον, ἐνῷ πλημμελήματα λέγονται ἐν τῇ Γραφῇ τὰ ἐκ ῥαθυμίας περὶ τὸ ἀγαθόν (ἐν τῇ δικανικῇ γλώσσῃ πλημμέλημα εἶναι τὸ ἐλαφρότερον τοῦ ἐγκλήματος ἀμάρτημα). Ἐπὶ τῶν αὐτῶν δὲ περιστάσεων εἶναι βαρύτερα τὰ ἀνομήματα τῶν πλημμελημάτων διότι αὐ μόνον εὐκολώτερον εἶναι νὰ ἀποφύγη τις τὴν βλάβην τοῦ πλησίον, ἀλλὰ καὶ τοῦτο ὀφείλει κατὰ πρῶτον νὰ πράξη.

2) Τὸ αὐτὸ ἀμάρτημα δύναται, ἢ κατὰ διάνοιαν μόνον νὰ γείνη, ἢ νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ διὰ λόγου, ἢ τέλος καὶ δι' ἐξωτερικῶν ἔργων. Εἶναι δὲ τινα, ἅπερ μόνον κατὰ διάνοιαν ἀμαρτάνομεν, οἷον τὸ μῖσος, ὁ φθόνος κτλ. ἄλλα δὲ διὰ λόγου μόνον, οἷον ἡ ψευδοκία, ἡ συκοφαντία κτλ. Ἐνταῦθα περὶ τῶν κατὰ τοὺς τρεῖς τρόπους ἐκδηλουμένων ἀμαρτημάτων ὁ λόγος, οὗς παραβάλλει ὁ ἱερός Αὐγουστίνος πρὸς τὰς τρεῖς ἀναστάσεις τῶν ἐν Εὐαγγελίοις νεκρῶν. Καὶ δὴ

Ἀμαρτάνομεν κατὰ διάνοιαν, ὅταν εἰς τὰς ἑξῶθεν ἐντυπώσεις καὶ τοὺς ἐσωτερικοὺς διαλογισμοὺς καὶ φαντασίας λαμβάνη μέρος ἡ θέλησις ἡμῶν, συναίνουσα, ἐπιθυμοῦσα καὶ ἀποφασίζουσα. Ἄλλως πειρασμοὶ καὶ σκάνδαλα λέγονται. Ἐξαρτᾶται δὲ τὸ βάρος τῶν τοιοῦτων ἀμαρτημάτων ἐκ τοῦ εἶδους τοῦ ἀμαρτήματος καὶ ἐκ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως. Εἶναι δὲ ἀδύνατον σχεδὸν τὸ κατὰ διάνοιαν ἀμάρτημα, ὅταν ῥιζωθῇ, νὰ μὴ προβῇ εἰς λόγον καὶ ἔργον. Ἄλλ' ἐπειδὴ μέχρι λόγων καὶ ἔργων πολλὰ τὰ μεταξὺ, διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἐν λόγῳ ἀμάρτημα βαρύτερον τοῦ κατὰ διάνοιαν, καὶ τὸ ἐν ἔργῳ βαρύτερον τοῦ ἐν λόγῳ. Διὰ τοῦτο προβαίνει εἰς ἔργον ἀμάρτημά τι, ὅταν ὅλως κυριευθῇ ὑπὸ τοῦ κακοῦ ἢ θέλησις ἡμῶν.

3) Ὅσα μολύνουσι τὸ σῶμα μᾶλλον, ἀποκαλοῦνται ἐν τῇ Γραφῇ ἁμαρτήματα καὶ μολυσμός σαρκός, ὅσα δὲ τὸ πνεῦμα, μολυσμός πνεύματος.

Ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ (Γαλ. 5, 19) πάντα σχεδὸν τὰ ἁμαρτήματα λέγονται ἔργα τῆς σαρκός· διότι χάριν αὐτῆς κινούμεθα ὡς ἐπὶ τὰ πλεῖστον εἰς τὴν ἁμαρτίαν, καὶ υποδουλοῦμεν τὸ πνεῦμα ἡμῶν καὶ ὄργανον τῶν ἐπιθυμιῶν τῆς σαρκός καθιστῶμεν. Ἐντεῦθεν δὲ ὁπλον διὰ τί καὶ πάντα αἱ ἀρεταὶ καὶ πάντα τὰ ἀγαθὰ ἔργα καλοῦνται καρπὸς τοῦ Πνεύματος ἐν τῇ αὐτῇ Γραφῇ (Γαλ. 5, 22—23). Ἀλλὰ κυρίως ἁμαρτήματα τῆς σαρκός εἶναι τὰ μολύνοντα τὸ σῶμα ἡμῶν, ἅμα δὲ καὶ ἡ ἀκολασία τῶν ὀφθαλμῶν καὶ πᾶσα φιληδονία. Ἀμαρτήματα δὲ τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ὑπερηφάνια, ἡ ἀλαζονεία, ὁ φθόνος, τὸ μῖστος καὶ τὰ τούτοις ὅμοια.

Τὰ μὲν τῆς σαρκός ἁμαρτήματα εἶναι κτηνώδη καὶ ῥῆον εἰς φύσιν μεταβάλλονται καὶ πολὺ ἀμβλύνουσι τὴν δύναμιν τῆς θελήσεως, καὶ διὰ τοῦτο ἐλαττοῦνται πῶς ἡ εὐθύνῃ· διὸ καὶ οἰκτείρομεν μᾶλλον τοὺς τοιούτους. Τὰ δὲ τοῦ πνεύματος ἁμαρτήματα εἶναι σατανικά καὶ ἀποτρόπαια, καὶ δυσχερεστάτη ἡ διόρθωσις.

4) Ὡς τὰ καλῆκοντα διαιροῦνται εἰς τὰ πρὸς τὸν Θεόν, πρὸς τὸν πλησίον καὶ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς, οὕτω καὶ αἱ παραβάσεις αὐτῶν. Κυρίως δὲ καὶ κατ' οὐσίαν ἅπαντα τὰ ἁμαρτήματα κατὰ τοῦ Θεοῦ ἁμαρτάνομεν· διότι διὰ τῶν ἁμαρτημάτων παραβαίνεται ὁ νόμος αὐτοῦ, καταπολεμεῖται ἢ ἐν τῷ κόσμῳ τάξις καὶ ἡ βουλή τοῦ Θεοῦ περὶ τοῦ κόσμου. Ἀλλ' οὐχ ἥτιον καὶ κατ' ἡμῶν αὐτῶν ἁμαρτάνομεν, βλάπτοντες τὸν πλησίον καὶ ἀσεβοῦντες κατὰ τοῦ Θεοῦ. Διότι οὐ μόνον δὲν ἀγαπῶμεν ἡμᾶς αὐτοὺς ἀληθῶς, ἔταν ἀμελῶμεν τῆς τελειότητος ἡμῶν καὶ γινώμεθα δοῦλοι τῶν παθῶν, ἀλλὰ καὶ ὅταν δὲν προσφερώμεθα ἀρετῶς πρὸς τοὺς ἄλλους, δι' αὐτὸ καθαιρεῖται ἡ φιλαυτία ἡ ὑπέρμετρος καὶ ἀκόλαστος. Τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται εἰς τὴν μετὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ἐνότητά. Ἐὰν δὲ δὲν πληρωθῇ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης ὁ ἄνθρωπος, οὐδέποτε θέλει πληρωθῇ θεῶν καὶ εὐγενῶν αἰσθημάτων καὶ φρονημάτων, οὐδέποτε θέλει ἀναβῇ εἰς τὸ ὕψος τῆς τελειότητος.

5) Οὐ μόνον ἐν ἰδίῳ ἀμαρτήμασιν ἀμαρτάνομεν, ἀλλὰ καὶ ἀλλοτρίων ἀμαρτημάτων κοινωνοῦμεν.

Κοινωνοῦμεν δὲ, συναινοῦντες, σιωπῶντες, ἐπαινοῦντες τὸ κακόν, συμβουλευόντες, πειράζοντες, διατάσσοντες, μὴ τιμωροῦντες, ὑπερασπιζόμενοι, συνεργοῦντες. Ὅσῳ περισσότερο κοινωνοῦμεν, τοσούτῳ μᾶλλον γινόμεθα αὐτουργοὶ τοῦ κακοῦ καὶ τῆς εὐθύνης αὐτοῦ τῆς προσηκούσης μέτοχοι· ὅσῳ πλείω δύναμιν παρὰ τοῖς ἄλλοις ἔχομεν, τοσούτῳ πλείων καὶ ἡ ἐνοχὴ ἡμῶν.

6) Θανάσιμα λέγοντα τὰ βαρέα ἐκεῖνα ἀμαρτήματα, ὅσα συνεπάγονται τὸν πνευματικὸν θάνατον τῆς ψυχῆς καὶ ἐκδηλοῦσι τὴν ἐν τῷ θανάτῳ κατάστασιν αὐτῆς. Ἀναγκαῖα δὲ ἡ ἐξακρίβωσις τῶν θανασίμων ἀμαρτημάτων, διότι τῶν μὲν ἐλαφρῶν καὶ συγγνωστῶν ἀμαρτημάτων οὐδ' αὐτοὶ οἱ δίκαιοι εἶναι ἀπήλλαχμένοι ἐπὶ τῆς γῆς· διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῇ Κυριακῇ προσευχῇ ἐδιδάχθημεν νὰ ζητῶμεν συγχώρησιν παρὰ Θεοῦ τῶν ἀμαρτημάτων, καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καθ' ἑκάστην λέγεται ὁ Ν'. τῆς μετανοίας ψαλμός, καὶ ἐπομένως ὁλος ὁ βίος ἡμῶν εἶναι μετάνοια, ὡς καὶ ἀγών. Οἱ δὲ περιπεσόντες εἰς βαρέα καὶ θανάσιμα ἀμαρτήματα αποκλείονται τῆς θείας Κοινωνίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ μόνον δι' αὐστηρᾶς μετανοίας ἀφίενται ταῦτα.

Ἡ οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἐλαφρῶν καὶ θανασίμων ἀμαρτημάτων εἶναι, ὅτι διὰ μὲν τούτων αἱρεται ὁ νόμος τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίον, ἀποθεοῦνται τὰ κτίσματα, καὶ ἡ φιλαυτία εἶναι τὸ πᾶν· αὕτη ὁ Θεός, αὕτη ὁ νόμος· ἐπὶ δὲ τῶν ἐλαφρῶν ἀμαρτημάτων ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ μένει, παραβαίνεται δὲ ἐξ ἀδυναμίας· διὰ τῶν θανασίμων ἀμαρτημάτων γεννᾶται ἔχθρα πρὸς τὸν Θεόν καὶ θανατοῦται ἡ ψυχὴ, ἐνῷ τὰ ἐλαφρὰ ἀμαρτήματα δεικνύουσι μόνον ὅτι δὲν εἶναι τελεία ἡ ἀνάβρωσις.

Ὅσῳ εὐκολώτερον εἶναι νὰ ὀρισθῶσι γενικώτερον τὰ θανάσιμα ἀμαρτήματα, τόσῳ δυσκολώτερον εἶναι νὰ διαγνωσθῶσι ποῖαι πράξεις εἶναι θανάσιμοι. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπανελάβον πολλοὶ τὸ τῶν Στωϊκῶν «ἴσα τὰ ἀμαρτήματα καὶ τὰ κατορθώματα», καὶ ὅτι ὅθην θανάσιμα ἀμαρτάνουσι μόνον οἱ ἐθνικοί. Ἀλλ' ἐν τῇ Γραφῇ οὐ μόνον γίνεται διάκρισις τοῦ πολλοῦ καὶ ἐλαχίστου, καὶ τὰ μὲν

κάρφος τὰ δὲ δοκὸς λέγονται, ἀλλὰ καὶ οἱ χριστιανοὶ οἱ ἀμελήσαν-
τες τῆς σωτηρίας καὶ ἀποβαλόντες τὴν χάριν (Ἑβρ. 2, 3) ἁμαρ-
τάνουσι τὸ θανασιμώτατον ἁμάρτημα κατὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος,
ὑπερ οὐκ ἀφίεται οὔτε ἐν τῷ νῦν οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι (Ματθ.
12, 31. 32). Μόνον δὲ κατὰ τοῦτο δὲν ἁμαρτάνουσι πρὸς θάνα-
τον οἱ χριστιανοί, διότι δύνανται διὰ τῆς μετάνοιας νὰ ἐξαλείψωσι
τὴν εὐθύνην ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ διορθωθῶσιν· ἀλλὰ μόνον,
ἐὰν εὐλικρινῶς μετανόησωσιν. Ἡ μετάνοια δὲ ἐπὶ βαρέων ἁμαρ-
τημάτων εἶναι δύσκολος.

Ἐπεδείξε δὲ πολλὰ ἡ Γραφὴ ὡς θανάσιμα ἁμαρτήματα (Γαλ.
5, 19. Α'. Κορινθ. 6, 9), ὧν τὰ πλεῖστα ἐτιμωροῦντο θανάτῳ ἐν
τῇ Π. Διαθήκῃ, εἰς δὲ ἀντιστοιχεῖ τὸ τοῦ Ἀποστόλου· «οἱ ταῦτα
πράσσοντες βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν». Εἰς ταῦτα συ-
ναριθμεῖ ἡ Ἐκκλησία, ἐξ ἄλλων χωρίων τῆς Γραφῆς, τὴν ἄρνησιν
τῆς πίστεως, τὴν Συμωνίαν, τὴν βλασφημίαν, τὴν αἰσχροκέρδειαν,
τὴν ἐπιορκίαν, τὴν ψευδομαρτυρίαν καὶ εἰτι ἄλλο. Πρὸς δὲ τούτοις
διακρίνονται ἐν τῇ Γραφῇ καὶ οἱ βαθμοὶ τῶν θανασιμῶν ἁμαρτη-
μάτων, ἅπερ καὶ παρίστανται ὡς βεβῶντα πρὸς τὸν Θεόν, οἷον ὁ
ἐκ προμελέτης φόνος, τὰ τῆς διπλῆς ἀδικίας, ἥτις ἡ ἀδικία τῶν
χρηῶν καὶ ὀρφανῶν, ἡ στέρησις τοῦ μισθοῦ. Θανασιμώτατον δὲ
ἁμάρτημα τὸ κατὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Λέγει δὲ καὶ ἡ Ζ'. Οί-
κουμενικὴ Σύνοδος (Καν. 5) «Ἀμαρτία πρὸς θάνατόν ἐστιν, ὅταν
τινὲς ἁμαρτάνοντες ἀδιόρθωτοι μένωσιν».

Ἐντεῦθεν δὲ ὀφλόντες ὅτι ἵνα ἢ τι θανάσιμον ἁμάρτημα, πρέπει
νὰ ᾔται ἐξ ἀντικειμένου καὶ ἐξ ὑποκειμένου ἅμα τοιοῦτον. Καὶ ἐξ
ἀντικειμένου μὲν ὑπεδείχθησαν ἀνωτέρω, τίνες παραβάσεις τοῦ
νόμου εἶναι θανάσιμοι. Ἐν γένει δὲ εἶναι αἱ παραβάσεις τῶν ἀρ-
χικῶν καὶ ἀδαιρέτων ἀρετῶν, πίστεως, ἐλπίδος καὶ ἀγάπης
πρὸς τὸν Θεόν, ὧν καὶ ἡ ἐν τοῖς ἐλαχίστοις παράβασις εἶναι θά-
νασιμος. Τινὲς δὲ παραβάσεις γενικώτερον μόνον εἶναι θανάσιμοι·
διότι κλοπῇ, κλοπῆς διαφέρει. Ἐξ ὑποκειμένου δὲ εἶναι θανάσι-
μον τὸ βαρὺ ἁμάρτημα, ὅταν ἐκ πλήρους προαιρέσεως προέρχη-
ται, ὡς εἴρηται ἄλλαχού. Ἀλλ' οὐχ ἥττον ἀναμνηστέον ὅτι
ἄγνοια ἐπὶ βαρέων ἁμαρτημάτων δὲν λαμβάνει χώραν, οὐδὲ εἶναι

ἀναγκη νὰ ἀμαρτάνῃ τις ἐπίτηδες κατὰ τοῦ Θεοῦ, νὰ ἔχῃ δηλ. ὑπ' ὅψιν ὅτι παραβαίνει τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, ἵνα ἡ θανάσιμον διὰ τοῦτο τὸ ἀμάρτημα. Ἐκ κακῆς δὲ συνηθείας πολλὰ ἀμαρτάνομεν, μὴ ἀπαλλασσόμενοι τῆς βαρείας εὐθύνης διὰ τοῦτο.

Σημειωτέον δὲ ὅτι πολλὰ ἐλαφρὰ ἀμαρτήματα, καὶν πολλάκις ἐπαναληφθῶσι, δὲν γίνονται βαρέα· ἀλλὰ ὅμως συναπαρτίζουσιν τι βαρὺ ἀμάρτημα· διότι εἶναι μέρη τοῦ ὅλου. Πρὸς τούτοις δύναται τις νὰ ἀμαρτήσῃ θανασίμως, ὅταν καὶ ἐλαφρὰ ἀμαρτάνῃ ἐξ ἔχθρας πρὸς τὸ ἀγαθόν, ὅταν διὰ λόγων γένηται αἰτίας φόνου, ὅταν ἐλαφρῶς ἀμαρτάνων τις θεωρῇ βαρὺ τοῦτο καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἀξιοσημείωτα δ' ἐνταῦθα καὶ τὰ τοῦ Χρυσοστόμου, ὅστις πολὺ ἐπίφοβα θεωρεῖ καὶ τὰ ἐλαφρὰ ἀμαρτήματα· διότι ἀνεπαισθῆτως ἄγρουσιν εἰς ἄλλα καὶ βαρέα (Ὁμιλ. 87 εἰς Ματθαῖον).

Σημειωτέον καὶ τοῦτο ὅτι, ἂν καὶ πάντα τὰ ἀμαρτήματα συγχωροῦνται, πλην τοῦ κατὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ συγχωροῦνται δι' εἰλικρινοῦς μετανοίας· μετάνοια δὲ εἰλικρινὴς εἶναι δυσχερεστάτη ἐπὶ τῶν βαρυτάτων ἀμαρτημάτων, διὰ τοῦτο καὶ καταντῶσιν εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἀμετανοήσιας, ὅπερ καὶ κατ' οὐσίαν εἶναι τὸ ἀμάρτημα κατὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὅπερ οὐκ ἀφίεται, καὶ ἐκδηλοῦται δι' ἀπιστίας, ἀπογνώσεως καὶ αὐτοκτονίας, δι' ὃν αἵρεται πᾶς σύνδεσμος μετὰ τοῦ Θεοῦ.

6) Περὶ πειρασμῶν.

Αἱ πρῶται ἀφορμαὶ εἰς τὸ κακὸν καὶ τὰ πρῶτα ποιητικὰ αἰτία καλοῦνται πειρασμοί. Τὴν γένεσιν δ' ἔλαβε τὸ ἐν ἀνθρώποις κακὸν ἀπὸ τῆς καταχρήσεως τῆς ἐλευθερίας διὰ τῆς παρακοῆς τοῦ πρώτου ἀνθρώπου. Ἐντεῦθεν ἐπῆλθε τὸ λεγόμενον προπατορικὸν ἀμάρτημα, δι' οὗ ἔσχεν ὑπόστασιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ κακὸν καὶ ἐμφωλεύει ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, ὡς τις λύμη καὶ πυρὴν τοῦ θανάτου. Ἐκδηλοῦται δὲ διὰ βροτῆς εἰς τὸ κακὸν, τῆς ἀσθένειας τῆς θελήσεως καὶ ἐν γένει τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος μαρτυρούσης.

Ἀφοῦ δὲ ἅπαξ κατέλαβε τὴν ψυχὴν τὸ κακὸν, καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ διαλογισμοὶ πειράζουσι καὶ αἱ ἑξῶθεν ἐντυπώσεις, μὴ δυνάμενης τῆς θελήσεως νὰ ἀντιςτῇ πάντοτε εἰς τὴν ἐπῆρειαν τοῦ κακοῦ.

Ἐντεῦθεν δὲ καὶ δῆλον ὅτι οἱ πείρασμοὶ διαίρουσιν εἰς ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς. Ἐκ δὲ τοῦ Ἀποστόλου Ἰακώβου μαθητάμεν ὅτι ὁ Θεὸς πειράζει οὐδένα· ἄρα οὐδέποτε ὁ Θεὸς αἴτιος τοῦ κακοῦ· ἂν δὲ ἀλλαγῶν λέγεται ὅτι ὁ Θεὸς ἐπείρασεν τὸν Ἀβραάμ καὶ εἴτινα ἄλλον, τὸ πειράζειν ἐκεῖ ἴσον τῷ δοκιμάζειν, ἥτοι δίδόναι ἀφορμὴν, ἵνα τις δοκιμὸς γένηται. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἀποστόλου μαθητόμεν ὅτι κατὰ πρῶτον λόγον πειράζει ἡμᾶς ἡ ἡμετέρα ἐπιθυμία· μακαρίζεται δὲ ὁ ὑπομείνας πειρασμόν· «Μακάριος ἀνὴρ ὃς ὑπομένει πειρασμόν· ὅτι δοκιμὸς γενόμενος λήψεται τὸν στέφανον τῆς ζωῆς. Μηδεὶς πειραζόμενος λεγέτω, ὅτι ἀπὸ τοῦ Θεοῦ πειράζομαι· ὁ γὰρ Θεὸς ἀπείραστός ἐστι κακῶν, πειράζει δὲ αὐτὸς οὐδένα· ἕκαστος δὲ πειράζεται, ὑπὸ τῆς ἰδίας ἐπιθυμίας ἐξελκόμενος καὶ δελεαζόμενος· εἴτα ἡ ἐπιθυμία συλλαβοῦσα τίκει ἁμαρτίαν· ἡ δὲ ἁμαρτία ἀποτελεσθεῖσα ἀποκύει θάνατον» (1, 12—15). Διὰ τὴν ἐνδόμυχον δὲ ταύτην λύμην πειράζουσιν ἡμᾶς καὶ τὰ ἐξωθεν κτίσματα καὶ τὰ πονηρὰ πνεύματα, καὶ ὑπεκκαίουσι τὸ κακόν.

Κατὰ τῶν πειρασμῶν τὰ ἀλεξίτηρια φάρμακα ὑπέδειξεν αὐτὸς ὁ Σωτὴρ, εἰπὼν· «Γρηγορεῖτε καὶ προσεύχεσθε, ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμόν. Τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής» (Ματθ. 26, 41). Καὶ «τοῦτο τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται, εἰμὴ ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ» (Ματθ. 17, 21). Ἦτοι πρέπει νὰ προσέχωμεν, ἵνα φύγωμεν τοὺς πειρασμούς· πρέπει νὰ προσευχώμεθα, ἵνα τὴν ἐξ ὕψους ἀντίληψιν ἔχωμεν. Πρέπει νὰ καθαίρωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν παθῶν, ἵνα ἐκλίπη ἡ ἐπιθυμία τοῦ κακοῦ, ἢ ἀμβλυθῇ. Διότι τὸ πνεῦμα τοῦ σκότους, ὅταν εὕρῃ ἀκάθαρτον τὴν ψυχὴν, καλεῖ ἐκ τῆς ἐρήμου, τοῦ οἰκητηρίου τῆς πονηρίας, λεγεῶνα πονηρῶν πνευμάτων καὶ καταλαμβάνουσι τὴν ψυχὴν τὸ ἐν κατόπιν τοῦ ἄλλου, ὡς τὸ ἐν ἁμαρτήμα φέρει τὸ ἄλλο.

γ) Περὶ κακίας, εἴτε πονηρᾶς φύσεως καὶ ἔξεως ἐν τῷ κακῷ.

Οὐδὲν ἁμαρτήμα παρέρχεται, μὴ καταλείπον ἐν τῇ ψυχῇ ἵχνη τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, ἅπερ ἡ Γραφή καὶ οἱ Πατέρες μολυ-

σμόν ἀποκαλοῦσιν. Ὁ μολυσμὸς δὲ οὗτος, οὗτινος πρῶτος πυρὴν εἶναι ἡ ῥοπή εἰς τὸ κακὸν ἢ ἔμφυτος, προβαίνει δι' ἐξέως μέχρι παντελοῦς ἐξαχρειώσεως τῆς ψυχῆς, ἥτοι ἄρσεως ἐν ἡμῖν τοῦ ζωπύρου τοῦ ἀγαθοῦ καὶ δουλείας τῇ ἀμαρτίᾳ καὶ τῇ φιλαυτίᾳ. Ἡ κατάστασις δ' αὕτη εἶναι ἡ τῆς ἀμετανοησίας, ἣν κυρίως ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος ἀποκαλεῖ ἀμαρτίαν κατὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Καὶ ὄντως ὁ κυριευθεὶς ἔλως ὑπὸ τοῦ κακοῦ δὲν δύναται νὰ μετανοήσῃ καὶ δεχθῇ τὴν χάριν τὴν ζωοποιὸν καὶ σωτήριον, ἀλλ' ἀποκρούει αὐτήν, καὶ οὕτω ἀμαρτάνει κατὰ τοῦ Παναγίου Πνεύματος, τοῦ δωρητοῦ τῆς χάριτος.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ κατάστασις τῆς ἀμετανοησίας εἶναι παντελὴς ἄρσις τῆς ἀγάπης, ἄρα καὶ εἶναι ἴσα τῷ μηδενί, ὡς λέγει ὁ Ἀπόστολος· «ἐὰν ἀγάπην μὴ ἔχω, οὐδὲν εἰμι» (Α'. Κορ. 13, 2). Ὁ πνευματικὸς θάνατος εἶναι τὰ ὁψώνια τῆς ἀμαρτίας, ὡς διὰ τῆς ἀμαρτίας ἐπῆλθε καὶ ὁ σωματικὸς, οὗτινος πρόδρομοι εἶναι τὰ σμῆνη τῶν παντοίων νόσων καὶ παντοίων δεινῶν τῶν ἐκ τῆς κακίας τῶν ἀνθρώπων. Μαρτυροῦσι δ' ἀριδῆλως τούτω τὰ ὁψώνια τῆς καταστάσεως τῆς ἀμετανοησίας· διότι οἱ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει ὄντες, καταστρέφουσι τὸν βίον, ἢ εἰς αὐτοκτονίαν ὑπὸ τῆς ἀπογνώσεως ἐλαυνόμενοι, ἢ εἰς κτηνωδίαν.

Ἐπειδὴ αἰρομένης τῆς ἀγάπης καταλαμβάνει τὸν τόπον αὐτῆς ἡ φιλαυτία, ἡ δὲ φιλαυτία, ἡ πνευματικὴ, ἡ σαρκικὴ εἶναι, διὰ τοῦτο καὶ δύο ἀρχικὰ εἶδη τῆς φιλαυτίας, ἡ ὑπερηφανία καὶ ἡ ἀκολασία, ἐξ ὧν τὰλλα εἶδη, αἱ μητροπόλεις τῶν ἄλλων κακῶν, φθόνος, φόβος, μῖσος, πλεονεξία, ὀκνηρία καὶ ὁ καρπὸς πάντων τούτων ἡ ἀμετανοησία, ἐν ᾗ ὁ θάνατος. Ἀριθμοῦνται δὲ ἐπὶ συνήθως τὰ θανάσιμα ἀμαρτήματα, ὡς ἐπὶ εἶναι καὶ τὰ χαρίσματα τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καθ' ὧν ἀντιστρατεύονται τὰ θανάσιμα. Κυρίως δὲ οὕτως ἀποκαλοῦνται οὐχὶ αἱ πράξεις, ἀλλ' αἱ διάφοροι καταστάσεις, εἴτε τὰ εἶδη τῆς φιλαυτίας, ἐξ ἧς ἀπαρρέουσι τὰ βαρέα ἀμαρτήματα. Εἶδομεν δὲ, πότε ταῦτα κυρίως γίνονται θανάσιμα διὰ τοὺς χριστιανούς.

Πρὸς διάγνωσιν δὲ τοῦ βαθμοῦ τῆς πονηρᾶς φύσεως σημειωτέον τὰ ἀκόλουθα· ὅσῳ βαρύτερόν τις ἀμαρτάνει, τοσοῦτῳ πονη-

B I B L I O N B.

Περὶ τῶν καθ' ἕκαστον τοῦ ἡθικοῦ βίου.

§ 16. *Τινὰ περὶ τοῦ βιβλίου τούτου.*

Τὸ βιβλίον τοῦτο, ὡς ἐκ τοῦ πρώτου βιβλίου δῆλον ἤδη, δύναται νὰ ἐπιγραφῇ ἢ *περὶ καθηκόντων*, ἢ *περὶ ἀρετῶν*, ἢ *περὶ ἀγαθῶν*. διότι ὁ ἡθικὸς βίος καὶ καθόλου καὶ μάλιστα ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον παρίσταται ὑπὸ διαφόρους ἐπόψεις, ὅτε μὲν ὡς καθήκον, ὅτε δὲ ὡς ἀρετὴ, ὅτε δὲ ὡς ἀγαθόν τι. Ἄλλ' οὐχ ἥττον εἶναι καὶ τὰ τρία ὁμοῦ· διότι ἡ πίστις λ. χ. εἶναι καθήκον, καθ' ὅσον ὀφείλει τις νὰ πιστεύῃ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο· ἡ αὐτὴ ὁμῶς εἶναι καὶ ἀρετὴ, καθ' ὅσον εἶναι ἐξίς καὶ ἰκανότης περὶ τὸ πιστεῦειν· οὐχ ἥττον εἶναι καὶ ἀγαθὸν ἅμα ἡ πίστις, καθ' ὅσον πᾶσα ἀγαθὴ ἰκανότης καὶ δεξιότης εἶναι καλόν τι κτῆμα τῆς ψυχῆς· εἶναι τὸ ἀγαθόν, κτῆμα γενόμενον τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο καὶ λέγομεν· τὸ καθήκον τῆς πίστεως μᾶς ἐπιβάλλει τοῦτο· λέγομεν καθήκοντα τῆς δεῖνα ἀρετῆς· λέγομεν πρὸς τούτοις, ἡ ἀρετὴ εἶναι μέγα τι ἀγαθόν, καὶ τὰ τοιαῦτα.

Ἄλλ' οὐδεμία ἀνάγκη νὰ πραγματευθῇ τις τὰ τοῦ βιβλίου τούτου ὑπὸ τὰς τρεῖς ταύτας ἐπόψεις χωριστά· διότι ἐνῶ περιγράφεται μέρος τι τοῦ ἡθικοῦ βίου, δι' αὐτοῦ τούτου δείκνυται καὶ τὸ καθήκον, καὶ τίνι τρόπῳ κατορθοῦται ἢ ἀντίστοιχος αὐτῷ ἀρετὴ· δείκνυται δ' ἅμα καὶ τίς ὁ καρπὸς αὐτῆς· ὥστε διὰ καθολικωτέρας τινὸς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ ὅλου καὶ τῶν μερῶν τοῦ βιβλίου τούτου ἀποφεύγει τις τὰς τε ἐπαναλήψεις καὶ τὴν σύγχυσιν τῶν ἐννοιῶν. Διὰ τῆς ἀνωτέρω δὲ ἐπιγραφῆς τοῦ ὅλου βιβλίου δείκνυται ἅμα σαφέστερον ὁ σύνδεσμος μετὰ τοῦ πρώτου βιβλίου, οὗτινος συμπλήρωσις εἶναι τὸ δεύτερον.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν διαίρεσιν τοῦ βιβλίου τούτου καὶ κατὰ τὰς τῶν μερῶν αὐτοῦ, σημειώσαν τὰ ἀκόλουθα:

Ἐπειδὴ ὁ βίος ἡμῶν εἶναι κίνησις μεταξὺ τῶν περιστοιχοῦντων ἡμᾶς ὄντων καὶ σχέσις πρὸς αὐτὰ, καὶ βιοῦντες οὐδὲν ἕτερον πράττομεν, ἢ πρὸς τὰ διάφορα ὄντα καὶ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς οὕτως ἢ ἄλλως προσφερόμεθα καὶ ἐκδηλοῦμεν τοιάνδε ἢ τοιάνδε σχέσιν πρὸς τὰ διάφορα ὄντα, ὁ δὴλον ἐντεῦθεν ὅτι, ὑπὸ τοιαύτην ἐποψὴν θεωρουμένου τοῦ βίου, δυνατόν ἐῖναι περιληφθῶσι καὶ τὰ διάφορα καθήκοντα, ἀρεταὶ καὶ ἀγαθά.

Ἐπειδὴ δὲ πηγὴ τῶν ὄντων καὶ πάσης ἀληθείας εἶναι ὁ Θεὸς ὁ δημιουργήσας καὶ τὴν τοιαύτην σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἄρα ἡ πρὸς αὐτὸν ἡμῶν σχέσις, ἥτις ὀρησκεία καλεῖται, εἶναι τὸ πρῶτον καθήκον καὶ ἀρετὴ καὶ ἀγαθόν, ἐπομένως ἡ θεοσεβεία εἶναι τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τούτου.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν, δι' ἧς τελειοῦται ἡ θεοσεβεία, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ἂν δὲν ὑπάρχει καὶ ἡ πρὸς τὴν εἰκόνα αὐτοῦ ἀγάπη, ὥς οὐδεὶς τιμῶν τὸν βασιλεῖα ὑβρίζει τὴν εἰκόνα αὐτοῦ, ἄρα ἐν τῇ ἀγάπῃ πρὸς τὸν Θεὸν συνυπάρχει καὶ στηρίζεται ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὅστις κατ' ἐξοχὴν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ λέγεται. Ἀλλὰ καὶ ὁ Κόσμος ὅλος κάτοπτρον τῆς Θείας δόξης εἶναι, καὶ ὁ μὴ ὀρθῶς προσφερόμενος αὐτῷ προσκρούει εἰς τὸν δημιουργὸν αὐτοῦ. Ἀλλὰ περὶ τῆς σχέσεως ταύτης ἀρκούσιν ὀλίγα καὶ ἐν παρόδῳ. Ἡ δὲ πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἀγάπη περιλαμβάνεται εἰς τὰ δύο κεφάλαια τῆς πρὸς τὸν πλησίον καὶ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπης.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον τῆς πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπης περιέχει τὰ καθήκοντα καὶ τὰς ἀρετάς, δι' ὧν δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ κατορθώσῃ καὶ τὰλλα καθήκοντα καὶ ἀρετάς εἶναι τὸ ἀσκητικόν, οὕτως εἰπεῖν, μέρος τῆς Ἠθικῆς. Πλατύτερον τὰ περὶ τῆς συναφείας ταύτης ὅρα ἐν τῷ οἰκίῳ τόπῳ.

Ἐκ τῶν εἰρημένων ἐν τῷ πρῶτῳ βιβλίῳ ὁ δὴλον ἦδη καὶ τοῦτο, διὰ τί ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ συνεκτικὴ καὶ περιεκτικὴ τοῦ δευτέρου βιβλίου ἔννοια· διότι ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι ἀπλοῦν μόνον καὶ αἰσθηλον αἶσθημα, ἀλλὰ τὸ αἶσθημα ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ καθήκοντος, ὅπερ διατίθεται

καὶ ἐλαύνει τὴν βούλησιν ἡμῶν, ἵνα ἐξ ἀγάπης τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἀδόλως ἐνεργῇ, καὶ ἣ οὕτω γνησία ἡ ἀρετὴ, ἠθικῶς ἀγαθὸν τὸ ἔργον ἡμῶν. Ἐκ τῆς τοιαύτης δὲ θεωρίας τῆς ἀγάπης ἐξάγομεν καὶ τὸ πῶς πρέπει νὰ πραγματευθῶμεν τὰ τοῦ βιβλίου τούτου· λαμβάνοντες, ὡς λήμματα, τὰ ὀρθὰ θεωρήματα περὶ τῶν διαφόρων ὄντων καὶ κοινωνούντες οὕτω πρὸς αὐτὰ διὰ τῆς θεωρητικῆς ἀγάπης, ἀγαπῶμεν αὐτὰ καὶ πρακτικῶς, ἐνεργοῦντες διὰ τῆς βουλήσεως τὴν ἐφαρμογὴν τῶν θεωρημάτων, καὶ τὴν πρὸς τοῦτο δεξιότητα κτώμενοι διὰ τῆς ἐξεως. Οὕτω δὲ συντέμνεται πολὺ ἡ πραγματεία καὶ πολλῶν ἄλλων ἀρετῶν πλεονεχτεῖ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Περὶ Θεοσεβείας.

§ 17. Περιεχόμενον τοῦ κεφαλαίου τούτου.

Διὰ τῆς θρησκευτικῆς ἐνεργείας τῆς θεοσεβείας ἐνούμεθα μετὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐξομοιούμεθα πρὸς αὐτόν, καὶ λατρεύομεν αὐτῷ. Ἐπειδὴ δὲ ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ καρδίας ὀφείλομεν νὰ λατρεύομεν τῷ Θεῷ, ἄρα διὰ τῆς πίστεως καὶ ἐλπίδος, τοῦ νοεροῦ ὀφθαλμοῦ τῶν ἀοράτων, ἐνούμεθα μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ λατρεύομεν αὐτῷ. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀγάπης, δι' ἧς τελειοῦται ἡ πίστις, καὶ ἐνοικεῖ ἐν τῇ καρδίᾳ ἡμῶν ὁ Θεὸς, καὶ ναὸς αὐτοῦ γινόμεθα καὶ τῆς προνοίας αὐτοῦ καὶ ἐνεργείας ἐν τῷ κόσμῳ ἄμεσον ὄργανον.

Διὰ μὲν τῆς πίστεως, ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῆς ἐνεργείᾳ τῇ ἐκ τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ, γεννᾶται ἡ ἀγάπη, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀγάπης γινόμεθα ἐδραῖοι ἐν τῇ πίστει καὶ ἐλπίδι, πιστεύομεν ἀδιστακτικῶς, ἥτοι ἡ πίστις γίνεται ἀρετὴ διότι ἡ πίστις δὲν εἶναι ἀπλῶς παραδοχὴ θεῶν ἀληθειῶν, ἀλλὰ παραδοχὴ ἀδίστακτος πρὸς δὲ τοῦτο ἀνάγκη ἰσχυρᾶς θελήσεως, μεγάλου ἀγῶνος κατὰ τῆς ἀμαρτίας.

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐνθεν μὲν ὀρίζει εἰς τί συνίσταται ἡ ἐσωτερικὴ ἡμῶν θεοσεβεία, λέγων· «νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα· μέζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη (Α΄ Κορινθ. 13, 13)· ἐτέρωθεν δὲ δεικνύει καὶ τὸν σύνδεσμον τῶν τριῶν τού-

των, λέγων· «ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ οὔτε περιτομή τι ἰσχύει, οὔτε ἀκροβυστία, ἀλλὰ πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη» (Γαλ. 5, 6). Ἀλλαχοῦ δὲ συνενοῖ εἰς ἐν τὴν πίστιν καὶ ἐλπίδα, λέγων· «ἐστὶ δὲ πίστις ἐλπιζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἐλεγχος οὐ βλεπομένων» (Ἑβρ. 11, 1)· ἥτοι ὑπαρξίς καὶ ἀδίστακτος παραδοχή τῶν ἀοράτων (τῶν περὶ Θεοῦ ἀληθειῶν), ὡς ἐρατῶν, καὶ τῶν μελλόντων (ἀγαθῶν καὶ ἐπαγγελιῶν τοῦ Θεοῦ), ὡς παρόντων. Ἡ ἐλπίς ἄρα εἶναι ἡ περὶ τῶν μελλόντων πίστις, ἅπερ καὶ αὐτὰ εἶναι ἀόρατα, ὡς καὶ τὰ τὴν περὶ Θεοῦ θεωρίαν ἀφορῶντα.

Ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἀποστόλου διὰ τῶν εἰρημένων βεβαιοῦται καὶ τοῦτο, ὅτι ἦτε πίστις καὶ ἀγάπη ἐνεργοῦνται, ἥτοι δι' ἔργων ἐξωτερικῶν ἐκδηλοῦνται, ὅταν πράγματι ὑπάρχωσιν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐσωτερικὴ θεοσέβεια τῆς πίστεως, ἐλπίδος καὶ ἀγάπης, προβαίνει εἰς τὴν ἐξωτερικὴν θεοσέβειαν, εἴτε λατρείαν, διὰ τῆς προσευχῆς καὶ τῶν λοιπῶν λατρευτικῶν πράξεων ἐκδηλουμένη. Περὶ τούτων λοιπὸν πάντων ἐστὶ λόγος ἐν τῷ πρώτῳ τούτῳ κεφαλαίῳ.

§ 18. Περὶ πίστεως εἰς τὸν Θεόν.

Τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ, ὁ πρῶτος κρίκος ὁ συνδέων ἡμᾶς μετὰ τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ πίστις, ἥτις ἐστὶν ἔμμεσος γνῶσις, στηριζομένη οὐχὶ ἐπὶ τῆς ἀμέσου ἀντιλήψεως, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ κύρους ἄλλου.

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὰ πλεῖστα γινώσκομεν, ὅσα γινώσκομεν· κατὰ τὸν αὐτὸν γινώσκομεν καὶ τὰ περὶ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου· «βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, λέγει ὁ Ἀπόστολος, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον» (Α' Κορινθ. 13, 12). Διότι ἐξαγγέλλει μὲν τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ ἡ συνείδησις ἡμῶν, ἐξαγγέλλει καὶ τὸ κἀτοπτρον τῆς θείας δόξης, ὁ κόσμος, ἀλλὰ καὶ ἡ γνῶσις αὕτη εἶναι ἔμμεσος· διὰ τοῦτο καὶ εὐρέθησαν ἄφρονες, ἀρνούμενοι τὸν Θεόν καὶ θεωρητικῶς, οἳ εἰσὶν οἱ ὕλοζωϊκοί. Πρακτικῶς δὲ ἀρνούμεθα τὸν Θεόν οἱ πλεῖστοι ἐν τῷ βίῳ μῆτε φροντίζοντες καὶ, ἂν ὑπάρχει Θεὸς καὶ ἐπιδέλει τὰς πράξεις ἡμῶν. Ἵνα μὴ ταράττῃ δὲ καὶ ἐνοχλῇ ἡμῖν ἡ ἀνεξάλειπτος

καὶ ἐν τῷ βάθει τῆς καρδίας ἡμῶν χαράχθεισα δακτύλῳ Θεοῦ ἐμφυτός ἐννοια περὶ αὐτοῦ, ἐπινοοῦμεν πολλὰ καὶ προφατιζόμεθα λέγοντες, τί μέλει τῷ Θεῷ περὶ ἡμῶν τῶν σκολήκων καὶ μηδὰ μινδῶν, ὅτε καὶ ἡ γῆ ἡμῶν αὐτὴ μηδὲν εἶναι ἀπέναντι τῶν ἀπειρων κόσμων τοῦ Οὐρανοῦ; Ὡστε ἀφοῦ καὶ περὶ αὐτῆς τῆς θιπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἔχομεν ἀνάγκην τῆς πίστεως, πολλῶς δὴ μάλλον χρῆζομεν ταύτης, ὅτε πρόκειται νὰ γνωσθῶμεν, τί ἐστὶ Θεός. Ἐνταῦθα προσέκοψαν τὰ μάλιστα καὶ λαοὶ καὶ φιλόσοφοι, καὶ δὲν εἶναι μωρία, ἣν δὲν ἐπενόησαν καὶ εἶπον καὶ αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι, ὡς λέγει τις τῶν σοφῶν. Ἐθεοποιήθησαν πάνθ' ὅσα ἀρέσκουσιν εἰς τὴν φιληδονίαν καὶ φιλαυτίαν ἡμῶν. Καὶ νῦν δ' ἐτι, ἂν καὶ πολλὰ χροῖα καθηρέθῃ ἡ εἰδωλολατρεία, ἀλλ' οὐχ ἥττο πρᾶγματι ὑπάρχει, διότι ἡ ψυχὴ ἡμῶν εἶναι προσκεκολλημένη εἰς τὰ κτίσματα παρὰ τὸν κτίσαντα, καὶ ἐγενόμεθα δοῦλοι τῶν παθῶν· λατρεύομεν ἄρα τὸν χρυσοῦν μόσχον καὶ τὸν Μαμωνᾶν· λατρεύομεν τὸ εἶδωλον τῆς φιλοδοξίας καὶ πλεονεξίας.

Ἐντεῦθεν δὲ καὶ δῆλον ὅτι διὰ τὴν κωλύουσιν ἡμᾶς ἀμαρτίαν καὶ αὐτὸ τὸ θέλει πιστεῦν, μάλιστα δὲ πιστεῦν ὀρθῶς, εἶναι ἀρετὴ ὡς καὶ καθήκον· διότι οὐ μικρὸς ὁ ἄγων εἰς τὸ δεχέσθαι ἀδιστακτικῶς καὶ ἐμμένειν εἰς τὰ τῆς ἀληθοῦς πίστεως, καὶ μάλιστα τῆς χριστιανικῆς τῆς ἀπαιτούσης αὐταπάρνησιν καὶ ταπεινοφροσύνην καὶ μετάνοιαν καὶ τὰ τοιαῦτα. Διὰ τοῦτο καὶ λέγει ὁ Ἀπόστολος ὅτι διὰ τῆς καρδίας πιστεύομεν· «καρδία πιστεύεται (ὁ Ἰησοῦς Χριστός) εἰς δικαιοσύνην» (Ῥωμ. 10, 10).

Τὸ κύρος δὲ ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται ἡ χριστιανικὴ πίστις, καὶ γίνεται ἀδιστακτος καὶ ἐδραιωτέρα καὶ αὐτῆς τῆς ἐξ ἀμέστου ἀντιλήψεως γνώσεως τῆς ὑποκειμένης πολλῶς εἰς πλάνην, εἶναι οἱ καρποὶ καὶ αἱ ἐνέργειαι τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τοὺς ἀνθρώπους καθόλου καὶ εἰς ἕκαστον ἰδίᾳ· ἕκαστος αἰχμαλωτισθεὶς ὑπὸ τῆς πίστεως καὶ βιῶν κατὰ Χριστόν, γέβεται τῶν γλυκυτάτων καρπῶν τῆς γαλήνης τῆς συνειδήσεως, τῆς χαρᾶς, τῆς ἀναγεννήσεως καὶ οὐκέτι ὁρέγεται τῶν πικρῶν καρπῶν τῆς ἀμαρτίας. Ὅταν ἀπ᾽ παραδεχθῇ τις τὰς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως βλέπει κατὰ τὸ μέτρον τῆς γνώσεως αὐτοῦ ὅτι οὐδὲν ὑψη-

λότερον καὶ θεϊότερον περὶ Θεοῦ καὶ προσρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐβρέθη ἐν τῷ κόσμῳ· ἡ μία ἀλήθεια στηρίζει τὴν ἄλλην, καὶ πᾶσαι ὁμοῦ συναπαρτίζουσιν ἐν τῇ ἀρμονικῇ καὶ ἀριστοτεχνικῇ οἰκοδόμῳ. Τότε δὲ πείθεται ὅτι καὶ αἱ κήρυκες τῆς τοιαύτης πίστεως ἀνθρώποι τοῦ Θεοῦ καὶ Θεοῦ Ἀπόστολοι ἦσαν, καὶ Θεὸς εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῶν Ἀποστόλων καὶ Προφητῶν, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός. Πῦναι ἕκαστος, ὅτι οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν Πατέρα εἰμὴ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ· ὅτι ἀνευ τῆς πίστεως εἰς αὐτὸν οὐδεὶς δικαιούται ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.

Τὴν πίστιν δὲ ταύτην ἀρπύμεθα ἐκ τῆς ἀγίας Γραφῆς καὶ ἐκ τῆς παραδόσεως τῆς τοῦ Ἀποστολικῆς καὶ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Συνεκεφαλαιώσε δ' ἡ Ἐκκλησία τὰ κυριώτατα καὶ ἀναγκαιότατα εἰς ἕκαστον ἄνθρωπον ἄρθρα τῆς πίστεως εἰς τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας, εἰς τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, τὸ ἐν ταῖς ἐν Νικαίᾳ καὶ Κωνσταντινουπόλει οἰκουμένηαῖς Συνόδοις συνταχθέν. Κανὼν δὲ τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι ἡ ὁμόφωνος διδασκαλία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ὅστις δὲ τῷ κανόνι τούτῳ στοιχεῖ, ὅστις ἀναγινώσκει οὕτω τὸ κυριώτατον βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ, δύναται ὀρθῶς καὶ ὑγιῶς νὰ προσῇ ἀπὸ γνώσεως εἰς γῶσιν, ἀναγινώσκων καὶ τὸ μέγα καὶ θαυμαστὸν βιβλίον τῆς φύσεως, τὸ ἄλλο βιβλίον τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, καὶ ἀκινδύνως νὰ μελετᾷ τὰ βιβλία τῶν σοφῶν τῶν εἰσηγουμένων εἰς τὴν τοῦ βιβλίου τούτου ἀνάγνωσιν.

Ἐκ τῶν εἰρημένων κατανοοῦμεν ἤδη ὅτι καὶ καθῆκον ἔχομεν νὰ πιστεύωμεν, ἵνα εἰς κοινωνίαν ἔλθωμεν μετὰ τοῦ Θεοῦ, κατανοοῦμεν ἅμα καὶ τὸ πῶς δεῖ πιστεῦν καὶ πῶς κατορθοῦται ἡ πρώτη αὕτη ἀρετὴ τῆς θεοσεβείας, ἡ κρηπίς αὕτη τῶν ἀρετῶν.

α) Ἰδιότητες τῆς ἀληθοῦς πίστεως.

Ἡ ἀληθὴς καὶ γνησία πίστις εἶναι ὀρθὴ καὶ ἀδίστακτος καὶ πλήρης, εἶναι ζωσα καὶ ἐνεργὸς δι' ἀγαθῶν ἔργων καὶ ζήλου ὑπὲρ τῆς πίστεως ἐκδηλουμένη.

1) Ὁρθὴ εἶναι ἡ πίστις, ὅταν εὐσεβοφρόνως, ἥτοι κατὰ τὰς ὑγιεῖς ἀρχὰς τῆς Ὁρθοδοξίας, μορφωθῇ ἐν ἡμῖν, ὅταν δηλονότι

ΤΟΜΟΣ Θ'.

4

αρυώμεθα τὰς ἀληθείας τῆς Χριστιανικῆς πίστεως ἐκ τῆς ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, καὶ ἐρμηνεύωμεν αὐτὰς κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἀποστολικῆς καὶ Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πᾶσα ἄλλη πίστις εἶναι αἵρεσις.

Πλήρης δὲ εἶναι ἡ πίστις, ὅταν τὰ κυριώτατα ἄρθρα τὰ ἐν τῷ Συμβόλῳ τῆς πίστεως περιεχόμενα ἱκανῶς ἕκαστος κατανοήσῃ καὶ ἅπαντα ἀνεξαιρέτως ἀποδέχῃται. Ὀφείλομεν ὅμως νὰ προκόπτωμεν ἐν τῇ πίστει καὶ θεωρητικῶς καὶ μάλιστα οἱ μέλλοντες νὰ οἰκοδομῶσι καὶ ἄλλους ἐν τῇ πίστει. Ἀλλὰ καὶ ἕκαστος τοσοῦτω μᾶλλον οἰκοδομεῖται ἐν αὐτῇ, ὅσῳ μᾶλλον ἀσχολεῖται περὶ αὐτήν. Ἐπειτα δὲ ὀφείλομεν πάντα τὰ φρονήματα ἡμῶν νὰ βαπτίσωμεν εἰς Χριστόν. Ἀδίστακτος δὲ γίνεται ἡ πίστις διὰ τοὺς ὀλίγῳ πρότερον εἰρημένους λόγους καὶ διὰ τοῦ τρόπου ἐκείνου καὶ διὰ τῆς ἀγάπης.

2) Ζῶσα καὶ ἐνεργὸς πρέπει νὰ ᾔῃαι ἡ ἀληθὴς πίστις, ἄλλως εἶναι νεκρά· « τί τὸ ὄφελος, ἀδελφοί μου, λέγει ὁ Ἀπόστολος Ἰάκωβος, ἐὰν πίστιν λέγητις ἔχειν, ἔργα δὲ μὴ ἔχῃ; μὴ δύναται ἡ πίστις σῶσαι αὐτόν; Ἡ πίστις χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστίν » (Ἰακ. 2, 14· 20). Ὅταν ἡ πίστις δὲν ἐκδηλωθῇ δι' ἔργων, τότε δὲν κατελήφθη ἡ ψυχὴ ἡμῶν ὑπὸ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἵνα καρποφορήσῃ αὕτη, δικαιοῦσα καὶ ἀναγεννῶσα ἡμᾶς. Εἶναι λόγος κενὸς τότε ἡ πίστις, καὶ ἔχνη τινὰ μόλις ὑπάρχουσι μέλλοντα ταχέως νὰ ἐξαλειφῶσι. Νομίζουσι δὲ τινες ὅτι διὰ τοῦ μικροῦ τούτου ἐφοδίου δύνανται νὰ ἔχωσιν εἰρήνην πρὸς τὸν Θεόν, νομίζουσι δηλ. ὅτι καὶ τὸν Θεὸν δύνανται τὰ ἐξαπατήσωσιν ἐν τῇ φοβῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῆς κρίσεως. Ὅπου δὲν ὑπάρχει μεταβολὴ τοῦ βίου ἐπὶ τὸ κρεῖττον, ἀλλὰ τοῦναντίον συχνὰ καὶ βαρέα ἁμαρτήματα, ἐκεῖ ἡ πίστις, ἢ εἶναι νεκρά, ἢ ἐγγύς ποῦ τοῦ θανάτου. Διότι ἡ ἀληθὴς πίστις τελειοῦται ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἥτις μήτηρ καὶ πηγὴ εἶναι τῶν ἀγαθῶν ἔργων καὶ πάσης ἀρετῆς.

Ἄμετος δὲ ἐκδήλωσις τῆς ζώσης πίστεως εἶναι ὁ ὀζήλος ὑπὲρ τῆς πίστεως, ὅστις οὐ μόνον δι' ὁμολογίας τῆς πίστεως ἐνώπιον τῶν ἄλλων ἐκδηλοῦται, ἀλλὰ καὶ διὰ μεταδόσεως τοῖς ἄλλοις τῶν σωτηρίων αὐτῆς ἀληθειῶν καὶ ἀγαθῶν. « Πᾶς ὅστις ὁμολογήσῃ ἐν ἐμοί,

λέγει ὁ Σωτὴρ, ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὁμολογήσω καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ ἔμπροσθεν τοῦ Πατρὸς μου τοῦ ἐν τοῖς Οὐρανοῖς » (Ματθ. 10,32). « Ὃς ἂν ἐπαισχυνθῇ με καὶ τοὺς ἐμοὺς λόγους ἐν τῇ γενεᾷ ταύτῃ τῇ μοιχαλίδι καὶ ἁμαρτωλῷ, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπαισχυνθήσεται αὐτόν, ὅταν ἔλθῃ ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ μετὰ τῶν ἀγγέλων τῶν ἁγίων » (Μάρκ. 8, 38). Οὐ μόνον δὲ διὰ λόγων ὁμολογεῖ τις τὸν Θεόν, ἀλλὰ μάλιστα δι' ἔργων ἀγαθῶν. « Οὕτω λαμψάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἴδωσιν ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα, καὶ δοξάσωσι τὸν Πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς » (Ματθ. 5,16). Διότι οὐ μόνον διὰ τῶν ἔργων δεικνύει τις ὅτι ἀληθῶς πιστεύει, ἀλλὰ καὶ οὕτω οἰκοδομεῖ ἐν τῇ πίστει καὶ τοὺς ἄλλους βεβαιότερον· διότι τότε ἐννοεῖ ἕκαστος ὅτι ὑπάρχει πράγματι ἡ πίστις. Μέγιστος δὲ βαθμὸς τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως εἶναι τὸ νὰ ὑπομένῃ τις διωγμοὺς καὶ βασάνους μέχρι τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου.

Ἄλλ' ὁ ζῆλος ὁ ὑπὲρ τῆς μεταδόσεως τῆς ἀληθοῦς πίστεως πρέπει νὰ ᾔναι ἀληθὴς καὶ κατ' ἐπίγνωσιν, οὐχὶ δὲ παράλογος καὶ βίαιος καὶ μὴ κατ' ἐπίγνωσιν. Ἡ Χριστιανικὴ πίστις ὡς ὀχλετὸς τῆς ἀνωθεν σοφίας, εἶναι ὡς καὶ αὕτη « ἀγνή, ἔπειτα εἰρηνικὴ, ἐπιεικὴς, εὐπειθὴς, μεστὴ ἐλέους καὶ καρπῶν ἀγαθῶν, ἀδιάκριτος, καὶ ἀνυπόκριτος » (Ἰακ. 3, 17). Ὑπόδειγμα ἔστω ἡμῖν πάντοτε ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός. Πλήρης μὲν ἦν ζήλου ὑπὲρ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ καὶ βρῶμα αὐτοῦ ἦν τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθείας, ἀλλ' οὐδέποτε μετεχειρίσθη βίαν· πικρῶς κατέκρινε τοὺς μαθητὰς θέλοντας νὰ καταβιβασθῇ πῦρ ἐξ οὐρανοῦ κατὰ τῶν μὴ δεξαμένων αὐτοὺς Σαμαρειτῶν. Παρὰ τῶν λογικῶν καὶ ἐλευθέρων ὄντων πίστιν οἰκειοθελῇ θέλει ὁ Σωτὴρ, καὶ ἡ πίστις οὐ μόνον δὲν ἐκβιάζεται, ἀλλὰ καὶ μόνον ὅταν ἐλευθέρως ὑπάρχῃ, ἔχει καὶ ἀξίαν. Οἱ βιασταὶ τῆς πίστεως νοσοῦσιν αὐτοὶ περὶ τὴν πίστιν.

6) Οἱ καρποὶ τῆς πίστεως.

Καρποὶ τῆς εἰς Θεὸν πίστεως εἶναι ἡ ἐνώσις μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ δικαίωσις καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἀναγέννησις, ἥτοι ἡ τελείωσις τῆς πίστεως ἐν τῇ ἀγάπῃ, τῇ πηγῇ πάσης ἀρετῆς καὶ παντὸς ἀγαθοῦ

ἐν ἡμῖν, ἐνὶ λόγῳ τῆς ἐξομοιώσεως πρὸς τὸν Θεόν, ἥτοι θεώσεως ἡμῶν.

1) Θεωροῦντες τὸν Θεὸν καθ' ἑαυτὸν καὶ ἐν τῇ συναφείᾳ αὐτοῦ πρὸς τὸν Κόσμον, εἰς ᾧ συνίσταται ἰδίως ἡ Θεογνωσία, κοινωνοῦμεν πνευματικῶς μετὰ τοῦ Θεοῦ. Πιστεύοντες δὲ εἰς τὸν Αὐτρωτὴν τοῦ Κόσμου, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Μονογενῆ Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ, κοινωνοῦμεν δι' αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐτι στενωτέρον, δικαιοῦμενοι, εἴτε παριστάμενοι δίκαιοι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, καὶ περ ἁμαρτωλοὶ ὄντες, καὶ διὰ τοῦτου λαμβάνοντες τὸ δικαίωμα κυρίως τῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐνωσις δὲ μετὰ τοῦ Θεοῦ φέρει τὴν δύναμιν τῆς ἀναγεννήσεως. Ἡ δὲ δύναμις καὶ ἐνέργεια αὕτη τοῦ Θεοῦ καλεῖται χάρις.

2) Ἡ θεωρία τῶν περὶ Θεοῦ γεννᾷ ἐν ἡμῖν τὴν ἀγάπην, ἥτις ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς ἀναγεννήσεως, τῆς τελειουμένης καὶ ἐνεργουμένης ὑπὸ τῆς χάριτος· ἐν τῇ ἀναγεννήσει δὲ περιέχεται πᾶν ἀγαθὸν καὶ πᾶσα τελειότης τοῦ ἀνθρώπου. Πρὸς δὲ τούτοις διὰ τῆς θεωρίας τῶν περὶ Θεοῦ ἐγγίνεται ἐν ἡμῖν ὁρθὴ ἐννοια τῆς σχέσεως πρὸς τὰ ὄντα, ἥτοι τοῦ καθήκοντος, ἐγγίνεται καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ καθήκοντος.

Οὕτω, μαθάνοντες ὅτι εἰς ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ πάντων, μαθαίνομεν τηρεῖν τὴν ἐνότητα μετὰ πάντων, τὸ μέγα τοῦτο ἀγαθόν. Πιστεύοντες εἰς τὸν ἐν Τριάδι Θεόν, ἐννοοῦμεν τὸ δυνατόν τῆς Ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· διότι εἶναι αἰωνία θυσία, τὸ ἱκανὸν ποιοῦσα τῇ αἰωνίᾳ Δικαιοσύνῃ τοῦ Θεοῦ. Πληροῦμεθα δὲ καὶ ἀγάπης, διότι βλέπομεν τὴν ἄπειρον ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ὅστις καὶ τοῦ ἰδίου Υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο ὑπὲρ ἡμῶν. Καὶ αἱ ἄλλαι δὲ τελειότητες τοῦ Θεοῦ πολλὰ διδάσκουσι τὸν ἄνθρωπον καὶ πολυλαχῶς διατιθέασι καὶ οἰκοδομοῦσιν. Ἡ αἰωνιότης ὑπομιμνήσκει τὸν ὑψηλὸν προορισμὸν καὶ τὸ τὰ ἄνω φρονεῖν. Ἡ πανταχοῦ παρουσία καὶ ἡ Δικαιοσύνη τρέμειν ποιοῦσι τὸν ἀσεβῆ, ἐνῷ ἐπιχέουσι βάλαμον εἰς τὰ δεινὰ τοῦ εὐσεβοῦς καὶ διώκοντος τὴν ἀρετὴν. Καὶ ταῦτα μὲν δὴ ταῦτα διὰ βραχείων. Ἐννοεῖ δ' ἕκαστος ἐντεῦθεν διὰ τί χωρὶς πίστεως ἀδύνατον εὐαρεσθῆσαι τῷ Θεῷ, ὡς λέγει ὁ Ἀπόστολος (Ἐβρ. 11, 6). Ἐννοεῖ δὲ καὶ ὅτι δι' αὐτῆς κατορθοῦται καὶ ἡ

ἀγάπη καὶ πᾶσα θεοσεβεία, ἀνυσός τε καὶ ἑμμετας, καὶ πᾶσα τελειότης καὶ πᾶν ἀγαθόν.

γ) Τὰ ἐναντία τῇ πίστει.

Ἐναντία τῇ πίστει εἶναι τὰ ἄκρα αὐτῆς, ἔθθεν μὲν ἡ ἀπιστία, εἴτε ἀθεία μετὰ τῶν διαφόρων βαθμῶν αὐτῆς, ἀποστασίας, αἵρέσεως, πυρρῶνισμού, ἐλευθεριασμοῦ, ἀδιαφορίας καὶ νεκρᾶς πίστεως· ἐτέρωθεν δὲ, ἡ δεισιδαιμονία, αἱ προλήψεις, ἡ μαγεία καὶ ἡ θρησκομανία, εἴτε φανατισμός.

1) Μεγάλη οἴησις φέρει εἰς ἀπιστίαν καὶ ἀρνησιθρησκείαν, ἥτοι διάρρηξιν τοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ συνδέσμου· ἀλλὰ καὶ ἡ αἵρεσις, ἥτοι ἡ παραδοχὴ κατὰ τὸ δοκοῦν τῶν τῆς πίστεως, εἶναι ἀρχὴ τῆς τοιαύτης οἴησεως· διότι δὲν μορφόνουσι κυρίως τὴν πίστιν των, ὡς προφασίζονται, κατὰ τὸ μέτρον τῆς δυνάμεως αὐτῶν, ἀλλὰ καταφρονοῦσι κυρίως τοῦ Θεοῦ κύρους τῆς Ἐκκλησίας, ἐν τῇ ἐνότητι τῆς ὁποίας αἱρεται πᾶσα αὐθαιρεσία. Ἡ τοιαύτη οἴησις φέρει κατὰ μικρὸν εἰς τὴν σατανικὴν τῆς ἐντελοῦς ἀπιστίας, καὶ βλασφημίας καὶ βεβηλώσεως τοῦ ἰεροῦ ὀνόματος. Ἀλλὰ καὶ τὸ σχίσμα, ἂν καὶ κατ' ἀρχάς διαβρῆγνυσι τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἀγάπῃ, φέρει κατὰ μικρὸν εἰς τὴν αἵρεσιν. Συγγενὴ πάθη τῆς ἀπιστίας καὶ αἵρέσεως ἢ μᾶλλον γενικώτεροι φάσεις αὐτῶν εἶναι ὁ ἐλευθεριασμός καὶ ὁ πυρρῶνισμός. Ὁ μὲν ἐλευθεριάζων ἀποδέχεται τὰ ἀρέσκοντα μόνον, ὁ δὲ πυρρῶνιστὴς, εἴτε σκεπτικὸς, ἀμφιβάλλει περὶ πάντων καὶ αὐτῆς τῆς ἰδίας αὐτοῦ ὑπάρξεως.

Βαρέα ἀμαρτήματα φιληδονίας καὶ πλεονεξίας φέρουσι τὴν πρακτικὴν ἀθειάν τῆς ἀδιαφορίας καὶ νεκρᾶς πίστεως.

2) Οὐχ ἥττον ἀμαρτάνουσι περὶ τὴν πίστιν τὴν ἀληθεῖ καὶ εὐσεβείαν οἱ εἰς τὰλλα ἄκρα περιπίπτοντες, ἥτοι εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ θρησκομανίαν. Οἱ δεισιδαίμονες κυριεύονται ὑπὸ πολλῶν προλήψεων καὶ ἔχουσι περιδεῖ συνειδήσιν, ἅπερ μαρτυροῦσιν ἀκρισίαν καὶ θερμαινομένην φαντασίαν ἐξ ἑλλειποῦς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς προσερχομένης, ἢ καὶ καχεξίας φυσικῆς. Πολλάκις δὲ καὶ ἀκόλαστος βίος ἐλαύνει εἰς δεισιδαιμονίαν, ὅταν δὲν χαλαρωθῇ τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα· διότι οἱ τοιοῦτοι νομίζουσιν ὅτι διὰ τῆς

ὑπερβολῆς θέλουσιν ἀναπληρώσει τὰ πρόην ἐλλείμματα καὶ ἱκανοποιήσῃ τὸ θεῖον.

Ζῆλος οὐ κατ' ἐπίγνωσιν, οἷσις καὶ ἀκόλαστος ὁρμὴ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος φέρουσι τὴν θρησκομανίαν τῶν θελόντων διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου νὰ κατισχύσῃ ἡ πίστις καὶ θρησκεία καθόλου. Οἱ θρησκομανεῖς ὡς καὶ οἱ δεισιδαίμονες μᾶλλον ἐβλάψαν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ τῶν ἀρησιθρήσκων καὶ ἀθέων.

Καθόλου δὲ οὐ μόνον ἡ εἰδωλολατρεία, ἀλλὰ καὶ πᾶν εἶδος αὐτῆς καὶ τὰ λείψανα αὐτῆς, οἷον μαγεία καὶ πᾶν εἶδος κληδονισμῶν, ἀντιβαίνουσιν ἄντικρυς εἰς τὴν ἀληθῆ πίστιν καὶ εὐσέβειαν καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀνέκαθεν βαρύτατα ἀμαρτήματα ἐθεώρησε ταῦτα καὶ βαρυτάτοις ἐπιτιμίοις ἐτιμώρησε τοὺς τὰ τοιαῦτα πράσσοντας.

§ 19. Περὶ ἐλπίδος εἰς τὸν Θεόν.

Ἡ πίστις περὶ τῶν μελλόντων ἀγαθῶν καὶ ἐπαγγελιῶν τοῦ Θεοῦ λέγεται καὶ εἶναι ἡ ἐλπίς. Μέγιστον δὲ ἀγαθὸν εἶναι ἡ ἔννοιας ἡμῶν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ σωτηρία ἡμῶν.

Ὁ ἐλπίζων εἰς τὸν Θεόν, πεποιθῶς αἰτεῖται παρ' αὐτοῦ ἀρωγὴν εἰς πᾶν ἀγαθόν. Πέποιθεν εἰς τὴν πρόνοιαν Ἐκείνου, ὅστις τρέφει τὰ πετεινὰ τοῦ Οὐρανοῦ καὶ ἐνδύει τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ. Πέποιθεν ἐν γένει ὅτι ὁ Θεὸς πιστὸς ἐν ταῖς ἐπαγγελίαις αὐτοῦ καὶ ἐκπληρώσει αὐτὰς ὑπὲρ τῶν ἐλπιζόντων εἰς αὐτόν· θέλει δώσει ἀγαθὰ δόματα τοῖς πιστεύουσι, θέλει χορηγήσῃ τὸν στέφανον τῆς ζωῆς. Ἡ ἐλπίς δ' αὕτη οὐ καταισχύνει, ἀλλὰ πρέπει νὰ ζητῶμεν πρῶτον τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ καὶ πᾶν ἀγαθὸν προσεθήσεται ἡμῖν, ὡς λέγει ὁ Σωτὴρ (Ματθ. 6, 33).

Δῆλον δ' ἐντεῦθεν ὅτι ἡ πίστις εἰς τὰς τελειότητας τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν Παντογνωσίαν, Παντοδυναμίαν καὶ Ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ, γεννᾷ τὴν εὐφρόσυνον ἐκείνην ἐλπίδα ὡς καὶ τὴν πεποιθήσιν ἐν αὐτῇ καὶ βεβαιότητά· ὁ μὴ ἐλπίζων ἄρα δὲν πιστεύει. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀπόστολος, ὡς εἴρηται, συνδέει εἰς ἓν τὴν πίστιν καὶ ἐλπίδα. Διὰ τῆς ἐλπίδος τελειοῦται ἡ πίστις καὶ γίνεται πλήρης κατὰ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἠθικὴν ποιότητα τῆς σταθερότητος καὶ τοῦ ἀδισταχτοῦ. Ὅ,τι δεικνύει ἡ πίστις ὡς σκοπὸν τοῦ βίου, τοῦτου

ἀπτεται ἡ ἐλπίς κρατερῶς· διὰ τὴν ἐλπίδα, ἥς περιεχόμενον τὰ μέλλοντα ἀγαθὰ καὶ ἡ μέλλουσα ζωὴ τὰ ἐγγύτερον ἀπτόμενα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ βίου ἡμῶν, διὰ τὴν ἐλπίδα ταύτην καὶ ἐδραιότεροι γινόμεθα ἐν τῇ πίστει· « εἰ δὲ ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν, οὐδὲ Χριστὸς ἐγήγερται· εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, κενὸν ἄρα τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ὑμῶν », γράφει ὁ Ἀπόστολος τοῖς Κορινθίοις (Α'. Κορ. 15, 13, 14).

Διὰ τὸν εἰρημένον στενὸν σύνδεσμον τῆς πίστεως καὶ ἐλπίδος εἰς τὸν Θεόν, κοινὰς ἄρα ἔχουσιν αὐταὶ τὰς ἰδιότητες, κοινούς καὶ τοὺς καρπούς, κοινὰ καὶ τὰ ἐναντία αὐταῖς.

Ὡς ἡ πίστις, οὕτω καὶ ἡ ἐλπίς πρέπει νὰ ᾖ ὁρθή, πλήρης ἀδίστακτος, ζῶσα καὶ ἐνεργὸς, τελειούμενη ἐν τῇ ἀγάπῃ δι' ἀγαθῶν ἔργων. Πρέπει πάντοτε νὰ ὀργῶμεν πρὸς τὸν Οὐρανὸν καὶ νὰ ἐπιζητῶμεν τὰ Οὐράνια· « Ἡμῶν γάρ τὸ πολίτευμα ἐν Οὐρανοῖς ὑπάρχει » (Φιλιπ. 3, 20).

Καρποὶ δὲ ἰδίως τῆς ἐλπίδος εἶναι ἡ χαρὰ ἐκείνη τοῦ ἀναμείνοντος μέγα τι ἀγαθόν. Ἐντεῦθεν προέρχεται καὶ ἡ καρτερικὴ ἐκείνη ὑπομονή, δι' ἥς κτώμεθα δύναμιν, καὶ γλυκαίνονται αἱ πικραὶ τοῦ βίου ἡμῶν, καὶ καυχώμεθα ἐπὶ τοῖς παθήμασι, καὶ ἀντὶ κοιλάδος τοῦ κλαυθμῶνος γίνεται Παράδεισος ὁ ἄλλως ἀβύστος βίος ἡμῶν ἐπὶ γῆς. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ φόβος ἐκεῖνος ὁ σωτήριος, ὁ σώζων ἡμᾶς ἀπὸ πολλῶν κακῶν καὶ ἁγίων εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ.

Ἐναντία δὲ ἰδίως εἰς τὴν ἐλπίδα εἰς τὸν Θεὸν εἶναι ἔνθεν μὲν ἡ ἀπόγνωσις μετὰ τῶν διαφορῶν αὐτῆς βαθμῶν, ἔνθεν δὲ τὸ ἐκπειράζειν Κύριον τὸν Θεὸν κατὰ διαφοροὺς τρόπους καὶ τὸ ἀναμένειν παρ' αὐτοῦ πάντα.

Πολλοὶ προσηλωμένοι εἰς τὰ ἐπίγεια ἀγαθὰ καὶ παραδεδομένοι ψυχῇ τε καὶ σώματι εἰς αὐτὰ, ἡ δὲ φρονοῦσιν ὅλως οὐράνια, ἡ ἀποτυγχάνοντες τῶν αἰτήσεων αὐτῶν, ἄρχονται ἀμφιβάλλειν περὶ παντός καὶ μάλιστα περὶ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ, ὥσαντι ἦν ὑπόχρεως ὁ Θεὸς νὰ εἰσακούῃ πάσας τὰς ἀλόγους ὀρέξεις ἡμῶν, καὶ νὰ γείνη συνένοχος καὶ πάσης τῆς ἀκολασίας ἡμῶν. Ὡσανεὶ μὴ ἦτο εὐτύχημα μᾶλλον τὸ νὰ μὴ εἰσακούῃ ὁ Θεὸς πᾶσαν ἀφροσύνην

ἡμῶν, ὡς καλῶς πάνυ ἀποδείκνυται ἡ ἀλήθεια αὕτη ἐν Ἀλκιβιάδῃ Β' τοῦ Πλάτωνος. Ὅταν δὲ ἐκλείψῃ ἔλως πᾶσα πεποίθησις καὶ ἐλπίς εἰς τὸν Θεόν, καὶ τὰ δεινὰ τοῦ βίου τούτου περιστοιχίσωσι πανταχόθεν τὸν στερούμενον ὑπομονῆς διὰ τὴν ἐλλείψιν τῆς ἐλπίδος ἄνθρωπον καὶ κατατρύχωσιν αὐτόν, τότε ἐπέρχεται ἡ δεινότης κατὰστασις τῆς ἀπογνώσεως, καὶ τὸ θανασιμώτατον ἀμάρτημα κατὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἶναι ἐγγύς σου.

Εἰς ἄλλο βάραθρον οὐχ ἥττον φοβερόν περιπίπτουσιν οἱ τὰ πάντα ἐκ τοῦ Θεοῦ ἀναμένοντες καὶ ἐν πᾶσι θαύματα τοῦ Θεοῦ ἐπιζητοῦντες, μηδὲν δὲ οἰκοθεν θέλοντες νὰ πράξωσιν. Οἱ τοιοῦτοι ἐκπειράζουσι Κύριον τὸν Θεόν, ὅπερ εἶναι ἀπηγορευμένον· «Οὐκ ἐκπειράσεις Κύριον τὸν Θεόν σου» (Δευτερ. 6, 16). Ὁ ἄνθρωπος ἐλπίζων εἰς τὸν Θεόν δὲν πρέπει νὰ μένῃ αὐτὸς ἀργός· διότι ὁ τοιοῦτος εἶναι ἀνάξιος βοηθείας. Ὁ τοιοῦτος ἡ οἰηματίας εἶναι καὶ θέλει καὶ τὸν Θεὸν δοῦλον, ἢ ὀκνηρὸς εἰς ἄκρον ἀναμένων νὰ βρέχῃ ὁ Θεὸς ἄρτον καὶ χρήματα. Ὁ Θεὸς θαυματουργεῖ, ἀλλ' ὅταν αὐτὸς κρίνῃ τοῦτο ἀναγκαῖον καὶ διὰ τοὺς ἀξίους τῆς τοιαύτης ἐκτάκτου χάριτος, οὐχὶ δὲ δι' ἄχρη ἀρούρης καὶ παιδιᾶς χάριν. Ἡ παράλογος ἐλπίς εἰς τὸν Θεὸν φέρει ἐπίσης δι' ἄλλης ὁδοῦ εἰς τὴν ἀπόγνωσιν καὶ τὰ ἔκγονα ταύτης, ἢ, ὅπερ ταυτὸν σχεδὸν, εἰς τὴν ἐδράνεια καὶ τὸν μαρασμόν.

§ 20. Περὶ ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν.

Ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν λέγεται τὸ βαθύτατον ἐκεῖνο αἶσθημα καὶ ἡ κλίσις πρὸς τὸ ἄκρον ἀγαθόν· εἶναι πᾶν ὅ,τι ὑψηλὸν καὶ γενναῖον αἰσθάνεται ἡ ψυχὴ ἡμῶν, ἐξ οὗ καὶ κινεῖται καὶ ἐργᾷ πρὸς πᾶν ἀγαθόν.

Ἐντεῦθεν δὲ ὁφείλει νὰ διὰ τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως καὶ ἐλπίδος ἐγγίνεται εἰς τὴν ψυχὴν τὸ αἶσθημα ἐκεῖνο τῆς ἀγάπης, ἀλλὰ πάλιν καὶ ἡ πίστις καὶ ἐλπίς τελειοῦνται ἐν τῇ ἀγάπῃ· διότι διὰ ταύτης γινόμεθα ἐδραῖοι ἐν τῇ πίστει καὶ ἐλπίδι, δι' αὐτῆς ἔχουσιν ἠθικὴν ἀξίαν τὰ ἔργα ἡμῶν καὶ γίνονται πράγματι ἀγαθὰ. Διὰ τοῦτο καὶ πλήρωμα νόμου λέγεται ἡ ἀγάπη (Ρωμ. 13, 10)

καὶ ὅτι πιστεύει καὶ ἐλπίζει καὶ μείζων πάσης ἀρετῆς (Α'. Κορινθ. 13, 7, 13) καὶ μητρόπολις εἶναι. Ἐν αὐτῇ συγκεφαλαιοῦνται καὶ πάντα τὰ πρὸς τὸν Θεὸν καθήκοντα· « Ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου. ».

Ὡστε καὶ ἐκ τούτων ἤδη καταφαίνεται ὅτι ἀπαραίτητον καὶ μέγιστον καθήκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν. Διὰ τοῦτο καὶ λέγει ὁ Ἀπόστολος· « ἐὰν ἔχω πᾶσαν τὴν πίστιν, ὥστε ὅρη μεθιστάνειν, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν εἰμι » (Α'. Κορ. 13, 2). Ἀλλαχοῦ δὲ διδασκόμεθα ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἀγαπήσωμεν τὸν Θεὸν ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ καρδίας. (Δευτ. 6, 5, 10, 12)· ὅτι ὀφείλομεν νὰ τηρήσωμεν ἑαυτοὺς ἐν τῇ ἀγάπῃ (Ἰουδ. 21). Ἰδίως δὲ διατίθῃσιν εἰς τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπην αὐτὴ τοῦ Θεοῦ ἡ ἀγάπη ἡ ἄφατος πρὸς τὸν πεπτωκότα ἄνθρωπον· « Οὕτω γὰρ ἡγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀπόληται, ἀλλ' ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον » (Ἰωάν. 3, 16). Διὰ τὴν τοιαύτην ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς ἀπὸ υἱῶν σκότους ἐγενόμεθα υἱοὶ φωτός, καλοῦμεν Πατέρα τὸν Θεὸν καὶ δὲν φοβοῦμεθα πλῆρον αὐτόν, ἀναγεννώμεθα, τελειούμεθα, καὶ οὐ μόνον τῶν αἰώνιων ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιγείων κατὰ τὸ δυνατόν μέτοχοι γινόμεθα. Ὡς ἐκεῖνος μόνος δύναται νὰ ἀγνωμονήσῃ εἰς τὸν Θεόν, ἀφ' οὗ ἐξηλείφθη πᾶν ἔλκος ἀγαθοῦ ἀπὸ τῆς καρδίας αὐτοῦ.

α) Αἱ ιδιότητες τῆς ἀληθοῦς καὶ τελείας ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν.

Ἡ ἀληθὴς ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι ἐλικρινῆς καὶ πλήρης καὶ ὑπερτέρα παντὸς ἄλλου αἰσθήματος.

1) Ἐλικρινῆς εἶναι ἡ ἀγάπη, ὅταν ἦναι ἄδολος καὶ ἀνωπύριτος, ὅταν μὴ ἀγαπῶμεν « λόγῳ μὴ δὲ γνώσει, ἀλλ' ἔργῳ καὶ ἀληθείᾳ » ὡς λέγει ὁ Ἀπόστολος τῆς ἀγάπης ὁ ἡγαπημένος μαθητὴς Ἰωάννης (Α'. Ἐπιστ. 3, 18)· ὅταν ἦναι καθαρὰ ἀπὸ πάσης χαμαιζήλου καὶ χαμερποῦς ἰδιοτελείας· διότι πολλοὶ λέγουσιν ὅτι ἀγαπῶσι τὸν Θεόν, ἀλλὰ κυρίως ἀγαπῶσιν αὐτὸν διότι ἀναμένουσι παρ' αὐτοῦ ἀγαθὰ. Ἀλλ' οἱ τοιοῦτοι εἶναι ἑτοιμοὶ χάριν εὐτελεσάτων συμφερόντων νὰ ἀνταλλάξωσι τὴν πρὸς τὸν Θεόν

ἀγάπην. Ἡ εἰλικρινὴς ἀγάπη εἶναι ἀγάπη πρὸς τὸ ἄκρον ἀγαθόν, ὅπερ αὐτὸ τοῦτο εἶναι τὸ ὑψίστον συμφέρον καὶ φέρει πᾶν ἀγαθόν. Βεβαίως βαθμῆδόν προβαίνει ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν ὑψίστην ταύτην βαθμίδα, ἥτις καὶ πράγματι εἶναι ἡ ἀγάπη. Ὁ βαίνων δὲ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ταύτης καὶ καθαίρων ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς ἰδιοτελείας, ἀφιεροῦται εἰς τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν πᾶσιν εὐχαριστεῖ τῷ Θεῷ καὶ ἐν τοῖς παθήμασιν αὐτοῖς.

Ἡ εἰλικρινὴς ἀγάπη εἶναι καὶ τρυφερά καὶ υἱική, καὶ ἡ τοιαύτη ἔξω βάλλει τὸν φόβον, διότι ὁ φοβούμενος οὐ τετελείωται ἐν τῇ ἀγάπῃ, ὡς λέγει ὁ ἡγαπημένος μαθητὴς τοῦ Κυρίου (Α'. Ἰωάν. 4, 18). Μόνον δὲ υἱικὸς φόβος χωρεῖ, δηλ. ὁ φόβος ἐκείνου τοῦ υἱοῦ τοῦ φοβουμένου μὴ λυπήσῃ τὸν φιλόστοργον αὐτοῦ πατέρα.

2) Πλήρης δὲ εἶναι ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη οὐ μόνον, ὅταν καταλάβῃ ὅλην ἡμῶν τὴν ψυχὴν καὶ καρδίαν, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἐκδηλωθῇ δι' ὅλων τῶν τρόπων· ἦτοι ὅταν ἐπιποθῶμεν ὡς ἔλαφος διψῶσα τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ (Ψαλμ. 48, 2. 3) καὶ μέγιστον ἀγαθὸν θεωρῶμεν ταύτην, ὡς ἄλλα πολυόμματα Χερουδίμ· ὅταν τηρῶμεν τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ· «Αὕτη ἐστὶν ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ἵνα τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ τηρῶμεν· ὁ λέγων ἔγνωκα αὐτόν, καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ μὴ τηρῶν, ψεύστης ἐστί, καὶ ἐν τούτῳ ἡ ἀλήθεια οὐκ ἔστιν· αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ἵνα τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ τηρῶμεν» (Α'. Ἰωάν. 2, 3—5 καὶ 5, 3).

Πρὸς τούτοις ὁ ἀγαπῶν τὸν Θεόν, ἀγαπᾷ καὶ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ, τὸν πλησίον, εἶναι φιλάδελφος· «ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἐνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε», λέγει ὁ Σωτὴρ (Ματθ. 25, 40). Λέγει δὲ καὶ ὁ ἡγαπημένος αὐτοῦ μαθητὴς. «Ἐάν τις εἴπῃ, ὅτι ἀγαπῶ τὸν Θεόν, καὶ τὸν ἀδελφόν αὐτοῦ μισῇ, ψεύστης ἐστίν· ὁ γὰρ μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφόν αὐτοῦ, ὃν ἑώρακε, τὸν Θεόν, ὃν οὐχ ἑώρακε, πῶς δύναται ἀγαπᾶν; Καὶ ταύτην τὴν ἐντολὴν ἔχομεν ἀπ' αὐτοῦ, ἵνα ὁ ἀγαπῶν τὸν Θεόν, ἀγαπᾷ καὶ τὸν ἀδελφόν αὐτοῦ» (Α'. Ἰωάν. 4, 20. 21).

3) Ἡ τελεία πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη εἶναι ὑπερτέρα παντὸς ἄλλου αἰσθήματος καὶ καρτερικῆς μέχρι τοῦ μαρτυρίου· διότι «μείζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, ἵνα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῇ ὑπὲρ

τῶν φίλων αὐτοῦ», λέγει ὁ Σωτὴρ (Ἰωάν. 15, 13). Τῆς ἀγάπης δὲ ταύτης ἐμφωροῦμενος καὶ ἐργῶ ἀποδείξας αὐτὴν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ἐπεφώνει· «τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ; θλίψις, ἢ στενοχωρία, ἢ διωγμός, ἢ λιμός, ἢ γυμνότης, ἢ κίνδυνος, ἢ μάχαιρα; Πέπεισμαι γὰρ ὅτι οὔτε θάνατος, οὔτε ζωὴ, οὔτε ἄγγελοι οὔτε ἀρχαὶ οὔτε δυνάμεις, οὔτε ἐνεστῶτα οὔτε μέλλοντα, οὔτε ὑψώματα, οὔτε βάθος, οὔτε τις κτίσις ἐτέρα δυνήσεται ἡμᾶς χωρίσαι ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν» (Ῥωμ. 8, 35—39).

6) Περὶ τῶν καρπῶν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν.

Πάντες οἱ καρποὶ τῆς πίστεως καὶ ἐλπίδος εἰς τὸν Θεὸν εἶναι κυρίως καρποὶ τῆς ἀγάπης πρὸς αὐτόν· διότι, ὡς εἴρηται πολλάκις, μόνον ἐν τῇ ἀγάπῃ τελειοῦνται ἡ πίστις καὶ ἡ ἐλπίς, μόνον ὅταν πληρωθῶμεν τῆς ἀγάπης τοῦ ἁγίου ἀγαθοῦ, καὶ ἐνούμεθα ὄντως μετὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ νὰς αὐτοῦ γινόμεθα, καὶ ἀναγεννώμεθα, καὶ καρποφοροῦμεν ὠραίους καὶ γενναίους καρποὺς, καὶ πάσης χαρὰς πληρούμεθα, καὶ τῆς αἰωνίου μακαριότητος ἀπὸ τοῦδε γινόμεθα μέτοχοι. Ἀξίον δὲ νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα τὰ τοῦ Ἀποστόλου, ἐν οἷς μητρόπολις πάσης ἀρετῆς κηρύττεται ἡ ἀγάπη.

«Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, χρηστεύεται· ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ· ἡ ἀγάπη οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, οὐ παροξύνεται, οὐ λογιζεται τὸ κακόν, οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ, πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει» (Α'. Κορινθ. 13. 4—7).

Ἐνθεν μὲν χαρὰ καὶ ἐνθουσιασμός ὑπὲρ παντὸς ὑψηλοῦ καὶ γενναίου, ἐνθεν δὲ ὑπομονὴ καὶ καρτερία καὶ θυσία καὶ αὐτῆς τῆς ζωῆς εἶναι οἱ κυριώτατοι καρποὶ ἐν ἡμῖν τῆς ἀγάπης.

γ) Τὰ ἐναντία εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ.

Ἀντιβαίνει εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ ἡ φιλαυτία, δι' ἣν ὡς οὐδὲν λογιζόμεθα καὶ Θεὸν καὶ πλησίον, δι' ἣν λατρεύομεν τῇ πλεονεξίᾳ καὶ φιληδονίᾳ, δι' ἣν γινόμεθα δοῦλοι τῶν παθῶν ἀπὸ ἐλευθέρων καὶ λογικῶν ὄντων καὶ ἄνθρακας πυρὸς σωρεῖομεν ἐπὶ τῆς

κεφαλῆς ἡμῶν. Διὰ τὴν παράλογον καὶ ὑπέρμετρον φιλαυτίαν ἡμῶν πάντα θέλομεν ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ οὐδὲν μέτρον τῆς ἀδικίας ὑπάρχει. Ἐπειδὴ ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ταραττεῖ καὶ ἐνοχλεῖ ἡμᾶς, μακρὰν λοιπον ἀφ' ἡμῶν καὶ ὁ Θεός. Ἄλλ' ὅτι, ὡς εἴρηται, ἀνθρώκας πυρὸς σωρεύομεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἡμῶν, ὅπλον ἐὰν ἀναλογισώμεθα ἡλίκα τὰ δεινὰ, ἃν πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐφρόνουν τοιαῦτα· ἐὰν ἀναλογισώμεθα ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν δεινῶν πάσχομεν διὰ τὴν ἄκραν φιλαυτίαν, ὅτι οἱ δοῦλοι τῆς φιληδονίας καὶ ἀκολασίας καταντῶσι σκληροκόδρωτοι καὶ οἰκτρῶς καταστρέφουσι τὸν βίον.

Ἡ φιλαυτία προβαίνει ἐνίοτε καὶ εἰς ἔχθραν κατὰ τοῦ Θεοῦ, ἐὰν μή τις κολάσῃ τὸ ὑπέρμετρον τῆς φιλαυτίας καὶ φύγῃ οὕτω τὸν ἔσχατον τῶν κινδύνων τὴν πρὸς τὸν Σατανᾶν ἐξομοίωσιν.

Οἴκοθεν δὲ δῆλον ἦδη, ὅτι καὶ πάντα τάναντία εἰς τὴν γνησίαν πίστιν καὶ ἐλπίδα εἰς τὸν Θεὸν εἶναι καὶ ἐναντία εἰς τὴν ἀληθῆ ἀγάπην πρὸς αὐτόν.

§ 24. Περὶ ἐξωτερικῆς θεοσεβείας καὶ λατρείας τοῦ Θεοῦ.

Ὡς οὐδεμία δύναμις μένει ἀργή, ὡς καὶ ὁ ἐνδιάθετος λόγος τότε ἐνεργεῖ, ὅταν οὐ μόνον γείνη προφορικὸς, ἀλλὰ καὶ ὅταν εὕρῃ τὴν κατάλληλον μορφήν καὶ λέξιν, οὕτω καὶ ἡ ἐσωτερικὴ θεοσεβεία, ὅταν ἀγαθὴ ὑπάρχῃ, προβαίνει εἰς τὰ ἔξω διὰ προσηκόντων ἐξωτερικῶν ἔργων καὶ λατρευτικῶν πράξεων. Ἡ ἐσωτερικὴ θεοσεβεία ἡ ἀληθὴς περιβάλλει τὸν ἄνθρωπον τῇ θεοπρεπεῖ στολῇ καὶ ἐν λόγοις καὶ ἐν ἔργοις καὶ πάντοτε καὶ πανταχοῦ· θεοπρεπὲς εἶδος λαμβάνει τὸ σῶμα καὶ ὅλον καὶ εἰς τὰ μέλη αὐτοῦ. Ὡς δὲ ἡ ἐνδόμυχος θεοσεβεία ἡ ἀληθὴς ἐξ ἅπαντος ἐκδηλοῦται δι' ἐξωτερικῶν πράξεων, οὕτω καὶ ἡ ἐπανάληψις τούτων κρατύνει αὐτὴν καὶ ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πάντοτε· διότι πολλάκις τελοῦνται τὰ τῆς λατρείας, ἡ καθ' ὑπόκρισιν, ἡ κατὰ συνήθειαν. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη λατρεία δὲν εἶναι ἀληθὴς λατρεία, ἡ καθ' ὑπόκρισιν δὲ εἶναι βεβήλωσις τῶν θείων καὶ βλασφημία κατὰ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐξωτερικὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ οὐδεμίαν ἔχει ἀξίαν, ὅταν μὴ συνδέσθαι μετὰ τῆς ἐσωτερικῆς, ὅταν μὴ ᾗ ἐκδηλωσις αὐ-

τῆς. Μόνον ἡ περὶ τὴν γνησίαν ἐξωτερικὴν λατρείαν ἄσκησις καὶ ἐξὶς κρατύνουσι τὴν ἐσωτερικὴν καὶ μαρτυροῦσι τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς.

Τὰ εἶδη τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας εἶναι τὰ ἀκόλουθα, ὡς ἐκ τῶν εἰρημένων δηλὸν ἤδη· ἡ μελέτη τῶν περὶ Θεοῦ καὶ ὁμολογία τῆς πίστεως, ἡ προσευχὴ ἥ τε κατ' ἰδίαν καὶ ἡ δημοσία ἐν ταῖς ἐορταῖς καὶ διὰ διαφόρων λατρευτικῶν πράξεων μετὰ τῶν μυστηρίων τελουμένη, ὁ ὄρκος καὶ αἱ εὐχαὶ καὶ τέλος τὰ ἔργα τῆς φιλαδελφίας. Καὶ περὶ μὲν τῆς μελέτης τῶν θεῶν καὶ ὁμολογίας τῆς πίστεως εἶδομέν τινα ἤδη, ὁψόμεθα δὲ καὶ τὰλλα ἐν τῷ περὶ προσευχῆς καὶ ἐν τῷ περὶ ὄρκου, ὅστις καὶ αὐτὸς ὁμολογία τις τῆς πίστεως εἶναι· περὶ δὲ τῆς φιλαδελφίας, ἥτις συνεδέετο ἀνεκαθεν μετὰ τῆς δημοσίας λατρείας, ὁψόμεθα τὰ εἰκότα ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπη, δι' ἧς ἀγιάζομεν τὴν ἐν ἡμῖν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, ἑμμεσὸς τις λατρεία τοῦ Θεοῦ εἶναι μετὰ τῆς φιλαδελφίας.

α) Περὶ Προσευχῆς.

Ἡ προσευχὴ εἶναι κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον ὁμιλία μετὰ τοῦ Θεοῦ· καὶ ὄντως Θεῷ ὁμιλοῦμεν, εἴτε δοξολογοῦντες αὐτόν, εἴτε δεόμενοι αὐτοῦ, εἴτε εὐχαριστοῦντες. Εἶναι ἡ κυριωτάτη πρᾶξις ἡμῶν δι' ἧς ἐκδηλοῦται ὁ μετὰ τοῦ Θεοῦ ὀρησκευτικὸς σύνδεσμος καὶ σχέσις· διὰ τοῦτο καὶ μέγιστον δῶρον τοῦ Θεοῦ τὸ νὰ ἀξιωθῇ ὁ ἄνθρωπος νὰ ὁμιλῇ πρὸς τὸν Θεόν ὡς υἱὸς πρὸς Πατέρα, καὶ νὰ γίνῃ ναὸς τοῦ Θεοῦ. Μέγιστα ἅμα καὶ τὰ ἐντεῦθεν ἀγαθὰ καὶ μεγίστη ἡ δύναμις τῆς προσευχῆς· διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος καὶ αὐτοὶ οἱ ἅγιοι τοῦ Θεοῦ ἀδιαλείπτως προσηύχοντο, καὶ μετὰ προσευχῶν συνδέονται καὶ τὰ μυστήρια, τὰ ὅργανα τῆς ἀοράτου χάριτος τοῦ Θεοῦ· διὰ τοῦτο ἀδιαλείπτως προσεύχεσθαι καὶ τῇ προσευχῇ προσκαρτερεῖν ὀφείλομεν (Α'. Θεσσαλ. 5, 17. Κολοσ. 4, 2).

Εἶδη δὲ τῆς προσευχῆς εἶναι τρία, δοξολογία, δέησις, εὐχαριστία. Καὶ διὰ μὲν τῆς δοξολογίας ὁμολογοῦμεν τὴν πίστιν ἡμῶν· διότι ὁμολογοῦμεν τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, ἥτοι τὰς τελειότητας αὐτοῦ καὶ τὰ περὶ αὐτοῦ. Διὰ δὲ τῆς δέησεως καὶ παρακλήσεως ὁμολογοῦμεν τὴν ἐλπίδα ἡμῶν εἰς τὸν Θεόν. Διὰ δὲ τῆς εὐχαριστίας ὁμολογοῦ-

μεν τὴν ἀγάπην ἡμῶν πρὸς τὸν Θεόν. Συνοδεύεται δὲ ἡ προσευχὴ δι' ἀναγνώσεως τῆς ἁγίας Γραφῆς, δι' ἧς τρεφόμεθα πνευματικῶς καὶ ἀναζωπυροῦται ἡ θεοσέβεια ἡμῶν. Τελεῖται ἡ προσευχὴ καὶ διὰ γονυκλισίας, μετανοιῶν, ὑποκλίσεως τῆς κεφαλῆς, πρὸς οὐρανὸν ἀτενίσεως τῶν ὀφθαλμῶν, ἀνατάσεως τῶν χειρῶν καὶ ἰδίως διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ (τρισὶ δακτύλοις κατὰ τὴν ἡμετέραν Ὁρθόδοξον ἐκκλησίαν εἰς σημεῖον τῆς ἁγίας Τριάδος), δι' οὗ ἀγιάζομεν τὴν προσευχὴν ἡμῶν, ὡς ἀγιάζονται δι' αὐτοῦ καὶ τὰ μυστήρια· διότι σημειούμενοι τῷ σημείῳ τοῦ τιμίου σταυροῦ ὁμολογοῦμεν τὴν πίστιν ἡμῶν εἰς τε τὴν ἁγ. Τριάδα καὶ εἰς τὸν ἐσταυρωμένον, δι' οὗ ἡξιώθημεν νὰ τύχωμεν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ καλῶμεν πατέρα τὸν Θεόν.

1) Ὅτι μὲν ἀναγκαῖα ἡ προσευχὴ οὐ μόνον ἐκ τῶν εἰρημέων ὀῦλον ἦδη, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐξῆς.

Ὁ ἔχων ἀληθῆ πίστιν, ἐλπίδα καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν Θεόν ἐξ ἀνάγκης ὁμολογεῖ αὐτὰς κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὴν προσευχὴν. Ὡς τὸ ἁγιαστήριον τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ἡ ἔμφυτος ἐν ἡμῖν, ἐξ ἧς ἀπαραιτήτως προέρχεται ἡ ἐσωτερικὴ θεοσέβεια, οὕτω καὶ ἡ προσευχὴ εἶναι ἡ εὐπρόσδεκτος θυσία καὶ τὸ θυμίαμα τὸ εὖοσμον, ὅπερ προσφέρει ἡ ψυχὴ ἐπὶ τοῦ ἁγιαστηρίου τούτου. Διὰ τῆς προσευχῆς ἀναπτεροῦται ἡ ψυχὴ καὶ ἀνίπταται ἐνώπιον τοῦ Θρόνου τῆς μεγαλωσύνης τοῦ Θεοῦ καὶ μετὰ τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ ἀναπέμπει δόξαν καὶ εὐχαριστίαν τῷ Θεῷ. Ἐὰν δὲ τὰ δεινὰ τοῦ βίου τούτου κατατρύχωσι τὴν ψυχὴν, ἐπικαλεῖται πεπρωτόως τὴν ἀρωγὴν τοῦ οὐρανοῦ Πατρός· ἐὰν βαρὲα ἁμαρτήματα βαρύνωσιν αὐτήν καὶ καθόλου διὰ πάντα μολυσμὸν τῆς ἁμαρτίας ἀναπέμπει διὰ τῆς προσευχῆς τὸ εὐῶδες λιβανωτὸν τῆς μετανοίας, τὴν μόνην ἡμῶν θυσίαν, καὶ διὰ ταύτης καθίστησιν ἴλεων καὶ εὐμενῇ τὸν Θεόν. Ὑψίστον ἄρα ἀγαθὸν ἡ προσευχὴ καὶ ὑψίστης μακαριότητος πληροὶ τὴν ψυχὴν διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἅγιοι τοῦ Θεοῦ ἄνθρωποι ἔλεγον «εὐφράνθη ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι· εἰς οἶκον Κυρίου πορευσόμεθα» (Ψαλμ. 121, 1). Ἡ προσευχὴ εἶναι ἡ κυριωτάτη καὶ πνευματικωτάτη τροφὴ τῶν πνευματικῶν καὶ λογικῶν ὄντων.

2) Αἱ ἰδιότητες τῆς ἀληθοῦς προσευχῆς εἶναι αἱ αὐταί, οἷαι καὶ αἱ τῆς πίστεως, ἐλπίδος καὶ ἀγάπης, ἅς ἐκδηλοῖ ἡ προσευχή. Πρέπει ὁρθῶς νὰ δοξολογῶμεν τὸν Θεόν καὶ μετὰ πεποιθήσεως νὰ ἐλπίζωμεν τὴν βοήθειαν αὐτοῦ. Πρέπει ἀδιαλείπτως νὰ προσευχόμεθα, ὡς ἐδράτοι ἐν τῇ πίστει καὶ ἐλπίδι, πρέπει νὰ ὤμεν. Πρέπει ἐξ ἀδόλου ἀγάπης νὰ εὐχαριστῶμεν τῷ Θεῷ ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς, καὶ νὰ ἦναι καθαρὰ ἀπὸ παντὸς ῥύπου φιλαυτίας ἡ προσευχή. «Τὸ τί προσευξόμεθα καθὼς δεῖ, οὐκ οἶδαμεν, λέγει ὁ Ἀπόστολος, ἀλλ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὑπερεντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν στεναγμοῖς ἀλαλήτοις» (Ῥωμ. 8, 26). Πολλοὶ στεναγμοὶ ἀλάλητοι εἶναι πνευματικῶς κρείττονες τῆς βαττολογίας. Ἄλλ' οὐχ ἦττον ὁ Κύριος ἡμῶν ἐν τῇ ἀπ' αὐτοῦ Κυριακῇ λεγομένη προσευχῇ, ἐν τῷ «Πάτερ ἡμῶν» ἔδωκεν ἡμῖν κανόνα καὶ ὑπόδειγμα πῶς δεῖ προσεύχεσθαι· ἐκεῖ μαθαίνομεν νὰ ζητῶμεν πρῶτον τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, νὰ βοηθήσῃ ἡμᾶς ὁ Θεὸς νὰ ἐκπληρώσωμεν τὸ θέλημα αὐτοῦ, καὶ εἶτα νὰ ζητῶμεν τὸν ἐπιούσιον ἄρτον, ἥτοι τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα πρὸς τὸν βίον, οὐχὶ δὲ τὰ τὴν ἡδυπάθειαν θεραπεύοντα. Μαθαίνομεν νὰ ζητῶμεν συγχώρησιν τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, ἀλλὰ τότε ὅταν συγχωρῶμεν καὶ ἡμεῖς τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν. Μαθαίνομεν τέλος νὰ ζητῶμεν παρὰ Θεοῦ τὴν ἀπαλλαγὴν ἡμῶν ἀπὸ τῶν πειρασμῶν καὶ τοῦ πονηροῦ. Ὁ αὐτὸς δ' ἀλλαχοῦ ἐδίδαξεν ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ὀφείλομεν πάντα αἰτεῖσθαι· «Ὅ,τι ἂν αἰτήσητε ἐν τῷ ὀνόματί μου, τοῦτο ποιήσω» (Ἰωάν. 14, 13).

Ἡ δ' Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἀνέκαθεν εἶχεν ἐν χρήσει τοὺς καθερωμένους ἐν τῇ Γραφῇ ψαλμοὺς καὶ ὕμνους, καὶ μόνους νέους ὕμνους ἐδέχετο τοὺς παρ' ἁγίων ἀνδρῶν καὶ συμφώνως ἐκείνοις συντεθειμένους. Καὶ οἱ μετὰ ταῦτα δὲ μελωδοὶ πρὸς ἀναπλήρωσιν τοῦ ἐκλείποντος κηρύγματος ἠνθολόγησαν πολλοὺς ὕμνους ἐκ τῶν μυριπνῶων λειμώνων τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτω δὲ ἔχομεν νῦν ἀσφαλῆ τρόπον προσευχῆς, καὶ ἔστι πληρωθῇ ἡ ψυχὴ ἡμῶν εὐχαριστίας καὶ δοξολογίας, ἔχομεν ἐτοιμοὺς ὕμνους καὶ ᾠδὰς πνευματικὰς, ἵνα ψάλλωμεν τῷ Κυρίῳ. Ἀλλὰ καὶ διὰ πάντας προϋνόησεν ἡ Ἐκκλησία ἀνέκαθεν· διότι

πρὸς τὴ Κυριακῇ προσευχῇ καὶ τῷ Συμβόλῳ τῆς πίστεως ἔχει ὁ ἀγράμματος τὴν σύντομον δέησιν «Κύριε ἐλέησον», τὴν σύντομον δοξολογίαν «Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ»· ἔχει τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ εἴ τι τοιοῦτο. Διὰ τοῦτο καὶ πολλοὶ ἐτι παρ' ἡμῖν ἀρκοῦνται τοῖς ὀλίγοις τούτοις ἐν ταῖς κατ' ἰδίαν προσευχαῖς, ἀλλ' οὐδέποτε πράττουσι τι ἄνευ τῶν συντόμων τούτων δεήσεων καὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ.

3) Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν δύναμιν τῆς προσευχῆς, τοῦτο μόνον ἀρκεῖ ἐνταῦθα, ὅτι καὶ αὐτὸ μόνον τὸ νὰ ἀσχοληταί τις συνεχῶς περὶ τὰ θεῖα καὶ νὰ μὴ πολὺ μεριμνᾷ περὶ τῶν βιωτικῶν εἶναι μέγα κέρδος. Πολλῷ δὲ μείζον τοῦτο βεβαίως, ὅταν ἀναμνησθῶμεν τὰλλα καὶ μείζονα ἀγαθὰ, ἃ συνεπάγεται ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία καὶ ὅτι τεῖχος καὶ οὐχύρωμα κατὰ πάσης ἐναντίας δυνάμεως γίνεται ἡ προσευχή.

4) Ὡς διὰ τῆς προσευχῆς ἐκδηλοῦμεν τὴν ἐσωτερικὴν θεοσέβειαν, οὕτω καὶ τὰναντία ταύτῃ, εἶναι καὶ τῇ προσευχῇ. Ἀμαρτάνομεν, ὅταν ἐκ μὴ ὀρθῆς πίστεως καὶ ἐλπίδος καὶ ἀγάπης προσευχόμεθα· ἀμαρτάνομεν δηλ. ὅταν βαττολογῶμεν, εἴτε παράλογα αἰτούμενοι, εἴτε μὴ προσέχοντες εἰς ὅσα λέγομεν, ἢ ἀκούομεν προσευχόμενοι· ὅταν νομίζωμεν ὅτι θεραπεύομεν τὸν Θεὸν διὰ τῆς προσευχῆς, ἐνθ' ὅτι πράγματι ἡμεῖς ὠφελοῦμεθα ἐκ τῆς προσευχῆς· ὅταν μὴ ἐκπέμπηται ἡ προσευχή ἐκ τοῦ βάθους τῆς ψυχῆς· ὅταν χεῖρὴ ἀκάθαρτα προσφέρωσιν αὐτὴν μεμολυσμένα μὲ πᾶσαν κακολογίαν· ὅταν χεῖρες ἀναπέμπωσιν αὐτὴν πλήρεις αἱμάτων καὶ ἀδικίας.

Οἱ τοιοῦτοτρόπως προσευχόμενοι βεβηλοῦσιν ἀντὶ νὰ ἀγιάσωσι τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀμαρτάνουσιν οὐχὶ ὀλιγώτερον τῶν μηδὲλως προσευχομένων, ἐξ ἀπιστίας, ἢ ἀδιαφορίας καὶ ψυχρότητος περὶ τὰ θεῖα.

Γινώσκουμεν δὲ καὶ ἐκ πείρας ὅτι οἱ μὴ ἀληθῶς προσευχόμενοι προσεύχονται κατὰ συνήθειαν μόνον, καὶ ἵνα ὁπωσοῦν θεραπεύσωσι τὴν συνείδησίν των, οὐδέποτε δὲ διατελοῦσι προσέχοντες τῷ Θεῷ· μέχρι τέλους, ἀλλ' εἰς ἐκάστην στιγμὴν καταλαμβάνουσιν αὐτοὺς αἱ μερίμναι τοῦ βίου, καὶ πολλάκις ἐπιθυμία κακὰ καὶ

πονηροὶ διαλογισμοὶ ἀναβαίνουσιν εἰς τὴν καρδίαν αὐτῶν. Ὡστε ἀντὶ λατρείας τοῦ Θεοῦ καὶ τροφῆς πνευματικῆς γίνεται λατρεία τοῦ πονηροῦ ἢ προσευχῇ καὶ βεβήλωσις τοῦ θείου ὀνόματος. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ προφήτου Ἠσαίου τοσοῦτον ἀποτροπιάζεται τὴν τοιαύτην λατρείαν· «Τί ἐμοὶ πλῆθος τῶν θυσιῶν ὑμῶν; τίς ἐξεζήτησε ταῦτα ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν; Πατεῖν τὴν αὐλὴν μου οὐ προσθήσεσθε· ἐὰν φέρητέ μοι σμιδαλιν, μάταιον· θυμίαμα, βδέλυγμά μοι ἐστί· τὰς νομηνίας ὑμῶν, καὶ τὰ σάββατα, καὶ ἡμέραν μεγάλην οὐκ ἀνέχομαι· ἐγενήθητέ μοι εἰς πλησμονὴν, οὐκέτι ἀνῴσω τὰς ἀμαρτίας ὑμῶν. Ὅταν τὰς χεῖρας ἐκτείνητε πρὸς με, ἀποστρέψω τοὺς ὀφθαλμούς μου ἀφ' ὑμῶν· καὶ ἐὰν πληθύνητε τὴν δέησιν, οὐκ εἰσακούσομαι ὑμῶν· αἱ γὰρ χεῖρες ὑμῶν αἵματος πλήρεις. Λούσασθε, καθαροὶ γίνεσθε, ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν μου· παύσασθε ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, μάθετε καλὸν ποιεῖν, ἐκζητήσατε κρίσιν, βύσασθε ἀδικούμενον, κρίνατε ὀρφανῷ, καὶ δικαιώσατε χήραν, καὶ δεῦτε δὴ, καὶ διελεγχθῶμεν, λέγει Κύριος· καὶ ἐὰν ὥσιν αἱ ἀμαρτίαι ὡς φοινικοῦν, ὡς χιόνα λευκανῶ· ἐὰν δὲ ὥσιν ὡς κόκκινον, ὡς ἔριον λευκανῶ» (Ἠσαίου 1, 11—18).

6) Περί τῆς κοινῆς προσευχῆς καὶ δημοσίας λατρείας.

Ἡ προσευχὴ γίνεται ἢ κατ' ἰδίαν ἢ κοινῇ ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις, ἤτοι συνάξεσι τῶν πιστῶν ἐν οἴκοις Κυρίου, οἵτινες καὶ οὗτοι ἀποκαλοῦνται Ἐκκλησίαι.

Μεγάλῃ μὲν ἡ δύναμις τῆς ἰδιαιτέρας προσευχῆς καὶ ἀναγκαιοτάτῃ εἰς τὸν λατρεύοντα πανταχοῦ καὶ πάντοτε τὸν Θεόν, ἀλλὰ μείζων ἡ δύναμις αὐτῆς, ὅταν γίνηται κοινῇ, ὅταν ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ ἀναπέμπωμεν δόξαν καὶ εὐχαριστίαν τῷ Θεῷ. Τότε παρίσταται αὐτὰς ὁ Κύριος ἐν μέσῳ ἡμῶν κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐπαγγελίαν· «οὐ γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν» (Ματθ. 18, 20). Διὰ τοῦτο καὶ τὰ μυστήρια, τὰ ὄργανα τῆς χάριτος, τελοῦνται ἐν τῇ συνάξει τῶν πιστῶν καὶ συνάεονται μετὰ τῆς κοινῆς προσευχῆς. Ὅταν συμπροσέυχωνται πολλοὶ, τότε παρίσταται ὅλος ὁ ἄνθρωπος, ὅλη

ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ. Ἀγάπη δὲ καὶ ταπεινοφροσύνη εἶναι οἱ κυριώτεροι καρποὶ τῆς τοιαύτης συνάξεως. Διὰ τῆς ἀγάπης δὲ, ἐν ᾗ τελειοῦται ἡ πίστις, συναρμολογούμενοι οἱ ἄνθρωποι εἰς ἓν πνευματικὸν οἰκοδόμημα, εἰς ἓν πνευματικὸν σῶμα, κεφαλὴν καὶ ἀκρογωνιαίον λίθον ἔχοντες τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, γίνονται ναὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ τὸ ζωοποιὸν καὶ σωτήριον ἐνοικεῖ ἐν αὐτοῖς. Οὐρανὸς καὶ γῆ συνεννοῦνται τότε, καὶ ἡ ἑνωσις αὕτη οὐ μόνον πνευματικῶς παρίσταται διὰ τῶν εὐχῶν καὶ τελετῶν καὶ ἑορτῶν, ἀλλὰ καὶ δρατῶς διὰ τῶν εἰκόνων, δι' ὧν καθωραΐζονται οἱ ναοί, ἵνα σημαίνηται ἡ ἐν Οὐρανῷ Ἐκκλησία.

Ὡστε ἐν τῇ κοινῇ προσευχῇ μάλιστα ἐκδηλοῦται ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν αὐτῇ διὰ τοῦτο μεγίστη ἡ παρὰ Θεοῦ χάρις. Ἐπειδὴ δὲ σκοπὸς τοῦ βίου ἡμῶν εἶναι ἡ ἑνωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο ἐν ταῖς συνάξεσι τῶν πιστῶν πρὸς κοινὴν προσευχὴν ἐτελεῖτο ἀνάκαθεν ἡ θεία μυσταγωγία, εἴτε λειτουργία, ἥτοι τὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας, δι' οὗ ἐνούμεθα μετὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ δι' αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ. Λοιπὸν ἡ κυριωτάτη τελετὴ τῶν συνάξεων, ἡ κυριωτάτη πρᾶξις εἶναι τὸ μυστήριον τῶν μυστηρίων, ἐν ᾧ προσφέρεται ἡ ἀναίμακτος θυσία καὶ μεταδίδεται τοῖς πιστοῖς. Εἰς τὴν μυσταγωγίαν δὲ ταύτην παρασκευάζει ἡ διὰ τῆς κοινῆς προσευχῆς ἑνωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Ἡ πίστις ἐν τῇ κοινῇ προσευχῇ ὁμολογεῖται κάλλιον· διότι ἡ κοινὴ προσευχὴ ἀποδεικνύει τὴν ἀγάπην καὶ γεννᾷ αὐτὴν, εἰς ἣν τελειοῦται ἡ πίστις. Διὰ τοῦτο καὶ ἐντέλλεται ἡμῖν ἡ Ἐκκλησία, ἵνα ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους, πρὶν ὁμολογήσωμεν τὴν πίστιν ἡμῶν. Ὁ ἀσπασμὸς δὲ τῶν συλλειτουργούντων ἱερέων ἀναμνησθεὶς τὸν κοινὸν ἀσπασμὸν τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν.

Συχναὶ δεήσεις ὑπὲρ πάντων καὶ περὶ πάντων τῶν καλῶν καὶ συμφερόντων τῇ ψυχῇ, καὶ συχναὶ δοξολογίαι, ἵνα καὶ ἡ θερμότης τῆς προσευχῆς σημαίνεται καὶ τὸ παρὰ πολλῶν γίνεσθαι αὐτὴν ἀνάγνωσις τῶν Γραφῶν καὶ ἑρμηνεία αὐτῶν, ἵν' οὕτω κάλλιον τρέφηται ἡ ψυχὴ διὰ τοῦ ζῶντος λόγου τοῦ Θεοῦ· εὐχαριστία διὰ τὰς εὐεργεσίας τοῦ Θεοῦ, καὶ μάλιστα διὰ τὴν ἀπολύτρωσιν ἡμῶν,

καὶ ὁ μετὰ τῆς εὐχαριστίας συνδεόμενος ἁγιασμός τῶν τιμίων δώρων καὶ ἡ μετάληψις αὐτῶν, ἥτοι ἡ κοινωνία τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου· ταῦτα ἀνέκαθεν ἦσαν τὰ συναπαρτίζοντα ἰδίως τὴν δημοσίαν λατρείαν, εἴτε λειτουργίαν. Ταῦτα εἶναι κατ' οὐσίαν καὶ τὰ συναπαρτίζοντα τὴν τῆς ἡμετέρας Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, καὶ οὐδεὶς ὁ μὴ ὁμολογήσων ὅτι οὕτως ὀφείλει τελεῖσθαι ἡ λειτουργία. Ἐκ τῆς Χριστιανικῆς δὲ Ἀρχαιολογίας μαθάνομεν πόθεν ἔλαβον τὴν ἀρχὴν τὰ ἡμέτερα, ἵνα καὶ ὀρθῶς νοήσωμεν αὐτὰ καὶ κατανοήσωμεν ὅτι ἀρχαιότατα εἶναι τὰ πλεῖστα καὶ οὐσιωδέστατα τῆς ἡμετέρας λειτουργίας, καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ καθαρῶς καὶ ὁσίως ἐκδηλοῦται ἐν αὐτῇ.

γ) Περὶ ἑορτῶν καὶ ναῶν.

Εἰ καὶ ἀδιαλείπτως προσεύχεσθαι ὀφείλομεν καὶ διὰ τῆς ἀρετῆς ὀφείλομεν ἡμεῖς αὐτοὶ νὰ γείνωμεν ναὸς τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἡ κοινὴ προσευχὴ καὶ ἡ λειτουργία οὔτε πάντοτε νὰ τελῶνται δυνατὸν, οὔτε ὅπου θέποτε. Μόνον οὕτως ἀδιαλείπτως προσευχόμεθα, ὅταν καθ' ἑκάστην καὶ πολλάκις τῆς ἡμέρας ἁγιαζόμεν ἑαυτοὺς ἐργῶν ἡμῶν διὰ συντόμου προσευχῆς καὶ τηρῶμεν τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, ὅπερ καὶ τοῦτο λατρεία τοῦ Θεοῦ. Διὰ δὲ τούτου καὶ ναὸς τοῦ Θεοῦ γινόμεθα. Ἀλλὰ διὰ τὰς κοινὰς συνάξεις καὶ τὴν λειτουργίαν ἀπαιτοῦνται καὶ χρόνος καὶ τόπος καταλλήλοισι.

1) Καταλληλότετος δὲ χρόνος ἦν ἀνέκαθεν ἡ ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, ἡ Κυριακὴ διὰ τοῦτο λεγομένη, καὶ αἱ μεγάλαι ἑορταί, ὡς καὶ αἱ ἐπέτειοι ἡμέραι τῆς ἀλλήσεως τῶν μαρτύρων, ὡς γενέθλιοι ἡμέραι αὐτῶν θεωρούμεναι. Εἴτα δὲ προτετέθησαν καὶ αἱ μνήμαι πάντων τῶν ἁγίων, ἐν οἷς ἐδοξάσθη ὁ Θεός. Ὁ χρόνος οὗτος τῆς λατρείας εἶναι καὶ πράγματι καταλληλότετος· διότι συνδέεται μετὰ μεγάλων ἀναμνήσεων, αἵτινες καὶ τρέφουσι καθ' ἑαυτὰς τὴν ψυχὴν καὶ διατιθέασι κάλλιον αὐτὴν εἰς τὸ νὰ ἁγιασθῇ ἡμέραν τινα τῆς ἐβδομάδος, ἐν ᾗ οὕτω ἁγιασθῇ ἡ ὅλη ἐβδομάς καὶ ὅλος ὁ βίος γένηται λατρεία τοῦ Θεοῦ. Ἐπιτελοῦντες τὴν μνήμην τῶν ἁγίων εὐχαριστοῦμεν τῷ θαυμαστωθέντι ἐν αὐτοῖς Θεῷ, κινούμεθα εἰς μίμησιν αὐτῶν, συνδεόμεθα αὐτοῖς,

μνημονεύοντες καὶ δεόμενοι, ἵνα προσθεύωσιν ὑπὲρ ἡμῶν, ὥς ἔχοντες παρρησίαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ δ' Ἐκκλησίᾳ, καὶ μάλιστα ὅπου εἶναι μεγάλαι κοινότητες ἢ μεγάλοι Μοναί, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ τελεσθῇ μία τοῦλάχιστον λειτουργία καθ' ἐκάστην ἐν Ἐκκλησίᾳ τινὶ τῆς κοινότητος ἢ Μονῆς.

2) Κατ' ἀρχάς οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ διὰ τοὺς διαγμοὺς ἐλειτούργουν τῷ Θεῷ κατ' οἶκον καὶ ἐν ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς· ἦσαν ὁμῶς αὐτοὶ ναοὶ τοῦ Θεοῦ· διότι οἱ πλεῖστοι αὐτῶν ἦσαν ἐκλεκτοὶ καὶ ὁμολογηταὶ καὶ μετ' ὀλίγον ἐγίνοντο μάρτυρες. Ὡστε ὅπου καὶ ἂν ἴσαντο ἡγίαζον αὐτοὶ τὸν τόπον. Ἀλλ' ἐνωρὶς ἤδη ἀπὸ αὐτῆς τῆς Β'. ἐκατονταετηρίδος ὥκοδομήθησαν οἴκοι Κυρίου, Κυριακὰ ἰδίως καλούμενοι, πρὸς σύναξιν τῆς Ἐκκλησίας (ἐξ οὗ καὶ Ἐκκλησίαι καὶ οἱ ναοί). Ἠγείροντο δὲ συνήθως οἱ οἴκοι Κυρίου ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων καὶ σχῆμα σταυροῦ καὶ θόλοι ἐπεκράτησαν μετὰ ταῦτα, ἵνα καὶ ταῦτα διδάσκωσι τοὺς ἐκκλησιαζομένους καὶ πρὸς οὐρανὸν τὸν νοῦν ἀνυψώσιν. Μάλιστα δὲ συνετέλουν εἰς τοῦτο αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων· ἱεραὶ σκηναὶ ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ Κ. Διαθήκης, πάντα τὰ ἔφη τῶν μαρτύρων καὶ ἁγίων τοῦ Θεοῦ καλύπτοντα τοὺς τοίχους τῆς Ἐκκλησίας, ἀφήρπαζον ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων πᾶσαν βιωτικὴν μέριμναν, καὶ ἀνεβίβαζον εἰς τὰ ἄνω τὴν καρδίαν. Λαμπάδες ἀπαυγάζονται τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ τὸ φωτίζειν πάντα ἄνθρωπον (φῶτισμα ἐλέγτο καὶ τὸ βάπτισμα), θυμίαμα εὖοσμον τὸ σύμβολον τῆς θεήσεως ἐξ ἀρχαιοτάτων χρόνων, στολὰὶ ἱερατικαὶ, τῆς ἁγιότητος τοῦ ἁκροῦ Ἀρχιερέως δηλωτικαί, οὕτινος διάκονοι εἶναι οἱ ἱερεῖς, ψαλμωδία κατανυκτικὴ καὶ τῇ ἱερότητι τῶν τελουμένων καὶ τῶν ἐννοιῶν ἐμπρέπουσα, ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ ἱεροπρεπῆ καὶ ἁγιαστικά, καὶ ταῦτα συνεπλήρουν τὴν ἱερότητα τοῦ τόπου καὶ εἰς εὐλάβειαν διεθέτον. Τίς δ' ὁ μὴ ὁμολγήσῃν ὅτι ἱεροπρεπῶς καὶ τὰ περὶ τοῦ τόπου τῆς λειτουργίας ἢ ἀρχαία Ἐκκλησία διετάξατο; Πλὴν εἰμὴ τις λογίζεται ἑαυτὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ! ἀλλ' εἶναι καὶ πράγματι;

3) Κατὰ τὴν τετάρτην ἐντολὴν ὀφειλομεν νὰ ἁγιάζωμεν τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου, ἥτοι τὰς ἑορτάς, ἀφιεροῦντες αὐτάς εἰς

Κύριον τὸν Θεόν. Ἀγιάζομεν δὲ τὰς ἑορτὰς παριστάμενοι μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ εὐλαθείας, μετὰ πίστεως καὶ ἀγάπης, εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν καὶ τὰ τυχόν μετ' αὐτῆς συνδεδεμένα μυστήρια· ἀγιάζομεν τὰς ἑορτὰς καὶ κατ' οἶκον, προσευχόμενοι κατ' ἰδίαν καὶ τρεφόμενοι πνευματικῶς διὰ τῆς μελέτης τῶν θείων, καὶ διδάσκοντες καὶ τοὺς οἰκέτας ἡμῶν καὶ τοὺς ἀμαθεῖς ἀδελφούς· ἀγιάζομεν πρὸς τοῦτοις καὶ διὰ πάσης ἀγαθοεργίας· «Θρησκεία καθαρὰ καὶ ἀμίαντος παρὰ τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ αὕτη ἐστίν, ἐπισκέπτεσθαι ὀρφανούς καὶ χήρας ἐν τῇ θλίψει αὐτῶν, ἄσπιλον ἑαυτὸν τηρεῖν ἀπὸ τοῦ κόσμου» (Ἰακ. 1, 27). Ἔργον ἀγάπης πρὸς τὴν Πατρίδα εἶναι τὸ προκινδυνεύειν ὑπὲρ αὐτῆς, διὰ τοῦτο καὶ τοῦτο καὶ ἡ εκπλήρωσις σπουδαίων καὶ ἀπαραιτήτων καθηκόντων οὐ μόνον εἶναι θεμιτὰ, ἀλλ' ἀγιάζουσι καὶ ταῦτα τὰς ἑορτὰς. Οὕτω λοιπὸν ἀγιάζοντες καὶ ἀσπεροῦντες τῷ Θεῷ τὰς ἡμέρας τῶν μεγάλων ἀναμνήσεων, καταρτιζόμεθα ἅμα εἰς ἁγιασμόν καὶ τῶν ἄλλων ἐργασίμων ἡμερῶν, ἵνα καὶ ἐν ταύταις ὀρθῶς πολιτευόμενοι καὶ τηροῦντες τὰς ἐντολάς τοῦ Θεοῦ λατρεύωμεν καὶ οὕτω τῷ Θεῷ.

Βεβηλοῦμεν δὲ τὰς ἡμέρας τοῦ Κυρίου, ἀπολειπόμενοι τῆς Ἐκκλησίας διὰ λόγους μὴ εὐλόγους, εἴτε δι' ὀκνηρίαν εἴτε διὰ βιωτικὰς μερίμνας. Κατὰ τῶν τοιούτων βαρέα ἐπιτίμια ἐπιβάλλει ἡ Ἐκκλησία. Βεβηλοῦμεν ἐπίσης τὰς ἑορτὰς, ὅταν παριστάμενοι μόνον τῷ σώματι ἐν τῷ οἴκῳ Κυρίου μερμνῶμεν περὶ τῶν βιωτικῶν, μὴδὲ τῶν πονηρῶν καὶ δεινῶν λογισμῶν ἀφιστάμενοι· ὅταν ἀπρεπῶς καὶ ἀσέμνως καὶ μόνον πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις παριστάμεθα, ἢ ἐπὶ μικρὸν μόνον χρόνον, ἐπιγόμενοι ἴσως εἰς ἐμπορίαν ἢ ἀσωτίαν. Βεβηλοῦμεν πρὸς τοῦτοις τὰς ἡμέρας Κυρίου, ὅταν παραδιδώμεθα κώμοις καὶ μέθαις, κοίταις καὶ ἀσελγείας, αἰσχροκερδεῖα καὶ πάση ἀδίκῃ. Ἀλλὰ καὶ ὅταν, ἀντὶ αὐθίων ἡδονῶν καὶ ἀναπαύσεως τοῦ σώματος ἀπὸ τῶν ἐπιπόνων ἔργων, κατατρίβωμεν τὸν χρόνον εἰς ἀργολογίαν, καὶ παιγνίδια τυχερὰ καὶ τὰ τοιαῦτα, οὐκ ὀλίγον ἁμαρτάνομεν καὶ οὕτως. Ἐπίσης καὶ ὅταν ἰουδαϊκῶς ἑορτάζωμεν τὸ σάββατον, νομίζοντες ὅτι πᾶν ἔργον εἶναι ἀπηγορευμένον καὶ αὕτη ἡ ἀγαθοεργία. Κατὰ

τῶν τοιούτων εἶπεν αὐτὸς ὁ Σωτὴρ· «Τὸ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο, οὐχ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ σάββατον» (Μάρκ. 2, 27).

δ) Περὶ ὅρκου, εὐχῶν καὶ μαρτυρίου.

Ἑκτακτα εἶδη λατρείας τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ ὅρκος, αἱ εὐχαὶ (τάξιμον) καὶ τὸ μαρτύριον.

1) Διὰ τοῦ ὅρκου ἐπιμαρτυρόμεθα τὸν Θεὸν μάρτυρα, κριτὴν καὶ ἀνταποδότην πρὸς βεβαίωσιν τῆς ἀληθείας· «Ἄνθρωποι μὲν γὰρ κατὰ τοῦ μείζονος ὁμνύουσι, καὶ πάσης αὐτοῖς ἀντιλογίας πέρας εἰς βεβαίωσιν ὁ ὅρκος» (Ἑβρ. 6, 16). Διὰ τούτων λέγει ὁ Ἀποστόλος ὅτι ἐκτάκτως, ὅτε δὲν εἶναι δυνατόν ἄλλως νὰ βεβαιωθῇ ἡ ἀλήθεια, ἐπιμαρτυρόμεθα τὸν Θεὸν ὅτι λέγομεν ἀληθῆ, ἢ ὅτι θέλομεν τηρήσει τὴν ὑπόσχεσίν μας. Ἐπειδὴ δὲ ὁμολογοῦμεν ὅτι οὐδὲν μείζον μέσον τῆς βεβαιώσεως ἢ ὁ Θεὸς ὁ παντοδύναμος καὶ δικαιοκρίτης, διὰ τούτου ὁμολογοῦμεν τὴν πίστιν καὶ θεοσέβειαν ἡμῶν, καὶ ἐπομένως εἶναι πρᾶξις λατρευτικὴ ὁ ὅρκος. Ἀλλ' ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἀποστόλου μαθητὸν ὅτι τότε μόνον πρέπει νὰ γίνῃται ὁ ὅρκος, ὅταν χρησιμεύῃ πρὸς πέρας πάσης ἀντιλογίας. Ὡστε οὕτε ὡς λάχανα πρέπει νὰ τρώγωμεν τοὺς ὅρκους διὰ πᾶσαν αἰτίαν, οὕτε νὰ τελεῖται ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν ἡ λατρεία αὐτῇ τοῦ Θεοῦ. Ἡ συχνὴ ἐπανάληψις φέρει εἰς ἐπιπορκίαν, ὡς καὶ παντὸς πράγματος ὑπόσχεσις καὶ βεβαίωσις δι' ὅρκου ἀγεί καὶ ἄκοντας ἐνίσταται εἰς τὸ αὐτό. Τοῦτο φαίνεται ἐννοεῖν καὶ ὁ Σωτὴρ, ὅταν λέγῃ· «Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ὁμῶς ὅλως· μήτε ἐν τῷ οὐρανῷ, ὅτι θρόνος ἐστὶ τοῦ Θεοῦ· μήτε ἐν τῇ γῇ, ὅτι ὑποπόδιόν ἐστι τῶν ποδῶν αὐτοῦ· μήτε εἰς Ἱερουσόλυμα, ὅτι πόλις ἐστὶ τοῦ μεγάλου βασιλέως· μήτε ἐν τῇ κεφαλῇ σου ὁμώσης, ὅτι οὐ δύνασαι μίαν τρίχα λευκὴν ἢ μέλαιναν ποιῆσαι. Ἔστω δὲ ὁ λόγος ὑμῶν ναὶ ναὶ, οὐ οὐ· τὸ δὲ περισσὸν τούτων ἐκ τοῦ πονηροῦ ἐστίν» (Ματθ. 5, 34—37). Ἐνταῦθα φαίνεται ὅτι κατὰ πρῶτον λόγον ἀπαγορεύει τὴν κακὴν συνήθειαν τῶν Ἰουδαίων, οἵτινες ὠρχίζοντο συχνότατα καὶ ἐνόμιζον ὅτι δὲν εἶναι ὅρκος τὸ νὰ ὁμνῇ τις εἰς τὸν Οὐρανὸν κτλ., καὶ ὠρχίζοντο πολλάκις καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν τῶν, ἐνῶ μόνον εἰς τὸν Θεὸν ὁμνῆσαι τις. Ἀντὶ πάντων τούτων

παρῆναι τὴν τελειότητα ἐκείνην, ὥστε τὸ ναὶ καὶ τὸ οὐ νὰ ἀρκῶσι καὶ νὰ φεύγῃ τις οὕτω καὶ τὴν ἐπιорκίαν· ὥστε εἰ δυνατόν πρέπει νὰ φεύγῃ τις καθ' ὁλοκληρίαν τὸν ὅρκον. Ἄν δέ, ὡς ἄλλως ἐρμηνεύεται τὸ χωρίον τοῦτο, ἀπαγορεύει ἀπολύτως ὁ Σωτὴρ ἐνταῦθα τὸν ὅρκον, τότε βεβαίως ἐντολὴ τελειότητος πρέπει νὰ θεωρηθῇ, εἰς ἣν πρέπει νὰ τείνωσιν οἱ ἄνθρωποι, ἀλλ' ὅμως μέχρι τοῦδε κατέστη ἀνέφικτος σχεδόν.

Καθῆκον ἄρα ἔχομεν νὰ εὐορκῶμεν, καὶ μὴ ἐπιорκῶμεν. Εὐορκούμεν δέ, ὅταν εἰλικρινῶς καὶ ἄνευ ὑπεκφυγῆς λέγωμεν τὴν ἀλήθειαν καὶ μόνην τὴν ἀλήθειαν, ὡς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὀρκιζόμενοι. Ἐπιорκούμεν δέ, ὅταν ἢ ψευδορκῶμεν ἢ ἀθετῶμεν τὸν ὅρκον μας, δὲν τηρῶμεν δηλ. τὰς δι' ὅρκου ὑποσχέσεις. Μέγιστον ἁμάρτημα παρ' ἅσας τοῖς λαοῖς ἦν ἡ ἐπιорκία. Ἀμαρτάνουσι δὲ οὐκ ὀλίγον καὶ οἱ ἐλαύνοντες εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἁμάρτημα, οὐ μόνον διὰ παντοίων τρόπων καὶ διὰ μικρὰς ὠφελείας, ἀλλὰ καὶ οἱ συνεχῶς ἀπαιτοῦντες παρ' ἄλλων ὅρκους.

Παύει δὲ ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ὅρκου, ὅταν αἱ ὑποσχέσεις δὲν τηρῶνται ὑπὸ τοῦ ἐτέρου προσώπου, ἢ παραιτεῖται αὐτῶν οὗτος, ἢ καταστῇ φυσικῶς καὶ ἠθικῶς ἀδύνατος ἡ ἐκπλήρωσις.

Πρὸ πάντων δὲ πρέπει νὰ ἀποφύγῃ τις τοιαύτας δι' ὅρκου ὑποσχέσεις, οἷας ἔδωκεν ὁ Ἡρώδης εἰς τὴν Ἡρωδιάδα, ἥτις ἡτήσατο τὴν κεφαλὴν Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ· τότε τὸ εὐορκεῖν εἶναι ἁμαρτία.

2) Εἶδος ὅρκου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ εἶναι καὶ αἱ εὐχαὶ (τάξιμον), αἵτινες εἶναι αὐτοπροαίρετοι ἐπαγγελίαι (ὑποσχέσεις) ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς Ἐκκλησίας περὶ ἐκπληρώσεως καθήκοντός τινος, ἢ ἔργων ἀγαθῶν μὴ ἐπιβαλλομένων ἀπαραιτήτως. Κυρίως ὅμως πρέπει νὰ εὐχηταὶ τις εἰς τὸν Θεὸν περὶ τῶν δευτέρων· διότι ἡ ἐκπλήρωσις τῶν καθηκόντων εἶναι χρέος ἀπαραίτητον τοῦ ἀνθρώπου. Μόνον δὲ τὸ νὰ καταστήσῃ τις κανόνα κύριον τοῦ βίου καθῆκόν τι εἶναι ἔργον εὐχῆς, οἷον τὸ ἐλεεῖν πτωχοὺς καὶ τοῦτο μέλημα τοῦ βίου καὶ ἔργον ποιῆσθαι. Ἄλλως τὸ εὐχεσθαι Θεῷ περὶ ἐκπληρώσεως καθηκόντων πρέπει νὰ σημαίνῃ δέεσθαι τοῦ Θεοῦ ἵνα βοηθῇ ἡμῖν εἰς ἐκπλήρωσιν αὐτῶν. Δῆλον δὲ ὅτι κατ' ἐξοχὴν

εὐχαί τῷ Θεῷ εἶναι αἱ περὶ τῶν εὐαγγελικῶν συμβουλῶν, ἥτοι παρθενίας, αὐτοπροαιρέτου πενίας καὶ τελείας ὑπακοῆς καὶ ἀφιερώσεως εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ. Ταύτας δὲ τὰς εὐχὰς εὐχονται ἰδίως οἱ τοῦ μοναχικοῦ τάγματος.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἀξίαν τῶν εὐχῶν, λέγει ἤδη ὁ Θεός· «Ἐάν δὲ εὐχὴν Κυρίῳ τῷ Θεῷ σου, οὐ χρονίσῃς ἀποδοῦναι αὐτὴν, ὅτι ἐκζητῶν ἐκζητήσει αὐτὴν Κύριος ὁ Θεός σου παρὰ σοῦ, καὶ ἔσται ἐν σοὶ ἁμαρτία· ἐάν δὲ μὴ θέλῃς εὐξασθαι, οὐκ ἔστιν ἐν σοὶ ἁμαρτία» (Δευτερ. 23, 21). Ὡστε δὲν ἀπαιτεῖ ὁ Θεός τὰς εὐχὰς, ἀλλὰ τιμωρεῖ τοὺς αὐτοπροαιρέτως εὐχομένους, ἀλλὰ μὴ τηροῦντας τὰς εὐχὰς· διότι οὕτως ἀσεβοῦσι περὶ τὸν Θεόν. Πολλὴ δὲ ἡ ὠφέλεια ἐκ τῶν ὀρθῶς γινομένων εὐχῶν εἰς τὴν κωινωσίαν καὶ τοὺς εὐχομένους· διότι οὗτοι ἀναλαμβάνουσιν οἰκοθεν ὑποχρεώσεις πρὸς ἀγαθὸν τι καὶ προσφέρουσιν οὕτως εὐάρεστον θυσίαν τῷ Θεῷ.

Ἵνα δὲ ἡ ὑποχρεωτικὴ ἡ εὐχή, πρέπει νὰ ᾔναι δικαία, ἠθικὴ καὶ αὐτοπροαίρετος. Δικαία εἶναι καὶ ἠθικὴ, ὅταν δὲν βλάβῃ δικαιώματα ἄλλου καὶ δὲν ὑπερβαίῃ τὰς δυνάμεις τοῦ εὐχομένου· αὐτοπροαίρετος δὲ εἶναι, ὅταν προσέρχεται ἀπὸ ὀρίμου σκέψεως καὶ ὀρίμου ηλικίας· ἄλλως εἶναι ἄκυροι αἱ εὐχαί. Κατέκρινον δὲ οἱ Πατέρες τοὺς εὐχομένους γελοῖα πράγματα, ἢ ὑποκείμενα εἰς πολλὰς δυσκολίας (βρα καν. 28 τοῦ Μ. Βασιλείου).

Αἶρεται δὲ ἡ ὑποχρέωσις τῶν εὐχῶν, ἢ ὅταν ἀρθῶσιν οἱ ὅροι ὑφ' οὗς γίνεται (ἀλλ' οὐχὶ βεβαίως ἐκ μέρους τοῦ εὐχομένου), ἢ ὅταν καταστῇ ἀδύνατος ἔλως ἢ ἐκπλήρωσις. Αἱ δ' ἐνώπιον τῆς Ἐκκλησίας διδόμεναι αἵρονται ὑπ' αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐν μεγάλῃ ἀνάγκῃ. Ὑπ' αὐτῆς δὲ καὶ ἀντικαθίστανται δι' ἄλλων.

3) Τὸ μαρτύριον, ἥτοι ἡ διὰ τοῦ αἵματος καὶ τοῦ θανάτου ἐπισφράγισις τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως, εἶναι ἡ ὑψίστη θυσία, ἣν δύναται νὰ προσφέρῃ τις εἰς τὸν Θεόν. Ἐπὶ τῶν ὁστέων τῶν μαρτύρων ἐθεμελιώθη ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῷ αἵματι αὐτῶν ἐποτίσθη τὸ ὑψίκομον καὶ ἀγλαόχαρπον δένδρον τῆς ἀθανασίας. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἐπὶ γῆς θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν ἰδρύεται ἐπὶ τῶν ὁστέων τῶν μαρτύρων, ὥς ἐν

Οὐρανοῖς ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ ἀναπαύονται αἱ ψυχαὶ τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐδόθησαν αὐτοῖς λευκαὶ στολαὶ (Ἀποκαλ. 6, 9, 11). Οὐ μόνον δὲ ἐν οὐρανοῖς, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ γῆς ἐδόξασεν αὐτοὺς ὁ Θεὸς καὶ δοξάσει αὐτοὺς ἔτι μᾶλλον καὶ συμβασιλεύσει αὐτοῖς. Καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς μακαρίζει ἰδίως τοὺς δεδιωγμένους διὰ τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Εἰς αὐτοὺς δ' ἐπιφωνεῖ τὸ «χαίrete καὶ ἀγαλλιᾶσθε, ὅτι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς ἐν τοῖς οὐρανοῖς» (Ματθ. 5, 12). Τὸ αἷμα δὲ τῶν μαρτύρων ἐθεώρησεν ἡ Ἐκκλησία ὡς τιμιώτατον βάπτισμα διὰ τοὺς μὴ βεβαπτισμένους ἐξ αὐτῶν.

Ἄλλ' ἂν καὶ μέγιστον δῶρον τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ νὰ ἀξιωθῇ τις νὰ βαστάξῃ μετὰ τοῦ Ἀποστόλου τὰ στίγματα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, ὡς ὁμολογητῆς τῆς πίστεως, ἢ καὶ διὰ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου νὰ ἐπισφραγίσῃ τὴν ὁμολογίαν τοῦ καὶ λάβῃ τὸν στέφανον τῆς ζωῆς, ἀλλ' οὔτε πρέπει νὰ ἐπιζητῇ τις τὸν στέφανον τοῦτον, οὔτε δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὸν ὑψιστον τοῦτον βαθμὸν τῆς ἀρετῆς, ἂν μὴ ἀγωνισθῇ πρότερον τὸν καλὸν ἀγῶνα πάσης ἄλλης ἀρετῆς. Οὕτω καὶ μόνον δύναται τις, χρεῖας τυχοῦστος καὶ τοῦ καθήκοντος καλοῦντος, νὰ ἀξιωθῇ καὶ τοῦ ἀμαράντου ἐκείνου καὶ φωτολαμποῦς στεφάνου· ἄλλως εἶναι κίνδυνος πτώσεως μεγάλης καὶ δεινῆς. Ὅταν τις ἀγωνίζεται τὸν καλὸν ἀγῶνα τῆς ἀρετῆς, ἀγωνίζεται τότε τὸν ἀγῶνα τοῦ μαρτυρίου· διότι πολλὰς θλίψεις καὶ στενοχωρίας ὑπομένει, καὶ ὑπομένει πολλάκις δι' αὐτὸ τοῦτο ὅτι εἶναι δίκαιος· «δήσωμεν τὸν δίκαιον, κρᾶζουσι πολλάκις οἱ ἁμαρτωλοὶ, ὅτι δύσχρηστος ἡμῖν ἐστιν» (Ἠσαίου 3, 10)· ὁ δίκαιος, ὡς εἰκὼν ἔμφυχος τῆς ἀρετῆς, ὡς εἰκὼν καὶ ναὸς τοῦ Θεοῦ, εἶναι οἶονεῖ κάτοπτρον, εἰς ὃ οἱ ἁμαρτωλοὶ ἐσωπτρίζονται τὴν παρουσίαν τοῦ ζῶντος Θεοῦ τὴν φανεράν. Πολλὰ λοιπὸν ἔχουν νὰ ὑπομείνωσιν οἱ δίκαιοι οὐ μόνον διὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀρετῆς τὸν ἄλλον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν τοιοῦτον· ὥστε ἐὰν ὑπομείνωσιν εἰς τέλος, δὲν ἔχουσιν ἀνάγκην πλέον μαρτυρικοῦ θανάτου, ἵνα λάβωσι τὸν στέφανον τῆς ζωῆς. Εἶναι ἤδη μάρτυρες Κυρίου, φέροντες τὸν στικτὸν αὐτοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης.

§ 22. *Τινὰ περὶ τῆς ἀγάπης ταύτης καθόλου.*

Εἶδομεν ἤδη ὅτι ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη εἶναι στενὰ συνδεμένη μετὰ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι ἑμμεσοῦ λατρεῖα τοῦ Θεοῦ· ὅτι οὔτε ἡ πίστις, οὔτε ἡ ἐλπίς, οὔτε ἡ ἀγάπη, οὔτε ἡ ἐξωτερικὴ λατρεία εἶναι πλήρεις καὶ τέλειαι ἄνευ τῆς ἀγάπης τῆς εἰκόνης τοῦ Θεοῦ τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· ὥστε ὁ ἀγαπῶν τὸν πλησίον, ἀγαπᾷ ἀληθῶς τὸν Θεόν, ὡς τιμῶν καὶ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ καὶ λατρεύων καὶ οὕτω Θεῷ ζῶντι· τὸναντίον δὲ ὁ μὴ τιμῶν τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ δὲν τιμᾷ οὐδ' αὐτὸν τὸν Θεόν, οὔδε δύναται νὰ τιμᾷ αὐτόν· διότι ἐμφωλεύει εἰς τὴν καρδίαν αὐτοῦ ἡ φιλαυτία ἡ ἄμετρος. Τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην ἔθετο καὶ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς γνώρισμα τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν, καὶ ἐπομένως οὐδεὶς δύναται νὰ λέγεται χριστιανός, ἐὰν μὴ ἀγαπᾷ τὸν πλησίον αὐτοῦ. «Ἐν τούτῳ γινώσκονται πάντες ὅτι ἐμοὶ μαθηταὶ ἐστέ, ἐὰν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις» (Ἰωάν. 13, 35). Εἶδομεν πρὸς τούτοις ὅτι ἡ ἀγάπη εἶναι καρπὸς ἀγλαοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ ὅτι ἐὰν βασιλεύσῃ καθ' ὁλοκληρίαν αὕτη καὶ πληρωθῶσι πάντες αὐτῆς, οὐ μόνον θέλει φέρει πλείονας καρποὺς τῶν μέχρι τοῦδε, ἀλλὰ καὶ θέλει βασιλεύσει ὁ Θεός, καὶ θέλουσιν ἐκλείψει τὰ θεινὰ τοῦ κόσμου τούτου, καὶ θέλει γίνηται τελεία εἰκὼν τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος. Ἐν τῇ ἀγάπῃ περιλαμβάνεται ὅ,τι μέγα καὶ ὑψηλὸν καὶ τὸ ἀληθές συμφέρον τοῦ ἀνθρώπου· ὁ ἀγαπῶν εἰσφέρει ἐν καὶ ἀπολαμβάνει μυριοπλάσιονα, ὅσοι εἶναι οἱ ἀνταγαπῶντες.

Πλησίον δὲ κατ' ἐξοχὴν εἶναι ὁ ἄνθρωπος, τὸ καλλίφωνον καὶ ἐναρμόνιον τοῦτο ὄργανον τῆς δοξῆς τοῦ Θεοῦ, ὃν κρίκον τοῦ ὕλικου καὶ πνευματικοῦ κόσμου ἐδημιούργησεν ὁ Θεός, καὶ μετέδωκε τῆς ἐπιμελείας αὐτοῦ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ ἄρχοντα ἐπὶ τῆς γῆς κατέστησεν, ἵνα καὶ ὁ ὕλικός κόσμος δοξάζῃ δι' αὐτοῦ τὸν

Θεὸν καὶ τὸν τελικὸν σκοπὸν κατορθώσῃ. Ἀνθρώπων δὲ λέγοντες πρέπει νὰ νοήσωμεν πάντας τοὺς ἀνθρώπους, ἀνεξαίρετως ἀνεὶ διακρίσεως φύλου, ἡλικίας καὶ ἔθνους· διότι πάντες εἶναι τέκνα τοῦ αὐτοῦ οὐρανίου Πατρὸς καὶ πάντες εἰς τὴν αὐτὴν ὑψηλὴν κλήσιν ἐκλήθησαν καὶ διὰ πάντων ὁμοῦ μέλλει νὰ κατορθωθῇ ὁ ὑψηλὸς προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο δὲ διδάσκει αὐτὸς ὁ Σωτὴρ διὰ τῆς παραβολῆς τοῦ ἐμπεσόντος εἰς τοὺς ληστὰς (Λουκ. 10, 30—37). Διὰ δὲ τούτου διδάσκει καὶ τὴν ὑψηλὴν ἐντολὴν τοῦ χριστιανισμοῦ, τὴν καὶ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς αὐτοὺς ἀγάπην, ἣν ἀλλαχοῦ ἐντέλλεται ρητῶς. Ἄ'Εγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ἀγαπάτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, καλῶς ποιεῖτε τοὺς μισοῦντας ὑμᾶς, καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεάζοντων καὶ διωκόντων ὑμᾶς· ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροῦς καὶ ἀγαθοῦς, καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους» (Ματθ. 5, 44—45). Ἐκ τούτων μαθαίνομεν ὅτι διὰ τῆς ἀγάπης τῶν ἐχθρῶν ἐξικνεῖται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν ὑψίστον βαθμὲν τῆς τελειότητος καὶ εὐγενείας, γίνεται υἱὸς τοῦ Θεοῦ· διότι διὰ τῆς τριαυτῆς ἀγάπης ἐκρίζονται ἐκ τῆς ψυχῆς ἡ ἐχθρὰ καὶ τὰ μίσος, καὶ ὁ φθόνος καὶ ἡ πηγὴ αὐτῶν, ἡ φιλαυτία, καὶ καθαρίζεται ἡ καρδιά καὶ γίνεται ναὸς τοῦ Θεοῦ, διὸ καὶ μεγαλόψυχοι χαλοῦνται οἱ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς γενναίως προσφερόμενοι. Ἄν δὲν καθαρισθῇ τις ἀπὸ τῆς ἐχθρας δὲν δύναται νὰ ἀγαπήσῃ οὐδὲ τὸν Θεόν. Ἄλλ' ἀγαπῶντες καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐχθροὺς δὲν πρέπει νὰ ἀφήσωμεν νὰ θριαμβεύσῃ ἡ ἀδικία· πρέπει νὰ μὴ μνησικαχωμεν πρὸς τὸν ἀδικήσαντα, νὰ συγχωρῶμεν αὐτὸν, νὰ διορθώμεν, νὰ εὐεργετῶμεν, νὰ μὴ ζητῶμεν ἐπανόρθωσιν μικρῶν ἀδικιῶν, ἀλλὰ τὰς μεγάλας ἀδικίας πρέπει νὰ ἐπανορθώμεν οὐχὶ ὅμως δι' αὐτοδικίας, ἀλλὰ διὰ τῆς προσηκούσης ἐξουσίας. «Μὴ νικῶ ὑπὸ τοῦ κακοῦ, λέγει ὁ Ἀπόστολος, ἀλλὰ νίκα ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ κακόν» (Ῥωμ. 12, 21). «Πᾶς ὁ μισῶν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, ἀνθρωποκτόνος ἐστὶ» λέγει ὁ Ἀπόστολος τῆς ἀγάπης Ἰωάννης (Α'. ἐπιστ. 3, 15).

Πλησίον εἶναι καὶ ἡ περιστοιχοῦσα ἡμᾶς φύσις, ἥτις καὶ αὐτὴ

κάτοπτρον τῆς θείας δόξης εἶναι, καὶ ἥς τὴν ἐπιμέλειαν ἀνέθηκεν ἡμῖν ὁ Θεός. Ὁ μὴ ἀγαπῶν καὶ τὸν πλησίον τοῦτον, οὔτε τὸν κατ' ἐξοχὴν πλησίον δύναται νὰ ἀγαπᾷ· διότι ὁ εὐγενὴς καὶ μεγαλόψυχος καὶ συμπαθητικὸς εἶναι πανταχοῦ καὶ πάντοτε τοιοῦτος, ὁ δὲ σκληρὸς περὶ τὰ ζῶα καὶ ἀδιάφορος περὶ τὴν φύσιν, εἶναι καὶ μισάνθρωπος καὶ μισόκαλος καὶ ἀγνώμων· διότι μέγιστη ἀγνωμοσύνη εἶναι περὶ τὴν τρέφουσαν ἡμᾶς φύσιν καὶ συντελοῦσαν εἰς τὴν συντήρησιν καὶ ὑπαρξίν ἡμῶν. Ἀλλὰ καὶ αὐστηρότατα τιμωρούμεθα διὰ τὴν ἀγνωμοσύνην ἡμῶν ταύτην. Ὅταν καὶ τὰ δάση, καίεται καὶ ἡ γῆ καὶ καθίσταται ἄγονος, συγκαίεται καὶ ἡ ἀτμοσφαῖρα μὴ παρέχουσα δρόσον καὶ ὑετόν, μὴδὲ καθαρίζουσα τὸν ἀέρα ἀπὸ τῶν βλαβερῶν ἀερίων· ὅταν ἀδιαφορῶμεν περὶ τὴν καλλιέργειαν, κακοδοιμονοῦμεν καὶ μυρίων κακῶν γίνεται τοῦτο πρόξενον καὶ ἀφορμή. Καθόλου δὲ ἡ μὲν ἀμέλεια τῆς φύσεως βυθίζει τὸν ἄνθρωπον εἰς βαρβαρότητα καὶ ἀγριότητα, ἀπολλυμένου παντός αἰσθήματος τοῦ καλοῦ, ἡ δ' ἐπιμέλεια τοῦναντίον οὐ μόνον ὠφελεῖ μυριοτρόπως τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ καὶ ἀναβιβάζει αὐτὸν εἰς ὑπατον βαθμὸν εὐγενείας. Καὶ ταῦτα μὲν καὶ περὶ τοῦ πλησίον τούτου καὶ ἱκανὰ ὅπως διεγείρωσι καὶ τὴν ἀγάπην ταύτην. Εἰς δὲ τὸν βουλούμενον νὰ μάθῃ, πῶς δεῖ προσφέρεσθαι εἰς τὴν περιτοριχοῦσαν ἡμᾶς φύσιν, παρέχουσιν αἱ φυσικαὶ λεγόμεναι ἐπιστῆμαι ὡραῖα διδάγματα.

Μέτρον δὲ τῆς φιλαδελφίας εἶναι αἱ ἀκόλουθοι ἐντολαὶ τοῦ Σωτῆρος· «Ἀγαπήτε τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν» (Ματθ. 22, 40). Καὶ «καθὼς θέλετε ἵνα παιδῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως» (Λουκ. 6, 31). Ὅσον λοιπὸν ἀγαπῶμεν ἑαυτοὺς, τοσοῦτον ὀφείλομεν νὰ ἀγαπῶμεν καὶ τὸν πλησίον. Ἀκριβέστερος καὶ ὑψηλότερος κανὼν τούτου οὐδεὶς ἄλλος· ἀνευ πολλῶν μανθάνομεν τί ὀφείλομεν νὰ πράττωμεν· ὀφείλομεν οὐ μόνον νὰ μὴ βλάπτωμεν τὸν πλησίον, ὡς παραγγέλλει τὰ «ὅ σὺ μισεῖς ἐτέρῳ μὴ ποιήσης», ἀλλὰ καὶ νὰ ὠφελῶμεν αὐτόν, ὡς θέλομεν νὰ ὠφελῶσι καὶ εὐεργετῶσιν ἡμᾶς καὶ οἱ ἄλλοι. Καὶ ὅντως ἐν τούτῳ τὸ πληρὲς τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης περιλαμβάνεται, ὡς ἐν τῇ τῶν ἐχθρῶν ἀγάπῃ τὸ τέλειον αὐτῆς. Πρὸς δὲ τούτοις ὁ Ἰη-

σοὺς Χριστὸς καὶ διὰ τοῦ ἰδίου παραδείγματος καὶ διὰ ρητῆς ἐντολῆς ὑπέδειξε καὶ τὸν ὕψιστον βαθμὸν τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης, νὰ προσφέρωμεν καὶ τὴν ζωὴν ἡμῶν ὑπὲρ τοῦ πλησίον· «Μερίζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, ἵνα τις τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῇ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ» (Ἰωάν. 15, 13). Ὁ μεγαλόψυχος καὶ μετὰ προφανοῦς κινδύνου θυσιάζει τὴν ζωὴν του, ἵνα σώσῃ καὶ ἐν μόνον ἄτομον. Καὶ τοῦτο μὲν εἶναι ἔργον προαιρέσεως. Προκειμένου ὅμως περὶ σωτηρίας πολλῶν, καὶ μάλιστα τῆς Πατρίδος, τότε ἡ θυσία καὶ τῆς ζωῆς αὐτῆς εἶναι καθήκον. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς ἀγάπης τοῦ πλησίον, ἥτις καὶ φιланθρωπία, φιλαδελφία, στοργή, φιλία, καὶ δικαιοσύνη ἰδίως καλεῖται.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν διαίρεσιν καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ κεφαλαίου τούτου, τὰ μὲν ἀφορῶσι τὴν σχέσιν ἡμῶν πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους καθόλου, καὶ ἐπομένως εἶναι πραγματεία περὶ τῶν διαφόρων καθηκόντων καὶ ἀρετῶν πρὸς πάντα ἄνθρωπον, τὰ δὲ ἀφορῶσι τὴν σχέσιν ἡμῶν πρὸς διαφόρους ομάδας ἀνθρώπων, οἰκογένειαν, πολιτείαν, ἐκκλησίαν.

§ 25. *Περὶ φιλανθρωπίας, ἥτοι δικαιοσύνης καὶ φιλαδελφείας.*

Ἐπειδὴ ὀφείλομεν ν' ἀγαπῶμεν τὸν πλησίον μας ὡς ἡμᾶς αὐτοὺς, ἡμεῖς δὲ οὐ μόνον νὰ μὴ βλαπτώμεθα θέλομεν, ἀλλὰ καὶ νὰ ὠφελώμεθα, ἄρα καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους τὰ αὐτὰ ὀφείλομεν ἀμισθαίως οὐ μόνον χάριν τοῦ ἡμετέρου ἀληθοῦς συμφέροντος, ἀλλὰ καὶ μάλιστα διότι οὕτω τιμῶμεν τὸν Θεόν καὶ ἀγαπῶμεν τὸ ἀγαθόν. Καὶ τὰ μὲν ἀπαγορεύοντα τὴν βλάβην τοῦ πλησίον λέγονται συνήθως καθήκοντα τῆς δικαιοσύνης, τὰ δὲ ὑπαγορεύοντα πῇ ὠφέλειαν τοῦ πλησίον λέγονται καθήκοντα τῆς φιλαδελφείας ἢ καὶ τῆς ἀγάπης ἀπλῶς. Ἀλλ' οὕτε δικαιοσύνη δύναται νὰ ᾔῃαι ἄνευ ἀγάπης, οὕτε ἀγάπη ἄνευ δικαιοσύνης, ὡς οὕτε δικαιοσύνη ἄνευ ἐπιεικείας.

α) Περί δικαιοσύνης πρὸς τὸν πλησίον.

Κατὰ πρῶτον ὀφείλομεν δικαιοσύνην πρὸς τὸν πλησίον, ἥτοι ὀφείλομεν νὰ ἀσκήσωμεν τὴν ἀρετὴν τῆς δικαιοσύνης, σεβόμενοι τὰ φυσικὰ καὶ ἐπίκτητα δικαιώματα τῶν ἄλλων. Ὀφείλομεν δὲ κατὰ πρῶτον λόγον τοῦτο, διότι αἴροντες τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων καὶ βλάπτοντες αὐτοὺς, λύομεν ἅμα καὶ πάντα ἀγάπης δεσμὸν πρὸς αὐτοὺς, καὶ δὲν δύναται νὰ καρποφορήσῃ ἡ ἀγάπη πλέον καὶ νὰ προβῇ ἀπὸ τῆς ἀρνητικῆς αὐτῆς μορφῆς εἰς τὴν θετικὴν τῆς τελειότητος.

Δίκαιοι δὲ ἀποδεικνύμεθα πρὸς τοὺς ἄλλους σεβόμενοι καὶ τιμῶντες αὐτοὺς καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ διὰ λόγων καὶ δι' ἔργων, καὶ φεύγοντες πᾶσαν τοιαύτην βλάβην, ἥτοι μῖσος καὶ φθόνον καὶ θυμὸν, ὕβριν καὶ κακολογίαν, πλεονεξίαν καὶ φθόνον. Σεβόμεθα τὸν πλησίον σεβόμενοι τὰ δικαιώματα τῆς ζωῆς, τιμῆς καὶ περιουσίας καὶ μὴ παραβιάζοντες αὐτά.

1) Σεβόμενοι τὸν πλησίον, σεβόμεθα, ὡς εἴρηται πολλάκις, τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ μανθάνομεν σέβασθαι καὶ ἑαυτούς. Δὲν δύναται δὲ νὰ γεννηθῇ τὸ σέβας εἰς τὴν καρδίαν ἡμῶν, τὸ διὰ πραύτητος, τιμιότητος, εὐπροσηγορίας καὶ τιμῆς ἐκδηλούμενον, ἂν μὴ ἐκρίζωθωσιν ἐκ τῆς καρδίας τὸ μῖσος καὶ ὁ φθόνος καὶ ὁ θυμὸς, ἅτινα εἶναι πηγὴ πάσης ἀδικίας τοῦ πλησίον, εἴτε ἐν τῇ τιμῇ, εἴτε ἐν τῇ περιουσίᾳ, εἴτε ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ. Πῶς ἐκρίζονται τὰ πάθη ταῦτα τῆς ψυχῆς θέλομεν ἰδεῖ ἐν τῷ περὶ τῆς πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ὀφειλομένης ἀγάπης. Τοῦτο δὲ ἐνταῦθα ἀρκεῖ μόνον νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ τὸ μῖσος καὶ ὁ φθόνος προέρχονται ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς ἡμῶν φιλαυτίας· διὰ ταύτην μισοῦμεν τὸν ἄλλον, διὰ ταύτην φθονοῦμεν καὶ πληροῦμεθα θυμοῦ καὶ ὀργῆς καὶ μνησικακοῦμεν. Ἀλλ' ὅτι διὰ τούτων βλάπτομεν μᾶλλον ἡμᾶς αὐτοὺς, ἢ τοὺς ἄλλους, καταφαίνεται τοῦτο ἀριδῶς ἐκ τοῦ φθόνου· ὁ φθονῶν βλάπτεται αὐτὸς μᾶλλον, καίόμενος τὴν καρδίαν καὶ τηκόμενος ὥσπερ κηρός. Ὅτι δὲ οὐτιδανὸν πάθος καὶ μυσᾶρόν ὁ φθόνος, καταδείκνυται ἐκ τούτου ὅτι φθονεῖ κυρίως ὁ μὴ δυνάμενος νὰ ἀμιλλᾶται πρὸς τὸν ἄλλον, καὶ θέλων νὰ κορέσῃ τὴν

φιλαυτίαν του διὰ τῆς λύπης, ἣν προξενεῖ ὁ φθόνος, καὶ διὰ συκοφαντίας καὶ διαβολῆς καὶ τῶν τοιούτων.

Πρῶτον δικαίωμα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χορηγηθὲν εἰς πάντα ἄνθρωπον εἶναι τὸ τῆς ζωῆς, ἄρα καὶ ὀφείλομεν νὰ σεβασθῶμεν κατὰ πρῶτον λόγον τὸ δικαίωμα τοῦτο τῶν ἄλλων. Παράβασις δὲ μεγάλη τοῦ καθήκοντος τούτου εἶναι ὁ φόνος. Ὁ φονεὺς ἀσεβεῖ περὶ τὸν Θεὸν τὸν μόνον κύριον ζωῆς καὶ θανάτου, καὶ διαβρῆ- γνύει πάντα σύνδεσμον ἀγάπης μετὰ τοῦ φονευθέντος. Τὸ μέγα τοῦτο κακούργημα ἔχει διαφόρους βαθμοὺς καὶ εἶναι διαφορῶν ειδῶν. Πᾶσα κάκωσις τοῦ σώματος τοῦ πλησίον, εἴτε ἐμμέσως εἴτε ἀμέσως, εἶναι εἶδος τι φόνου. Ὁ βαθμὸς δὲ τῆς προαιρέσεως καὶ τῆς μοχθηρίας τῆς ψυχῆς καθιστᾷσι βαρύτερον ἢ ἐλαφρότε- ρον τὸ ἔγκλημα τοῦτο ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων. Ἀλλ' ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τῆς συνειδήσεως εἶναι βαρὺ ἔγκλημα καὶ ὁ ἐκ συναρπαγῆς φόνος.

Ὅσῳ προκάπτουσι τὰ ἔθνη ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀγάπῃ, τοσούτω καὶ ζήτημα καθίσταται, ἂν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐξουσίαν, τὴν ἐκ θείας διαταγῆς παριστῶσαν τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ, εἶναι συγ- κεχωρημένον τὸ καταδικάζειν εἰς ποινὴν θανάτου τοὺς φονεῖς· διότι εἶναι εἶδος ἐκδικήσεως ἡ τοιαύτη ποινὴ, καὶ δὲν φαίνεται συνᾶδουσα πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀγάπης. Διὰ τοῦτο καὶ τινα κράτη ἀρκοῦνται εἰς τὸν περιορισμὸν καὶ διόρθωσιν τῶν φονέων καὶ κα- κούργων, ἵνα καὶ ἀδλαβεῖς καταστήσωσιν αὐτοὺς καὶ χρηστὰ μέλη τῆς κοινωνίας, εἰ δυνατόν.

Ἄν δὲ τὸ δικαίωμα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας κατέστη ζήτημα, πολὺ ὀλιγώτερον συνάδει πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς φιλαδελφίας ἢ μονομαχία, τὸ ἀποκῆμα τοῦτο τοῦ σκότους τῶν μέσων αἰώνων, δι' οὗ νομίζουσι τινες ὅτι ἀποκαθίσταται ἡ προσβληθεῖσα τιμὴ. Ἡ μονομαχία οὐ μόνον εἶναι φόνος, ἀλλὰ καὶ αὐτοδικία καὶ ἐκ- δίκησις. Διὰ τοιούτου δὲ τρόπου δὲν τηρεῖται ἡ στρατιωτικὴ τιμὴ, ὡς τινες νομίζουσιν.

Μόνον δὲ ἐν ἀμύνη εἶναι θεμιτὸς ὁ φόνος, ὅταν μηδεὶς ἄλλος τρόπος ἀποφυγῆς κινδύνου ζωῆς ἢ τιμῆς ὑπάρχῃ. Ἀλλ' οἱ ἐκ- δικαζόμενοι τὴν προσβληθεῖσαν τιμὴν διὰ φόνου οὐχὶ ἐπὶ τῆς ἀ-

ρύνῃς, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα, οὐδὲν διαφέρουσι τῶν ἄλλων φονέων.

Εἶδος ἀμύνης εἶναι καὶ ὁ πόλεμος, ἀλλ' ὁ ἱερός ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, ὅτε τὸ μάχεσθαι καὶ πίπτειν ὑπὲρ τῶν ἱερωτάτων εἶναι κάλλιστον, καὶ Θεῷ φίλον, καὶ μεγάλη θυσία. Ἄλλ' οὐχ ἥττον πρέπει νὰ οἰκτείρῃ τις τὴν ἀνθρωπότητα, ὅτι εἶναι δούλη ἐστὶ τῆς ἀδικίας, ἐξ ἧς οἱ πόλεμοι καὶ οἱ ποταμοὶ τῶν αἱμάτων καὶ μυρία ἄλλα δεινά. Πρέπει νὰ οἰκτείρῃ τις τὴν ἀνθρωπότητα ὅτι κατήντησεν ἀναγκαῖον κακὸν ὁ πόλεμος, ἵνα θριαμβεύσῃ ἡ ἀλήθεια καὶ διὰ τοῦ πολέμου ἀναπλασθῇ ἡ ἀνθρωπότης. Ἀλλὰ μόνον ὁ τοιοῦτος πόλεμος εἶναι θεμιτὸς καὶ ἡ τοιαύτη νίκη λαμπρά. Ὁ δὲ ὑπὲρ πατρίδος πόλεμος εἶναι ἱερός, καὶ ὁ ὑπὲρ πατρίδος θάνατος εἶναι ἀθανασίας στέφανος.

2) Ὁρεῖλομεν σέβας εἰς τὴν περιουσίαν τοῦ πλησίον. Ὡς τὸ δικαίωμα τοῦ ζῆν ἔδωκεν ὁ Θεός, οὕτω καὶ τὸ τοῦ κτᾶσθαι, ἵνα δύνηται ὁ ἄνθρωπος καὶ νὰ ζῇ καὶ νὰ προβαίῃ εἰς τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ τελειότητα. Κάκιστον δὲ καὶ ἀγενέστατον καὶ ἐλεθριώτατον εἶναι τὸ κτᾶσθαι δι' ἐπιβουλῆς καὶ ζημίας καὶ οἷας δῆποτε ὑπεξαίρεσεως τῆς τοῦ πλησίον περιουσίας ἐκ πλεονεξίας καὶ αἰσχροκερδείας. Ἐντεῦθεν προήλθον τὰ μέγιστα δεινά τῆς ἀνθρωπότητος, φόνοι, στάσεις, πόλεμοι, καταστροφαὶ πόλεων καὶ ἐθνῶν. Ἐντεῦθεν δὲ ἀντὶ προόδου, ὁπισθοδρόμησις καὶ βαρβαρότης· διότι ὡς τᾶπεινοί ἄνδρα πενία, οὕτω καὶ ἀνευ πλοῦτου οὐδεμία τέχνη καὶ ἐπιστήμη δύναται νὰ προαχθῇ· πλοῦτος δὲ καὶ ὑλικὴ εὐημερία ἐν γένει εἶναι ἀδύνατον ἀνευ πίστεως καὶ τιμιότητος, δι' ὧν ἐκδηλοῦται τὸ σέβας πρὸς τὸ δικαίωμα τῆς περιουσίας τοῦ πλησίον. Εἶναι δὲ καὶ ἀγενέστατον πρᾶγμα ἡ πλεονεξία· διότι οὐ μόνον ἀποδεικνύει ἔλλειψιν φιλαδελφίας, ἀλλὰ καὶ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τῆς ψυχῆς πᾶν γενναῖον αἰσθημα καὶ ἀποκτενοῖ τὸν ἄνθρωπον καὶ σκληρύνει, καὶ ἐλαύνει αὐτὸν καὶ εἰς πᾶν εἶδος κλοπῆς μέχρι τῆς ἱεροσυλίας, δι' ὧν ἀποδείκνυται ἀριδηνότατα τὸ ἀγενὲς τῆς πλεονεξίας· διότι, ὅταν φθάσῃ τις εἰς τὸν βαθμὸν τοῦτον, ἀποδεικνύει ἀριδῆλως ὅτι στερούμενος ἄλλης ἱκανότητος καταφεύγει εἰς τοιούτους εἰδους πορισμὸν τῶν πρὸς τὸν βίον. Ἀναμνηστέον δ' ὅτι κατὰ μικρὸν προβαίνει πᾶν κακόν,

καὶ ὅτι τῇ πλεονεξίᾳ τάχιστα παρακολουθεῖ ἡ ἀνθρωποκτονία. Ἐκδηλοῦται, ὡς εἴρηται, τὸ σέβας πρὸς τὴν περιουσίαν τοῦ πλησίον διὰ πίστεως καὶ τιμιότητος. Εἶναι δὲ γνωστὸν ἤδη ὅτι ἡ πίστις περὶ τὰς συναλλαγὰς εἶναι ἐκ τῶν κυριωτάτων πηγῶν τοῦ πλούτου μετὰ τῆς ἐργασίας καὶ ταχειᾶς συγκοινωνίας. Διὰ τῶν τριῶν τούτων ἀκμαῖζουσι νῦν τὰ μεγάλα ἔθνη καὶ προβαίνουσιν εἰς τὸ μεγαλεῖον, εἰς ὃ κέκληται ἡ ἀνθρωπότης.

Ἀντιβαίνουν δὲ εἰς τὸ ὀφειλόμενον σέβας εἰς τὴν περιουσίαν τοῦ πλησίον, οὐ μόνον πᾶν εἶδος κλοπῆς καὶ ληστείας μέχρι καπαχρήσεως καὶ κλοπῆς τοῦ δημοσίου πλούτου καὶ ἱεροσυλίας, δι' ὧν καὶ μητραλεῖται περὶ τὴν πατρίδα καὶ ἀσεβεῖς περὶ τὸ θεῖον καταντῶσιν οἱ τῇ πλεονεξίᾳ δουλεύοντες, ἀλλὰ καὶ πᾶν εἶδος αἰσχροκερδεῖας. Οὐδὲν διαφέρει τοῦ κλέπτου καὶ ἄρπαγος ὁ τοκογλύφος, καὶ ἡ ὁμότης καὶ ἀπανθρωπία αὐτῶν εἶναι στυγερώταται. Εἶδος δὲ ἄρπαγῆς καὶ ληστείας εἶναι καὶ ἡ κοινοκτημοσύνη, δι' ἧς ἠθέλησάν τινες νὰ ἐπανορθώσωσι τὰ ἀδικήματα τῶν παρελθόντων αἰώνων. Ἀλλὰ διὰ τῆς ἀδικίας δὲν ἐπανορθοῦται ἡ ἀδικία, οὐδὲ πρέπει νὰ ἀφαιρεθῇ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἐλατήριον τῆς ἐργασίας, ἐξ ἧς εὐταξία καὶ εὐημερία. Ἄν δὲ προβάλλονται πολλοὶ τὰ Κοινόδια καὶ τὴν ἐν Ἱερουσαλὴμ ἐκκλησίαν, ἵνα στηρίξωσι τὴν κοινοκτημοσύνην, πρέπει πρῶτον νὰ ἀποκτήσωσι τὴν τελειότητα καὶ ἀγιότητα ἐκείνων, οὓς ὡς παράδειγμα προβάλλονται. Ἡ μόνη ἐπανόρθωσις νῦν τῶν ἀδικημάτων εἶναι ἡ διὰ τῆς ἀγαθοεργίας ἀρχόντων τε καὶ ἀρχομένων. Τὴν ἀγαθοεργίαν οὐ μόνον ἐπιβάλλει ἡ φιλαδελφία, ἀλλὰ καὶ ἡ δικαιοσύνη, ἵνα ἀρθῇ πᾶσα ἀφορμὴ ἀδικίας.

Στυγερώτατα εἶδη ἀδικίας εἶναι ἡ στέρησις τοῦ μισθοῦ τῶν αἰκετῶν, καὶ τῆς περιουσίας τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν. Ἵνα φύγῃ δὲ τις πᾶν εἶδος ἀδικίας, πρέπει νὰ φρονῇ ὀρθὰ περὶ τῆς περιουσίας, νὰ μὴ θεωρῇ αὐτὴν σκοπὸν τοῦ βίου, ἀλλὰ ἐν ἐκ τῶν πολλῶν μέσων πρὸς τὸν ὑψηλότερον προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. Πρέπει πρὸς τούτοις νὰ ἀναλογίζηται καὶ τὰ μέγιστα δεινὰ τῆς πλεονεξίας.

3) Ὅφειλόμεν πρὸς τούτοις νὰ σεβώμεθα τὴν τιμὴν καὶ ἐλευ-

θερίαν τοῦ πλησίον. Ἐκαστος ἄνθρωπος μετὰ τῶν ἄλλων φυσικῶν χαρισμάτων ἔλαβε καὶ πνευματικὰ χαρίσματα, δι' ὧν κατορθοῖ τὸν σκοπὸν τῆς ἰδίας ὑπάρξεως καὶ δι' αὐτοῦ τούτου συντελεῖ καὶ εἰς τὸ νὰ κατορθώσῃ καὶ ἡ ἀνθρωπότης ὅλη τὸν ἴδιον σκοπόν· διότι, ὡς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συγκεντρώσῃ τις εἰς ἑαυτὸν ὅλας τὰς χεῖρας καὶ τὰ αἰσθητήρια τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, οὕτως οὐδὲ πάντα τὰ πνευματικὰ χαρίσματα, ἐφ' ὧν στηρίζονται τὰ φυσικὰ τε καὶ ἐπίκτητα δικαιώματα. Ἰερὰ εἶναι ἄρα καὶ τὰ δικαιώματα ταῦτα, καὶ ὁ σεβόμενος ταῦτα σέβεται τὸν δόντα αὐτὰ Θεὸν καὶ συνάμα ὠφελεῖται κατορθῶν τὸν ἴδιον σκοπὸν τοῦ βίου. «Πάντας τιμῆσατε», λέγει ὁ Ἀπόστολος Πέτρος (Α' Πέτρου 2, 17).

Ἐκδηλοῦμεν δὲ τὸ σέβας πρὸς τὴν τιμὴν τοῦ πλησίον, ἀναγνωρίζοντες τὰ προτερήματα τοῦ πλησίον, ἐπαινοῦντες καὶ ὑπερασπιζόμενοι αὐτὸν, προάγοντες τὸ καλὸν αὐτοῦ ὄνομα καὶ διὰ παντός τρόπου ἐκδηλοῦντες τὴν προσήκουσαν ἐκάστω τιμὴν. Ὁφείλομεν δὲ νὰ ἀπονεύωμεν τὸ προσήκον σέβας ἐκάστω οὐ μόνον διὰ τοὺς εἰρημένους λόγους, ἀλλὰ καὶ ἐξ εὐγνωμοσύνης· διότι καὶ ὁ ἐλάχιστος τῶν ἀνθρώπων εἶναι εὐεργέτης ἡμῶν. Εὐγένεια δὲ ψυχῆς ἢ εὐγνωμοσύνη.

Ἀντίθετα δὲ εἰς τὸ σέβας πρὸς τὸν πλησίον εἶναι ἔνθεν μὲν ἡ κολακεία, ἔνθεν δὲ αἱ παντοῖαι ὑβρεῖς. Ὁ κόλαξ ἢ δουλόφρων εἶναι, ἢ ἰδιοτελής, ἢ μᾶλλον ἀμφοτέρω· ὁ δὲ δεχόμενος τὰς κολακείας ἐξομοιοῦται πρὸς τοὺς κόλακας καὶ ἀπόλλυσι τὴν ἑαυτοῦ ἀξίαν. Ἀγένεια ἐπίσης ψυχῆς εἶναι νὰ παραγνωρίζῃ τις τὰ προτερήματα τοῦ πλησίον ἐκ φθόνου, καὶ διὰ λόγων καὶ ἔργων ὑβριστικῶν νὰ βλάπτῃ τὸ τιμιώτατον πρᾶγμα τοῦ πλησίον, τὴν τιμὴν καὶ ὑπόληψιν αὐτοῦ. Καὶ ὅμως τοῦτο εἶναι, ὡς μὴ ὤφειλε, τὸ συνηθέστατον ἀμάρτημα. Οὐ μόνον ἐκ φθόνου καὶ ἐκδικήσεως σπερμολογοῦμεν, ψέγομεν, σκώπομεν, διαβάλλομεν, συκοφαντοῦμεν, ὑβρίζομεν καθόλου· οὐ μόνον ἐκ φιλαυτίας, ἵνα ἀναδειχθῶμεν καὶ εὐδοκιμήσωμεν παρὰ τοῖς πολλοῖς, ταπεινοῦμεν τοὺς ἄλλους, καὶ μάλιστα τοὺς ὁμοτέχνους, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀδίκως, ἀλλὰ καὶ τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας διερχόμεθα ἀργολογοῦντες, καὶ ἡ ἀργολογία ἡμῶν περιστρέφεται περὶ τὴν διαβολὴν τῶν ἄλλων καὶ σπερ-

μολογίαν καὶ πᾶσαν γλωσσαλγίαν, ἐπιλανθανομένων το τοῦ Σωτῆρος· «Μὴ κρίνετε, ἵνα μὴ κριθῆτε» (Ματθ. 7, 1) καὶ το τοῦ Ἀποστόλου· «Σὺ τίς εἶ ὁ κρίνων ἀλλότριον οἰκέτην;» (Ῥωμ. 14, 4). Λέγει δὲ πάλιν ὁ Σωτὴρ· «Τί βλέπεις τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου, τὴν δὲ ἐν τῷ σῷ ὀφθαλμῷ δοκὸν οὐ κατανοεῖς;» (Ματθ. 7, 3). Ἐκ μοχθηρίας δὲ καὶ ἀναισχυντίας προέρχονται αἱ κατὰ πρόσωπον ὕβρεις, αἱ σαρκασμοὶ καὶ πᾶν εἶδος δηκτικῶν ἐκφράσεων, καὶ μάλιστα ἡ προσβολὴ τοῦ πλησίον διὰ τὰς φυσικὰς ἐλλείψεις. Διὰ τὰ διάφορα εἶδη τῶν ὕβρεων ἐπάθεν ἡ ἀνθρωπότης πολλῶ πλείω δεινὰ, ἢ δι' ἄλλα ἀδικήματα. Λόγος πολλὰκις ψυχρὸς κατέστρεψε καὶ πόλεις καὶ ἔθνη. Ἐμφαντικώτατα παριστᾷ τὸ δεινὸν τῆς γλωσσαλγίας ἡ κοινὴ παροιμία· «Ἡ γλωσσα κόκκαλα δὲν ἔχει καὶ κόκκαλα τσακίζει». Οἱ ἀστεῖσμοι δὲ καὶ ἡ κωμωδία, ὅταν ὑπερβάλωσι τὰ ὅρια τῆς κοσμιότητος, μεταβάλλονται εἰς ἀναισχυντίαν καὶ ὕβρεις.

Ἄλλ' ἐνῷ εἶναι κακὴς ἐν γένει τὸ ὑβρίζειν τὸν πλησίον, καθήκον εἶναι τοῦναντίον τὸ ἐξελέγχειν τοὺς ἀγύρτας καὶ ἀπατεῶνας καὶ λαοπλάνους καὶ τὸ ἀποτροπιάζεσθαι καὶ στηλιτεύειν τὰ ἀδικήματα τῶν ἄλλων· παράδειγμα τούτου ἔστω αὐτὸς ὁ Κύριος ἡμῶν, ὁ στηλιτεύσας τοὺς ὑποκριτὰς Φαρισαίους. Ἡ κοινὴ δὲ γνώμη εἶναι ὁ μέγιστος χαλινὸς καὶ τὸ μέγιστον φόβητρον τῶν ἀδικημάτων τῆς πολιτείας. Ὁ τοιοῦτος ἐν γένει ἐλεγχος εἶναι ἄμυνα καὶ φάρμακον ἀλεξιτήριον τῆς κοινωνίας. Ἄλλ' ἐνῷ καταδικάζομεν τὰς πράξεις, πρέπει νὰ φειδόμεθα καὶ διορθώμεν τὸν ἀδικοῦντα. Καὶ ἐν τῇ αὐστηρότητι πρὸς τὸν πλησίον ἀνάγκη κοσμιότητος καὶ φιλανθρωπίας.

Προσβάλλομεν δὲ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου ἰδίως, ὅταν καταβιδάσωμεν αὐτὸν, τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, εἰς τὸν κτηνώδη βίον τῆς δουλείας καὶ τοῦ ἐξανδραποδισμού. Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη κατέρωθωσεν ἤδη νὰ ἐξαλειφθῇ ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς τὸ δνείδος τοῦτο τῆς ἀνθρωπότητος. Εἶθε δὲ καὶ τὰ ὅμοια δνείδη τῆς δουλείας τῶν ἐθνῶν νὰ ἐξαλειφθῶσιν!

6) Περὶ φιλαδελφίας, ἥτοι ἀγαθοεργίας.

Διὰ μὲν τῆς δικαιοσύνης ἄρχεται ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον, ἀλλὰ δὲν δύναται αὕτη νὰ στερεωθῇ ἐν ἡμῖν καὶ νὰ ἐκριζωθῇ ἀπὸ τῆς καρδίας ἡμῶν ἢ ἐχθρα καὶ τῶν παρεπομένων αὐτῇ κακῶν τὸ σημεῖον ἄνευ τῆς προόδου τῆς ἀγάπης εἰς τὴν ἀγαθοεργίαν. Ἀρχεται δὲ ἡ πρόδος αὕτη διὰ συμπαθείας καὶ διαλλαγῆς μετὰ τοῦ πλησίον καὶ δι' εἰλικρινείας καὶ φιλίας, καὶ προβαίνει εἰς τὴν ἐλευθερίτητα καὶ ἐλεημοσύνην πρὸς διατήρησιν τῆς ζωῆς καὶ διόρθωσιν τῶν ἀδικημάτων, προβαίνει καὶ εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ πλησίον, εἴτε διὰ διδασκαλίας, εἴτε διὰ τοῦ καλοῦ παραδείγματος.

1) Πρέπει νὰ ἀρχίσῃ ἡ πρόδος τῆς ἀγάπης τοῦ πλησίον διὰ συμπαθείας καὶ διαλλαγῆς, εἰρήνης καὶ ὁμονοίας. Ἡ συμπαθία εἶναι ὁ ἔμφυτος ἐκεῖνος πυρὴν τῆς ἀγάπης ὁ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ φυτευθεὶς ἐν τῇ καρδίᾳ ἡμῶν, ἵνα καρποφορήσῃ ἡ ἀγάπη τῶν ὁμοίων ἡμῖν ἀνθρώπων, τῶν ὁμοιοπαθῶν καὶ τὴν αὐτὴν ὑψηλὴν κλήσιν ἐχόντων. Ὁφείλομεν λοιπὸν νὰ μὴ μαράνωμεν τὴν ἱερὰν ταύτην παρακαταθήκην διὰ τῆς ἐχθρας, ἀλλὰ νὰ ἀρωμεν πᾶσαν ἀφορμὴν διὰ τῆς συγχωρήσεως τῶν ἐχθρῶν. Ἀναμνηστέον ἐνταῦθα τὰ ὑψηλὰ λόγια τοῦ Σωτῆρος περὶ τῆς ἀγάπης τῶν ἐχθρῶν (ἔρα §§ 22, 20, καὶ εἴτι ἄλλο) καὶ τὰ χρυσᾶ λόγια τοῦ Ἀποστόλου: «Μὴ νικῶ ὑπὸ τοῦ κακοῦ, ἀλλ' ἐν τῷ ἀγαθῷ νίκα τὸ κακόν» (Ῥωμ. 12, 21). Ἀναμνηστέον καὶ ταῦτα τοῦ Σωτῆρος: «Ἐὰν ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ἀφήσει καὶ ὑμῖν ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος» (Ματθ. 6. 14). Ἀναμνηστέον καὶ τοῦτο, ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ προσφέρῃ τὸ δῶρόν του τῷ Θεῷ, ἐὰν μὴ διαλλαγῇ πρὸς τὸν πλησίον (Ματθ. 5, 23—24). Ἐχωμεν δ' ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ὑψηλὸν παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ οὐρανοῦ Πατρὸς: «γίνεσθε οἰκτίρμονες, καθὼς καὶ ὁ πατὴρ ὑμῶν οἰκτίρμων ἐστίν», λέγει ὁ Σωτὴρ (Λουκ. 6, 36. ἔρα καὶ τὴν λαμπρὰν παραβολὴν περὶ τοῦ πονηροῦ καὶ ἀσπλαγγχοῦ δούλου παρὰ Ματθ. 18, 21—35). Τῆς εὐσπλαγγχίας καὶ χρηστότητος καὶ ἀγαθότητος αὐτοῦ ἔδωκεν ὁ Θεὸς λαμπρὸν παράδειγμα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ σωτηρίᾳ: διότι, ἐνῷ ἡμεθα ἁμαρτωλοὶ καὶ ἄξιοι αἰωνίων βασάνων ἐνώπιον τῆς θείας δικαιο-

σύνης, οὐ μόνον ἐπεικὴς καὶ χρηστός πρὸς ἡμᾶς τοὺς ἀχαρίστους καὶ πονηροὺς ἀπεδείχθη, ἀλλὰ καὶ ἀπέδειξε τὴν μεγίστην ἀγάπην πρὸς ἡμᾶς, δοὺς τὸν Μονογενῆ αὐτοῦ Υἱόν, ἵνα σταυρωθῇ ὑπὲρ ἡμῶν. Ὡστε κατανοοῦμεν ἥδη τὸ ὑψηλὸν παράγγελμα τοῦ Σωτῆρος πρὸς τὸν Ἀπόστολον Πέτρον, ὅτι ἕως ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ, ἥτοι πάντοτε, πρέπει νὰ συγχωρῇ τις τὸν ἀδελφόν του (Ματθ. 18, 22.), καὶ οὐδέποτε νὰ μνησικακῇ ὡς ἡ κάμηλας, ἀλλὰ καὶ νὰ συγχωρῇ καὶ νὰ ὠφελῇ τὸν ἐχθρόν. Ὁ μένων ἐν τῇ ἐχθρᾷ εἶναι μισόκαλος, ἀγενὴς καὶ μοχθηρὸς, καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ γείνη ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ καὶ ἑαυτοῦ, γενόμενος ἀπαδὸς τῶν πονηρῶν πνευμάτων. Οὐ μόνον δὲ οφείλομεν νὰ ἔχωμεν εἰρήνην πρὸς ἀλλήλους, ἀλλὰ καὶ νὰ ἡμεθα καὶ εἰρηνοποιοί. Οἱ τοιοῦτοι δὲ ἀποκαλοῦνται υἱοὶ Θεοῦ κατ' ἐξοχὴν ἐν ταῖς μακαρίσμασι.

Πρέπει πρὸς τοῦτοις νὰ καθαιρέσωμεν τὴν φιλαυτίαν ἡμῶν καὶ διὰ τῆς εἰλικριείας, ἀφαιροῦντες πάντα ὄλον ἐκ τῆς καρδίας ἡμῶν καὶ πᾶν ψεῦδος ἐκ τῶν χειλέων, καὶ ἀπαδεικνύμενοι φιλαλήθεις. Οἱ καθαροὶ τὴν καρδίαν τὸν Θεὸν ὁφονται, κατὰ τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Σωτῆρος (Ματθ. 5, 8.), οἱ δὲ τὸ ψεῦδος εἰς τὰ χεῖλη ἔχοντες εἶναι υἱοὶ τοῦ πατρὸς τοῦ ψεύδους (Ἰωάν. 8, 44), ἐνῷ οἱ υἱοὶ τῆς ἀληθείας εἶναι υἱοὶ τοῦ Θεοῦ· διότι καὶ ὅλος ὁ Χριστιανισμὸς ἀλήθεια λέγεται πολλacha τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου. Ὑπὸ πάντων τῶν ἐπισηματέρων χριστιανῶν ἠθικολόγων καταδικάσθη καὶ αὐτὸ τὸ ἐξ ἀνάγκης ψεῦδος· διότι ὅπωςδῆποτε μολύνει τὸν πρæπορικὸν λόγον, τὸ πνευματικώτατον τοῦτο πρεῖδν καὶ τὴν τελειοτάτην εἰκόνα τῆς ψυχῆς. Μόνον δὲ ὑπὸ τινων ἐπιδοκιμάζεται κατὰ τι, ἢ μᾶλλον δὲν κατακρίνεται, τὸ ἐξ ἀνάγκης ψεῦδος πρὸς σωτηρίαν τοῦ πλησίον· διότι θεωρεῖται ὡς τρόπος ἀμύνης. Μόνοι δὲ οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον (καὶ μάλιστα οἱ λεγόμενοι Διπλωμάται) θεωροῦσι τὸ ψεῦδος καὶ τὴν ἀπάτην, ὡς τι τῶν ὧν οὐκ ἄνευ. Ἀλλὰ θεωροῦσιν οὕτως ἐκεῖνοι, ὅσοις οὐδὲν μέλλει περὶ ἠθικῆς, ἀλλὰ μόνον περὶ τῶν συμφερόντων τοῦ Κράτους καὶ πρὸς ἄλλο Κράτος ἐχθρικῶς διάκεινται, μέτρον ἔχοντες τὴν ἐθνικὴν φιλαυτίαν. Εἶναι δὲ καὶ τινες, οἱ ὅποιοι τὸ ψεῦδος καὶ τὴν ἀπάτην προτέρημα καὶ τέχνην λόγιζονται εἰς τὸ προᾶγεσθαι καὶ

εὐδοκιμεῖν, τὴν ἰδίαν φιλαυτίαν ὑπεράνω τοῦ κοινῇ συμφέροντος τιθέμενοι. Ἄλλ' οἱ τοιοῦτοι, πλάνοι καὶ ἀλάστορες ὄντες, εὐδοκίμοις μόνον παρὰ νοσοῦσι δεινὴν νότον.

Ἡ *φιλία* οὐδὲν διαφέρει κατ' οὐσίαν τῆς καθολικῆς ἀγάπης τοῦ πλησίον. Ἄλλ' ἐπειδὴ οὐ πάντες ἀγαπῶσιν εἰλικρινῶς, ἵνα καὶ αὐτοὺς ἀνταγαπῶσιν οἱ ἄλλοι, διὰ τοῦτο καὶ οἱ καλοὶ κἀγαθοὶ πρὸς πάντας μὲν εἶναι εὐπροσῆγοροι καὶ φιλόφρονες, φιλοῦσι δὲ μόνους τοὺς ὁμοίους αὐτοῖς· διότι ἐνταῦθα μόνον δύναται νὰ εὐδοκιμήσῃ ὁ ἐνωτικὸς δεσμὸς τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τὸν ὥραϊον καὶ γενναῖον καρπὸν τῆς φιλίας. Ὅπου δὲ εἶναι σπανία ἡ φιλία, ἐκεῖ εἶναι σπάνις καὶ ἀγάπης καθόλου. Δῆλον δὲ διὰ τί ἡ φιλία εἶναι πολλάκις ἀνωτέρα καὶ αὐτῶν τῶν συγγενικῶν δεσμῶν· διότι, ἐνῷ οἱ συγγενεῖς διὰ τὸν φυσικὸν δεσμὸν δύνανται νὰ γείνωσι φίλτατοι, ἐὰν ᾧσιν ἀγαθοί, διὰ τὴν μοχθηρίαν ὅμως καὶ πλεονεξίαν καθίστανται ἐχθιστοὶ καὶ λύπης καὶ οἴκτου πρόξενοι.

2) Διὰ τῆς ἐλεημοσύνης καὶ ἐλευθεριότητος, ἅπερ καὶ ἀγαθοεργία καὶ εὐποιία κατ' ἐξοχὴν καλοῦνται, ἀπαλλάττομεν τὸν πλησίον τῶν περὶ τὸ σῶμα συμφορῶν, ἵνα δυνηθῶμεν νὰ ὠφελήσωμεν αὐτὸν καὶ τὰ περὶ τὴν ψυχὴν. Διὰ τοῦτο καὶ προηγεῖται ἡ ἐλεημοσύνη πάσης ἄλλης ἀγαθοεργίας, καὶ πρὸ παντὸς ταύτην ἀπαιτεῖ ὁ Θεός, καὶ αὕτη ἐκαρποφόρησεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ κατὰ πρῶτον λόγον. Διὰ τῆς ἐλεημοσύνης δὲ οὐ μόνον ὠφελοῦμεν τὸν πλησίον, ἀλλὰ καὶ ἀποζημιούμεν καὶ διορθούμεν τὰ μὴ ἄλλως ἐπανορθούμενα ἀδικήματα τοῦ πλησίον. Ἐξ ἀδικιῶν καὶ τοκογλυφίας καὶ ἀπάτης, ἔστω καὶ εὐλογοφάγους, πλουτοῦσιν οἱ πλείστοι· διὰ τοῦτο καὶ λέγεται ὅτι ἡ ἐλεημοσύνη καλύπτει πληθὸς ἁμαρτιῶν, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς ὡς αὐστηράν ἐντολὴν ἐπιβάλλει καὶ οὐχὶ ὡς ἀπλῆς προαιρέσεως ἔργον.

Καὶ δὴ οὐ μόνον πολλαχοῦ τῆς Γραφῆς ἐντέλλεται ὁ Θεὸς καὶ διὰ τῶν Προφητῶν καὶ Ἀποστόλων τὴν ἐλεημοσύνην, ἀλλὰ καὶ ὅταν μέλλῃ κρίνειν τὸν Κόσμον, κατὰ τὰ ἔργα τῆς ἐλεημοσύνης ἰδίως ἀποδώσει ἑκάστῳ, λέγων· «Ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἐνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε» (Ματθ. 25, 40· καὶ τὰνάπαλιν 45.)· «Ἐλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν», λέγει καὶ

διὰ τοῦ Προφήτου Ὡση (6, 6). Καὶ οἱ Ἀπόστολοι δὲ τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνουσι· «Τῆς δὲ εὐποιίας καὶ κοινωνίας μὴ ἐπιλανθάνεσθε· τοιαύταις γὰρ θυσίαις εὐαρεστεῖται ὁ Θεὸς» (Ἑβρ. 13, 16). Μάλιστα ὁ Θεὸς Ἰακώβος λέγει· «θηρσκειά καθαρὰ καὶ ἀμίαντος παρὰ τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ αὕτη ἐστίν, ἐπισκέπτεσθαι ὀρφανοὺς καὶ χήρας ἐν τῇ ὀλίψει αὐτῶν, ἄσπιλον ἑαυτὸν τηρεῖν ἀπὸ τοῦ κόσμου» (Ἰακ. 1, 27). Ἀλλαχοῦ δὲ, ἵνα ἀποδείξῃ ὅτι οὐδεὶς ὠφελεῖ ἢ πιστὶς ἄνευ τῶν ἔργων, λέγει· «Ἐάν τις ἀδελφὸς ἢ ἀδελφὴ γυμνοὶ ὑπάρχωσι, καὶ λειπόμενοι ὥς τῆς ἡμέρας τροφῆς, εἴπῃ δέ τις αὐτοῖς ἐξ ὑμῶν, ὑπάγετε ἐν εἰρήνῃ, θερμαίνεσθε καὶ χορτάζεσθε, μὴ δῶτε δὲ αὐτοῖς τὰ ἐπιτήδεια τοῦ σώματος, τί τὸ ὄφελος;» (2, 15, 16).

Ὁφείλουσι δὲ κατὰ πρῶτον λόγον οἱ πλούσιοι νὰ ἐλεῶσιν· «Ὃς δ' ἂν ἔχῃ τὸν βίον τοῦ κόσμου, καὶ θεωρῇ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ χρεῖαν ἔχοντα, καὶ κλείσῃ τὰ σπλάγχνα αὐτοῦ ἀπ' αὐτοῦ, πῶς ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ μένει ἐν αὐτῷ;» (Ἰωάν. Α'. Ἐπιστ. 3, 17). Ἀλλὰ καὶ ἕκαστος ὀφείλει κατὰ τὸ δυνατόν νὰ ἐλεῇ· «Τὰ ἐνόντα ὁδοῦ ἐλεημοσύνην» (Λουκ. 11, 41)· διότι πάντες ἡλεήθημεν παρὰ Θεοῦ, καὶ πάντα παρ' αὐτοῦ ἔχομεν ὅ,τι ἂν ἔχωμεν. Δυνάμεθα δὲ νὰ ἐλεῶμεν οὐ μόνον διὰ χρημάτων καὶ διαφόρων προσφορῶν, ἀλλὰ καὶ παρέχοντες ἐργασίαν εἰς τοὺς ἀπόρους, προστατεύοντες τὰ ὀρφανὰ καὶ τὰς χήρας, συνεργοῦντες εἰς τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν ἐν αἰχμαλωσίᾳ, παραμυθούμενοι τοὺς πένθοντες, ποτίζοντες καὶ διὰ ψυχροῦ ὕδατος, ὅταν οὐδὲν ἄλλο ἔχωμεν νὰ προσενέχωμεν· «Καὶ ὅς ἐάν ποτίσῃ ἓνα τῶν μικρῶν τούτων ποτήριον ψυχροῦ μόνον εἰς ὄνομα μαθητοῦ, ἀμήν λέγω ὑμῖν, οὐ μὴ ἀπολέσῃ τὸν μισθὸν αὐτοῦ» (Ματθ. 10, 42). Ἐννοεῖται δὲ ὅτι πρέπει κατὰ πρῶτον λόγον νὰ φροντίζωμεν περὶ τῶν αἰκείων καὶ τῶν κατεπεύγουσαν ἀνάγκην βοήθειας ἐχόντων καὶ εἴτα περὶ τῶν ἄλλων, καὶ ὅτι, δὲν πρέπει διὰ τῆς ἐλεημοσύνης νὰ ἐνισχύωμεν τὴν ἀκηρίαν.

Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ὑπέδειξεν ὅτι ἡ ἐλεημοσύνη δὲν πρέπει νὰ γίνηται πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις, ἵνα ἔχῃ ἀξίαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ· θέλει, εἰ δυνατόν, νὰ μὴ γινώσκῃ ἡ ἀριστερὰ χεὶρ τί ποιεῖ ἡ δεξιὰ (Ματθ. 6, 2—4). *Ἰλαρόν δὲ δόξα*

ἀγαπᾷ ὁ Θεός, κατὰ τὸν Ἀπόστολον (Β'. Κορινθ. 9, 7). Οὐ μόνον δὲ ἀναλογιζόμενός τις τὰ εἰρημένα διατίθεται πρὸς τὴν ἐλεημοσύνην, ἀλλὰ καὶ ἐπισκεπτόμενος τὴν καλὴν τῶν πασχόντων καὶ ἀναλογιζόμενος ἡλικίαν δεινῶν ἀπαλλάσσεται ἡ κοινωνία διὰ τῆς ἐλεημοσύνης, καὶ μάλιστα διὰ τῆς ἐλευθεριότητος καὶ μεγαλοδωρίας.

Περὶ τῶν ὠραίων καὶ γενναίων καρπῶν τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης εἴρηται πολλάκις τὰ δέοντα. Ἐνταῦθα δὲ σημειωτέον μόνον ὅτι θάλλει ἐτι ἡ ἀγάπη αὕτη παρ' ἡμῖν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ γενναῖα κληροδοτήματα καὶ διάφορα φιλανθρωπικά καταστήματα, τὰ ἐκ τῆς μεγαλοδωρίας τῶν φιλογενῶν καὶ αἰδιμῶν εὐεργετῶν τοῦ ἔθνους. Τὸ πλῆθος δὲ τῶν Μοναστηρίων μαρτυροῦσι περὶ τῆς καὶ ἄλλοτε μεγαλοδωρίας τοῦ ἔθνους ἡμῶν πρὸς ἀγαθοεργίαν.

3) Διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ ἡθικῆς αἰκοδομῆς τοῦ πλησίου γινόμεθα ὠφέλιμοι αὐτῷ εἰς τὰ τὴν ψυχὴν του ἀφορῶντα. Ἀλλὰ πρὶν οὕτως ὠφελήσωμεν τὸν πλησίον, εἴλωμεν νὰ φύγωμεν κατὰ πρῶτον τὴν βλάβην αὐτοῦ, νὰ φύγωμεν τὰ σκάνδαλον καὶ τὴν συνέργειαν εἰς πᾶν κακόν.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει μαθητὴς καὶ ἐν πᾶσι χρήζει βοηθείας καὶ χειραγωγίας, ἄχρις οὗ καταντήσῃ εἰς ἄνδρα τέλειον. Ἐπὶ πολὺν χρόνον ἡμεῖς νήπιοι καὶ παῖδες, ὥστε ἂν ἀφελθῶμεν ἄνευ διδασκαλίας καὶ παιδαγωγίας, τότε, ἂν μὲν εὐρεθῶμεν εἰς ἔρημον τόπον, γινόμεθα ἄγριοι (ἂν μὴ ἀποθάνωμεν), ἂν δὲ μεταξὺ ἀνθρώπων ἐρρίμμενοι, διὰ τὴν ἄφυτον βοήθειαν εἰς τὸ κακόν, καταντούμεν ἀγγεῖα πάσης κακοηθείας, ἐξαχρευσμένων καὶ τῶν τυχόν λαμπρῶν φυσικῶν προτερημάτων. Μέγα λοιπὸν τὸ κακὸν καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς, εἰ μὴ ὑπῆρχε παρὰ τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἡ ἀγαθοεργία αὕτη ἢ οὐ μόνον ἀπαλλάττουσα τὸν ἄνθρωπον τοσούτων καὶ τηλικούτων δεινῶν, ἀλλὰ καὶ προέχουσα αὐτὸν εἰς τὸν ὑψηλὸν αὐτοῦ προορισμόν. Ἐντεῦθεν πᾶσα πρόδος καὶ εὐημερία, καὶ ὅπως ἀγνώμονες καὶ ἀνθρωποκτόνοι εἶναι οἱ μὴ συντελοῦντες κατὰ τὸ δυνατόν εἰς τὸ ἱερώτατον πρᾶγμα, εἰς τε τὰ διάφορα εἶδη τῶν Ἀσύλων (Ὁρφανοτροφεῖα κτλ.) καὶ εἰς τὰ διάφορα παιδαγωγεῖα. Καὶ πάντες μὲν δὲν δύνανται εἰς πάντα

νὰ συντελέσωσιν, ἀλλὰ τῆς μὲν οἰκοδομῆς καὶ διδασκαλίας μέλει ἰδίως ταῖς ὑπερεχούσαις ἐξουσίαις καὶ τοῖς διδασκάλοις καὶ πνευματικοῖς πατέρεσιν. Πάντες ὅμως δυνάμεθα νὰ διορθώμεν τὸν πλησίον, νὰ συντελώμεν διὰ χρημάτων εἰς τὴν διδασκαλίαν, νὰ μεταδίδωμεν εἴ τι γινώσκωμεν καλόν, νὰ οἰκοδομῶμεν διὰ τοῦ καλοῦ παραδείγματος· ἂν δὲ μηδὲν ἄλλο ἔχομεν, νὰ μὴ σκανδαλίζωμεν καὶ συνεργῶμεν εἰς τὸ κακόν.

Ἄν τὸ καλὸν παράδειγμα συντελεῖ τὰ μάλιστα εἰς οἰκοδομὴν τοῦ πλησίον καὶ μεγίστην δύναμιν ἔχει, τὸ σκάνδαλον ἀσυγκρίτῳ λόγῳ ἐπηρεάζει τὸν πλησίον καὶ μάλιστα τοὺς ἀσθενεστέρους τῶν ἀδελφῶν διὰ τὴν ἡλικίαν καὶ ψυχικὴν κατάστασιν, καὶ ὅταν μάλιστα τὸ σκάνδαλον προέρχεται παρὰ γεραιτέρων, καὶ πρεσβυτέρων, καὶ μάλιστα παρ' ἐκείνων, ἐξ ὧν μᾶλλον ἔπρεπε νὰ λάμπῃ τὸ φῶς τοῦ καλοῦ παραδείγματος. Τὸ σκάνδαλον, δι' οὗ πειράζομεν τὸν πλησίον, γίνεται διὰ λόγων, δι' ἔργων καὶ διὰ κακοῦ παραδείγματος· καὶ ὅταν μὲν γίνηται ἐπίτηδες, τότε μεγίστη ἡ εὐθύνη καὶ ὁ τοιοῦτος οὐδὲν διαφέρει τοῦ πατρὸς τοῦ σκότους καὶ τοῦ ἀπ' ἀρχῆς ἀνθρωποκτόνου. Κατὰ τῶν τοιούτων εἶπεν ἰδίως ὁ Κύριος· «Οὐαὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ, δι' οὗ τὸ σκάνδαλον ἔρχεται» (Ματθ. 18, 7.); καὶ μάλιστα κατὰ τῶν σκανδαλιζόντων τὸν πλησίον εἰς τὰ ἱερωτάτα· «Ὅς ἂν σκανδαλίσῃ ἓνα τῶν μικρῶν τούτων τῶν πιστερόντων εἰς ἐμὲ, συμφέρει αὐτῷ ἵνα κρεμασθῇ μύλος ὀνίκας ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ, καὶ καταποντισθῇ ἐν τῷ πελάγῃ τῆς θαλάσσης» (Αὐτῇ, στίχ. 6). Πολλάκις γίνεται τις αἰτίας σκανδάλων διὰ τὴν ἀδιαφορίαν, γινώσκων μὲν ὅτι εἶναι σκανδαλώδης ἡ διαγωγὴ του, ἀλλὰ μὴ φροντίζων ἂν σκανδαλίζωνται οἱ ἄλλοι. Καὶ τῶν τοιούτων μεγάλη ἡ εὐθύνη, αὐξάνουσα ἢ ἐλαττουμένη ἐκ τῶν περιστάσεων, περὶ ὧν εἴρηται ἐν τῷ περὶ διαφορᾶς τῶν ἡθικῶν ἔργων (ἔρα § 15). Τὰ τοιαῦτα δὲ σκάνδαλα εἶναι τὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συμβαίνοντα, καὶ τὰ μεγάλα τούτων ὀφείλει ἡ ἐξουσία νὰ ἄρῃ ἐκ τοῦ μέσου. Συνήθως δὲ σκανδαλίζομεν ἀλλήλους δι' ἄγνοίαν, ἐμμέσως πως καὶ διὰ μικρά. Μακρότερος δὲ ὁ φροντίζων νὰ καθαρίσῃ ἑαυτὸν καὶ ἀπὸ τοῦ μολυσμοῦ τούτου. Σκάνδαλον ὅμως δὲν εἶναι, ἂν σκανδαλιθῶσι τινὲς ἐκ τῶν λόγων ἢ

ἔργων τοῦ ἐκπληροῦντος τὸ ἴδιον καθήκον. Ἐνταῦθα πταίουςι μόνον οἱ σκανδαλιζόμενοι.

Ὁ συνεργῶν τῷ πλησίον εἰς τὸ κακὸν οὐ μόνον γίνεται αὐτουργὸς τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ καὶ γίνεται αἷτις πολλάκις καὶ τὸ νὰ κακουργῇ ὁ πλησίον· διότι ἐκεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λαμβάνει χώραν συνέργεια, ὅπου δὲν εἶναι δυνατόν ἢ εὐκόλον νὰ κακουργήσῃ εἷς καὶ μόνος· ὥστε διπλὴν ἀδικεῖ ἀδικίαν ὁ συνεργῶν, καὶ ἐπομένως μέγα τὸ κακὸν καὶ ἐν τοῖς μικροῖς αὐτοῖς ἔργοις. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀπόστολος ἀπαγορεύει καθόλου πᾶσαν συνέργειαν εἰς τὸ κακόν· «Μὴ κοινῶναι ἁμαρτίας· ἀλλοτρίαις. Σεαυτὸν ἀγνὸν τήρει» (Α'. Τιμ. 5, 22).

§ 24. *Περὶ τῆς ἀγάπης καὶ δικαιοσύνης ἐν ταῖς διαφόροις κοινωνικαῖς σχέσεσιν.*

Εἶδομεν ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον, ἥτις καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀγάπη καλεῖται, παρίσταται κατὰ διαφόρους περιστάσεις ὡς δικαιοσύνη, ἥτοι ὡς μετ' ἀγάπης καὶ εἰλικρινείας τήρησις τῶν δικαιωμάτων τοῦ πλησίον. Ἄλλ' οὔτε ἡ ἀγάπη ὡς περιληπτικὴ τῆς δικαιοσύνης, οὔτε ἡ δικαιοσύνη ὡς μέρος τῆς ἀγάπης δύνανται νὰ τηρηθῶσι καὶ προαχθῶσι καὶ καρποφορήσωσιν, ἂν μὴ καλλιεργηθῶσι καὶ βλαστηθῶσιν ἐν τῇ μικρᾷ κοινωνίᾳ τῆς οἰκογενείας, καὶ τηρηθῶσι καὶ προαχθῶσιν ἐν τῇ μεγάλῃ κοινωνίᾳ τῆς πολιτείας. Ὡς δὲ φύσει κοινωνικὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐν τῇ μετὰ τῶν ἄλλων κοινωνίᾳ μόνον κατορθοῖ τὸν ὑψηλὸν αὐτοῦ προορισμόν, οὕτω καὶ φύσει ἐκάστη κοινωνία, ὡς καὶ ἕκαστος ἄτομον, ἔχει ἴδια προτερήματα, ἴδιον προορισμόν, καὶ συντελεῖ εἰς ἐπίτευξιν τοῦ καθολικοῦ σκοποῦ τῆς ἀνθρωπότητος, ὅταν αἱ ποικίλαι κοινωνίαι συναπαρτίξωσι πολὺφωνον μὲν, ἀλλὰ καλλίφωνον καὶ παναρμόνιον ὄργανον.

Ἐντεῦθεν δὲ ὁκλον ὅτι διὰ τῆς κοινωνίας κατορθοῦμεν νὰ μάθωμεν καὶ ἐκπληρώσωμεν πάντα τὰ καθήκοντα καὶ νὰ κατορθώσωμεν πάσας τὰς ἀρετάς, καὶ ὅτι εἶναι τι καθ' ἑαυτὸ μέγα ἀγαθὸν ἡ κοινωνία, καὶ μέγα ἄρα καθήκον καὶ ἀπαραίτητον τὸ τη-

ρεῖν τὴν ἐν αὐτῇ τάξιν καὶ προάγειν τὴν εὐκοσμίαν. Ἀπλὸν ἐπίσης καὶ τοῦτο ὅτι τὰ αὐτὰ καθήκοντα πρὸς τὸν πλησίον καθόλου λαμβάνουσι διαφόρους μορφὰς καὶ βαθμοὺς κατὰ τὰς διαφόρους κοινωνικὰς σχέσεις. Τὸ σέβας πρὸς τὸν πλησίον ὡς ἄτομον, ἄλλου βαθμοῦ εἶναι καὶ ἄλλας ὀνομασίας ἔχει ἐν τῇ οἰκογενείᾳ καὶ ἄλλας ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ ἐκκλησίᾳ. Ἄν δὲ καὶ τὴν ζωὴν ἡμῶν αὐτὴν προσφέρομεν ὑπὲρ τοῦ ατόμου, πολλῶν δὲ μᾶλλον ὀφείλομεν τοῦτο ὑπὲρ γονέων καὶ ἀδελφῶν, ὑπὲρ πατρίδος καὶ ἐκκλησίας. Οὐχ ἥττον ὅμως ὀφείλομεν μὲν ὑπὲρ τῶν οἰκείων προνοεῖν κατὰ πρῶτον λόγον· διότι κατὰ τὸν Ἀπόστολον «Εἰ δέ τις τῶν ἰδίων καὶ μάλιστα τῶν οἰκείων οὐ προνοεῖ, τὴν πίστιν ἥρνηται, καὶ ἐστὶν ἀπίστου χείρων» (Α΄ Τιμόθ. 5, 8). Ἀλλὰ, ἐνῶ κατὰ πρῶτον λόγον περὶ τῶν οἰκείων κατὰ σὰρκα καὶ τῶν ὁμογενῶν καὶ οἰκείων τῇ πίστει φροντίζομεν, δὲν πρέπει γὰρ ἐπιλανθάνωμεθα ὅτι καὶ πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀδελφοὶ ἡμῶν καὶ τέκνα τοῦ αὐτοῦ Οὐρανίου Πατρὸς· ὅτι ἄνευ καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων δὲν κατορθύεται ὁ καθολικὸς τοῦ ἀνθρώπου σκοπός· ἄνευ τῆς ἀγάπης καὶ εἰρήνης καὶ ἀγαθοεργίας πρὸς πάντας οὐδέποτε καὶ ἡ ἰδιαιτέρα κοινωνία εἰς ἣν ἕκαστος ἀνήκει, δύναται γὰρ εὐδοκιμήσῃ καὶ ἡ συχίαν ἄγῃ.

α) Περὶ τῆς ἐν τῇ οἰκογενείᾳ ἀγάπης.

Ἀρχὴ καὶ κρηπὶς πάσης κοινωνίας εἶναι ἡ οἰκογένεια, ἐν ᾗ ὁ στενὸς φυσικὸς σύνδεσμος συντελεῖ τὰ μάλιστα εἰς τὴν γένεσιν καὶ πρόοδον τῆς ἐμφύτου ἀγάπης τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ πλησίον. Ἐν τῇ μικρᾷ κοινωνίᾳ τῆς οἰκογενείας καταρτίζεται ἡ μεγάλη κοινωνία τῆς πολιτείας· διότι ὁ καλὸς πατὴρ καὶ οἰκογενειάρχης γίνεται καὶ καλὸς πατὴρ τοῦ ἔθνους· ὁ ἐμφορηθεὶς σεβασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς γονεῖς υἱὸς καὶ ἀδελφικῆς ἀγάπης καὶ καλῶς παιδαγωγηθεὶς, σέβεται προθύμως καὶ εὐγνωμόνως τοὺς πατέρας τοῦ ἔθνους πάντας, ἀγαπᾷ καὶ τοὺς ἄλλους ἀδελφοὺς, οὐ μόνον μὴ ἀδικῶν, ἀλλὰ καὶ ὠφελῶν καὶ πρὸς πάντας εὐπροσῆγορος καὶ φιλόφρων καὶ εὐεργετικὸς ἀποδεικνύμενος· καθίσταται τέλος ἀγαθὸς οἰκογενειάρχης, γεραρὸς πατὴρ καθόλου.

Διὰ τοῦτο ἐκεῖναι αἱ κοινωνίαι συγκρατοῦνται καὶ ἀκμάζουσιν, ὅσας ὠκοδόμησε μὲν ὁ Κύριος, ἀλλὰ καὶ καλῶς ἦσαν καὶ εἶναι συνηρμοσμένοι ἐν τῇ οἰκογενείᾳ. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἄριστος Πατριάρχης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπὸ τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀδραάμ ἤρξατο τῆς παιδαγωγίας, καὶ παρεσκεύασε τὴν ζύμην ἐκείνην τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ κατέβαλε τὰ στερεὰ θεμέλια αὐτῆς.

Ἀρχεται δὲ ἡ ἐν τῇ οἰκογενείᾳ ἀγάπη ἀπὸ τοῦ γάμου καὶ τοῦ ἐντεῦθεν φίλτρου τῶν γονέων πρὸς ἀλλήλους καὶ τῆς στοργῆς πρὸς τὰ τέκνα, προβαίνει εἰς τὸ σέβας καὶ στοργὴν τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τὴν ἀγάπην καὶ τὴν φιλότητα τῶν ἀδελφῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τοὺς οἰκέτας. Περὶ δὲ τῆς περαιτέρω ἐπεκτάσεως τῆς ἀγάπης ταύτης πρὸς τοὺς ἄλλους πατέρας καὶ εὐεργέτας καὶ ἀδελφοὺς εἴρηται ἤδη τὰ δέοντα. Ὁφόμεθα δὲ παρακατιόντες καὶ τᾶλλα.

1) *Γονεῖς.* Ἵνα κατάρτισθῃ ἡ οἰκογένεια, ἡ κρητὶς τῆς κοινωνίας, ὁρθῶς, πρέπει νὰ κατάρτισθῃ ἡ κορωνὶς τῆς οἰκογενείας, οἱ γονεῖς, ἠθικῶς. Τοῦτο δὲ κατορθοῦται πρῶτον διὰ τῆς ἱερότητος τοῦ γάμου. Εἶναι δὲ ἱερός ὁ γάμος, ὅταν τελεσθῇ μεταξὺ ὠρίμων καὶ μὴ συγγενῶν, ἢ μὴ στενῶν τοῦλάχιστον. Ὅταν ὁ ἐνωτικὸς δεσμὸς ᾖ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ὑπόσχεσις ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ τῆς διὰ βίου συμβιώσεως. Ὅταν τηρηθῇ ἡ ἀμοιβαία πίστις τῶν συμβίων ἀγνὴ καὶ ὥσιν οὕτως ἐν σῶμα καὶ ἐν πνεῦμα καὶ συναπαρτίξωσιν οὕτω τὸν πλήρη ἄνθρωπον ὅταν συναισθάνωνται ἐν τῷ βάθει τῆς καρδίας αὐτῶν οἱ σύζυγοι τὴν ἱερότητα καὶ τὸ μέγεθος τῶν καθηκόντων, ἅπερ ἀναλαμβάνουσι διὰ τοῦ γάμου, δι' οὗ ἀξιοῦται ὁ ἄνθρωπος νὰ γείνῃ ὄργανον τοῦ Θεοῦ πρὸς διατήρησιν καὶ αὐξήσιν καὶ πρόοδον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἵνα δὲ ἀριδύλως καταφανῇ ἡ ἱερότης τοῦ γάμου καὶ ἐξ ἀρχῆς ἐμφορηθῶσιν οἱ εἰς γάμον ἀρμοζόμενοι τῆς ἱερότητος ταύτης, ἐπανελαμβάνον ἀνεκαθίεν διὰ διαφόρων τελετῶν πάντα ἔθνη (εἰ καὶ οὐχὶ πάντα ὁρθῶς) τὴν εὐλογίαν τοῦ Θεοῦ τὴν δοθεῖσαν τῷ πρῶτῳ ἀνθρώπῳ. Καὶ ἡ ὑπόσχεσις δὲ μόνῃ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἀρκεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἱερότητα τοῦ γάμου, εὐχὴ τις καὶ ὅρκος οὐδα. Ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Ἀποστόλου (Ἑβρ. 5, 31) καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐκ-

ρυξε τὸν γάμον μυστήριον· διότι οἱ χριστιανοὶ ὡς μέλη τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου ἐνοῦνται πνευματικῶς μετ' αὐτοῦ· ὁ μὲν νομφίος παριστᾷ τὸν νομφίον Χριστόν, ἡ δὲ νόμφη εἶναι νόμφη αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ἀνέκαθεν μετὰ τῆς ἱεροτελεστίας τοῦ Γάμου συνεδέετο καὶ ἡ κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Καὶ νῦν δὲ παρ' ἡμῖν ἡ ἱεροτελεστία ἀναμνησκει τὴν Λειτουργίαν, ἀλλ' ἡ θεία Κοινωνία τελεῖται μετὰ ταῦτα κατὰ τὸν συνήθη χρόνον. Ὡς κατὰ μείζονα λόγον πρέπει γὰρ συναισθανθῆ ὁ χριστιανὸς τὴν ἱερότητα τοῦ γάμου.

Εἶναι δὲ ὄντως ἱερὸν καθήκον ὁ γάμος καὶ σχολεῖον ὑψηλῶν ἀρετῶν καὶ ταμεῖον θαυσιλῶν ἀγαθῶν. Ἐκεῖ κατὰ πρῶτον μανθάνει ὁ ἄνθρωπος, ὅτι ὅλος ὁ βίος ἡμῶν εἶναι καθήκον, καθίσταται πρόθυμος εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος, ἐννοεῖ τὸ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν. Ὁπόσης δὲ καρτερίας, ὑπομονῆς καὶ αὐταπαρνήσεως πληροῦνται οἱ γονεῖς, καὶ ὅσων ἀγαθῶν πρόξενoi τῇ κοινωνίᾳ οἱ τοιοῦτοι γονεῖς! Ὁπόσων δὲ γλυκυτάτων ἀγαθῶν ἀπολαύουσιν οἱ ἀγαθοὶ σύζυγοι! Οὐ μόνον ἀπαλλάττονται πολλῶν δεινῶν τοῦ ἀγάμου βίου, οὐ μόνον γλυκαίνουσι τὰς πικρίας τοῦ βίου τούτου διὰ τῆς ἀμοιβαίας συμπαθείας καὶ παραμυθίας, οὐ μόνον εὐημεροῦσι διὰ τῆς κοινῆς καὶ πιστῆς ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀξιωθῶσι νὰ ἀποκτήσωσι τέκνα, ὅποια οὐράνιος ἡδονή, ὅποια δὲ ἀφορμὴ ὑψηλῶν καθηκόντων, ὑψηλῶν ἀρετῶν!

Ἐντεῦθεν δὲ ὀφείλον ὅτι οἱ γονεῖς ὀφείλουσι νὰ καταβάλωσι τὰ θεμέλια τῆς ἀγάπης, ἀγαπῶντες ἀλλήλους, τοῦ μὲν ἀνδρὸς ἀγαπῶντος ὡς ἑαυτόν καὶ ἴσα αὐτῷ τὴν γυναῖκα, τῆς δὲ γυναικὸς σεβομένης καὶ ὑποτασσομένης τῷ ἀνδρὶ ὡς κεφαλῇ. Πρὸς δὲ τούτοις ἐκδηλοῦσι τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην οἱ γονεῖς, συγχωροῦντες, διορθοῦντες, πιστῶς συνεργαζόμενοι, ἀλλήλων τὰ βάρη βασταζόντες, εὐεργετοῦντες, σωφρονοῦντες καὶ πᾶν ἀγαθὸν κοινὸν ἔχοντες, ὡς ἐν σῶμα καὶ ἐν πνεῦμα. Ἀπὸ κοινοῦ δὲ πρέπει νὰ συνεργασθῶσιν εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ οἴκου καὶ τὴν ἀνατροφὴν καὶ παιδαγωγίαν πῶν τέκνων. Πρὸς τοῦτο δὲ δὲν ἀρκεῖ μόνῃ ἡ σποργή, ἀπαιτεῖται νὰ παιδαγωγηθῶσι πρῶτον οἱ γονεῖς, ἄν μὴ ἔτι-χον χρηστῆς ἀγωγῆς πρότερον· διὰ τῆς ἀμοιβαίας ἀγάπης καὶ

τοῦ ἐναρέτου βίου, διὰ τῶν καλῶν τούτων παραδειγμάτων, δύνανται κάλλιον νὰ παιδαγωγήσωσι τὰ τέκνα. Ἰδίως δὲ ὁ μὲν πατήρ, ὡς νοῦς, πρέπει νὰ διδάξῃ τὴν τέ γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὰ τέκνα τὸ καθήκον καὶ τὴν αὐστηρότητα, ἡ δὲ γυνή, ὡς καρδιά, νὰ μαλαξῇ τὴν τε καρδίαν τοῦ ἀνδρός καὶ νὰ ἀναπλάτῃ τὴν καρδίαν τῶν τέκνων, ἐμπνέουσα τὴν ἀγάπην τοῦ καθήκοντος καὶ τὴν ἐπιείκειαν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἀνύψωσε τὴν γυναῖκα εἰς τὴν πρέπουσαν αὐτῇ ἀξίαν καὶ ἰσότητά. Παρὰ τῆς μητρὸς θηλάζουσι τὰ τέκνα μετὰ τοῦ γάλακτος καὶ τὰ στοιχεῖα πάσης ἀρετῆς καὶ θεοσεβείας, καὶ αὕτη εἶναι ἡ κυριώτερα καὶ διηνεχὲς παιδαγωγὸς, ἐνῷ ὁ ἀνὴρ ἀσχολούμενος καὶ περὶ ἄλλα καθήκοντα εἶναι μᾶλλον ἔφορος. Διὰ τοῦτο καὶ κατὰ πρῶτον λόγον αἱ γυναῖκες εἶναι ὑπεύθυνοι διὰ τὴν κακὴν ἀγωγὴν τῶν τέκνων, καὶ μέγιστον μέλημα τῆς κοινωρίας πρέπει νὰ ᾖναι ἡ μόρφωσις τοῦ γυναικείου φύλου καὶ ἡ ἐξωράσις αὐτῶν διὰ τοῦ πολυτίμου μύρου τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης. Διότι πρὸς τοὺς ἄλλοις, ὅπερ δὲν ἀναπληροῦνται διὰ τῶν Σχολείων, εἶναι καὶ ἀνάγκη μακροτέρας κατ' οἶκον παιδαγωγίας τῶν τέκνων ἐκεῖ, ὅπου εἶναι εἰς τὰς ὁδοὺς κεχυμένη ἡ διαφθορὰ καὶ τὰ σκάνδαλα.

Καλῆς οἰκοδεσποίνης παράδειγμα καὶ ἔπαινον ἔχομεν ἐν ταῖς Παροιμίαις τοῦ Σολομῶντος (κφ. 31). Πολλοὶ δὲ καὶ παρ' ἡμῖν αἱ τοιαῦται γυναῖκες· τινὲς δὲ ἔφθασαν εἰς τοσοῦτον βαθμὸν αὐταπαρνήσεως, ὥστε ἐνῷ κατὰ θέλησιν μόνον τῶν γονέων ἦλθον εἰς γάμον, ἐνῷ εὐθὺς μετ' ὀλίγον οἱ καὶ ἄλλως ἄποροι σύζυγοι ἐδυστύχησαν περιπεσόντες εἰς πολυχρονίους καὶ ὀδυνηράς νόσους, οὐχ ἥττον ἐμμένουσι πισταὶ εἰς τὸ καθήκον καὶ μετὰ ἰδρώτων καὶ μυρίων βασάνων ἐργάζονται ἵνα ἐκθρέψωσι τοὺς πάσχοντας ἄνδρας, καὶ τέλος διατελοῦσιν ἐν τῇ χηρείᾳ ἐμμένουσαι. Ὡς τῇ γυναικὶ τοῦ Φωκίωνος κόσμος ἦν ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀνδρός, οὕτω καὶ παρ' ἡμῖν πολλοὶ εἶναι αἱ τοιαῦται γυναῖκες, αἱ τῷ καλλίστῳ τούτῳ κόσμῳ κεκοσμημέναι.

Αἰρεται δὲ ἡ ἱερότης τοῦ γάμου καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ ἀγαθὰ, ὅταν καταντήσῃ βιοποριστικὸν συνάλλαγμα καὶ κερδοσκοπία, ὅταν οὐδὲ κἂν ἐν νῷ τίθενται οἱ ἄνθρωποι τὴν ἱερότητα αὐτοῦ, ἀλλὰ μό-

νον περί ἡδουπαθείας καὶ καλλωπισμοῦ φροντίζουσι. Τότε εὐκολα εἶναι τὰ διαζύγια, μάλιστα δ' ὅταν εὐκολύνη ταῦτα ἡ Πολιτεία· ἀλλὰ ταχίστη εἶναι καὶ ἡ διάλυσις τῆς κοινωνίας. Μάρτυρες ἔστωσαν αἱ πάλοι ποτὲ κλειναὶ Ἀθῆναι καὶ ἡ μεγάλωνυμος καὶ νομοκράτωρ Ῥώμη. Ἀπώλοντο αὗται, ἀφοῦ ἡ λύμη τῆς διαφορᾶς εἰσεκώμασε καὶ εἰς τὰ ἄδυστα τοῦ οἴκου, λυμνηναμένη τὸ ἱερώτατον.

Τὰς λεπτομερείας περὶ τῶν διαφορῶν καθηκόντων τῶν γονέων πρὸς τε ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰ τέκνα, καὶ πῶς πρέπει νὰ καταστήσῃσι τὰ τέκνα τιμίους καὶ χρηστοὺς πολίτας, ἐκάστοτε τὸ τῇ ἡλικίᾳ ἐπιτήδειον χορηγοῦντες, περὶ τούτων διδάσκει ἡ παιδαγωγία· πολλὰ δὲ καὶ καλὰ διδάσκει ὁ καλὸς καγαθὸς Πλούταρχος ἐν τῷ περὶ παίδων ἀγωγῆς. Λαμπρὰ δὲ καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος ἐν τῇ ὀνομαστῇ αὐτοῦ Παραινέσει. Οὐκ ὀλίγα δὲ μετεγλωττίσθησαν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς γλώσσει τοιαῦτα, ὧν πολλὰ εἶναι γενναῖα. Ἀλλὰ καὶ πρωτοτύπων ἡμεδαπῶν ἔργων ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις δὲν στερούμεθα.

Ἐν τούτοις σημειωτέον ἐνταῦθα τὰ χρυσὰ ταῦτα παραγγέλλεται « Παιδεύε υἱὸν καὶ ἀγαπήσει σε, καὶ δώσει κόσμον τῇ σῇ ψυχῇ » (Παροιμ. 29, 17). « Οἱ πατέρες μὴ παροργίζετε τὰ τέκνα ὑμῶν, ἀλλ' ἐκτρέφετε αὐτὰ ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου » (Ἐφεσ. 6, 4). « Κρείστων εἰς υἱὸς δίκαιος, ἡ χίλιοι ἀσεβεῖς, καὶ ἀποθανεῖν ἄτεκνον, ἢ ἔχειν τέκνα ἀσεβῆ » (Σειράχ 16, 3). Ἄς ἐνθυμηθῶσι δὲ οἱ γονεῖς καὶ τοῦτο, ὅτι ἂν ἀμελήσωσι τῆς ἀνατροφῆς τῶν τέκνων, ἢ διὰ τῶν κακῶν αὐτῶν παραδειγμάτων διαστρέψωσι τὴν καρδίαν αὐτῶν, θέλουσι θερίσει σκληροτάτην ἀχαριστίαν, καὶ πικρὰ δάκρυα ἡ ἀμοιβὴ αὐτῶν ἔσται.

2) *Τέκνα.* « Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου », λέγει ὁ Θεὸς ἐν τῇ πέμπτῃ ἐντολῇ, καὶ πολλὰ ἀγαθὰ ἐπαγγέλλεται εἰς τοὺς εὐσεβεῖς περὶ τοὺς γονεῖς υἱούς· εὐχαὶ δὲ γονέων στηρίζουσι θεμέλια οἴκων. Οἱ γονεῖς μετὰ Θεὸν εἶναι οἱ πρῶτοι ἡμῶν εὐεργέται, πλήρεις εὐλικρινείας καὶ αὐταπαρνήσεως, πολλὰ ὑπομείναντες καὶ μοχθήσαντες ὑπὲρ τῶν τέκνων. Διὰ τοῦτο καὶ εὐσέβεια καλεῖται ἡ πρὸς τοὺς γονεῖς ἀγάπη, καὶ μακαρίζει καὶ ὁ σοφὸς Σόλων τοὺς ἐν τῇ εὐσεβείᾳ ταύτῃ ἀποθανόντας Ἀργεῖους,

Κλέβειν καὶ Βίτωνα. Εὐσεβεῖς ἄρα πρὸς τοὺς γονεῖς πρέπει νὰ ἀποδείξωσιν ἑαυτοὺς τὰ τέκνα διὰ σεβασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης πρὸς αὐτοὺς ἄκρας καὶ τελείας. Καὶ ἐνὸσω μὲν εἶναι ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν γονέων, πρέπει νὰ ἦναι εὐπειθῆ καὶ πλήρη τρυφερᾶς στοργῆς, μᾶλλον φοβούμενα μὴ λυπήσωσι τοὺς γονεῖς, ἢ φοβούμενα τὴν τιμωρίαν, ὥς ἐμπρέπει εἰς εὐγενεῖς καὶ ἀπαλὰς ψυχὰς. Ἀκουσάτωσαν τοῦ Σοφοῦ, λέγοντος· «Ἄκουε υἱὲ παιδείαν πατρός σου καὶ μὴ ἀπώσῃ θεσμοὺς μητρός σου· στέφανον γὰρ χαρίτων δέξῃ σὴ κορυφῇ, καὶ κλοιὸν χρύσεον περὶ σῶ τραχήλῳ» (Παροιμ. 1, 8. 9). Μιμείσθωσαν τὸν Κύριον ἡμῶν, ὅστις ἦν ὑποτασσόμενος τοῖς γονεῦσιν αὐτοῦ (Λουκ. 2, 51). Ἰδίως δὲ πρέπει νὰ ἀποδείξωσι τὴν εὐγνωμοσύνην των εἰς τοὺς πάσχοντας γονεῖς τὰ ἐν ἡλικίᾳ τέκνα, παραμυθούμενα αὐτοὺς ἔργῳ καὶ λόγῳ καὶ προτιμῶντα μᾶλλον νὰ θρῆψωσι καὶ ποτίσωσι τοὺς γονεῖς, ἢ ἑαυτοὺς. Περιθάλλοντες ἐν τῷ γήρατι καὶ ἐν ταῖς παθήμασι τοὺς γονεῖς, ἀνταποδίδομεν μικρὰ ἀντὶ μεγάλων. Ὑπομένοντες τὰς ἰδιοτροπίας τῶν γερόντων γονέων, ὑπομένομεν ἐλάχιστα ἀντὶ πλείστων, ὅσα ὑπέμειναν οἱ γονεῖς. Διὰ τὴν εὐσέβειαν περὶ τοὺς γονεῖς ἐπεκλήθη εὐσεβὴς καὶ ὁ μέγας αὐτοκράτωρ Ἀντωνῖνος. Θανάτῳ δ' ἐτιμῶρει ὁ πολιτικὸς νόμος καὶ τοὺς κακαλογουντας μόνον τὸν πατέρα ἢ τὴν μητέρα (Λευιτ. 20, 9). Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι αὐστηρῶς ἐτιμῶρουν τοὺς ἀγνώμονας υἱοὺς τοὺς μὴ ἐκτρέφοντας τοὺς ἐνδεεῖς γονεῖς των, ὅταν μάλιστα οὗτοι ἐφρόντισαν περὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν τέκνων των.

Ἄν ὁ Ψαλμῳδὸς λέγει περὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν· «Ἰδοὺ δὴ τί καλόν, ἢ τί τερπνόν, ἀλλ' ἢ τὸ κατοικεῖν ἀδελφούς ἐπιτοαυτέ;» (Ψαλμ. 132, 1), πολλῶ δὴ μᾶλλον ἔχει τις εἰπεῖν τοῦτο περὶ τῶν ἐν ὁμονοίᾳ καὶ φιλότῃ βιούντων ἀδελφῶν καὶ συγγενῶν. Οἱ μὲν πρεσβύτεροι τῶν ἀδελφῶν ἐπέχουσι τόπον πατρός καὶ ἰδιαιτέρου σεβασμοῦ καὶ ἐπικλήσεως ἐτύγχανον ἀνέκαθεν. Πάντες δὲ οἱ ἀδελφοὶ ἐπέχουσι τόπον προστατῶν καὶ ὀφείλουσι νὰ προστατεύωσι τὰς ἀδελφὰς καὶ βοηθῶσι τῷ πατρὶ πρὸς ἀποκατάστασιν αὐτῶν. Καλὸν δὲ τὸ ἐθιμον τὸ ἐπικρατοῦν πολλαχοῦ παρ' ἡμῖν νὰ μὴ ἔρχονται εἰς γάμον οἱ ἀδελφοί, πρὶν ἀποκαστήσωσι τὰς ἀ-

δελφάς αὐτῶν. Κακῆς δὲ ἀγωγῆς ἀποτέλεσμα εἶναι τὸ νὰ γίνωνται οἱ φίλτατοι ἔχθιστοὶ πρὸς ἀλλήλους, νὰ διαβραχῇ δηλ. ὁ στενωπότερος δεσμός τῆς ἀγάπης καὶ νὰ διαταραχθῇ ἡ πρώτη πηγὴ τῆς ἀγάπης τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῶν μεγάλων ἀγαθῶν διὰ μικρὰς ὠφελείας πολλάκις καὶ διὰ ψυχρὸν λόγον. Οἱ τοιοῦτοι προβαίνουσι πολλάκις εἰς μεγάλας ἀδικίας, μὴδ' αὐτῆς τῆς πατροκτονίας καὶ ἀδελφοκτονίας ἀπεχόμενοι διὰ πλεονεξίαν καὶ φθόνον.

3) Οἰκέται. Πολλοὶ διὰ πενίαν εἶναι καὶ νῦν ἐτι ἠναγκασμένοι νὰ ἐργάζωνται παρ' ἄλλοις ἐπὶ μισθῷ, ἵνα πορίζωνται τὰ πρὸς τὸν βίον. Ἰδίως δὲ οἰκέται καλοῦνται οἱ πληροῦντες ἐργασίας τῶν ἄλλοτε δούλων, θεραπόντες καὶ θεραπαινίδες, διαρκῶς παρ' ἄλλοις οἰκοῦντες.

Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη καθήργησε τέλος τὴν δουλείαν καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα αὐτῆς. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον εἰς τοῦτο μόνον περιορίζεται ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, μικρόν τι διαφέρει τῆς ἄλλοτε συγγερεῆς δουλείας ἢ τοιαύτῃ κατάστασις τῶν οἰκετῶν. Οἱ ἀληθινοὶ χριστιανοὶ ὀφείλουσι νὰ θεωρῶσιν, ὡς οἰκέτους, ὡς ἴδια αὐτῶν τέκνα, ὡς ἱερὰν παρακαταθήκην, ὡς αὐτὸν τὸν Κύριον, τοὺς ἐξ ἀνάγκης ταπεινουμένους ἀδελφοὺς ἡμῶν. Καὶ οὐ μόνον ὀφείλουσι νὰ μὴ ἀδικῶσι τοὺς οἰκέτας, σκληρῶς καὶ βαναύσως πρὸς αὐτοὺς προσφερόμενοι, ἢ ἀποστεροῦντες τὸν μισθόν, ἀλλὰ καὶ νὰ εὐεργετῶσι, διορθοῦντες, μετὰ μακροθυμίας καὶ ἀγάπης τὰ ἐλλείμματα αὐτῶν, διδάσκοντες, προσοῦντες, ὑπὲρ αὐτῶν καὶ καθόλου ἀναπληροῦντες, ὅσα διὰ τὴν πενίαν ἐκείνοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κατορθώσωσιν, ἵνα καταστῶσι χρηστοὶ πολῖται καὶ εἰκόνες τοῦ Θεοῦ. Οἱ οὕτω προσφερόμενοι ἔχουσι μόνον τὸ δικαίωμα νὰ ἔχωσι παρ' ἑαυτοῖς οἰκέτας· τότε δὲ μόνον, ὅταν αὐτοὶ, εἴτε διὰ τὰ καθήκοντα τὰ κοινωνικά, εἴτε δι' ἄλλας εὐλόγους αἰτίας, δὲν δύνανται νὰ ἐπαρκῶσι μόνον εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ οἴκου. Οἱ τοιοῦτοι δὲ οἰκοδεσπότης εἶναι εὐεργέται τῆς ἀνθρωπότητος. Καλὴ καὶ θεάρεστος εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα καὶ νῦν ἐτι παρ' ἡμῖν ἀρχαία συνήθεια τοῦ νὰ ἀποκαλῶσι τοὺς οἰκέτας ψυχοῦλους καὶ ψυχόκρας, καὶ ὡς εἰς ἰδίους υἱοὺς καὶ κόρας νὰ προσφέρωνται. Χριστιανικὸν καὶ τὸ γινόμενον

πολλάγου της Ευρώπης, και μάλιστα ἐν Ἀγγλίᾳ, ὅπου αἱ οἰκο-
δεσποῦναι ἐκπληροῦσι πάσης σχεδὸν τὰς ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐργασίας.
ἂν δὲ τούτο ἀδύνατον, καλοῦσιν ἐπὶ τινες μόνον ὥρας ῥητὰς
καθ' ἑκάστην ἄλλους ἐπὶ μισθῷ ἐργάτας. Ὡστε οἱ τοιοῦτοι ἀπο-
λαύουσι πολέμου, ἐλευθερίας, καὶ δὲν ταπεινοῦνται τοσούτου. Ἄλ-
λ' ἐκεῖ εἶναι τούτο δυνατόν, ὅπου πολλοὶ εἶναι αἱ εὐκαλῖαι τοῦ
βίου καὶ κατήντησεν ἄπονος ἡ ἐργασία.

Ἀξιοσημείωτα τὰ χωρία τῆς Γραφῆς περὶ τῶν ἀμοιβαίων κα-
θηκόντων τῶν οἰκοδεσποτῶν καὶ οἰκέτων: «Μὴ κακώσης οἰκέτην
ἐργαζόμενον ἐν ἀληθείᾳ, μηδὲ μίσθιον διδόντα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ.
Οἰκέτην συνετὸν ἀγαπάτω σου ἡ ψυχὴ, μὴ στέρησῃς αὐτὸν ἐλευθε-
ρίας» (Σειράχ 7, 20, 21). «Οἱ κύριοι τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἰσότητά
τοῖς δούλοις παρέχετε, εἰδότες, ὅτι καὶ ὑμεῖς ἔχετε Κύριον ἐν
οὐρανοῖς» (Κολοσ. 4, 1). «Δούλους ἰδίαις δεσπόταις ὑποτάσσε-
σθαι, ἐν πᾶσιν εὐαρέστους εἶναι, μὴ ἀντιλέγοντας, μὴ νοστιζομέ-
νους, ἀλλὰ πίστιν πᾶσαν ἐνδείκνυμένους ἀγαθῇ, ἵνα τὴν διδα-
σκαλίαν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ κοσμήσιν ἐν πᾶσι» (Τίτ. 2, 9).
Ὡς μεγίστη δὲ ἀδικία καὶ βοῶσα πρὸς τὸν Θεὸν παρίσταται πᾶσα
ἀποστερήσις τοῦ μισθοῦ τῶν μισθίων· μίσθιοι δὲ καὶ οἱ οἰκέται
δύνανται νὰ ἐνομασθῶσιν (Δευτερ. 24, 15. Ἰακώβ. 5, 4).

6) Περί τῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ ἀγάπης, εἴτε περὶ τῆς ἀγάπης
τῆς πατρίδος.

Οὐτὲ διὰ τῆς μικρᾶς κοινωνίας τῆς οἰκογενειακῆς καὶ τῆς ἐν
αὐτῇ ἀγάπης κατορθοῦται ὁ καθολικὸς σκοπὸς τῆς ἀνθρωπότη-
τος, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη μείζονος κοινωνίας καὶ εὐρυτέρας ἀγάπης,
οὔτε πάλιν κατορθοῦται μόνον διὰ τῶν μειζόνων τούτων κοινω-
νιῶν ἀνεὺς ἁρμονίας καὶ ἡθικοῦ συνδέσμου αὐτῶν πρὸς ἀλλήλας.
Καὶ ὅτι μὲν πάντες οἱ ἄνθρωποι συναπαρτίζουσιν ἐν τι ὅλῳ, εἰ-
ρηναῖα, πολλάκις καὶ ὁφθαλμοῦ καὶ οἰκοθεν. Ὅτι δὲ πρὸς τὴν πρὸς
πάντας ἀγάπην πρέπει νὰ ἀγαπᾷ τις κατὰ πρῶτον τοὺς οἰκείους,
εἰρηναῖα καὶ τούτο. Οἰκειότατον δὲ ἡ πατρίς, δηλ. ἡ κοινωνία τῶν
ὁμοειδῶν καὶ ὁμοκρίτων, ἐφ' ᾧ ἐδράζεται καὶ ὀφείλει ἐδράζε-
σθαι καὶ συγκροτεῖσθαι πᾶσα πολιτικὴ κοινωνία, ἵνα ὡς τε αὐτο-

μον συντελεῖ εἰς τὴν ὑπάρξιν καὶ εὐδωσιν τῆς ὅλης πολιτείας τῆς ἀνθρωπότητος, τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ. Ἐντεῦθεν δὲ ὁ δῆλον ὅτι, ἐνῶ διὰ τῆς εὐπειθείας, τῶν εἰσφορῶν, τοῦ αἵματος καὶ τῆς ἐργασίας συντελεῖ ἕκαστος εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πολιτικὴν κοινωνίαν, καὶ ἀποδεικνύει οὕτω τὴν πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πατρίδα ἀγάπην, οὐχ ἥτιον ἡ ἀγάπη αὕτη δὲν πρέπει νὰ αἶρῃ καὶ κολούῃ τὴν πρὸς τὸν ὅλον ἀνθρώπον ἀγάπην, ἀλλὰ καὶ ἐν ἀνάγκῃ ἐχθροπραξίας νὰ ᾔναι αὕτη αὐστηρότης μᾶλλον τῆς ἀγάπης τῆς διορθώσεως μετ' ἐπιεικείας τὰ ἀδικήματα καὶ ἀμυνομένης τὸ ἀγαθόν.

Τὴν πατρίδα συναρμολογεῖ ἡ ἀγάπη διὰ τοῦ πολιτικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἐξουσιῶν καὶ ἐταιριῶν, ἐπιβάλλουσα διάφορα καθήκοντα καὶ ἀπονέμουσα διάφορα δικαιώματα σύμφωνα πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς πολιτείας.

4) *Πολιτεία*. Αὕτη εἶναι μέγα τι ἀγαθὸν καὶ τὸ κυριώτατον ὄργανον, δι' οὗ οἱ φύσει κοινωνικοὶ ἄνθρωποι κατορθοῦσι τὸν ἀπώτατον σκοπὸν τοῦ βίου, τὸν τελικὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο καὶ λέγεται ἐν τῇ Γραφῇ ὅτι εἶναι θεῖα διαταγὴ πᾶσα ἐξουσία. Λέγουσι δὲ καὶ οἱ φιλοσοφούντες τὰ τοῦ Δικαίου, ὅτι ἡ πολιτεία εἶναι αὕτη ἑαυτῇ σκοπός. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ ὁ ὑψίστος σκοπός τοῦ βίου, ὥς τινες ἠθέλησαν. Διότι εἶναι μὲν ὑψηλὸς σκοπὸς καὶ μέγα τι ἀγαθόν, ὅτε δὲ πῶν ὧν οὐκ ἄνευ οὕτα πρὸς ὑπάρξιν καὶ πρόδον τοῦ ἀνθρώπου (πᾶν δὲ τι εἶναι σκοπός ἑαυτοῦ), καὶ ἐν αὐτῇ τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀγάπης προαγομένων εἰς τελειοτέραν μορφήν, ἀλλ' ὑπεράνω πάσης πολιτείας εἶναι τὸ θεῖον καὶ ἀπώτατον δίκαιον καὶ ὁ καθολικὸς τῆς ἀνθρωπότητος προορισμός, ὅφ' ὧν πρέπει νὰ κανονίζεται πᾶσα πολιτεία, μέλλουσα νὰ καρποφορήσῃ καὶ νὰ ἐδράζῃται ἐπ' ἀκραδάντων βάσεων.

Πῶς μὲν ἀπὸ τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ πατριαρχικοῦ βίου προήλθον τῶ χρόνῳ ἐξ ἀνάγκης διὰ συνθηκῶν, κατακτήσεων, ἀποικιῶν καὶ τῶν τοιούτων τὰ διάφορα εἶδη τῶν πολιτευμάτων, τὸ μοναρχικὸν καὶ δημοκρατικὸν καὶ τὰ ἐξ ἀμφοτέρων μικτὰ, καὶ ποταὶ ἀπ' αὐτῶν ἀποπλανήσεις καὶ αἱ ἀπέπειραι πρὸς διορθώσω, διδάσκουσι περὶ τούτων ἡ ἱστορία τοῦ Δικαίου καὶ ἡ Γενικὴ

Ἱστορία. Πῶς δὲ πρέπει νὰ οικοδομηθῶσιν ὀρθότερον καὶ δικαιο-
 τερον αἱ πολιτεῖαι διδάσκουσι μὲν αἱ Νομικαὶ λεγόμεναι ἐπιστή-
 μαι, καὶ μάλιστα ἡ φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ τὸ Ἐθνόπρασενες
 Δίκαιον, ἀλλ' οὐχ ἤττον καὶ ἡ Ἠθικὴ ὀφείλει νὰ δείξῃ τὰς χρι-
 στιανικὰς ἀρχάς, ἐφ' ὧν πρέπει νὰ ἐδράζηται πᾶσα ἀληθὴς πο-
 λιτεία. Τοῦτο δὲ τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον πράγματι πολὺ ἐπε-
 νήρησαν αἱ χριστιανικαὶ ἀρχαὶ ἐπὶ τῆς μορφώσεως τῶν νεωτέρων
 πολιτευμάτων, ἃν καὶ ἐξ ὑπαρχῆς ἐφύγεν ὁ χριστιανισμὸς πᾶν
 σχέδιον πολιτεύματος· διότι τὰ πολιτεύματα δὲν αὐτοσχεδιζόν-
 ται, ἀλλὰ γεννῶνται ὀργανικῶς ἐκ τοῦ βίου τῶν ἐθνῶν. Ὑγιεῖς
 δὲ ἀρχαὶ φέρουσι καὶ ὀρίμους καρπούς. Αἱ ὑγιεῖς δὲ ἀρχαὶ τοῦ
 χριστιανισμοῦ ἐκαρποφόρησαν ἀγλαοὺς καρπούς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκ-
 κλησίᾳ, καὶ ἡ μελέτη τούτων εἶναι πλείονος προσοχῆς ἀξία, ἢ
 ὅσης ἄχρι τοῦδε ἔτυχεν.

Αἱ αἰῶνιοι καὶ ἀναλλοίωτοι βάσεις πάσης πολιτείας εἶναι ἡ
 δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀγάπη αἱ ἐπὶ τῆς θρησκείας ἐδραζόμεναι. Πᾶσα
 δὲ πολιτεία μὴ βαίνουσα ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου τριπόδος σαλεύε-
 ται καὶ καταπίπτει. Διὰ μὲν τῆς δικαιοσύνης ἀπονέμεται ἐκάστῳ
 τὸ ἴδιον, περιφρουροῦνται τὰ δικαιώματα ἐκάστου τὰ τε φυσικὰ
 καὶ ἐπίκτητα, κατορθοῦται τέλος δὲ αὐτῆς ἡ δυνατὴ ἰσότης ἡ
 καθόλου εἰς τοῦτο ὀφισταμένη, εἰς τὸ νὰ μὴ ἀποκλείηται τις τῆς
 κοινωνίας ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἀλλὰ πάλιν ἐκάστος ἀπολαύει αὐτῆς το-
 σοῦτον, ὅσης εἶναι ἀξίος. Διὰ δὲ τῆς ἀγάπης οὐ μόνον κατορθοῦ-
 ται καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ ἡ ἀληθὴς δικαιοσύνη (διότι πᾶσα ἀρετὴ
 εἶναι ἀληθὴς, ὅταν ἐξ ἀγάπης προέρχεται), ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀ-
 γάπης κινοῦνται αἱ πολιτεῖαι εἰς τὸ νὰ ἐνεργήσωσι τὰ κοινῇ
 συμφέρον, νὰ προνοήσωσι περὶ τῆς εὐημερίας, νὰ προάγωσι τὰ
 πνευματικὰ καὶ ὕλικά ἀγαθὰ καὶ νὰ ἀποδώσωσιν οὕτω τοὺς
 φόρους εἰς τὸν εἰσφέροντα λαὸν καὶ νὰ ἀποζημιώσωσι μυριο-
 πλάσιως αὐτὸν διὰ πᾶσαν θυσίαν. Ἡ ἀγάπη δὲ εἶναι ἐκείνη, ἥτις
 κινεῖ τὰ ἔθνη εἰς τὸ νὰ σέβωνται καὶ τὰ δικαιώματα τῶν ἄλ-
 λων ἐθνῶν καὶ νὰ συνεργῶσι καὶ εἰς αὐτῶν τὴν εὐημερίαν, ὥ-
 στε βλῇ ἡ ἀνθρωπότης νὰ ἀποτελῇ μίαν οἰκογένειαν. Ἡ δὲ θρη-
 σκεὶα κρατῶναι ἐν τῇ συνειδήσει τοὺς ἠθικοὺς δεσμοὺς πάσης κοι-

νώϊας καὶ παρέχει εἰς αὐτοὺς τὴν δύναμιν ἐκείνην, ἣν μόνοι οἱ νόμοι καὶ τὰ ὄργανα τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας εἶναι ἀδύνατον νὰ παράτῃσιν. Ἡ χριστιανικὴ δὲ θρησκεία ἐδίδαξε τὴν ἐνότητά τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν ἰσότητά πάντων, τὴν ἐπιείκειαν καὶ τὴν ἀγάπην καὶ ἀγαθοεργίαν καὶ αὐτῶν τῶν ἐχθρῶν ἀνέτρεψεν ἀρ-
δην τὴν δουλείαν καὶ πολυγαμίαν, καὶ ἀνύψωσε τὴν γυναῖκα εἰς τὴν πρέπουσαν αὐτῇ ἀξίαν· εἶναι δὲ γνωστὸν πόσον αἱ ἀρχαὶ αὐ-
ταὶ ἐπέδρασαν ἐπὶ ἀγαθῷ τῆς ἀνθρωπότητος.

2) Ἐξουσίαι. Αἱ τρεῖς ἐξουσίαι, ἡ νομοθετικὴ, δικαστικὴ καὶ ἐκτελεστικὴ, δι' ὧν τηροῦνται καὶ προάγονται ἡ τάξις καὶ εὐημε-
ρία πάσης πολιτείας, συγκεντροῦνται κατὰ πρῶτον εἰς τὸν ἄρ-
χοντα ἐκάστου ἔθνους, ἡ ἔθνων ὁμοῦ ἀποτελούντων κράτος τι. Οἱ ἄρχοντες δὲ νῦν τῶν χριστιανικῶν λαῶν, φέροντες ἐπὶ τῆς κεφα-
λῆς τῶν τῶ καλλίστου κόσμου, τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου, τὸ σύμ-
βολον τῆς ταπεινωφροσύνης, καὶ ὄντες ἐπίτροποι τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ
λαοῦ, δὲν θεωροῦσι πλέον τοὺς λαοὺς ὡς ἴδιον κτήμα, ἵνα διέ-
πωσι καὶ μεταχειρίζωνται αὐτοὺς κατὰ τὰ δοκοῦν, ἀλλ' ὡς ἱερὰν
παρακαταθήκην, δι' ἣν λόγον ἀποδώσουσι τῷ Θεῷ. Οἱ ἄρχοντες
τῶν χριστιανικῶν λαῶν, παριστῶντες τὴν ἐνότητα καὶ κυριαρχίαν
κράτους τινός, ἔχουσι μὲν τὸ δικαίωμα νὰ κοσμῶσι τὸ στέμμα
διὰ τῶν βαρυτίμων τούτων λίθων, κυροῦντες δηλ. τοὺς δικαίους νό-
μους, διορίζοντες τοὺς ἱκανοὺς λειτουργοὺς τῆς πολιτείας, κολά-
ζοντες τὴν ἀσθηρότητα τῶν νόμων διὰ τῆς χάριτος καὶ ἐπαγρυ-
πνοῦντες καθάλου εἰς τὴν τήρησιν τῶν νόμων καὶ προαγαγὴν
τῆς εὐημερίας· ἀλλ' οὔτε μόνοι ταῦτα ἐνεργοῦσιν, ἀλλὰ μετὰ τοῦ
λαοῦ, οὗτοι ἀμελοῦσι τῆς θεούσης προπαρασκευῆς, ἵνα λειτουργή-
σῃσι τῷ Θεῷ τὴν ὑψίστην λειτουργίαν, καὶ καταστῶσιν ἔργα
πρόσωπα ἱερὰ καὶ ἀπαρεγχείρητα. Φεύγουσι δὲ μετὰ πολλῆς αὐ-
ταπαρνήσεως πᾶσαν ἀφορμὴν πολέμου, καὶ ἐκ ἀναγκασθῶσιν εἰς
τὸ ἀναγκαῖον τοῦτο κακὸν τῆς ἀμύνης τῶν ἱερωτάτων, φεύγουσι
πᾶσαν ἀπάνθρωπίαν.

Ἄν δὲ τοσοῦτος ἐπὶ ἐπὶ ἡγήγησεν ὁ Χριστιανισμὸς ἐπὶ τῆς καρ-
δίας τῶν ἀρχόντων καὶ πολλῶν ἤδη ἡ καρδία ἐν χειρὶ Θεοῦ, ἂν
καὶ πολλοὶ αὐτῶν διὰ πολλοὺς λόγους μὴ δύναντο νὰ θεωρῶσι κτή-

ματα τοὺς λαοὺς τῶν, πολλῶ δὴ μᾶλλον ὀφείλουσι νὰ πληρωθῶσι χριστιανικῶν ἀρετῶν οἱ ὑποδεέστεροί ἄρχοντες, οὔτινες εἶναι οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ χεῖρες καὶ σύμβουλοι τοῦ σπείμματος καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ λαοῦ. Καὶ οἱ μὲν νομοθετοῦν ὀφείλουσι νὰ συνησθάνωσιν ὅτι μετέχουσι βασιλικωτάτου ἀξιώματος, καὶ ἐπομένως ὀφείλουσι νὰ πλουτῶσι πολλῶν γνώσεων καὶ πολλῶν ἀρετῶν, ἵνα δυνηθῶσιν ἀναλόγως τῶν περιστάσεων δικαίους καὶ ἠθικοὺς νόμους νὰ θέσωσιν ἄνευ ἐμπειρῶν καὶ συνετῶν νομοθετῶν στερεῖται ἡ πολιτεία τῶν πρώτων αὐτῆς βάσεων.

Ἀλλ' οὐδὲν ὀφελοῦσιν οἱ καλοὶ νόμοι, ἂν μὴ τηρηθῶσιν. τηροῦνται δὲ οἱ νόμοι, ὅταν κατὰ πρῶτον λόγον τηρῶσιν αὐτοὺς οἱ ἄρχοντες· διότι φιλεῖ τὸ ὑπῆκοον ἐξομαλῶσθαι τοῖς ἄρχουσιν. Ἐὰν οἱ ἄρχοντες πρῶτοι τηρῶσι τοὺς νόμους, διὰ τοῦ παραδείγματος θέλουσι μᾶλλον πείσει καὶ τοὺς ἄλλους εἰς τὴν τήρησιν τῶν νόμων, ἢ διὰ τῆς βίας θέλουσιν ἀναγκάσει εἰς τὸ αὐτό. Τὰ μάλιστα δὲ λυμαίνονται τὴν πολιτείαν πάντες οἱ λειτουργοὶ τοῦ κράτους, εἴτε πολιτικοὶ ὑπάλληλοι, εἴτε στρατιωτικοί, ὅταν δεκάζωνται καὶ φθείρωνται χρήμασιν, ὅταν σπαταλῶσιν καὶ σφετερίζωνται τὸν δημόσιον πλούτον· οἱ τοιοῦτοί εἶναι λυμῶνες ἀντὶ εὐεργετῶν, εἶναι χεῖρονες τῶν πατραλῶν καὶ μητραλῶν· διότι πατὴρ καὶ μητὴρ τιμιώτερον, ἢ πατὴρ καὶ ἐν μείζονι μοῖρᾳ παρά τε Θεῷ καὶ ἀνθρώποις τοῖς γε νοῦν ἔχουσι, ὡς λέγει καὶ ὁ Θεὸς Πλάτων. Καὶ ὅμως τινὲς οὐ μόνον οὐδὲν ἀμάρτημα λογίζονται τὸ σφετερίζεσθαι τὰ δημόσια χρήματα, ἀλλὰ καὶ μέγα κατόρθωμα!

Πρὸς ταῖς ἀπαιτουμέναις γνώσεσι χρῆζουσιν ἄρα μεγάλων ἀρετῶν οἱ λειτουργοὶ τῆς πολιτείας· διότι οὔτε τὰ ἐκτελεστικά ὄργανα τῆς ἐξουσίας δύνανται ἄλλως νὰ ἀρχῶνται τοῖς ὀφωνίοις, καὶ μετὰ ζήλου καὶ τιμιότητος καὶ εὐσυνειδησίας καὶ αὐταπαρνήσεως νὰ ἐκπληρῶσι τὰ καθήκοντα αὐτῶν, αὐτε οἱ διοικητικοὶ ὑπάλληλοι, οὔτινες μεταξὺ τῶν ἄλλων πρέπει νὰ ἐμπνέωσι σέβας καὶ οὕτω νὰ ὁδηγῶσι τὸν λαὸν καὶ εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν ἄλλων καθήκοντων, ὅτα δὲν δύναται νὰ ἐπιβάλῃ ἡ πολιτεία. Πρὸ πάντων ὅμως χρῆζουσιν ἀρετῆς οἱ δικασταὶ καὶ οἱ διδάσκαλοι· διότι εἰς

μὲν τοὺς δικαστὰς εἶναι πεπιστευμέναι· ἡ αὐτὴν δὲ τήρησις τῶν
 ἱερωτάτων δικαιομάτων τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἡ ἐρμηνεία πῶς νό-
 μων ἡ ἀπροσώποληπτος αὐστηρὸς δὲ καὶ ἀπροσωπόληπτος δὲν
 εἶναι ὁ-τυχῶν τὴν ἀναγκάαν δὲ ἐπιείκειαν περιέχουσιν οἱ νό-
 μοι, ἐκπαιδεύει δ' αὐτὴν καὶ ἡ βασιλικὴ χάρις. Οἱ δὲ διδά-
 σκαλοι πρέπει νὰ ἦναι ἰδίως ἐνάρετοι καὶ αὐτοὶ καθόσον αὐτοὶ
 ὡς ἄλλοι πατέρες ἀναπληροῦσι τὰ ἐλλείποντα τῆς οἰκιακῆς παι-
 δαγωγίας καὶ προάγουσιν αὐτήν. Παιδαγωγεῖ δέ τις ἄλλον μάλ-
 λον διὰ τοῦ παραδείγματος, ἢ διὰ τῆς διδασκαλίας. Πατέρες μὲν
 πάντες οἱ ἀγαθοὶ ἄρχοντες καὶ μεγάλοι εὐεργέται καὶ μεγάλου
 σεβασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης ἄξιοι, ἀλλὰ πλησιέστατοι πατέρες
 τοῦ λαοῦ εἶναι οἱ ἀγαθοὶ διδάσκαλοι οἱ προπαρασκευάζοντες καὶ
 τοὺς ἀγαθοὺς ἄρχοντας. Μέγα εὖρημα λοιπὸν οἱ ἀγαθοὶ διδά-
 σκαλοι καὶ πολλῆς προνοίας καὶ τιμῆς ἄξιοι παρὰ τοῖς ἀνωτάτοις
 ἄρχουσιν.

Ἡ ἁγία Γραφή ἔθεν μὲν παραγγέλλει πείθεσθαι τοῖς ἡγου-
 μένοις καὶ ὑποτάσσεσθαι ὑπερεχούσαις ἐξουσίαις καὶ δεῖσθαι ὑπὲρ
 βασιλέων καὶ πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων καὶ ἀποδιδόναι τὰ
 τοῦ Καίσαρος Καίσαρι (Ῥωμ. 13, 1—8. Α. Τιμόθ. 2, 1. 2.
 Ματθ. 22, 21), ἐτέρωθεν δὲ καθάπτεται ἰδαινῶς διὰ τῶν Προ-
 φητῶν καὶ ἐλέγχει τοὺς παρανόμους ἄρχοντας τοῦ Ἰσραὴλ.

3) Ὑπήκοοι καὶ ὑπαίφια. Ὑπήκοοι εἶναι κυρίως πάντες, ἄρ-
 χοντες καὶ ἀρχόμενοι διότι πάντες εἶναι ὑπήκοοι τοῦ Θεοῦ καὶ
 τῆς Πατρίδος, καὶ πάντες ὀφείλουσι νὰ τηρῶσι τοὺς νόμους πρὸς
 κοινὴν εὐημερίαν, καὶ πάντες ὀφείλουσι νὰ εἰσφέρωσι κατὰ δύνα-
 μιν καὶ θυσιάζωσι καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν ὑπὲρ τοῦ κοινῆ συμφέ-
 ροντος. Πάντες δὲ συναπαρτίζουσι τὴν κοινὴν γνώμην καὶ πολλα-
 χὸν διὰ τῆς ψήφου ἐκλέγουσι τοὺς ἄρχοντας καὶ δίδανται νὰ
 γένωσι καὶ αὐτοὶ λειτουργοὶ τῆς πατρίδος, ὅταν καλῶς καταρ-
 τισθῶσιν εἰς τοῦτο. Ἀλλ' ὅταν τις διὰ τῆς ψήφου ἐκλέξη τοὺς ἄρ-
 χοντας, γίνεται ὑπήκοος αὐτῶν καὶ ὀφείλει σέβας καὶ ὑπακοήν.
 Οἱ ἄρχοντες δὲ ὀφείλουσι πίστιν καὶ σέβας εἰς τὸν ἄρχοντα τοῦ
 κράτους, οὗτος δὲ πίστιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν Πατρίδα.

Πολλοὶ νομίζουν ὅτι εἰσφέροντες χρήματα καὶ τὰ σώματα

εἰς τὸ κράτος καὶ καθαιρουντες τὴν αὐθαιρεσίαν διὰ τῆς ὑπακοῆς καὶ εὐπειθείας θυσιάζουσι τὴν ἐλευθερίαν, ζῶν καὶ περιουσίαν· ἀλλ' οὐδὲν τούτων ἤθελον ἔχει, εἰ μὴ ἐγίνοντο αἱ μικραὶ αὐταὶ θυσίαι. Πράγματι δὲ ἐν εὐνομούμεναις πολιτείαις, ὅπου εἶναι ἀσφάλεια καὶ τάξις καὶ πρόνοια ὑπὲρ τῆς εὐημερίας τοῦ λαοῦ, εἰσφέρει τις ἐν καὶ κερδαίνει μυρία ἔσα. Ἀλλὰ καὶ ὅπως δῆποτε ἂν ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον ἀπαιτεῖ κατὰ πρῶτον τὴν αὐταπάρνησιν, πολλῶς δὴ μᾶλλον ἀπαιτεῖ ταῦτο ἡ ἀγάπη τῆς πατρίδος. Ὅσαί δὲ τῶν λαῶν ἀπέκτησαν δικαίωμα ψῆφου, ἀπέκτησαν πολυτιμότερον δικαίωμα· ἀλλ' ἂν κακῶς μεταχειρισθῶσιν αὐτό, ἀνθρακας πυρὸς σωρεύουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτῶν. Ἐν τῇ μεγάλῃ κοινωνίᾳ συγκροτοῦνται ἔξ' ἀνάγκης καὶ μικραὶ κοινωνίαι, δι' ὧν πράγεται ἡ ὕλική καὶ πνευματικὴ εὐημερία. Αἱ κοινωνίαι δὲ αὗται, ὅταν γείνωσιν ἑταιρίαι, προβαίνουσιν εἰς ὑψιστον βαθμὸν προόδου, καὶ ὄντως ἡ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητος προῆλθεν ἀπὸ τῆς ἀπὸ κοίνοῦ συμπράξεως καὶ μάλιστα ἀπὸ τῶν ἑταιριῶν. Ἐνταῦθα ἰδίως καταφαίνεται ὅτι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον εἶναι πηγὴ καὶ πᾶσης ὕλικῆς εὐημερίας.

§ 25. Περὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀγάπης.

Ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἄλλη τις κοινωνία παρὰ τὴν πολιτικὴν, ἀλλ' ἡ πολιτικὴ ὑπὸ θεησκευτικὴν ἔποψιν, καθ' ὅσον τὰ αὐτὰ μέλη συναπαρτίζουσι θεησκευτικὴν κοινωνίαν. Δὲν περιορίζεται ὅμως ἡ Ἐκκλησία εἰς τὰ ὅρια Κράτους τινός, ἀλλ' ἐπεκτείνεται γενικώτερον εἰς πάντας τοὺς εἰς Χριστὸν πιστεύοντας, ἰδίως εἰς πάντα τὰ γνήσια μέλη αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια ταῦτα εἶναι στενὰ· διότι ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι τι καθίδρυμα, ὑπερ-παρέρχεται, ἀλλὰ θεῖον, καὶ ἐπομένως, συνωδὰ τῷ καθολικῷ χαρακτῆρι τοῦ Χριστιανισμοῦ, περιλαμβάνει ἡ Ἐκκλησία πάντα τὰ γνήσια μέλη τῆς καθόλου Ἐκκλησίας ἀπ' ἀρχῆς, καὶ προώριται καὶ περιλάβῃ καὶ καλέσῃ εἰς Χριστὸν πάσας τὰς ἐπερχομένας γενεάς μέχρι συντελείας αἰώνων. Πρὸς δὲ τούτοις δὲν ἵσταται ἐπὶ γῆς μόνον ἡ Ἐκκλησία, ἀλλ' ἀναβαίνει εἰς Οὐρανούς καὶ ἀποτελεῖ ἐν

τι ὄλον· μετὰ τῆς ἐν Οὐρανῷ θριαμβευούσης Ἐκκλησίας. Ὡστε ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κατορθοῦται ἡ καθολικὴ ἐνότης τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἐν ταύτῃ κατορθοῦται ἀνὰ πᾶσαν τὴν γῆν τὸ μίᾱ ποιμνίᾳ, εἰς ποιμνίαν, καὶ οὐρανός καὶ γῆ ἐν τῷ ὅλῳ συναπαρτίζουσιν, ἐνῷ τὰ Κράτη παρέρχονται, μεταβάλλονται, καὶ οὐδέποτε Κράτος τι κατώρθωσε νὰ ἐπικρατήσῃ πάντων τῶν λοιπῶν, οὐδὲ εἶναι τοῦτο δυνατόν.

Ἄλλ' ἂν καὶ τηλικαύτην ἔκτασιν ἔχει ἡ Ἐκκλησία, δύναται ὅμως καὶ ἐλάχιστη πολιτικὴ κοινωνία νὰ ἀποτελέσῃ ἰδίαν Ἐκκλησίαν, καὶ τοιαῦται κατὰ τόπους Ἐκκλησίαι ὑπῆρχόν ἀνεκαθεν διότι οὕτω καὶ μόνον δύναται λυσιτελέστερον νὰ ποιμαίνηται ἡ Ἐκκλησία. Ἀλλὰ πᾶσα κατὰ τόπον Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ τηρῇ τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ ἀγάπης μετὰ τῆς ὅλης Ἐκκλησίας, ἵνα ἡ ὁρθόδοξος καὶ ἀληθὴς Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ὀφείλῃ ἅμα νὰ στηρίξῃ εἰς τὴν ἀλήθειαν τοὺς πιστοὺς καὶ νὰ ἐνεργῇ εἰς ἐπιστροφὴν τῶν ἑτεροδόξων καὶ ἐθνικῶν οὐχὶ ἅμως διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀγάπης καὶ διὰ τῶν πνευματικῶν ὅπλων· τὰ ἔθιμα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ διάτομος ῥομφαία τῆς Ἐκκλησίας, καὶ παντοπλία αὐτῆς ἡ πίστις καὶ ἀγάπη (Ἐφεσ. 6, 13—20).

Ἡ καθίδρυσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ σκοπὸς αὐτῆς, ἡ ἀνάλογος συγκρότησις αὐτῆς καὶ τὰ καθήκοντα τῶν προεστώτων αὐτῆς, πᾶσα ἐν γένει διάταξις ἀφορῶσα εἰς τὴν εὐκοσμίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπίτευξιν τοῦ πνευματικοῦ σκοποῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, πάντα ταῦτα θεόθεν ἔλαβον τὴν ἀρχὴν καὶ ὑπὸ τῆς καθόλου Ἐκκλησίας ἐν τῇ καθόλου φωνῇ αὐτῆς, καὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ, ταῖς Οἰκουμενικαῖς Συνόδοις, ἀνεπτύχθησαν καὶ ἐκανονίσθησαν. Ὁ σκοπὸς δὲ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι καὶ σκοπὸς τῆς πολιτείας· διότι διὰ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, ἐνῷ κατορθοῦται ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς, στερροῦνται καὶ προάχονται καὶ τὰ ἠθικὰ ἐρείσματα τῆς πολιτείας, καθόσον οὐδεὶς δύναται σωθῆναι, ἂν μὴ ἀναγνωθῇ ἠθικῶς καὶ προκόψῃ ἐν τῷ ἀγαθῷ. Διὰ ταῦτα λοιπὸν πᾶσα Πολιτεία ὀφείλει νὰ ἀναγνωρίσῃ καὶ σέβεται τὰ θεῖα δικαιώματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ μὴ ἐπεμβαίνειν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῆς, ἀλλὰ νὰ περιφρουρῇ καὶ περιθάλπῃ αὐτήν. Μόνον δὲ

δικαίωμα ἔχει ἡ Πολιτεία νὰ ἐπιτηρῇ τὰς παρεκτροπὰς τῶν ποιμένων εἰς τὰ ἐγκόσμια καὶ ἀλλότρια τῶν πνευματικῶν καθηκόντων, καὶ νὰ κωλύῃ πᾶσαν βίαν τῆς συνειδήσεως.

Ποῖα τὰ δικαιώματα τῆς Ἐκκλησίας ἐκ τοῦ σκοποῦ αὐτῆς ἀπορρέοντα καὶ τοῦ καθιδρύσαντος Θεοῦ, πῶς συνετάχθη τὸ πάλαι τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας ἀριστα κεκραμένον ἐκ τοῦ μοναρχικοῦ, ἀριστοκρατικοῦ καὶ δημοκρατικοῦ, ποῖα τὰ θεσπίσματα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων τὰ τὴν ὅλην Ἐκκλησίαν ἀφορῶντα, ποῖα ἡ σχέσις τῆς Πολιτείας καὶ τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ πῶς τηρεῖται ἡ μετὰ αὐτῶν ἁρμονία, περὶ πάντων τούτων καὶ τῶν τοιοῦτων διδάσκουσιν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καὶ μάλιστα τὸ Κανονικὸν λεγόμενον Δίκαιον. Ἡ δὲ Δογματικὴ διδάσκει τὴν περὶ Ἐκκλησίας καθόλου θεωρίαν, ἐφ' ἧς στηρίζονται καὶ τὸ Δίκαιον αὐτῆς, ὡς καὶ ἡ Πρακτικὴ λεγομένη Θεολογία, Ὁμιλητικὴ, Λειτουργικὴ καὶ Ποιμαντορικὴ, αἱ διδάσκουσαι τὰ ἰδιαίτερα καθήκοντα τῶν ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας πρὸς διακονίαν τοῦ λόγου, τῶν μυστηρίων καὶ τῆς ποιμαντορίας. Ἐνταῦθα ἄρα καθολικώτερός τις λόγος ἐστὶ περὶ τῆς ἀγάπης καὶ τῶν καθηκόντων τῶν μελῶν τῆς ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίας, καὶ εἰτα περὶ τῆς σχέσεως πρὸς τὴν ἐν Οὐρανῷ Ἐκκλησίαν.

α) Περὶ τῆς ἀγάπης τῶν μελῶν τῆς ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίας.

Ὡς ἡ Πολιτεία, οὕτω καὶ ἡ Ἐκκλησία ἔχει τοὺς ἀρχοντας καὶ ἀρχομένους. Καὶ οἱ μὲν ἀρχοντες λέγονται ποιμένες καὶ κληρὸς, οἱ δὲ ἀρχόμενοι λαϊκοί. Ἐκ τῶν τριῶν δὲ βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης, τῶν Ἐπισκόπων, Πρεσβυτέρων καὶ Διακόνων, ποιμένες κατ' ἐξοχὴν εἶναι οἱ Ἐπίσκοποι, οἵτινες κατὰ τὴν ἐκτασιν τῆς διακονίας καλοῦνται καὶ Ἀρχιεπίσκοποι, Μητροπολίται, Πατριάρχαι. Οἱ δὲ Πρεσβύτεροι εἶναι καὶ αὐτοὶ κατὰ δεύτερον λόγον ποιμένες, ὡς βοηθοὶ τοῦ Ἐπισκόπου καὶ μέτοχοι τῆς ἱερωσύνης αὐτοῦ. Ὅσοι δὲ τούτων μετέχουσι καὶ ἐξουσίας τινὸς καλοῦνται Οἰκονόμοι, Πρωτοϊερεῖς (Πρωτοπάπᾱς) καὶ εἴ τι ἄλλο. Οἱ δὲ Διάκονοι πρὸς τῇ διακονίᾳ τῇ ἀγίᾳ Τραπέζῃ, διακονοῦσιν ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ἄλλας διακονίας τοῦ λόγου, καὶ καθόλου εἶναι οἱ κα-

τ' ἐξοχὴν ὑπηρετεῖται πρὸς τὰ πνευματικώτερα τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ δὲ λοιποὶ τοῦ κλήρου δι' εὐχῆς μόνης ἀνευ χειροτονίας λαμβάνουσι μόνον τὸ δικαίωμα τοῦ ὑπηρετεῖν πᾶς ἄλλας ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας. Τινὲς δὲ καὶ προπαρασκευάζονται ἵνα διὰ τῶν κατωτέρων τούτων βαθμίδων ἀνέλθωσιν εἰς τοὺς κυρίους βαθμοὺς τῆς Ἱερωσύνης.

«**Ἰ**δίων τάγμασιν ἀνατάττονται οἱ μοναχοὶ, οἱ δὲ εὐχῆς ἀρεῶσαντες ἑαυτοὺς εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀγαθοεργίαν. Ἐχουσι οὗτοι καὶ οἱ τοὶ ἰδίους ἱερεῖς καὶ ἄρχοντας ὑποκείμενους εἰς τὴν ἐποπτείαν τῶν Ἐπισκόπων. Καὶ οἱ μὲν Πρεσβύτεροι καλοῦνται ἱερομόναχοι, Ἀρχιμανδρίται δὲ καὶ Ἡγούμενοιοι ἄρχοντες τῶν Μοναστηρίων. Οἱ δὲ Διάκονοι καλοῦνται ἱεροδιάκονοι, οἱ δὲ Μοναχοὶ διακροῦνται εἰς ἀπλούς καὶ μεγαλοσχημούς, εἰς ἄσκητας καὶ ἐρημίτας.»

«**1**) Ποιμένες καὶ κληρικοί. Φῶς τοῦ κόσμου καὶ ἀληθὲς τῆς γῆς ἀποκαλεῖ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τοὺς Ἀποστόλους αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτῶν τοὺς διαδόχους αὐτοῦ, τοὺς Ποιμένας τῆς Ἐκκλησίας. «**Ἔ**μετε ἔστε τὸ ἅλας τῆς γῆς, τὰν δὲ τὸ ἅλας μωρανθῇ, ἐκπίπτει ἀληθεύσει· Ἔμετε ἔστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου.» Οὗτοι λαμβάνουσι τὸ φῶς τῶν ἐκπρόσθεντων ἀνθρώπων, ὅπως ἴδωσιν ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα καὶ δοξάσωσι τὸν πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς Οὐρανοῖς. (Ματθ. 5, 13-16). Καὶ ὁντως φῶς τοῦ κόσμου καὶ ἅλας τῆς γῆς εἶναι καὶ ὀφείλουσι νὰ ᾔναι οἱ καλοὶ ποιμένες, καὶ οἱ ποιμῆνι δὲ καλὸς, κατὰ τὸ λόγιον τοῦ Σωτῆρος, τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων (Ἰωάν. 10, 11). Ἄν καὶ πάντες οἱ ἄνθρωποι καὶ μάλιστα οἱ ποιμένες λατύνοντες ὀφείλουσι διὰ τῶν ἀρετῶν αὐτῶν νὰ οἰκοδομοῦσι τὴν Ἐκκλησίαν, πολλοὶ δὲ μάλλουν οἱ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ κατ' ἐξοχὴν διδάσκαλοι τῆς ἠθικῆς καὶ οἱ ἐπόπται τῶν ἡθῶν καὶ ἱατροὶ τῶν ψυχῶν, οἱ διάκονοι τοῦ λόγου καὶ τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ, ὀφείλουσι νὰ καταρτισθῶσιν οὕτως, ὥστε νὰ λάμπῃ ἀπ' αὐτῶν τὸ φῶς τῆς ἀληθείας καὶ ἀρετῆς, ἵνα δοξολογήσωσιν οὕτω μάλιστα τὸν Θεόν. «**Π**ρόσεχετε ἑαυτοῖς, λέγει αὐτοῖς ὁ Ἀπόστολος, καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ, ἐν ᾧ ἡμεῖς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐλάβομεν ἐπισκόπους, ποιμαίνειν τὴν Ἐκκλησίαν»

σίαν τοῦ Θεοῦ, ἣν περιποιήσατο διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος» (Πράξ. 20, 28). Ἀλλὰ καὶ δὲ αὐτὸς Ἀπόστολος (ἐν ταῖς πρὸς Τιμόθεον καὶ Τίτον ἐπιστολαῖς), ὀρίζων τὰ προσόντα τῶν ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας, ἀπαριθμεῖ πλῆθος ἀρετῶν, καὶ φαίνεται ἀπαρτῶν ἀρετὰς μᾶλλον ἢ σοφίαν μεγάλην, ἃν καὶ θέλει καὶ διδασκικὸν τὸν ποιμένα καὶ διπλῆς τιμῆς ἀξίους κρίνει τοὺς καλῶς προσετῶτας, καὶ μάλιστα τοὺς κοπιῶντας ἐν λόγῳ καὶ διδασκαλίᾳ. Ἀλλὰ κατὰ πρῶτον λόγον πρέπει νὰ ἦναι ἐνάρετοι οἱ ποιμένες· διότι διὰ τῆς ἀρετῆς μάλιστα διδάσκουσι τοὺς ἄλλους. Δύο λέξεις, ἀπλῆ παραίνεσις παρ' ἐναρέτου ποιμένος, ἰσχύουσι πολλῶν πλείον· ἡ τεχνικώτατοι καὶ ρητορικώτατοι λόγοι. Ἐπειτα δὲ ἐπηγγείλατο ὁ Κύριος ὅτι θέλει δώσει στόμα καὶ σοφίαν εἰς τοὺς ἀληθεῖς αὐτοῦ Ἀποστόλους. Καὶ οἱ μεγάλοι δὲ φωστῆρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὡς ἄλλα πολυόμματα Χερουβιμ κατοπτεύσαντες τὰ βάθη τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ, ἠξιώθησαν τῆς χάριτος ταύτης, ἀφοῦ παρεκέλευσαν ἑαυτοὺς ναοὺς τοῦ ἁγίου Πνεύματος διὰ τῆς ἀρετῆς.

Ἀληθὲς μὲν ὅτι σήμερον μεγάλης προπαρασκευῆς ἐν πάσῃ σοφίᾳ χετίζουσιν οἱ ποιμένες, ἵνα καὶ ἐλέγχωσι τὴν πλάνην καὶ ὑπεραπολογῶνται ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, ἀλλ' οὐδέποτε πρέπει νὰ ἦναι ἡ σοφία ἡ φυσικοῦσα μόνον τὸ κύριον προσόν· διότι ὁ ἱερεὺς δὲν εἶναι μόνον διδάσκαλος, ἀλλὰ κατὰ πρῶτον λόγον εἶναι λειτουργὸς τοῦ Θεοῦ. Πῶς δὲ δύναται ἀκάθαρτος νὰ προσέρχεται τῷ θυσιαστηρίῳ καὶ τῷ θρόνῳ τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ τελῇ τὰ φρικτὰ ἐκεῖνα μυστήρια, εἰς ἃ μετὰ φόβου καὶ τρόμου παρίστανται καὶ αὐτοὶ οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ καὶ καλύπτουσι τὸ πρόσωπον αὐτῶν καὶ αὐτὰ τὰ Σεραφίμ; τινος καὶ τῶν ἁγίων ἁπάντων ἡ ἀρετὴ ἐστὶν ἡ ἀπαιτεῖσα.

Ἐνεσθέν δὲ ὁ δῆλος, διὰ τί ἡ Ἐκκλησία παρὰ τῶν μελλόντων νὰ χειροτονηθῶσιν εἰς τὸ ὑψηλὸν τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα ἀπαιτεῖ μετὰ τοῦ Ἀποστόλου πρὸς τὴν παιδείαν βίον ἀνεπίληπτον ἰδίως μαρτυρούμενον ὑπὸ τῆς καλῆς μαρτυρίας πῆς ἐξωθεν διὰ τῆς συνωδᾶ τῷ Ἀποστόλῳ ἀπαιτεῖ παρὰ πάντων πῶν κληρικῶν, ἵνα ᾧσι τύπος τῶν πιστῶν ἐν λόγῳ, ἐν ἀναστροφῇ, ἐν ἀγάπῃ, ἐν πνεύματι, ἐν πίστει, ἐν ἀγνείᾳ νὰ προσέχωσι τῇ ἀναγνώσει, τῇ παρακλήσει, τῇ διδασκαλίᾳ νὰ μὴ ἀμελῶσι τοῦ δοθέντος αὐτοῖς

χαρίσματος μετὰ ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ πρεσβυτερίου (Α'. Τιμ. 4, 12—14). Μετὰ τοῦ Ἀποστόλου παραγγέλλει εἰς τοὺς κληρικοὺς νὰ μὴ ἐμπλέκωνται ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις (Β'. Τιμ. 2, 4), ἀλλὰ νὰ ἀγωνίζωνται μόνον ὑπὲρ τοῦ Κυρίου, ὡς στρατιῶται αὐτοῦ. Ὁλος ὁ βίος τῶν ἱερέων πρέπει νὰ ᾖ λατρεία τοῦ Θεοῦ· διὰ τοῦτα καὶ ἡ Ἐκκλησία ὥρσεν αὐτοῖς πολλὰς προσευχὰς καθ' ἑκάστην, ἵνα οἱ λειτουργοὶ τοῦ Θεοῦ δέωνται καὶ ὑπὲρ τῶν ἀπολειπομένων ἀδελφῶν, καὶ ἀναπληρῶσιν αὐτῶν τὴν προσευχὴν, καὶ ἀγιάζωσιν αὐτῶν τὰ βιωτικὰ ἔργα καὶ καταδιδάξωσι τὴν εὐλογίαν τοῦ Θεοῦ ἐπ' αὐτῶν. Τὰς λαιπὰς ὥρας τῆς ἡμέρας θρῆνισαὶ νὰ διέρχωνται ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ καὶ παρακλήσει τῶν καταπονουμένων καὶ τῇ οἰκοδομῇ πάντων. Τοιοῦτοι ποιμένες εἶναι ἀληθεῖς ἱερεῖς τοῦ Θεοῦ τοῦ Ὑψίστου, καὶ μεγάλοι εὐεργεταὶ τῆς ἀνθρωπότητος καὶ εὐλογία Θεοῦ. Πᾶσα τοῦναντίον ἁμαρτία αὐτῶν καὶ ἡ ἐλαχίστη εἶναι βαρυτάτη, καὶ μεγάλη ἡ εὐθύνη αὐτῶν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ· παρ' αὐτῶν, παρ' ὧν ἤρτηται αἰψυχὰι τῶν ἀνθρώπων, λόγον ἰδίως ἐκζητήσει ὁ Θεὸς διὰ τὰ ἴδια καὶ ἀλλότρια ἁμαρτήματα. Πόσης λοιπὸν κατακρίσεως ἄξιοι οἱ ταχέως ἐπιτεθέντες χεῖρας καὶ οἱ ἀνάξιως ἐπισκοπῆς ὀρεγόμενοι;

2) *Λαϊκοί.* Καὶ οἱ λαϊκοὶ δὲν εἶναι ἀμέτοχοι ὅλως τῆς ἱερωσύνης· διότι καὶ αὐτοὶ ἐχρίσθησαν τῇ σφραγίδι τῆς δωρεᾶς τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ συναπαρτίζουσι τὸ Βασιλεῖον ἱεράτευμα ἐν τῇ ὅλῃ Ἐκκλησίᾳ δὲ ἡ χάρις. Διὰ τοῦτο καὶ εἶναι ἀπηγορευμένον νὰ τελεῖ μυστήρια καὶ τὴν Λειτουργίαν εἰς μόνος ἱερεὺς ἄνευ ἄλλων παρισταμένων καὶ συναπαρτιζόντων τὴν Ἐκκλησίαν· διὰ τοῦτο καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ λαὸς συντόμως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν τὰς μυστικὰς δεήσεις τοῦ ἀμέτου λειτουργοῦ τοῦ Θεοῦ· συγχωροῦναι, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τοῦ «Κύριε ἐλέησον» καὶ διὰ τοῦ «Ἄξιος», καὶ παρέχει τὴν ἐξωθεν μαρτυρίαν· βουλεύεται μετὰ τοῦ κλήρου περὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν ἀνάγκῃ ἐπιτελεῖ τὸ Βάπτισμα. Ἀλλ' οὐχ ἥτιον οὔτε ψῆφον ἔχουσιν οἱ λαϊκοὶ οὔτε ἄμετοι λειτουργοὶ τοῦ Θεοῦ εἶναι, οὔτε αὐτοῖς δίδοναί τὸ δεσμεῖν καὶ λύειν. Τὸ ἀξίωμα τοῦτο τῆς ἱερωσύνης, ὅπερ καὶ ἱερωσύνη κατ' ἐξοχὴν

καὶ εἶναι καθ' ἑαυτὴν, δίδοται ὑπὸ τοῦ διδόντος τὴν χάριν Θεοῦ διὰ χειροτονίας ὑποπῶν διαδόχων τῶν Ἀποστόλων, παρ' ὧν διὰ δεξιαντὸν οἱ ποιμένες ἀμέσως τὸ ὑψηλὸν τοῦτο ἀξίωμα. Ὁφείλουσιν ἅρα ὑπακοὴν καὶ σέβας οἱ λαϊκοὶ εἰς τοὺς ἀμέσους λειτουργοὺς τοῦ Θεοῦ, ὡς ὑποδεέστεροι αὐτῶν ἐν τῇ ἱερωσύνῃ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, καὶ νὰ μὴ ἐπεμβαίνουσιν εἰς τὰ δικαιώματα τοῦ Θεοῦ.

Ἰνα δὲ κατορθωθῇ ὁ καθολικὸς σκοπὸς τῆς Ἐκκλησίας, τῆς τε κατὰ τόπον καὶ τῆς ὁλης, ἵνα δυνηθῶσιν οἱ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας νὰ μὴ περισπῶνται εἰς τὰς βιωτικὰς μερίμνας, ἀλλ' ἡσυχάζουσιν ἐλοὺς ἑαυτοὺς εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ, ὁφείλουσι νὰ συντελέσωσιν εἰς τοῦτο οἱ λαϊκοὶ καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ καὶ πάσῃ δυνάμει καὶ μετὰ πάσης προθυμίας. Πᾶν ὅ,τι χρησηγοῦσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, χρησηγοῦσιν εἰς τὸν Θεόν, καὶ πρὸς τὸ ἰδίον ἅμα ὄφελος. Ἄς φροντίζωσι μόνον νὰ διδῶσι καλὴν μαρτυρίαν, ὅταν προχειρίζωνται οἱ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας, ἃς φροντίζωσι νὰ προπαρασκευάζωνται ἅλιοι λειτουργοὶ τοῦ Θεοῦ.

Ἰνα δὲ δυνηθῶσιν οἱ λαϊκοὶ νὰ ἀποτελῶσιν εἶδος ἅγιον καὶ βασιλείον ἱεράτευμα, ὥρισεν ἡ Ἐκκλησία τὸν ἐλάχιστον χρόνον τῆς ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν κληρικῶν λατρείας τοῦ Θεοῦ καὶ κοινωνίας τῶν ἀγράντων μυστηρίων. Ὄρισε δηλ. ἵνα πάντες οἱ λαϊκοί, πλὴν τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειπομένων, προσέρχωνται εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ λοιπὰς ἑορτάς, καὶ νὰ ἐξομολογῶνται καὶ κοινωνῶσι τῶν ἀγράντων μυστηρίων τετρακτὶς τοῦ ἐνιαυτοῦ κατὰ τὸν χρόνον τῶν ὑστειῶν, ἢ τοῦλάχιστον ἅπαρ κατὰ τὴν μεγάλην Τεσσαρακостὴν, καὶ μάλιστα τὴν μεγάλην Πέμπτην. Πᾶς δὲ Χριστιανὸς πρέπει νὰ θεωρῇ μεγίστην εὐεργεσίαν τοῦ Θεοῦ τὸ νὰ ἀξιώσῃ τῆς χάριτος αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ μάλιστα νὰ κοινωνῇ τοῦ Αἵματος τοῦ Κυρίου εἰς ἁφρῶν ἀμαρτιῶν καὶ τοῦ Σώματος τοῦ Κυρίου, τοῦ ἁγίου τούτου τῆς ζωῆς καὶ παντὸς ἀγαθοῦ. Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης καὶ ἐξομολογήσεως καὶ προσηκούτης προπαρασκευῆς πρέπει νὰ προσέρχεται εἰς τὴν Τράπεζαν τοῦ Κυρίου, καὶ νὰ θεωρῇ μεγίστην κακὴν καὶ μεγίστην πονὴν τὴν στέρξιν τῆς σφραγίδος ταύτης προφθῆς διὰ βάρεια ἀμαρτήματα.

Ἡμεῖς πρὸς τοὺς τοὺς ἡ Ἐκκλησίαν καὶ νηστείας κατὰ πᾶσαν Τετράδα καὶ Παρασκευὴν καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας ὥρας τοῦ ἑνιαυτοῦ (τὴν τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, τὴν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, τὴν πρὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν πρὸ τῶν Χριστουγέννων), ἵνα δυνηθῶσι πάντες οἱ πιστοὶ νὰ ἀσκήσιν ἐγκράτειαν παθῶν, νὰ ἁγιασῶσι τὸν στέφανον τοῦ ἑνιαυτοῦ, καὶ προπαρασκευασθῶσιν εἰς κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ μιμηθῶσιν αὐτὸν τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ τοὺς ἁγίους αὐτοῦ, οἵτινες διὰ νηστείας καὶ προσευχῆς, τῶν πνευματικῶν τούτων ὀπλῶν, συνέτριψαν πᾶσαν ἐναντίαν δύναμιν τοῦ πονηροῦ. Αὐστηροτάτη ἦν ἀνέκαθεν ἡ νηστεία (διὰ παντελοῦς ἀποχῆς βρωμάτων ἢ ἐξοραγίας μολὶς μετὰ τὴν δύσιν τοῦ Ἡλίου) κατὰ τὴν μεγάλην Παρασκευὴν καὶ τὸ μέγα Σάββατον. Αὐστηρά ἦν ἡ νηστεία καὶ κατὰ τὰς Τετράδας καὶ Παρασκευὰς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς (διὰ ἐξοραγίας μολὶς μετὰ τὸ δειλινόν) καὶ τὰς Παραμονὰς τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Θεοφάνειων καὶ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τῆς Μ. Ἑβδομάδος. Ἦσαν αὐστηραὶ ἦσαν διὰ τοὺς λαϊκοὺς μάλιστα αἱ λοιπαὶ ἡμέραι τῶν νηστειῶν. Πόσης δὲ νηστείας ἐξαιροῦνται οἱ ἀσθενεῖς καὶ τῶν πλείστων οἱ ὀδοιπόροι. Ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς λαϊκοὺς καθόλου καὶ μάλιστα τοὺς ἐργατικούς πολλὴν συγκατάβασιν ἀπέδειξεν ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία. Ἀλλ' οὐδέποτε αἱ ἡμέραι τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου, αἱ ἡμέραι τῶν αὐστηρητάτων νηστειῶν ἐπιδέχονται συγκατάβασιν, εἰμὴ μόνον διὰ τοὺς ἀσθενεῖς. Καὶ ἡ συγκατάβασις δὲν πρέπει νὰ ᾖ ὁλόσχερής κατάλυσις τῆς νηστείας, ὡς οὔτε ἡ νηστεία ἐν γένει εἶναι ἀρυσή διὰ μεταλλαγῆς βρωμάτων. Ὁ κοιλιόδουλος πρὸς οὐδὲν μέγα ἀγαθὸν ἐπιτήδειος, μᾶλλον δὲ οὐδὲν αὐτοῦ ὄφελος. Κατὰ τὸν χρόνον τῶν νηστειῶν, τὸν κατ' ἐξοχὴν χρόνον τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ, καὶ μάλιστα τὴν Μ. Τεσσαρακοστήν, εἶναι ἀπηγορευμέναι αἱ θορυβώδεις πανηγύρεις καὶ τέρψεις. Διὰ τοῦτο ἀπηγορεύθη καὶ ἡ τελετὴ τοῦ Γάμου κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον.

3) *Μοναχία*. Καὶ πρὸ Χριστοῦ ἤδη ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ πολλοὶ φεύγοντες τὰ τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἐγκόσμια ἀπεχώρουν μακρὰν τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, ἵνα δυνηθῶσι νὰ ἀπιερώσωσιν ὅλους ἑαυτοὺς πρὸ Θεοῦ. Πολλοὶ δὲ καὶ συμβιούντες μετὰ τῶν ἀνθρώ-

πων ἤσκειον ἐγκράτειαν καὶ ἀπέειχον τοῦ γάμου, ἵνα δυνηθῶσι νὰ στρατεύωνται ὑπὲρ τοῦ Κυρίου καὶ εὐαγγελίζωνται αὐτόν, καὶ τοιοῦτοι ἦσαν οἱ πλείστοι τῶν Ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοὺς διωγμούς δὲ ἀνεχώρουν πολλοὶ εἰς τὴν ἔρημον καὶ περὶ τοὺς μεγάλους Ἀναχωρητὰς συνηθροίσθησαν ἤδη πλείστοι ὅσοι ἐν καιρῷ τῶν διωγμῶν, ὥστε νὰ ἀποτελέσωσι πολυαριθμούς καὶνότητος. Πρῶτον θεμελιωτὴν τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὀνομάζει ἡ παράδοσις Παῦλον τὸν Θηβαῖον (ἐκ Θηβαΐδος τῆς Αἰγύπτου) κατὰ τὸν ἐπὶ Δεκίου διωγμὸν ἀρξάμενον τοῦ ἀσκητικοῦ βίου. Ἰδίως δὲ θεμελιωτὴς ἐν Αἰγύπτῳ μὲν εἶναι ὁ μέγας Ἀντώνιος, ἐν Παλαιστίνῃ δὲ Ἰλαρίων ὁ μέγας. Πολλαχοῦ δὲ τῆς Ἀνατολῆς ἐξήπλωσαν οἱ μαθηταὶ τοῦ μεγάλου Ἀντωνίου τὸν μοναχικὸν βίον καὶ τὰ Κοινόβια καὶ ἐπὶ τὸ τελειότερον ἐρρύθμισεν ὁ μέγας Βασίλειος. Εἰς δὲ τὴν Δύσιν κατέστησε γνωστὸν τὸν μοναχικὸν βίον ὁ μέγας Ἀθανάσιος, ἐξόριστος ὧν ἐκεῖ καὶ συγγράψας τὸν βίον τοῦ Μ. Ἀντωνίου. Ἐρρύθμισαν δὲ ἐκεῖ Ἰωάννης ὁ Κασσιανὸς καὶ μάλιστα ὁ Βενέδικτος (γεννηθεὶς ἐν ἔτει 480).

Ὅτε ἐκόπασαν οἱ διωγμοὶ καὶ ἐπληθύνθησαν οἱ εἰς Χριστὸν πιστεύοντες, ἐπληθύνθησαν τότε καὶ οἱ μοναχοί· διὰτι μετὰ τῆς πληθύσεως τῶν Χριστιανῶν, ὧν πολλοὶ ἦσαν κατ' ὄνομα μόνον, ἐπληθύνθησαν καὶ τὰ σκάνδαλα καὶ ἐχαλαρώθησαν τὰ αὐστηρὰ ἡθῆ· διὰ τοῦτο πολλοὶ ἐπιζητοῦντες τελειότητα βίου ἔφευγον τὸν κόσμον καὶ κατέφευγον εἰς τὰ Κοινόβια, καὶ κατετάσσοντο εἰς τοὺς μοναχοὺς, οἵτινες ἀφιερωμένοι πάντες τότε εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἐν πρόσευχῇ καὶ νηστείᾳ διάγοντες καὶ ἐν τελείᾳ ὑπακοῇ καὶ παρθενίᾳ, ἐλαμπον ἐπὶ ἀγιότητι. Ἐργαζόμενοι δὲ ὡς οἱ Ἀπόστολοι ταῖς ἰδίαις χερσὶν οὐ μόνον ἐπῆρκον εἰς τὴν λυτὴν αὐτῶν τροφήν, ἀλλὰ καὶ ἄλλοις ἐπῆρκον τὰ πρὸς ζωάφειαν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἐστήριζον τοὺς πιστοὺς εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἐξερχόμενοι ἐπὶ τινι χρόνῳ τῶν Μονῶν καὶ κηρύττοντες τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Οὐ μόνον δὲ οἱ τελειότητα βίου ἐπιζητοῦντες, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τῶν Χριστιανῶν, ἵνα κρατύνωσιν ἑαυτοὺς ἐν τῇ ἀρετῇ, διεβίουν ἐν ἱκανῶν χρόνῳ ἐν τοῖς Μοναστηρίοις.

Ἐντεῦθεν δὲ ὁ δῆλον, διὰ τί ἔχμασε τοσοῦτον ὁ μοναχικὸς βίος

καὶ τοσοῦτον ἀγαστὸς ἦν. Μάλιστα δὲ μετὰ ταῦτα τὰ μάλιστα εὐηργέτησαν οἱ Μοναχοὶ τῆς Ἀνατολῆς τὴν Ἐκκλησίαν ἡμῶν καὶ ἐφ' ἱκανὸν χρόνον καὶ οἱ ἐν τῇ Δύσει τὴν ἐκεῖ Ἐκκλησίαν. Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τὰ Μοναστήρια ἦσαν τὰ Ταμεῖα πάσης ἀγαθοεργίας, καὶ τὰ Σχολεῖα πάσης ἀρετῆς καὶ παιδείας. Ἐκείθεν ἐξηλθον οἱ μεγάλοι ποιμένες καὶ διδάσκαλοι τοῦ ἔθνους ἡμῶν, καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἔθνος ἡμῶν ἀφιέρωσε πλεῖστα ὅσα πρὸς συντήρησιν καὶ αὐξήσιν τῶν Μοναστηρίων.

Ἐπειδὴ δὲ οὐ πάντες χωροῦσι τὴν αὐστηρότητα τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὥρισεν ἡ Ἐκκλησία ἀνέκαθεν, ἵνα μόνοι γίνωνται δεκτοὶ οἱ ὥριμοι τὴν ἡλικίαν καὶ μετὰ πολυχρόνιον δοκιμασίαν. Ὁ κανὼν δ' οὗτος εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τοὺς ἀποχωροῦντας τοῦ κόσμου καὶ ἀφιερουμένους ὅλως τῇ λατρείᾳ τοῦ Θεοῦ καὶ τῇ δόξῃ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, καὶ εὐχομένους αὐτῷ τελείαν ὑπακοήν, καὶ βίον ἐν ἀγνείᾳ καὶ μετανοίᾳ καὶ νηστείᾳ καὶ ἐν πάσῃ ἀγαθοεργίᾳ.

6) Περὶ τῆς ἀμοιβαίας ἀγάπης τῆς ἐν οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ἐκκλησία δὲν περιορίζεται, ὥς εἴρηται ἤδη, ἐπὶ γῆς, ἀλλὰ συνδέεται μετὰ τῆς ἐν Οὐρανοῖς δι' ἀμοιβαίας ἀγάπης. Μέλη δὲ τῆς ἐν Οὐρανοῖς Ἐκκλησίας εἶναι οἱ ἐν πίστει καὶ μετανοίᾳ κεκοιμημένοι πατέρες καὶ ἀδελφοὶ ἡμῶν καὶ οἱ ἅγιοι τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν ἀγγέλων αὐτοῦ. Πρὸς πάντας τούτους ὑφίσταται ἀνέκαθεν ὁ σύνδεσμος τῆς ἀγάπης ἐν τῇ ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίᾳ, ἐκδηλούμενος διὰ δεήσεως μὲν ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, ἐπικλήσεως δὲ τῶν ἁγίων. Οἱ δὲ ἅγιοι τοῦ Θεοῦ, οἱ ἀπ' αἰώνων αὐτῷ εὐαρεστήσαντες καὶ ἔχοντες πλεῖονα παρρησίαν ἐνώπιον Θεοῦ, πρεσβεύουσιν ὑπὲρ ἡμῶν τῷ Κυρίῳ, καὶ ἡ δέησις αὐτῶν ὑπὲρ ἡμῶν δὲν ἀποβαίνει ἄκαρπος, ὅταν ἡμεῖς ὦμεν ἄξιοι τῆς εὐεργεσίας τοῦ Θεοῦ.

1) *Κεκοιμημένοι ἐν Κυρίῳ.* Ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία ἀπεδείκνυε τὴν ἀγάπην πρὸς τοὺς κεκοιμημένους ἐν Κυρίῳ, ἥτοι ἐν πίστει καὶ μετανοίᾳ, ἐφοδιάζουσα αὐτοὺς μὲ τὰ ἐφόδια ζωῆς αἰωνίου, μὲ τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου, καὶ πολλὰκις ἀναφέρουσα ὑπὲρ αὐτῶν τὴν ἀναίμακτον θυσίαν, δι' ἧς πνευματικῶς γίνεθα ἐν σῶμα διὰ τοῦ Κυρίου μεθ' ἑλθῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ κρα-

ΤΟΜ. Θ.'

8

τύνεται καὶ τελειουργῶς γίνεται ἡ δέησις ἡμῶν ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων. Τὰ μνημόσυνα δὲ καὶ νῦν ἐτι παρ' ἡμῖν οὐδὲν ἕτερον εἶναι, ἢ λειτουργίαι, ἤτοι προσφοραὶ τῆς ἀναιμάκτου θυσίας μετὰ δεήσεων ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων.

Ἵνα δὲ ὧσιν εὐπρόσδεκτοι θυσίαι αἱ δεήσεις ἡμῶν, πρέπει νὰ ἀπορρέωσιν ἐκ τῆς πίστεως καὶ ἀγάπης· πρέπει νὰ ἀναλογιζώμεθα μετὰ συντριβῆς καρδίας ὅτι ἡμεῖς ἀναπληροῦμεν τὴν πίστιν αὐτῶν, προσφέροντες τὴν ἀναιμάκτον θυσίαν· ἀναπληροῦμεν τὴν ἀγάπην αὐτῶν πρὸς τὸν πλησίον, ἔταν ἐλεῶμεν πτωχοὺς καὶ εἰς τὴν τράπεζαν τῆς ἀγάπης προσκαλῶμεν πένητας (τοῦτο σημαίνουν οἱ ἄρτοι τῶν μνημοσύνων καὶ κηδεῶν). Μάτην δὲ τὰ πάντα γίνονται, ὅταν πρὸς τὸ θεαλῆναι τοῖς ἀνθρώποις γίνονται καὶ ὡς ξηροὶ κύποι. Μάτην ἐκπληροῦμεν τὸ ἱερώτατον χρέος πρὸς τοὺς κεκοιμημένους πατέρας καὶ ἀδελφοὺς ἡμῶν, ὅταν ἡ ψυχὴ ἡμῶν ᾖ ἐρημος ζωῆς καὶ ἐνεργαῖα πίστεως, ὅταν χερίζωμεν ἡμεῖς αὐτοί, ἵνα δέωνται ἄλλοι περὶ συγχωρήσεως ἡμῶν παρὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπιστροφῆς ἀπὸ τῆς πλάνης.

2) Ἀγιοὶ τοῦ Θεοῦ. Ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὰς ἐπετειοὺς ἡμέρας τῆς ἀθλήσεως τῶν Μαρτύρων, ἃς γενεθλίους ἡμέρας αὐτῶν ἐθεώρει, ἐτέλει συναξίν καὶ λειτουργίαν εἰς τιμὴν καὶ μνήμην αὐτῶν καὶ ἐπεκαλεῖτο αὐτοὺς, ἵνα ὡς ἔχοντες παρρησίαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ προσβέωσιν ὑπὲρ τῶν μελῶν τῆς ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίας. Ἐτελοῦντο δὲ ἰδίως αἱ συναξεῖς τῶν πιστῶν ἐπὶ τοῦ τάφου τῶν Μαρτύρων, ὡς ἐπὶ τῶν ὁστέων αὐτῶν ἰδρύεται ἄχρι τοῦδε τὸ ἐπὶ γῆς θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ, ἡ ἁγία Τράπεζα. Εἰς τὸν χορὸν τῶν Μαρτύρων περιελήφθησαν μετὰ ταῦτα καὶ πάντες οἱ ἀπ' αἰῶνος εὐαρεστήσαντες τῷ Θεῷ καὶ οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ καὶ τὰς γενεθλίους ἡμέρας τῆς τελειώσεως πᾶν ἁγίων ἐώρταζεν ἡ Ἐκκλησία καὶ ἐπεκαλεῖτο αὐτοὺς ἵνα προσβέωσιν ὑπὲρ ἡμῶν. Ὅτε δὲ ἐκόπασαν οἱ διωγμοί, καὶ καοὺς ἤγειρεν εἰς τιμὴν καὶ μνήμην, καὶ τοὺς ναοὺς καθωράισε διὰ τῶν εἰκόνων πάντων τῶν ἁγίων, ἵνα ὁρατῶς παραστῇ ἡ ἐν Οὐρανοῖς θριαμβεύουσα Ἐκκλησία, καὶ θάρρους πληροὶ τὴν ἐπὶ γῆς στρατευομένην καὶ οἰκοδομῇ ἐμφανέστερον διὰ τοῦ παραδείγματος. Καὶ

ἐν τῇ ἀναιμάκτῳ δὲ θυσίᾳ προσφέρονται ἀνέκαθεν μερίδες ὑπὲρ πάντων τῶν ἁγίων, ὡς καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν εὐσεβῶς κεκοιμημένων, καὶ οὕτω ἀριθηλότερα καταδείκνυται ὁ στενὸς σύνδεσμος τῆς ὅλης Ἐκκλησίας.

Καὶ ἡμεῖς δὲ οὐ μόνον εορτάζομεν τοὺς ἁγίους τοῦ Θεοῦ, ἐπιτελοῦντες συνάξεις καὶ ἐπικαλούμενοι τὴν πρεσβείαν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ πάντοτε προσφέρομεν τὴν δέησιν ἡμῶν καὶ λατρείαν εἰς τὸν Θεὸν ἐνώπιον τῶν εἰκόνων τῶν ἁγίων, καὶ ἀσπαζόμεθα τὰς εἰκόνας αὐτῶν καὶ τῷ ὀνόματι αὐτῶν κοσμοῦμεθα, ἵνα καὶ προστατάς ἔχωμεν αὐτοὺς καὶ βοηθήσωσιν ἡμῖν πρὸς μίμησιν τῶν ἀρετῶν αὐτῶν κατὰ τὸ δυνατόν.

Τῆς προστασίας δὲ καὶ πρεσβείας παρὰ τῷ Θεῷ τῶν ἁγίων, καὶ μάλιστα τῆς Ὑπερμάχου στρατηγοῦ, τῆς Παναγίας Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρθένου Μαρίας, ἀπειράκις πείραν ἐλάβομεν. Πλήρης εἶναι ἡ ἱστορία ἡμῶν τῆς παρὰ Θεοῦ ἀντιλήψεως καὶ τῶν θαυμασίων αὐτοῦ διὰ τὴν πρεσβείαν τῶν ἁγίων αὐτοῦ, δοῦναι ἡμεῖς ἐφάρχημεν ἄξιοι, καὶ ἐτρηοῦμεν τὴν ἱεράν παρακαταθήκην τῆς πίστεως, καὶ ἐπροκόπτομεν ἐν τῇ ἀγάπῃ. Τίς Θεὸς μέγας, ὡς ὁ Θεὸς ἡμῶν; ἂν τοῦτο λέγει πᾶς χριστιανὸς, ἡμεῖς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ τοῦτο: Ὡς θαυμαστός ὁ Θεὸς ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ!

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ τῆς πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπης.

§ 26. Συναφεία καὶ περιεχόμενον τοῦ κεφαλαίου τούτου.

Διὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης μανθάνομεν πῶς κατορθοῦνται πολλὰ καὶ μεγάλα καθήκοντα, πολλαὶ καὶ μεγάλαί ἀρεταί, ἐπομένως μανθάνομεν πῶς πρέπει νὰ περιστείλωμεν τὴν φιλαυτίαν ἡμῶν καὶ νὰ γείνωμεν ἀγαθοὶ καὶ τέλειτοι, καὶ ἐπομένως νὰ ἀγαπῶμεν ἡμᾶς αὐτοὺς ἀληθῶς. Ἀναμνηστέον δ' ὅτι ἀγαπῶντες τοὺς ἄλλους ἐξ ἀνάγκης ἀνταγαπώμεθα,

καὶ ἐπομένως πλείον ἡμεῖς ὠφελοῦμεθα, ἢ ὠφελοῦμεν· διότι ἕκαστος εἶναι εἰς πρὸς ἀπείρους μυριάδας, καὶ ἐνῶ εἰσφέρει ἓν, ἀπολαμβάνει μυριοπλασίονα. Ἄλλ' εἶναι ἀδύνατον νὰ κατορθώσωμεν τὴν ἀγάπην τῶν ἄλλων καὶ νὰ ἀπολαύσωμεν τῶν ἀγαθῶν ἐκείθεν καὶ τῆς τοιαύτης ἠθικῆς τελειότητος, ἂν μὴ ἀγαπήσωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς, ἐπιμελούμενοι τῆς ἠθικῆς ἡμῶν μορφώσεως καὶ μορφούντες κατὰ Χριστὸν τὸ τε σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ἡμῶν. Διὰ τῆς ἠθικῆς βελτιώσεως τοῦ ἐν ἡμῖν ἀνθρώπου τοῦ κατὰ Θεὸν κτισθέντος κατορθοῦμεν καὶ τᾶλλα καθήκοντα καὶ τὰς ἄλλας ἀρετάς, ὁρῶς πολιτευόμενοι πρὸς τε Θεὸν καὶ ἀνθρώπους. Ὡστε διὰ τῆς πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀληθοῦς ἀγάπης κατορθοῦνται καὶ ὁ ἠθικός βίος καθόλου, καὶ εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, τὸ ἀσκητικὸν μέρος τῆς Ἠθικῆς ἢ περὶ τοῦ κεφαλαίου τούτου πραγματεία.

Ἀληθές μὲν ὅτι εἶδομεν ἤδη τὰ δέοντα περὶ τοῦ ὑψηλοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου· εἶδομεν καὶ πῶς κατορθοῦνται οὗτος λεπτομερέστερον ἐν τῷ περὶ ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίον, καὶ αὐτῷ βελτιούμεθα ἠθικῶς καὶ ἡμεῖς αὐτοί, καὶ κτῆμα ἡμέτερον γίνεται τὸ ἀγαθόν, καὶ περιοριζομένης οὕτω τῆς φιλαυτίας, ἀγαπῶμεν ἀληθέστερον καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς. Ἄλλ' οὐχ ἥττον ὑπολείπονται πολλὰ καθήκοντα καὶ πολλὰ ἄρετα περιλαμβάνόμεναι εἰς τὴν αὐτοτιμὴν καὶ αὐτοαγάπην, ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν κατορθοῦνται καὶ τᾶλλα. Διότι ὅστις δὲν σέβεται καὶ ἀγαπᾷ ἑαυτὸν, ἢ δὲν ἔμαθε νὰ σέβηται καὶ ἀγαπᾷ ὁρῶς ἑαυτὸν, δὲν δύναται νὰ ἀγαπᾷ καὶ τιμᾷ τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον. Διὰ τοῦτο καὶ μέτρον τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης ὥρισεν ὁ Θεὸς τὴν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπην. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος συγίστάμεθα, ἄρα καὶ περὶ τὴν ἐπιμέλειαν ἀμοτέρων τούτων περιστρέφεται ἢ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπη.

Ἐκ τῶν εἰρημένων δὴλον ὅτι ἴδιον ἔργον τοῦ ἀσκητικοῦ τούτου κεφαλαίου εἶναι ἡ μάρφωσις τοῦ ἐν ἡμῖν ἀνθρώπου κατὰ τε ψυχὴν καὶ σῶμα. Προηγείται δὲ τούτων ὁ περὶ αὐτοτιμῆς καὶ αὐτοαγάπης καθολικώτερος λόγος, ἵνα τις καθολικωτέραν ἔννοιαν ἔχῃ τῆς πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπης.

§ 27. Περὶ αὐτοτιμῆς καὶ περὶ αὐτοαγάπης καθόλου.

ἵνα δυνηθῇ ὁ ἄνθρωπος νὰ κατορθώσῃ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ τελειότητα, πρέπει κατὰ πρῶτον νὰ ἐννοήσῃ καὶ συναισθανθῇ τὸν ὑψηλὸν αὐτοῦ προορισμόν, τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ εὐγένειαν. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν ἁγίαν Γραφὴν εἶναι εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις τοῦ Θεοῦ, οὐδὲν δὲ τούτου ὑψηλότερον, οὐδεμία εὐγένεια ἄλλη ἴση πρὸς ταύτην· διότι δυνάμει τῆς εἰκόνης τοῦ Θεοῦ ἐξομοιοῦται ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν Θεόν καὶ δύναται νὰ κληθῇ υἱὸς Θεοῦ! Δυνάμει τῆς εἰκόνης τοῦ Θεοῦ ὁργᾷ ὁ ἄνθρωπος πρὸς πᾶν ὑψηλὸν καὶ γενναῖον δύναται διὰ μὲν τοῦ νοεροῦ αὐτοῦ ὁφθαλμοῦ νὰ ἀνεύρῃ τὴν συνάφειαν τῶν ὄντων, διὰ δὲ τῆς καρδίας αὐτοῦ καὶ τῆς ἐλευθέρας θελήσεως νὰ κοινωνήσῃ μετὰ τῶν ὄντων, ἐφαρμύζων ὅ,τι εὖρεν. Οὕτω δὲ πληρούμενος πάσης θεογνωσίας καὶ θεοσεβείας καθίσταται κρίκος ἐνωτικὸς τοῦ ὁρατοῦ καὶ ἀοράτου κόσμου καὶ γλώσσα τῆς ἀλόγου φύσεως· καθίσταται ἱερεὺς τοῦ Ὑψίστου, προσάγων θυσίαν αἰνέσεως ἐξ ὀνόματος τῶν ἀλόγων ὄντων· καθίσταται ἐπίτροπος Θεοῦ ἐπὶ τοῦ ὁρατοῦ κόσμου, ἀρχὼν ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὴν ἄμεσον ἐπιμέλειαν τοῦ ὁρατοῦ κόσμου ἐπιτετραμμένος, ἵνα κατορθωθῇ ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς Δημιουργίας. Ἄν ἄρα ταῦτα ἐννοήσῃ καὶ συναισθανθῇ ὁ ἄνθρωπος, πληροῦται τηλικαύτης φιλοτιμίας, ὥστε ὁργᾷ οἰκοθὲν εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἀγαθοῦ, ζηλοῖ εἰλικρινῶς τὰ πνευματικὰ καὶ ἀποτροπιάζεται τὸ κακόν, κἂν πολλάκις θωπεύῃ τὴν φιλαυτίαν τοῦ· τότε ἡ τιμὴ αὐτῆς τῆς ἐν ἡμῖν εἰκόνης τοῦ Θεοῦ γίνεται τιμὴ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ· διότι ὁ τοιοῦτος οὐδέποτε ἐκκλίνει εἰς φιλαυτίαν, ἥτοι οἷησιν, ὑπερηφανίαν, ἀλαζονείαν, πλεονεξίαν καὶ ἡδυπάθειαν, ἵνα προσκρούσῃ εἰς τὸν Θεόν καὶ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· οὐδέποτε ἀτιμάζει αὐτήν, παραδιδόμενος εἰς τὰς ὁλόγους ὀρέξεις τῶν παθῶν καὶ εἰς παντὸς εἶδους ἀκολασίαν.

Καὶ ὁμοίως κατὰ τὴν αὐτὴν Γραφὴν ὁ ἄνθρωπος ἐν τιμῇ ὣν οὐ συνῆκεν, ἀλλὰ παρασυνεβλήθη τοῖς κτήνεσι τοῖς ἀνόητοις καὶ ὁμοιωθῇ αὐτοῖς. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τῇ εἰσηγήσει μιτοκάλου πνεύματος ἐπληρώθη φιλαυτίας ἄκρας, καὶ ἠθέλησε τάχιστα νὰ γείνη

ανεξάρτητος και, τὸ χεῖριστον, νὰ γείνη ἴσος τῷ Θεῷ· διὸ καὶ ἀπεβλήθη τῆς ἀμέσου μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας καὶ ἀφέθη εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις, καὶ εἰς τὰ δεινὰ τῆς ἀγνοίας. Ἐκτοτε ἐξαχρειώθεις, ἐγένετο δοῦλος τῶν παθῶν, καὶ εἰς τοῦτο κατετράφη ἡ φιλαυτία, καὶ κατέστη δυσχερεστάτη ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἡ ἀληθοῦς αὐτοαγάπη. Ἐν τούτοις ὁ Θεὸς ἐν τῇ πανσόφῳ αὐτοῦ ἀγαθότητι εὔρε τρόπον, ἵνα ἀναστήσῃ τὸν πεπτωκότα ἄνθρωπον, ἀποστείλῃς τὸν Μονογενῆ αὐτοῦ Υἱόν, ὅστις ἐφώτισε τὸν κόσμον τῷ φωτὶ τῆς ἀληθείας καὶ ἐξηγόρατεν ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τῷ τιμίῳ αὐτοῦ αἵματι· οὐ μόνον δὲ ἐγένετο τύπος καὶ ὑπογραμμὸς πάσης ἀρετῆς καὶ ἀνέμνησε πάλιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὸν ὑψηλὸν τῶν προορισμῶν, ἐνώσας πάλιν ἐν ἑαυτῷ τὸν ἄνθρωπον μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ κατέπεμψε τὸ Πανάγιον Πνεῦμα εἰς τοὺς εἰς αὐτὸν πιστεύοντας, ἵνα ἀγιάσῃ καὶ ἀναγεννήσῃ αὐτοὺς καὶ οὕτως ἐνώσῃ πάλιν μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Ἐκ τῶν εἰρημένων δὲ δῆλον ὅτι, ἵνα ἐπανέλθωμεν πάλιν εἰς τὸν Θεόν καὶ κατορθώσωμεν τὴν ὑψηλὴν ἡμῶν κλῆσιν καὶ ἠθικὴν τελειότητα, πρέπει νὰ ἀγωνισθῶμεν κατὰ πρῶτον τὸν καλὸν ἀγῶνα· πρέπει νὰ ἄρωμεν τὸν σταυρὸν τῆς αὐταπαρνήσεως, νὰ καθαιρέσωμεν δηλ. τὴν φιλαυτίαν ἡμῶν διὰ μετανοίας, ταπεινοφροσύνης, ὑπομονῆς, πραότητος καὶ ἐγκρατείας. Ὅταν δ' οὕτω καθάρωμεν τὴν καρδίαν ἡμῶν, τότε θέλομεν ἰδεῖ τὸν Θεόν, θέλομεν πληρωθῇ τῆς ἀγάπης παντὸς ἀγαθοῦ, καὶ εἰκόνες ἐμφυχοὶ τῆς ἀρετῆς ἐσόμεθα καὶ τῶν ἀκρεάτων αὐτῆς ἀγαθῶν μέτοχοι. Ἀλλ' οὔτε ὁ ἀγιασμὸς τῆς καρδίας ἡμῶν, οὔτε ἡ τελεία ἀγάπη κατορθοῦνται εὐκόλως· οὐδαμῶς δὲ ὑπὸ μόνων ἡμῶν, ἀλλὰ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ, ἢ μεταδίδωσι τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ διὰ τῶν Μυστηρίων εἰς τοὺς εἰς Χριστὸν πιστεύοντας.

Κατὰ πρῶτον λοιπὸν, ἀφοῦ συναισθανθῶμεν τὴν ὑψηλὴν ἡμῶν κλῆσιν, πρέπει νὰ ἀρχίσωμεν τὴν διόρθωσιν ἡμῶν συνερχοῦντες τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ, ἢ μᾶλλον ἀποδεχόμενοι τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς καὶ ὑπείκοντες. Ἡ δὲ χάρις ἢ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα προσάξει ἡμᾶς εἰς πᾶν ἀγαθὸν καὶ τελεῖους ἠθικῶς ἀναδείξει ἄχρι τέλους. Ἡ δὲ προκοπὴ ἀπὸ γνώσεως εἰς γνῶσιν καὶ μάλιστα τὸ

ἰδεῖν τὸν Θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, τοῦτο ἐνταῦθα ἀνέρι-
κτον καὶ μόνης τῆς μελλούσης ζωῆς βραβεῖον Θεοῦ, ὅτε καὶ τε-
λεία ἡ μακαρίστης ἔσται. Ἀρκεῖ ὅτι ἐνταῦθα ἱκανὰ ἡμῖν πρὸς εὐ-
σέθειαν ἀπεκαλύφθησαν· ἀρκεῖ ἐνταῦθα νὰ μάθωμεν, ἢ μᾶλλον νὰ
εἰκάσωμεν τὰ ἐν ταῖς χερσὶν ἡμῶν καὶ τὰ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν
ἡμῶν καὶ διὰ μόνων τούτων ἱκανῆς σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ
πληρούμεθα, ἵνα καὶ ζήλου ἐνθέου πληρωθῶμεν.

§ 28. Περὶ τῆς πρὸς τὸ σῶμα ἡμῶν ἀγάπης.

Τὸ σῶμα ἡμῶν εἶναι τὸ ὄργανον τῆς ψυχῆς, δι' αὐτὸ κατορθοῖ
αὕτη τὸν ὑπὸ Θεοῦ τεθέντα αὐτῇ σκοπὸν· διὸ καὶ εἰς τὸ σῶμα
τὸ ἀνθρώπινον πρὸ παντὸς ἄλλου ὁρατοῦ κτίσματος καταφαίνεται
ἡ πανσοφία τοῦ Θεοῦ. Τὸ σῶμα ἡμῶν εἶναι κατ' ἐξοχὴν Θεοῦ
οἰκοδομὴ καὶ Θεοῦ γεώργιον, ὡς λέγει ὁ Ἀπόστολος (Α' Κο-
ρινθ. 3, 9). Καὶ ὅντως σοφωτάτη εἶναι ἡ κατασκευὴ ἡμῶν, ὡς
διδάσκουσιν ἡ Ἀνατομία καὶ Φυσιολογία· τὰ πάντα ἐξαγγέλλουσι
τὴν πανσοφίαν τοῦ Θεοῦ καὶ διδάσκουσι τὸν ἄνθρωπον τὴν ὑψη-
λὴν αὐτοῦ εὐγένειαν, μάλιστα δὲ ἡ κατασκευὴ τῶν ὀφθαλμῶν
καὶ τῶν ὠτῶν, ἡ ὀρθὴ στάσις καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς χειρὸς. Ἀ-
νευ τῆς τοιαύτης κατασκευῆς τῆς χειρὸς, ὥστε νὰ σχηματίζη
κύκλον καὶ ὄλη καὶ διὰ τῶν δακτύλων, οὔτε γραφὴ, οὔτε παντὸς
εἶδους ὄργανα ἠδύναντο νὰ ὑπάρχωσιν, ἐπομένως οὔτε τέχνη,
οὔτε ἐπιστήμη καὶ πᾶσα πρόοδος.

Ἐντεῦθεν δὲ δῆλον διὰ τί ὁ Ἀπόστολος ἀποκαλεῖ καὶ τὸ σῶμα
ἡμῶν ναὸν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ παραινεῖ νὰ δοξάζωμεν
καὶ ἐν αὐτῷ τὸν Θεόν, καὶ νὰ μὴ φθείρωμεν αὐτό· «Ὅχι οἴδατε
ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν Ἁγίου Πνεύματος ἐστίν, οὗ
ἔχετε ἀπὸ Θεοῦ, καὶ οὐκ ἐστὶ ἑαυτῶν; Ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς·
δοξάζατε δὴ τὸν Θεὸν ἐν τῷ σώματι ὑμῶν καὶ ἐν τῷ πνεύματι
ὑμῶν, ὅτιν᾽ ἐστὶ τοῦ Θεοῦ» (Α' Κορινθ. 6, 19—20). Καὶ ἐν
τῇ αὐτῇ Ἐπιστολῇ λέγει· «Ὅχι οἴδατε ὅτι ναὸς Θεοῦ ἐστε, καὶ
τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ἡμῖν; εἰ τις τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ
φθείρει, φθερεῖ τοῦτον ὁ Θεός» (3, 16—17).

Ὁφείλομεν ἄρα νὰ ἐπιμεληθῶμεν τοῦ σώματος ἡμῶν, διατηροῦντες τὴν ζωὴν ἡμῶν καὶ μὴ αὐτοκτονοῦντες.

1) *Ζωή.* Διὰ τῆς υγείας καὶ εὐρωστίας τοῦ σώματος διατηρεῖται καὶ ἡ ζωὴ. Καὶ νοῦς δὲ υγιὴς ἐν υγιεῖ σώματι. Ἡ υγεία δὲ διατηρεῖται διὰ λιτῆς καὶ καθαρᾶς διαίτης, δι' ἐργασίας καὶ ἀναπαύσεως καὶ καθόλου δι' ἐγκρατείας. Ἡ ἐγκράτεια εἶναι μέσος τις ὁρος μεταξὺ ἡδυπαθείας καὶ τῆς ἀνθρωποκτόνου σκληραγωγίας. Συνήθως δὲ ἀποκαλεῖται ἐγκράτεια ἡ χαλιναγώγησις τῶν ἀλόγων παθῶν. Ἄλλ' εἶναι καὶ τοῦτο, καὶ πᾶν μέτρον ἅμα ἐν τῇ διαίτῃ, καὶ πᾶσα καθαίρεσις τῆς φιλαυτίας καὶ τῶν πνευματικῶν παθῶν, οἷσσεως, φθόνου καὶ πλεονεξίας. Ἐνταῦθα δὲ μόνον περὶ τῆς σωματικῆς, οὕτως εἰπεῖν, ἐγκρατείας ὁ λόγος. Ἐν ταύτῃ δὲ ὄντως υγεία ψυχῆς καὶ σώματος καὶ ἡ πρώτη βάσις παντὸς ἀγαθοῦ.

Καὶ δὴ διὰ τῆς ἐγκρατείας ἐν τῇ διαίτῃ, ἥτοι διὰ τῆς λιτότητος περὶ τὴν τροφὴν, τῆς καθαριότητος περὶ τε τὸ σῶμα καὶ τὴν ἐνδυμασίαν καὶ κατοικίαν, καὶ διὰ παντὸς ὅ,τι διδάσκει ἡ Ὑγιεινὴ καθόλου, οὐ μόνον ἀπαλλαττόμεθα πολλῶν νόσων καὶ ἀπολαύομεν τοῦ βαρυτίμου ἀγαθοῦ τῆς υγείας, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα δεινὰ φεύγομεν, εἰς ἃ ἄγουσιν ἡ κοιλιόδουλεία καὶ ἡ πολυτέλεια. Διὰ τούτων γινόμεθα πλεονέκται, ἄστροργοι, προδόται τῆς Πατρίδος, καὶ οὐδὲν ἱερὸν καὶ ὅσιον ἔχομεν, καὶ πρὸς οὐδὲν μέγα καὶ ὑψηλὸν ἐπιτίθειοι οἱ ἐκδεδητημένοι καὶ ἐσκιατραφημένοι μάλλον δὲ ἐκλύονται καὶ ἀποκτηνοῦνται καὶ σήπονται καὶ φθείρονται. Τὰ αὐτὰ καὶ χεῖρω πάσχουσιν οἱ ἀκόλαστοι τὸν βίον καὶ δοῦλοι τῶν ἐπιθυμιῶν τῆς σαρκός. Οἱ τοιοῦτοι ἐκνευρίζονται ὅλως καὶ ἀποβλακίζονται, καὶ ἐνταῦθα καταφαίνονται τὰ ὁψώνια τῆς ἁμαρτίας· γηράσκουσι πρὸ τοῦ χρόνου, ἀλλοιοῦνται τὴν μορφήν καὶ οὐδὲν ἢ ἀνθρωπότης ἀναμένει παρ' αὐτῶν.

Διὰ τῆς ἐργασίας οὐ μόνον ὁ ἄνθρωπος πορίζεται τὰ πρὸς τὸν βίον καὶ προκόπτει εἰς τὸ ἀγαθόν, οὐ μόνον στερεοῖ καὶ ἐπιβρῶν νύει τὴν υγείαν, ἀλλὰ καὶ ἀπαλλάττει ἑαυτὸν πολλῶν δεινῶν. Οὐδέποτε, ἢ σπανίως, ὁ φιλόπρονος ἄνθρωπος ἀδικεῖ· διότι ὁ οἰκθεὴν ποριζόμενος τὰ πρὸς τὸν βίον καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀναδειχθεὶς καὶ

φιλότιμος εἶναι καὶ φιλόνομος καὶ ἀφιλοκερδής, καὶ οὔτε κολακεία, οὔτε φόβος, οὔτε βραδυσργία μολύνουσι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ εὐκόλως. Τούναντίον δὲ ἡ ἀργία εἶναι μήτηρ πάσης κακίας· εἶδος δὲ ἀργίας εἶναι αἱ συχναὶ ἀναπαύσεις καὶ ψυχαγωγίαι.

Τῶν ἀγαθῶν τῆς ἐγκρατείας καὶ φιλοπονίας τῶν πατέρων ἡμῶν πείραν λαμπρὰν ἔχομεν. Δι' αὐτῶν οὗτοι κατέστησαν ἀδάμαντες καὶ ἀήττητοι πρὸς πᾶσαν κακουχίαν, πύργοι ἀσάλευτοι τῆς Πατρίδος· διὸ καὶ ὁ Θεὸς εὐλόγησεν αὐτοὺς καὶ ἐδόξασε, καὶ ἐκομίσαντο τὸν ἀμάραντον στέφανον τῆς ἀθανατίας.

2) *Αὐτοκτορία*. Ἐκ τῶν εἰρημένων δῆλον ἤδη ὅτι ἡ ζωὴ ἡμῶν, οὐ μόνον εἶναι πολύτιμον ἀγαθόν, ἀλλὰ καὶ ἱερόν. Διὰ τοῦτο καὶ φύσει ἡμεῖς τοσοῦτον φιλόζωοι, ὥστε μέγιστον κακὸν ἡγοῦμεθα τὸν θάνατον, καὶ μέγιστη θυσία εἶναι τὸ ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος ἀποθνήσκειν. Ἀλλὰ καὶ μόνον ὑπὲρ τῶν ἱερωτάτων τούτων τιθέναι τὴν ψυχὴν ἡμῶν ὁ Θεὸς κελεύει, ὁ δωρησάμενος τὸ ἱερὸν τοῦτο δῶρον.

Καὶ ὅμως εἶναι πολλοί, οἵτινες τολμῶσι νὰ ἄρῳσι χεῖρα ἀνόσιον καθ' ἑαυτῶν καὶ νὰ καταστρέψωσι τὸν βίαν, μηδὲν ἀναλογιζόμενοι ὅτι αὐτοκτονοῦντες ἐπιβάλλουσι βέβηλον χεῖρα κατὰ τῶν δικαιομάτων τοῦ Θεοῦ, καὶ διαβρῆγνύουσι πάντα σύνδεσμον μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀγενὲς καὶ ἀνανδρον εἶναι ἡ αὐτοκτονία· διότι καναντῶσιν εἰς τὴν ἀνόσιον ταύτην πράξιν κυρίως οἱ δοῦλοι τῶν παθῶν, οἱ διὰ τῆς ἀνοίας πολλὰς ἀνάγκας καὶ ἀξιώσεις ἐξευρόντες, καὶ ἀποτυγχάνοντες καὶ στερούμενοι τῆς προσηκούσης ἀνδρίας καταλαμβάνονται ὑπὸ ἀπογνώσεως καὶ ἀπονοίας, τοῦ προδρέμου τῆς αὐτοκτονίας. Καὶ ὄντως ἀπόνοια καὶ δεινὴ παραφροσύνη προηγείται τῆς αὐτοκτονίας, καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξηγηθῇ ἄλλως ἢ τοιαύτη μυσαρὰ πράξις. Ἄλλ' οὐχ ἥττον οὐδαμῶς ἀπαλλάττει τῆς εὐθύνης ἡ ἀπόνοια· διότι ἡμεῖς γινόμεθα αἴτιοι αὐτῆς διὰ τοῦ ἀκολάστου βίου, καὶ τὸ μέγεθος τοῦ κακοῦ ἔγκειται εἰς τὴν ἀπόγνωσιν, δι' ἣν καταφρενεῖται καὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ἐκκλησία διὰ τὴν ἱεροσολίαν ταύτην καὶ τὸ κατὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἁμάρτημα (ὅπερ ἐστὶν ἡ ἀπόγνωσις), οὔτε εὐχεται

καὶ κηδεύει τοὺς αὐτοκτονοῦντας, ἀλλ' οὐδὲ ἔχουσιν ἰσχύον ἀν-
 ὁπὲρ τούτων δεήσεις, ὥς πολλοὶ ἐκ συμπαθείας ἀναπέμπουσι τῷ
 Θεῷ.

Ἐν τούτοις αὐτοκτονία εἶναι καὶ τὰ ἐλαύνοντα εἰς αὐτὴν διότι
 τὸ πολὺ τῆς ὀλίψεως, τὸ γεννῶν παραφροσύνην, προσέρχεται ἐξ
 ἀμέτρου φιλοδοξίας, πλεονεξίας καὶ ἀκολάστου βίου. Οὐδὲν ἄρα
 διαφέρει τῆς αὐτοκτονίας καὶ τὸ νὰ τήκηται τις ὥστε κηρὸς ἐκ τοῦ
 φθόνου καὶ ἐκ τῶν ἀλόγων παθῶν θανατοῖ τὴν ψυχὴν καὶ ὁ διὰ
 τῶν παθῶν, καὶ μάλιστα διὰ τῶν ἀκολάστων ἐπιθυμιῶν τῆς σαρ-
 κὸς ἀμβλύνων τὰ νεῦρα τῆς ψυχῆς.

Μάλιστα δὲ θανατοῖ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ἡ νεότης, ἥτις διὰ
 τὴν ἀπειρίαν καὶ ζωρότητα τῆς φαντασίας καὶ τοῦ αἰσθήματος
 γίνεται ὅμα εὐκόλως τῶν πειρασμῶν καὶ σκανδάλων, καὶ ἀκά-
 θεκτος φέρεται κατὰ τῶν κρημνῶν τῆς ἀπωλείας, καὶ ἀτερεῖται
 οὕτω ἡ ἀνθρωπότης τῶν χρηστῶν αὐτῆς ἐλπίδων. Ἀλλοίμονον εἰς
 αὐτὴν, ἂν δὲν προνοήσῃ νὰ ἄρῃ ἐκ τοῦ μέσου τὰ σκάνδαλα, τὰ
 κακοήθη ἀναγνώσματα, τὰ κακὰ παραδείγματα, καὶ νὰ παιδα-
 γωγήσῃ τὴν νεότητα ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου.

§ 29. *Περὶ τῆς πρὸς τὴν ψυχὴν ἡμῶν ἀγάπης.*

Ἄν ἐκτρέφομεν καὶ περιθάλπομεν τὸ σῶμα ἡμῶν καὶ τῆς ἡ-
 μετέρας ζωῆς φαιδόμεθα, ἂν χάριν τοῦ σώματος ἐργαζόμεθα καὶ
 πορίζομεθα τὰ πρὸς τὸν βίον καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ σώματος,
 ταῦτα πάντα ὀφείλομεν νὰ πράττωμεν, διότι τὸ σῶμα ἡμῶν εἶναι
 τὸ οἰκητήριον καὶ τὸ ὄργανόν τῆς ψυχῆς. Ἡ ψυχὴ ἡμῶν εἶναι
 ἡ κατ' ἐξοχὴν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, καὶ ὑπὲρ αὐτῆς ἄρα ὀφειλομεν
 νὰ ἐργαζώμεθα καὶ νὰ φροντίζωμεν, διότι δι' αὐτῆς κατορθοῦμεν
 τὰ τε ἐπίγεια καὶ αἰώνια ἀγαθὰ. Διὰ τοῦτο καὶ χάριν τῆς σω-
 τηρίας τῆς ψυχῆς ἡμῶν πρέπει νὰ ἀφειδῶμεν καὶ αὐτῆς τῆς
 ζωῆς ἡμῶν διὸ καὶ λέγει ὁ Σωτὴρ. «Τί γὰρ ὠφελείται ἄνθρω-
 πος, ἐὰν τὸν κόσμον ὅλον κερδήσῃ, τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ζημιω-
 θῇ; ἢ τί δώσει ἄνθρωπος ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ;» (Ματθ.
 16, 26). Πρὸς σωτηρίαν δὲ τῆς ψυχῆς ἡμῶν ἐκένωσεν ἑαυτὸν ὁ

Μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, μορφὴν δούλου λαβὼν καὶ ὑπήκοος γενόμενος τῷ Πατρὶ μέχρι θανάτου σταυρικοῦ! Ὁφείλομεν ἄρα κατὰ πρῶτον λόγον διὰ πίστεως, ταπεινοφροσύνης, ὑπομονῆς, πραΰτητος, ἐγκρατείας καὶ ἀγάπης νὰ ἀναστήσωμεν τὴν πεσούσαν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ἐν ἡμῖν, εἰτα δὲ διὰ τελειότερας μορφώσεως τῶν ψυχικῶν δυνάμεων νὰ λαμπρυνώμεν ἐν μᾶλλον τὴν στολὴν τὴν ψυχῆς ἡμῶν, καὶ ἄρχοντες καὶ ἐπίτροποι Θεοῦ γενώμεθα. Ἀλλ' ἡ λαμπρότης αὕτη νῦν οὔτε ἐν τῷ ἅμα κατορθοῦται, οὔτε καθ' ὁλοκληρίαν. Ὡστε φροντίζοντες καὶ περὶ τούτης νῦν ἐν τῷ ἐπικήρῳ τούτῳ βίῳ, ὀφείλομεν κατὰ πρῶτον νὰ καθάρωμεν τὴν ψυχὴν ἡμῶν, νὰ ἀγωνισθώμεν τὸν καλὸν ἀγῶνα, νὰ ἐμμένωμεν πιστοὶ εἰς τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, ἥτις καὶ ἄρχεται τῆς σωτηρίας ἡμῶν, καὶ προάγει αὐτὴν καὶ τελειοῖ ἡμᾶς. Ἀς ζητήσωμεν πρῶτον τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ, καὶ πάντα τὰλλα προστεθήσεται ἡμῖν, κατὰ τὸ λόγιον τοῦ Σωτῆρος (Ματθ. 6, 33).

Ἡ μόρφωσις δὲ τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς, τοῦ νοῦς καὶ τῆς καρδίας, ὑπὸ ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἐποψὴν λέγεται μόρφωσις τῆς συνειδήσεως ἡμῶν καὶ τῆς καρδίας ἐν τῇ θεογνωσίᾳ καὶ θεοσεβείᾳ, διότι πάντα, ὡς εἴρηται, καὶ ἀλλαχοῦ πολλάκις, εἶναι κτίσματα Θεοῦ, καὶ ἐν πᾶσιν ἄρα Θεὸν ἐπιγινώσκουμεν καὶ Θεὸν σεβόμεθα, ἐὰν κατὰ τὴν θεογνωσίαν πολιτευώμεθα.

1) **Νοῦς.** Διὰ τῆς μορφώσεως τοῦ νοῦς ἡμῶν ἀποκτῶμεν τὸ φῶς τῆς ψυχῆς, ἵνα διορθῇ τὴν ἀλήθειαν τῶν ὄντων καὶ τὴν συνάφειαν αὐτῶν μετὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ κατορθώσῃ τὴν ὑψηλὴν αὐτῆς εὐγένειαν, τὴν ἐξομοίωσιν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ τὴν εὐημερίαν τὴν ἐνταῦθα καὶ τὴν ἐν οὐρανοῖς μακαριότητα. Ἐρικνόμεθα δὲ τῆς ἀληθείας δι' ἁρμονικῆς ἀναπτύξεως τοῦ νοεροῦ ὀφθαλμοῦ τῆς ψυχῆς· τὰς ποικίλας ἐντυπώσεις, ὧν ἀντιλαμβάνεται ἡ ψυχὴ, τὰ ποικίλα ἰνδάλματα τῆς φαντασίας, δι' ὧν ἀναπαριστᾷ τὰ ἐγνωσμένα ἢ ψυχῇ, καὶ ποιητῆς γίνεται ἄνθρωπος, πρέπει νὰ κανονίσῃ ἢ κρίνῃ, ἵνα ἐναποταμιεύηται δοκιμὸς χρυσὸς γνώσεων ἐν τῇ μνήμῃ. Μόνοι δὲ αὐτὴ γνώσεις αἱ διὰ τῆς φυσικῆς ὁδοῦ εἶναι ἀνεπάρκεις, καὶ εἶναι ἀνάγκη τοῦ φωτός τοῦ Χριστοῦ, ἵνα μὴ

προσκόπη ἡ ψυχὴ ἡμῶν ἐν τῇ ἐδῷ τῆς ἀληθείας. Ἀνάγκη ἄρα καὶ τῆς ἄλλης πηγῆς τῆς ἀληθείας, τῆς πίστεως. Διὰ ταύτης δὲ κατορθοῖ ὁ ἄνθρωπος τὰς ὑψηλὰς ἀρετὰς τῆς ταπεινοφροσύνης καὶ φρονήσεως καὶ γίνεται ἀληθὴς σοφός. Σοφία δὲ καὶ θεογνωσία τότε εἶναι ταύτην. Ἄλλως καταλαμβάνεται ἡ ψυχὴ ὑπὸ τῆς αἰήσεως καὶ τῶν περὶ αὐτήν, ὑπερηφανίας, ἀλαζονείας, φιλοδοξίας, κενοδοξίας καὶ δοκαιοσοφίας, αἵτινες ταπεινοῦσι μᾶλλον τὸν ἄνθρωπον καὶ κωλύουσι τὴν ἀληθεῖ πρόοδον, καὶ κατὰ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ἐξεγείρουσιν.

Ὅργανον δὲ πρὸς ὀρθὴν μόρφωσιν τοῦ πνεύματος ἡμῶν εἶναι ἡ παιδεία, δι' ἐπιμελείας, διὰ τῶν γραμμάτων καὶ ὁρθῆς μεθόδου καρποφοροῦσα. Τὰ γράμματα εἶναι τὸ στερεὸν μνημεῖον τοῦ πνεύματος, ὁ ἐνωτικὸς δεσμὸς τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος, δι' οὗ κοινοῦμεν μετὰ πάντων τῶν αἰώνων καὶ πάντων τῶν ἀνθρώπων. Σήμερον δὲ κατωρθώθη ὅντως νὰ συγχωνευθῶσιν εἰς τὸ χωνευτήριον τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας πᾶσαι αἱ γνώσεις, καὶ δύναται ἄρα ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀναπαραστήσῃ τὸν ὅλον βίον τῆς ἀνθρωπότητος, νὰ συμβιώσῃ, αὐτῶς εἰπεῖν, μετ' αὐτῆς, καὶ νὰ ἐξακριβώσῃ ἅμα διὰ τῆς συγκρίσεως τὴν ἀλήθειαν, καὶ οὕτω νὰ ἐννοήσῃ τὸν ὑψηλὸν αὐτοῦ προορισμὸν καὶ ἀπαλλαγθῇ ἅμα τῆς βαναύσου ἐργασίας, ἣτις μόνη ταπεινοῖ τὸν ἄνθρωπον. Ὁ μέτοχος παιδείας τὴν ἀργίαν θεωρεῖ ὄνειδος· διότι τὰ βάναιυσόν πάσης ἐργασίας ἀναπληροῦσιν αἱ μηχαναί, ὁ δὲ ἄνθρωπος, ὡς ἀρχῶν, διευθύνει μόνον αὐτάς. Ἡ ἐξακριβώσις δὲ τῶν γνώσεων καὶ ἡ εὐχολος μετάδοσις τῶν ἀναγκαίων ἐκάστῳ γνώσεων πρὸς ἠθικὴν καὶ ὕλικὴν βελτίωσιν κατορθοῦνται διὰ τῆς μεθόδου. Διὰ ταύτης ἀποσκορακίζονται καὶ τὰ ψυχοφθόρα βιβλία τῆς ψευδοπαιδείας καὶ κατορθοῦται ἡ ἀληθὴς παιδαγωγία τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ σῶφρων καὶ κοινωφελής.

2) *Καρδία.* Ὑπὸ ταύτην περιλαμβάνονται τό τε αἶσθημα καὶ ἡ ἐλευθερά θέλησις. Τὸ αἶσθημα διατιθέμενον ἡδέως ἢ ἀνιερῶς ὑπὸ τοῦ νοός, ἐλαύνει τὴν θέλησιν ἡμῶν, τὴν πρακτικὴν ταύτην δύναμιν. Ἄν μὴ μορφωθῇ τὸ αἶσθημα ἡμῶν καὶ μὴ χαλιναγωγηθῇ ὑπὸ τοῦ λόγου, γίνεται ἡ θέλησις ἡμῶν ἔρμαιον τῶν ἀλόγων

φυσικῶν ὁρμῶν, καὶ μαραίνεται ὁ πυρὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἐν ἡμῖν καὶ σβέννυται τὸ αἶσθημα τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ἀληθείας. Δῆλον δὲ ὅτι ὀρθαὶ γνώσεις καὶ ὀρθὴ παιδαγωγία μορφοῦσιν ἐν ἡμῖν τὸ αἶσθημα τῆς ἀληθείας, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καλοῦ, ἅτινα ἐνεργετήθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ ἡμῶν, ἵνα φύσει ἐργῶμεν πρὸς πᾶν ὑψηλὸν καὶ γενναῖον καὶ πρὸς τὴν κορωνίδα παντός, τὴν εὐσέβειαν· διότι δυνάμει τῆς ἐμφύτου ἡμῖν ἐννοίας τοῦ Θεοῦ πέφυκε καὶ ἡ καρδία ἡμῶν ταυῦτη. Καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις ἡ καρδία ἀναγκαιτίζει τὴν παρεκτροπὴν τοῦ νοός, καὶ ἐμπνέει ὑψηλὰς ἐννοίας καὶ γενναῖα φρονήματα. Ὡστε ἀμοιβαία εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ νοός καὶ τῆς καρδίας. Ἀλλὰ προκειμένου νὰ μορφωθῇ ἡ καρδία, ὁδηγεῖ εἰς τοῦτο ἡ πέτρα τοῦ νοός. Ἀπεδείχθη δὲ νῦν ὅτι ἡ ἐκ παίδων θρησκευτικὴ μόρφωσις παρὰ τῶν γονέων, καὶ μάλιστα τῶν μητέρων καὶ τῶν ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τὰ μάλιστα συντελοῦσιν εἰς τὸ νὰ ἀναπλασθῇ ἡ καρδία ὀρθῶς καὶ κρατυθῇ ἐν αὐτῇ ἡ ἀγάπη τοῦ καθήκοντος. Οὐκ ἐλάχιστον δὲ συντελεῖ πρὸς πλήρωσιν τῆς καρδίας γενναίων καὶ ὑψηλῶν αἰσθημάτων καὶ ἡ καλλιέργεια ἐν ἡμῖν τοῦ αἰσθήματος τοῦ καλοῦ διὰ τῆς μουσικῆς καὶ καλλιτεχνίας καὶ καθαρῶτος καὶ ἐξωτερικῆς εὐπρεπείας καὶ εὐγενοῦς συμπεριφορᾶς. Ὡς αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις ἀρμονικῶς καλλιεργούμεναι φέρουσιν ὑγιεῖς καρπούς, οὕτω καὶ τὰ τρία εἶδη τοῦ αἰσθήματος, τὰ ἐμφαινόντα τὴν συνάφειαν τῆς καρδίας μετὰ τοῦ πνεύματος, ἀρμονικῶς καὶ μὴ ἐκ μονομερείας καλλιεργούμενα, φέρουσιν ὡραίους καὶ γενναίους καρπούς καὶ γεννῶσι καὶ τὴν ἀληθῆ φιλοτιμίαν.

Ἐν τούτοις, οὔτε ἡ ἐπιμέλεια πρὸς μόρφωσιν τοῦ νοός, οὔτε ἡ ἐγκράτεια τῶν παθῶν, οὔτε πᾶσα καθόλου σωφροσύνη καὶ ἀγάπη καὶ ὁρμὴ εἰς τὸ ἀγαθὸν καὶ ἐπιμονὴ εἰς μόνον αὐτὸ κατορθοῦνται, ἂν μὴ ἀσκηθῇ ἡ θέλησις ἡμῶν καὶ δι' ἐξέως τράπηται εἰς τὸ ἀγαθὸν καὶ κτήσεται τὴν ἀνδρίαν ἢ ψυχὴν ἡμῶν. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἰδίως ἔπαθεν ἐκ τῆς ἁμαρτίας, εἶναι ἡ θέλησις ἡμῶν· διὰ τὴν ἀσθένειαν αὐτῆς οὐδὲν ἰσχύουσι πολλάκις αἱ ἀγαθαὶ διαθέσεις, καὶ τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον διὰ τοῦτο, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής. Πολὺ συντελεῖ εἰς τὴν ἐπιβρώσιν τῆς θελήσεως ἡμῶν πᾶσα ἀσκη-

σις εἰς τὸ ἀγαθόν, πᾶσα καλὴ καὶ μετρία ἐργασία (καὶ ἡ γυμναστική μετὰ τοῦ περιπάτου διὰ τοὺς πνευματικῶς ἐργαζομένους), πᾶσα ὠφέλιμος ἀνάγκωσις καὶ πᾶν εὐγενὲς αἶσθημα, ἐξεγειρόμενον διὰ τῶν καλῶν παραδειγμάτων. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα πάντα ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἀπόφασεως τῆς βελήσεως ἡμῶν. Ἐνταῦθα δὲ ἡ πρώτη καὶ κυριωτάτη δυσχέρεια. Ἄλλη δὲ δυσχέρεια ἐστὶ μείζων εἶναι ὅτι μετὰ τὴν ἀπόφασιν δὲν ἔχομεν ἱκανὴν ἀνδρίαν, ἵνα ἐμμένωμεν, μάλιστα δὲ νὰ χαλινάγωγῃσωμεν τὰ ἄλογα πάθη καὶ τὴν ἄμετρον φιλαυτίαν καὶ νὰ ἀντιπαλαίσωμεν πρὸς τοὺς ποικίλους πειρασμοὺς καὶ νὰ γείνωμεν ἐγκρατεῖς ἡμῶν αὐτῶν, ὡς ἐμπρέπει εἰς λογικὰ καὶ ἐλεύθερα ὄντα. Πρὸς ἀπόκτησιν τῆς βώμης ταύτης τῆς ψυχῆς μόνη ἰσχύει ἡ θεότευκτος πανοπλίᾳ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἡ διὰ τῶν μυστηρίων καὶ τῆς προσευχῆς μεταδιδομένη εἰς τοὺς πιστεύοντας εἰς Χριστόν. Ἄς πιστεύσωμεν, ἄς προσπαθῇσωμεν, καὶ τότε πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι, καὶ βώμη ψυχῆς, καὶ ἐγκράτεια, καὶ σωφροσύνη, καὶ ἀγάπη, καὶ εὐγένεια ψυχῆς, καὶ ὁμοίωσις τέλος πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὰ ἐντεῦθεν ἀγαθὰ, ὅσα ὀφθαλμὸς οὐκ οἶδε, καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ.

ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

ΟΡΙΣΜΟΣ, ΠΗΓΑΙ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ, ΜΕΘΟΔΟΣ.

§ 1. Ὁρισμός.

Λειτουργική, εἴτε τελετουργική, λέγεται καθόλου μὲν ἅπανα ἡ πρακτικὴ Θεολογία, ἰδίως δὲ ἡ περὶ τῆς δημοσίας χριστιανικῆς λατρείας θεωρία καὶ ἐρμηνεία. Ἐνταῦθα δὲ ἔσται λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς, προόδου καὶ τοῦ πνεύματος τῆς Λειτουργίας τῆς ἡμετέρας Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

α) Ἡ λέξις λειτουργία ἐσήμαινε τὸ πάλαι ὅ,τι καὶ κατὰ παραγωγὴν, ἤτοι διακονίαν τοῦ λαοῦ. Ἰδίως δὲ λειτουργίαι ἐκαλοῦντο ἡ γυμνασιαρχία, χορηγία, τριηραρχία, ἀρχιεωρία, δημοδοιία, ἤτοι ἐπτάσις τοῦ λαοῦ, εἴτα δὲ καὶ πᾶσα ἀγαθοεργία.

Ἐν δὲ τῇ Π. Διαθήκῃ οἱ Ο΄ ἐρμηνευταὶ μετεχειρίσθησαν τὴν λέξιν ἐπὶ πάσης ἱεροπραξίας ἰδίως ἐν τῇ Σκηνῇ καὶ τῷ Ναῷ (Ἐξοδ. 28, 43. 29, 30. Ἀριθ. 4, 39. 8, 22. 16, 9. 18, 4. 6. 7. Β΄. Παραλ. 31, 2. Ἰεζεκ. 40, 46. Ξρα καὶ Σοφ. Σολ. 18, 21. Σειρ. 50, 19). Ἡ αὐτὴ χρῆσις καὶ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ (Λουκ. 1, 23. Ἑβρ. 9, 21. Πράξ. 13, 2). Ἐν δὲ τῇ πρὸς Ἑβρ. Ἐπιστολῇ (8, 6) λειτουργία λέγεται καὶ ἡ μεσιτεία τοῦ Σωτῆρος. Καὶ ἡ διακονία δὲ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, ὥς τις ἔμμεσος λατρεία τοῦ Θεοῦ (Ματθ. 25, 40), λειτουργία καὶ αὐτὴ καλεῖται, ἅμα δὲ καὶ ἡ διακονία τοῦ κηρύγματος (Ῥωμ. 15, 16. 27. Β΄. Κορινθ. 9, 12. Φιλιπ. 2, 25. Ἑβρ. 1, 14).

Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κατ' ἐξοχὴν λειτουργία ἐκαλεῖτο ἡ ἱερουργία.

γία τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας, ὡς τῆς ἐξοχωτάτης ἱεροτελεστίας, εἰς ἣν ὤφειλε νὰ παρευρίσκηται ἐξ ἅπαντος ὁ λαός. Ἐπειδὴ δὲ, ὡς ἐβόμεθα ἀλλαχοῦ, περὶ τὴν ἱεροτελεστείαν ταύτην, ὡς περὶ κέντρον, περιστρέφοντο καὶ συνεδέοντο καὶ ἅπασαι αἱ λοιπαὶ ἱεροτελεσταίαι τῶν μυστηρίων καὶ αἱ κοιναὶ προσευχαὶ μετὰ τοῦ κηρύγματος, διὰ τοῦτο καὶ παῦτα πάντα λειτουργία ἐκαλοῦντο, καὶ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐπεκράτησε νὰ καλῆται Λειτουργικὴ καὶ ἡ περὶ τῆς δημοσίας χριστιανικῆς λατρείας πραγματεία, καὶ ἐν τοιαύτῃ ἐννοίᾳ ἐκλαμβάνεται καὶ ἐνταῦθα. Λειτουργικὴ δὲ εἰς πλατυτάτην ἐννοίαν δύναται νὰ κληθῇ (ὡς καὶ ἐν τῇ Γραφῇ αἱ διάφοροι διακονίαι) καὶ ἅπας ὁ κλάδος τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, ἥτοι ἡ περὶ διακονίας τοῦ λόγου καὶ τῶν μυστηρίων καὶ ἡ περὶ ποιμαντορίας διδασκαλία.

Συνώνυμοι δὲ ἐκφράσεις τῆς λειτουργίας εἶναι τὰ ἐξῆς: τελετή, τελετουργία, ἱεουργία, ἱεροτελεστία, ἀκολουθία, μυσταγωγία καὶ εἴ τι ἕτερον.

6) Ἀντὶ πάσης ἄλλης θεωρίας περὶ λειτουργίας ἀρκεῖ ἡμῖν ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς ἡμετέρας Λειτουργίας καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ἀρχαιολογικῶς· διότι ἡ λειτουργία τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας εἶναι ἀρχαιοτάτη καὶ ἀνεπτύχθη ἐν τῇ λαμπρᾷ ἐποχῇ τῶν Οἰκουμένων Συνόδων· ὥστε, ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς λεγομένης Ἀρχαιολογίας ἀνιχνεύσωμεν τὴν ἀρχὴν, πρόοδον καὶ τὸ πνεῦμα τῶν τῆς Λειτουργίας, οὐδεμιᾶς ἄλλης χρῆζομεν θεωρίας, οὐδὲ δύναται ἄλλη τις θεωρία νὰ ὠφελήσῃ τι.

Πρὸς ἐξιχνίασιν καὶ ἐξακρίθωσιν τῶν τῆς ἡμετέρας Λειτουργίας συντελεῖ οὐκ ὀλίγον καὶ ἡ ἐξέτασις τῶν τῆς Λειτουργίας παρ' ἄλλοις τῶν χριστιανῶν. Τοιαύτη δὲ τις ἀντιπαράθεσις θέλει γέινει καὶ ἐνταῦθα πολλαχοῦ· ἀλλ' ἡ κατὰ πλάτος ἀντιπαράθεσις καὶ ἐρμηνεία τῶν διαφορῶν λειτουργιῶν εἶναι ἔργον πλατυτέρας πραγματείας, τῆς καθόλου Λειτουργικῆς.

§ 2. Πηγαὶ καὶ βοηθήματα.

Πλὴν τῶν κοινῶν μετὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου πηγῶν καὶ βοηθημάτων, ἔχει ἡ ἡμετέρα Λει-

τουργική πηγάς μὲν ἰδίαις τὰς ἀρχαίας Λειτουργίας καὶ τὰς περι-
γραφὰς αὐτῆς ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλη-
σιαστικῶν Συγγραφέων, ἰδια δὲ βοηθήματα τὰς ἐρμηνείας τῆς
Λειτουργίας κατὰ διαφόρους χρόνους καὶ τὰ περὶ Χριστιανικῆς
Ἀρχαιολογίας συγγράμματα τῶν νεωτέρων χρόνων.

α) Πηγαί. Ἀληθές μὲν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοί, ἐπόμενοι
τῷ λόγιῳ τοῦ Σωτῆρος « μὴ δώτε τὰ ἅγια τοῖς κυσὶν », ἐτήρουν
ἐν ἀπολυπραγμονήτῳ σιγῇ τὰ τῆς ἱερᾶς μυσταγωγίας, ὡς μαρτυ-
ρεῖ ὁ Μ. Βασίλειος ὁ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως τρίτων (Περὶ ἀγ.
Πνεύμ. κεφ. 27). Καὶ δὴ, ἀφοῦ ἀπηρίθμησεν ὁ Πατὴρ οὗτος πολ-
λὰ καὶ τότε κατὰ παράδοσιν τελούμενα, ἐπιλέγει περὶ τῆς πηγῆς,
ὅθεν ἐλήφθησαν· « οὐκ ἐκ τῆς ἀδημοσιεύτου ταύτης καὶ ἀπορ-
ρήτου διδασκαλίας, ἣν ἐν ἀπολυπραγμονήτῳ καὶ ἀπεριεργάστῳ
σιγῇ οἱ Πατέρες ἡμῶν ἐφύλαξαν, καλῶς ἐκεῖνο δεδιδαγμένοι τῶν
μυστηρίων τὰ σεμνὰ σιωπῇ διασώζεσθαι; ἃ γὰρ οὐδὲ ἐποπτεύειν
ἔξεσαι τοῖς ἀμυήτοις, τούτων πῶς ἂν ᾖ ἡ εἰκὸς τὴν διδασκαλίαν
θριαμβεύειν ἐν γράμμασι; » Κατὰ παράδοσιν αἱ εὐχαὶ καὶ τελε-
ταὶ ἐσώζοντο κατὰ Τερτυλιανὸν (ad militem 3.). Πρὸς δὲ τού-
τοις ὁ ἅγιος Κυπριανὸς (ἐν Συνόδῳ Καρχηδ. ὅρα Pandect. Be-
veregii tom. I) καὶ ὁ Σωκράτης (Ἐκκλ. Ἱστορ. 5,22) μαρτυ-
ροῦσιν ὅτι ἐκάστῳ τῶν Ἐπισκόπων ἐξῆν ἰδίαις εὐχαῖς συντιθέναι
καὶ κανονίζειν τὰς Ἀκολουθίας. Ἄλλ' οὐχ ἥττον ἡ θαυμασιωτά-
τη καὶ καταπληκτικὴ ὁμοιότης ἐν τοῖς κυριωτάτοις τῶν ἀρχαίων
Λειτουργικῶν ἀποδεικνύει τὴν ἀποστολικὴν αὐτῶν ἀρχὴν καὶ τὴν
ὑπαρξιν γενικοῦ τινος τύπου ὁρισμένου, ὅστις, ὡς ὀφόμεθα, βάσειν
ἔχει τὴν σύστασιν παρὰ Κυρίου τοῦ μυστικοῦ Δείπνου καὶ τὴν τάξιν
τῶν Συναγωγῶν καὶ τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος. Μόνον δὲ εἰς ἄλ-
λα δευτέρου λόγου ἄξια ἦσαν ἐλεύθεροι οἱ προσετώτες τῆς Ἐκ-
κλησίας. Ἡ παράδοσις ἄρα τῶν κυριωτάτων ἦν σταθερά, καὶ
πολλὰ τῆς τοιαύτης παραδόσεως μετὰ τῶν ἀναγκαίων προσθηκῶν
ἐγένοντο ἥδη γράμμα ἐπὶ Ὀριγένοους (κατὰ Κέλσ. βιβλ. 6), καὶ ὁ
Μ. Ἀθανάσιος (Ἐπισ. πρὸς Ὁρθοδ.) κατηγορεῖ τῶν Ἀρειανῶν,
ὅτι ἔκαion τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας.

1) Πρώτη παραδοθεῖσα γραφὴ λειτουργία εἶναι ἡ τῶν Ἀπο-

στολικῶν Διαταγῶν (ἐν βιβλ. 8), ὧν τὰ πλεῖστα ἐγράφησαν ἤδη περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς τρίτης Ἐκατονταετηρίδος, ὡς βεβαιοῦσιν οἱ νεώτεροι κριτικοί, μάλιστα ὁ Drey ἐν τῇ λαμπρᾷ περὶ τούτου πραγματείᾳ.

Τῇ λειτουργίᾳ ταύτῃ συμφωνεῖ ἡ ἀρχαιοτάτη Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, ἡ πηγὴ πασῶν τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ Λειτουργιῶν παρὰ τε Ὀρθοδόξοις καὶ Αἰρετικοῖς. Συμφωνοῦσι δὲ τῇ τοῦ Ἰακώβου λειτουργίᾳ οἱ Μυσταγωγικοὶ λόγοι τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, καὶ ἣν ἐν χρήσει καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ. Εἰς τὸν Ἰακώβον ἀποδίδεται ἡ σωζομένη λειτουργία ὑπὸ τε τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἁγίου Πρόκλου (ἐν τῇ Παραδόσει τῆς Λειτουργίας) καὶ ὑπὸ τῆς Σ. Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

Τὴν τοῦ Ἰακώβου λειτουργίαν συνέταμον ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Χρυστόστομος ἐν ταῖς ὁμωνύμοις αὐτῶν Λειτουργίαις ταῖς ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν ἐν χρήσει. Μόνον δὲ ὕμνοι τινὲς μεταγενέστεροι προσετέθησαν, μὴ παραβλάπτοντες μήτε τὴν τάξιν, μήτε τὰς εὐχὰς. Ταιούτοι ὕμνοι εἶναι οἱ ἐξῆς· «ὁ Μονογενὴς υἱὸς...», ὁ Τρις-ἅγιος ὕμνος, ὁ Χερουδικὸς, ἡ ἐννάτη ᾠδὴ καὶ εἴ τι ἕτερον. Αἱ δὲ παραπομπαὶ εἰς τὴν Λειτουργίαν ἐν ταῖς πρὸς τοὺς Ἀντιοχείς ὁμιλίαις τοῦ Χρυσοστόμου οὐδεμίαν οὐσιώδη διαφορὰν περιέχουσιν· εἶναι δὲ μόνον μαρτυρίαι ὑποδεικνύουσαι τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ Λειτουργίαν, πρὶν ἢ καταρτίσῃ ὁ θεῖος Πατὴρ τὴν ἰδίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων κατηρτίσθη μὲν ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου (Γρηγορίου τοῦ Α'. Πάπα Ῥώμης καὶ σὺχ' τοῦ Β', ὡς θέλει ὁ Κεδρηνός) καὶ ἑλληνιστὶ ἴσως ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ (διότι καὶ εἰς τοῦτον ἀποδίδεται ἡ εἰρημένη Λειτουργία), ἀλλὰ κατ' εὐρίαν καὶ ἡ Λειτουργία αὕτη εἶναι ἐπίσης ἀρχαία, ὡς καὶ αἱ λοιπαί. Πλεῖον περὶ ταύτης ὁφόμεθα ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων ἀρχαίων Λειτουργιῶν τῆς Ἀνατολῆς καθόλου ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἐκκλησίας (ἡ αὕτη πιθανῶς ἦτις μέχρι τῆς 11 ἑκατ. ἐτελεῖτο ἐκεῖ), ἡ ὁμοιάζουσα πρὸς τὴν ἀρχαίαν τῆς ἐν Ῥώμῃ Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὸν

Εὐαγγελιστὴν Μάρκον ἀποδομένην. Ἡ λειτουργία αὕτη ἐγράφη βεβαίως πρὸ τῶν μονοφυσιτικῶν ἐρίδων, καὶ διὰ τοῦτο τὰ χειρόγραφα εἶναι ἀπηλλαγμένα τῆς πλάνης ταύτης, ἥς μεστὴ εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν Ἰακωβιτῶν εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας ἀποδομένην, ἀλλὰ πράγματι ἡ αὕτη τοῦ Μάρκου οὖσα.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἄλλας ἀρχαίας Λειτουργίας (Ἀρμενίων κτλ.) παραπέμπεται ὁ βουλόμενος εἰς τὰς παρὰ πόδας συλλογὰς.

Συλλογαὶ τῶν ἀρχαίων Λειτουργιῶν ἐγένοντο παρὰ πολλῶν. Ἀξιοσημεῖοι δὲ εἶναι τὸ Εὐχολόγιον τοῦ Goar (Lutet. Paris 1647), τὸ Ἀρχιερατικὸν τοῦ Habert (Paris 1643), ὁ Κώδων τοῦ Ἀσσεμάνη (Codex liturgicus Ecclesiae universae. Romae 1749—66), ἡ συλλογὴ τοῦ Πενωδοτίου (Liturgiar orient. collectio Paris 1716) καὶ ἡ πρὸ τινων ἐτῶν τοῦ Daniel, ἐν ᾗ περιέχονται ἅπασαι αἱ λειτουργίαι τῶν διαφόρων ὁμολογιῶν τῆς πίστεως.

2) Δευτέρα πηγὴ μετὰ τὰς ἀρχαίας Λειτουργίας εἶναι τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῶν διαφόρων Ἀκολουθιῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, οἷον τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ὁ Ἀπόστολος μετὰ τῆς διαιρέσεως εἰς περικοπὰς καὶ ἀναγνώσματα· τὸ Εὐχολόγιον, περιέχον τὰς ἐν χρήσει Λειτουργίας καὶ τὰς Ἀκολουθίας τῶν ἄλλων μυστηρίων μετὰ πολλῶν ἄλλων Ἀκολουθιῶν καὶ εὐχῶν ἐπὶ διαφόρων περιστάσεων· τὸ Ὁρολόγιον καὶ Ψαλτήριον· τὰ Μηναῖα, περιέχοντα τὰς ἁσματικὰς Ἀκολουθίας μετὰ τοῦ τυπικοῦ καὶ συναξαρίων τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, ὡς καὶ τῶν καθ' ἡμέραν ἁγίων· τὸ Τριώδιον καὶ Πεντηκοστάριον, περιέχοντα τὰς Ἀκολουθίας τῶν κινητῶν ἑορτῶν, τὸ μὲν τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ τῶν προηγουμένων τριῶν ἐβδομάδων, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν Κυριακῆς τῶν ἁγίων Πάντων.

Τὰ λειτουργικὰ ταῦτα βιβλία καὶ ἰδίως τὰ τῶν καθ' ἡμέραν Ἀκολουθιῶν ἔσχον πηγὰς τὰ ἀρχαῖα μαρτυρολόγια, τὰ Δίπτυχα, Κοντακάρια, Καλανδάρια, Ἀντιφωνάρια, καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καταρτισθεῖσαν ὑμνολογίαν. Πρὸς τοῦτοις τὰ ἀρχαῖα ἀναγνώσματα καὶ τὸ Τυπικὸν τοῦ ἁγίου Σάβ-

βα, ὡς ἐπεξεργάσθησαν αὐτὸ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ οἱ Στουδίται.

Ἄπαντα τὰ λειτουργικὰ ταῦτα βιβλία τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἐκδίδονται ἐν Βενετίᾳ ἀδείᾳ τῆς Μ. Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸ τεσσαρακονταετίας δὲ ἤρξατο τῆς διορθώσεως καὶ συμπληρώσεως ἐξ ἀρχαίων χειρογράφων μετὰ πολλῶν ἀξιολόγων σημειώσεων Βαρβολομαῖος ὁ Κουτλουμουσιανὸς καὶ κατόπιν αὐτοῦ καὶ οἱ λοιποὶ ἐκδίδονται.

Ἐν Ἀθήναις ἐκδίδεται νῦν ἡ Πανθέκτη ἐν τρισὶ τόμοις, ἐν ᾗ περιέχονται πάντα σχεδὸν τὰ λειτουργικὰ βιβλία. Μόνον δὲ τῶν καθ' ἡμέραν ἁγίων τῶν μὴ ἑορταζομένων αἱ Ἀκολουθίαι παραλείπονται, ἀλλ' ἀντικαθίστανται τὰ τροπάρια τὰ εἰδικὰ διὰ καθολικῶν εἰς μάρτυρας Ὅσιους κτλ. Δὲν περιέχεται καὶ τὸ Εὐχολόγιον.

6) Βοηθήματα. Τῶν βοηθημάτων τὰ ἀρχαιότερα χρησιμεύουσιν ἅμα καὶ ὡς πηγαί, ἵνα τις ἔννοιαν ἔχῃ τῆς ἀρχαίας τάξεως τῆς Λειτουργίας.

1) Ἐκ τῶν τριῶν πρώτων Ἐκατονταετηρίδων ἀρχαιότατον μνημεῖον εἶναι ἡ Β. Ἀπολογία Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, ἐν ᾗ περιγράφει ὁ ἀρχαιότατος οὗτος Ἀπολογητὴς τὰ τῆς Λειτουργίας συντόμως, ἵνα ἀποκρούσῃ τὰς κατὰ τῶν Χριστιανῶν συκοφαντίας.

Ἀξιοσημεῖωτα πρὸς τούτῳ καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Τερτυλιανοῦ (ad uxorem, de oratione, de baptismo), τοῦ Κυπριανοῦ (de oratione dominica, ad Ceciliam), αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ καὶ τοῦ Πλινίου τοῦ νεωτέρου ἡ Ἐπιστολή.

Ἐκ τῆς Δ. καὶ Ε. Ἐκατοντ. ἀξιοσημεῖωτοι οἱ Κατηχητικοὶ λόγοι καὶ μάλιστα οἱ Μυσταγωγικοὶ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, αἱ ἐν Ἀντιοχείᾳ ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου καὶ οἱ περὶ Ἱερωσύνης λόγοι τοῦ Ἀμβροσίου (de sacramentis, ἃν καὶ ἀμφισβητεῖται τὸ γνήσιον), τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Πρόχλου ἡ παράδοσις τῆς θείας Λειτουργίας (καὶ τούτου ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότης), τοῦ Ἱερωνύμου αἱ ἐπιστολαὶ καὶ τὰ κατὰ αἱρέσεων συγγράμματα (τούτου καὶ τὸ Comes, ἥτοι συλλογὴ Περικοπῶν

πρὸς τὰς συνάξεις). Πρὸς τούτοις ἀξιοσημείωτα καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου (de catechizandis rudibus, confessiones, de cura mortuum, de symbolo ad Catechumēnos καὶ αἱ ἐπιστολαὶ ἰδίως πρὸς Ἰανουάριον), τοῦ Λέοντος οἱ λόγοι (ἐν οἷς περὶ σημασίας τοῦ ἐνιαυτοῦ) καὶ τοῦ μεγάλου ὁμνογράφου τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας Προυδεντίου τὸ Cathemerinon καὶ τὸ Peristephanon.

Ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα Ἐκκλ. Συγγραφέων τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀξιοσημείωτα ἔργα εἶναι ἡ Θεωρία Ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων Γερμανοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (8 ἑκατ. ἄλλοι ἀποδίδουσιν ἐσφαλμένως εἰς τὸν ὁμώνυμον τῆς 13 ἑκατ.), ἡ Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας Νικολάου Καβάσιλα (1354) Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης (παρὰ Ducaei auctarium II, καὶ τῇ Βιβλιοθ. τοῦ Bigne t. XII), καὶ τὰ γνωστὰ συγγράμματα τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ἐξ οὗ ἠρύσθησαν μετὰ ταῦτα τὰ πλεῖστα οἱ τὴν θείαν λειτουργίαν ἐρμηνεύσαντες παρ' ἡμῖν.

Ἀξιοσημεῖωτοι πρὸς τούτοις αἱ Λειτουργίαι τῶν ἁγίων Πατέρων τοῦ Μάρκου Ἐφέσου (Paris 1560).

Πρὸς τούτοις Κατήχησις ἱερὰ, ἥτοι τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας ἐξήγησις καὶ ἐξέτασις τῶν χειροτονουμένων ὑπὸ Νικολάου Βουλγάρως ἐν Ἑνετίᾳ 1681 καὶ μετὰ ταῦτα. Ἀξιοσημείωτος ἡ ἐν Κερκύρᾳ τῷ 1852.

Σύνταγμα κατὰ ἀζύμων ὑπὸ Εὐστρατίου Ἀργέντη (ἐν τῷ Γ' τμήματι). Ἐτυπώθη τὸ πρῶτον ἐν Λειψίᾳ 1760, εἶτα δὲ ἐν Ναυπλίῳ 1845. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἐρμηνεία αὕτη τῆς Λειτουργίας, διότι στηρίζεται ἐπὶ ἀρχαιολογικῶν βάσεων, ἐνῶ ἡ τοῦ Ν. Βουλγάρως ἐπὶ μικτοῦ συστήματος.

Τελετουργία ἱερὰ. Ταύτην μετέφρασεν ἐκ τοῦ Ῥωσικοῦ ὁ δοιδιμος Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις, καὶ ἐξεδόθη ἐν Πετροπόλει τῷ 1799.

Ἐπιστολαὶ περὶ τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν. Μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ Ῥωσικοῦ ὑπὸ Θεοδώρου Βαλλιάνου καὶ ἐτυπώθησαν τῷ 1851. Μετετυπώθησαν μετὰ μικρῶν διορθώσεων τῷ 1864 ὑπὸ τῆς γῆρας τοῦ μεταφραστοῦ.

— 2) Ἀναγκαιότατα βοηθήματα εἶναι καὶ τὰ μεγάλα συγγράμματα τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας παρὰ τοὺς Διαμαρτυρομένων καὶ Παπιστῶν συγγραφέντα.

Ἐπὶ κεφαλῇ πάντων ἵσταται τὸ περιβόητον σύγγραμμα τοῦ ἀγγλου Bingham, ὅπερ ἀγγλιστὶ ἐκδόθη ἐν τῷ 1708—22, μετῆνεγκεν εἰς τὴν λατινίδα φωνὴν ὁ Grischovius ὑπὸ τὸν τίτλον. *Origines s. Antiquitates Christianae. Halae 1724—29.*

Εἰς ἀντίθεσιν ἔγραψεν ὁ παπιστὴς Mamachius: *Originum et antiquitatum Christianarum libri XX. Romae 1749—55.* Πληρέστερον μὲν τὸ ἔργον, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀξιολογώτερον:

Πολλῷ κρείττον τοῦτου τὸ τοῦ Al. Aurel. Pelliccia (*De Christ. Ecclesiae primae, mediae et novissimae aetatis politia* l. VI. Neapol. 1777—8), ὅπερ μετέφρασε καὶ ὑπεμνημάτισεν ὁ Binterim: *Denkwürdigkeiten der Christ-Katholischen Kirche.* Mainz 1825—32. εἰς τόμους 7.

Μετὰ τὸν Bingham ἀξιόλογον ἔργον τῶν Διαμαρτυρομένων εἶναι τὸ τοῦ Augusti: *Denkwürdigkeiten aus der Christl. Archäologie.* Leipzig 1817—31. εἰς τόμους 12. Πρὸς τοῦτοις ἐξέδωκε καὶ ἐγχειρίδιον (*Handbuch*) τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας τῷ 1836 εἰς τόμους 3 καὶ *Beiträge zur Chr. Kunstgeschichte und Liturgik* 1841.

Ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν ἀρχαιολογικῶν τούτων ἔργων ἐγράφησαν αἱ πλείους τῶν μετὰ ταῦτα ἰδιαιτέρων πραγματειῶν, διὸ καὶ παραλείπονται ἐνταῦθα. Τὰ δὲ τῶν ἀρχαιότερων καὶ λόγου ἀξίων πραγματειῶν περιλαμβάνονται εἰς τὰ εἰρημένα ἔργα. Πολλῶν δὲ καὶ ἀξιολόγων σημειώσεων πλουτοῦσι καὶ αἱ Συλλογαὶ τῶν Λειτουργικῶν, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος πρότερον.

§ 3. Μέθοδος καὶ ὠφέλεια.

Ἐπειδὴ ἡ ἡμετέρα λειτουργία καὶ ὅλη εἶναι ἀρχαία καὶ ἐν πολλοῖς καὶ τοῖς κυριωτάτοις ἀρχαιοτάτῃ, διὰ τοῦτο ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐξέτασις εἶναι ἡ μόνη καὶ ἀπαραίτητος ὁδὸς πρὸς ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῆς ἡμετέρας λειτουργίας, ὀρθὴν θεωρίαν καὶ τὴν ἐντεῦθεν ὠφέλειαν.

Ἐπειδὴ δὲ τὰ περὶ τὴν Λειτουργίαν εἶναι ἀναγκαῖα συστατικά, καὶ πολλὰ αὐτῶν εἶναι κοινὰ εἰς ἕκαστον σύστημα τῆς δημοσίας χριστιανικῆς λατρείας (ὅπερ Ἀκολουθία καλεῖται, ὡς Ὁρθρου, Ἑσπερινοῦ κλ.), διὰ τοῦτο ἡ τῶν περὶ τὴν Λειτουργίαν καὶ τῶν τοιοῦτων πραγματεία συναπαρτίζει ἴδιον βιβλίον, τὸ πρῶτον. Αἱ δὲ διάφοροι Ἀκολουθίαι συναπαρτίζουσι τὸ δεύτερον. Τί δ' ἑκάτερον τῶν βιβλίων περιέχει, ἐκτενέστερος περὶ τούτου λόγος ἔσται ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

Καὶ ἐκ τῶν εἰρημένων ἤδη καταφαίνεται, ὅποια καὶ ἡλικία ἡ ἐκ τῆς Λειτουργικῆς ὠφέλεια πᾶσι μὲν τοῖς οἰκείοις τῇ πίστει, μάλιστα δὲ τοῖς ἐκ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου. Ἄν μεγάλη εἶναι ἡ δύναμις πρὸς εὐσέβειαν τῶν τελειῶν καθόλου, πολλῶ μείζων ἡ δύναμις αὐτῶν, ὅταν μάθῃ ἕκαστος ὅποια σεμνὴ πολιὰ καταστέφει τὰ τελούμενα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ, ὅταν δηλ. μάθῃ ὅτι οὕτως ἐλάτρευον τῷ Θεῷ οἱ Ἀπόστολοι τοῦ Χριστοῦ καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας· τότε πληροῦται ὅλος εὐλαβείας, καὶ χαίρει ὅτι ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ μεθ' ὅλης τῆς Ἐκκλησίας λατρεῦει τῷ Θεῷ τῶν Πατέρων ἡμῶν· τότε θέλει πληρωθῇ καὶ ζήλου πρὸς τὰ πάτρια καὶ ἐκ βάθους καρδίας θέλει ἐκφωνεῖ αὐτοφράνθην ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι, εἰς οἶκον Κυρίου πορευσόμεθα. Οὕτω δὲ οἰκοδομούμενος εἰς σωτηρίαν διὰ τῶν τελουμένων κατορθοῖ τὸν τελικὸν σκοπὸν πάσης λατρείας, τὴν ἑνώσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ἣτις τελειοῦται ἐν τῇ ἱεουργίᾳ τῶν Μυστηρίων.

Οἶκοθεν δὲ δῆλον ἤδη, ὅποια ἀφορμὴ λόγων τοῖς ἐκ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου ἐν τε Ἐκκλησίαις καὶ κατ' ἰδίαν, καὶ ὅποια ἡ ἐντεῦθεν οἰκοδομὴ τῶν πιστῶν. Ἡ τοιαύτη διδασκαλία ἐστὶ μᾶλλον εἶναι ἀναγκαῖα νῦν, ὅτε οἱ πλείστοι ἀγνοοῦντες τὰ τελούμενα (διὰ τὴν ἀρχαιότητα αὐτῶν καὶ δι' ἄλλους λόγους), ἢ παρίστανται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ψυχρῶς καὶ τῷ σώματι μόνον, ἢ, ὅπερ συνέπεια, ἀπομακρύνονται κατὰ μικρὸν ὅλως τῆς Ἐκκλησίας καὶ λατρεύουσι θεοῖς ἄλλοτρίοις.

Ἐπίτομος μὲν ἡ πραγματεία αὕτη τῆς Λειτουργικῆς ἔσται, ἀλλ' ἱκανὴ ὅπως ἀναζωπυρώσῃ ὁπωσοῦν τὸ αἶσθημα τῆς εὐσεβείας, καὶ παράσχω καὶ ἄλλοις ἀφορμὴν εἰς τελειότερα ἔργα.

B I B Λ I O N A.

Τὰ περὶ τὴν Λειτουργίαν.

§ 4. Περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τούτου.

Πρὶν ἢ προβῇ τις εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ ἐρμηνείαν τῶν διαφορῶν Ἀκολουθιῶν καὶ τελετῶν τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, ὀφείλει νὰ ἐξετάσῃ τοὺς κοινούς, οὕτως εἰπεῖν, τόπους αὐτῶν, νὰ ἐξετάσῃ δηλ. τὸν τόπον τῆς λειτουργίας (Ναὸς μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ), τὸν χρόνον (ἐορταί), τὴν ἱεράν ὑμνολογίαν κτλ. Πρὸ δὲ τούτων ὀφείλει νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸν χαρακτῆρα καθόλου τῆς Χριστιανικῆς Λειτουργίας καὶ τὴν ἐν χρόνῳ πρόοδον αὐτῆς.

Περὶ τούτων λοιπὸν ἔσται λόγος ἐν τοῖς διαφοροῖς κεφαλαίοις τοῦ βιβλίου τούτου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α.

Περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς προόδου τῆς Χριστιανικῆς Λειτουργίας.

§ 5. Χαρακτηριστικὰ τῆς Χρισ. Λειτουργίας.

Ὅτι μὲν τὰ τῆς Χρισ. Λειτουργίας, ὡς ἐξωτερικῆς δημοσίας λατρείας τοῦ Θεοῦ, εἶναι κυρίως παράστασις τῆς ἐσωτερικῆς λατρείας, ὃπλον τοῦτο ἐκ τῆς περὶ τούτου θεωρίας ἐν τῇ Χρισ. Ἠθικῇ. Ἐντεῦθεν καὶ τοῦτο δῆλον ὅτι ἡ Λειτουργία εἶναι τι ἀπαραίτητον διότι δὲν τελεῖται μόνον, ἵνα παραστήσῃ τις τὴν ἐσωτερικὴν λατρείαν καὶ κρατύνη δι' αὐτοῦ τούτου αὐτὴν καὶ οἰκοδομηθῇ οὕτως εἰς εὐτέθειαν, ἀλλὰ καὶ ἵνα μάθῃ τὰ πρὸς οἰκοδομὴν παρ' αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ (καὶ οὐχὶ κατὰ τὸ δοκοῦν), καὶ κοινωνήσῃ τῆς ἐν τοῖς τελουμένοις Χάριτος τοῦ

Θεοῦ, ἄνευ τῆς ὁποίας οὐδὲ νὰ λατρεύσῃ ὅλως Θεῷ δύναται ὁ ἄνθρωπος.

Ἐκ τῶν εἰρημένων καὶ ἄλλων δογματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν ἐξάγονται τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά·

1) Οὐτε πάντα τὰ τῆς Χρῆς. Λειτουργίας εἶναι μεταβλητά, οὐτε πάντα ἀμετάβλητα, ἀλλ' οὐτε ἀπλῶς καὶ ὥς ἔτυχε πρέπει νὰ μεταβάλλωνται. Τὰ καίρια πρέπει νὰ μένωσιν ἀμετάβλητα, ὡς τοιαῦτα ἦσαν ἀνέκαθεν. Οὐμὴν ἀλλὰ καὶ τὰ πλεῖστα, ἐπεὶ ἡδη καθιερώθησαν καὶ καλῶς ὑπὸ τῶν θεοσόφων Πατέρων διτάχθησαν καὶ οὐδὲν θειότερον νὰ ἐπινοήσῃ τις δύναται, διὰ τοῦτο κατέστησαν καὶ ταῦτα ἀμετάβλητα. Τίνα δὲ εἰσι ταῦτα, ὁψόμεθα ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

2) Ἐν ἀπάσαις ταῖς τελεταῖς τῆς θείας Λειτουργίας πρέπει νὰ ἐκφράζηται ἡ ἰδέα τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας· ἄλλως ἀποβαίνουσιν ἢ ἀλλότριαι τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἐπιζημία καὶ βδέλυγμα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἢ κεναὶ καὶ ξηροὶ τύποι ὅμοιοι πρὸς τοὺς τῶν Ἑθνικῶν, ὅπερ καὶ τοῦτο ἐπίσης βλαβερόν.

3) Ἐπεὶ τὰ ἱερώτατα τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας εἶναι ἡ ἁγία Τριάς, ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου, τὰ μυστήρια καὶ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, δι' ὧν ἁγιάζεται καὶ οἰκοδομεῖται τὸ πλήρωμα τῶν πιστῶν, διὰ τοῦτο καὶ ταῦτα πρέπει νὰ ἐπιλάμπωσιν ἐν ταῖς χριστιανικαῖς τελεταῖς καὶ διὰ τούτων ἀνέκαθεν ἐπεσφραγίζετο ἡ χρῆς. Λειτουργία. Ὁ τρία ἀριθμὸς καὶ ἡ θεότης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πανταχοῦ κατηγγέλλοντο· διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ πάντα ἡγιαζόντο καὶ τὰ μυστήρια αὐτά. Τὰ μυστήρια καὶ μάλιστα τὸ τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας ἦσαν ἡ κυριωτάτη πρᾶξις τῆς Λειτουργίας, διὸ καὶ κατ' ἐξοχὴν Λειτουργία ἐκλήθη ἡ ἱεροτελεστία τοῦ μυστηρίου τούτου τῶν μυστηρίων. Ἦν δ' ἅμα τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ὁ ἀπαιτούμενος ἐνωτικὸς δεσμὸς τῶν τῆς θείας λατρείας, ὡς ἐνωτικὸς δεσμὸς μετὰ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ θρησκεία καθόλου, ἥ ἐξωτερικὴ παράστασις εἶναι καὶ τὰ τῆς δημοσίας λατρείας, ἥτοι Λειτουργίας. Ἡ ἁγία Γραφή (ὁ γραπτὸς λόγος τοῦ Θεοῦ) οὐ μόνον ἀνεγινώσκετο ἐν τῇ

Λειτουργία καὶ ἡρμηνεύετο πρὸς οἰκοδομὴν, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῆς ἔλαμβάνοντο καὶ αἱ ψαλμωδίαί εἴτε κατὰ γράμμα, εἴτε περιφραστικῶς. Γνωστὸν δὲ ὅτι τὸ Ψαλτήριον ἦν ἀνέκαθεν καὶ εἶναι ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν τὸ κυριώτατον βιβλίον πρὸς ἀνάγνωσιν καὶ ὑμνωδίαν.

4) Ἐπειδὴ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ χάρις, διὰ τοῦτο οὐδὲν πρέπει νὰ ἐπιτελῇται ἄνευ συμπράξεως τοῦ περιστῶτος λαοῦ· οὔτε οἱ ἱερεῖς μόνοι πρέπει νὰ ἱεουργῶσιν ἄνευ παρουσίας καὶ συμμετοχῆς καὶ ἄλλων πιστῶν (τοῦτο αὐστηρῶς ἀπαγορεύεται παρ' ἡμῖν), οὔτε ἄλλα οἱ μὲν νὰ λέγωσι καὶ ἄλλοι ἄλλα, ἀλλ' ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ πρέπει νὰ τελεῖται ἡ Λειτουργία. Ἀνέκαθεν αὕτη παρίστατο ὡς θεοπρεπὲς τι δράμα· οἱ μὲν ἱερεῖς, ὅτε μὲν ὡς διάκονοι τοῦ Θεοῦ ἀνέπεμπον αὐτῷ τὰς ἱκετηρίους ἐντεύξεις καὶ ἀναιμάκτους θυσίας, ὅτε δὲ ὡς ἐπίτροποι αὐτοῦ ἠυλόγουν τὸν λαὸν καὶ ἡγίαζον τὰ μυστήρια· ὁ δὲ λαὸς συνήχετο καὶ ἐδέετο καὶ ὑπὲρ τοῦ ἱερέως καὶ συνελειτούργει αὐτῷ. Ἡ οὐσία δὲ τοῦ Θεοῦ τούτου δράματος ἦν ἡ ἀνάμνησις τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου.

5) Καὶ ὁ τόπος τῆς θείας Λειτουργίας καὶ ὁ χρόνος πρέπει νὰ ᾖναι κατάλληλοι καὶ διδακτικοί, καὶ ἡ καλλιτεχνία ἀρμόζουσα. Γνωστὸν δ' ἐκ τῆς Ἱστορίας ὅτι τὰ μεγαλουργήματα καὶ ἀριστουργήματα τῆς τέχνης τὰ δοξάσαντα τοὺς ἀριστοτέχνους εἶναι προϊόντα τῆς εἰς τὸ θεῖον ἀφιερώσεως αὐτῶν. Οὕτως ὁ Θεὸς βραβεύει τοὺς ἀγαπῶντας αὐτόν!

6) Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀληθὴς ναὸς τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος, πρέπει ἐν πᾶσι νὰ σχηματίζεται εἰς ζῶντα ναὸν τοῦ Θεοῦ· καὶ στάσις τοῦ σώματος, καὶ χειρῶν ἐπάρσεις καὶ τὰ τοιαῦτα πρέπει ἐκάστοτε νὰ ἀρμόζωσιν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ τοῦ ζώντος.

7) Ἐπειδὴ ἡ Προσευχὴ τριῶν εἰδῶν εἶναι, ἡ δοξολογία, ἡ δέησις, ἡ εὐχαριστία, διὰ τοῦτο καὶ ἀνέκαθεν τὰ τρία ταῦτα συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενα ἀπετελοῦν τὰς διαφορὰς Ἀκολουθίας τῆς Λειτουργίας μετὰ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς, ἥτις τρέφει καὶ θερμαίνει τὴν πνευματικὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ καὶ προπαρασκευάζει εἰς τὴν ἐν τοῖς Μυστηρίοις στενὴν ἑνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Ἐκ τῶν εἰρημένων ᾗδῃ καταφαίνεται ὅτι ταῦτα πάντα ἔπρεπε νὰ ᾔηαι ἀνέκαθεν τὰ χαρακτηρίζοντα τὴν θείαν Λειτουργίαν. Διὰ τοῦτο καὶ πολλοὶ εὐλαβεῖς Χριστιανοί, ἂν καὶ ἐν τῇ κατ' ἰδίαν προσευχῇ δύνανται ἐλευθέρως νὰ συντέμνωσι τὸν χρόνον καὶ νὰ ποιῶσιν ἰδίας εὐχὰς καὶ ἰδίους ὕμνους, οὐχ ἥττον ὅμως ἐπαναλαμβάνουσι κατ' ὅσον ὅ,τι ἐν τῇ συνάξει τῶν πιστῶν ἄδουσι τοὺς αὐτοὺς ὕμνους, προσεύχονται κατὰ τὸν παραδεδεγμένον τρόπον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Σημ. α) Οἱ μὲν Διαμαρτυρόμενοι θέλουσιν ἄκρατον ἐλευθερίαν ἐν πᾶσιν, οἱ δὲ περὶ τὸν Πάπαν ἐπιζητοῦσι περιορισμόν, ἥτοι ἐνότητά καὶ εἰς αὐτὴν τὴν λειτουργικὴν γλῶσσαν.

1) Καὶ καθ' ὅσον μὲν ἀφορᾷ τοὺς Διαμαρτυρομένους, οὗτοι ἀφοῦ ἡγήθησαν πᾶσαν σχεδὸν τὴν ἀγιαστικὴν δύναμιν τῶν ἱεροτελεστιῶν, ἵν' οὕτως εὐκολώτερον ἀποτείσωσι τὸν παπικὸν ζυγόν, καὶ ἀφοῦ τὸ πᾶν σχεδὸν ἐξήρτησαν ἐκ τῆς πίστεως, εἶπετο ἀναγκαιῶς ὅτι μόνῃ λειτουργίᾳ ἤθελε καταστήσει τὸ κήρυγμα. Ἐπειδὴ δὲ τὸ κήρυγμα εἶναι τὸ δι' οὗ καθίσταται ζῶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπομένως εἶναι μᾶλλον τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας πρεῶν, ἥτις καταντᾷ εἰς πλήρη αὐθαιρέσιαν, ὅταν ἀρθῇ ἀπ' αὐτοῦ πᾶς φραγμὸς ὁ ἐκ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, δῆλον ἐντεῦθεν διὰ τί οὔτε θεωρία τις λειτουργικὴ εὐρέθη καὶ ὀλίγοις μόνον εὐπρόσδεκτος, οὔτε τάξις τις Ἀκολουθίας καταρτίσθη πρὸς κοινὴν χρῆσιν. Ἡ ὅλη Λειτουργία περιορίσθη εἰς ὀλίγους τινὰς ὕμνους, εἰς ἀνάγνωσιν περικοπῆς τινος ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ πρὸ πάντων εἰς τὸ κήρυγμα. Τοῦτο δὲ γίνεται πολλάκις οὐχὶ κατὰ Χριστόν, ἀλλὰ κατὰ τὰς παραδόσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου τούτου! Ποσάκις ὁ ἐρθολογισμὸς καὶ αὐτὸς ὁ παχυλὸς δὲν κατέλαβε τὸν ἄμβωνα! Ἡ δὲ θεία Εὐχαριστία οὐ μόνον τελεῖται τότε μόνον, ὡσάκις εἶναι κοινωνοῦντες, ἀλλὰ καὶ οὐδὲν σχεδὸν σώζεται ἐν αὐτῇ ἐκ τῶν ἀγιαστικῶν ἐκείνων εὐχῶν τῶν ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

2) Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς περὶ τὸν Πάπαν, ἀφοῦ διὰ τὸ ἄξεστον ἐπὶ πολλὸν χρόνον τῶν γλωσσῶν τῶν ὑπὸ τὸν Πάπαν διαφόρων λαῶν καθιερώθη ἡ λατινικὴ γλῶσσα ὡς λειτουργικὴ, καθιέ-

ρῶσαν αὐτὴν καὶ μετὰ τὴν μεγάλην πρόδον τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν ὡς μόνην γλῶσσαν τῆς θείας Λειτουργίας καὶ τῶν Μυστηρίων. Τὸ χερίστον δὲ πάντων τείνουν καὶ εἰς τὴν ἐξοστράκισιν καὶ αὐτῆς τῆς ἐλληνικῆς· διότι οὐ μόνον λατινιστὶ ἐπιτελεῖται ἡ λειτουργία τῶν ἐξ Ἑλλήνων παπιστῶν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Οὐνίταις αὐτοῖς ἀφίενται κατὰ τὸ φαινόμενον τὰ πάτρια, πράγματι δὲ εἰσάγεται βαθμυδὲν ἡ λατινικὴ Λειτουργία μετὰ τῶν ἄλλων καινοτομιῶν. Θέλουσιν ἐν πᾶσιν ἐξωτερικὴν ἐπιπλάστον ἐνότητα, καὶ καυχῶνται ὅτι μόνοι οἱ παπισταὶ δύνανται νὰ ἀκούσωσι πανταχοῦ τὴν αὐτὴν λειτουργίαν, ὥσανεὶ ἤκουέ τι ὁ λαὸς, ἡ κατενόου πάντες τὰ λεγόμενα!

Αἰτιολογοῦσι δὲ τὴν παπικὴν ταύτην ἀξίωσιν οἱ περὶ τὸν Πάπαν, λέγοντες ὅτι εἶναι ἱεροπρεπέστερον νὰ διαφέρῃ ἡ γλῶσσα τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ, ὅτι καταλληλότερον εἰς τὸ μυστηριώδες τῶν τελετῶν νὰ ᾔναι γλῶσσα ἥττον καταληπτὴ, ὅτι οὕτω κάλλιον τηρεῖται ἡ ἐνότης, ὅτι οὕτω δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ συµμεταβάλληται ἡ γλῶσσα ἐκάστοτε τῇ τῶν γλωσσῶν προόδῳ.

Ἄλλ' ὁ μὲν πρῶτος λόγος εἶναι ὅλως ἀνίσχυρος· διότι πᾶσα γλῶσσα εἶναι δεκτικὴ διαφόρου ὕφους, τὸ δὲ Ἐκκλησιαστικὸν ὕφος θέλει εἶναι πάντοτε σεμνόν, ὡς προσλαμβάνον ἐξ ἀνάγκης πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς σεμνῆς ἀρχαιότητος. Ὁ δὲ δεῦτερος λόγος παρὰ μόνοις ἐκείνοις ἰσχύει, ὅσοι θέλουσι νὰ ἀποξενώσωσι τὸν λαὸν ὅλως τῆς λειτουργίας καὶ νὰ ἀφαιρέσωσιν ἀπ' αὐτοῦ πᾶσαν ἱερωσύνην. Ἀλλὰ τότε τί γίνεται τὸ δόγμα ὅτι ἐν Ἐκκλησίᾳ ἡ χάρις; Ἐπειτα δὲ πολλοὶ εἶναι οἱ ἐπαίοντες τὴν λατινικὴν γλῶσσαν· δὲν βεβηλοῦται λοιπὸν ἡ ἱεροτελεστία τότε; Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐνότητα τῆς Λειτουργίας καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ, μόνοι δύνανται νὰ ἐπιζητῶσι τὴν καθόλου ἐνότητα ἐν πᾶσιν, ὅσοι ἐξωτερικῆς καὶ ἐπιπλάστου ἐνότητος ὀρέγονται καὶ οὐχὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ ἐσωτερικῆς· ἀλλ' αὕτη ἐν δευτέρῳ λόγῳ παρὰ τοῖς διαδόχοις τῶν ἀξιώσεων τῆς Κοσμοκράτορος Ῥώμης!

Μᾶλλον σπουδαῖος φαίνεται ὁ τελευταῖος λόγος, καθ' ὅσον μάλιστα ὑπάρχει κίνδυνος ἐκ τῆς ἐκάστοτε μεταβολῆς τῶν γλωσσῶν. Ἀλλ' ἐν ἐκάστῃ τῶν γλωσσῶν τὸ πνεῦμα δύναται νὰ τηρηθῇ,

ὥστε οὐδεὶς ἐκ τῆς μεταφράσεως κίνδυνος· αἱ μικραὶ δὲ παραλλαγαὶ τῆς αὐτῆς γλώσσης, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσυχῶσιν εἰς τὴν λειτουργικὴν γλῶσσαν. Μόνον δὲ τότε κινδυνεύει τὸ πνεῦμα νὰ ἀπολεσθῇ, ὅταν ἐκάστῳ ἢ ἐπιτετραμμένον τὸ μεταφράζειν· ἀλλὰ τοῦτο ἀπαγορεύεται ἐκεῖ, ὅπου ὑπάρχει ἀληθὴς Ἐκκλησία καὶ Ἐκκλ. Διοικήσεις.

Καθόλου δ' εἰπεῖν, ἀπάδει εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ γλῶσσα λειτουργικὴ ἀκατάληπτος τῷ λαῷ. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ὁρθόδοξος ἡμῶν Ἐκκλησία μετέφρασε καὶ Γραφὴν καὶ Λειτουργίαν εἰς τὰς διαφόρους γλώσσας τῶν εἰς Χριστὸν πιστευσάντων διαφόρων λαῶν. Ἄν καὶ πολλὰ διέταξε νὰ λέγωνται μυστικῶς (εἴτε διότι ἀφορῶσι μόνον τὸν λειτουργόν, εἴτε διότι ἐβεβηλοῦντο αὐτὰ ὑπὸ τοῦ λαοῦ), ἀλλὰ καὶ δὲν ἀφῆκεν ἔλως ἀμέτοχον τὸν λαόν καὶ ἐν αὐτοῖς (ὡς τοῦτο ποιεῖ διὰ τοῦ «Σὲ ὑμνοῦμεν»...). Ἀπαγορεύει δὲ εἰς τὸν ἱερέα νὰ λειτουργῇ μὴ παρόντος μηθενὸς ἄλλου μέλους τῆς Ἐκκλησίας. Πάντοτε δὲ ὁ λειτουργὸς ὀφείλει νὰ κοινωνήσῃ τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ἵν' ἐπιτελεσθῇ πληρὲς τὸ μυστήριον καὶ μὴ ἐκλείψῃ οὕτω πᾶσα λειτουργία ὡς παρὰ Διαμαρτυρομένοις συνέβη. Διότι τὸ σπανίως παρ' αὐτοῖς τελούμενον, καὶ ὅπως τελεῖται, δὲν δύναται νὰ ὀνομασθῇ Λειτουργία ἐν τῇ αὐστηρᾷ σημασίᾳ τῆς λέξεως.

Σημ. 6) Πολλοὶ βλέποντες πολλὰς ὁμοιότητας τῆς Χριστ. Λειτουργίας πρὸς τὰς τελετὰς τῶν Ἰουδαίων καὶ Ἑθνικῶν, ἀλλ' ἀγνοοῦντες ἔλως τὰ τελούμενα, ἀποφαίνονται μετὰ πολλῆς εὐκολίας, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ μετὰ βλασφήμου γλώσσης, ὅτι τὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι ἄλλο τι, ἢ ἐπανάληψις τῶν Ἰουδαϊκῶν καὶ Ἑθνικῶν τελετῶν, καὶ οὕτω νομίζουσιν ὅτι καταβιβάζεται τὸ ἀξίωμα τῶν Χριστιανικῶν τελετῶν.

Εἶναι ἀληθές ὅτι τῆς Συναγωγῆς ἡ τάξις, αἱ ὥραι τῆς προσευχῆς, αἱ ἑορταὶ καὶ τινὰ ἄλλα ἐκ τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου, τοῦ προδρόμου τῆς χάριτος, συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον εἰς μέρφωσιν μάλιστα τῆς λεγομένης λειτουργίας τῶν Κατηχομένων. Ἀληθές καὶ τοῦτο ὅτι οἱ ναοὶ τῶν Ἑθνικῶν μετεβλήθησαν εἰς Χριστιανικοὺς, ἅμα δὲ καὶ τινες ἑορταί· ὅτι πολλαὶ καὶ τελεταὶ καὶ ἔθιμα κοινὰ

εις πᾶν θρήσκευμα ἐτηρήθησαν, ὅσον ἀνάτασις χειρῶν, προσκυνήσεις, πομπαί, ἀνάδειξις ἱερῶν βιβλίων, ψαλμωδία καὶ εἴτι τοιοῦτο.

Ἄλλὰ 1) δὲν εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ διαίρεσις τῶν Χριστιανῶν εἰς Κατηγουμένους, πιστοὺς καὶ κληρικοὺς καὶ αἱ ἐν κρυπτῷ τελεσιουργίαι τῶν Μυστηρίων προήλθον κατὰ μίμησιν τῶν Ἑλευσινίων. Διότι οὐ μόνον ἠδύναντο νὰ προέλθωσιν ἐκ τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας (ὡς ἕκαστος ὁ καὶ ἐλαχίστην γνῶσιν τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας ἔχων ἐννοεῖ), ἀλλὰ καὶ γινώσκομεν ἐκ τῶν Ἀπολογητῶν καὶ συγγραφέων τῶν πρώτων Ἑκατονταετηρίδων, ὅπως ἐβδελύσσοντο οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ τὰ τῆς Εἰδωλολατρείας καὶ μάλιστα τὰ Ἑλευσίνια, ἅτινα εἶχον κατανήσει τότε καταγώγια πάσης ἀκολασίας. Μόλις δὲ ἀφοῦ συνετρίβη ἡ δύναμις τῶν Ἰουδαίων καὶ Ἑθνικῶν, ἀκινδύνως ἐμιμοῦντο πολλὰ, ἀλλ' ὅσα σύμφωνα εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ.

2) Μετὰ τὰ εἰρημένα σημειωτέον καὶ τάδε. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐξάγει κατὰ τὸ λόγιον τοῦ Σωτῆρος καινὰ καὶ παλαιά. Τὸ νὰ ᾔναι τι παλαιὸν δὲν εἶναι καὶ μεμπτόν· διότι τότε ἔπρεπε νὰ ᾔναι ἀποτρόπαιος ἡ καλαιγενεστάτη καὶ τοῖς πᾶσι τιμιωτάτη ἀλήθεια. Πρὸς τούτοις τὸ ἀποκαλύπτειν τὴν κεφαλὴν λ. χ. ἐνώπιον τοῦ βασιλέως σεβασμοῦ ἕνεκα, δὲν ἐμποδίζει νὰ πράξῃ τις τὸ αὐτὸ καὶ ἐνώπιον ἄλλων, εἴτε ἱσῶν, εἴτε μὴ· διότι ἡ μετὰ τοῦ σχήματος συνδεομένη ἐννοία ποιεῖται τὴν διάκρισιν τοῦ σεβασμοῦ διὰ τοῦτο ἀποκαλύπτοντες ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ τὴν κεφαλὴν λατρεύομεν αὐτῷ, ἐνῷ τὸ αὐτὸ ποιοῦντες ἐνώπιον ἄλλων τιμῶμεν μόνον αὐτούς. Διὰ τί λοιπὸν νὰ μὴ παραλάβῃ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς τὰ τοιαῦτα σχήματα, ἀφοῦ διὰ τῆς συνδεομένης ἐννοίας προσλαμβάνει ἄλλην σημασίαν τὸ σχῆμα; Δὲν εἶναι τοῦτο καινὸν καὶ παλαιὸν ἅμα; Καὶ ὅντως ὁ Χριστιανισμὸς πάντα τὰ παλαιὰ ἐξήνεγκε καινῶς· διότι πάντα καθηγίασε τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ, καὶ τόσα μόνον παρέλαθεν, ὅσα πρόποντα Θεῷ ἀληθινῶς· πολλὰ δὲ καὶ ὅλως καινὰ ἐν αὐτῷ.

Πρὸς τούτοις ἀπεσκορακίσθησαν ἀπὸ τῆς Χριστιανικῆς λατρείας ἡ Ἰουδαϊκὴ στενοχωρία καὶ δεισιδαιμονία καὶ τὸ ξηρὸν γράμμα, ἕπερ κτείνει καὶ οὐ ζωοποιεῖ. Ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρό-

νω λατρεύουσι τῷ Θεῷ οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταί, καὶ πάντες εἰσι βασιλείον ἱεράτευμα. Πάντα τὰ βδελύγματα τῶν ἐθνῶν ἀποδο-
πομπέτηται ἡ Χριστιανικὴ εὐσέβεια, καὶ ἀντὶ κενῶν τελετῶν εἰσὴ-
γαγε θεοπροπίαις καὶ ἀγιαστικαῖς.

§ 6. Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Χρῆς. Λειτουργίας.

Εἰ καὶ ἐν τοῖς καθ' ἑκάστον τῶν διαφόρων συστατικῶν τῆς
Λειτουργίας ἔσται λόγος περὶ τῆς ἱστορικῆς προόδου αὐτῶν, οὐχ
ἥττον εἶναι ἐπάναγκες, ὅπως τις ἔχη καὶ ἐννοίαν τινὰ συνοπτικὴν
τῆς ἐν συνόλῳ προόδου καὶ τοῦ χαρακτῆρος ἐκάστης ἐποχῆς. Αἱ
κυριώτεραι δὲ ἐποχαὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἔστωσαν
καὶ ἐνταῦθα τὰ ὅρια. Ἐξιστοροῦνται δὲ τὰ πράγματα ἀνευ ἀπο-
δείξεων.

α) Ἀποστολικαὶ χρόνοι.

Τὰ γενέθλια τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ προοίμιον
αὐτῆς εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων ἐν πᾶσι. Κατὰ
τούτους οἱ μὲν ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανοὶ ἐτήρουν ἐκ τοῦ χρόνου
τῆς λατρείας τῶν Ἰουδαίων ἰδίως τὴν πρωτὴν καὶ ἑσπερινὴν ὡ-
ραν τῆς προσευχῆς καὶ τὰς δύο μεγάλας εορτὰς τοῦ Πάσχα καὶ
τῆς Πεντηκοστῆς, ἐκχριστιανίζοντες βαθμυδὸν ταῦτα πάντα. Καὶ
ἀντὶ τῆς ἑσπερινῆς θυσίας ἐτέλουν κατ' οἶκον τὸ κυριακὸν Δεί-
πνον (ἐκλὼν ἄρτον), ὥπερ εἶποντο αἱ ἀγάπαι, αἱ κοιναὶ πρὸς
τροφὴν τράπεζαι. Ἐτελεῖτο δὲ ὁ μυστικὸς Δείπνος ἐν ψαλμοῖς
καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς (1). Τὸ πρῶν δὲ ἐν τε ταῖς
Συναγωγαῖς καὶ τῷ Ναῷ, ὅτε ἰδίως ἀνεγινώσκοντο αἱ Γραφαὶ
(ἡ Π. Διαθήκη), ἐκήρυττον τὸν λόγον τῆς ἀληθείας (ἀντίστοιχον
τούτου ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Εὐαγγελίου μετὰ ταῦτα), καὶ προσθύ-
χοντο ἀπὸ κοινοῦ.

(1) Ἐκ τῶν εὐθὺς μετὰ ταῦτα χρόνων καταφαίνεται ἀκριβέστερον, τίνας
ἦσαν οἱ ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι οὗτοι καὶ αἱ ᾠδαὶ αἱ πνευματικαί, ὧν ἐν παρό-
δῳ μνησθὲν ποιεῖται ἡ Κ. Διαθήκη.

Οἱ δὲ ἐξ ἔθνων Χριστιανοὶ καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ναοῦ καὶ οἱ ἐξ Ἰουδαίων ἐποίουν κατ' οἶκον μόνον συναῖξεις (ἀντὶ τῶν Συναγωγῶν), καὶ ἐτήρησαν μὲν τινα τῆς ἐν τῇ Συναγωγῇ τάξεως (σειρὰν περικοπῶν καὶ ἀναγνώσμ. τῆς Γραφῆς κτλ.), ἀλλ' οὐχ ἥττον πάντα ἐκχριστιανίζονται. Πάσχα ἦν τοῖς Χριστιανοῖς μᾶλλον ἢ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου, καὶ τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ (πρώτῃ τῆς Ἰουδ. ἐβδομάδος), καθ' ἣν ὁ Κύριος ἀνέστη, ἐωρτάζετο (1). Ἐπανελαμβάνετο δὲ ἡ ἐορτὴ αὕτη καθ' ἐκάστην Κυριακὴν τῆς ἐβδομάδος, καὶ ἡ Κυριακὴ ἡ μετὰ τὸ Πάσχα τῶν Ἰουδαίων ἦν μεγάλη ἐορτὴ. Οὕτω δὲ ἀντικατέστη τὸ Ἰουδαϊκὸν Σάββατον.

Ἄν καὶ διὰ τὰ πνευματικὰ χαρίσματα μεγάλη ἦν ἡ ἐλευθερία τῶν πιστῶν ἐν τοῖς τὴν λατρείαν ἀφορῶσι, καὶ ἠδύναντο καὶ ὕμνους νέους καὶ εὐχὰς νὰ συντάττωσι, καὶ ἰδίαν τάξιν νὰ καθιερώσωσιν, ἀλλ' οὐχ ἥττον ἦν τις ὠρισμένη τάξις, ἣν ὁ Κύριος καὶ οἱ Ἀπόστολοι καθιέρωσαν, ὥς ἐκ τῆς εὐθὺς μετὰ ταῦτα ὁμοφωνίας τῆς Ἐκκλησίας ἐν τοῖς κυριωτάτοις τῆς Λειτουργίας ἀριθολότατα καταφαίνεται.

Σημειωτέον δὲ καθόλου ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῶν γενεθλίων τῆς Ἐκκλησίας μᾶλλον ἐπικρατεῖ ἡ ἐσωτερικὴ λαμπρότης, ἢ ἡ ἐξωτερικὴ. Διὰ τοῦτο καὶ πολλοῖς τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ἤρμοζεν ἡ ἐπὶ κλητῆς τοῦ ἁγίου, δι' ἧς ἀπεκάλουν οἱ Ἀπόστολοι τοὺς τότε Χριστιανοὺς ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτῶν.

6) Ἐποχὴ τῶν διωγμῶν.

Ἡ αὐτὴ ἐσωτερικὴ λαμπρότης καὶ ἀγιότης χαρακτηρίζουν καὶ τὴν ἐποχὴν τῶν διωγμῶν, ὅτε ἐλαμψαν οἱ ἅγιοι μάρτυρες οἱ καλῶς ἀθλήσαντες καὶ στεφανωθέντες καὶ στύλοι καὶ ἐδραῖωμα τῆς Ἐκ-

(1) Ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου ἐπεκράτουν οἱ ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανοί, ἐωρτάζετο τὸ Νομικὸν Πάσχα, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου. Καὶ φαίνεται ὅτι αὐτὸ ἐκάλουν Πάσχα, ὅθεν καὶ αἱ ἑριδες ἐκ παρανοήσεως.

κλησίας γενόμενοι. Μέχρι τῆς Γ. Ἑκατονταετηρίδος ἐν μὲν καιρῷ εἰρήνης ναοὶ ἦσαν αἱ κατ' οἶκον Ἐκκλησίαι, τράπεζαι δὲ ἅγιοι οἱ τάφοι πολλάκις τῶν Μαρτύρων. Ἐν καιρῷ δὲ διωγμῶν αἱ ἔρημοι, τὰ σπήλαια, αἱ ὁπαὶ τῆς γῆς καὶ πᾶν ἄσυλον μετεβάλλοντο εἰς ναοὺς. Ἀλλ' ἡγίαζεν αὐτοὺς ἡ ζωσα Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, οἵτινες, ἡ ὁμολογηταί, ἡ μέλλοντες Μάρτυρες ἦσαν. Περὶ τὰ τέλη δὲ τῆς Β. Ἑκατονταετηρίδος ἐγείρονται ἤδη καὶ ναοί.

Ἀντὶ εἰκόνων ἦσαν ἐν χρήσει αἱ συμβολικαὶ παραστάσεις καὶ ὁ σταυρός. Καθιεροῦνται δὲ καὶ στολαὶ τινες ἱερατικαὶ πρὸς ἱερουργίαν, μὴ οὖσαι μὲν ἐν λοιπῇ χρήσει, ἀλλὰ καὶ μὴ διαφέρουσαι κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν ὕλην τῆς ἐν κοινῇ τῇ χρήσει, ὡς ἐκ τῶν ὀνομασιῶν αὐτῆς δῆλον.

Ἐγίνοντο δὲ συνάξεις μάλιστα μὲν τὴν Κυριακὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν. Πολλαχοῦ δὲ τῆς Ἀνατολῆς εἰσῆχθη καὶ τρίτη μεγάλη ἑορτὴ ἡ τῶν Θεοφανείων. Πανταχοῦ δὲ ἐπετελοῦντο αἱ μνημαὶ τῶν Μαρτύρων (ἡ ἀρχὴ ὑποδηλοῦται ἤδη ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου) μετὰ τῆς ἐπικλήσεως αὐτῶν. Καὶ ἐκάστη μὲν τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν ἐώρταζε τοὺς ἰδίους μάρτυρας, ἀλλ' ἦσαν καὶ κοιναὶ ἑορταὶ τινῶν ἐκ τῶν πρώτων μαρτύρων τοῦ Θεοῦ (Ἀποστόλων τινῶν καὶ Ἀποστολ. Πατέρων). Ἀρχονται δ' ἤδη καὶ τὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων.

Ἀπαγορευθεῖσιν τῶν μυστικῶν ἑταιριῶν (διάταξις κατὰ τῶν Χριστιανῶν) μεταδιβάσσεται τὸ Κυριακὸν Δεῖπνον ἀπὸ τῆς ἐσπερινῆς εἰς τὴν ἑωθινὴν ὥραν τῆς Προσευχῆς, ἵνα μὴ παρέχῃ ἀφορμὰς πρὸς συκοφαντίαν ἢ ἐν νυκτὶ σύναξις (1). Καταργοῦνται δὲ βαθμηδὸν αἱ Ἀγάπαι, ἀλλ' οὐχὶ καὶ καθ' ὁλοκληρίαν. Λεῖψανα τούτων εἶναι ἄχρι τοῦδε ἡ ἀρτοκλασία καὶ τὰ τοιαῦτα. Καὶ ἐν μὲν τῇ

(1) Ἐν τούτοις ἡ Παννυχὶς τοῦ Πάσχα διετηρήθη. Ἐπίσης τῇ Τετάρτῃ καὶ Παρασκευῇ ἐτέλετο πικρὸς ἡ κοινωνία τῶν Προηγουμένων Δώρων. Ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος ἄχρι τοῦδε ἐν ἐσπερινῇ ὥρᾳ (τῇ Μ. Πέμπτῃ καὶ ἄλλοτε) πρέπει νὰ τελεῖται κατὰ τὴν διάταξιν τῆς Ἐκκλησίας.

κοινή προσευχή (τῇ Λειτουργίᾳ τῶν Κατηχομένων) ἀνεγινώσκοντο μὲν αἱ Γραφαί, ὡς καὶ πρότερον, ἀλλ' ἀντικατέστησε τὸ προφορικὸν κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων ὁ γραπτὸς λόγος ὁ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, καὶ κήρυγμα πλέον ἢ ἡ ἐρμηνεία τῆς Γραφῆς, ἥτις διηρέθη εἰς ἀναγνώσματα καὶ περικοπὰς κατὰ μίμησιν τῆς Συναγωγῆς.

Πλὴν τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς καὶ τῶν δεήσεων καὶ δοξολογιῶν ἦσαν ἐν χρήσει οἱ ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης καὶ αἱ πνευματικαὶ ᾠδαὶ αἱ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν μελωδῶν ποιηθεῖσαι, ὧν τινες ἄχρι τοῦδε σώζονται καὶ εὐδιάγνωστα εἶναι, ὅσον τὸ «Φῶς ἱλαρὸν...» καὶ εἴ τι ἕτερον. Ἐψάλλε δὲ καὶ συνιερουργεῖ, οὕτως εἰπεῖν, ἅπας ὁ λαὸς, εἴτε ὑπηχῶν, εἴτε ἀντιφωνῶν, εἴτε τὰ ἀκροστίχια ψάλλον καὶ ὅλως συμπράττων τοῖς ἱερεῦσιν.

Κατὰ τὴν οὕτω τελούμενην κοινὴν προσευχὴν, τὸ προσήμιον τοῦτο τῆς θείας μυσταγωγίας, ἠδύναντο νὰ παρευρίσκωνται καὶ αἱ Κατηχομένοι, καὶ διὰ τοῦτο καὶ λειτουργία τῶν Κατηχομένων ἐκλήθη. Ἀπολυομένων δὲ τούτων (διὰ τοῦ «Ὅσοι Κατηχομένοι προέλθετε») προσεφέρετο ἡ ἀναίμακτος θυσία, καὶ πάντες οἱ πιστοὶ οἱ μὴ εἰς βαρὺ ἁμάρτημα περιπεσόντες ἐκοινώνουν τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Εἰς δὲ τοὺς δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειπομένους προσεκομίζετο ὑπὸ τῶν Διακόνων κατ' οἶκον ἡ θεία κοινωνία. Πολλοὶ δὲ τῶν Χριστιανῶν ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν κατ' οἶκον μερίδα τοῦ ἄρτου τῆς ζωῆς, ἵνα καθ' ἑκάστην μετὰ τὴν ἰδιαιτέραν προσευχὴν πρὸ πάσης ἄλλης τροφῆς μεταλαμβάνωσι τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου. Ἀλλὰ τοῦτο διὰ τὰς καταχρήσεις ἀπηγορεύθη.

γ) Ἐποχὴ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ὅτε ἐπὶ ἑπτὰ στύλων ἡ Σοφία τοῦ Θεοῦ ὑπῆρξε τὸ ἑαυτῆς οἰκοδόμημα, καὶ ἐθριάμβευσεν ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου κατὰ τε ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν πολεμίων, περιβάλλεται καὶ ἡ Λειτουργία τὴν λαμπρὰν στολὴν τῆς ἐξωτερικῆς μεγαλοπρεπείας. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἤδη πολλοὶ μὲν ἦσαν οἱ κλη-

τοί, ἀλλ' οὐ καὶ πάντες ἐκλεκτοί, ἐνθεν μὲν ἐπιτείνεται ὁσημέραι ὁ μοναστικὸς βίος, ὅπου οἱ ἐκλεκτοὶ ἐσωζον τὴν ἀρχαίαν ἀγίότητα, ἐτέρωθεν δὲ προσῆλθον πολλαὶ λειτουργικαὶ διατάξεις, ἐφ' ὧν κατηρτίσθη περὶ τὰ τέλη τῆς ἐποχῆς ταύτης τὸ πλεῖστον τῆς ἄχρι τοῦδε ἰσχυούσης παρ' ἡμῖν τάξεως.

Καταστραφέντων τῶν ναῶν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἀνεγείρονται ἤδη ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου μεγαλοπρεπέστατοι ναοὶ ἐν σχήματι Βασιλικῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἧς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἦν καταλληλότερα εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν καὶ εἰς μεγάλας οἰκοδομὰς (1). Τὰς μικρὰς οἰκοδομὰς ὠκοδόμουν ἐνίοτε ἐν σχήματι κύκλου (σύμβολον αἰωνιότητος), ἢ πολυγώνου (ἐν εἶδει ἀστέρος). Ἀλλὰ ταῦτα ἐχρησίμευον μᾶλλον ὡς Βαπτιστήρια. Αἱ Βασιλικαὶ ἐπιστεγάζονται κατόπιν διὰ θέλων (ἵνα παριστῶσι τὰς οὐρανίας ἀψίδας), καὶ ἐπεκτείνεται καὶ εὐρύνεται τὸ πρὸς τὴν Κόγχην μέρος, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον μέρος τῆς Ἐκκλησίας (τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸ ἱερὸν Βῆμα), ἐνῶ αἱ πολλαὶ στοαὶ τὸ κύριον μέρος τῆς ἀρχαίας Βασιλικῆς ἀποτελοῦσιν ἤδη τὸν Πρόναον. Τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ταύτης προόδου λαμπρὸν μνημεῖον σώζεται ὁ ναὸς τῆς ἀγίας Σοφίας. Μετὰ ταῦτα λαμβάνει Σταυροῦ σχῆμα ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς, ἀλλὰ κυρίως τοῦτο ἐν τῇ ἐπομένῃ ἐποχῇ προήχθη ἰδίως καὶ ἐπεκράτησεν.

Αἱ ἑορταὶ πληθύνονται ἤδη, ἀπὸ μὲν τῆς Δ. Ἐκατονταετηρίδος αἱ Δεσποτικαὶ, προστεθείσης περὶ τὰ μέσα αὐτῆς τῆς τῶν Χριστουγέννων καὶ κατόπιν τῶν λοιπῶν, ἀπὸ δὲ τῆς Ε. αἱ Θεομητορικαὶ (κατὰ τῶν Νεστοριανῶν). Συγχρόνως δὲ προστίθενται καὶ αἱ ἑορταὶ πολλῶν ἄλλων ἀγίων τοῦ Θεοῦ πρὸς ταῖς ἀρχαίαις τῶν ἀγίων Μαρτύρων.

Εἰς ἀντίδρασιν κατὰ τῶν Ἀρείανδων καὶ ἄλλων αἵρετικῶν προάγεται καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ὑμνολογία καὶ μελωδία, καὶ εἰσάγονται αἱ διάφοροι πρόσδοι (processio, λιτανεία). Ἀλλὰ τῆς Δ. καὶ Ε. Ἐκατονταετηρίδος τὰ κάλλιστα προϊόντα ἀπῆνθισαν οἱ

(1) Τοιοῦτο μνημεῖον εἶναι ἄχρι τοῦδε ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ. Σῶζονται καὶ ἐν Ῥώμῃ τοιαῦτα μνημεῖα.

μετὰ ταῦτα Ὑμνογράφοι καὶ ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ μορφῇ σώζονται νῦν. Μόνον δὲ ἀπὸ τῆς Σ'. Ἐκατονταετηρίδος σώζονται πολλοὶ ὕμνοι, οἷον τὰ κοντάκια Ῥωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ, οἱ διάφοροι χειρῶνικοὶ ὕμνοι, ὁ ὕμνος «Ὁ Μονογενὴς Υἱὸς...», ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος, τὰ τροπάρια τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ πολλῶν ἄλλων.

Ἀπὸ τῆς τετάρτης Ἐκατονταετηρίδος ἐγένοντο καὶ αἱ ἐπιτομαὶ τῆς ἀρχαίας Ἀκολουθίας τῆς θείας Λειτουργίας ὑπὸ τῶν μεγάλων φωστῆρων τῆς Ἐκκλησίας, Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου, αἱ ἄχρι τοῦδε ἐν χρήσει παρ' ἡμῖν. Περὶ δὲ τὴν ἕκτην Ἐκατονταετηρίδα κατηρτίσθη καὶ ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων ἐν τῇ ἄχρι τοῦδε μορφῇ.

Διὰ τὰ πολλὰ δὲ ἀδόκιμα μέλη τῆς Ἐκκλησίας, καταλαμβάνει βαθμηδὸν ὁ λαὸς τὸν τόπον τῶν πάλαι συνισταμένων, ἤτοι τῶν μετανοούντων πιστῶν καὶ παρισταμένων μὲν τῇ ἱεροτελεστίᾳ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀλλὰ μὴ κοινωνούντων τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Τοῦντεῦθεν ὁ λαὸς ἐκοινωνεῖ μόνον κατὰ τὸν χρόνον τῶν νηστειῶν καὶ μετὰ ἄδειαν τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς ἐν κατ' ἰδίαν ἐξομολογήσει, ἥτις ἀντικατέστησεν ἤδη (ἀπὸ τῆς Ε'. ἑκατ. καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τῆς Δ'.) τὴν ἀρχαίαν δημοσίαν ἐξομολόγησιν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, καὶ διότι πολλοὶ ἐβεβήλουν τὰ ἀγιώτατα ἀπομιμούμενοι αὐτὰ κατ' οἶκον, οὐ μόνον αἱ πλείεσται τῶν εὐχῶν λέγονται ἤδη μυστικῶς ὑπὸ τοῦ ἱεουργοῦντος, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ Εὐχαριστία κατὰ τὸ πλεῖστον μυστικῶς ἐπιτελεῖται. Μόνον δὲ μέρη τινὰ ἐξεφωνοῦντο (ὡς ἄχρι τοῦδε), καὶ ἐδόθη εἰς τὸν λαὸν ἡ σύντομος Εὐχαριστία «Σὲ ὑμνοῦμεν». Μάτην δὲ ὁ Ἰουστινιανὸς ἠθέλησε νὰ ἐπαναγάγῃ τὴν ἀρχαίαν τάξιν τῆς ἐκφώνου ἀπαγγελίας τῆς Εὐχαριστίας. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας ἐγεννῶντο ἤδη τὰ μέλη αὐτῆς καὶ ἐπεκράτησε διὰ τοῦτο ὁ νηπιόδαπτισμός, διὰ τοῦτο καὶ κατηργήθησαν αἱ περὶ τῶν Κατηχομένων διατάξεις.

Τὸ κήρυγμα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, τὸ τοσοῦτον ἀκμάσαν κατὰ τὴν Δ'. Ἐκατονταετηρίδα καὶ ἐν μέρει καὶ κατὰ τὴν Ε', ἀποβαίνει μετὰ ταῦτα σπανιώτερον, καὶ ἀντικαθίσταται βαθμηδὸν διὰ τῆς ὑμνολογίας καὶ τῆς διὰ τῶν τελετῶν διδασκαλίας, ὡς καὶ τῆς

ἀναγνώσεως λόγων Πατερικῶν καὶ Συναξαρίων. Ταῦτα ἡμῶς πολλὴν ἐπίτασιν ἔλαβον κατὰ τὴν ἐπομένην ἐποχὴν.

γ) Ἐποχὴ τοῦ σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν.

Μετὰ τὰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῶν Διαμαρτυρομένων ἤρξατο καὶ ἀπετελέσθη τὸ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ σχίζεται ἤδη ἡ Ἐκκλησία εἰς Ἀνατολικὴν Ὁρθόδοξον καὶ Δυτικὴν παπικὴν. Ἐκατέρα δὲ τρέπεται ἰδίαν ὁδόν. Ἐν τούτοις ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ὑπῆρχεν ὁ πυρὴν τῶν διαφορῶν. Διότι τὸ πνεῦμα τῆς Κοσμοκρατορίας δὲν ἐξέλιπεν ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Ῥώμης.

1) Ἐν μὲν τῇ Ἀνατολικῇ Ὁρθόδοξῳ Ἐκκλησίᾳ μετὰ τὸν βαρὺν καὶ πολυχρόνιον ἀγῶνα κατὰ τῶν εἰκονομάχων, ἐπιταθείσης τῆς ἀμαθείας διὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Μοναστηρίων (ἐν οἷς τὰ σχολεῖα) καὶ διωγμὸν τῶν μοναχῶν τῶν προμάχων τῶν ἁγίων εἰκόγων καὶ λογίων ἅμα ἀνδρῶν, διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔτι μᾶλλον ἐπιτείνεται ἡ ὑμολογία καὶ τὰ τοιαῦτα πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ κηρύγματος καὶ διδασκαλίαν τοῦ λαοῦ, ἀπανθισσάμενων τῶν ὑμνογράφων τῆς Ἐκκλησίας πᾶν ὅ,τι πρόσφορον ἐκ τοῦ εὐανθοῦς λειμῶνος τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Φαίνεται ὅτι προσηθάνοντο τὸν μέλλοντα νὰ ἐνσκήψῃ βαρὺν χειμῶνα, καὶ συνῆγον εἰς τὰς ἀποθήκας πᾶν ἐφόδιον.

Οἱ κορυφαῖοι τῶν Ὑμνογράφων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμάς ὁ Μαΐουμᾶ (Κωνσταντίας ἐν Παλαις.) ἐπίσκοπος ὁ καὶ ποιητὴς ἐπικληθεὶς, ἤχμασαν μὲν ἐπὶ τῇ τελευταίᾳ Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ, ἀλλ' ἀνήκουσι μᾶλλον διὰ τὴν ἐπενέργειαν εἰς τὴν παροῦσαν ἐποχὴν. Συνέταξαν δὲ τὰ κυριώτε-
ρα τῆς Ὑμνολογίας τῶν μεγάλων ἑορτῶν καὶ τῶν Κυριακῶν καὶ ἐρρύθμισαν τὰ πρὸ αὐτῶν, κανονίσαντες καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Μουσικὴν. Οἱ δὲ Στουδίται, οἱ Γραπτοὶ καὶ πολλοὶ ἄλλοι, μάλιστα δὲ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος ἐπικληθεὶς, συνεπλήρωσαν οὐ μόνον τὰ τῶν ἄλλων ἑορτῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν καθ' ἡμέραν ἁσματικὴν Ἀκολουθίαν, ἣτις κατὰ ποσὸν μόνον διαφέρει πλέον τῆς τῶν μεγάλων

λων ἑορτῶν. Τότε συντάχθησαν καὶ τὰ πλεῖστα τῶν μέχρι τοῦδε Συναξαρίων ὑπὸ τοῦ Μεταφραστοῦ καὶ λοιπῶν.

Τὸ Τυπικὸν τοῦ ἁγίου Σάββα, τὸ συμπληρωθὲν καὶ καταρτισθὲν ὑπὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τῶν Στουδιτῶν, προσλαβὼν κατόπιν καὶ τὰ τῶν ἄλλων Τυπικῶν (1), κατέστη ἤδη κοινὸν κτῆμα καθ' ἅπαντας τὴν Ἀνατολικὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, περὶ τὴν 11 Ἐκατονταετηρίδα, ὅτε οἱ μὲν λοιποὶ Πατριάρχαι κατέφειγον εἰς Κωνσταντινούπολιν, καὶ ἐκεῖθεν ἀνέμενον πᾶσαν συνδρομήν, ἡ δὲ Ῥωσικὴ Ἐκκλησία ἐξήρτητο ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἦδη τὸ Εἰκονοστάσιον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ εἶ μᾶλλον ἀποχωρίζει τὸν λαὸν τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ κλήρου. Αἱ πρότερον ἀπὸ σπηλῶν ἀνηρτημέναι εἰκόνες (ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀναπτήλωσις τῶν ἁγίων εἰκόνων τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας) τίθενται μετὰ τῶν σπηλῶν, καὶ οὕτω καταρτίζεται βαθμὴδὸν ἄλλο τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος καταπέτασμα καὶ χωρίζεται οὕτω τὸ ἅγιον Βῆμα ὡς ἅγιον ἁγίων. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς ἁγίας Σοφίας προήχθη ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς εἰς σχῆμα σταυροῦ, καὶ τοιοῦτο σχῆμα ἔχουσι πᾶσαι σχεδὸν αἱ σωζόμεναι ἀρχαῖαι Ἐκκλησίαι ὡς ἐπαυθῆ ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ πολλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς.

Ἀντὶ δὲ σημαντέων ξυλίνων τε καὶ σιδηρῶν εἰσάγονται ἡδὴ περὶ τὰ μέγα τῆς Οἰ. Ἐκατονταετηρίδος καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν αἱ Καμπάναι αἱ ἐπὶ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἐν κοινῇ τῇ χρήσει ἐν τῇ Δύσει. Πρῶτος ὁ Δούξ τῆς Βενετίας Οὐρσος ἐδωρήσατο τῷ Αὐτοκράτορι Μιχαὴλ (ἡ Βασιλείῳ) 12 κώδωνας μεγάλους, οἵτινες καὶ ἀνηρτήθησαν ἐν τῷ Ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας. Εἶτα δὲ ἐξηπλώθησαν καὶ ἀλλαχοῦ αἱ Καμπάναι. Ἀλλ' ἰδίως ἀγαπᾶται ἐγένοντο ἐν Ῥωσίᾳ, ὅπου ἄχρι τοῦδε εἶναι αἱ μέγιστα Καμπάναι. Κα-

(1) Οὕτω λόγῳ χάριν κατὰ τὸ Τυπικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων ἠδύνατο νὰ τελεῖται καθ' ἐκάστην τῶν πέντε ἡμερῶν ἐκάστης ἐβδομάδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, ἐνῷ κατὰ τὸ ἐπικρατέστησαν τοῦ ἁγίου Σάββα μόνον κατὰ Τετάρτην καὶ Παρασκευήν. Ἀλλὰ κατὰ τὰς πρῆς πρώτας ἡμέρας τῆς Μ. Ἑβδομάδος ἐτηρήθη ἡ τάξις τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

τόπιν δὲ, ἐπελθούσης τῆς δουλείας ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀπηγορεύθη ὑπὸ τῶν ἀγρίων κατακτητῶν πᾶσα χρῆσις τῶν κωδῶνων.

Οὕτω δὲ, πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων, κατηρτίσθη πᾶσα ἡ ἄχρι τοῦδε τηρουμένη τάξις τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας· διότι τὰ μετὰ ταῦτα προϊόντα διὰ τοὺς νεομάρτυρας καὶ νέους ἀγίους εἶναι ἀπομίμησις τῶν ἀρχαίων Ἀκολουθιῶν. Μόνον δ' ἐν Ῥωσσίᾳ κατὰ τὴν ἐπομένην Περίοδον ἐγένοντο ἐξωτερικαὶ τινες πρὸδοι, ἀφορῶσαι τὴν λαμπρότητα τῆς Λειτουργίας καὶ τῶν περὶ αὐτὴν.

2) Ἐν τῇ Δύσει μέχρι τῆς 12 ἑκατονταετηρίδος ἐπικράτει παχυλὸν σκότος ἀμαθείας· διότι μικρόν τι διεσκέδαται αὐτὸ αἱ ὑπὸ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἰδρυθεῖσαι Σχολαί, ἐξ ὧν ὠνομάσθη καὶ ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία. Ἡ Θεολογία δὲ αὕτη μεγάλα μὲν καλὰ παρήγαγεν, ἀλλὰ καὶ μεγάλα κακὰ, ὅτε παρήκμασε. Προπαρεσκευάσατε καὶ αὕτη τὴν ἐμφάνισιν τῶν Διαμαρτυρομένων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τοῦ σκότους ἐν τῇ Δύσει, εὗρε κατάλληλον καιρὸν ἡ Παποκρατία νὰ ὑψώσῃ κεφαλὴν μέχρις οὐρανοῦ καὶ νὰ κληθῇ θεὸς ἐπὶ γῆς ὁ Πάπας. Ἰδίως δὲ ἀρχεῖται ἡ αὔξησης τῆς δυνάμεως τοῦ Πάπᾳ ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Ζ', ὅστις πρὸς τοῖς ἄλλοις διὰ τῆς βίας εἰσήγαγε τὴν ἀγαμίαν τοῦ κλήρου· ἐν ἑκῇ οὕτω πρὸς ταῖς λοιπαῖς τῶν μοναχικῶν ταγματίων παλλὰς καὶ ἄλλας λεγεῶνας στρατιωτῶν πρὸς Ῥωμαϊκὴν Κοσμοκρατορίαν. Βεβαίως οὐκ ὀλίγον συνετέλεσεν ὁ δυτικὸς κληρὸς εἰς ἐξημέρωσιν τῶν ἀγρίων ἐκείνων λαῶν τῆς δυτικῆς καὶ μέσης Εὐρώπης, ἀλλ' οὐχ ἥττον ὁπόσα καὶ ἡλίκα τὰ κακὰ ἐξ αὐτοῦ! Διὰ τοῦτο καὶ τὸ οἰκοδόμημα ἐκεῖνο, τὸ τότε ἀναγκαῖον, μάτην πειρῶνται νὰ ἀναστήσωσι νῦν οἱ Παπολάτραι, θεωροῦντες τὸν μέσον αἰῶνα χρυσοῦν αἰῶνα!

Οἰκοθεν δῆλον ἤδη, διὰ τί τὸ πᾶν ἦτο τότε ὁ κληρὸς, καὶ ὁ λαὸς κατήντησε κατώτερος καὶ τῶν ἀρχαίων Κατηγουμένων· διότι οὗτοι ἤκουον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ συμπροσπύχοντο τοῖς πιστοῖς, ἐνῷ ὁ δυτικὸς λαὸς τότε οὐ μόνον τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἠγνοεῖ, ἀλλὰ καὶ οὐδένα σχεδὸν εἶχε τὸν διδάξοντα τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ἀγνοοῦντος τοῦ πλείστου κλήρου καὶ αὐτὰ τὰ κοινὰ

γράμματα. Ἡ μόνη διδασκαλία ἦν ἡ ἐκ τῶν συμβολικῶν τελειῶν (1), αἵτινες διὰ τὴν ἀμάθειαν ἀνemieύθησαν μετὰ πολλῶν ἐθνικῶν καὶ κατήντησαν γελοῖαι καὶ θεατρικαὶ (ἐορτὴ τοῦ ὄνου καὶ τὰ τοιαῦτα).

Τὴν ὑπὸ τῶν Παπῶν Λέοντος καὶ Γελασίου ἐπεξεργασθεῖσαν Λειτουργίαν ἐπέχειργάσθη τελευταῖος Γρηγόριος ὁ Μέγας (ὁ καθ' ἡμᾶς Διάλογος λεγόμενος), πολλὰ συνταμῶν, ἄλλα προσθεῖς καὶ ἐρανισθεῖς ἐξ ἄλλων Ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ λειτουργία τοῦ Γρηγορίου μετὰ τινων προσθηκῶν εἰσέχθη ἀπανταχοῦ τῆς Δύσεως, καὶ ἀντικατέστησε τὴν τοῦ Ἀμβροσίου ἐν Μεδιολάνοις, καὶ τὰς ἀρχαίας Λειτουργίας ἐν Γαλλίᾳ, Ἀγγλίᾳ καὶ Ἰσπανίᾳ. Ἡ ἀρχαία δὲ ὑμνολογία τοῦ Προυδεντίου καὶ ἄλλων παρεφράζετο μόνον, καὶ πολὺ μικρὰ εἶναι ἡ πρόοδος αὐτῆς ἐπὶ τῶν Σχολαστικῶν.

Τὸ κυριώτερον προῖον εἶναι ἡ πρόοδος τῆς Καλλιτεχνίας. Καὶ κατ' ἀρχάς μὲν προήχθη ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ἥ τε Ῥωμανικὴ καὶ ἡ Γοθικὴ, ὧν τὰ μεγαλουργήματα καταπλήττουσιν ἄχρι τοῦδε τὸν θεατὴν. Ἐπεκράτησε δὲ καὶ ἐν τῇ Δύσει τὸ σύστημα τῶν θόλων καὶ τὸ σχῆμα τοῦ Σταυροῦ. Ἀλλ' ἡ προσθήκη τῶν κωδωνοστασίων, ἡ τάσις πρὸς διακόσμησιν τῶν καθ' ἕκαστον καὶ πρὸς μέγεθος καὶ ὕψος τοῦ οἰκοδομήματος παρήγαγον τὰ θαυμάσια ἐκεῖνα μνημεῖα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς. Περὶ τὰ τέλη δὲ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἤρξατο καὶ ἡ ἀκμὴ τῆς ἄλλης Καλλιτεχνίας. Εἰσέχθη δὲ πολλαχοῦ καὶ ἡ Ὁργανικὴ Μουσικὴ, μάλιστα δὲ τὸ μέγα Ὁργανον.

ε) Ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν διαμαρτυρομένων μέχρις ἡμῶν.

1) Ἡ μὲν Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τηρεῖ μὲν ἀπαρσαλεύτως τὴν πατρικὴν κληρονομίαν, καθ' ὅσον ἀφορᾷ καθόλου τὴν τάξιν, ἀλλ' ἀφαιρεῖται ἀπὸ τῆς Λειτουργίας πᾶσα ἐξωτερικὴ

(1) Διὰ τοῦτο καὶ ἐπετάθησαν αἱ λιτανεῖαι (processiones), αἱ εὐσεβεῖς δοσπορίαι (pelerinages), αἱ διὰ Κομβολογίου προσευχαὶ καὶ τὰ τοιαῦτα.

λαμπρότης· διότι ὁ ἐνσκήψας βαρὺς χειμῶν τῆς δουλείας ἐμάρανε τὸ ἔθνος ἡμῶν καὶ μόλις ἐπέτρεπεν αὐτῷ τὸ ζῆν. Ἀλλ' οὐχ ἤττον, ὅπως οἱ διωγμοὶ ἐσπερέωσαν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡύ-
ξαν τὴν ἐσωτερικὴν λαμπρότητα, οὕτω καὶ ὁ βαρὺς ζυγὸς ἐκα-
θάρτισεν ὡς χρυσὸν ἐν χωνευτηρίῳ τὸ ἔθνος ἡμῶν καὶ ἐπανήγαγεν
αὐτὸ εἰς τὴν ἀρχαίαν λαμπρότητα τὴν ἐσωτερικὴν, διὰ καὶ θαύ-
ματα φιλοπατρίας καὶ ἀγνότητος ἡθῶν ἀπέδειξεν ἐνώπιον τῆς ἐκ-
λελυμένης Ἰερῶννης, καὶ ἔθηκαν οἱ αἰῶνιμοὶ ἐκεῖνοι τὴν φαινήν
κρηπίδα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς μελλούσης ἀπελευθερώσεως τοῦ
ὅλου πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως μιᾶς
γωνίας ἤρξατο καὶ ἡ λαμπρότης τῆς Ἐκκλησίας, ἣν προπαρ-
σκεύαζαν ὅμως ἀπὸ πολλοῦ οἱ αἰῶνιμοὶ διδάσκαλοι τοῦ ἔθνους.

Ἐν τῇ ὁμοδόξῳ Ῥωσίᾳ, ἥτις ἀπηλλάγη πρωϊκίτερον τοῦ τε
Ταταρικοῦ καὶ Πολωνικοῦ ζυγοῦ, ἤρξατο πρότερον ἡ ἀρχαία ἐξω-
τερικὴ λαμπρότης καὶ μάλιστα μετὰ τὴν κραταίωσιν τῆς Αὐτο-
κρατορίας ὑπὸ Πέτρου τοῦ Μεγάλου καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς μεγάλης
Αἰκατερίνης. Πλὴν δὲ τῆς ἐξωτερικῆς λαμπρότητος καλλιεργείται
ἐκεῖ ἤδη ἀπὸ πολλοῦ ὁ ἀμπελὼν τοῦ Κυρίου ὑπὸ πνευματικῶν ἐρ-
γατῶν, καὶ εὐαγγελισταὶ εὐαγγελίζονται τοῖς ἐν τῷ σκότει τῆς
Εἰδωλολατρείας τὸ φῶς τοῦ Κυρίου.

2) Οἱ δὲ Διαμαρτυρόμενοι ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς τὴν Παπολα-
τρεῖαν ἀποδιοπομποῦνται ἀνεξετάστως πάντα τὰ τῆς Λειτουργίας
καὶ περιορίζουσιν αὐτὴν εἰς τὸ κήρυγμα καὶ τὴν κοινὴν Ψαλμο-
δίαν ὀλίγων ὕμνων. Ἡ ὕμνολογία αὐτῶν δὲν εἶναι μὲν ἐν πᾶσι
πρωτότυπος καὶ μετὰ ταῦτα ἐξέπεσε πολὺ, ἀλλ' οὐχ ἤττον πε-
ριέχει πολλὰ λόγου πολλοῦ ἄξια καὶ εἶναι τὸ μόνον λειτουργικὸν
καλὸν προϊόν· διότι τὸ κήρυγμα διὰ τὰς προτεσταντικὰς πλάνας,
ὧν γέμει, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τοῦ αὐτοῦ λόγου ἄξιον.
Ἐὼμεν δὲ τὰς φοβεράς ὀρθολογιστικὰς πορεκτροπὰς, εἰς ἃς πε-
ρίεπεν αὐτὸ μετὰ ταῦτα, καὶ αἱ ὁπταὶ ἀπῆλειψαν ἀπ' αὐτοῦ
πᾶν χριστιανικὸν χρίσμα.

Ἐξεγερθέντος τοῦ ὀρθοσκευτικοῦ αἰσθήματος ἐν Γερμανίᾳ διὰ
τὸν ζυγὸν τοῦ Ναπολέοντος, μάτην ἐπεζητήσαν πολλοί, καὶ
μάλιστα ὁ βασιλεὺς τῆς Πρωσίας, νὰ ἀναστήσωσι τὴν ἀρχαίαν

Λειτουργίαν καὶ μάλιστα τὴν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ἀλλ' οὐτε ὀρθῶς ἐπελήφθησαν τοῦ ἔργου, οὔτε ἦτο δυνατόν εἰς ἀπομαθόντας τὴν ἀρχαιότητα νὰ ἐπανέλθωσι πάλιν εἰς αὐτὴν, καθόσον μάλιστα τὰ τῆς ἀρχαιότητος θεωροῦνται παρὰ τῶν πλείστων ὡς ὄζοντα Παπισμοῦ. Οἱ ζηλωταὶ περιορίσθησαν εἰς τὸ νὰ ἀναστήσωσι τὴν Δογματικὴν τῶν ἀρχαίων Λουθηρανῶν Δοκτόρων.

Μάτην δὲ καὶ πολλοὶ τῶν θεολογούντων ἐπειράθησαν νὰ κατασκευάσωσι θεωρίαν Λειτουργικὴν. Ἐφ' ὅσον δὲν ἐπανέλθωσιν εἰς τὸ κέντρον καὶ τὴν οὐσίαν τῆς Λειτουργίας, τὴν τελειουργίαν ἐκάστου τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας, οὐδέποτε θέλουσι κατορθῶσαι τι· διότι ἡ ἐν τοῖς Μυστηρίοις ἔνωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ εἶναι πολὺ στενωτέρα τῆς διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ, μόνον καθ' ὅσον ἄγει τὸ κήρυγμα εἰς τὴν εἰρημένην ἔνωσιν, δυνατόν νὰ θεωρηθῇ μέρος τῆς Λειτουργίας. Ἄν τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ Παπισμοῦ ἤλασε τοὺς Διαμαρτυρομένους εἰς ἄλλα, ἄπορον ὅμως πῶς ἤλασεν αὐτοὺς καὶ εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ ἱερωτάτου μέρους τῆς Λειτουργίας· διότι, ἀφοῦ ἐπέτειναν τοσοῦτον τὴν ἐκ μόνης τῆς πίστεως δικαίωσιν, ἐπόμενον ἦτο ὅτι πᾶσα Λειτουργία ἔπρεπε νὰ ᾖ ἀνάμνησις τοῦ σωτηρίου Παθους τοῦ Κυρίου καὶ κοινωνία τοῦ ἁγίου τῆς ζωῆς καὶ τοῦ Ποτηρίου εἰς ἄφρασιν ἁμαρτιῶν. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐπειδὴ τοῦτο ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέραν ἱερωσύνην καὶ οὐχὶ τὴν γενικὴν τοῦ λαοῦ, καὶ ἐπειδὴ ἦρθῃ ἡ ἱερωσύνη αὕτη, τὸ ἄτοπον τοῦτο ἐπήνεγκε καὶ τὸ ἀτοπώτατον ἐκεῖνο.

Δῆλον δ' ἐκ τῶν εἰρημένων διὰ τί δυσχερεστάτη καθόλου ἀπέβη ἡ ἐπάνοδος τῶν Διαμαρτυρομένων εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν, ἀφοῦ μάλιστα νῦν λυμαίνεται τὸν κόσμον τοῦτον ἡ λύμη τοῦ Ὁρθολογισμοῦ καὶ Ὑλισμοῦ, ἡ ἀμβλύνοσα καὶ αὐτὸ τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα καθόλου παρὰ πλείστοις τῶν διαφόρων ὁμολογιῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως!

3) Παρὰ Λατίνοις διατελεῖ ἀκμάζουσα καὶ κατὰ τὴν Περίοδον ταύτην ἡ Καλλιτεχνία, λαμπρὸν δὲ προῖόν αὐτῆς πρὸς τοὺς ἄλλους εἶναι ὁ Ναὸς τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν Ῥώμῃ. Ἐν τούτοις τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθέρως ἐξετάσεως καὶ ἡ ἀγαλλίνωτος τάσις πρὸς με-

ταρξυθμίσεις, ἔτι μάλλον ἐρεθιζόμενα ἐκ τῶν καταχρήσεων καὶ τῆς ἀνηθικότητος τοῦ φοβεροῦ τάγματος τῶν Ἰησουϊτῶν, ἠπέλουν παντελῶς ὁλεθρον. Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν παπικὴν Γερμανίαν, ὅπου ὁ Θεῖσμός (ἢ μάλλον ἡ ἀθεία) δὲν ἠδύνατο νὰ εἰσβάλῃ ἐκ τοῦ ἔμ-
φανοῦς, εἰσέβαλεν ὑπὸ τὸ προσωπεῖον τοῦ Ὁρθολογισμοῦ, καὶ πολ-
λαχοῦ ἀρχόντες καὶ ἀρχόμενοι ἤθελον νὰ μεταβάλλωσι τὴν Λει-
τουργίαν εἰς ξηρὰν ἠθικὴν διδασκαλίαν καὶ ταύτην μάλλον κατὰ
τὸ μέτρον τῆς τότε ἐποχῆς ἢ κατὰ Χριστόν. Ἐν τούτοις ἡ εὐσε-
βεια τοῦ λαοῦ ἔττησεν ἱκανῶς τὴν ὁρμὴν τῆς ἀσεβείας.

Ἐν Γαλλίᾳ δὲ, ὅπου ὁ Θεῖσμός ὀλίγων φιλοσόφων τῆς Ἀγ-
γλίας εὔρε γῆν ἀγαθὴν, προπαρασκευασθεῖσαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς
μάλιστα Λουδοβίκου τοῦ ΙΔ', προέβη ἡ ἀσέβεια μέχρι καθολικῆς
ἐπαναστάσεως κατὰ παντὸς καθεστῶτος καὶ κατὰ πρῶτον λό-
γον κατὰ τῆς χριστιανικῆς ὁρησκείας. Πολλοὶ ναοὶ κατηδαφί-
σθησαν ἢ ἀφιερώθησαν εἰς τὸν ἀποθεωθέντα ὄρθον λόγον. Γυναῖ-
κες ἁμαρτωλοὶ ἐφέροντο ἐν πομπῇ ὡς ἱέρειαι, καταπατοῦσαι ἁγίας
εἰκόνας καὶ τὸν τίμιον σταυρόν. Ἐωρτάζοντο αἱ ὄραι τοῦ ἐνιαυ-
τοῦ, καὶ ἀντὶ ἁγίων λειψάνων ἦσαν ἡ ταμβακοθήκη τοῦ Ῥουσσώ,
τὰ τοῦ Βολταίρου ἐνδύματα, τὸ ξίφος τοῦ Μιραμπώ καὶ τὰ τοιαῦτα!

Ἀντὶ τῆς γνησίας ταύτης μορφῆς τοῦ Θεῖσμοῦ ἠθέλησαν οἱ
Θεοφιλόανθρωποι λεγόμενοι νὰ εἰσαγάγωσιν εὐπρέπεστέραν λατρείαν
τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἐπινοήσαντες καὶ στολὰς καὶ βαθμοὺς ἱερωσύ-
νης καὶ μυστήρια. Βάπτισμα ἦν αὐτοῖς ἡ παραίνεσις εἰς τοὺς γο-
νεῖς. Ἐπὶ τοῦ Βήματος ἦν κἀνίστρον ἀνθέων· ἐπὶ τῶν τοίχων ἡ-
θικαὶ ἐπιγραφαί, καὶ τοιαῦτα τινὰ ἄλλα ἐπινοήθησαν. Ἀλλὰ μό-
λις ἰδὼν ὁ περιεργείας χάριν συββέυσας λαὸς εἰς τὰς δέκα ἐνο-
ριακὰς Ἐκκλησίας ἐν Παριτίοις, δὲν ἐπανῆλθε πλέον, καὶ οὕτω
κατέστη εὐκόλον τῷ Ναπολέοντι νὰ ἀναστήσῃ πάλιν τὴν Χριστια-
νικὴν λατρείαν καὶ ὁρησκείαν καθόλου.

Ἐν τούτοις καὶ λαϊκοὶ καὶ κληρικοὶ, καὶ αὐτὸς ὁ Πάπας, κα-
τενόησαν ἥδη πρὸ πολλοῦ ὅτι οὔτε αἱ πολλαὶ λιτανεῖαι καὶ ἐορ-
ταί, οὔτε αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις (ἄρμόδιαι ἴσως εἰς τὴν παιδι-
κὴν ἡλικίαν τοῦ μέσου αἰῶνος), οὔτε τὰ τούτοις ὅμοια ἀρμυζοῦσιν
εἰς τὴν ἀνδρικήν ἡλικίαν τῆς παρούσης ἐποχῆς, ὅτε ἀπαιτεῖται

στερεωτέρα καὶ πνευματικωτέρα τροφή καὶ σεμναὶ καὶ θεοπρεπεῖς τελεταί. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ κήρυγμα προσπαθοῦσι νὰ ἀναστήσωσι καὶ εἰς τὴν ἐγχώριον γλῶσσαν ἐκάστου ἔθνους πολὺ μέρος τῆς Λειτουργίας ἀπέδωσαν. Ἄλλ' οὐχ ἥττον διὰ τοῦτου εἰσάγεται διχοτομία, καὶ ἄλλα μὲν λέγει ὁ ἱερεὺς, ἄλλα δὲ προσεύχονται οἱ λαῖκοί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β.

Περὶ τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ.

§ 7. *Τινὰ περὶ τοῦ Ναοῦ καθόλου.*

Ὅπως παρ' ἅπασι τοῖς λαοῖς ἀνέκαθεν ἦν καθιερωμένος τόπος τις πρὸς λατρείαν τοῦ θεοῦ, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς ἡ λατρεία τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἐτελεῖτο ἐν ὠρισμένῳ τόπῳ, ὅστις ἐκαλεῖτο κατ' ἐξοχὴν Ἑκκλησία, εἴτα δὲ καὶ Ναὸς καὶ ἄλλως. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐχρησίμευον ὡς ἐκκλησία (ἦτοι τόποι πρὸς σύναξιν τῆς Ἑκκλησίας τοῦ Χριστοῦ) οἱ οἶκοι καὶ ἐν μέρει, πρὸς τὸ κήρυγμα ἰδίως καὶ τὴν κοινὴν προσευχὴν, αἱ Συναγωγαὶ καὶ ὁ Ναὸς τοῦ Σολομῶντος. Ἐν καιρῷ δὲ τῶν διωγμῶν πᾶς τόπος μετεβάλλετο εἰς ναὸν τοῦ Κυρίου μάλιστα δὲ αἱ ἔρημοι καὶ αἱ ὅποιαι τῆς γῆς (Κατακόμβαι κτλ.), πλοῖα, καὶ εἴ τι τοιοῦτο. Περὶ τὰ τέλη δὲ τῆς δευτέρας Ἐκατονταετηρίδος ἀνεγείρονται ἤδη Ἑκκλησίαι, καὶ μεγαλοπρεπεῖς μάλιστα κατὰ τὴν Γ. Ἐκατονταετηρίδα, αἵτινες πᾶσαι ἴσως κατηδαρίσθησαν ἐπὶ τοῦ τελευταίου καὶ σκληροτάτου διωγμοῦ τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὅστις διέταξε, κατ' Εὐσέβιον, αἰτὰς Ἑκκλησίας εἰς ἔδαφος φέρειν». Διὰ τοῦτο καὶ ὀλίγιστα γινώσκουμεν περὶ τῆς διακοσμήσεως αὐτῶν. Οὐχ ἥττον ὁμως τοῦτο εἶναι βέβαιον, ὅτι τὰ κυριώτατα καὶ σχέσιν ἔχοντα ἄμεσον πρὸς τὴν θείαν Λειτουργίαν διεσώθησαν ἐν ταῖς μετὰ ταῦτα Ἑκκλησίαις, περὶ ὧν πλείω γινώσκουμεν.

Ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου ἄρχεται κυρίως ἡ ἀνέγερσις ναῶν καὶ ἡ κατὰ μικρὸν μόρφωσις τοῦ ἰδιαίτερου τύπου τῆς Χρι-

στιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς. Καὶ κατ' ἀρχάς μὲν παραδέχονται οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες τὸν προχειρότερον ἀλλ' ἐπιτηδειότερον τύπον τῆς Βασιλικῆς, εἰσαγαγόντες μόνον τὰ πρὸς τὴν θείαν λειτουργίαν ἀναγκαιότατα, ἥτοι ἁγίαν Τράπεζαν καὶ τὸ Σύνθρονον, ἁγιογραφίας καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἐπειτα ὁμοῦς μετασχηματίζεται ἡ Βασιλικὴ εἰς τοὺς τύπους τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα τῆς Ῥωμανικῆς καὶ Γοθικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας εὐρύνεται τὸ μεταξὺ τῶν στοῶν καὶ τῆς Κόγχης κενὸν τῆς ἀρχαίας Βασιλικῆς, ὅπερ ἦν μικρόν τότε καὶ ἐπέιχε τὸν τόπον τοῦ μετὰ ταῦτα ἱεροῦ Βήματος καὶ ἐπιστεγάζεται διὰ θόλων. Μετὰ ταῦτα ἐπιτείνεται καὶ εὐρύνεται τὸ κενὸν τοῦτο καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῶν στοῶν (ὅπερ ἦν τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἀρχαίας Βασιλικῆς) καὶ οὕτω λαμβάνει τὸ οἰκοδόμημα σχῆμα Σταυροῦ, καὶ οὕτω μετὰ τῶν θόλων (καθ' ὁμοίωσιν τῶν οὐρανίων ἀψίδων) λαμβάνει ἡ Ἐκκλησία ὅλως χριστιανικὴν μορφήν. Διὰ δὲ τῆς ἁγιογραφίας, τῆς καλυπτούσης τὰ τεῖχη, παρίσταται ἡ ἐνότης τῆς ἐν Οὐρανοῖς μετὰ τῆς ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίας.

Πᾶσα ἡ μετὰ ταῦτα πρόσδος ἐν τε τῇ Ῥωμανικῇ καὶ τῇ Γοθικῇ καὶ νεωτέρᾳ Ἀρχιτεκτονικῇ κυρίως συνίσταται εἰς τὴν διακόσμησιν καὶ οἰκονομίαν τῶν μερῶν καὶ τοῦ μεγάλου ὅγκου καὶ ὕψους, ἅπερ περιζήτητα ἦσαν κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα. Μόνον δὲ ἡ προσθήκη τῶν κωδωνοστασίων προσέθηκε καὶ ἐξωτερικὴν μεγαλοπρέπειαν.

α) Ὀνομασίαι τοῦ ναοῦ.

Ἀνέκαθεν καὶ κατὰ πρῶτον λόγον ἐκαλεῖτο ὁ ναὸς.

1) Ἐκκλησία. Πιθανόν ὅτι καὶ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ὁ τόπος τῆς συνάξεως τῶν πιστῶν ἐκαλεῖτο Ἐκκλησία. Βέβαιον ὁμοῦς ὅτι εὐθὺς μετὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους ἡ ὀνομασία αὕτη ἦν ἡ κοινότης καὶ εὐχρηστοτάτη, καθ' ὅσον μάλιστα ἔφρουγον τὴν ὀνομασίαν τοῦ ναοῦ, ὡς ἐθνικὴν. Καὶ μετὰ ταῦτα δὲ, κυρίως ναὸς ἐκαλεῖτο τὸ μέσον μέρος τῆς Ἐκκλησίας τὸ μεταξὺ τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ Νάρθηκος. Ἐκλήθη δὲ οὕτω πιθανῶς, διότι παρεβαλλετο ἡ Ἐκκλησία τὸ πάλαι πρὸς ναῦν, ὡς ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν δῆλον (2,57).

2) Οἶκος Θεοῦ, οἶκος Ἐκκλησίας (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 7, 30. 8, 13), Domus Dei, Domus Ecclesiae, Domus divina. Ἐκ τοῦ Domus ἐκλήθησαν κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα Dom ἰδίως οἱ μεγάλοι ναοὶ καὶ μάλιστα οἱ καθεδρικοὶ καὶ εἰς τὴν ἀγίαν Τριάδα ἀφιερωμένοι. Domus divina δὲ ἐκαλεῖτο καὶ τὸ Παλάτιον παρ' Ἑθνικοῖς.

3) Κυριακόν. Ἡ ὀνομασία αὕτη ἦν εὐχρηστος ἀπὸ τῆς Δ' Ἑκατοντ. παρ' Ἑλλήσιν ἰδίως (ὄρα τῆς ἐν Ἀγχύρᾳ Συνόδου καν. 15. Νεοκαισαρ. 5, Λαοδικ. 28, Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 9, 10). Διὰ τοῦτο καὶ οἱ Γότθοι καὶ οἱ Σλάβοι, οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἰδόντες τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ, οὕτως ἀπεκάλεσαν τὴν Ἐκκλησίαν καθόλου (Kirche, Τσέρκοβ).

4) Μαρτύριον. Οὕτως ἐκλήθη ἡ ἐν Ἱερουσαλὴμ Ἐκκλησία ἡ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κτισθεῖσα (Εὐσεβ. ἐν βίῳ Κωνσ. 4, 40). Ἀποστολεῖον. Οὕτως ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει (Εὐσεβ. αὐτόθι 4, 58. 71 καὶ Σωζόμεν. 8, 17. 9, 10). Προφητεῖον (Πρακτ. τῆς ἐπὶ Μηνᾷ Πατριάρχου ἐν Κωνσταντ. Συνόδου). Μιχαήλιον. Κατὰ Σωζόμενον (2, 3) οὕτως ἐκλήθη ὁ ἐν Σωσθενίῳ οὐ μακρὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου ἐγερθεὶς ναός. Οὕτω δὲ καθιερώθη ἡ ἐξ ὀνόματος τῶν ἁγίων ἐπίκλησις τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ ἴσως διὰ τοῦτο ἐκλήθησαν καὶ Τίτλοι ἀπὸ τῆς ἐπιγραφῆς, καὶ Τρόπαια (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 2, 25) ἀπὸ τοῦ σημείου ἴσως τοῦ τιμίου Σταυροῦ (πρβλ. τὸν αὐτὸν ἐν βίῳ Κωνστ. 1, 28. 31. 32). Ἀνάκτορον δὲ ἐκλήθη ἡ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησία, ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντ. ἐγερθεῖσα καὶ αὕτη (Εὐσεβ. Ἐγκωμ. Κωνστ. 9), καὶ ἴσως οὕτως ἐκαλοῦντο αἱ ὑπὸ Αὐτοκρατόρων ἐγχεύμεναι Ἐκκλησίαι.

5) Προσευχαὶ ἀπλῶς καὶ εὐκτήριοι οἶκοι καὶ προσευκτήρια ἐκαλοῦντο πάλαι μὲν αἱ κατ' οἶκον Ἐκκλησίαι (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 10, 3. Σωζομ. 2, 5). Μετὰ ταῦτα δὲ ἐκαλοῦντο οὕτω τὰ παρεκκλησία καὶ οἱ ἀπλοὶ Οἶκοι προσευχῆς. Ἐντεῦθεν καὶ τὰ Οἰατορία. Σχηματὰ δὲ ἐκαλοῦντο αἱ κινηταὶ Ἐκκλησίαι τῶν Στρατοπέδων (Εὐσεβ. ἐν βίῳ Κωνστ. 4, 56).

Νῆσος· παρὰ Κυρίλλῳ Ἀλεξανδρείας (εἰς Ἡσαΐαν 24), Co-

Iumba, Casa· εἶναι ἄδηλον πόθεν οὕτως ὠνομάσθησαν αἱ Ἐκκλησίαι.

Conventicula δὲ ἐκαλοῦντο αἱ συναγωγαὶ τῶν αἵρετικῶν, κατ' ἀντίθεσιν τοῦ Σύνοδοι, concilia (Σαμπῶρ).

6) Basilica. Οὕτως ἐκλήθησαν ἀπὸ τῆς Δ. Ἐκατονταετηρίδος αἱ ἐν Ῥώμῃ μάλιστα Ἐκκλησίαι ἀπὸ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχήματος. Μετὰ δὲ ταῦτα (6 καὶ 7 Ἐκατ.) ἐκαλοῦντο οὕτως ἐν Γαλλίᾳ αἱ τῶν Μοναστηρίων Ἐκκλησίαι κατὰ τὸν Mabillon (Opp. posth. t. II, p. 355), ἐνῶ αἱ λοιπαὶ ἐκαλοῦντο ἀπλῶς Ἐκκλησίαι.

7) Διηροῦντο αἱ Ἐκκλησίαι εἰς μητέρας καὶ θυγατέρας, εἴτε Μητροπόλεις καὶ παροικίας· Matrices, filiales, Cathedrales, Diocoesanae, Parochiales.

Παρὰ Νεστοριανοῖς καὶ Ἰακωβίταις Καθολικαὶ ἐκαλοῦντο αἱ Πατριαρχικαὶ Ἐκκλησίαι. Ἀντίστοιχον τούτου παρ' ἡμῖν τὸ Καθολικόν, ἥτοι ὁ κυριώτερος ναὸς Μονῆς τινος, ἢ τὸ κυριώτερον μέρος τοῦ Ναοῦ. Σαμπῶρ παρὰ Σλάβοις καλεῖται ὁ μέγας ναός.

6) Περὶ τοῦ σχήματος τοῦ Ναοῦ.

Ἄν καὶ ἐν Ἱερουσαλὴμ καὶ πανταχοῦ, ὅπου ἦσαν οἱ ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανοί, ἐν τε τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος καὶ ταῖς Συναγωγαῖς ἐκηρύττετο ὁ λόγος ὁ τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς ἀληθείας καὶ τὸ Εὐαγγέλιον καθόλου τῆς δικαιοσύνης, καὶ ἐτελεῖτο οὕτω τὸ πρῶτον μέρος τῆς θείας Λειτουργίας (ἡ λειτουργία τῶν Κατηγουμένων)· ἀλλ' οὐχ ἦττον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁ δεῖπνος ὁ μυστικὸς (λειτουργία τῶν πιστῶν) ἐτελεῖτο ἐν ταῖς κατ' οἶκον Ἐκκλησίαις κατὰ μίμησιν τοῦ ὑπεράφου ἐκείνου τόπου, ἐνθα κατὰ πρῶτον ἐτέλεσεν ὁ Σωτὴρ τὸν μυστικὸν Δεῖπνον.

Ἄν καὶ ἐν παντὶ τόπῳ λατρεύουσι τῷ Θεῷ ἐν πνεύματι οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταί, καὶ διὰ τοῦτο πᾶς οἶκος καὶ πᾶς τόπος ἐν καιρῷ διωγμῶν εἰς οἶκον Θεοῦ μετεβάλλοντο ἀνέκαθεν, ἀλλ' οὐχ ἦττον ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν ἤδη χρόνων αἱ κατ' οἶκον Ἐκκλησίαι εἰς αὐδεμίαν ἄλλην χρῆσιν παρὰ τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ ἐ-

χρησίμευον. Τοῦτο καταφαίνεται ἀριθῶλως ἐκ τῶν τοῦ Ἀποστόλου (Α΄ Κορινθ. 11,22) «μὴ γὰρ οἰκίας οὐκ ἔχετε εἰς τὸ ἐσθίειν καὶ πίνειν; ἢ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ καταφρονεῖτε καὶ καταισχύνετε τοὺς μὴ ἔχοντας;» Αἱ κατ' οἶκον δὲ αὐταὶ Ἐκκλησίαι ἐχρησίμευον μᾶλλον πρὸς τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων, τὸ δὲ κήρυγμα καὶ τὰ τοιαῦτα ἐτελοῦντο, ὅπου ἦν δυνατόν. Μετὰ δὲ ταῦτα, ὅτε αἱ κατ' οἶκον Ἐκκλησίαι μετεβλήθησαν εἰς εὐρυχώρους Ἐκκλησίας καὶ ἀνεφάνησαν οἱ κυρίως ναοὶ, τότε καὶ περιελήφθη ἅπαντα ἡ Λειτουργία ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

1) Ναοὶ ἐν καιρῷ τῶν διωγμῶν. Ἦδη περὶ τὰ τέλη τῆς Β΄ Ἐκατονταετηρίδος διὰ τὸν κοπάσαντα σχεδὸν διωγμὸν ἀπὸ Μάρκου Αὐρηλίου μέχρι Δεκίου ἐγείρονται Ἐκκλησίαι ἐν Ἐδέσση (Assemani Bibl. orient. τόμ. Α΄ σελ. 388) καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ, ὅπου ἦν δυνατόν, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Τερτυλλιανὸς (de corona militis c. 3. de idol. 7. de pudicitia 4. καὶ adv. Valentinianos 3, ὅπου καὶ λέγεται ὅτι ἦσαν ἐστραμμέναι πρὸς ἀνατολὰς). Ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Σευήρου (τῷ 230) ὠκοδομήθη ἐν Ῥώμῃ Ἐκκλησία, δι' ἣν ἡγανάκτουν οἱ Ἑθνικοί, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Αἴλιος Λαμπρίδιος (vita Alex. Sev. c. 49), καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ πρὸ τοῦ Δεκίου. Μετὰ δὲ τοῦτον ἀπὸ Γαλλικανοῦ (τῷ 259), τοῦ κηρύξαντος ἀνεκτὴν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, μέχρι τέλους τῆς τρίτης Ἐκατονταετηρίδος πλείστα καὶ μέγιστα Ἐκκλησίαι κατ' Εὐσέβιον (Ἐκκλ. Ἱστορ. 8, 1) ὠκοδομήθησαν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτὸν πάσας διέταξεν ὁ Διοκλητιανὸς (τῷ 303) εἰς ἑῷδος φέρειν, γενομένης ἀρχῆς ἀπὸ τοῦ μεγίστου καὶ περικαλλεστάτου ναοῦ τοῦ ἐν Νικομηδείᾳ, ὅπου διέτριβεν ὁ Διοκλητιανός.

Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (2, 57) ἔπρεπε νὰ ᾖ αἱ Ἐκκλησίαι ἐπιμήκεις, κατ' ἀνατολὰς τετραμμέναι, καὶ ἔχωσι σχῆμα νηός. Ἐν τῷ μέσῳ ἦν ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἐνθεν καὶ ἐνθεν τὰ παστοφῶρια, ὅπου ἴσταντο ἢ ἐκάθοντο (ἐπὶ ἀναγνώσμάτων καὶ τοῦ κηρύγματος) οἱ πιστοί, κεχωρισμένως οἱ ἄνδρες τῶν γυναικῶν. Τὰ παιδία προσελάμβανον παρ' ἑαυτοῖς οἱ πατέρες καὶ μητέρες. Οἱ νέοι ἴσταντο κατ' ἰδίαν, αἱ δὲ νέαι παρθένοι

ἐπισθεν τῶν γυναικῶν, ἂν μὴ ᾖ ἴδιος τόπος· προηγουντο δὲ τῶν γυναικῶν αἱ πρεσβύτερες καὶ χῆραι καὶ παρθένοι. Ἀφ' ὑψηλοῦ δὲ καὶ μέσος ἀναγίνωσκεν ὁ ἀναγνώστης. Ἀναγινωσκόμενου δὲ τοῦ Εὐαγγελίου, ἴσταντο πάντες ὄρθιοι. Οἱ πωλιτοὶ καὶ τινες τῶν διακόνων ἐπετήρουν καὶ διεκόσμουσαν τὰ τῆς εὐταξίας· ἔπρεπε δὲ νὰ στρέφονται κατὰ ἀνατολὰς οἱ προσευχόμενοι, ἵνα ἀναμιμνήσκονται τοῦ κατὰ ἀνατολὰς Παραδείσου, ὅθεν ἐξεβλήθη ὁ ἄνθρωπος.

Καὶ ταῦτα μὲν, ὅσα δυνάμεθα καθολικώτερον νὰ γινώσκωμεν περὶ τοῦ ναοῦ πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ οἱ μεγάλοι ναοὶ ἄνευ ἐσωτερικῶν στοῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρχωσι, καὶ ἐπειδὴ τὸ σχῆμα τῆς Βασιλικῆς ᾗν τὸ ἐπικρατέστερον εὐθὺς μετὰ ταῦτα, ὅτε ἀνηγέρθησαν ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου οἱ πρότερον κατεδαφισθέντες ναοί, διὰ ταῦτα εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι τοιοῦτο ἦτο καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχῆμα τῶν μεγάλων ναῶν τῶν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ κατεδαφισθέντων.

Ἐπειδὴ δὲ διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἄκρου Ἀρχιερέως, τοῦ ἐκτελούντος εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος, ἦρθη τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ τὸ χωρίζον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ τὸν ἄνθρωπον, ἐντὸς τοῦ ναοῦ πλέον ἐτέλουν τὰ μυστήρια οἱ πιστοί, καὶ οὕτω μᾶλλον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἔπρεπε νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἀρμόζοντα ἔπρεπε νὰ ᾖ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ.

Ἐπρεπε δὲ καὶ ἐπὶ τῶν πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου χρόνων τρία νὰ ᾖ τὰ κυριώτατα μέρη τοῦ ναοῦ, τὸ τοῦ Πρεσβυτερίου (ἱερὸν Βῆμα), τὸ τῶν πιστῶν καὶ τῶν Κατηχουμένων.

2) *Βασιλική*. Οὕτως ἐκαλοῦντο παρὰ Ῥωμαίοις μεγάλαι ἐπιμήκεις καὶ εὐρύταται οἰκοδομαί, ἐν αἷς πολλαὶ στοαὶ ὑπεβάσταζον τὴν στέγην, ἥτις ᾖ ἐν τῷ μέσῳ ὑψηλοτέρα. Ἐν μιᾷ τῶν πλευρῶν ᾗν κόγχη καὶ βῆμα πρὸ αὐτῆς, ἀφ' οὗ διέλυε τὰς διαφορὰς ὁ δικαστὴς τῶν προτερχομένων ἐκ τῶν διαφόρων στοῶν, ἐν αἷς συνήθως ᾗν ἀγορὰ καὶ ἐμπορία. Φαίνεται δὲ ὅτι ἀπὸ τῆς ἐν Ἀθῆναις βασιλικῆς στοᾶς ἔλαβε τὴν προσωνομίαν τὸ Ῥωμαϊκὸν τοῦτο οἰκοδόμημα. Ἦν δ' ἐπιστεγασμένον ξυλίνῃ ὁροφῇ.

Τὸ ἀρχιτεκτονικὸν τοῦτο σχῆμα μετὰ μικρῶν ἴσως μεταβολῶν

ἐχρησίμευσεν ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ πολὺ μετὰ ταῦτα ὡς τὸ κυριώτατον διὰ τοὺς μεγάλους ναοὺς. Οὕτως ὠκοδομήθησαν οἱ πλεῖστοι ναοὶ ἐν τῇ Ῥώμῃ καὶ Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀλλαχοῦ. Περιγραφή δὲ τοῦ σχήματος αὐτῶν ἀρχαιοτάτη εἶναι ἡ τοῦ ἐν Τύρῳ ναοῦ παρ' Εὐσεβίου (Ἐκκλ. Ἱστ. 10, 4). Τὸ σχῆμα δὲ τοῦτο κυρίως προήχθη μετὰ ταῦτα. Καὶ αἱ πλεῖσται δὲ τῶν ἐνοριακῶν Ἐκκλησιῶν ἄχρι τοῦδε κατὰ τὸν τύπον τοῦτον οἰκοδομοῦνται· μόνη διαφορὰ εἶναι, ὅτι λείπουσιν αἱ στοαί. Μνημεῖα περισιζόμενα τῆς ἀρχαίας Βασιλικῆς εἶναι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Παύλου ἐν Ῥώμῃ (ἐπισκευασθεὶς τῷ 1823), ὁ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκη καὶ ὁ τῆς Βηθλέεμ. Τοιοῦτο σχῆμα εἶχε καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν Ῥώμῃ ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου, περὶ οὗ μάλιστα λέγεται ὅτι εἶχε κενὸν χῶρον μετὰ τῆς κόγχης καὶ τῶν στοῶν. Τὸν κενὸν τοῦτον χῶρον, τὴν ἀπαρχὴν τοῦ σχήματος τοῦ Σταυροῦ, εἶχε καὶ ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου ἰδρυθείς. Εἰς τὸν κενὸν δὲ χῶρον τοῦτον εἰσῆγεν ἐκ τῆς μεσαίας στοᾶς, τῆς καὶ εὐρυχωτέρας, μεγάλη ἀψίς, ἥτις ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν μετὰ ταῦτα ὥραιαν καὶ βασιλικὴν Πύλην. Ἦσαν δὲ ὡς καὶ ἐν ταῖς προηγουμέναις Ἐκατονταετηρίσιν αἱ πλεῖσται τῶν Ἐκκλησιῶν τετραμμέναι πρὸς ἀνατολὰς. Πολλαὶ δὲ Βασιλικαὶ εἶχον πέντε κλίτη μετὰ τοῦ μέτου τοῦ μείζονος, ὅπερ καὶ σκάφος καὶ ναὸς ἐκαλεῖτο. Τὰ πλάγια δὲ κλίτη ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἶχον καὶ ὑπερῶα διὰ τὰς γυναῖκας.

Ἐν τούτοις ὑπάρχον καὶ ἄλλα σχήματα ἀρχιτεκτονικὰ ἐν χρήσει, οἷον τὸ Ὀκτάγωνον ἐν Ἀντιοχείᾳ (ἐν εἶδει ἀστέρος) καὶ τὸ στρογγύλον ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ. Ἀλλὰ ταῦτα τὰ σχήματα ἦσαν μετὰ ταῦτα ἐν χρήσει ἐπὶ Βαπτιστηρίων (ἰδίως ἐν τῇ Δύσει, ὅπου καὶ χωριστὰ αὐτὰ ὠκοδομοῦντο) καὶ Κοιμητηρίων. Ἐπειδὴ δὲ καὶ πολλοὶ ναοὶ Ἐθνικῶν μετεβλήθησαν κατὰ τὴν 4 Ἐκατοντ. εἰς Χριστιανικοὺς, ἐπεται ὅτι ἐτηρήθη καὶ τὸ σχῆμα αὐτῶν. Ἐπειδὴ ἔμως ἦν συνήθως ἐπίμηκες τὸ ἐντὸς σχῆμα τῶν Ἑλλ. Ναῶν, εὐκόλως ἠδύναντο νὰ μεταβληθῶσιν εἰς Βασιλικάς. Τοιοῦτό τι συνέβη καὶ ἐν τῷ Παρθενῶνι ἐνταῦθα.

Πρὸς δὲ τούτοις δὲν ἦσαν καὶ πᾶσαι ἀνεξαιρέτως αἱ Ἐκκλησίαι τετραμμέναι πρὸς Ἀνατολάν· διότι ἡ μὲν ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησία κατὰ Σωκράτην (Ἐκκλ. Ἱστορ. 5, 22) εἶχεν ἀντίτροπον θέσιν· «Ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας ἡ Ἐκκλησία ἀντίτροπον ἔχει τὴν θέσιν· οὐ γὰρ πρὸς Ἀνατολάν τὸ θυσιαστήριον, ἀλλὰ πρὸς Δύσιν ὁρᾷ.» Κατὰ δὲ Παυλῖνον (ep. XII.) ἦσαν κατ' ἐξαιρέσειν Ἐκκλησίαι, αἵτινες ἔδλεπον πρὸς ἄλλην Ἐκκλησίαν, ἵσως διότι αὕτη ἦν ἡ Μητρόπολις. *Prospectus Basilicae non, ut usitatior mos est, orientem spectat, sed ad Domini mei beati Felicis Basilicam pertinet, memoriam ejus adspiciens.* Ἐκ τῶν ἐξαιρέσεων τούτων φαίνεται τίς ἦν ὁ κανὼν.

3) Ἁγία Σοφία (τῷ 532—7) καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική. Ἐμπρηθέντος τοῦ ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου ἰδρυθέντος ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐν σχήματι Βασιλικῆς, ὁ Ἰουστινιανὸς ἐφιλοτιμήθη νὰ ἀνεγείρῃ αὐτὸν μεγαλοπρεπέστερον τοῦ Σολομῶντος. Πρὸς τοῦτο δὲ διέταξε νὰ συλλέξωσιν ἐκ τῆς Ἀσίας καὶ τῶν νήσων πλεῖστα ὅσα κειμήλια τῆς ἀρχαίας τέχνης, καὶ ἀνέθετο τὸ ἔργον εἰς τοὺς δύο ἀρχιτέκτονας Ἀνθέμιον καὶ Ἰσίδωρον, οἵτινες ἐπέεραν αὐτὸ ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου (5 ἐτῶν) καὶ μετὰ μεγαλοφυοῦς ἐπινοίας. Ἵνα φύγωσι τὸν κίνδυνον τοῦ ἐμπρησμοῦ, μεταχειρίσθησαν ἀντὶ στέγης ξυλίνης τὸν θόλον, ὅστις ἦν ἐν χρήσει ἐπὶ μικρῶν οἰκοδομῶν. Μετὰ μεγίστης τέλμης καὶ δεξιότητος περιέλαβον τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ ναοῦ ὑπὸ ἓνα μέγιστον ἐπιμήκη θόλον, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπέθετο Τρούλλον (1). Οὕτω δὲ παρέστησαν τὴν ἐν Οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν, ἣν ἔτι μᾶλλον κατέστησαν καταφανῆ ἐπὶ τῶν διαφόρων θόλων διὰ τῶν χρυσῶν ψηφιδωτῶν εἰκόνων τῶν ἁγίων, αἵτινες περιστοιχίζον τὸν ἐν τῷ Τρούλλῳ Παντοκράτορα. Ἀντὶ σειρᾶς κιόνων διάφορα ἑρείσματα, πεισοῖ, ἢ πινοῖ (καὶ πισοῖ) καλούμενα, ὑπεβάσταζον τοὺς θόλους. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν κάτωθεν καὶ ἐπὶ τῶν Ὑπερώων παρενεβλήθησαν οἱ διά-

(1) Οὗτος καταπερὶν μετὰ 20 ἔτη καὶ ἀνεγερθεὶς στερεώτερος καὶ ὑψηλότερος ἔχει διάμετρον 106 ποδῶν καὶ ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ εἰς 477 ποδῶν.

φοροι κίονες τῶν Ἑλληνικῶν ναῶν. Τὰ δύο δὲ πλάγια κλίτη ἦσαν στενὰ καὶ μᾶλλον ἐχρησίμευον ὡς θεωρεῖα ἢ ὡς παρεκκλήσια, ὅπως τοῦτο μετὰ ταῦτα συνέβη. Ὡστε τὸ κύριον μέρος τοῦ ναοῦ ἦν τὸ μέσον, ὅπερ ἦν ὅλον ἀνοικτὸν ἀπὸ τοῦ Νάρθηκος μέχρι τῆς Κόγχης καὶ ὑπὸ ἓνα θόλον κύριον, ποικιλλόμενον διὰ μικρῶν θολίσκων ἐπὶ τῶν διαφόρων ἐρείσματων. Οἱ τοῖχοι ἦσαν κεκοσμημένοι διὰ ποικιλοχρῶν μαρμάρων.

Πρὸ τοῦ ναοῦ ὁ Νάρθηξ καὶ ὁ εὐρυχωρότατος Πρόναος μετὰ πολλῶν στοῶν διετήρησαν, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἀρχαίας Βασιλικῆς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, καὶ ἐχρησίμευον διὰ τοὺς Κατηχομένους καὶ τὰς κοινὰς προσευχάς, ἐξ οὗ καὶ τὰ ὑπερῶα μετὰ ταῦτα τοῦ γυναικωνίτου Κατηχομενεῖα ἐπεκλήθησαν.

Ἀπαντα ἡ λαμπρότης τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Σοφίας ἦν ἐσωτερική. Ἐξωτερικῶς παριστᾷ ἀπλοῦν τινὰ ὄγκον ἐν εἴδει γηλόφου.

Μετὰ ταῦτα τροποποιεῖται ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Σοφίας, σχηματισθέντος τοῦ ἐντὸς χώρου τῆς Ἐκκλησίας εἰς σταυρὸν ἰσομεγέθη ὑπὸ τὸν θόλον, ὅστις βαίνει ἤδη ἐπὶ κυλίνδρου διασχιζομένου διὰ θυρίδων ὀρθίων ἀντὶ τῶν πλαγίων τῆς ἁγίας Σοφίας. Ἐπὶ ἐκάστου δὲ κέρατος τοῦ σταυροῦ ἐπιτίθεται ἀνὰ εἷς θόλος μικρότερος τοῦ μέσου. Καὶ οὕτω καλλύνεται καὶ τὸ ἐξωτερικὸν σχῆμα διὰ πέντε τρούλλων ἢ τριῶν, καὶ ἐσωτερικῶς παρίσταται τὸ σημεῖον τῆς νίκης καὶ τὸ ὄπλον τῆς ἐκπολιορκήσεως τοῦ Οὐρανοῦ. Ἀντὶ δὲ τῶν παρακειμένων τῇ μεγάλῃ κόγχῃ μικρῶν κογχῶν (κυκλίων ἐνθα οἱ χοροὶ ἐν ἄλλαις Ἐκκλ.) πλαγίως καὶ λοξῶς, σχηματίζονται ἄλλαι κόγχαι ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου καὶ νοτίου κέρατος τοῦ σταυροῦ, καὶ οὕτω καταρτίζεται ἡ τρισυπόστατος Ἐκκλησία, ὑπομιμνήσκουσα τὴν εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα πίστιν τῶν χριστιανῶν. Οὕτω λοιπὸν ὁ εἰς ναὸς καταρτίζεται ἐκ τριῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τριῶν ἁγίων Τραπεζῶν, ἵνα καὶ τρεῖς Λειτουργίαι τελῶνται.

Τῆς προόδου ταύτης τῆς χριστιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ἥτις κατ' ἐξοχὴν Βυζαντινὴ καλεῖται, ἀρχαιότατον μνημεῖον εἶναι ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὴν 9 ἑκατονταετηρίδα. Ἀπομιμήσεις δ' ἐν Ἰταλίᾳ ἄρχονται ἀπὸ τῆς 6 ἑκατ.

ἐν Ῥαβέννῃ. Ἰδίως δὲ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετία εἶναι ἀξιοσημείωτος, ὃ τῷ 1071 ἀποπερατωθεὶς καὶ κατόπιν πολυλάνθις κοσμηθεὶς. Εἰς τὸν ναὸν τοῦτον ἀπεδείχθη κατὰ πόσον δύναται νὰ προαχθῇ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ λαμπρότης τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, προσλαμβάνουσας διάφορα κοσμήματα τῶν μετὰ ταῦτα Ἀρχιτεκτονικῶν. Ἐν αὐτῷ παρίσταται, ἐν ἄλλῃ εἶδει, ἡ χάρις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ ναοῦ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς συμμετρίας.

4) Ῥωμανικὴ καὶ Γοτθικὴ Ἀρχιτεκτονική. Μετὰ τὴν μόρφωσιν τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἀναφαίνεται ἐν τῇ Δύσει καὶ μάλιστα ἐν Γερμανίᾳ (ὅπου καὶ ἐπὶ πολλὸν χρόνον ἐπεκράτησεν) ἀπὸ τῆς 10 ἑκατονταετηρίδος καὶ μάλιστα κατὰ τὰς ἐπομένας ἢ τροποποιήσεις τῆς Βασιλικῆς ὑπὸ ἐπήρειαν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ βίου (διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τῆς Ῥώμης) διὸ καὶ Ῥωμανικὴ ἐπεκλήθη καὶ ἡ Ἀρχιτεκτονική.

Ἡ συγκέντρωσις τῶν λαῶν καὶ τὸ νεφελῶδες τοῦ κλίματος ἀπῆλθον μέγεθος καὶ ὕψος, οἱ ἐμπρησμοὶ θόλους, τὸ δὲ μέγεθος ποικιλίαν κοσμημάτων. Κατ' ἀρχάς μὲν τροποποιεῖν τὰ πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς τοῦ ναοῦ, εὐρυθυμέντος τοῦ πρὸς τὴν κόγχην μέρους (ἔπερ χορὸς ἦδη καλεῖται) καὶ ἐπιτεθέντος τρούλλου, πρὸς δυσμὰς δὲ ἀφαιρεθέντος τοῦ Νάρθηκος καὶ τοῦ Προναοῦ καθόλου καὶ προστεθέντων δύο μεγάλων Πύργων στρογγύλων κατ' ἀρχάς. Ἐκλήθη δὲ ὁ μικρὸς πρόναος παράδεισος ἀπὸ τοῦ ἄλλοτε ἐν αὐτῷ εἰκονιζομένου παραδείσου. Κατόπιν δὲ διὰ σταυροθελίῳ ἐπὶ τετραγωνικοῦ χώρου, σχηματιζομένου δι' ὑψηλῶν πεσσῶν, ἐπιστεγάζεται τὸ ὅλον. Οὕτω δὲ σχηματίζεται τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἰς ἐπιμήκη σταυρὸν, καὶ ἀντὶ στοῶν ἐκ κτόνων εἰσάγονται αἱ τῶν κτιστῶν πεσσῶν. Κυριώτατα μνημεῖα τῆς τοιαύτης Ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι οἱ ναοὶ ἐν Μογουντία, ἐν Σπείρῃ (ὅπου ἐθάπτοντο οἱ Αὐτοκράτορες) καὶ ἐν Λιμβούργῳ.

Ὁ εἰς ὀξὺ λήγων θόλος, ὃς κατὰ μέμψιν ἴσως τῶν Ἀράβων εἰσῆχθη κατ' ἀρχάς ὡς κόσμημα διὰ τὰς θυρίδας καὶ πύλας μάλιστα, ἐγένετο ἀφορμὴ ἐν Γαλλίᾳ, ὅπως τὸ ὅλον οἰκοδόμημα ἐπὶ τοιούτου συστήματος τροποποιηθῇ καὶ ἀπαλλαχθῇ τῶν δεσμῶν.

καὶ διαφανές καὶ ἐλαφρὸν ἀναδειχθῇ. Ἡ τάτις πρὸς ἐλευθερίαν κατήντησεν ἤδη εἰς πλήρη αὐθαιρεσίαν μάλιστα ἐν τοῖς κοσμήμασι τοῖς ποικιλιωτάτοις ἐξ ἀνθέων καὶ φύλλων καὶ ζώων, τῆς φαντασίας μᾶλλον γεννημάτων. Τὸ τοιοῦτο εἶδος ἐπεκλήθη κατ' ἀρχὰς σκωπτικῶς γοθικόν, ἥτοι βάρβαρον. Ἀλλ' ἀφοῦ, ἀπὸ Παρισίων διαδοθὲν, ἐτελειοποιήθη ἐν Ἀμιένη καὶ ἀλλαχοῦ περὶ τὰ τέλη τῆς 13 ἑκατονταετηρίδος, προέβη καὶ εἰς Γερμανίαν καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ μεταξὺ τῶν προϊόντων ἀξιοσημείωτοι εἶναι ὁ μέγας ἐν Κολωνίᾳ ναὸς, ὁ ἀπὸ τοῦ 1248 οἰκοδομούμενος καὶ μὴν ἀποπερατωθεὶς, καὶ ὁ Καθεδρικός ναὸς ἐν Ἀντβέρπη τῶν Κάτω Χωρῶν διὰ τὸ ἀπαράμιλλον ἐσωτερικὸν σχέδιον καὶ τὰ ἐπὶ αὐτοῦ κλίτη.

Διὰ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ταύτης, ἥτις ἐπεκράτησε νὰ καλεῖται Γοθικὴ, τὸ ὅλον οἰκοδόμημα παριστᾷ σύνδρενδρον σκιαδᾶ διότι τὸ πᾶν φέρουσι βράδιοι κίονες, ὥστε δεσμίδες δένδρων (ἥδη καὶ πρότερον διεχαράσσοντο οἱ στύλοι), αἵτινες ἀντὶ κισνοκράνων περιδένονται διὰ κλάδου καὶ διασταυροῦνται, ἵνα ὑποβαστάξωσιν ἰσοῦψῃ ἐλαφρότατα καὶ ποικίλα σταυροθόλια. Παμμέγισται δὲ θυρίδες καταλαμβάνουσι τὸν τόπον τῶν τοίχων. Αἱ θυρίδες δ' αὖται πολλάκις φέρουσιν ἐπὶ τῶν ὕλων λαμπρὰς εἰκόνας ἁγίων. Ἐξωθεν δὲ αἱ ἀντηρίδες καὶ ἡ στέγη, πεποικιλμένοι δι' ἀπείρων διαφανῶν κοσμημάτων, ἄλλην θέαν ποικιλίας παριστῶσι, καὶ συμπληροῦσιν, οὕτως εἰπεῖν, τὴν ἔξωθεν ποικιλίαν τῆς σκιάδος.

5) Ὁ ἐν Ῥώμῃ ναὸς τοῦ ἁγίου Πέτρου (1506—1667). Ὁ μέγιστος οὗτος ναὸς τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου εἶναι τὸ κάλλιστον προῖον τῆς ἀναγεννήσεως τῆς τέχνης, ἥτις συνεκεντρώθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν Ῥώμῃ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Παπῶν. Ἐν Ἰταλίᾳ, καὶ μάλιστα τῇ μεσαίᾳ καὶ μεσημβρινῇ, αἱ παραδόσεις τῆς ἀρχαιότητος οὐδέποτε ἐξέλιπον, καὶ διὰ τοῦτο κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν φώτων καθόλου, ὅτε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἀρχαίου βίου τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων, ἔπρεπε κατὰ πρῶτον λόγον ἡ καλλιτεχνία ἢ ἱκανῶς προαχθεῖσα πρότερον νὰ ὠφεληθῇ ἐκ τῆς μελέτης ταύτης. Καὶ ὅντως τὰ ἀριστουργήματα τῆς Καλλιτεχνίας καὶ ἐλευθέρας μιμήσεως τῆς ἀρχαιότητος ἀναφαίνονται κατὰ τὴν 16 ἑκατονταε-

τηρίδα ἐν Ἰταλίᾳ. Ἀριστοῦργημα δὲ Ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Πέτρου. Τοῦ οἰκοδομήματος τούτου ἤρξατο μὲν ὁ Βραμάντης τῷ 1506 καὶ ἐξηκολούθησεν ὁ Παπαῖν καὶ ἄλλοι, ἀλλὰ κυρίως ἀνέλαβεν αὐτὸ ὁ μεγαλοφυὴς Μιχαὴλ Ἀγγέλως τῷ 1546, ὅστις καὶ ἐσχεδίασε λεπτομερῶς μὲν τὸν μέγιστον ἐκείνον καὶ περικαλλέστατον Τρούλλον (1), ἀκροθιγῶς δὲ καὶ τὸ ὅλον τοῦ ναοῦ. Ἀλλ' ἄλλοι Ἀρχιτέκτονες ἐξέτειναν τὸν ναὸν, ἵνα καταστήσωσιν οὕτως, ὡς φαίνεται, τὸν μέγιστον τῶν ναῶν (600 ποδῶν εἶναι τὸ ἐσωτερικὸν μῆκος), καὶ ἔχωσιν οὕτως οἱ τῆς κοσμοκρατορίας ἐπιέμενοι Πάπαι τὴν μεγίστην Μητρόπολιν. Ἀλλὰ διὰ τῆς αὐξήσεως ταύτης ἀπώλεσε τὴν ἐξωτερικὴν συμμετρίαν, ἣν διὰ τοῦ ἰσομεγέθους Ἑλληνικοῦ λεγομένου σταυροῦ ἐμελλε νὰ ἔχη κατὰ τὸ σχέδιον τοῦ μεγάλου Καλλιτέχνου Μιχαὴλ Ἀγγέλου. Ἀπὸ τοῦ 1629 ἀνέλαβε τὸ ἔργον ὁ Βερνίνης, ὅστις ἐπέρανε τὸν πρόναον καὶ προσέθηκε καὶ τὴν κολοσσιαίαν καὶ μεγαλοπρεπῆ στοᾶν ἐν σχήματι ἡμικυκλίου, δι' ἧς περιέλαβε τὸ Προαύλιον.

Ἐν τῷ ναῷ τούτῳ ὅ,τι ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ἠδύνατο νὰ ἐπινοήσῃ ὠφελουμένη ἐκ τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας, κατωρθώθη ἱκανῶς, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τελείως. Ἀπασα δὲ ἡ μετὰ ταῦτα Ἀρχιτεκτονικὴ ἢ ἐξέκλινεν εἰς ἀτόπους ἐπινοίας καὶ συγχύσεις καὶ μικρολόγους ποικιλίας, ἢ ἐπανερχεται εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ἐφ' ὅσον τοῦτο δυνατόν εἰς μεγάλας οἰκοδομίας.

§ 8. Περὶ τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ.

Τὸ πάλαι διηρέϊτο ὁ ναὸς εἰς τρία κυριώτατα μέρη ἐκ τῆς εἰς τρία διαιρέσεως τοῦ εἰς αὐτὸν συναγομένου πληρώματος τῆς

(1) Ὁ μέγιστος οὗτος Τρούλλος περιστοιχισμένος ὑπὸ τεσσαρῶν μικρῶν, ὅπερ προγενεστέρου Ἀρχιτέκτονος προσθήκαι, ἔχει διάμετρον 150 ποδῶν καὶ ὕψος 405. Καὶ ὅμως ὁ ὅγκος οὗτος, ὁ ὁλόκληρον ναὸν ἀπαρτίζων, παρίσταται ἐλαφρὸς καὶ χαριέστατος διὰ τῶν μεγάλων θυρίδων καὶ ἐσωθεν διπλῶν παραστάδων καὶ τῆς ἐξωθεν στοᾶς κίωνων καὶ διὰ τῶν ἄλλων κασμημάτων.

Τὸ πρόσωπον τοῦ ναοῦ διακοσμήθη κακοζήλως καὶ οὐχὶ κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου, τοῦ ἐπιζητούντος τὸ μεγαλοπρεπὲς ἐν τῇ δυνατῇ ἀφελείᾳ.

Ἐκκλησίας, εἰς κλῆρον, πιστοὺς καὶ κατηχομένους διαιρουμένου. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον μέρος, ὅπου ἴσταντο ἢ ἐκάθηντο ὁ κληρὸς, ἐκαλεῖτο ἱερὸν Βῆμα (Χορὸς). Τὸ δὲ δεύτερον τῶν πιστῶν ἐκαλεῖτο κατ' ἐξοχὴν ναὸς, τὸ δὲ τρίτον τῶν Κατηχομένων Νάρθηξ καὶ Πρόναος.

Μετὰ δὲ ταῦτα, ὅτε ἐξέλιπον οἱ Κατηχούμενοι, ἐξέλιπον καὶ οἱ μετανοοῦντες δημοσίᾳ διὰ τὴν καταργηθεῖσαν δημοσίαν ἐξομολόγησιν (ἴσταντο πολλοὶ τῶν μετανοούντων ἐν τῷ Νάρθηκι ὅπου καὶ οἱ κατηχούμενοι), ἐξέλιπε καὶ ὁ Νάρθηξ (τὸ κυριώτατον μέρος τοῦ Πρόναου), καὶ οὕτως ἡ Ἐκκλησία κατηρτίσθη ἐκ δύο κυριωτάτων μερῶν, καὶ ἠνώθη ἡ Βασιλικὴ πύλη ἡ ἐκ τοῦ Νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν εἰσάγουσα μετὰ τῆς πύλης τῶν Βημοθύρων, καὶ ἀντὶ καταπετάσματος ἐξ ὑφάσματος ἔφραξε τὸ ἱερὸν Βῆμα ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ τὸ Εἰκονοστάσιον.

Ὡς ἡ εἰς τρία διαίσεις τῶν τῆς Ἐκκλησίας μελῶν προήλθεν οἴκοθεν ἐκ τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἄνευ τινὸς μιμήσεως, οὕτω καὶ ἡ ἀντίστοιχος διαίσεις τοῦ ναοῦ ἐξ οὐδεμιᾶς μιμήσεως προήλθεν. Οἱ αὐτοὶ λόγοι παράγουσι τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα, καὶ παραδείγματα τούτου ἔχομεν πλεῖστα ὅσα ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

α) Ἱερὸν, εἴτε ἅγιον Βῆμα.

Τὸ κυριώτατον τοῦτο τοῦ ναοῦ μέρος ἐκλήθη Βῆμα, διότι ἦν καὶ τὸ ὑψηλότερον, διὰ τοῦτο καὶ παρὰ Λατίνοις altare ἐκαλεῖτο. Ἐκαλεῖτο δὲ καὶ ἅγιον ἅγιον, ἁγίασμα, ἄδυτον καὶ ἄβαντον, Ἱερατεῖον καὶ Πρεσβυτέριον. Ἐνίοτε δὲ καὶ ἀπὸ τῶν μερῶν ἐκαλεῖτο θυσιάστηριον, ἁγία Τράπεζα καὶ εἴτι τοιοῦτο. Χορὸς δὲ ἐκλήθη μετὰ ταῦτα ἐν τῇ Δύσει διὰ τὸν χορὸν τοῦ κλήρου τοῦ περιστοιχίζοντος τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ ἄδοντος. Ἐχωρίζετο δὲ τὸ ἱερὸν Βῆμα διὰ δρυφάκτων (κιγκλίδων, θώρακος) καὶ παραπετασμάτων (Βήλων), καὶ ἀμφίθυρα εἰσῆγον εἰς αὐτό. Ὑπ' αὐτὸ ἐν τῇ Δύσει ἦσαν καὶ αἱ κρύπται, ἥτοι κοιμητήρια.

Εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα μόνος ὁ κληρὸς ἠδύνατο νὰ εἰσέρχεται καὶ μὲν ἕκῃ. Κατ' ἐξαίρεσιν δὲ εἰσέρχοντο καὶ οἱ Βασιλεῖς.

Ἄλλ' ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων Ἐπίσκοπος ἔταξεν αὐτοῖς ἄλλον τόπον πρὸ τῶν δρυφάκτων, ὅπερ παρεδέχθη ὁ Μ. Θεοδόσιος ὁ Αὐτοκράτωρ καὶ ἐπεκράτησε καὶ μετὰ ταῦτα, ὡς ἱστορεῖ ὁ Σωζόμενος (7, 25) α" Ἔθος ἦν τοὺς βασιλεῖς ἐν τῷ ἱερατεῖῳ ἐκκλησιάζειν, κατ' ἐξοχὴν τῶν ὁρίων τοῦ λαοῦ κεχωρισμένους. Κολακίας δὲ ἡ ἀταξίας εἶναι τοῦτο συνιδὼν (δηλ. Ἀμβρόσιος) τόπον εἶναι βασιλέως ἐν Ἐκκλησίᾳ τέταχε, τὸν πρὸ τῶν δρυφάκτων τοῦ ἱερατείου· ὥστε τοῦ μὲν λαοῦ τὸν κρατοῦντα τὴν προεδρίαν ἔχειν, αὐτοῦ δὲ τοὺς ἱερέας προκαθῆσθαι. Ταύτην δὲ τὴν ἀρίστην παράδοσιν ἐπῆνεσε Θεοδόσιος ὁ βασιλεὺς, καὶ οἱ μετὰ ταῦτα ἐκράτουν· καὶ ἐξ ἐκείνου νυνὶ φυλαττομένην ὁρῶμεν». Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ δικέφαλος αἰτὸς, ὁ ἐν τῷ μέσῳ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἄχρι τοῦδε πολλαχοῦ παρ' ἡμῖν σωζόμενος, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ὁμαλὸν παρὰ Βυζαντινοῖς καὶ ὑποδεικνύει τὴν ἀρχαίαν θέσιν τοῦ Βασιλέως, ἣν κατέλαβε μετὰ ταῦτα ὁ Ἐπίσκοπος, ἔξω τοῦ Βήματος ἱεουργῶν. Ἐν τούτοις τῶν ἀχράντων μυστηρίων ἐκοινωνοῦν οἱ Βασιλεῖς ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ Βήματος. Ἐν τῇ ἀγίᾳ δὲ Σοφίᾳ ἦν χωριστὸν μέρος διὰ τοὺς Βασιλεῖς ἐκ δεξιῶν τοῦ Βήματος καὶ παρ' αὐτῷ, ἐλίγῳ κατωτέρω.

Ἀπῆρτιζον δὲ τὸ ἱερὸν Βῆμα ἡ ἀγία Τράπεζα μετὰ τοῦ Πατραπαεζίου (τῆς Προθέσεως), τὸ Σύνθρονον καὶ τὸ Σκευοφυλάκιον εἴτε Διακονικόν.

1) Ἀγία Τράπεζα. Αὕτη μία οὕτα ἐν ἐκάστῳ ναῷ τὸ πάλαι ἐκαλεῖτο καὶ θυσιαστήριον διὰ τὴν προσφερομένην ἐπ' αὐτῆς ἀνάμακτον θυσίαν πρὸ τῆς θείας κοινωνίας. Ἐκλήθη ἔπειτα καὶ θρόνος τοῦ Θεοῦ, εἴτε κατὰ μίμησιν τῆς κιβωτοῦ τοῦ μαρτυρίου, εἴτε ἀφοῦ ἦρθη τὸ ὑπὸ τὴν Κόγχην σύνθρονον καὶ ἀντὶ τῆς ἐπὶ τῆς ἀψίδος εἰκόνης τοῦ Παντοκράτορος ἐπετέθη διηνεκῶς ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπεζῆς ἡ εἰκὼν αὐτοῦ ἢ ἄλλη, τὸ Εὐαγγέλιον. Διὰ τοῦτο καὶ ἀντὶ μόνου τοῦ Εἰλητοῦ (1) τοῦ ἐπ' αὐτῆς ἐραπλουμένου, ἐ-

(1) Ὅτι τὸ Εἰλητὸν ἦν τὸ πρῶτον καὶ κυριώτατον κάλυμμα τῆς ἀγίας Τραπεζῆς δεικνύεται ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπου μετὰ τὰς εὐχὰς ὑπὲρ τῶν Κατηχουμένων λέγεται ὅτι ἐξαπλοῖ ὁ ἱερεὺς τὸ Εἰλητόν.

μεδύθη καὶ μεγαλοπρεπῇ στολῇ. Πρὸς δὲ τούτοις, ἐπειδὴ παρίστα καὶ τὸν τάφον τοῦ Κυρίου, διὰ τοῦτο τὸ Κατατάρχιον λεγόμενον τὸ περιελίσσον τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ περιδενόμενον παριστᾷ τὸ νεκρικὸν σάβανον. Τὰ δὲ Ἀντιμήνσια (= Ἀντιτραπέζια, ἅπερ εἰσήγαγε κατὰ Βαλσαμῶνα ἡ ἐν Τρούλλῳ Σύνοδος) ἀντικαθιστῶσι τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, ὅπου δὲν ἐτέλεσεν ὁ Ἐπίσκοπος τὰ Ἐγκαινία τοῦ ναοῦ. Τὸ σχῆμα ὁμῶς αὐτοῦ (τοῦ Ἐπιταφίου) ἐτηρήθη καὶ ἐν τῷ Εἰλητῷ. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐδωρήσατο βαρύντιμα καλύμματα εἰς τὸν Ναὸν τῶν Ἱεροσολύμων, ὃ δὲ Χρυσόστομος (Ὁμιλ. 51 εἰς Ματθ.) ἀναφέρει χρυσοῦφанта ὑφάσματα, δι' ὧν ἤθελον πολλοὶ γὰ ἐνδύσασιν τὸν Κύριον ἐν τῇ ἁγίᾳ Τραπεζῇ, ἀντὶ γὰ ἐνδύσασιν αὐτὸν ἐν τοῖς πτωχοῖς διὰ τῆς ἐλεημοσύνης. Ἐκ τοῦ Πορφυρογεννήτου δὲ μαρθάνομεν ὅτι κατὰ πᾶν μέγα Σάββατον πρὸς τοῖς ἄλλοις δώροις ἤλλαττον τὴν ἁγίαν ἐνδυτὴν τῆς ἁγίας Τραπεζῆς οἱ Αὐτοκράτορες.

Ἡ ἁγία Τράπεζα ἔκειτο ἐν τῷ μέτῳ τοῦ ἱεροῦ Βήματος πρὸ τῆς Κόγχης, ὅπως κυκλῶσι τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ οἱ λειτουργοὶ αὐτοῦ κατὰ τὸν Ψαλμῶδόν (25, 6)· ἦν δὲ τετράπλευρος καὶ ξυλίνη τὸ πάλοι. Ἀλλ' ἔπειτα ἐν μὲν τῷ Ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας κατεσκευάσθη ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ἐν δὲ τῇ Δύσει καὶ ἄλλαχού ἐκ λίθων καὶ μαρμάρων. Κατὰ τὸν 7 δὲ κανόνα τῆς Ζ' Οἰκουμ. Συνόδου διατάσσεται γὰ τρηθῇ ἡ ἀρχαία συνήθεια τοῦ ἐναποτίθεσθαι ἐν τῇ καθιερωμένῃ ἁγίᾳ Τραπεζῇ λείψανα τῶν ἀγίων Μαρτύρων. Ταῦτα ἐναποτίθενται καὶ εἰς τὰ Ἀντιμήνσια. Ἡ ἀρχαία αὕτη συνήθεια ὑπομνησκει τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν, ὅτε οἱ τάφοι τῶν Μαρτύρων ἐχρησίμευον ἀντὶ ἁγίας Τραπεζῆς καὶ στηρίζεται ἐπὶ τῆς Ἀποκαλύψεως, ὅπου ὑποκάτω τοῦ ἐν Οὐρανοῖς θυσιαστηρίου ἦσαν αἱ ψυχαὶ τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν ἣν εἶχον (6, 9). Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ἐκκλησία ψάλλει ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ τῶν Ἐγκαινίων· «Μαρτύρων θεὸς χορδὸς, τῆς Ἐκκλησίας ἡ βᾶσις». Ἀγνωστον εἶναι πότε ἐκ τοῦ Σκευοφυλακίου ἐτέθη διαρκῶς τὸ Εὐαγγέλιον ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς. Ὁ δὲ θεὸς Χρυσόστομος ἀναφέρει (κατὰ Ἰουδαίων) ὅτι ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς ἦν σταυρός. Ὁ δὲ ἱερεὺς Ἀμ-

φιλόχιος λέγει περὶ τοῦ Μ. Βασιλείου ἔτι ἀπὸ τοῦ Κιβωρίου (ὑπερ πολλαχοῦ ὕψους ὑπὲρ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ περιεκάλυπτεν αὐτὴν διὰ παραπετασμάτων) ἤρτητο χρυσῇ περιστερᾷ φέρουσα τίμια δῶρα (ἐνῶ ἀλλαχοῦ ἐτηροῦντο καὶ αὐτὰ ἐν τῷ Διακονικῷ). Ἀνωθεν δὲ τοῦ Κιβωρίου συνήθως ἐτίθετο ὁ Σταυρός. Τὸ Κιβώριον ἐκαλεῖτο καὶ πύργος καὶ Περιττέριον (Columba).

Ἐκ δεξιῶν τῆς ἁγίας Τραπέζης ἀνεγίνωσκετο πολλαχοῦ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἐξ ἀριστερῶν ὁ Ἀπόστολος. Τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ὁρθρου ἀναγινώσκεται παρ' ἡμῖν ἄχρι τοῦδε ἐκ δεξιῶν τῆς ἁγίας Τραπέζης ὑπὸ ἱερέως. Οἱ δὲ Λατῖνοι ἄχρι τοῦδε πάντοτε κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐκείνην συνήθειαν ἀναγινώσκουσι τὸ τε Εὐαγγέλιον καὶ τὸν Ἀπόστολον. Ἀλλαχοῦ ὅμως, ὅπου ὁ Διάκονος ἀνεγίνωσκε τὸ Εὐαγγέλιον, ἀνεγίνωσκεν αὐτὸ ἀπὸ τοῦ Ἀμβωνος. Ἐν ἐπισήμοις ἡμέραις κατὰ Σωζόμενον (7, 19) ἀνεγίνωσκεν ὁ Ἐπίσκοπος τὸ Εὐαγγέλιον, ὡς ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς ἀναστασίμου εορτῆς. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀνεγίνωσκε τὸ Εὐαγγέλιον ὁ Ἀρχιεπίσκοπος μόνον, ἀλλαχοῦ μόνοι οἱ Ἱερεῖς, παρ' ἄλλοις οἱ Διάκονοι.

2) *Σύνθρονον* (Συμφέλλιον = subsellia). Ὅπισθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης ὑπὸ τὴν Κόγχην ἦν τὸ λεγόμενον Σύνθρονον, ἢ Καθέδρα εἴτε Θρόνος τοῦ Ἐπισκόπου μετὰ τῶν θρόνων τοῦ Πρεσβυτερίου (δεῦτεροι θρόνοι). Ἐνταῦθα ἐκάθηντο ἐπὶ τῶν ἀναγνώσμάτων (1) ὁ Ἐπίσκοπος μετὰ τοῦ Πρεσβυτερίου διδὼν καὶ Καθίσματα ἐκλήθησαν τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ψαλτηρίου. Ἀναγινωσκομένου ὅμως τοῦ Εὐαγγελίου, ἴσταντο ὀρθοί διδὼν καὶ τὸ «Σοφία, ὀρθοί», ὡς ἐψόμεθα ἀλλαχοῦ. Μόνος δὲ κατ' ἐξαίρεσιν ἐκάθηντο τότε ὁ Ἀλεξανδρείας, ὡς ἵτορεῖ Σωζόμενος (αὐτόθι).

Ἀπὸ καθέδρας ἐδίδασκεν ὁ Ἐπίσκοπος, μάλιστα μόνος αὐτὸς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Ἀρείου. Ἀλλαχοῦ δὲ

(1) Ἐν Ῥωσίᾳ ἄχρι τοῦδε, ἀναγινωσκομένου τοῦ Ἀποστόλου, κάθεται ὁ Ἐπίσκοπος μετὰ τῶν συλλειτουργῶν αὐτοῦ ἐπὶ κινήτων καθισμάτων ἐν τῇ παλαιᾷ θέσει τοῦ Συνθρόνου. Τὸ αὐτὸ ποιεῖ καὶ εἰς μόνος λειτουργῶς ἱερεὺς.

καὶ οἱ ἱερεῖς πιθανῶς ἀπὸ τῶν δρυφάκτων, ὅπερ ἐπεκράτησε μετὰ ταῦτα ἐν τῇ Δύσει. Ἀλλ' ὁ Χρυσόστομος ἤδη κατὰ Σωκράτην (Ἑκκλ. Ἱστορ. 6, 5) ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος ἐκήρυττεν, ἵνα ἀκούηται, καὶ ἔκτοτε ὁ ἁμβων κατέστη βαθμηδὸν ὁ τόπος τοῦ κηρύγματος τῶν ἱερέων καὶ διακόνων. Οἱ δὲ Ἐπίσκοποι ὠμίλουν ἀπὸ τῆς Καθέδρας, τῆς ἐκ τοῦ Συνθρόνου εἰς τὸν ναὸν μετενεχθείσης μετὰ τὴν κατάφραξιν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος διὰ τοῦ Εἰκονοστασίου, ἃν καὶ τὸ Σύνθρονον σώζεται ἐτι καὶ νῦν ἐνιαχοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ θέσει.

3) Παρατραπέζιον καὶ Σκενοφυλάκιον. Τὸ μὲν ἦν ἐξ ἀριστερῶν ὡς Τράπεζα Προθέσεως τῶν προσφορῶν (εἶτα δὲ παρίστατο ἡ Βηθλεὲμ ἐκεῖ), τὸ δὲ ἦν ἐκ δεξιῶν καὶ ἐκαλεῖτο καὶ Διακονικόν διότι ἐν αὐτῷ ἐτηροῦντο τὸ πάλαι ἅπαντα τὰ ἱερὰ σκεύη καὶ ἄμφια καὶ μάλιστα τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον καὶ τὰ τίμια δῶρα, καὶ τούτων πάντων ἡ ἐπιμέλεια ἦν ἀνατεθειμένη τοῖς Διακόνοις. Ὑστερον δὲ, ὡς εἴρηται ὀλίγω πρότερον, μετηνέχθησαν τινὰ ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπέζης. Πολλάκις τὰ παρακείμενα ταῦτα τῇ ἀγίᾳ Τραπέζῃ μέρη καλοῦνται παστοφόρια. Οὕτως ὅμως καλοῦνται καὶ αἱ λεγόμεναι ἐξέδραι, εἴτε ἐντὸς τοῦ ναοῦ, εἴτε περὶ αὐτόν.

6) Περί τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τὸ μεταξὺ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ Νάρθηκος μέρος, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τετράγωνον, ἐκαλεῖτο κυρίως ναὸς, καὶ ἦν ὁ τόπος τῶν πιστῶν. Δηρεῖτο δὲ εἰς τρία συνήθως κλίτη, προεκτεινομένου τοῦ Σολείου, ἐφ' οὗ καὶ ὁ ἁμβων καὶ περὶ αὐτὸν ἦσαν αἱ ἐδραι τῶν προϋχόντων. Πολλάκις ὅμως τὰ κλίτη ἦσαν πέντε καὶ πού καὶ ἐπτά. Ἀλλὰ κυρίως τὸ μέσον ἦν καὶ τὸ εὐρύτερον καὶ κατελάμβανε πολλάκις τὸ πλεῖστον μέρος, ὥστε τὰ παρακείμενα κλίτη κατήντων διὰ τὰς ἐν αὐτοῖς ἐδρας, ἢ στατιάδια, δυσδιάκριτα.

Ἀφοῦ δ' ἐπεκράτησε τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ἐτι μᾶλλον τὸ δεξιὸν καὶ ἀριστερὸν κλίτος περιωρίσθησαν.

1) Σολεῖον. Τοῦτο καλεῖται καὶ Σωλία (Solea) καὶ Σωλείας καὶ γράφεται πολλάκις καὶ Σολίον, Σολέα. Εἶναι δὲ ἡ λέξις λατινικὴ παραγομένη παρὰ τὸ solum (ἐδαφος) καὶ solium (ἐδος,

θρόνος). Ἐσήμαινε δ' ἴσως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Βασιλικῇ τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Βήματος μέρος. Διὰ τοῦτο καὶ senatorium πολλάκις ἐν τῇ Δύτει ἐκαλεῖτο τὸ πρὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος μέρος, ὅπου οἱ προεστώτες ἐκάθηντο, ὡς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Θεάτρῳ ἡ σειρά τῶν ἐδρῶν πρὸ τῆς Ὀρχήστρας Βουλευτικὸν ἐκαλεῖτο.

Ἐν τῷ ναῷ τῆς ἀγίας Σοφίας ἐκαλεῖτο Σολεῖον πρὸ πάντων ὁ βασιλικὸς Θρόνος, ὅστις ἦν πολυτελέστατος καὶ ἦν πλησίον τῶν δρυφάκτων εἴτε κιγκλίδων τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ὅπου ἴσταντο ἤδη, ὡς εἴρηται ὀλίγῳ πρότερον, οἱ Βασιλεῖς, καὶ μάλιστα πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος, (1) ὅπου καὶ νῦν ὁ Δεσποτικὸς Θρόνος παρ' ἡμῖν, ὅστις παριστᾷ σήμερον καὶ τὸν Θρόνον τοῦ Ἀρχιερέως καὶ τὸν τοῦ Δεσπότη (Βασιλέως), ἀφοῦ ἐξέλιπεν οὗτος μετὰ τὴν ἄλωσην τοῦ Βυζαντίου. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐξ ἀριστερῶν ἦν ὁ Θρόνος τοῦ Πατριάρχου, ὅτε εἰσῆλθῃ τὸ Εἰκονοστάσιον. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἀριστερὸς ψάλτης Λαμπαδάριος λέγεται ἀπὸ τοῦ κρατοῦντος τὴν λαμπάδα πρὸ τοῦ Πατριάρχου. Ἐκ τῶν εἰρημένων δῆλον διὰ τί ὁ Δεσποτικὸς Θρόνος φέρει ἀψίδα ἄνωθεν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ ὑπ' αὐτήν, ἥτις ἦν ἄλλοτε ἐπὶ τῆς ἀψίδος, πρὶν εἰσαχθῶσιν οἱ θόλοι. Ἀλλ' οὐχ ἥττον πολλάκις καὶ τὸ μεταξὺ τοῦ Βήματος μέρος ἐκαλεῖτο Σωλεῖον, ὡς καὶ αὐτοὶ οἱ κίονες τῶν δρυφάκτων καὶ αἱ βαθμίδες διὰ τοῦτο καὶ συνήθως αὐτῷ καλεῖται νῦν ἡ προέκτασις τοῦ Βήματος ἢ πρὸ τοῦ Εἰκονοστασίου καὶ μάλιστα ἡ πρὸ τῆς ὠραίας Πύλης ἡ κυκλοτερής.

2) Ἀμβων. Ἦν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ τὸ πάλαι καὶ διὰ δύο πολλάκις κλιμάκων (τὴν μὲν ἐξ ἀνατολῶν τὴν δὲ ἐκ δυσμῶν) ἀνέβαινον εἰς αὐτόν. Περιεστοιχεῖτο δὲ ὑπὸ τῶν πιστῶν. Ἐπ' αὐτῷ ἀνεγινώσκοντο τὰ διάφορα ἀναγνώσματα τῆς Γραφῆς καὶ ἐψάλλον οἱ ψάλται, ὡς δῆλον ἐκ τοῦ 19 κανόνος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου. Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ ἱεροῦ Ἀγίουστίου ὁ ἄμβων ἐχρησίμευσεν ὡς τόπος τοῦ κηρύγματος, καὶ μόνῃ μετὰ ταῦτα ἀνάγνωσις ἀπ' αὐτοῦ ἐγίνετο ἢ τοῦ ἱε-

(1) Συνήθως κατὰ τὸν Πατριζομένον οἱ βασιλεῖς ἴσταντο ἐν τοῖς Κατηχωμεναίοις, καὶ διὰ τοῦτο Σολεῖον ἐκαλεῖτο πλεον τὸ μεταξὺ τῶν δρυφάκτων καὶ τοῦ Ἀμβωνος μέρος.

ροῦ Εὐαγγελίου. Μετετέθη δὲ καὶ πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος χάριν εὐρυχωρίας. Οἱ ψάλται δὲ ἔφαλλον ἐν τοῖς χοροῖς, καὶ οἱ ἀναγνώσται ἀνεγίνωσκον ἀπὸ τοῦ ἀναλογίου (Pulpitum), ὅπερ ἐπείχε τόπον ἄμβωνος πολλαχοῦ τῆς Δύσεως. Ὅπισθεν τοῦ ἄμβωνος καὶ δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν αὐτοῦ μέχρι τῶν χορῶν ἦν ὁ τόπος τῶν πιστῶν κατὰ τὴν τάξιν, ἣν περιγράφουσιν αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαί. Διεχώριζον δὲ πολλάκις τὸν γυναικωνίτην ἢ παραπετάσματα ἢ δικτυωτά. Ἄλλ' ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὁ γυναικωνίτης ἦν ἐπὶ τῶν ὑπερώων, ἅτινα καὶ Κατηχουμενεῖα ἐκλήθησαν ὕστερον. Ἀντὶ δὲ ἄλλων καθισμάτων, ἐφ' ὧν ἐκάθητο ἐν καιρῷ τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ τοῦ κηρύγματος οἱ πιστοί, εἰσῆχθησαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὰ λεγόμενα στασίδια.

γ) Περὶ τοῦ Προνάου ἢ Νάρθηκος.

Ὁ Πρόναος συνέκειτο ἐκ δύο κυριωτάτων μερῶν, τοῦ ἔσω Νάρθηκος καὶ τοῦ ἔξω, ὅπερ καὶ Πρόφυλον ἐκαλεῖτο. Ἀπὸ τοῦ Νάρθηκος εἰσῆγον τρεῖς ἀμφίθυροι πύλαι, ὧν ἡ μέση καὶ μείζων ἐκαλεῖτο ὠραία καὶ Βασιλική (1). Δι' αὐτῆς εἰσέρχοντο μετὰ ταῦτα καὶ οἱ Βασιλεῖς ἀποτιθέμενοι πρὸ αὐτῆς τὸ στέμμα καὶ τὰλλα βασιλικά ἐμβλήματα. Εἰς τὰς ἀπλουτέρας ὁμοῦς Ἐκκλησίας ἠνώθη ἡ Βασιλικὴ Πύλη μετὰ τῆς ἁγίας Πύλης τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἀφοῦ μάλιστα ἐξέλιπεν ὁ Νάρθηξ καὶ ἡ ἔξω δυτικὴ Πύλη (ἣτις δὲν πρέπει νὰ συγχέηται μετὰ τῆς Βασιλικῆς) κατέλαβε τὸν τόπον τῆς Βασιλικῆς.

Ἐντεῦθεν δὲ κατανοοῦμεν οὐ μόνον διὰ τί ἡ τῶν Βημοθύρων Πύλη ποικιλοτρόπως καλεῖται, ἀλλὰ καὶ διὰ τί ἔχει τοιοῦτο σχῆμα ἀναμιμνήσκον τὰς μικρὰς θυρίδας τῶν ἁγίων Πυλῶν καὶ τὸ Παραπέτασμα. Πρὸς δὲ τούτοις κατανοοῦμεν διὰ τί οὐ πάντες δι' αὐτῆς εἰσέρχονται.

1) Νάρθηξ. Ὁ μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ προπύλου χώρος

(1) Ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ διακρίνεται ἡ ὠραία Πύλη τῆς Βασιλικῆς. Ἡ μὲν εἰσῆγεν ἀπὸ τοῦ Προνάου εἰς τὸν Νάρθηκα, ἡ δὲ Βασιλικὴ ἀπὸ τούτου εἰς τὸν Ναόν.

ἐκαλεῖτο καὶ ἐξοχὴν Νάρθηξ ἀπὸ τοῦ ἐπιμήχους αὐτοῦ σχήματος. Ἦν δὲ ὁ τόπος τῶν Κατηχομένων καὶ μετανοούντων. Ἐν αὐτῷ, ἀφοῦ ἐξέλιπον οἱ Κατηχοόμενοι, ἐτελοῦντο ἐν ταῖς Μοναῖς (ἐν αἷς διετηρήθη παρ' ἡμῖν ὁ Νάρθηξ) αἱ λιταί, αἱ νεκρώσιμοι ἀκολουθαί, ἐψάλλοντο αἱ ὥραι καὶ τὸ ἀπέδειπνον καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις τὸν τόπον τοῦ Νάρθηκος κατέλαβεν ὁ γυναικωνίτης (γυναικίτης), διὸ καὶ Κατηχομενεῖα καλεῖται ἐνίοτε. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ ἐν τῇ Δύσει.

Πολλάκις ἔξω Νάρθηξ ἐκαλεῖτο καὶ τὸ Πρόπυλον, ἢ μᾶλλον ἢ πλησιεστάτῃ τῷ ἔσω Νάρθηκι στοά.

2) *Πρόπυλον* (atrium). Τὸ πρόπυλον ἐν ταῖς μεγάλας Βασιλικαῖς ἦν μέγα καὶ ἐν τῷ μέσῳ ὑπαίθρον, ὅπου ἦν καὶ ἡ κρήνη πρὸς καθαρισμόν τῶν χειρῶν μάλιστα, ἥτις καὶ φιάλη, φρεάρ, κολυμβεῖον, λεοντάριον, Nymphaeum, Kantharus ἐκαλεῖτο.

Ἐν τῷ Προπύλῳ ἴσταντο οἱ εἰς βαρέα ἁμαρτήματα περιπεσόντες, οἱ καὶ προσκλαίοντες λεγόμενοι· διὰ τοῦτο καὶ χειμαζόμενοι ἐκαλοῦντο, ὡς ἐν ὑπαίθρῳ διαμένοντες.

Μετὰ ταῦτα τὸ Πρόπυλον περιωρίσθη πολὺ ἢ ἐξέλιπεν ἐντελῶς, καὶ ἐν τῇ Δύσει τὸ πλεῖστον μέρος αὐτοῦ κατέλαβον οἱ δύο μεγάλοι πύργοι τῶν κωδωνοστασίων, ἀφοῦ ἀπὸ Καρόλου τοῦ μεγάλου ἔγειναν κοινότεραι αἱ Καμπάναι. Ἀλλὰ πολλαχοῦ τὰ κωδωνοστάσια ἠγείροντο καὶ χωριστὰ, ὅπερ ἐπεκράτησε μετὰ ταῦτα ἐν Ῥωσσίᾳ.

Περὶ Καμπανῶν ἔσται λόγος ἐν τῇ περὶ ἱερῶν σκευῶν παραγράφῳ μετ' ὀλίγα.

Ἐν δὲ τῷ προνάῳ καθέλου ἀντὶ τῆς Κρήνης εἰσέχθησαν ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ τὰ Βαπτιστήρια ἢ Κολυμβηθραί, ἐν δὲ τῇ Δύσει τὰ μικρὰ τοῦ ἁγιασμοῦ καὶ Βαπτίσματος δοχεῖα. Ἐν τῷ προνάῳ τῆς ἁγίας Σοφίας περιεῖχeto καὶ τὸ Βαπτιστήριον, ὅπερ κατελάμβανε μέγαν χώρον. Ἐκεῖ καὶ ὁ νιπτὴρ ἐκείνος ἐφ' οὗ ἡ περιώνυμος ἐπιγραφή ἐκείνη (δὺς ἢ τρίς) ἢ καὶ ἀντιστρόφως ἀναγινωσκόμεναι «Νίψον ἀνομήματα μὴ μόναν ὄψιν».

3) *Περιβόλος τοῦ Ναοῦ*. Ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ναοῦ ἦσαν αἱ λεγόμεναι καὶ Εὐσέβειον Ἐξέδραι, ἥτοι διάφορα οἰκοδομήματα

πρὸς διαφόρους χρείας, εἴτε κατοικίαν τοῦ κλήρου, εἴτε μεγάλη Σκευοφυλάκεια, εἴτε Σχολεῖα καὶ Βιβλιοθήκας. Ταῦτα ὁμῶς, ἀφ' ὅτου ἐν μόνοις τοῖς Μοναστηρίοις περιωρίσθη ἡ παιδεία, ἐξέλιπον ἀπὸ τῶν ἐνοριακῶν Ἑκκλησιῶν.

Ἰδίως ὁμῶς ἀξιοσημείωτον καὶ λαμπρὸν οἰκοδόμημα ἐν τῷ περιβόλῳ ἦσαν τὰ Βαπτιστήρια πολυγώνου ἢ κυκλοτεροῦς σχήματος. Ἦσαν δὲ μεγάλαι οἰκοδομαὶ τὸ πάσαι· διότι ἐν τοῖς Βαπτιστηρίοις ἐγίνοντο αἱ Κατηχήσεις, καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις ἐχρησίμευσον καὶ εἰς Συνόδων συνεδριάσεις. Ἄλλ' ὁμῶς Βαπτιστήρια δὲν εἶχεν ἐκάστη τῶν Ἑκκλησιῶν, ἀλλ' αἱ Μητροπόλεις καὶ αἱ καθεδρικαὶ λεγόμεναι Ἑκκλησίαι. Ὑστερον δὲ, ὡς προεῖρηται, ἐκάστη Ἑκκλησία ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τὴν Κολυμβήθραν τῆς ἐν τῷ πρώτῳ Νάρθηκι.

Ἀρχαιότατον Βαπτιστήριον (Ὀκτάγωνον) σώζεται τὸ ἐν Λατεράνῳ τῆς Ῥώμης. Λαμπρὸν δὲ ἐκ τοῦ μέσου αἰῶνος τὸ τῆς Φλωρεντίας.

§ 9. Περὶ τῆς ἀγιογραφίας.

Διὰ τὸν φόβον τῆς Εἰδωλολατρίας κατ' ἀρχάς (κατὰ τὰς δύο πρώτας Ἑκατ.) ἔφευγον οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ τὰς εἰκόνας καὶ μόλις μετεχειρίζοντο κατ' ἰδίαν ἐν σκεύεσι καὶ δακτυλιολίθοις καὶ σφραγίσιν καὶ τοῖς τοιοῦτοις συμβολικὰς παραστάσεις. Εἰς τὴν Ἀφρικὴν πολλῶν πρότερον ἢ ἐν Ῥώμῃ ἀναφαίνονται αἱ συμβολικαὶ παραστάσεις. Ἀπὸ δὲ τῆς τρίτης Ἑκατονταετηρίδος γίνονται κοινότεραι αὗται ἐπὶ σαρκοφάγων καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ ἀρχεται κατὰ μικρὸν καὶ ἡ ἀγιογραφία, ἀφοῦ ἤδη παρίστατο περὶ τὰ τέλη τῆς Β. Ἑκατ. ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν εἰδει καλοῦ ποιμένος φέροντος ἐπ' ὤμων τὸ ἀπολωλὸς πρόβατον, καὶ πολλοὶ ἐτήρουν τὰς εἰκόνας τῶν μαρτύρων. Μαρτυροῦσι τὴν πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ὑπαρξίν οὐ μόνον συμβολικῶν παραστάσεων ἀλλὰ καὶ εἰκόνων ὁ Τερτυλιανὸς, ὅστις κατακρίνει τοῦτο (idol. 15, Apologetius), καὶ αἰδρχαῖαι Κατακόμβαι ἐν Ῥώμῃ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ δὲ τοῦ καλοῦ ποιμένος εἰκὼν ἦν τοσοῦτον ἀγαπητὴ, ὥστε πολλαχοῦ ἔστησεν

αὐτὴν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος. Κατὰ δὲ τὸν Ἐπιφάνιον (Αἰρέσ. 27,6) οἱ Καρποκρατιανοὶ εἶχον ἐνζωγράφους εἰκόνας· «Ἐχουσι δὲ εἰκόνας ἐνζωγράφους διὰ χρωμάτων, τινὰς δ' ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ λοιπῆς ὕλης, ἅτινα ἐκτυπώματα φασὶν εἶναι τοῦ Ἰησοῦ». Καὶ «Κρύβδην δὲ τὰς τοιαύτας ἔχουσιν εἰκόνας· ἀλλὰ καὶ φιλοσόφων τινῶν, μεθ' ὧν καὶ ἕτερα ἐκτυπώματα τοῦ Ἰησοῦ τιθέασιν, ἰδρῦσαντές τε προσκυνοῦσι καὶ τὰ τῶν ἐθνῶν ἐπιτελοῦσι μυστήρια· στήσαντες γὰρ ταύτας τὰς εἰκόνας, τὰ τῶν ἐθνῶν ἔθνη λοιπὸν ποιοῦσι. Τίνα δὲ ἐστὶν ἐθνῶν ἔθνη, ἀλλ' ἢ Θυσίαι καὶ τὰ ἄλλα;» (πρβλ. Εἰρην. 1, 25 ὅπου σημειοῦται ἡ γνώμη τῶν Καρποκρατιανῶν, ὅτι ὁ Πιλάτος κατεσκεύασεν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ). Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σευήρος εἶχε τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μεταξὺ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων (ὄρα Λαμπρίδιον ἐν βίῳ Ἀλεξ. Σευήρου). Κατὰ τὴν Δ.' ἥδη Ἐκατονταετηρίδα οὐ μόνον ἡ ἀγιογραφία καθόλου ἢ ἐν ἀναγλύφοις τῶν σαρκοφάγων καὶ ἐν ἄλλαις κοσμήμασιν ἱερῶν σκευῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ εἰκονογραφία ἡ ἀληθὴς ἄνευ συμβολικῶν παραστάσεων προσέβη καὶ κατέστη κοινοτάτη, καὶ εἰσῆλθη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς ἐκ πολλῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν δῆλον, ἐν αἷς ἀξιοσημείωτος ἡ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης (εἰς Θεόδωρον μάρτυρα 2)· «Ἐπέχρωσε δὲ καὶ ζωγράφος τὰ ἄνθη τῆς τέχνης, ἐν εἰκόσι διαγραφάμενος τὰς ἀριστείας τοῦ μάρτυρος, τὰς ἐντάσεις, τὰς ἀλγηδόνας, τὰς θηριώδεις τῶν τυράννων μορφάς, τὰς ἐπηρείας, τὴν φλογотρόφον ἐκείνην κάμινον, τὴν μαχαριωτάτην τελείωσιν τοῦ ἀθλητοῦ, τοῦ ἀγωνοθέτου Χριστοῦ τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς τὸ ἐκτύπωμα· πάντα ἡμῖν ὡς ἐν βιβλίῳ τινὶ γλωττοφόρῳ διὰ χρωμάτων τεχνουργησάμενος, σαφῶς διηγόρευσε τοὺς κανόνες τοῦ μάρτυρος» (ὄρα καὶ Γρηγορ. Θεολ. Λόγ. 19 καὶ Ἐπισ. πρὸς Ὀλυμπιδωρον. Βασιλείου εἰς ἅγιον Βαρλαάμ). Ὁ δὲ Παυλῖνος Νώλης (Δ.' Ἐκατ.) περιγράφων τὰς ὑπ' αὐτοῦ ἐγεργεῖσας Ἐκκλησίας, λέγει ὅτι ἐπληροῦντο αὗται τοιχογραφιῶν ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης.

Ἐκ τῶν σωζομένων δὲ ἀρχαίων μνημείων καὶ ἄλλων περιγραφῶν γινώσκομεν ὅτι ἐκ μὲν τῆς Π. Διαθήκης παρίσταντο ἡ σωτηρία τοῦ Δαυὶδ καὶ τοῦ Ἰωνᾶ, τὸ πύρινον ἄρμα τοῦ Ἠλίου, ὁ

(Ίωβ, ὁ Μωϋσῆς ἐξάγων ὕδωρ ἐκ πέτρας καὶ αἱ διαφόροι ἐπ' αὐτοῦ μάχαι, ἡ Κιβωτός, οἱ τρεῖς Πατριάρχαι, οἱ τρεῖς Παῖδες καὶ εἴ τι ἕτερον. Ἐκ δὲ τῆς Κ. Διαθήκης ἡ ἐπίτκεψις τῆς Θεοτόκου καὶ Ἐλισάβετ, τὸ ὄνειρον τοῦ Ἰωσήφ, ἡ εἰς Βηθλεὲμ ἀφίξις, ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν τῷ ναῷ, τὸ Βάπτισμα, ὁ Χριστὸς μετὰ τῶν Ἀποστόλων, ὁ ἐν Κανᾷ γάμος, ὁ μετὰ τῆς Σαμαρείτιδος διάλογος, ἡ ἴασις τοῦ τυφλοῦ, τῆς Χαναναίας, τοῦ Παραλύτου, ἡ ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου, ὁ Χριστὸς περιπατῶν ἐπὶ τῆς θαλάσσης, ἡ εἵσοδος εἰς Ἱερουσαλὴμ, ἡ ἀρνήσις τοῦ Πέτρου, ἡ ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου δίκη, ἡ Σταύρωσις, ἡ Ἀνάστασις κτλ. Τοῦτοις προσετέθησαν καὶ αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ. Οὕτω δὲ ἐπληθύνθησαν αἱ ἅγαι εἰκόνες καὶ τὴν ἐν Οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν παρέστησαν ἐπὶ γῆς καὶ ἐδίδασκον καὶ ἐκάλουν εἰς μίμησιν τοὺς πιστοὺς. Ὡς πνευματικώτεραι αἱ ἅγαι εἰκόνες αἱ ἐνζώγραφοι καὶ μᾶλλον ἀρμόζουσαι εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἦσαν καὶ εὐχρηστώτεραι καὶ ἐν τιμῇ, τὰ δὲ ἔργα τῆς Γλυπτικῆς ὡς παχυλώτερα περιωρίσθησαν εἰς κοσμήματα ἀνάγλυφα καὶ μάλιστα ἐπὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν.

Διὰ τὰς καταχρήσεις τινῶν, εἰδωλολατρικῶς προσκυνούντων τὰς ἁγίας εἰκόνας, καὶ διὰ πολιτικούς λόγους (κατὰ τῶν Σαρακηνῶν) ἠθέλησαν οἱ Εἰκονομάχοι νὰ ἀφαιρέσωσιν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τὸ κάλλιστον κόσμημα καὶ τὰ διδακτικώτατα παραδείγματα τοῦ λαοῦ καὶ τὸ κυριώτατον μέσον, ἵνα ἐμφαίνηται ἡ σχέσις καὶ τιμὴ τῆς ἐπὶ γῆς πρὸς τὴν ἐν Οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν. Ἀλλ' ἡ Ζ'. Οἰκουμένη Σύνοδος (τῷ 786) ἐνθεν μὲν ἔστησε τῆς Εἰκονομαχίας τὴν λύττωσαν, ἐτέρωθεν δὲ ὥρισε τὰ τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων εἰκόνων, ἵνα μὴ ἡ λατρευτικὴ αὐτῇ, καὶ ἀναφέρηται διὰ τοῦ ἀσπασμοῦ εἰς τὸ πρῶτότυπον.

Πολλοὶ δὲ ἔκτοτε ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡσχολήθησαν περὶ τὴν συλλογὴν τῶν ἀρχαίων παραδόσεων, ἵνα κατὰ ταύτην κανονισθῇ ὁ τύπος τῆς ἀγιογραφίας. Τοιαῦτα δὲ τυπικὰ σώζονται ἐν τῇ ἀγιωνύμῳ Ὅρει. Ἡ δὲ μετὰ ταῦτα τέχνη ἐν τῇ Δύσει προήγαγε μὲν τὴν καλλιτεχνίαν εἰς θαυμαστὸν ὅσον μέγεθος, ἀλλὰ δὲν ἐτήρησε πάντοτε καὶ τὴν παράδοσιν. Διὰ τοῦτο καὶ δικαίως παρὰ μὲν τῇ

ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ δὲν τυγχάνουσι καλῆς ὑποδοχῆς τὰ τοιαῦτα προϊόντα, παρὰ δὲ τῷ λαῷ οὐδεμιᾶς τιμῆς σχεδὸν ἀπολαμβάνουσι πρὸς βλάβην τῆς καλλιτεχνίας, ἥς ἄλλως ἡ πρόδοδος εὐκταιοτάτη παρ' ἡμῖν τηρουμένης τῆς παραδόσεως, ὅπως καὶ ἐν τῇ ἱστορικῇ καθόλου εἰκονογραφίᾳ τοῦτο εἶναι κανὼν.

α) Σύμβολικαὶ παραστάσεις.

Ἐπὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ διπτύχων, ἐπὶ σαρκοφάγων, λύχνων, δακτυλίων καὶ λοιπῶν οἰκιακῶν σκευῶν παρίστατο κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας Ἐκατονταετηρίδας διάφοροι συμβολικαὶ παραστάσεις, καὶ μάλιστα αἱ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀφορῶσαι καὶ εἰς μονογράμματα καὶ ἄλλα σύμβολα ὑφιστάμεναι.

1) Αἱ μὲν ἄλλαι συμβολικαὶ παραστάσεις ἦσαν, λύρα (σύμβολον πνευματικῆς χαρᾶς), ναὺς οὐριοδρομοῦσα (σύμβολον τῆς Ἐκκλησίας), ταῶς (ἀθανασίας), κλάδος φοίνικος (εἰρήνης), ἀμπελος καὶ τὰ τοιαῦτα.

2) Ἐκ τῶν μονογραμμάτων τὰ εὐχρηστότατα ἦσαν τὸ Α καὶ Ω, τὸ Χ εἴτε μόνον, εἴτε ἐν μέσῳ ἔχον τὸ Ι (= Ἰησοῦς Χριστός) ἢ τὸ Ρ, ὅπερ ἦν καὶ τὸ εὐχρηστότατον ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου (τοῦτο ἔθετο ἐπὶ τοῦ Λαβάρου), διὰ τοῦτο καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἐνομαζέται· ἀλλ' ἦν πολλῶ πρότερον ἐν χρήσει. Τῶν μονογραμμάτων τούτων πλείστη ὅση ποικιλία περὶ τὸ σχῆμα ἀπαντᾷ. Κατόπιν προσετέθη καὶ τὸ IHC (= Ἰησοῦς).

3) Ἀγαπητὰ σύμβολα τοῦ Σωτῆρος ἦν ὁ ἀμνός (ὁ αἶρων τὴν ἁμαρτίαν), ὁ ἰχθύς, ὡς περιέχων τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν λέξεων, Ἰησοῦς, Χριστός, Θεοῦ, Υἱός, Σωτήρ. Ὁ ἰχθύς οὐ μόνον ἐγράφετο ἀλλὰ καὶ ἐζωγραφεῖτο.

Ἄλλο ἀγαπητότατον σύμβολον ἦσαν ἡ εἰκὼν τοῦ καλοῦ ποιμένος ἐν σχήματι νεανίου φέροντος ἐπ' ὤμων πρόβατον. Ταύτην ἐστῆσεν, ὡς εἴρηται, ὁ Μ. Κωνσταντῖνος πολλαχῶ.

4) Τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ἦν τὸ ἱερώτατον, καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπεδεικνύετο τοῖς ἐθνικοῖς. Αἱ αὐτοῦ ἐσημειοῦντο ἀνέκαθεν οἱ Χριστιανοὶ καὶ ἡγίαζον τὴν προτευχὴν, ὁμολογοῦντες οὕτω τὴν

πίστιν ὅτι διὰ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Σωτῆρος ἐτελέσθη ἡ σωτηρία. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ τὰ μυστήρια ἐσφραγίζοντο ἀνέκαθεν καὶ ἡγιαζόντο διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ. Ἡ δὲ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, διατάξασα νὰ σημειώμεθα τῷ σημείῳ τοῦ σταυροῦ τριτὶ δακτύλοις ἡνωμένοις (ἀντίχειρι, λιγανῷ καὶ μέσῳ), ἤνωσεν οὕτω τὴν ὁμολογίαν τῆς ἁγίας Τριάδος.

Ὅτι μὲν ἀνέκαθεν ἐσημειοῦντο τῷ σημείῳ τοῦ σταυροῦ οἱ χριστιανοί, δῆλον τοῦτο ἐκ τοῦ Τερτυλιανοῦ (Apologet. 16. de corona 3. ad uxorem II, 5). Ὅτι δὲ καὶ τὰ μυστήρια ἡγιαζόντο δι' αὐτοῦ, μαρτυροῦσιν αἱ ἀρχαῖαι Λειτουργίαι καὶ ὁ Μ. Βασίλειος (Αγ. Πνεύμ. 27).

Οὐ μόνον δὲ ἐσχηματίζετο οὕτω ὁ σταυρὸς, ἀλλὰ καὶ ἐγράφετο, καὶ ἐπικρατέστατον σχῆμα ἦτο τὸ ἄχρι τοῦδε παραδεχόμενον (crux immissa). Πολλὰ μὲν ἦσαν τὰ εἶδη τῶν σταυρῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις λαοῖς, ἀλλ' ὅμως ἐπὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ αὐτὸ τὸ εἶδος ἦν τὸ ἐπικρατέστερον, καὶ ὅπως δῆποτε αὐτὸ ἡ παράδοσις διέσωσεν.

Κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας Ἐκατονταετηρίδας σπανιώτατα ἀπαντᾷ ἐν τοῖς μνημείοις τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, καὶ ἐν Ἀφρικῇ ἑκατὸν ἔτη πρότερον ἢ ἐν χρήσει ἦ ἐν Ῥώμῃ. Τότε δὲ μόνον συμβολικαὶ παραστάσεις ἐκόσμου ἐνίοτε τὸν σταυρὸν, ἥτοι ἀνημμέναι λαμπάδες, τὸ Α Ω, καὶ μάλιστα ὁ ἀμνὸς εἴτε ἐν μέσῳ, εἴτε ἄνω, εἴτε κάτω, λευκὸς αὐτὸς ἐπὶ ἐρυθροῦ σταυροῦ.

Κατόπιν ἀπαντᾷ καὶ ἡ προτομὴ τοῦ Σωτῆρος, ἥτις συνεπήγαγε καὶ τὴν ἐν σταυρῷ ἐξεικόνισιν τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου, ὅπερ ἦν κοινότατον κατὰ τὴν 6. Ἐκατονταετηρίδα. Ἡ δὲ ἐν Τροῦλ-λῳ Σύνοδος διέταξε νὰ ἀναστηλῶται ἀπὸ τοῦ τιμίου σταυροῦ ἀντὶ ἀμνοῦ μόνη ἡ ἀληθὴς εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος (καν. 82). Ἀρχαιοτάτον δὲ μνημεῖον εἶναι χειρόγραφον Εὐαγγελίου (ἀπὸ τοῦ 586), σωζόμενον ἐν Φλωρεντίᾳ, ὅπου ὁ ἐσταυρωμένος (ὄρα πίνακας Agincourt). Ὑπάρχουν δὲ καὶ ἄλλα ἀρχαῖα μνημεῖα.

Ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ ἐξεικονίζετο ἐξ ἀρχῆς ὁ ἐσταυρωμένος γυμνὸς μετὰ περιζωνίου καὶ νεκρὸς, τέσσαρσιν ἥλοις προσηλωμένος· ἐν δὲ τῇ Δύσει ζῶν, ἐνδεδυμένος καὶ ἄνευ ἥλων πολλάκις,

ἐνίοτε δὲ καὶ μετὰ στέμματος· διότι ἤθελον νὰ παραστήσωσι τὸν Βασιλέα τῆς δόξης καὶ Κύριον ζωῆς καὶ θανάτου. Καὶ ὁ Οὐμπερτος ἤδη ἐπὶ Κηρουαρίου ἡγανάκτει διὰ τὴν ἀνατολικὴν συνήθειαν. Ἀλλ' ἀπήντησεν αὐτῷ ὁ Κηρουάριος· «Τὴν κατὰ φύσιν ἀνθρώπου μορφήν παρὰ φύσιν ἐξαλάσσειν οὐκ ἀνεχόμεθα» (ὅρα Βαρώνιον ἐν ἀρχῇ ΙΑ.' τόμου καὶ τοῦ Will, Acta et scripta.... 1861). Ἐν τούτοις παρέλαβον καὶ οἱ Δυτικοὶ μετ' ὀλίγον τὸ καταλληλότερον σχῆμα τῶν Ἀνατολικῶν (1). Ἡ δὲ Ἀνάστασις ἡ ἐν τῷ ὅπισθεν μέρει ἐνίοτε ζωγραφουμένη, παρέστησε καταλληλότερον τὸν Κύριον ζωῆς καὶ θανάτου, μὴ παραβλαπτομένου οὕτω τοῦ σταυρικοῦ θανάτου, ἐξ οὗ ἀνέβλυσεν ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σωτήριος.

6) Εἰκόνες τῆς ἁγίας Τριάδος καὶ ἰδίως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Τὸ δυσχερέστατον ζήτημα τῆς ἀγιογραφίας, τὴν ἐξεικόνισιν τῆς ἁγίας Τριάδος, ἔλυσαν οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοὶ καλλιτέχναι, ἐξεικονίσαντες τὴν ἐν Ἰορδάνῃ φανέρωσιν τῆς ἁγίας Τριάδος, ἣν ἀνυμνολογεῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν Θεοφανείων διὰ τοῦ γνωστοῦ ἐκείνου ὕμνου· «Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου σου, Κύριε, ἡ τῆς Τριάδος ἐφανερώθη προσκύνησις.....» Μετὰ δὲ ταῦτα παρίστατο ὁ παλαιὸς ἡμερῶν καὶ ἐκ δεξιῶν ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Πολλάκις ὅμως ὁ Πατὴρ παρίστατο νέος ὅμοιος τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, ἵνα ἐμφαίνηται τὸ ὁμοούσιον καὶ ἰσότημον.

Ἰδίως ὅμως ἐν πολλῇ τῇ χρήσει ἦσαν ἀνέκαθεν αἱ εἰκόνες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, αἵτινες διαιροῦνται εἰς χειροποιητὰς καὶ ἀχειροποίητους.

1) Εἰκόνες χειροποιήται τοῦ Σωτῆρος. Ἐπειδὴ κατὰ τὰς πρώτας ἑκατονταετηρίδας ἡ Ἐκκλησία ἡγάπα μᾶλλον τὰς συμβολικὰς παραστάσεις, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς παρίστατο τὸ πάλαι μᾶλλον ὥς καλὸς ποιμὴν, πολλοὶ τῶν ἀρχαίων εἶχον διαφόρους περὶ τῆς μορφῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ γνώμας. Καὶ οἱ

(1) Ἄπορον εἶναι διὰ τί τρεῖς ἀντὶ τεσσάρων ἡλούς παρεῖχθησαν.

μὲν στηριζόμενοι εἰς τὸ νη. κεφάλαιον τοῦ Ἑσαίου ἐφρόνουν ὅτι διὰ τὴν ταπείνωσιν προσέλαβε δούλου μορφήν δυσειδῆ. Οὕτως δ' Ἰουστίνος (πρὸς Τρυφ.), Τερτυλ. (de carne Christi 9), Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (Παιδαγ. 3, 1. Στρωμ. 2, 5. 3, 17), Ὁριγένης (Κέλσ. 6, 75). Ὁ δὲ Χρυστόστομος (εἰς Ψαλμ. 44) καὶ ἄλλοι ἐφρόνουν ὅτι ἦν ὥρατος κάλλει παρὰ πάντας βροτούς, στηριζόμενοι ἐπὶ τοῦ Ψαλμοῦ (44, 4). Πρὸς τοῦτοις κατὰ Φώτιον (Ἐπιστ. 64) «Ἕλληνες μὲν αὐτοῖς ὅμοιον ἐπὶ γῆς φανῆναι τὸν Χριστὸν νομίζουσι, Ῥωμαῖοι δὲ μᾶλλον ἑαυτοῖς εἰκότα. Ἰουδοὶ δὲ πάλιν μορφῇ τῇ ἑαυτῶν, καὶ Αἰθίοπες, δῆλον ὡς ἑαυτοῖς». Ἐντεῦθεν καὶ αἱ μελαναὶ εἰκόνες. Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ Αὐγουστίνος (de Trinit. 7, 4), σημειῶν ὅτι ἦν ἀόριστος ἐστὶ ἡ μορφή τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ· διὸ πολλοὶ παρίστων αὐτὸν ὡς Ὀρφέα καὶ ἄλλοι ἄλλως. Ἐν τοῦτοις ἀφοῦ καθιερώθησαν αἱ εἰκόνες καὶ ἐπεζητεῖτο ἡ ἀληθὴς εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐπεκράτησεν ἡ λαμπρὰ μορφή αὐτοῦ ἡ ἐν τῷ ἁγίῳ Μανδηλίῳ (περὶ ἧς εὐθὺς μετ' ὁλίγον ὁ λόγος) καὶ ἡ ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Λευτούλου (φίλου τοῦ Πιλάτου) πρὸς τὴν Γερουσίαν τῆς Ῥώμης περιγραφασμένη, καὶ ἧς τὰ κυριώτατα χαρακτηριστικὰ σώζονται καὶ παρὰ τῷ ἁγίῳ Ἰωάννῃ τῷ Δαμασκηνῷ (Ἐπιστ. πρὸς Θεόφιλ.). Ἀναμνηστέον δὲ ὅτι οἱ Καρποκρατιανοὶ ἐφρόνουν ὅτι ὁ Πιλάτος κατεσκεύαζεν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οὕτω δὲ ἡ μὲν τῆς ταπεινώσεως ἐννοία παρίστατο ἐν τῷ ἐσταυρωμένῳ ἐπὶ τοῦ τιμίου Σταυροῦ ἄνευ παραλλαγῆς τῶν χαρακτηριστικῶν, ἡ δὲ τοῦ Βασιλέως τῆς δόξης ἐπὶ τῶν Ἀψίδων καὶ ὑπὸ τὰς Κόγχας καὶ ἀλλαχοῦ. Παρίστατο δὲ εἴτε μετὰ τῶν Ἀποστόλων, εἴτε ὡς Παντοκράτωρ, εἴτε καὶ ὡς Βασιλεύς. Ἀρχαιότατα μνημεῖα σωζόμενα εἶναι ἡ ψηφιδωτὴ τοῦ Λατερανοῦ, ἡ ἐπὶ τῆς ἀψίδος τῆς τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ Ἐκκλησίας ἐν Ῥώμῃ (526—30) καὶ εἴτι ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ σώζεται.

Ὡς εἰκὼν χειροποίητὴ καὶ μνημεῖον ἀρχαιότατον ἀναφέρεται τὸ ἐν Πανσάδι ἀγαλμα (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 7, 18), ὅπερ ἐπρασκύνει γυνὴ γονυπετῆς, καὶ ὅπερ ἐθεωρήθη ὡς ἀγαλμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ὅτι προσεκύνει αὐτῷ ἡ ἱαλεῖσα Χαναναία γυνή,

ἥτις ἐθεωρήθη καὶ ἡ ἰδρύσασα τὸ ἄγαλμα. Ἐν τούτοις κατεστράφη τὸ μνημεῖον τοῦτο ὑπὸ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀποστάτου (Σωζομ. 5, 21). Τινὲς δὲ τῶν ἀρχαιολογούντων ὑποθέτουσιν ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦτο, ὅπερ κατὰ Φιλοστόργιον (7, 3) ἦν ἐπὶ πολὺν χρόνον ἄγνωστον, ἦν τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἀπεδόθη εἰς τὸν Χριστὸν ἐπειτα, παρερμηνευθείσης τῆς ἐπιγραφῆς, ἐχούσης ἴσως οὕτως· «Σωτῆρι τοῦ κόσμου, ἡ Θεῶ». Προσεκύνει δ' αὐτῷ ἡ Ἐπαρχία ἐν εἰδει γυναικὸς, ἃν καὶ κατ' ἄλλους ἔλειπεν ἡ γυνὴ ἀπὸ τοῦ μνημείου ἐκείνου. Γνωστὸν δ' ὅτι πολλαὶ τοιοῦτου εἶδους κολακευτικαὶ ἐπιγραφαὶ ἔγειναν ὑπὲρ τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἀλλ' οὐχ ἤττον ταῦτα εἶναι ἀπλῆ ὑπόθεσις, ὑποτιθεμένου ὅτι ἐξηλείφθη τὸ ὄνομα τοῦ Ἀδριανοῦ.

Σώζεται καὶ ἐν Λούκᾳ ὁμοίωμα Χριστοῦ ἐκ κέδρου εἰς τὸν Νικόδημον ἀποδιδόμενον, καὶ ὅπερ ταυτίζουσι πολλοὶ τῇ εἰκόνι τοῦ Χριστιανοῦ ἐκείνου ἐν Βηρυττῇ τῇ κατὰ τῶν Ἰουδαίων θαυματουργησάσῃ, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος ἐν τῇ Ζ' Οἰκουμ. Συνόδῳ (Harduin Tom. 4, σελ. 178). Κατὰ Λέοντα δὲ Διάκονον (10, 4, 5), ἀνεκρίμην εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ Αὐτοκρ. Νικηφόρος.

Συμεὼν δὲ ὁ Μεταφραστὴς, τὸ Μηναλόγιον τοῦ Αὐτοκράτορος Βασιλείου καὶ Νικηφόρος ὁ Κάλлистος ἀναφέρουσιν ὅτι καὶ ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἐξωγράφησεν εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

2) *Ἀχειροποίητοι εἰκόνες*. Τοιαῦται ἀχειροποίητοι εἰκόνες τοῦ Σωτῆρος εἶναι τὸ ἅγιον Μανδήλιον μετὰ τοῦ ἀντιτύπου αὐτοῦ ἐν τῇ κεράμῳ, καὶ τὸ σουδάριον τῆς Βερονίκης.

Ὁ μὲν Εὐσέβιος γράφων περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς Αὐγάρων, οὐδὲν λέγει περὶ εἰκόνας ἀποσταλείσης ἅμα πρὸς αὐτὸν (Ἐκκλ. Ἱστορ. 1, 13)· ὁ Ἀρμένιος ἅμως ἱστορικὸς Μωσῆς ἐκ Χωρήνης (5 ἑκατ.) καὶ ὁ Εὐάγγριος (6 ἑκατ.) ἀναφέρουσιν ἤδη καὶ περὶ τοῦ ἁγίου Μανδηλίου, ὅπερ ἀπέστειλεν ὁ Σωτὴρ πρὸς Αὐγάρων, καὶ ἐν ᾧ ἐνετυπώθη θαυμασίως ἡ εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος. Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀνεκρίσθη εἰς Κωνσταντινούπολιν, καὶ ὁ Σιμοκάτης (2, 3) λέγει ὅτι ἐπὶ Μαυρικίου ἔφεραν τὴν ἀχειροποίητον εἰκόνα εἰς τὸ Στρατόπεδον. Ὁ δὲ Πατριάρχης Νικηφόρος ἔδειξεν αὐτὴν εἰς τὸν Εἰκονομάχον Λέοντα τὸν Ἀρμένιον. Λέγεται δὲ ὅτι

κατήντησεν εἰς Ῥώμην ἔπειτα, καὶ ὅτι εἶναι ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Σιλβέστρου τηρουμένη. Ἐν τούτοις ἐρίζει ἡ Γένουα περὶ τοῦ γνησίου ἁγίου Μανδηλίου. Βέβαιον δὲ εἶναι ὅτι πολλὰ ἀντίγραφα ἐγένοντο. Εἶναι δὲ λαμπρὰ ἡ εἰκὼν, καὶ ὁμοιάζει πρὸς τοὺς χαρακτηρισμοὺς τῆς τοῦ Λεντούλου ἐπιστολῆς, καὶ πρὸς τὸν Βυζαντινὸν τύπον, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι ἐνωρὶς ἐπενήργησαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ οἱ τύποι οὗτοι.

Κατὰ Λέοντα Διάκονον (4, 10) τὸ ἅγιον Μανδήλιον ἐνετυπώθη εἰς κέραμον, διότι ὁ ἀπόστολος Θαδδαῖος ὁ κομίζων τὴν ἐπιστολὴν πρὸς Αὐγαρον, διανυκτερεύσας καθ' ὁδὸν, ἐνέθηκε τὴν εἰκόνα ὑπὸ σαρὸν κεράμων καὶ ἐνετυπώθη ἐνὶ αὐτῶν. Ταύτην δὲ τὴν ἀνεκρίμυσεν ἐξ Ἑδέσσης εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ Αὐτοκράτωρ Νικηφόρος (968), κύριος πάλιν γενόμενος τῆς Ἑδέσσης.

Ἡ τῆς Βερονίκης εἰκὼν ἡ ἐν Ῥώμῃ ἄχρι τοῦδε τηρουμένη (1), παριστᾷ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν φέροντα ἀκάνθινον στέφανον. Λέγεται δὲ ὅτι, ὅτε ἀπήγετο ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς Γολγοθᾶ φέρων τὸν σταυρὸν, ἐπέδωκεν αὐτῷ ἡ Βερονίκη σουδαρίον, ἵνα ἀποσμήξῃ τὸν ἰδρώτα, καὶ ἐπὶ τοῦ σουδαρίου ἐνετυπώθη ἡ εἰκὼν. Αὕτη ἐγένετο κατὰ πρῶτον γνωστὴ ἐν Ῥώμῃ τῷ 700 ἔτει, τῷ δὲ 1011 ἰδρῦθη αὐτῇ καὶ ἰδιαιτέρα ἁγία Τράπεζα. Ἐν τούτοις καὶ τὰ Μεδιόλανα καὶ ἄλλαι πόλεις ἐρίζουσι περὶ τοῦ γνησίου Σουδαρίου τῆς Βερονίκης. Ὁ δὲ Μαβιλλὼν καὶ ἄλλοι νομίζουσιν ὅτι ἡ ὀνομασία Βερονίκη προήλθεν ἐκ τῆς vera-icon, καθ' ὅσον πολλοὶ συγγραφεῖς τοῦ μέσου αἰῶνος λέγουσι περὶ αὐτῆς *Est ergo Veronica pictura Domini vera* ἢ *effigies vultus Domini, quae Veronica dicitur*. Οὐδὲν δὲ γινώσκουσι περὶ γυναικὸς Βερονίκης. Ἐν τούτοις ὁ Γουλιέλμος Grimm (*Di Sage von Ursprunge de Christus bilder*, Berlin 1843) στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ Μαλαλᾶ (6 ἑκατ.), ὅστις Βερονίκην ἀποκαλεῖ τὴν Χαναanaίαν γυναῖκα (εἰς ἣν ἀπεδόθη καὶ τὸ ἐν Πανεαδί ἄγαλμα), νομίζει, ὅτι ἠθέλησαν ἐν τῇ Δύσει νὰ ἔχωσιν ἄλλο τι ἅγιον Μανδήλιον, καὶ οὕτω κατεσκεύασαν τὴν vera-icon εἰς Βερονίκην.

(1) Τηρεῖται νῦν ἐν τῇ ναῷ τοῦ ἁγίου Πέτρου καὶ μάλιστα δεικνύται εἰς Περικλήσας.

γ) Εἰκόνες τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν λοιπῶν Ἀγίων.

1) Ἡ Θεοτόκος πάλαι μὲν παρίστατο συμβολικῶς ὡς στάμνος καὶ λυχνία καὶ Κιβωτός καὶ καθόλου κατὰ τοὺς τύπους τῆς Π. Διαθήκης· ἔπειτα δὲ ταῦτα μὲν ἀπετέλουν τὸν γύρον τῆς Εἰκό-
νος, ἐν μέσῳ δὲ παρίστατο ἢ ὡς γυνὴ εὐχομένη, ἢ ὡς ὀδυρομένη ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, ἢ ὡς Κόρη βαστάζουσα ἐν ἀγκαλῆς Χριστόν.
Ὁ ἑσχατος οὗτος τύπος ἐπεκράτησε μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν περὶ τὸν Νεστόριον.

Παρίστατο δὲ καὶ ὡς Παντάνασσα καὶ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν (ὑπὸ τὴν Κόγχην, μετατεθείσης τῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς Παντοκράτορος εἰς τὸν Τροῦλλον), περιστοιχιζομένη ὑπὸ ἀγγέλων καὶ φέρουσα ἑναστρον ζέφανον. Συνάδει τούτῳ καὶ ὁ ἀρχαῖος λατινικὸς ὕμνος· Ave maris stella, Dei mater alma, felix coeli porta, Profer lumen coecis κτλ. Καὶ εἰς ἀρχαῖας δεήσεις ἐπεκαλοῦντο τὴν Θεοτόκον, ἵνα ἀποστείλῃ τοὺς δούλους αὐτῆς Ἀγγέλους ἀντιλήπτορας.

Ὁ Θεόδωρος Ἀναγνώστης (περὶ τὰς ἀρχὰς 6 ἑκατ. ἔρα ἀποσπάσμ. παρὰ Οὐαλετίῳ) ἀποδίδωσιν εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν εἰκόνας τῆς Θεοτόκου. Ἐγίνωσκε δὲ μετὰ ταῦτα ἡ Ἐκκλησία τοιαύτας κηροχύτους τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ. Σώζονται δὲ τοιαῦται εἰκόνες ἐν Μ. Σπηλαίῳ, ἐν Σουμελᾷ Τραπεζοῦντος καὶ ἐν Κύκκῳ Κύπρου, καὶ εἴτις ἄλλη. Ὀνομαστοτάται δὲ εἶναι αἱ εἰκόνες τῆς Θεοτόκου αἱ ὑπὸ Ῥαφαὴλ γραφεῖσαι αἱ Madonae λεγόμεναι. Ὑπερβάλλει δὲ πάσας ἡ ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Δρέσδης.

2) Οἱ Ἄγγελοι παρίσταντο συνήθως νέοι μετὰ πτερύγων κατὰ τὴν Γραφὴν (Ἠσαΐου 6, 2. Δανιὴλ 9, 21. Ἀποκαλ. 14, 6. 19, 17), λευχειμονοῦντες ἐν χιτῶνι ποδήρει καὶ περιεζωσμένοι, ὡς διάκονοι καὶ λειτουργοὶ (Ἰωαν. 20, 12. Ἀποκαλ. 1, 13). Ἔφερον δ' ἐν χερσίν, ἢ ῥομφαίαν, ἢ κλάδον ἐλαίας, ἢ τόμον καὶ τὰ τοιαῦτα. Οἱ γυμνοὶ Ἄγγελοι οἱ ἐπὶ ἀρχαίων τάρων ἀπαντῶντες εἶναι κατὰ μίμησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Ἀλλ' οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷ τὸ τοιοῦτο εἶδος, καὶ ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ κατηργήθη ἢ τοιαύτη πρὸς ἰδιωτικὴν χρῆσιν μίμησις.

3) Οἱ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος ἀνέκαθεν ἐγράφοντο ὁ μὲν οὐλόθριζ καὶ φέρων τὰς κλεῖς τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν, ὁ δὲ Ἀπόστολος Παῦλος φαλακρὸς, φέρων μάχαιραν (δι' ἧς ἀπετμήθη τὴν κεφαλὴν) καὶ βίβλον, ὡς πλεῖστα γράψας. Παρίστανται δὲ καὶ οἱ δύο ὁμοῦ πολλάκις κρατοῦντες τὴν Ἐκκλησίαν.

4) Οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταὶ παρίσταντο πάλαι μὲν (ἐν ψηφιδωτοῖς Βασιλικῶν) ὡς τέσσαρες ποταμοὶ ἐκπηγάζοντες ἐκ πέτρας, ἐφ' ἧς ἐκάθητο ὁ Χριστὸς ἐν εἰδει ἀμνοῦ πολλάκις. Μετὰ δὲ ταῦτα, τὰ τέσσαρα συμβολικὰ ζῶα παρ' Ἰεζεκιήλ (1, 5. 10), τὰ ἔχοντα τὸ μὲν πρόσωπον ἀνθρώπου, τὸ δὲ λέοντος, τὸ δὲ μόσχου καὶ τὸ τέταρτον αἰετοῦ, καὶ τὰ ὅποια περιστοιχοῦσιν ἐν τῇ Ἀποκαλύψει (4, 6) τὸν καθήμενον ἐπὶ τοῦ Θρόνου, προεικονίζον ἤδη παρ' Εἰρηναίῳ (3, 11) τοὺς τέσσαρας Εὐαγγελιστάς, καὶ ἤδη κατὰ τὴν Δ. Ἐκατονταετηρίδα διενεμήθησαν ἐκάτῳ τῶν Εὐαγγελιστῶν ὁ μὲν ἄνθρωπος τῷ Εὐαγγελιστῇ Ματθαίῳ (ὡς περιγράφοντι τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν κατὰ τὸ ἀνθρώπινον), ὁ δὲ λέων εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Μάρκον, ὁ δὲ μόσχος εἰς τὸν Λουκᾶν καὶ ὁ αἰετὸς εἰς τὸν Ὑψιπέτην αἰτὸν τῆς Θεολογίας Ἰωάννην (ἔρα Ἰερώνυμον εἰς Ἰεζεκιήλ καὶ ἐν προοίμῳ εἰς Ματθαῖον). Ὁ δὲ ἱερός Αὐγουστίνος (de cons. Evangelii) φρονεῖ ὅτι ὁ λέων πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Ματθαῖον, στηριζόμενος ἰσως ἐπὶ τῆς παρ' Ἀποκαλύψει κατατάξεως. Ἐν τούτοις ἡ γνώμη αὐτοῦ δὲν ἔτυχεν ὑποδοχῆς, καὶ διὰ τοῦτο οἱ Εὐαγγελισταὶ ζωγραφοῦνται κατὰ τὴν ἄλλην κατάταξιν, ἔχοντες παρ' ἑαυτοῖς τὸ συμβολικὸν ζῶον.

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης παρίστατο συνήθως νέος, ἵνα ἐμφανηται ἰσως ὅτι ἦν Παρθένος, περὶ οὗ μαρτυροῦσιν Ἐπιφάνιος (Αἰρ. 78, 10) καὶ Ἰερώνυμος (contra Iovin. 4, 26). Πλὴν δὲ τοῦ αἰετοῦ ἐγράφοντο παρ' αὐτῷ καὶ τὸ ποτήριον τοῦ φαρμάκου, περὶ οὗ ἔρα Αὐγουστίνου (Soliloqu. 22).

5) Οἱ λοιποὶ ἄγιοι τοῦ Θεοῦ παρίσταντο κατὰ τὴν παράδοσιν. Ἐφερρον δὲ καὶ τὰ σύμβολον τοῦ ἁμαράντου στεφάνου, μηνίσκου, ἢ δίσκου (nimbus, gloria). Πλήρης ἦν κυρίως ὁ στέφανος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις πολλάκις παρίστατο σταυρὸν ἐν εἰδει ἀκτίνων.

§ 10. Περὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν.

Ἱερὰ σκεύη κατὰ πρῶτον μὲν λόγον λέγονται τὰ πρὸς τὴν θείαν μυσταγωγίαν χρήσιμα, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον πάντα τὰ λοιπὰ τὰ πρὸς Ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν. Ἀλλὰ πάντα, ἅπαξ καθιερωθέντα, εἰς οὐδεμίαν ἄλλην χρῆσιν ἡδύναντο νὰ χρησιμεύσωσι κατὰ τὸν Ἀποστολικὸν κανόνα (73). «Σκευὸς χρυσοῦν ἢ ἀργυροῦν ἁγιασθὲν, ἢ ὀθόνην, μηδεὶς ἔτι εἰς οἰκείαν χρῆσιν σφετεριζέσθω. Παράνομον γάρ. Εἰδέ τις φωραθείη, ἐπιτιμάσθω ἀφορισμῶν». Τοῦτο ἐπανέλαβον καὶ αἱ μετὰ ταῦτα Σύνοδοι (ὅρα 1 κανόνα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τὴν Ἑρμην. Βαλσαμῶνος). Μόνον δὲ πρὸς λύτρωσιν αἰχμαλώτων καὶ ἐν καιρῷ λιμοῦ ἐπιτρέπει ὁ Ἰουστιανιαν. κώδικς (I, 2, 21) τὴν χρῆσιν τῶν ἱερῶν σκευῶν, ἀλλ' ἐχωνεύοντο τότε εἰς ἀπλοῦν χρυσὸν καὶ ἀργυρον. Ἐτρουόντο δὲ τὰ ἱερὰ σκεύη ἐν τῷ Σκευοφυλακίῳ ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ Σκευοφύλακος (1) καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν Διακόνων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος, κατηγορηθεὶς ὅτι συνέτριψεν ἅγιον Ποτήριον, ἀπέδειξε τὴν ἀθωότητά του ἐκ τοῦ τόπου (Ἀπολογ. 2). Ὁ δὲ Ἐρέστου Ἰδίας κατηγορήθη ἐν τῇ ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμ. Συνόδῳ, ὅτι ἐτήρει κατ' οἶκον πολύτιμον ἅγιον Ποτήριον (ὅρα Bona rer. liturg. I, 25). Ὁ δὲ 21 κανὼν τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου ἀπαγορεύει καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ὑπηρέτας τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἄπτωνται τῶν ἱερῶν σκευῶν. Ἐννοοῦνται δ' ἐνταῦθα τὰ κατ' ἐξοχὴν ἱερὰ σκεύη, ἥτοι τὸ ἅγιον Ποτήριον καὶ ὁ ἅγιος Δίσκος.

Κατεσκευάζοντο δὲ ἀνέκαθεν ὁ μὲν ἅγιος Δίσκος καὶ τὸ ἅγιον Ποτήριον ἐκ χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ ὕαλου· ἐπιτρέπετο καὶ ἐκ κασιτέρου· εἰς τὰς πτωχὰς ἐνορίας. Τὰ δὲ λοιπὰ ἱερὰ σκεύη κατεσκευάζοντο καὶ ἐξ ἄλλων μετάλλων.

Εἰς πρεῖς δὲ τάξεις δύνανται νὰ καταταχθῶσι τὰ διάφορα ἱερὰ σκεύη. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην περιλαμβάνονται τὰ πρὸς τὴν

(1) Μέγα ἐξέλιμα ἦν ἐν τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ τὸ τοῦ Σκευοφύλακος, καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὴν πρώτην πεντάδα τῶν Ὀφικίων τοῦ Πατριαρχείου κατετάσσεται.

θείαν Εὐχαριστίαν χρήσιμα. Εἰς δὲ τὴν δευτέραν τὰ πρὸς τὰ λοιπὰ μυστήρια. Εἰς δὲ τὴν τρίτην τὰ κοινὰ πρὸς πᾶσαν ἱεροπραξίαν. Ἐνταῦθα ἀνάγονται καὶ τὰ σήμαντρα καὶ αἱ Καμπάναι.

α) Τὰ πρὸς τὴν θείαν Εὐχαριστίαν ἱερὰ σκεύη.

1) Τὰ κυριώτατα, ἀρχαιότατα καὶ ἀγιώτατα τούτων εἶναι ὁ ἅγιος Δίσκος καὶ τὸ ἅγιον Ποτήριον. Ὅτι μὲν ταῦτα ὑπῆρχον ἀνέκαθεν, τοῦτο φανερόν καὶ οὐδεὶς ὁ μὴ ὁμολογῶν. Ὅτι δὲ ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πολλάκις κατεσκευάζοντο, μαρτυρεῖ ἤδη ὁ Ἀποστολικὸς κανὼν ὁ ἀνωτέρω παρατεθείς. Κατὰ τὴν Β' δὲ Ἐκατονταετηρίδα κατέστησαν κοινότατα τὰ ἐξ ὕαλου σκεύη, ὡς εὖωνα καὶ πρὸς καθαριότητα ἐπιτήδεια, καὶ διότι κατεσκευάζοντο πολλαχοῦ καὶ μάλιστα ἐν Ἰταλίᾳ, ἐνῶ πρότερον ἦσαν πολύτιμα καὶ μόνον ἐν Λέσβῳ καὶ Αἰγύπτῳ κατεσκευάζοντο. Ὅστε κατὰ Τερτυλιανὸν (*de habitu mul.* 5) τὰ ἐκ χαλκοῦ ποτήρια καὶ τὰ τοιούτου εἶδους σκεύη ἦσαν τότε ἀρχαιοῦς. Διὰ τοὺς εἰρημένους λόγους καὶ διὰ τὴν πενίαν εἶναι ἐπόμενον ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν διωγμῶν μετεχειρίζοντο καὶ οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ τὰ ἐξ ὕαλου σκεύη οὐ μόνον κατ' οἶκον, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τοῦτο ὑποστηρίζεται ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ πάπα Ζεφυρίνου (202—219), ἐν ᾗ λέγεται ὅτι ὁ πάπας οὗτος διέταξε νὰ φέρωσιν οἱ Διάκονοι *patenas vitreas*, ἧτοι ἐξ ὕαλου δίσκους. Ὁ δὲ ἅγιος Ἐπιφάνιος ἐν αἰρέσει τῶν Μαρκωσίων (44, 1), μνημονεύων ὅσα περὶ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν Μάρκου (160—170) ἀναφέρει, ὁ ἅγιος Βερναῖος (I, 13, 2), λέγει ὅτι ἐξηπάτα τὸν λαὸν μεταβάλλων δι' ἐπικλήσεως τὸν λευκὸν οἶνον εἰς ἐρυθρὸν ἐντὸς τριῶν ποτηρίων ἐξ ὕαλου. Βέβαιον δὲ εἶναι ὅτι κατὰ τὴν Δ' Ἐκατονταετηρίδα ἦσαν ἐξ ὕαλου πολλὰ Δισκοπόθηρα ὡς ἐκ τοῦ Ἱερωνύμου (*epist. ad Rusticum*) ὁπλὸν καὶ ἐξ ἄλλων. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ ἐλαμπρύνθη ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἱερὰ σκεύη ἦσαν ἤδη ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πολύτιμα. Ἐθαύμασεν ὁ Ἰουλιανὸς (θεῖος τοῦ Ἀποστάτου) τὰ ἐν Ἀντισχείᾳ ἱερὰ σκεύη (Θεοδωρ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 3, 11. 12). Ἀναφέρει καὶ ὁ Χρυσόστομος

ποτήριον χρυσοῦν καὶ λιθοκόλλητον (Ὅμιλ. 50 εἰς Μαθθ.). Ὁ δὲ ἅγιος Ἀμβρόσιος λέγει ὅτι πολλὰ ἱερὰ σκεύη (vasa mystica) ἐδόθησαν εἰς ἀπολύτρωσιν αἰχμαλώτων. Ἐγράφετο δὲ κατὰ Τερτυλιανὸν (de pudicitia 7. 10) ἐπὶ τοῦ ἁγίου ποτηρίου ὁ καλὸς ποιμήν.

* Ἀγνωστον εἶναι ὁποίου εἵδους ποτήριον μετεχειρίσθη ὁ Σωτὴρ ἐν τῷ μυστικῷ Δείπνῳ. Βέδας ὁ Αἰδέσιμος (de locis sanctis I. II, 1) λέγει ὅτι κατὰ τὴν 7 Ἑκατ. ἐδεικνύετο ἐν Ἱερουσαλὴμ μέγα ἀργυροῦν Ποτήριον ἐν εἴδει ἀμφορέως καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ τοῦ μυστικοῦ Δείπνου τοῦ Κυρίου. Ἀλλὰ τοῦτο ἦν ἄγνωστον πρότερον, καὶ ὁ Χρυσόστομος ἐν τῇ εἰρημένῃ Ὅμιλίᾳ λέγει· «οὐκ ἦν ἡ τράπεζα ἐξ ἀργύρου τότε ἐκείνη, οὐδὲ τὸ ποτήριον χρυσοῦν ἐξ οὗ ἔδωκε τοῖς μαθηταῖς ὁ Χριστὸς τὸ αἶμα τὸ ἑαυτοῦ». Ὡστε πολὺ ὀλιγώτερον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ποτήριον τοῦ μυστικοῦ Δείπνου τὸ sacro catino τὸ ἐν Γενούῃ τηρούμενον (ἐν Ἑκκλ. ἁγίου Λαυρεντίου) καὶ ὑπὸ τῶν σταυροφόρων ἐκ Καισαρείας κομισθέν.

2) Ἀστερίσκος, λόγχη, ἐπὶ ὄργος, λαβὴς, σπίδια, ζών. Δευτέρου λόγου ἄξια καὶ οὐχὶ πάντα ἀρχαῖα εἶναι τὰ ἱερὰ σκεύη ταῦτα.

Τοῦ μὲν Ἀστερίσκου τοῦ ἀνέχοντος τὸ κάλυμμα τοῦ Δίσκου, ἵνα μὴ ἐφάπτηται τοῦ ἁγίου ἄρτου καὶ τῶν μερίδων, οὐδεὶς μὲν τῶν ἀρχαίων μνημονεύει, ἀλλ' ἡ ἀνάγκη αὐτοῦ εἶναι καταφανής. Ὡνομάσθη δὲ ἀπὸ τοῦ ἐν Βηθλεὲμ Ἀστέρος· διότι ὁ ἅγιος Δίσκος ὅτε μὲν παρίστησι τὴν φάνην, ὅτε δὲ τὴν ἀσπίδα ἐφ' ἧς ἔφερον ἐν θριάμβῳ τοὺς Βασιλεῖς.

Τῆς δὲ Λόγχης, δι' ἧς ἐξάγεται ἐκ τῆς προσφορᾶς ὁ ἅγιος ἄρτος καὶ αἱ μερίδες, καὶ ἥτις λήγει εἰς σταυρόν, μνημονεύει ὁ Πατριάρχης Γερμανός. Εἶναι δὲ ἐν μόνῃ τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐν χρῆσει.

Τοῦ Σπόγγου ἀρχαιοτάτη ἦν ἡ χρῆσις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πρὸς καθαρισμόν, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος (εἰς Ἐφεσίους Ὅμιλ. 3). Διὰ τοῦτο καὶ ἵνα μετὰ τῆς Λόγχης ἀναμνηνῇ τὰ πάθη τοῦ

Κυρίου, εισηχθη ὁ σπόγγος καὶ εἰς τὸ Διασκοπότερον. Καλεῖται δὲ καὶ Μοῦσα.

Ἡ Λαβίς, εἴτε τὸ κοχλιάριον, δι' οὗ μεταδίδωσι τὰ ἄχραντα μυστήρια εἰς τὸν λαὸν ὁ ἱερεὺς (1), ἐπενοήθη πιθανώτατα πρὸς ἀποφυγὴν τῆς χύσεως τοῦ ἁγίου Ποτηρίου. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐπενοήθησαν πολλοῦ ποτήρια ταιούτου εἶδους, ὥστε νὰ ῥοφᾷ ὁ λαὸς ἐξ αὐτῶν. Ἐν δὲ τῇ Ῥώμῃ εισηχθη διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, φαίνεται, ὁ κάλαμος (fistula, calamus), ὃν μεταχειρίζεται ἄχρι τοῦδε μόνος ὁ πάπας, ἱεουργῶν. Μετὰ ταῦτα οἱ πάπαι ἐλυσαν εὐκόλως τὸ ζήτημα, εἰσαγαγόντες τὴν φρικτὴν καινοτομίαν τοῦ νὰ στερήτωσι τὸν λαὸν ὅλως τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι, ὅπου σῶμα, ἐκεῖ καὶ αἷμα! Ἀλλὰ τότε διὰ τί δὲν μεταλαμβάνουσι μόνον σῶμα καὶ οἱ ἱερεῖς των; Τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Λαβίδος ἀποδίδει ἡ παράδοσις εἰς τὸν Χρυσόστομον (ὅρα Ῥενωδότιον καὶ Γοάρον ἐν προλόγοις τῆς Λειτουργίας), ἣν ὑποστηρίζει ἐν μέρει, μάλιστα δὲ τὴν ἀρχαιότητα τῆς χρήσεως, τὸ ὅτι ἡ Λαβίς εἶναι ἐν χρήσει καὶ παρὰ τοῖς Νεστοριανοῖς καὶ Μονοφυσίταις, οἵτινες περὶ τὰ μέσα τῆς Ε' Ἐκατονταετηρίδος ἀπεχωρίσθησαν τῆς Καθόλου Ἐκκλησίας. Τὸ ὅτι ὅμως μέχρι τῆς 8 Ἐκατονταετηρίδος ἐνετίθετο ἐπὶ τῶν χειρῶν τοῦ λαοῦ ὁ ἅγιος ἄρτος κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν (ἣν τηροῦσιν οἱ ἱερεῖς ἄχρι τοῦδε), τοῦτο σημαίνει μόνον ὅτι μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν εἶχεν εἰσαχθῇ ἡ συνήθεια τοῦ νὰ μεταλαμβάνῃ ὁ λαὸς καὶ τὰ δύο εἶδη ὁμοῦ διὰ τῆς Λαβίδος, ἀλλὰ μόνον τοῦ αἵματος ἐκοινώνει διὰ ταύτης, τοῦ δὲ σώματος ἐκοινώνει χωριστὰ κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν. Ἐκλήθη δὲ Λαβίς ἀπὸ τῆς Λαβίδος ἐκείνης, δι' ἧς ἐν τῶν Σεραφίμ ἔλαβε τὸν ἄνθρακα ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ μετέδωκεν αὐτὸν εἰς τὸν Ἡσαΐαν, ἵνα καθάρισεν τὰς ἀνομίας αὐτοῦ (6, 6—7), ὡς ὁ ἄνθραξ τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἀγιάζει ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας.

Τῶν *Ῥιπιδίων* τὴν ἀρχαιότητα καὶ χρῆσιν μαθηάνομεν ἐκ

(1) Τὸ πάλαι ἐκοινώνει ὁ λαὸς ἐκ τοῦ ἁγίου Ποτηρίου ἀμέσως, ὡς ἄχρι τοῦδε οἱ ἱερεῖς.

τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (8, 12): «Ὦν γενομένων, οἱ Διάκονοι προσαγαγέτωσαν τὰ δῶρα τῷ Ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιάζειν, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ καὶ ἐξ εὐωνύμων στηρέτωσαν, ὥς ἂν μαθηταὶ παρεστῶτες διδασκάλῳ· οὗο δὲ διάκονοι ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τοῦ θυσιαστηρίου κατεχέτωσαν ἐξ ὑμένων λεπτῶν ριπίδιον ἢ πτερῶν ταῖνος ἢ ὀθόνης, καὶ ἡρέμα ἀποτοβείτωσαν τὰ μικρὰ τῶν ἱπταμένων ζώων, ὅπως ἂν μὴ ἐγχερίπτονται εἰς τὰ κύπελλα». Τὰ Ῥιπίδια ἔφερον ἐν τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ, τὸ μὲν ὁ Μ. Οἰκονόμος ἐκ δεξιῶν ἱστάμενος τοῦ Πατριάρχου, τὸ δὲ ὁ Μ. Σακελλάριος ἐξ ἀριστερῶν. Ἦσαν δὲ ἄλλοτε Πρεσβύτεροι οὗτοι, μετὰ δὲ ταῦτα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν Διάκονοι. Εἰς τὰς πτωχὰς Ἐκκλησίας ἀντὶ Ῥιπίδιου ἐχρησίμευεν ὁ Ἀἵρ, ἥτοι τὸ κάλυμμα, ὅπερ ἄχρι τοῦδε εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀρχαιότητος ἐν καιρῷ τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως (λεγομένου τοῦ Πιστεύω) κινεῖται ὑπὸ τῶν ἱερῶν ὑπεράνω τῶν τιμίων δώρων. Εἰς Ἑξαπτέρυγα δὲ μετεσχηματίσθησαν τὰ παλαιὰ ἀπλὰ Ῥιπίδια, ἵνα περιστοιχῶσι τὸν Βασιλέα τῆς δόξης, ὥς τὰ Χερουβὶμ ἐκάλυπτον τὴν Κιβωτὸν τῆς Διαθήκης. Σήμερον, ὅπου εἶναι ἐν χρήσει τὰ Ἑξαπτέρυγα καὶ αἱ ἱεραὶ σημαίαι, ἀντικαθιστῶσι τὰ Βυζαντινὰ Βασιλικά Φλάμουλα (1), τὰ ὅποια, ἡ ἴστω ἐνώπιον τοῦ Δεσπότη (τοῦ Αὐτοκράτορος) ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἢ προηγούμενα ἐν ταῖς προελεύσεσιν αὐτῶν (λιτανείαις). Ἀντὶ τῶν Φλαμούλων γίνεται χρῆσις συνήθως ἐν ταῖς λιτανείαις τῶν ἁγίων εἰκόνων μόνον καὶ τοῦ τιμίου σταυροῦ μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδιων. Ζέον λέγεται τὸ σκεῦος ἐν ᾧ τὸ ζέον ὕδωρ κομίζεται, ἵνα ἐν καιρῷ τῆς μεταλήψεως ἐγχυθῇ εἰς τὸ ἅγιον Ποτήριον.

(1) Τὰ Φλάμουλα ἦσαν ἑξ ζεύγη κατὰ τὸν Κωδινόν. Τὸ μὲν ἐκαλεῖτο Ἀρχιστρατήγης· τὸ ἕτερον Ὀκτάγλωσσον (Ὀκταπόδιον), ἔχον εἰκόνας ἱεραρχῶν· τὸ ἄλλο Σταυρὸς, ἔχον ἐπὶ τῶν περάτων εἰκόνας τῶν 4 Μεγαλομαρτύρων, Δημητρίου, Προκοπίου καὶ Θεοδώρων. Τὸ τέταρτον εἶχε τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐφίππου. Τὸ πέμπτον ἐκαλεῖτο Δρακόντιον (Περσικόν). Τὸ ἕκτον ἔφερε τὴν στήλην τοῦ Βασιλέως.

δ) Περὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν σκευῶν.

Ἐκ μὲν τῶν πρὸς τὰ λοιπὰ μυστήρια χρησίμων ἱερῶν σκευῶν ἀξιοσημείωτοι εἶναι αἱ διαφόρου εἵδους καὶ ὕλης Κολυμβήθραι διὰ τὸ λουτρὸν τῆς Παλιγγενεσίας, καὶ οἱ ἐν Ἐκκλησίᾳ τηρούμενοι Στέφανοι διὰ τὸ στεφάνωμα. Τῶν στεφάνων τούτων μνημονεύουσιν ἤδη ὁ Θεολόγος Γρηγόριος (Ἐπιστ. 171 πρὸς Εὐσέβιον) καὶ ὁ Χρυσόστομος (Ὁμιλ. 9 εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθ.). Οἱ στέφανοι τῇ 8^ῃ ἡμέρᾳ ἀπετίθεντο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Ἐκ δὲ τῶν διὰ πάσας τὰς ἱεροπραξίας ἱερῶν σκευῶν ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

1) *Θυμιατήρια*. Ὅτι μὲν τὸ θυμίαμα ἦν κοινὸν συστατικὸν πάσης λατρείας παντὸς ἔθνους, τοῦτο εἶναι ὁμολογούμενον. Ἐκ τῆς χρήσεως ὅμως καὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ μαρτυροῦμεν καὶ τὸν λόγον τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ χρήσεως. Τὸ θυμίαμα ἦν σύμβολον ἐν τῇ Π. Δ. τῆς προσευχῆς, ὡς δεικνύει καὶ ὁ γνωστὸς ψαλμὸς «Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου». Ἀλλ' ἵνα ἀναπέμπηται ἐνώπιον τοῦ Θρόνου τοῦ Θεοῦ εἰς ὁσμήν εὐωδίας πνευματικῆς, ἔπρεπε νὰ προσφέρηται ὑπὸ τῶν ἱερῶν, οἵτινες ἦσαν τύπος τοῦ Μεσίου Χριστοῦ· ἔπρεπε νὰ λαμβάνωνται οἱ ἄνθρωποι ἐκ τοῦ Θυσιαστηρίου τῶν δλοκαυτωμάτων, ἵνα σημαίνηται ὅτι μόνον μετὰ τὴν ἐξιλέωσιν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς θυσίας τοῦ Γολγοθᾶ ἐμελλε νὰ εἰσακουσθῇ πράγματι καὶ ἡ δέησις. Ἡ θυσία δὲ ἡ ἡμετέρα εἶναι ἡ μετάνοια. Ἐννοεῖται δὲ διὰ τί καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔπρεπε νὰ εἰσαχθῇ τὸ σύμβολον τῆς προσευχῆς, ὅτε διὰ τὴν πίστιν εἰς τὸν Χριστὸν εἶναι ἀμέσως δυνατόν νὰ εἰσακουσθῇ ἡ προσευχή. Ῥητῶς δὲ μαρτυρεῖ ὁ τρίτος ἀποστολικὸς κανὼν περὶ τῆς χρήσεως τοῦ θυμιάματος ἐν τῇ ἀγίᾳ προσφορᾷ. Ἦσαν δὲ ἀνάκαθεν πολλῶν εἰδῶν τὰ θυμιατήρια.

2) *Καρθῆλαι, Πολυέλαιοι, Κηροπήγια*. Ἦδη ἐν τῇ Σκηνῇ τοῦ Μαρτυρίου καὶ τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος ἡ ἐπιτάφιος λυχνία ἢ πρὸ τοῦ αὐτοῦ (τοῦ κατ' ἐξοχὴν οἴκου τοῦ Κυρίου) ὑπέφωσκε τὸ ἀπρόσιτον φῶς, ὃ οἰκεῖ ὁ Θεός. Ὅτε δὲ ἔλαμψε τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ τὸ φωτίζον πάντα ἄνθρωπον, οἱ φωτισθέντες δι' αὐ-

τοῦ ἐν τῷ βάπτισματι (φῶτισμα ἐλέγετο τὸ βάπτισμα) ἔφερον τὰς λαμπάδας εἰς σημεῖον ὅτι φέρουσι τὰς λαμπάδας τῶν ἀρετῶν, ἃς ἤναψε τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Ὡστε οὐ μόνον τὴν νύκτα, ὅτε τὸ πάλαι ἔκλων ἄρτον (=ἐτέλουν τὴν Εὐχαριστίαν), μετεχειρίζοντο λυχνίας καὶ λαμπάδας οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοί, ἀλλὰ καὶ τὴν ἡμέραν, ὅτε μετὰ ταῦτα ἔκλων ἄρτον.

Ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων (20, 8) βλέπομεν ὅτι ἦσαν λαμπάδες ἱκαναὶ ἐν τῷ Ὑπερώφῳ, ὅπου ἦσαν συνηγμένοι οἱ μαθηταὶ μετὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἵνα τελέσωσι τὴν θείαν μυσταγωγίαν. Κατὰ τὴν Παννυχίδα τοῦ Πάσχα μετὰ λαμπάδων ἀνέμενον οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ τὸν Νυμφίον Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός. Διὸ λοιπὸν διὰ τί μετὰ ταῦτα, ὅτε ἐθριάμβευσεν ἡ Ἐκκλησία, ἐπληθύνθησαν αἱ λαμπάδες εἰς πᾶσαν ἱεροπραξίαν καὶ ἐνώπιον τῶν ἁγίων εἰκόνων. Παρὰ τῷ Βασιλεῖ ἴστατο ὁ Λαμπαδάριος κρατῶν τὸ Διδάμπουλον (=Δικήριον), καὶ ὁσάκις εἰσῆρχετο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὁ Βασιλεὺς, ἀπνυχάριστε ἐνώπιον τῆς ἁγίας Τραπέζης καὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων μετὰ τριστῆς προσκυνήσεως μετὰ λαμπάδος (διδαμπούλου) καὶ τοῦ θυμιάματος. Ἐσφράγιζε δὲ τὸν λαὸν διὰ τρικηρίου ὡς οἱ Ἀρχιερεῖς κατὰ Βαλταμῶνα (εἰς καν. 69 τῆς Γ. Οἰκ. Συν.). Ἀλλαχοῦ ὁμοίως λέγει ὅτι δικηρίῳ ἐσφράγιζε τὸν λαὸν ὁ Βασιλεὺς (ἐν Μελέτῃ περὶ Πατρ. Προν.). Διδάμπουλον ἔσχε τὸ προνόμιον νὰ φέρῃ ὁ Μονεμβασίας Μητροπολίτης διὰ Χρυσοβούλλου Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ πρεσβυτέρου. Ἡ Βασιλισσα καὶ ὁ Πατριάρχης ἔφερον μίαν λαμπάδα (1)· διότι κατὰ τὸν Βαλταμῶνα μίαν ἐξουσίαν εἶχον, ἐνῷ ὁ βασιλεὺς εἶχε διπλὴν ἐξουσίαν. Ἐκ τοῦ διδαμπούλου προήλθον, ὡς φαίνεται, τὰ δικήρια καὶ τρικήρια, δι' ὧν σφραγίζει ὁ Ἐπίσκοπος τὸν λαόν· ἀλλὰ διὰ μὲν τοῦ τρικηρίου πλέον σφραγίζει ἐξ ὀνόματος τῆς ἁγίας Τριάδος, διὰ δὲ τοῦ δικηρίου ἐξ ὀνόματος τοῦ Θεοανθρώπου (2), ὡς σχηματίζων τὰ ἀκροτελεύτια γράμματα τοῦ

(1) Προηγεῖτο αὐτῶν ἡ λαμπὰς ἐν προόδοις καὶ λιτανείαις. Ἄχρι τοῦδε δὲ ἴσταται λαμπὰς πρὸ τοῦ Πατριάρχου, καὶ Λαμπαδάριος καλεῖται ὁ ἀριστερὸς ψάλτης.

(2) Ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐν Ῥωσσίᾳ, ὅτε ἐπεύχεται ὁ Ἐπίσκοπος, λέ-

Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ τῶν δακτύλων, εὐλογεῖ τὸν λαὸν ἀμφοτέραις ταῖς χερσίν, ὡς πλήρης ἱερεὺς, ἐνῶ οἱ πρεσβύτεροι μόνη τῇ δεξιᾷ εὐλογοῦσιν, ὡς βοηθοὶ τοῦ Ἐπισκόπου καὶ μέτοχοι τῆς ἱερωσύνης αὐτοῦ.

Εἰς πολλὰς ἐορτὰς διενέμοντο καὶ εἰς τὸν λαὸν κηρία, ὡς ὀφόμεθα, καὶ ἄχρι τοῦδε φέρεי λαμπάδας ὁ λαὸς τῷ μεγάλῳ Σαββάτῳ καὶ τῇ ἐβδομάδι τοῦ Πάσχα. Ἐν τούτοις, καὶ ὁσάνκις ἐκκλησιάζεται τις τοῦ λαοῦ πράττει τι ἰσοδύναμον ἀνάπτει κηρίον, καὶ ἀντὶ νὰ φέρῃ αὐτὸ, πῆγνυσιν εἰς τὰ κηροπήγια, τὰ λεγόμενα Μανουαλῖα, ἐνώπιον τῶν ἁγίων εἰκόνων. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι ἔταν ἐνδύηται ὁ Ἐπίσκοπος ἐξω τοῦ Βήματος ἐν μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας (ἐν Ῥωσσίᾳ πάντοτε οὕτω γίνεται) τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν, δύο Διάκονοι κρατοῦσι τὰ δικηροτρίκηρα πρὸ τοῦ Ἐπισκόπου καὶ ὁ πρωτεύων αὐτῶν λέγει, πρὸς αὐτὸν ἀποτεινόμενος, ὅτι ὁ Σωτὴρ εἶπεν εἰς τοὺς μαθητάς του· «Οὕτω λαμπάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἐμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὥπως ἴδωσιν ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα, καὶ δοξάσωσι τὸν πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς Οὐρανοῖς». Ὁ Ἐπίσκοπος, ὡς φωστὴρ τῆς Ἐκκλησίας, λαμβάνει τότε τὰ δικηροτρίκηρα καὶ σφραγίζει τὸν λαόν, σίονει ἐπευχόμενος, ἵνα λάμψῃ καὶ ἐν αὐτοῖς τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀρετῶν.

Ὁ δὲ Πολυέλαιος ἐλέγετο καὶ Χορὸς πολλάκις διὰ τὸ σχῆμα ἴσως. Ἐξαρτώμενος δὲ κάτωθεν τοῦ Τρούλλου ὑπεδείκνυε τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων καταπεμπόμενον φῶς.

3) *Σήμαντρα, Καμπύραι*. Τὸ πάλαι φαίνεται ὅτι οἱ λαοσυνάχται (οἱ καὶ Θεόδρομοι = κλητῆρες) ἐκάλουν τὸν λαὸν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, κρούοντες τὰς ὕρας. Ὅτε προήχθη ὁ μοναστικὸς βίος, ὁ ὅσιος Παχώμιος ἐκάλει διὰ σαλπίγγων (ὥς ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ) τοὺς μοναχοὺς τῆς Αἰγύπτου. Ἀλλαχοῦ εἰσῆχθησαν τὰ μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει ἐν τοῖς Μοναστηρίοις Σήμαντρα τὰ πεξύλινα καὶ τὰ σιδηρᾶ, ἅπερ καὶ ἀγιοσίδηρα καλοῦνται. Οἱ μικροὶ κώδωνες καὶ οἱ πέτασοι, οἱ ἐν ταῖς τελεταῖς τῶν ἐθνικῶν καὶ τῇ

γων τὸ «Ἐπίβλεψον ἐξ Οὐρανοῦ Κύριε » κρατεῖ μένον τὸ δικηρίον ἐν τῇ δεξιᾷ, ἐν δὲ τῇ ἀριστερᾷ τὸν τίμιον σταυρόν.

ἐκκλησίᾳ τοῦ λαοῦ ἐν χρήτει, μόνον εἰς τὴν Δύσιν εἰσῆχθησαν, φαίνεται, καὶ οὐχὶ πρὸς σύναξιν τῶν πιστῶν, ἀλλ' ἐν καιρῷ τῆς Λειτουργίας, ἵνα καταστήσωσι προσεκτικὸν τὸν λαὸν εἰς τὰς ἐπισημότερας στιγμὰς αὐτῆς. Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ ὅμως Ἐκκλησίᾳ μετεχειρίζοντο, φαίνεται, ὅπως καὶ σήμερον τὸν ἅγιον Διάκον καὶ τὸν Ἀστέρα, οὗς κρούει ὁ ἱεουργῶν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς Εὐχαριστίας (προκειμένου νὰ ψαλῇ ὁ ὕμνος τῶν Σεραφίμ «ἅγιος, ἅγιος . . .») καὶ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς Μεταλήψεως, ὅτε μέλλει νὰ καλέσῃ τὸν λαὸν διὰ τοῦ «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως . . .»

Ἐν τούτοις ἐν τῇ Δύσει ἀναφαίνονται οἱ μεγάλοι κώδωνες, οἱ ὀνομασθέντες Καμπάναι ἀπὸ τοῦ ἐν Καμπανίᾳ ὀνομαστοῦ χαλκοῦ (ὅπου καὶ κατὰ πρῶτον, φαίνεται, κατεσκευάσθησαν), καὶ Νῶλαι ἀπὸ τῆς δμωνύμου πόλεως. Ἐκ τούτου κινούμενοι πολλοὶ ἀπέδωκαν εἰς τὸν Παυλῖνον Νώλης Ἐπίσκοπον τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῶν. Ἀλλ' οὐδαμοῦ τῶν συγγραμμάτων του, ἐν οἷς πολλοῦ περιγράφει λεπτομερῶς τὰς ἐπ' αὐτοῦ (περὶ τὰ τέλη τῆς Δ'. Ἐκατ.) ἀνεγερθεῖσας Ἐκκλησίας, γίνεται μνεία τις Καμπανῶν. Μᾶλλον δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ πάπας Σαβινιανός, δὲ διάδοχος Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου (τῷ 604), καθιέρωσε κατὰ πρῶτον τὴν Ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν τῶν ἐφουρεθεισῶν πρὸ μικροῦ ἐν Καμπανίᾳ καὶ ἐκεῖ ἴσως καὶ εἰς Ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν εἰσαχθεισῶν. Ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ II.' (965—972) εἰσήγαγε καὶ τὸ λεγόμενον βάπτισμα αὐτῶν (1).

Εἰς τὴν Ἀνατολὴν εἰσῆχθησαν αἱ Καμπάναι, ὡς εἴρηται καὶ ἀλλοῦ, περὶ τὰ μέσα τῆς 9. Ἐκατονταετηρίδος, τοῦ Δουκὸς τῆς Βενετίας Οὐρσου δωρηταμένου τῷ Αυτοκράτορι (Μιχαὴλ ἡ Βασιλείᾳ)

(1) Κατὰ πόσον συνετέλεσεν εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἡ προσθήκη τῶν μεγάλων Κωδωνοστασίων, εἰδομεν ἤδη πρότερον. Ἀξιοσημείωτοι ἐνταῦθα αἱ διάφοροι ὀνομασίαι τῶν Καμπανῶν ἐν τῇ Δύσει. Οὐ μόνον ἐδίδοντο αὐταῖς ὀνόματα εἰς τὸ βάπτισμα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἑρᾶς τῆς προσευχῆς ὀνομάζοντο. Ἡ δὲ τῆς μεσημβρινῆς προσευχῆς ἐκλήθη Καμπάνα τῶν Τούρκων διὰ τὰς δαΐσεις, ἃς ὁ Πάπας Κλήμης ὁ Γ.' τῷ 1477 κατὰ Τούρκων διέταξε κατὰ τὴν ὥραν ταύτην τῆς προσευχῆς.

12 κώδωνας, οἵτινες ἀνηρτήθησαν ἐν τῷ κώδωνοστασίῳ τῆς ἁγίας Σοφίας. Ἀλλὰ μόνον ἐν Ῥωσσίᾳ ἦτο δυνατόν νὰ εὐδοκιμήσωσιν αἱ Καμπάναι, διότι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐνέσκηψεν ὁ βαρὺς χειμὼν τῶν Ἀγαρηνῶν, οἵτινες ἦσαν ἄσπονδοι ἐχθροὶ τῶν Κωδωνῶν.

Δι' ἐνὸς δὲ σημαντηρίου εἰς τὰς ἐνοριακάς Ἐκκλησίας ἐτελοῦντο αἱ Ἀκολουθίαι, ἐν δὲ τοῖς Μοναστηρίοις διὰ τριῶν διαφόρου μεγέθους (βρα Βαλσ. ἐν τῇ περὶ τούτου μελέτῃ).

§ 11. *Περὶ ἱερῶν ἀμφίων καὶ ἰδίως περὶ ἱερατικῆς στολῆς.*

Ἰερὰ ἄμφια λέγονται κυρίως ἡ τῆς ἁγίας Τραπέζης καὶ τοῦ Παράτραπέζιου στολὴ καὶ ἡ ἱερατικὴ. Ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς πρώτης εἵπομεν τὰ δέοντα πρότερον· ἐνταῦθα δὲ περὶ τῆς ἱερατικῆς στολῆς ἰδίως ἔσται λόγος (1).

Παρ' ἅπασι τοῖς ἀρχαίοις ἔθνεσι καὶ ἐξ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἦν ἐν χρήσει πρὸς τὰς ἱεροτελεστίας ἰδία τις στολὴ, διαφέρουσα πολλὰκις κατὰ τὸ ἐξωτερικὸν σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα τῆς ἐν κοινῇ τῇ χρήσει. Ἡ διαφορὰ δὲ κυρίως προήλθεν, ἡ διότι ἀπηρχαιώθη εἰδός τι ἐνδύματος, ἡ διότι ἦν ἐπέισακτον. Τοιοῦτό τι συνέβη καὶ ἐν τῇ ἱερατικῇ στολῇ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Πάντες τὸ πάλαι ἔφερον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καθαρὰν καὶ λευκὴν στολὴν, μὴ διαφέρουσαν τῆς ἐν κοινῇ τῇ χρήσει. Ἡ δὲ τῶν ἱερῶν στολὴ διεκρίνετο μόνον διὰ τινων τιμητικῶν λωρίων ἢ στίγων· ἐκ τῶν ὀνομασιῶν καὶ τοῦ σχήματος τῶν διαφορῶν εἰδῶν καταφανήσεται ἡ ἀλήθεια τῶν εἰρημένων. Ἐν τούτοις, καθὼς τῶν ἱερῶν σκευῶν ἦτο ἀπηγορευμένη ἡ ἄλλη χρῆσις, οὕτω καὶ τῶν ἱερῶν ἀμφίων. Ἐπειδὴ δὲ τοῦ χρόνου προϊόντος μετεβλήθη ἡ εὐχολὴ τοῦ λαοῦ, ἐντεῦθεν καὶ σήμερον ἱερατικὴν στολὴν λέγοντες, νοοῦμεν οὐ μόνον

(1) Ἡ λέξις παρὰ μὲν Ἑλλήσι καὶ ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ σημαίνει τὸ ὅλον τῆς ἐνδυμασίας, παρὰ δὲ Λατίνοις τοῖς ἔθνικοις μὲν ἐσημαίνει γυναικεῖον τι ἐνδυμα, τοῖς χριστιανοῖς δὲ τὸ ἐπιτραχήλιον τοῦ ἱερέως. Ἡ λέξις ἱερατικὴ ἢ ἐκλαμβάνεται εἰς γενικὴν ἔννοιαν, ὡς τὸ μυστήριον ὅλον καλεῖται ἱερωσύνη.

στολήν πρὸς ἱερουργίαν, ἀλλὰ καὶ διάφορον τὸ σχῆμα τῆς ἐν κοινῇ τῇ χρήσει.

Ἐπὶ Χρυσοστόμου πάντες σχεδὸν οἱ κληρικοὶ ἔφερον μέλαιναν τὴν συνήθη τοῦ βίου στολήν, λαβοῦσαν ἀρχὴν ἐκ τοῦ φιλοσοφικοῦ τριβωνίου, ὅπερ ἔφερον πολλοὶ τῶν ἀρχαίων Ἀπολογητῶν (1). Ἄλλ' ἡ λειτουργικὴ στολή ἦν λευκὴ εἰς σημεῖον καθαρότητος ἠθικῆς, ὡς καὶ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ. Μόνον δὲ στίχοι τινὲς τιμητικοὶ (ἢ ποταμοὶ) ἦσαν ἐρυθροί, ἵνα σημαίνωσι τὴν ἐκ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου προελθοῦσαν καθαρότητα καὶ ἁγιασμόν. Μετὰ ταῦτα ὁμοως κατὰ τὰς νηστίμους ἡμέρας (καὶ ἰδίως τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ) ἔφερον πορφύραν στολήν, ὡς ἀποκρίνεται ὁ Βουλγαρίας Διμήτριος Χωματηνὸς πρὸς τὸν Δυβράχιου Καβάσιλαν (ἐν τόμ. 5. τῆς συλλογῆς Ῥάλλη καὶ Ποτλή. Ἐν τῇ αὐτῇ ἔχει τις καὶ τὰς Βαλταμῶνος πραγματείας. Πρβλ. καὶ Κωδινόν). Μόνον δὲ ὁ Σάκκος δὲν εἶχε τοιοῦτο χρῶμα· διότι τοῦτον ἔφερον ὀλίγοι τινὲς (ὁ Πατριάρχης καὶ τινες τῶν προκρίτων Μητροπολιτῶν καὶ Αὐτοκεφάλων Ἀρχιεπισκόπων παρὰ Βασιλείως λαβόντες τὸ προνόμιον) καὶ μόνον κατὰ τὰς τρεῖς μεγάλας ἑορτάς. Παρὰ δὲ Λατίνοις ἐκανονίσθησαν βαθμηδὸν διάφορα χρώματα κατὰ διαφόρους ἑορτάς. Καὶ ἐν μὲν ταῖς Δεσποτικαῖς ἑορταῖς καὶ ταῖς Θεομητορικαῖς καὶ τῶν Ὁμολογητῶν, Παρθένων καὶ Ἀγγέλων διετάχθη ἡ λευκὴ στολή. Ἐν δὲ ταῖς τῶν Ἀποστόλων, Εὐαγγελιστῶν καὶ Μαρτύρων ἡ ἐρυθρὰ, δι' ὃ ἐξέχεαν αἷμα. Ὡσαύτως ἐρυθρὰ καὶ ἀπὸ τῆς Παραμονῆς τῆς Πεντηκοστῆς μέχρι τοῦ ἐπιόντος Σαββάτου διὰ τὰς πυρίνους γλώσσας, ἐν αἷς κατέβη τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις τῆς ἐβδομάδος καὶ τῇ Κυριακῇ πρασίνη. Μελανὴ δὲ κατὰ τὰς νηστίμους ἡμέρας καὶ ἐν κηδεαίαις. Ἰοσιδὴς δὲ κατὰ τὴν νηστείαν τῶν Χριστουγέννων. Ἐν τούτοις παρὰ

(1) Ἀξιοσημείωτον τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀνέκδοτον τοῦ Σισινίου Ναυατιανῶν Ἐπισκόπου παρὰ Σωκράτει (Ἐκκλ. Ἱστορ. 6, 22)· «Ἄλλοτε δὲ Ἀρσάκιον τὸν Ἐπίσκοπον κατὰ τιμὴν ὄρων, ἠρωτήθη ὑπὸ τινος τῶν περὶ Ἀρσάκιον, διὰ τί ἀνολέκειον Ἐπισκόπων ἐσθῆτα φορεῖν, καὶ ποῦ γέγραπται λευκὰ τὸν ἱερωμένον ἀμφιένυσθαι· ὁ δὲ, οὐ πρότερον, ἔφη, εἰπέ, ποῦ γέγραπται μέλαιναν ἐσθῆτα φορεῖν τὸν Ἐπίσκοπον.

τῷ Παρθυρογεννήτῳ παρατηροῦμεν ὅτι οἱ Βασιλεῖς κατὰ διαφόρους ἑορτὰς ἤλλαστον στολὰς, αἵτινες εἶχον διαφόρων χρωμάτων κοσμήματα. Ὡς πιθανόν ὅτι ἐντεῦθεν προήλθον τὰ διάφορα χρώματα, ἀφοῦ μάλιστα οἱ Ἀρχιερεῖς ἔλαβον Βασιλικὰς στολὰς καὶ ἀντὶ τῶν παλαιῶν ἐξ ἐρίου καὶ λίνου ἔφερον διαχρύσους καὶ σερικὰς καὶ μαργελλίους ποικίλους πεποικιλμένους.

Τὴν ἱερατικὴν στολὴν συναπῆρτιζον ἀνέκαθεν τὰ ἑξῆς: Στιχάριον, Ὁράριον, Ἐπιτραχήλιον, Ζώνη, Φελόνιον (Φαινόλιον), Ὁμοφόριον καὶ ποιμαντικὴ Ῥάβδος. Μετὰ ταῦτα εἰσῆχθησαν τὰ ἐπιμάνικα, τὸ Ἐπιγονάτιον (Υπογονάτιον), ὁ Σάκκος, τὸ Ἐπιρριπτάριον, ἡ Μίτρα, τὸ Ἐγκόλπιον καὶ ὁ Μανδύας, ἅπαντα τῆς ἀξίας δηλωτικὰ καὶ βασιλικὰ δῶρα τὰ πλεῖστα. Καὶ τοῦ μὲν Διακόνου ἡ στολὴ συνίστατο ἐκ τοῦ Στιχαρίου καὶ Ὁραρίου τοῦ δὲ Πρεσβυτέρου ἐκ τοῦ Στιχαρίου, Ζώνης, Φελονίου καὶ Ἐπιτραχήλιου τοῦ δὲ Ἐπισκόπου, ὡς πλήρους ἱερέως, ἐκ τῶν τοῦ Πρεσβυτέρου μετὰ τοῦ Ὁμοφορίου (ὅπερ ἦν καὶ τὸ διακριτικόν) καὶ τῆς ποιμαντικῆς Ῥάβδου. Μετὰ δὲ ταῦτα προστεθήσαν ὁ Σάκκος ἀντὶ τοῦ Φελονίου, τὸ Ἐπιρριπτάριον (κάλυμμα κεφαλῆς), ὁ Μανδύας, τὰ Ἐπιμάνικα, τὰ Ἐπιγονάτια, ἡ Μίτρα κτλ. Τὰ Ἐπιμάνικα καὶ Ἐπιρριπτάρια ἐγένοντο κοινὰ τῶν τε Διακόνων καὶ Πρεσβυτέρων· τὰ ἐπιγονάτια προσέλαβον καὶ οἱ Πρεσβύτεροι. Ὡς τε πλήρης στολὴ νῦν παντός Ἐπισκόπου εἶναι, ὅταν λειτουργῇ, Στιχάριον, Ἐπιμάνικα, Ζώνη, Ἐπιγονάτιον, Σάκκος, Ὁμοφόριον, Μίτρα, Δικανίκιον (Ῥάβδος ποιμαντικὴ) καὶ Ἐγκόλπιον. Ἀλλ' ἐν ἄλλαις ἱεροπραξίαις φέρει τὸ Ὁμοφόριον μετὰ τοῦ Μανδύου ἐνίοτε. Ὁ δὲ Πρεσβύτερος ἐν πάσῃ ἄλλῃ ἱεροπραξίᾳ φέρει τὸ Ἐπιτραχήλιον, ἐνίοτε δὲ καὶ τὸ Φελόνιον διὰ τὸ εὐπρεπέστερον.

Ὅσας τις πρόκειται νὰ ἐνδυθῶσιν οἱ ἱερωμένοι τὴν ἱερατικὴν στολὴν τὴν λειτουργικὴν, εὐλογοῦσι (σφραγίζουσι) καὶ ἀσπάζονται αὐτήν, ὅπερ εἶναι σημεῖον καθιερώσεως. Τοῦ Διακόνου δὲ τὸ Στιχάριον καὶ Ὁράριον εὐλογεῖ ὁ ἱερεὺς. Ἐπιλέγονται δὲ ἐκάστοτε κατάλληλα λόγια τῆς Γραφῆς ἢ εὐχαί, ἵνα σημάνωσι τὴν ἔννοιαν ἐκάστου μέρους τῆς ἱερατικῆς στολῆς.

1) Στιχάριον (alba, tunica, dalmatica, camisia, talaris). Τοῦτο κυρίως οὐδὲν ἕτερον ἢ ὁ ποδήρης καὶ χειρίδωτος χιτῶν τῶν ἀρχαίων (χιτῶν ἀσπραγαλιτὸς), ὁ συνθεστάτος ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὡς ἱερατικῇ στολῇ, ἐκ λίνου κατασκευαζόμενος. Ἐν Ῥώμῃ ὁ τοιοῦτος χιτῶν, dalmatica καλούμενος, ἦν ἀπηγορευμένος εἰς τοὺς νέους, καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἔφερον τὸ κολόβιον ἢ ἀνευ χειρίδων χιτῶνα (ἐξωμῖς) καὶ κοντόν, ὅστις ἦν ἐξ ἐρίου συνήθως. Λέγεται δὲ ὅτι ὁ Ῥώμης Σίλβεστρος ἔδωκε τοῖς Διακόνοις ἀντὶ κολοβίου Δαλματικούς. Ὅστε τὸ κολόβιον ἔμεινε μόνον διὰ τοὺς ὑποδιακόνους καὶ ἀναγνώσττας καὶ ψάλτας.

Ὁνομάσθη δὲ Στιχάριον ἀπὸ τῶν στίχων (ὄρα Γερμ. Πατριάρχ.), εἴτε ποταμῶν, οἷς ἐκοσμοῦντο κατ' ἀρχάς οἱ τῶν προκρίτων Ἐπισκόπων ποδήρεις χιτῶνες. Ἐκοσμοῦντο ἐπίσης καὶ διὰ γαμμάτων (εἴτε γραμμάτων) καὶ τριγωνίων, ὡς σημειοῖ ὁ Βαλσαλίων καὶ ἄλλοι. Ἐνῶ οἱ ἅπλοῖ χιτῶνες οἱ ἄλλοι ἐκαλοῦντο καμίσια. Νῦν πάντα καλοῦνται στιχάρια, διότι πάντα ἔχουσι τὰ αὐτὰ κοσμήματα. Καὶ ὁ μὲν τοῦ πρεσβυτέρου καὶ Ἐπισκόπου εἶναι συνήθως λευκὸς καὶ ὁμοιάζει μᾶλλον πρὸς τὸν ποδήρη χιτῶνα, ὁ δὲ τοῦ Διακόνου εἶναι διαφόρων χρωμάτων καὶ ὁμοιάζει μᾶλλον πρὸς δαλματικόν.

Πρὸ τοῦ στιχαρίου (Alba) φέρουσιν οἱ Λατῖνοι τὸ amictus, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸν ἀναβολέα (ἀναβολάδιον), δι' οὗ διατάξιν ὁ Μίγας Παχώμιος νὰ ἀνέχωσιν οἱ μοναχοὶ τοὺς ὤμους καὶ τοὺς βραχίονας καὶ ἔχωσιν ἑτοιμῶς εἰς ἐργασίαν, ὡς νῦν ὁ Διάκονος σχηματίζει τὸ Ὠράριον κατὰ τὴν ὥραν τῆς θείας κοινωνίας, ὅτε ἄρχεται ἡ κυριωτάτη διακονία του.

Ἐνδυσόμενοι τὸ Στιχάριον λέγουσιν ἐκάστοτε οἱ ἱερεῖς « Ἀγαλλιάσεται ἡ ψυχὴ μου ἐπὶ τῷ Κυρίῳ· ἐνέδουσε γάρ με ἱμάτιον σωτηρίου, καὶ χιτῶνα εὐπροσύνης περιέβαλέ με, ὡς νυμφίῳ περιέθηκε μοι αἵτραν, καὶ ὡς νύμφην κατεκόσμησέ με κόσμῳ ».

2) Ὠράριον. Τὸ Ὠράριον, παραγόμενον παρὰ τὸ λατινικόν (os, oris) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ προσόψιον καὶ σουδάριον, καὶ ἦδη ἀπαντᾷ ἡ ὀνομασία αὕτη ἐπὶ Γαλληνοῦ Αὐτοκράτορος (Trebellius Pollio ἐν ἱστορίᾳ Ῥώμ. Αὐτοκρατόρων). Ἦν λοιπὸν κατ' ἀρχάς τὸ Σουδά-

ριον ἐκείνο δι' οὗ διηκόνει ἐν τῇ ἁγίᾳ Τραπέζῃ, καὶ διὰ τοῦτο κατέστη τὸ διακριτικὸν γνῶρισμα. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἐν Λαοδικείᾳ Σύνοδος (καν. 22 καὶ 23) ἀπαγορεύει εἰς τοὺς ὑπηρέτας, ἀναγνώστας καὶ ψάλτας νὰ φέρωσιν Ὠράριον. Μέχρι δὲ τῆς ἐποχῆς Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου (περὶ τὰ μέσα τῆς 5. Ἑκατ.) ἦν εἶδος ὀθόνης τὸ Ὠράριον «Ἡ Ὀθόνη, μεθ' ἧς λειτουργοῦσιν ἐν τοῖς ἁγίοις οἱ διάκονοι, τὴν τοῦ Κυρίου ἀναμνησκέει ταπεινῶσιν, νύμφαντος τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν καὶ ἐκμάζαντος». Ἐπειδὴ δὲ διακονεῖ τῷ Βασιλεῖ τῶν ὁλῶν, ὡς ἄγγελος Κυρίου, διὰ τοῦτο ὁ Χρυσόστομος ἦδη τὸ Ὠράριον τοῦ Διακόνου παραβάλλει πρὸς τὰς πτέρυγας τῶν ἀγγέλων. Ὡς δὲ οἱ περὶ τὸν Αὐτοκράτορα διέταττον πολλάκις τὸν λαόν διὰ τῆς χλανίδας καὶ ἐν γένει δι' ἁμφίων, οὕτω καὶ ὁ Διάκονος ὁδηγεῖ τὸν λαόν ἐν ταῖς δεήτεσι, κρατῶν τριτὶ δακτύλοις τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸ ἄκρον τοῦ Ὠραρίου.

3) Ἐπιτραχήλιον (stola καὶ orarium). Τοῦτο εἶναι τὸ διακριτικὸν τοῦ Πρεσβυτέρου κόσμημα, διὸ καὶ stola παρὰ Λατίνοις λέγεται. Ἀρχαιοτάτη δὲ ἡ συνήθεια τοῦ νὰ διακρίνηται ἀπὸ περιτραχήλιου τινὸς κοσμήματος ὅσον δὴποτε ἀξίωμα καὶ μάλιστα παρὰ Πέρσαις, παρ' ὧν παρέλαβον καὶ οἱ Αὐτοκράτορες τὰ πηλατίκια λεγόμενα (ἐγκόλπια). Τὸ Εὐχολόγιον λέγει ὅτι περιτίθεται τὸ Ἐπιτραχήλιον ὁ ἱερεὺς, οἱ δὲ Λατίνοι καὶ Ὠράριον ἀπεκάλουν ἄλλοτε αὐτό. Ἐπειὴθεν ἐξάγομεν ὅτι τὸ Ὠράριον τοῦ Διακόνου ἔλαβε τὸ νῦν σχῆμα (ἀντὶ τοῦ Σουδαρίου ὅπερ ἐκράτει ἐνίοτε) ἀπὸ τοῦ Ἐπιτραχήλιου καὶ φέρει ἀπὸ τοῦ ὤμου ἡρτημένον, ὥστε περιτιθέμενον περὶ τὸν ὦμον ἐπὶ τοῦ Στιχαρίου καὶ ἐνοβύμενον ἀποτελεῖ τὸ Ἐπιτραχήλιον. Οἱ δὲ κρωστοί, οἱ ἐν τοῖς ἄκροις ὑπομνησκουσι (κατὰ τοὺς ἑρμην. τῆς Λειτουργίας) τὰς κρεμασμένας ψυχὰς τῶν πιστῶν ἀπὸ τοῦ τραχήλου του.

Σφραγίζων δὲ τὸ Ἐπιτραχήλιον ὁ ἱερεὺς καὶ ἐνδύμενος (διότι νῦν κατασκευάζεται συνδεδεμένον), λέγει· «Εὐλογητὸς ὁ Θεός, ὁ ἐκχέων τὴν χάριν αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ἱερεῖς αὐτοῦ, ὡς μύρον ἐπὶ κεφαλῆς τὸ καταβαῖνον ἐπὶ πώγωνα, τὸν πώγωνα τοῦ Ἀαρὼν, τὸ καταβαῖνον ἐπὶ τὴν ὠαν τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ».

4) Ζώνη, Ἐπιμάνικα, Ὑποροκάτια. Ἡ μὲν Ζώνη ἐχρησίμευεν

ἀνέκαθεν εἰς τὸ νᾶ καταστήσῃ τοὺς ἐργαζομένους εὐσταλεῖς πρὸς ἐργασίαν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον εἰσῆχθη καὶ ἡ Ζώνη τοῦ ἱερέως. Λέγει δὲ ὁ ἱερεὺς: «Εὐλογητός ὁ Θεὸς ὁ περιζωννύων με δύναμιν, καὶ ἔθετο ἄμωμον τὴν ὁδόν μου».

Τὰ δὲ Ἐπιμάνικα καὶ Ὑπογονάτια (καὶ Ἐπιγονάτια) ἦσαν κοσμήματα τιμητικὰ καὶ ἀξιώματος δηλωτικά. Διὰ τοῦτο μόνοι οἱ Ἐπίσκοποι καὶ ἐπὶ Βαλσαμῶνος ἔτι (τέλη 12. Ἑκατ.) ἔφεραν αὐτά, καὶ μόνον πολλοὶ μετὰ ταῦτα καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ Πρεσβύτεροι ἔλαβον τὰ Ἐπιμάνικα καὶ Ὑπογονάτια. Ἀλλ' ἴσως τὰ Ὑπογονάτια ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ βαλάντια τῶν ἐλεημοσυνῶν, ἅτινα ἤρτηντο ἀπὸ τῆς ζώνης (οἱ Λατίνοι ἀναρτῶσι δύο ταινίας) καὶ διεκρίνοντο τῶν ἀρχιερατικῶν ἐπιγονατίων (1), ἅτινα ἔλαβον τὸ σχῆμα τῆς ρομφαίας, διὸ καὶ λέγει ὁ ἱερεὺς (Οἰκονόμος, Πρωτοπαπᾶς κτλ.): «Περίζωσαι τὴν ρομφαίαν σου ἐπὶ τὸν μηρόν σου Δυνατὲ...». Τὰ δὲ Ἐπιμάνικα ἀντεστοίχουν πρὸς τὰς χειροθήκας τῶν Αὐτοκρατόρων. Ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ ἱερωμένοι ἠδύναντο νᾶ ἅπτωνται τῶν ἁγίων γυμναῖς ταῖς χερσὶ, διὰ τοῦτο καὶ ἔλαβον τοιοῦτο σχῆμα τὸ σήμερον ἔτι ἐν χρήσει. Κατέστησαν δὲ ὑστερον κοινὸν κτῆμα καὶ αὐτοῦ τοῦ Διακόνου. Λέγει δὲ ὁ ἱερεὺς, φορῶν τὸ τῆς δεξιᾶς χεῖρός: «Ἡ δεξιὰ σου Κύριε δεδόξασται ἐν ἰσχύϊ...» φορῶν δὲ τὸ τῆς ἀριστερᾶς: «Αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἐπλασάν με, συνέτισόν με καὶ μαθήσομαι τὰς ἐντολάς σου».

5) Φαινόλιον (ἢ Φελόνιον, casula, planeta). Ἡ γραφὴ Φαινόλιον ἀντιστοιχεῖ κάλλιον εἰς τὴν λατινικὴν λέξιν *paenula* (ἢ *penula*), ἥτις ἐσήμαινε κωδωνοειδῆ ἐπενδύτην ἄνευ χειρῶν (οἷον τὸ ἡμέτερον Φελόνιον ἄχρι τοῦδε), χρησίμον εἰς ὁδοπορίαν. Τοιοῦτον τινὰ ἔφερον, φαίνεται, καὶ οἱ Ἀπόστολοι, καὶ τοιοῦτος ἦν πιθανῶς καὶ ὁ φαινόλης (ἢ φελόνης) τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (Β΄ Τιμ. 4, 13). Κατὰ μίμησιν λοιπὸν πιθανῶς καθιερώθη ὡς ἱερατικὴ στολὴ τὸ Φαινόλιον, καὶ εἰς τιμὴν αὐτῶν, καὶ δύναται

(1) Διὰ τοῦτο οἱ ἔγκριτοι ἱερεῖς ἐν Ῥωσσίᾳ φέρουσι δύο ὑπογονάτια διέφορα τὸ σχῆμα. Παρ' ἡμῶν ἐν καὶ ρομβοειδὲς εἶναι ἐν χρήσει παρὰ τὴν ἐπιτόκους καὶ τοῖς ἐν ἀξιώμασι τῶν Πρεσβυτέρων.

κάλλιστα νὰ υπομνήσκη, ὅτι πάροικοι καὶ παρπεῖδημοι ἐσμὲν ἐνταῦθα ἐπὶ γῆς.

Ἦν δὲ οὐ μόνον τῶν Πρεσβυτέρων (ὡς νῦν) στολὴ, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἐπισκόπων μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς διχέρισιν δὲ ὁ Πατριάρχης καὶ κατόπιν οἱ πρόκριτοι τῶν Ἀρχιερέων ἔφερον Πολυσταύρια Φαινόλια (ᾗρα Βαλσαμῶνα ἐν μελέτῃ περὶ Πατρ. Προνομ.). Ἐν τούτοις καὶ ταῦτα καὶ τὰ στιχάρια ἔφερον καὶ οἱ Ἀρχιερεῖς ἀπλᾶ κατὰ τὴν μεγάλην Τεσσαρακοστήν καὶ πορφυρᾶ (ᾗρα Δημ. Χωματηνὸν ἐνθα ἀνωτέρω).

Ἐνδύμενος δὲ ὁ ἱερεὺς τὸ Φαινόλιον, λέγει· «Οἱ ἱερεῖς σου Κύριε ἐνδύσονται δικαιοσύνην, καὶ οἱ ὅσιοί σου ἀγαλλιάσει ἀγαλλιάσσονται».

6) *Σάκκος*. Ἀντὶ Φαινολίου φέρουσι νῦν πάντες οἱ Ἐπίσκοποι Σάκκον. Ἀλλ' ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων (μέχρι τῆς 13. ἑκατ.) μόνος ὁ Πατριάρχης ἔφερεν αὐτόν, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Βαλσαμών. Ἐκ δὲ τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ μανθάνομεν ὅτι ἔφεραν αὐτόν μόνον κατὰ τὰς τρεῖς μεγάλας ἑορτὰς τοῦ Πάσχα, τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῶν Χριστουγέννων. Οὐδέποτε δὲ ἦν πορφυρεὺς. Ἐν τούτοις Ἀνδρόνικος ὁ γέρων μετὰ ταῦτα μετὰ τῶν ἄλλων προνομίων (1) ἀπένειμα τῷ Μητροπολίτῃ Μονεμβασίας καὶ τὸ φέρειν Σάκκον ἐν ταῖς θείαις ἱεροτελεστείαις (ᾗρα τὸ Χρυσόβουλλον ἐν 5. τόμῳ Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ). Ἐκ τούτου δὲ μανθάνομεν πότε ἤρχισεν νὰ γείνη βαθμηδὸν κοινὸν ἐνδυμα τῶν ἄλλων Ἐπισκόπων, ἀφοῦ μάλιστα πάντες σχεδὸν μετὰ ταῦτα προήχθησαν εἰς Μητροπολίτας καὶ Ἀρχιεπισκόπους. Προῆλθε δὲ τὸ σχῆμα τοῦ Σάκκου ἀπὸ τοῦ Δαλματικοῦ χιτῶνος, ὃν ἤδη οἱ Αὐτοκράτορες τῆς Ρώμης ἔφερον.

(1) Τὸν Ὄρνον αὐτοῦ ἀπέδειξεν ἰσοῦμον τῷ τοῦ Σίβης, αὐτὸν δὲ ἑξαρχὸν πάσης τῆς Πελοποννήσου, καὶ ὑπέλαβε πράγματι ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ πολλὰς ἐπισκοπὰς. Διέταξε δὲ νὰ πρσαγορεύωσιν οὗτοι αὐτὸν Παναγιώτατον ἐν τε φήμαις καὶ γραφαῖς. Αὐτὸς δὲ νὰ ἐμφαίνῃ ἰνδικτιῶνα ἐν ταῖς πρὸς αὐτοὺς γραφαῖς. Ἐδῶκε καὶ Διδάμπουλον κλ. Μέχρι τοῦ 1821 ἐσώζοντο τὰ προνόμια ταῦτα. Ἐσχάτος Μητροπολίτης Μονεμβασίας ἦν ὁ Χρῆσανθος Παγώνης (Ἀσκῶν), ἐν Τριπόλει ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρὶδος μαρτυρήσας.

7) Ὁμοφόριον (Pallium). Ἐπὶ τοῦ Σάκκου φέρουσι πάντες οἱ Ἐπίσκοποι τὸ Ὁμοφόριον (παρὰ Λατίνοις δὲ Πάπας καὶ οἱ Ἀρχιεπίσκοποι μόνοι, παρὰ τοῦ Πάπα λαμβάνοντες). Εἶναι δὲ δύο εἶδων, τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν· τὸ μὲν μέγα περιέλισσοντες περὶ τὸν τράχηλον οὕτως, ὥστε νὰ κρέμαται τὸ ἐν ἄκρον ἔμπροσθεν, τὸ δὲ ἄλλο ὀπισθεν, φέρουσιν ἐν ἀρχῇ τῆς Λειτουργίας μέχρι τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου, ὅτε παρίστανται ὡς ποιμένες καὶ τύποι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀρχαῖαι δὲ εἰκόνες παριστῶσι καὶ τινες Αὐτοκράτορας φέροντας τοιοῦτό τι. Ὡστε εἶναι κατὰ μίμησιν τὸ μέγα Ὁμοφόριον. Τὸ δὲ μικρόν, δὲ περιτίθενται περὶ τὸν τράχηλον, ὥστε νὰ κρέμανται ἀπὸ τῶν ὤμων τὰ δύο ἄκρα, δύναται νὰ ὀνομασθῇ τὸ κατ' ἐξοχὴν Ὁμοφόριον. Διὰ τοῦτο καὶ φέρουσιν αὐτὸ οἱ Ἐπίσκοποι, ὅταν ὡς οἰκονόμοι τῶν Μυστηρίων ἱερουργῶσιν αὐτὰ, καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ φέρουσιν αὐτὸ, ψαλλομένου τοῦ Χερουβικῆς ὕμνου, ὅτε δηλ. προσκομίζονται τὰ τίμια δῶρα εἰς ἁγιασμόν καὶ ἐπομένως παρίσταται ὁ Ἐπίσκοπος ὡς ἄπλοος Λειτουργὸς τοῦ Θεοῦ. Φέρουσι πρὸς τούτοις καὶ μετὰ ταῦτα, ὅτε ἁγιαζοῦσι τὰ τίμια δῶρα δι' ἐπικλήσεως, καὶ ὅταν κοινωνῶσι τῶν ἀχράντων μυστηρίων.

Παρ' Ἰσιδώρῳ τῷ Πηλουσιώτῃ (Ἐπιστ. 136, 1) ἀπαντᾷ κατὰ πρῶτον τὸ Ὁμοφόριον (ἀλλὰ δὲν εἰσῆχθη τότε κατὰ πρῶτον), καὶ παρ' αὐτοῦ μανθάνομεν καὶ τὴν σημασίαν καὶ χρῆσιν αὐτοῦ· «Τὸ τοῦ Ἐπισκόπου Ὁμοφόριον ἐξ ἐρέας ὢν (1), ἀλλ' οὐ λίνου, τὴν τοῦ προβάτου δορὰν σημαίνει, ὅπερ πλανηθὲν ζητήσας ὁ Κύριος ἐπὶ τῶν οἰκείων ὤμων ἀνέλαθεν. Ὁ γὰρ Ἐπίσκοπος εἰς τύπον ὢν τοῦ Χριστοῦ, τὸ ἔργον ἐκείνου πληροῖ, καὶ δείκνυσι διὰ τοῦ σχήματος ὅτι μιμητὴς ἐστὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ μεγάλου ποιμένος, καὶ πρόσχες ἀκριβῶς· ἡνίκα γὰρ αὐτὸς ὁ ἀληθινὸς ποιμὴν περὶ ἄνθρωποις διὰ τῆς τῶν Εὐαγγελίων τῶν προσηκυνητῶν ἀναπτύξεως, ὁπαισίσταται, καὶ ἀποτίθεται τὸ σχῆμα τῆς μιμήσεως ὁ Ἐπίσκοπος,

(1) Περὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου λέγεται ὅτι ἔφερεν Ὁμοφόριον ἐκ βύσσου. Ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται ἐξαίρεσις· δοῦτε πάντοτε μετὰ ταῦτα ἐξ ἐρίου ἐρίνετο τὸ Πάλλιον, ὡς καὶ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ.

αὐτὸν παρῆναι δηλῶν τὸν Κύριον τὸν τῆς ποιμαντικῆς ἡγεμόνα καὶ Θεόν». Τοιαῦτα τινὰ σημαίνουν· καὶ τὰ λεγόμενα, ὅταν φορῇ τὸ Ὁμοφόριον ὁ Ἐπίσκοπος· «Ἐπὶ τῶν ὤμων Χριστὲ τὴν πλάνηθίσαν ἄρας φύσιν, ἀναληφθεὶς, τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ προσήγαγες».

Κατὰ τὸν Συναξαριστὴν δὲ (τῷ Σαβ. Βαίῳ) ἡ Θεοτόκος ἰδιοχείρως κατεσκεύασε τὸ Λαζάρω (Ἐπισκόπῳ Κύπρου μετὰ ταῦτα) Ὁμοφόριον. Κατ' ἄλλην δὲ παράδοσιν ὁ Ἀπόστολος Πέτρος καὶ ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος ἔφερον Ὁμοφόριον καὶ κατέλιπον τοῖς διαδόχοις (Pertut. tract. canon. de origine, usu et auctoritate Pallii). Κατὰ Ἀναστάσιον δὲ τὸν Βιβλιοθηκάρην ὁ πάπας Μάρκος (336) ἐδωρήτατο Ὁμοφόριον τῷ Ὡστίᾳ Ἐπισκόπῳ τῷ χειροτονήσαντι αὐτόν. Κατ' ἄλλην δὲ παράδοσιν ὁ Λίνος πρῶτος εἰσήγαγεν. Ἀδελφὸν διὰ τί ἀφῆρθέη ἀπὸ τῶν ἀπλῶν Ἐπισκόπων τὸ Παλλίον παρὰ Λατίνοις.

Ἀντίστοιχον τῷ Λογείῳ τοῦ Ἀρχιερέως τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς ἀξίας δηλωτικὸν εἶναι καὶ τὸ Πανάγιον (Ἐγκόλπιον), οὗ τιμὸς ἡ ἀρχὴ ἀγνοεῖται.

8) *Μίτρα, Κίθαρις, Ἐπιρρίπτάριον* (insula, tiara, regnum καὶ triregnum). Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐλειτουργοῦν ἀνέκαθεν ἀσκεπεῖς οἱ λειτουργοί. Μόνοι δὲ οἱ πάπαι τῆς Ῥώμης καὶ Ἀλεξανδρείας ἐξηρῶντο κατὰ τὸν Συμεῶνα Θεσσαλονίκης, φέροντες μίτραν ἐν καιρῷ Λειτουργίας. Νῦν πάντες οἱ Ἐπίσκοποι φέρουσι μίτραν, ἀλλ' ἐν καιρῷ τῆς κοινῆς προσευχῆς, οὐχὶ δὲ καὶ ὅταν τελῶσι τὰ μυστήρια. Ἡ μίτρα δὲ αὕτη εἶναι τὸ βασιλικὸν στέμμα, ὅπερ μετὰ ταῦτα ἔλαβε σχῆμα κωνοειδές, τὸ δὲ σημερινόν εἶναι τὸ τῆς κιθάρεως. Μόλις δ' ἐπ' ἐσχάτων κατέστη κοινὴ (1). Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ φέρουσιν ἄχρι τοῦδε οἱ Ἐπίσκοποι (ὅτε τοῦτο δυνατόν) τὸ Ἐπιρρίπτάριον μετὰ τῆς παλαιᾶς κιθάρεως,

(1) Κατὰ τινὰ περιηγητὴν Ῥώσσον περιελθόντα τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τὴν παρελθούσαν ἑκατ. οἱ ἡμέτεροι Ἐπίσκοποι δὲν ἔφερον μίτραν, ἐνῷ εἰς Ῥώσσαν ἔφερον αὐτὴν ἀπὸ πολλοῦ καὶ αὐτοὶ οἱ Ἀρχιεμενδρίται. Ἀλλ' ἡ μίτρα τῶν Ῥώσσω δὲν ἔχει σταυρὸν ἄνω (κατ' ἐξάρσεις δίδοται ἐνίστε), οὐδὲ διακρίνεται τὸ διάδημα. Ὡστε κατὰ τὴν καλυμμάχιον πολυτελεῖς μόνον καὶ ἐν λειτουργικῇ μόνον χρήσει.

ἥτις μήτρα καὶ αὐτὴ ἐλέγετο, καὶ ἦν ἀνέκαθεν φρυγικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς (1). Τοῦ Ἐπιρρίπταριου γίνεται συχνάκις μνεία παρὰ Βυζαντινοῖς. Ἐφερον δὲ αὐτὸ οὐ μόνον ὁ Πατριάρχης, ἀλλὰ καὶ οἱ κατώτεροι κληρικοὶ, μόνων τῶν ὑπηρετῶν ἐξαιρουμένων. Ἦν δὲ πιθανώτατα τὸ αὐτὸ μὲ τὸ κουκούλιον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ μοναχῶν. Τῆς δὲ κιδάρως μνείαν ποιεῖται καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος λόγον ποιούμενος περὶ τῆς χειροτονίας του.

Ὁ Πολυκράτης Ἐφέσου παρ' Εὐσεβίῳ (3, 31. 5, 24) λέγει περὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ὅτι ἔφερον ἐπὶ κεφαλῆς πέταλον. Τὸ αὐτὸ λέγει ὁ Ἐπιφάνιος περὶ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ πρώτου Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων. Προτίθεισι δὲ μόνον ὅτι ἦν χρυσοῦν. Ἐφερον δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ Ἀρχιερέως ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ. Σώζεται καὶ ἐπιστολὴ Θεοδοσίου Ἱεροσολύμων (Harduini Concil. t. V. p. 773, 1029), καθ' ἣν ἐδωρέσατο οὗτος τῷ Ἰγνατίῳ τὴν μήτραν τοῦ Ἰακώβου.

Ἐν τῇ Δύσει μάλιστα ἀπὸ τῆς 9. Ἐκατ. διακρίνεται τὸ κάλυμμα τὸ ἐπισκοπικὸν ἢ *insula*, ἥτις εἶχε διάφορα σχήματα, μέχρις οὗ προσέλαβε τὸ νῦν σχῆμα τοῦ ἀπολήγειν εἰς δύο κέρατα (εἰς σημεῖον τῶν δύο Διαθηκῶν). Ταύτην φέρει καὶ ὁ πάπας ἱεροουργῶν. Ἐν ἄλλαις δὲ περιστάσεσι φέρει τὴν τιάραν, ἥτις ἔλαβε κωνικὸν σχῆμα καὶ ὠνομάσθη καὶ *regnum* ἐκ τοῦ στέμματος, ὅπερ συνέδεσεν ὁ πάπας Νικόλαος (858—67) τῇ μήτρᾳ. Ὁ Ἀλέξανδρος Β. (1065) προσέθηκε καὶ δεύτερον στέμμα (ἵνα τὰς δύο ἐξουσίας σημαίνει). Ὁ δὲ Οὐρβανὸς Ε. (1362—70) προσέθηκε καὶ τρίτον, ἐξ οὗ καὶ *triregnum* ἐπεκλήθη ἡ τιάρα.

9) *Δικαιότιον*. Ἡ ποιμαντικὴ ράβδος ἐκλήθη ἐκ τῆς ὀνομασίας τῶν ράβδων, ἃς ἔφερον πάντες οἱ ἐν ἀξιώμασιν ἐν Κων-

(1) Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐν ταῖς πόλεσιν ἦσαν ἀσκεπεῖς καὶ ἔφερον μόνον διάδημα, δι' οὗ περιέδενον τὴν κόμην. Μόνον δ' ἐν Φρυγίᾳ ἦν ἐν χρήσει ἡ μήτρα, ἥτις καὶ κιδάρις ἐκαλεῖτο, καὶ ἦν ἔφερον καὶ ἐν Ῥώμῃ αἱ γυναῖκες. Γνωστὸν δὲ ὅτι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐθεωρεῖτο σεμνὸν καὶ ἱεροπρεπὲς τὸ προσεῦχεσθαι κεκαλυμμένη τῇ κεφαλῇ. Διὸ καὶ τὸ κουκούλιον ἐν Αἰγύπτῳ.

σταντινουπόλει. Ἦρχε δὲ διάφορα κοσμήματα πρὸς διάκριτιν. Ἡ νῦν διακόσμησις εἶναι πιθανῶς ἡ τοῦ βασιλικοῦ Δικανικίου.

Εἰς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως ἐνεχειρίζεν αὐτὸς ὁ Αὐτοκράτωρ τὸ Δικανίκιον, ὅτε πρὸ τῆς χειροτονίας ἐνέκρινεν ἐπισήμως ἐν τῷ Παλατίῳ τὸν ἕνα τῶν ὑποψηφίων. Ἐλεγε δέ· «Ἡ ἁγία Τριάς διὰ τῆς παρ' αὐτῆς δωρηθείσης ἡμῖν βασιλείας προβάλλεται σε Ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως νέας Πρώτης καὶ Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην» (ἔρα Κωδινὸν ἐν 20. κεφ.). Νῦν δὲ μετὰ τὴν χειροτονίαν τοῦ Ἐπισκόπου ἐγχειρίζεται αὐτῷ ἡ ποιμαντικὴ ράβδος ὑπὸ τοῦ προκρίτου τῶν Ἀρχιερέων, λέγοντος· «Λάβε τὴν Ῥάβδον, ἵνα ποιμαίνῃς τὸ ἐμπιστευθέν σοὶ ποίμνιον τοῦ Χριστοῦ· καὶ τοῖς μὲν εὐπειθέσιν ἔστω αὐτοῖς ὑπὸ σοῦ βακτηρία καὶ ὑποστηρικτὸς, τοῖς δὲ ἀπειθέσι καὶ εὐτραπέλαις, χρῶ αὐτῇ ράβδῳ ἐπιστυπτικῇ, ράβδῳ παιδεύσεως».

10) *Μανδύας*. Ὁ μέλας μανδύας, ὅστις ὀλίγον διαφέρει κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ φαινόλιου, ἦν πολλαχοῦ ὁ ἐπενδύτης τῶν Μοναχῶν. Διὰ τοῦτο καὶ φοροῦσι πολλαχοῦ οἱ Ἀρχιμανδρίται αὐτὸν ἐν ἀπλαῖς ἱεροπραξίαις καὶ ἐν τῷ ὄρθρῳ, ὅταν δὲν φέρωσι τὸ φαινόλιον. Ὁ τῶν Ἐπισκόπων δὲ μανδύας διὰ τῶν ποταμῶν καὶ κοσμημάτων καὶ τοῦ πορφυροῦ χρώματος ἀναμνησκει τὸν Βασιλικόν. Φορεῖ δὲ αὐτὸν ὅταν μέλλῃ νὰ λειτουργήσῃ, πρὶν ἐνδυθῇ τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν. Φορεῖ πρὸς τούτοις αὐτὸν καὶ ἐν ἄλλαις ἱεροπραξίαις, ὅτε μόνον τὸ Ὀμοφύριον πρέπει νὰ φέρῃ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Περὶ ἑορτῶν.

§ 12. *Τινὰ περὶ τῶν χριστιανικῶν ἑορτῶν καθόλου.*

Ἄν καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπὸ τῆς δουλείας τοῦ νόητοῦ Φαραὼ ὅλος ὁ χρόνος εἶναι ἑορτὴ μία πρὸς εὐχαριστίαν καὶ δοξολογίαν τοῦ μεγάλα καὶ θαυμαστά ποιήσαντος ὑπὲρ ἡμῶν Θεοῦ, ἀλλ' οὐχ ἥττον, ἐπειδὴ δὲν δύναται

πάντες διὰ τὰς βιωτικὰς μερίμνας νὰ σχολάζωσιν εἰς τὴν ἀμεσον λατρείαν τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο ὁρίσθησαν ἀνάκαθεν ἡμέραι τινὲς ἀργίας καὶ συνάξεως τῶν πιστῶν εἰς τὸν οἶκον Κυρίου, ἵνα οὗτοι ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ λατρεύοντες Θεῷ, καὶ οὕτω κρατυνόμενοι ὑπὸ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ τῆς ἐπηγγελμένης ἐν ταῖς τοιαύταις συνάξεσιν, ἀγιάζωσι καὶ ἅπαντα τὸν βίον διὰ τῆς ἐμμέσου λατρείας τοῦ Θεοῦ (τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν καὶ τῆς φιλαδελφίας), καὶ ἐορτὴν μίαν (λατρείαν τοῦ Θεοῦ) καταστήσῃ ἕκαστος ὅλον τὸν βίον αὐτοῦ.

Ὁ ἀρχαιότατος κύκλος τῶν ἐορτῶν ἦν ὁ ἐβδομαδιαῖος, ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ Πάσχα, ὅπερ μετὰ τῆς Πεντηκοστῆς ἀπετέλει μίαν ἐορτὴν. Ὡστε κυρίως τὸ πάλαι μία ἐορτὴ ἦν καθ' ἑκάστην ἐβδομάδα, ἡ Κυριακὴ, ἥτις ἦν ἐπανάληψις τῆς ἡμέρας τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, ἥτις καὶ Πάσχα ἐπεκράτησε μετὰ ταῦτα νὰ καλεῖται. Μετὰ δὲ ταῦτα, ὅτε εἰσέχθη ἡ ἐορτὴ τῶν Θεοφανίων καὶ διεκρίθη ἀπ' αὐτῆς κατὰ τὴν Δ. Ἑκατ. ἡ τῶν Χριστουγέννων, κατήντησαν δὲ κοινότεραι αἱ τῶν Ἀποστόλων καὶ Μαρτύρων μνημαί, ἤρξατο καὶ ὁ κύκλος τῶν ἀκινήτων λεγομένων ἐορτῶν, ἥτοι τῶν εἰς ὠρισμένας ἡμέρας τῶν μηνῶν ἐορταζομένων, ἐνῷ ὁ ἐβδομαδιαῖος κύκλος τῶν ἐορτῶν εἶναι κινητός. Ἦρχετο δὲ ὁ κύκλος τῶν ἀκινήτων ἐορτῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός, ἀφ' οὗ ἤρχετο καὶ τὸ Ἰουδαϊκὸν πολιτικὸν ἔτος (1). Καὶ ἦν ἀπόπειρα νὰ συμβιβασθῇ ὁ χριστιανικὸς κύκλος τῶν ἐβδομάδων μετὰ τῶν μηνῶν καὶ τοῦ ἑνιαυτοῦ. Πάρ' ἄλλοις δὲ (Ἀγγλοῖς καὶ Γάλλοις) ἤρχετο τὸ ἔτος ἀπὸ τῆς 25 Μαρτίου. Φαίνεται δὲ ὅτι τοῦτο προῆλθεν ἐκ τινος παραδόσεως ὅτι τὸ πρῶτον Χριστιανικὸν Πάσχα συνέπεσε τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ. Διὰ τοῦτο καὶ ὁσάκις συμπέσῃ τοῦτο, ἀποκαλεῖται Πάσχα Κυρίου ἄχρι τοῦδε εἰς τὰ Πασχάλια. Μόλις δὲ βραδέως, ὅτε ἔπαυσαν οἱ Χριστιανοὶ νὰ βδελύσσωνται τὰ τῶν ἐθνικῶν, εἰσέχθη καὶ τὸ Ἰουλιανὸν ἔτος καὶ τοῦτο διὰ τὴν χρονολογίαν μᾶλλον. Ση-

(1) Οἱ Λατίνοι ἀρχοῦνται ἀπὸ τῶν 4 ἐβδομάδων τῶν πρὸ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως.

μειωτέον δὲ ὅτι ὁ κύκλος ὁ ἑβδομαδιαῖος μένει ἄχρη τοῦδε παρ' ἡμῖν ὁ κυριώτερος καὶ οὐδὲν ἔπαθεν ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν· ἐκ παραλλήλου βαίνουντιν ἀμφότεροι. Κατὰ τὸν ἑβδομαδιαῖον κύκλον, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ Πάσχα, προβαίνει ἡ σειρά τῶν Περικοπῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ Ἀποστόλου. Ἐν τῷ αὐτῷ κύκλῳ περιελήφθησαν καὶ αἱ μνήμαι τῶν κυριωτάτων ἑορτῶν τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου, τῶν τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Ἀποστόλων καὶ λοιπῶν Ἀγίων. Πολλαχοῦ τελεῖται καθ' ἑκάστην Λειτουργία, ὥστε ἕκαστος, ὅταν δύνηται καὶ θέλῃ, δύναται πρὸ τῆς ἄλλης ἐργασίας νὰ παρασταθῇ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ καὶ εἴτα νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὰ βιωτικά ἔργα, καὶ καταστήσῃ καὶ οὕτω μίαν ἑορτὴν ὅλον τὸν βίον αὐτοῦ.

Διαιροῦνται αἱ ἑορταὶ εἰς κινήτας καὶ ἀκινήτους· εἰς Δεσποτικές, Θεομητορικές καὶ τῶν Ἀγίων· εἰς μεγάλας καὶ ἀπλᾶς. Καὶ τίνες μὲν αἱ κινήται καὶ τίνες αἱ ἀκίνητοι ἑορταί, ἐκ τῶν εἰρημένων δῆλον· πότε δὲ καὶ διὰ ποίους λόγους προσετέθησαν αἱ τῶν Μαρτύρων καὶ Ὁμολογητῶν καὶ αἱ λοιπαὶ ἑορταί, ὁψόμεθα ἐρεξῆς. Μεγάλαι δὲ ἑορταὶ κατὰ πρῶτον λόγον εἶναι αἱ Δεσποτικαὶ λεγόμεναι, καὶ κατὰ δεύτερον λόγον αἱ Θεομητορικαί. Ἀπασαὶ αὗται ἔχουσι καὶ προεόρτια καὶ μεθεόρτια. Διακρίνονται δ' ἐν ταῖς μεγάλαις ἑορταῖς ἡ τοῦ Πάσχα καὶ τῶν Χριστουγέννων. Μετὰ τοῦ Πάσχα ἀπετέλουν ἐν τι ὅλον ἀνέκαθεν ἡ ἑβδομάς τῶν Παθῶν καὶ αἱ ἑβδομάδες τῆς Πεντηκοστῆς. Ἡ δὲ τῶν Χριστουγέννων ἑορτὴ ἦν πρότερον ἠνωμένη μετὰ τῆς τῶν Φώτων ὑπὸ τὴν κοινὴν ὀνομασίαν τῶν Θεοφανίων. Προηγούνται δὲ εἰς ἀμφοτέρας ταύτας τὰς ἑορτάς τεσσαρακονήμεροι Παραμυναί, οὕτως εἰπεῖν. Οὕτω δὲ κατηρτίσθη ὁ στέφανος τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκ μεγάλων ἀναμνήσεων, αἵτινες κάλλιστα διατιθέασιν εἰς λατρίαν τοῦ Θεοῦ καὶ καταλληλοτάτας ὑποθέσεις λόγων χορηγοῦσι τοῖς τὴν διακονίαν ταύτην πεπιστευμένοις.

Σημ.) Εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κατακρίνει τοὺς Γαλάτας ὅτι παρετήρουν καιροὺς καὶ ἐνιαυτοὺς καὶ τὰ τοιαῦτα. «Νῦν δὲ γινόντες Θεόν, μᾶλλον δὲ γνωσθέντες ὑπὸ Θεοῦ, πῶς ἐπιτρέφετε πάλιν ἐπὶ τὰ ἀσθενῆ στοιχεῖα, οἷς πάλιν ἠνω-

Θεν δουλεύειν θέλετε ; Ἡμέρας παρατρεῖσθε καὶ μῆνας, καὶ καιροὺς, καὶ ἐνιαυτούς. Φοβοῦμαι ὑμᾶς, μήπως εἰκῇ κεκοπίκα ἐῖς ὑμᾶς» (Γαλ. 4, 9—11). Καὶ πρὸς Κολοσσαεῖς γράφων (2, 16—17), λέγει, «Μὴ οὖν τις ὑμᾶς κρινέτω ἐν βρώσει ἢ ἐν πόσει, ἢ ἐν μέρει ἑορτῆς ἢ νομηνίας ἢ σαββάτων· ἃ ἐστὶ σκιὰ τῶν μελλόντων, τὸ δὲ σῶμα τοῦ Χριστοῦ». Ἀλλὰ φανερόν ἐστι ὁ Ἀπόστολος κατακρίνει τὸ ἰουδαϊζειν οὐχὶ διὰ καθόλου τὰς ἑορτάς. Διότι ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία ἐώρταζεν, ὡς εἴρηται καὶ ὀφόμεθα, ἃν καὶ συνάμα τὴν ἰουδαϊκὴν δεισιδαιμονίαν ἀπειροπιάζετο, καὶ τὰ ὄργια τῶν ἐθνικῶν ἐδδελύσσετο. Κατὰ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα καὶ ὅλος ὁ βίος δυνατὸν νὰ ᾔηται ἑορτὴ καὶ πᾶσα ἐργασία ἁγία, ὅταν ἐν Κυρίῳ γίνηται. Πῶς δὲ ὤφειλον ἐορτάζειν οἱ χριστιανοί, διδάσκει καλῶς πάνυ ὁ Θεολόγος Γρηγόριος (ἐν Λόγῳ εἰς Θεοφ.). «Τοιγαροῦν ἐορτάζωμεν, μὴ πανηγυρικῶς, ἀλλὰ θεϊκῶς· μὴ κοσμικῶς, ἀλλ' ὑπερκοσμίως· μὴ τὰ ἡμέτερα, ἀλλὰ τὰ τοῦ ἡμετέρου, μᾶλλον δὲ τὰ τοῦ Δεσπότη· μὴ τὰ τῆς ἀσθενείας, ἀλλὰ τὰ τῆς ἰατρείας· μὴ τὰ τῆς πλάσεως, ἀλλὰ τῆς ἀναπλάσεως. Ἔσται δὲ τοῦτο πῶς ; Μὴ πρόθυρα στεφανώσωμεν, μὴ χοροὺς συστήσωμεθα, μὴ κοσμήσωμεν ἄγυιās, μὴ ὀφθαλμὸν ἐστιάσωμεν, μὴ ἀκοὴν καταυλίσωμεν, μὴ ὁσφρησιν ἐκθηλύνωμεν, μὴ γεῦσιν καταπορνεύσωμεν, μὴ ἀρῇ χαρισώμεθα ταῖς προχείροις εἰς κακίαν ὁδοῖς καὶ εἰσόδοις τῆς ἀμαρτίας, μὴ ἐσθῆτι μαλακισθῶμεν, μαλακῇ τε καὶ περιβρέευστῇ, καὶ ἥς τὸ κάλλιστον ἀχρηστία, μὴ λίθων διαυγίαις, μὴ χρυσοῦ περιλάμψεσι, μὴ χρωμάτων σοφίσμασι ψευδομένων τὸ φυσικὸν κάλλος καὶ κατὰ τῆς εἰκόνος ἐξευρημένων· μὴ κώμοις καὶ μέθαις, οἷς κοίτας καὶ ἀσελγείας οἶδα συνεξευγμένας. . . . Μὴ στιβάδας ὑψηλὰς πηξώμεθα, σκηνοποιούντες τῇ σαρκὶ τὰ τῆς θρύψεως. Μὴ τιμήσωμεν οἶνων τοὺς ἀνθοσμίας, ὀψοποιῶν μαγανείας, μύρων πολυτελείας. Μὴ γῆ καὶ θάλασσα τὴν τιμίαν ἡμῖν κόπρον ὠροφορεῖτωσαν. Οὕτω γὰρ ἐγὼ τιμᾶν οἶδα τρυφὴν. Μὴ ἄλλος ἄλλον ἀκρασία νικᾶν σπουδάζωμεν· ἀκρασία γὰρ ἐμοὶ πᾶν τὸ περιττὸν καὶ ὑπὲρ τὴν χρεῖαν, καὶ ταῦτα πεινόντων ἄλλων καὶ δευμένων τῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ τε καὶ κράματος.

Ἄλλὰ ταῦτα μὲν Ἑλλῆσι παρῶμεν καὶ ἑλληνικοῖς κόμπους καὶ πανηγύρεσιν· οἱ καὶ θεοὺς ὀνομάζουσι κνίσσαις χαίροντας, καὶ ἀκολούθως τὸ θεῖον τῇ γαστρὶ θεραπεύουσι, πονηροὶ πονηρῶν δαιμόνων καὶ πλάσται, καὶ μυσταγωγοί, καὶ μύσται τυγχάνοντες. Ἡμεῖς δὲ, οἷς Λόγος τὸ προσκυνούμενον, καὶ τι δέη τρυφᾶν, ἐν λόγῳ τρυφήσωμεν καὶ θείῳ νόμῳ καὶ διηγήμασι τοῖς τε ἄλλοις καὶ ἐξ ὧν ἡ παρούσα πανήγυρις· ἐν αἰκίῳ ἢ τὸ τρυφᾶν καὶ μὴ πόρρω τοῦ συγκαλέσαντος» (1). Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Θεο-

(1) Ἴσως δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ ἀντιπαρατεθῶσι καὶ τὰ τοῦ Φιλωνος τοῦ συγχρόνου τῶν Ἀποστόλων, ἵνα τις ἔννοιαν ἔχῃ τοῦ ἥδη τότε κατήνησαν αἱ ἑορταὶ τῶν ἔθνικων, ἃς ἐμμοῦντο πολλοὶ τῶν Χριστιανῶν, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Θεολόγος καθάπτεται αὐτῶν· «Μόνου ἄρα καὶ ἔδοξαι καὶ ἑορταὶ τοῦ αἰτίου, ἀνθρώπων δὲ συνόλως οὐδενός. Ἴδι γάρ, εἰ θέλεις, συνεπισκέψαι τὰς δαιδόμενους πανηγύρεις ἡμῶν. Ὅσαι μὲν δὲ κατ' ἔθνη βαρβαρικά τε καὶ Ἑλληνικά ἐκ μυθικῶν πλασματῶν συνέστησαν, ἄλλαι παρ' ἄλλοις κενὸν τύπον ἔχουσαι τὸ τέλος, ἀφείσθωσαν. Καὶ γὰρ οὐδ' ὁ σύμπας ἀνθρώπων βίος ἐξαρκέσει πρὸς τὰς ἐνυπαρχούσας ἀτοπίας ἐκάστοις ἀκριβῶσαι· ἃς δ' ἀντὶ πολλῶν εἴποι τις ἐφ' ἀπάσας ὀλίγα στοχαζόμενος τοῦ καιροῦ, λεκτέον. Πάσης ἑορτῆς τε καὶ πανηγύρεως τῶν παρ' ἡμῖν τὰ θαυμαστά καὶ περιμάχητα ἔργα ταῦτα· ἄδεια, ἀνέσις, ἐκκεχειρία, μέθη, παροιμία, κῶμοι, χλιδῆ, θρύψις, θυραυλαί, παννυχίδες, ἀπρεπεῖς ἡδοναί, μεθμερινοὶ γάμοι, βιαιότατοι ὕδρεις, ἀσκήσεις ἀκρασίας, ἀφροσύνης μελέται, ἀπιτηδεύσεις αἰσχροῦν, φθορὰ παντελὴς τοῦ καλοῦ, νυκτεγερσίαι πρὸς ἀπλήστους ἐπιθυμίας, ὕπνος ἐν ἡμέρᾳ, ὅποτε καιρὸς ἐγγρηγόρσεως, φύσεως ἔργων ἐναλλαγὴ. Τότε ἀρετὴ μὲν ὡς βλαβερὸν γαλάται, κακία δὲ ὡς ὠφέλιμον ἀρπάζεται. Τότε τὰ μὲν πρακτέα ἄτιμα, τὰ δὲ μὴ πρακτέα ἐπίτιμα. Τότε μουσικὴ μὲν καὶ φιλοσοφία καὶ πᾶσα παιδείσις, τὰ τῆς θείας ψυχῆς θεῖα ὡς ἀληθῶς ἀγάλματα, ἀφωνίαν ἵσχει, αἱ δὲ μαστροπεύουσαι καὶ προξενούσαι τὰς ἡδονὰς γαστρὶ καὶ τοῖς μετὰ γαστέρα ῥητορεύουσαι. Τοιαῦται τῶν λεγομένων εὐδαιμόνων αἱ ἑορταί. Καὶ μέχρι μὲν οἰκίας ἢ χωρίου βεβήλοισι ἐνασχημονοῦσι, ἥττον ἀμαρτάνειν μοι δοκοῦσιν. Ἐπειδὴν δὲ ὡς περ χειμάρρου φορὰ πάντῃ νεμηθεῖσα καὶ ἱερῶν τοῖς ἀγιωτάτοις προσπελάσασα βιάσθαι, τὰ ἐν τούτοις εὐαγὴ πάντα εὐθὺς ἔρριπεν, ὡς ἀπεργάσασθαι οὐσίας ἀνίερους, ἱερῖα ἄθωτα, εὐχὰς ἀτελεῖς, ἀμυήτους μυήσεις, ἀνοργιάστους τελετάς, νόθον εὐσέθειαν, κεκιδηλευμένην δαιδότητα, ἀγνείαν ἀναγνον, κατεψευσμένην ἀλήθειαν, βωμολόχον θεραπεῖαν θεοῦ. Καὶ πρὸς τούτοις ἔτι τὰ μὲν σήματα λουτροῖς καὶ καθαρ-

λόγος. Ὁ δὲ Μ. Κωνσταντῖνος ἐξέδοτο νόμους ἀπαγορευτικούς τῶν ἐργασιῶν κατὰ τὰς ἐορτάς (Εὐσέβ. ἐν βίῳ Κωνσ. 4, 18, 23). Τὰ αὐτὰ ἐπανελάβον ὁ Θεοδόσιος καὶ Ἰουστινιανός, ἀπαγορεύσαντες καὶ θέατρα καὶ τὰ τοιαῦτα κατὰ τὸ πεντηκονθήμερον διάστημα τῆς Πεντηκοστῆς (Cod. Theodos. XV, 5, 1. 5. καὶ Cod. Iustin. III, 12, 1. 11). Μόνον δὲ τὰ ἔργα τῆς φιλαδελφίας ἐπετρέποντο· διότι ἀνέκαθεν ἐθεωρεῖτο ἡ εὐποιία ὡς ἡ πλέον εὐάρεστος θυσία τῷ Θεῷ κατὰ τὸν Ἀπόστολον (Ἑβρ. 13, 16). Διὰ τοῦτο καὶ μετὰ τῆς λειτουργίας συνεδέοντο ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων αἱ ἐλεημοσύναι, καὶ πᾶσα ἀγαθοεργία ἐθεωρεῖτο συνέχεια τῆς δημοσίας λατρείας τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ λειτουργίᾳ. Τίνα δὲ ἄλλα ἐθίμα συνεδέοντο μετὰ τῶν ἐορτῶν, καὶ πῶς διεκρίνοντο ἀπ' ἀλλήλων, ὁφόμεθα ἐφεξῆς.

§ 15. Περὶ τοῦ ἐβδομαδιαίου κύκλου τῶν ἐορτῶν.

Ὁ κύκλος οὗτος τῶν ἐορτῶν εἶναι ὁ ἀρχαιότατος, ἀντικαταστήσας τὸν τῶν ἐβδομάδων κύκλον τῆς Π. Διαθήκης. Ἀντὶ τοῦ Σαββάτου ὅμως τῆς ἀρχαίας ἐβδομάδος ἐορτάζεται ἡ πρώτη ἡμέρα αὐτῆς εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου· διὸ καὶ Κυριακὴ ἐκλήθη. Οὕτω δὲ ἀντὶ τοῦ Σαββάτου τοῦ ἀναμνηστικοῦ τῆς πρώτης δημιουργίας, εἰσῆχθη τὸ τῆς δευτέρας, καθ' ἣν ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων ἐγένετο ὁ Χριστὸς, ἀναστάς. Ὡς δὲ τὸ παλαιὸν Σάββατον ἦν μεγάλη ἐορτὴ καὶ ἀφιερωτὸ εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, οὕτω καὶ τὸ ἡμέτερον, ἡ Κυριακὴ, εἶναι ἀνέκαθεν ἡμέρα καταπαύσεως ἀπὸ τῶν βιωτικῶν ἔργων καὶ ἀφιερώσεως εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ διὰ τε συνάξεως καὶ λειτουργ-

αἰς ἀπορρόπτονται, τὰ δὲ ψυχῆς ἐκνίψασθαι πάθη, οἷς καταρρέπνυται ὁ βίος, οὔτε βούλονται, οὔτε ἐπιτηδεύουσι. Καὶ λευγεμονοῦντες μὲν εἰς τὰ ἱερὰ βαδίζειν σπουδάζουσιν, ἀκηλιδῶτους ἐσθῆτας ἀμπεχόμενοι, δίδουσαν δὲ κεκλιδωμένην ἄχρι τῶν ἰσχυρῶν εἰσάγοντες οὐκ αἰδοῦνται. (Περὶ τῶν Χερουβιμ κτλ. 27, 28).

γίας καὶ δι' ἀγαθοεργίας (1). Αὐστηρῶς δ' ἐτιμωροῦντο ὑπὸ τῶν κανόνων οἱ δι' ἀμέλειαν καὶ ῥαθυμίαν ἀπολειπόμενοι τῆς ἐν τῇ Κυριακῇ συνάξεως. Ἐτελεῖτο δὲ ἡ Ἀκολουθία κατὰ μίμησιν τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, καὶ ἤρχετο ἡ ἑορτὴ ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τοῦ Σαββάτου, ὡς καὶ ἐν τῇ Π. Δ. ἤρχοντο τὸ Πάσχα καὶ ἡ ἑορτὴ τοῦ Σαββάτου ἀφ' ἑσπέρας. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἑσπερινὸς τοῦ Σαββάτου περιέχει ἀναστάσιμον Ἀκολουθίαν. Κατὰ μίμησιν δὲ τῆς ἀρχαιοτάτης Παννουχίδος τοῦ Πάσχα, ὅτε ἀνέμενον οἱ πιστοὶ μέχρι τοῦ Μεσονυκτίου τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Νυμφίου Χριστοῦ, εἰσῆλθον ἡ Ὀλονυκτία (ἐκ τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου ἡνωμένων), ἧτις ἐν πολλοῖς Μοναστηρίοις ἄχρι τοῦδε τελεῖται. Ἐπειδὴ δὲ, ὡς εἴρηται πολλάκις, ἡ Κυριακὴ ἦν ἡμέρα ἀναμνήσεως τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, διὰ τοῦτο καὶ ἀπαγορεύονται ὑπὸ τῶν κανόνων αἱ γονυκλισίαι κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην καὶ ἐπομένως καὶ αἱ ἀντίστοιχοι αὐτῶν μεγάλαι Μετάνοιαι λεγόμεναι, ἧτοι αἱ ἐδαφιαῖαι προσκυνήσεις. Ὁρθοστάδην προσήχοντο ἀνέκαθεν οἱ Χριστιανοὶ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, καὶ μόνον αἱ μικραὶ Μετάνοιαι, ἧτοι αἱ ὑποκλίσεις τῆς κεφαλῆς ἐπιτρέπονται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν.

Αἱ λοιπαὶ ἡμέραι τῆς Ἑβδομάδος καλοῦνται παρ' ἡμῖν ὡς καὶ ἐν τῷ Παλαιῷ Νόμῳ διὰ τακτικῶν ἀριθμῶν, Δευτέρα, Τρίτη κτλ. Παρασκευὴ, Σάββατον ἀντὶ τῶν ἐθνικῶν ὀνομασιῶν ἀπὸ τῶν Πλανετῶν, ἧτις συνήθεια διεσώθη παρ' Ἑυρωπαίοις. Παρὰ Ῥώσοις ἡ καθ' ἡμᾶς Δευτέρα ἐπέχει τόπον τῆς Πρώτης, διὰ τοῦτο ἡ καθ' ἡμᾶς Τρίτη λέγεται παρ' αὐτοῖς Δευτέρα, καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὑπολογίζουσι δηλ. ἐβδόμην ἡμέραν τὴν Κυριακὴν, οὐχὶ δὲ τὸ Σάββατον ὡς παρ' ἡμῖν.

Τὸ Σάββατον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐωρτάζετο μὲν ἀνέκαθεν, ἀλλ' ὡς μικρὰ ἑορτὴ, ἀνευ ἀργίας δηλ. (βρα καν. 29 τῆς ἐν Λαοδ. Συνόδου) καὶ ἀνευ νηστείας. Οὕτω δὲ ἐτιμῆθη καὶ τὸ Σάββατον τοῦ παλαιοῦ Νόμου, ἀλλ' οὐχὶ ἱεροδαίμως. Ἐν τούτοις ἐν Ῥώμῃ ἐξ

(1) Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀπηγόρευσε καὶ τὰ στρατιωτικὰ γυμνάσια κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην (Εὐσεβ., εἰς τὸν βίον Κωνσ. 4, 18).

ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐνήστευον τῷ Σαββάτῳ, ἴσως κατὰ μίμησιν τῆς νηστείας τοῦ Μ. Σαββάτου τῆς ἀνέκαθεν καὶ πανταχοῦ ἀσπηρῶς τηρουμένης (1). Ἐν τῇ Δύσει μετὰ ταῦτα ἐπιτελεῖτο κατὰ πᾶν Σάββατον καὶ ἡ μνήμη τῆς Θεοτόκου. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρέλαβον τοῦτο, ἀλλ' ἐξέτειναν εἰς πάντα τὰ Σάββατα. Δίδει παρ' ἡμῖν ἄχρι τοῦδε τῷ Σαββάτῳ τῆς Ε'. Ἑβδομάδας τῶν Νηστειῶν ψάλλεται ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος εἰς ἀνάμνησιν τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ καὶ Θεομήτορος, τῆς σωσάσης πολλὰκις τὴν Πόλιν αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν βαρβάρων. Διενεμήθη δὲ ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος καὶ εἰς τὰς τέσσαρας προηγουμένας ἑβδομάδας ἐν τοῖς Ἀποδείπνοις ἐκάστης Παρασκευῆς (2), ἵνα ἐξομειωθῶσιν οὕτω καὶ τὰ προηγούμενα Σάββατα τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς.

Πολλοχοῦ ἐγίνοντο συναῖξεις τῇ Τετάρτῃ καὶ Παρασκευῇ καὶ ἀνεγινώσκοντο αἱ Γραφαί. Ἡ ἀρχαία αὕτη συνήθεια τηρεῖται ἐτι παρ' ἡμῖν κατὰ τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴν μάλιστα, ὅτε καὶ ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων ἐπιτελεῖται. Προῆλθε δὲ ἡ τοιαύτη συνήθεια, διότι, ὡς εἶρηται, ὁ ἑβδομαδιαῖος κύκλος ἦν ἐπανάληψις τῆς Μ. Ἑβδομάδος, καὶ κατ' ἀρχαιοτάτην παράδοσιν οὐ μόνον ἡ Παρασκευὴ ἦν ἡμέρα ἀναμνήσεως τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου (διὰ τὴν ἐν αὐτῇ σταύρωσιν), ἀλλὰ καὶ ἡ Τετάρτη, διότι κατὰ ταύτην προεβουλευσάντο οἱ Ἰουδαῖοι τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου. Ἀνέκαθεν δὲ διεκρίνοντο αἱ ἡμέραι αὗται καὶ διὰ τῆς νηστείας. Ἐπὶ

(1) Ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου (Epist. 36 ad Casilianum) ἐλέγεται ὅτι τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου ἐνήστευσεν ὁ Ἀπόστ. Πέτρος, ἵνα καταβάλλῃ τὸν Σίμωνα τὸν Μάγον. Ἰσως καὶ ἐξ ἀντιθέσεως κατὰ τῶν Ἰουδαίων ἐνήστευσον, οὐχὶ δὲ κατὰ μίμησιν τινῶν Γνωστικῶν, πενθούντων διὰ τὸν Δημιουργόν. Ἀξιοσημελίως δὲ ἡ συμβουλή, ἣν ἔδωκεν εἰς τὴν Μόνικαν, μητέρα τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὁ ἱερεὺς Ἀμβρόσιος· νὰ μιμηθῇ αὐτὸν, ἐν μὲν Ῥώμῃ νὰ νηστεύῃ τῷ Σαββάτῳ, ἐν δὲ Μεδιολάνοις νὰ μὴ νηστεύῃ. Πολλοχοῦ δὲ τῆς Δύσεως ἐτηρεῖτο ἡ συνήθεια τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας.

(2) Ψάλλονται κατὰ σειρὰν ἀνὰ ἑξ οἴκοι ἐκ τῶν εἰκοσι καὶ τεσσάρων, ὅμοιαι δὲ καὶ ὁ Κανὼν τῆς Θεοτόκου.

δὲ τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ πᾶσαν Παρασκευὴν ἐτελεῖτο Λειτουργία ὡς τῷ Σαββάτῳ καὶ τῇ Κυριακῇ (Ὁμιλ. Ε' εἰς τὴν πρὸς Τιμόθ. Α'). Κατὰ δὲ Σωζόμενον (1, 8) διέταξεν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀρχίαν τῶν Δικαστηρίων κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Παρασκευῆς ὡς καὶ τὴν τῆς Κυριακῆς.

Ἐν τούτοις καὶ αἱ λοιπαὶ ἡμέραι τῆς Ἑβδομάδος κατήντησαν μικραὶ ἑορταί, ὁρισθείσης ἐκάστης εἰς ἀνάμνησιν τῶν κυριωτέρων ἑορτῶν. Οὕτως ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ τῇ μὲν Δευτέρᾳ τελεῖται ἡ μνήμη τῶν Ἀσωμάτων, τῇ Τρίτῃ τοῦ Προδρόμου, τῇ Τετάρτῃ καὶ Παρασκευῇ τοῦ Σταυροῦ (1), τῇ Πέμπτῃ τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου, τῷ Σαββάτῳ τῶν Μαρτύρων καὶ τὸ Μνημόσυνον πάντων τῶν τεθνεώτων, ὅπερ καταλλήλως συνεδέθη τῇ παραμονῇ τῆς ἀναστασίμου ἡμέρας, καὶ ἴσως συνετέλεσεν εἰς τοῦτο ἡ ἀρχαία γνώμη ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως ἔσται ἡ δευτέρα παρουσία τοῦ Κυρίου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ Κεδρηνόν (σελ. 790) μέχρι Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042—54) δὲν ἐτελεῖτο καθ' ἐκάστην Λειτουργία ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ δι' ἑλλειψιν ἐξόδων. «Τὸ γεγόμενον ἔργον εἰς τὴν μεγάλην τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν ἐγκωμίων οὐκ ἀπολείπεται» ἕως ἐκείνου γὰρ (δηλ. τοῦ Κωνσταντίνου) ἐν μόναις ταῖς ἐπισήμοις ἑορταῖς ἐν ταύτῃ (δηλ. τῇ Μ. Ἐκκλ.), ἔτι δὲ καὶ τοῖς σάββασι καὶ ταῖς Κυριακαῖς ἡμέραις ἡ ἀναίμακτος τῷ Θεῷ ἐπετελεῖτο ἱεουργία. Ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς οὐδαμῶς ἡμέραις τοῦτο ἐγίνετο διὰ προσόδου ἐνδεικν, ἣν οὗτος δαφιλῶς ἀφορίσας καὶ ἀποχρώντως, καθ' ἐκάστην τελεῖσθαι τὴν ἱερὰν παρεσκευάσσε λειτουργίαν ὃ καὶ κρατεῖ γινόμενον μέχρις ἡμῶν». Καὶ ὁντως καὶ μέχρις ἡμῶν πολλαχοῦ τελεῖται καθ' ἐκάστην λειτουργία, μάλιστα δὲ ἐν τοῖς μεγάλαις Μοναστηρίοις. Μόνον δὲ τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ ἀπαγορεύεται ὃ

(1) Τῇ Τετάρτῃ ψάλλεται Κοινωνικὸν τῆς Θεοτόκου, ὅπερ συμφωνεῖ μετὰ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν ἑορτῶν ἐντὸς τῆς ἑβδομάδος. Ἄλλ' ἔπειτα ἐπεκράτησε, φαίνεται, νὰ ἐπισηραγίζηται ἕκαστος ὕμνος διὰ Θεοτόκου, καὶ οὕτω καθ' ἐκάστην ἑορτάζεται, οὕτως εἰπεῖν, ἡ Θεοτόκος. Ὡστε ἡ Τετάρτη ὠρίσθη μᾶλλον εἰς ἀνάμνησιν τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου.

Θεία Λειτουργία κατὰ τὰς πέντε ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος καὶ μόνη ἐπιτρέπεται ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων. Λέγει δὲ ὁ 51 τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ Συνόδου κανὼν· «ὅτι οὐ δεῖ ἐν Τεσσαρακοστῇ Μαρτύρων γενέθλια ἐπιτελεῖν, ἀλλὰ τῶν ἁγίων Μαρτύρων μνήμας ποιεῖν ἐν τοῖς Σαββάτοις καὶ Κυριακαῖς». Τοῦτο εἶναι καὶ ὁ λόγος διὰ τί πολλῶν ἁγίων αἱ μνήμαι μετηνέχθησαν εἰς τὴν Κυριακὴν.

Οὕτω δὲ συναπηρτίσθη ὁ ἐβδομαδιαῖος κύκλος ἐκ σειρᾶς ἑορτῶν, καὶ δι' αὐτοῦ ὅλος ὁ στέφανος τοῦ ἐνιαυτοῦ μία ἑορτὴ καὶ λατρεία τοῦ Θεοῦ ἀπεδείχθη, μὴ παραβλαπτομένης τῆς ἄλλης λατρείας τοῦ Θεοῦ ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς.

§ 14. Περὶ τῶν Δεσποτικῶν ἑορτῶν καὶ

α) Περὶ τῶν ἀκινήτων Δεσποτικῶν ἑορτῶν.

Δεσποτικαὶ καθόλου ἑορταὶ ἀποκαλοῦνται αἱ εἰς ἀνάμνησιν τοῦ βίου τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ Δεσπότης Χριστοῦ ἑορταί. Τοῦτων δὲ αἱ μὲν μετὰ τοῦ Πάσχα συνδεόμεναι, ἀφ' ὧν ἀρχεται ὁ ἐβδομαδιαῖος κύκλος, εἶναι κινήται καὶ ἀρχαιόταται· αἱ δὲ λοιπαὶ εἶναι ἀκίνητοι καὶ εἶναι μὲν ὀλίγῳ μεταγενέστεραι, ἀλλὰ κατὰ χρονολογίαν ἐκ-τοῦ βίου τοῦ Σωτῆρος προηγοῦνται τῶν κινήτων. Διὰ τοῦτο καὶ προτάσσονται καὶ ἐνταῦθα (1). Εἶναι δὲ πᾶσαι αἱ ἑορταὶ αὗται ἐνιαύσιαι καὶ συναπαρτίζουσι μετὰ τῶν ἄλλων ἑορτῶν τὸν στέφανον τοῦ ἐνιαυτοῦ, ὡς μεγάλαι ἑορταί.

Τὰ δύο ταῦτα συμπλέγματα τῶν ἑορτῶν ἔχουσι δύο ἐπιστημότατα κέντρα, ἅπερ καὶ εἶναι καὶ αἱ μέγιστα ἑορταί. Τὸ μὲν τῶν ἀκινήτων ἔχει κέντρον καὶ κορυφὴν ἅμα τὰ Χριστούγεννα, τὸ δὲ τῶν κινήτων ἔχει τὴν ἑορτῶν ἑορτὴν, τὸ Πάσχα, ἥτοι τὴν Λαμ-

(1) Ἐξ ἀνάγκης διακρίνονται καὶ ἐν τοῖς ὄρτολοις αἱ ἀκίνητοι τῶν κινήτων. Καὶ αἱ μὲν ἀκίνητοι (Χριστούγεννα κτλ.) κατατάσσονται εἰς τὸ Μηνολόγιον ἐν τῇ σειρᾷ δηλ. τῶν κατὰ μῆνα ἑορταζομένων ἑορτῶν, ἐνθ' αὖ καὶ αἱ λοιπαὶ ἑορταὶ τῶν Ἀγίων. Αἱ δὲ κινήται κατατάσσονται ἀλλαχοῦ.

προφώραν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Ἄν καὶ ἱερότιμοι ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ αἱ δύο μέγισται αὗται ἑορταί, ἀλλ' ἐπικρατεῖ ἡ ἀρχαία συνήθεια καὶ πρωτεύει τὸ Πάσχα. Ἐν δὲ τῇ Δύσει πρωτεύουν τὰ Χριστούγεννα.

Ἀξιοσημείωτον καὶ τοῦτο ὅτι ἀμφοτέρω τὰ συμπλέγματα ταῦτα καταλαμβάνουσι τὸ ἡμῖν τοῦ ἔτους, καὶ ὑποδεικνύουσιν οὕτως εἰς τοὺς κήρυκας τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ σειρὰν λόγων ἐκ τοῦ βίου τοῦ Σωτῆρος. Τὴν σειρὰν ταύτην διαδέχεται φυσικῶς τὸ περὶ Ἐκκλησίας κήρυγμα. Διότι ἡ Πεντηκοστή ἡ ἐπιστραγίζουσα τὰς κινήτας Δεσποτικὰς ἑορτάς εἶναι ἅμα καὶ ἡ γενέθλιος ἡμέρα τῆς Ἐκκλησίας.

Αἱ ἀκίνητοι Δεσποτικαὶ ἑορταὶ ἄρχονται συνήθως ἀπὸ τῶν Χριστουγέννων. Κυρίως ὅμως ἔπρεπε νὰ ἄρχωνται ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὃν τῆς σωτηρίας ἡμῶν κεφάλαιον ἀποκαλεῖ ἡ Ἐκκλησία. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐπεκράτησε νὰ ἀριθμῆται καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς εἰς τὰς Θεομητορικὰς ἑορτάς, διὰ τοῦτο καὶ δὲν συμπεριλαμβάινεται ἐνταῦθα. Εἶναι δὲ κινήται Δεσποτικαὶ ἑορταὶ αἱ δύο τῶν Θεοφανίων (δηλ. Χριστούγεννα καὶ Βάπτισις, εἶτε Φῶτα), ἡ Περιτομή, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Μεταμόρφωσις καὶ αἱ τοῦ Σταυροῦ. Ἀπαται ἔχουσι Προεδόρτια καὶ Μεθέορτα κατὰ τὴν τοῦ Π. Νόμου συνήθειαν.

1) Θεοφάνεια, ἥτοι ἡ κατὰ σάρκα γέννησις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ Βάπτισμα αὐτοῦ.

Πρὸ τῆς Δ'. Ἐκατονταετηρίδος αἱ δύο μεγάλαι ἑορταὶ τὰ Χριστούγεννα καὶ τὰ Φῶτα ἑωρτάζοντο ἀνέκαθεν (1) ἡνωμέναι ὑπὸ τὴν καθολικωτέραν ἐπίκλησιν τῶν Θεοφανίων εἶτε Ἐπιφανίων τῇ

(1) Ὅτι ἀρχαιοτάτῃ ἡ ἑορτὴ τῶν Θεοφανίων, ἀποδεικνύεται ἐκ τούτου, ὅτι ἑωρτάζον αὐτὴν οἱ περὶ τὸν Βασιλεῖδην, ἥτοι ἀπ' ἀρχῆς ἥδη τῆς Β'. Ἐκατονταετηρίδος. Γνωστὸν δ' ὅτι κατὰ τὴν Γ'. Ἐκατονταετηρίδα ἦν κοινοτάτῃ. Θέλουσι δὲ τινες ὅτι καὶ ἡ ἑορτὴ καὶ ἡ 6 Ἰανουαρίου προῆλθον ἐκ τῆς ἑορτῆς τῶν Αἰγυπτίων, οἵτινες κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν ἑωρτάζον τὴν εὐρεσιν τοῦ Ὁσείδους. Ἐξ ἀντιθέσεως λοιπὸν οἱ Χριστιανοὶ εἰσῆγαγον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ.

6 Ἰανουαρίου. Ἐώρταζον δηλαδή τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Σωτῆρος Θεοῦ, καὶ ἐπειδὴ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ Βαπτίσματι ἐπεφάνη ὁ Θεὸς τῷ κόσμῳ καὶ ἡ τῆς Τριάδος προσκύνησις, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀνάμνησις αὕτη ἐωρτάζετο ἐν τῇ τῶν Θεοφανίων ἐορτῇ. Ἀλλ' οὐχ ἥτιον πολλαχοῦ ἠνώθη οὐ μόνον ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ (ἥς ἡ ἡμέρα ἦν ἀγνωστος εἶ), ἀλλὰ καὶ ἡ προσκύνησις τῶν Μάγων καὶ ὁ ἐν Κανᾷ γάμος, ὅπου ὀλίγον μετὰ τὸ Βάπτισμα ἐφανερώσεν τὴν δόξαν αὐτοῦ ὁ Χριστός.

Ἐν τούτοις πολλαχοῦ (ἀπὸ Θράκης μέχρι Γαδεύρων) ἐπεζητεῖτο ἡ ἡμέρα τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου. Λέγεται δὲ ὅτι πρῶτος ὁ πάπας Ἰούλιος (336—52) ὥρισε τὴν 25 Δεκεμβρίου ὡς ἡμέραν τῆς ἐορτῆς, καὶ ἐκ τῆς Ῥώμης ἐξηπλώθη τάχιστα κατὰ πρῶτον μὲν μέχρι Θράκης καὶ Γαδεύρων, εἶτα δὲ καὶ πολλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς τὴν Ἀντιόχειαν δὲ εἰσήχθη περὶ τὸ 376, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου (εἰς τὴν γενέθλιον ἡμέραν τοῦ Χριστοῦ) τῆς περὶ τὸ 386 ἐκφωνηθείσης. Ἐν ταύτῃ λέγεται ὅτι πρὸ δέκα ἐτῶν εἰσήχθη ἐκεῖ, ἀλλ' ἀπὸ Θράκης μέχρι Γαδεύρων ἦν πολλῶ ἀρχαιοτέρα. Ἐπίσης ἐκτίθενται καὶ αἱ βῆσεις, ἐφ' ὧν ὠρίσθη ἡ 25 Δεκεμβρίου ὡς ἡμέρα τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου. Βάσεις δὲ ἦσαν, πρώτη μὲν τὰ ἀρχεῖα ἐν Ῥώμῃ, ἐξ ὧν ἐφαίνετο ὁ χρόνος τῆς παρ' Αὐγούστου διαταχθείσης ἀπογραφῆς, καὶ ἡ ἐγεννήθη ὁ Χριστός· δευτέρα δὲ, ὁ χρόνος τῆς ἱερικτείας τοῦ Ζαχαρίου πατρὸς τοῦ Προδρόμου· διότι μετὰ ἐξ μηνῶς ἠὲ ἠγγελίστατο τῇ Παρθένῳ ὁ Γαβριήλ. Ὑποτίθεται δὲ ὅτι εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων ἐπεφάνη τῷ Ζαχαρίᾳ ὁ Ἄγγελος καὶ ἐπομένως κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ ἐξιλασμοῦ τὴν ἐν τῷ ἐξδόμῳ μηνί (ἐντὸς τοῦ Σεπτεμβρίου) τελουμένην. Οὐχ ἥτιον πρέπει νὰ συντελέσεν εἰς εὐρεσιν τῆς ἡμέρας τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ Προδρόμου περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ «ἐκεῖνον δεῖ αὐξάνειν, ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι» (Ἰωάν. 3, 30). Ἐπομένως ἡ μὲν γέννησις ἐτέθη εὐθὺς μετὰ τὴν Θερρινὴν τροπὴν τοῦ Ἡλίου (τῇ 24 Ἰουνίου), ὅτε ἤρχετο τότε ἡ ἐλάττωσις τῶν ἡμερῶν (1), ἡ δὲ τοῦ νοητοῦ Ἡλίου τῆς Δικαιο-

(1) Τὴν τότε τροπὴν τοῦ Ἡλίου κατὰ τὴν 24 Ἰουνίου διασώζει κατὰ παράδοξιν ὁ λαὸς, λέγων ὅτι γυρίζει ὁ Ἡλῖος κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ ἁγίου

σύνης γέννησις ἐτέθη μετὰ τὴν χειμερινὴν τροπὴν, ὅτε ἤρχετο ἡ αὐξησις τῶν ἡμερῶν. Ἐν Ἱεροσολύμοις τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου ἐξηκολούθουν νὰ ἐορτάζωσι τῇ ἐορτῇ τῶν Θεοφανίων (1), ἥτοι τῇ 6 Ἰανουαρίου, ἐπὶ τῇ βάσει ὅτι ἐβαπτίσθη ὁ Σωτὴρ, κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴν, τριάκοντα ἔτων, ἐπομένως τῇ ἡμέρᾳ καθ' ἣν ἐγεννήθη καὶ συνεπλήρωσε τὸ τριακοστὸν ἔτος. Ἀλλ' οὐχ ἥττον καὶ ἐκεῖ περὶ τὸ 431 καὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ πανταχοῦ τῆς Ἀνατολῆς (πλὴν τῆς Ἀρμενίας) εἰσῆχθη ἡ 25 Δεκεμβρίου.

Τὴν ἀρχαίαν ἐνότητα τῶν δύο τούτων μεγάλων ἐορτῶν ἐτήρησεν ἡ Ἐκκλησία ἐν τῷ δωδεκαμέρῳ καὶ ἐν τῇ ὁμοιότητι τῶν Ἀκολουθιῶν. Ἐντεῦθεν νοοῦμεν διὰ τί ἀντὶ τοῦ Τρισαγίου ἐν τῇ ἐορτῇ τῶν Χριστουγέννων ψάλλεται τὸ «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε». Διότι τῇ Παραμονῇ τῶν Θεοφανίων ἐβαπτίζοντο οἱ Κατηχούμενοι ὅπως καὶ ἐν τῷ Μ. Σαββάτῳ. Ἐντεῦθεν προήλθε καὶ ἡ νηστεία· ἐντεῦθεν ὁ Μ. Ἀγιασμός· ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγνωσις πολλῶν Προφητειῶν. Ἐπειδὴ λοιπὸν προετάρχη καὶ τῶν Χριστουγέννων Παραμονή, ἐτηρήθησαν καὶ τὰ χαρακτηριστικά. Μόνον δὲ ὁ Ἀγιασμός δὲν τελεῖται κατὰ τὴν Παραμονὴν καὶ ἐορτῇ τῶν Χριστουγέννων.

Κατ' ἀμφοτέρας τὰς Παραμονὰς ἐψάλλοντο ἐπὶ τῶν Αὐτοκρατόρων αἱ βασιλικαὶ λεγόμεναι Ὡραι, διότι κατ' αὐτὰς παρευρίσκειτο ὁ Βασιλεὺς συνήθως ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τοῦ Παλατίου. Ἐὰν δὲ συνέπιπτεν ἡ Παραμονὴ τῷ Σαββάτῳ ἢ Κυριακῇ, ἐτελεῖτο ἡ συνήθης Λειτουργία τῇ τρίτῃ ὥρᾳ (τῇ 9 π. μ. καθ' ἡμέρας), καὶ μετὰ ταῦτα αἱ ὥραι, ὡς σημειοῖ ὁ Κωδινὸς Κουροπαλάτης (2). Ἄλλως ἐτελεῖτο ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου ἐν

Ἰωάννου, ὅπερ πολλοὶ τῶν ἀπλουστέρων παρανοοῦντες, ἐκλαμβάνουσιν ὅτι περιστρέφεται περὶ αὐτὸν ὁ ἥλιος κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην· διὸ καὶ πολλοὶ διὰ μελανῶν ὑέλων ἢ μανδηλίων προσπαθοῦσι νὰ ἴδωσι τὴν περιστροφήν· πολλοὶ δὲ πιστεύουσι καὶ ὅτι εἶδον αὐτήν.

(1) Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ ὅτε ἐχωρίσθησαν τὰ Χριστογέννητα ὠνομάσθησαν παρὰ τισι Θεοφάνια, ὅπερ κατακρίνει ὁ Ἱερώνυμος (in Ezech. c. 1).

(2) Ὅσάκις γίνεται παραπομπὴ ἀπλῶς εἰς τὸν Κωδινόν, ἔννοεῖται ὁ Κουροπαλάτης καὶ τὸ περὶ Ὀφφικίων βιβλίον του. Ἀξιοσημείωτα δὲ ἐκ τῆς

τῷ Ἑσπερινῷ. Ἡ τάξις αὕτη εἶναι ἡ τηρουμένη ἄχρι τοῦδε, μόνη δὲ διαφορὰ εἶναι ὅτι νῦν, ὅταν τύχη ἡ Παραμονὴ τῷ Σαββάτῳ ἢ Κυριακῇ, αἱ μὲν ὦραι ψάλλονται τῇ Παρασκευῇ, ἡ δὲ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου τελεῖται τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἑορτῆς. Αἱ ὦραι δὲ ὁμοιάζουσι πρὸς τὰς τῆς Μ. Παρασκευῆς. Ψαλμοὶ κατὰλληλοι ἀντικαθιστῶσι τοὺς τῶν συνήθων ὦρων προστίθενται κατὰλληλα τροπάρια, κατὰλληλα ἀναγνώσματα ἐκ τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης. Ἐν δὲ τῷ Ἑσπερινῷ, ὅστις εἶναι κυρίως ἀρχὴ τῆς ἑορτῆς καὶ πρώτη, οὕτως εἰπεῖν, Λειτουργία (I), ἀναγινώσκονται κατὰ μίμησιν τοῦ Μ. Σαββάτου πολλαὶ Προφητεῖαι. Μόνη δὲ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο Παραμονῶν εἶναι ὅτι ἐν τῇ τῶν Θεοφανίων τελεῖται Μ. Ἀγιασμός μετὰ τὸ τέλος τῆς Λειτουργίας, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν τῆς ἑορτῆς. Ὁ Ἀγιασμός δὲ τῆς Παραμονῆς, ὡς εἴρηται καὶ ὀλίγω πρότερον, ἔλαβε, φαίνεται, τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦ βαπτίσματος τῶν Κατηγουμένων κατὰ τὴν Παραμονὴν τῶν Θεοφανίων. Ἐντεῦθεν καὶ πολλοὶ ἄχρι τοῦδε ἀναμένουσι τὴν νύκτα τῶν Θεοφανίων, ἵνα βαπτίσωσι τὰ τέκνα τῶν.

Τὸν Ὁρθρον ἀμφοτέρων τῶν μεγάλων τούτων ἑορτῶν ἐκόσμησαν αἱ δύο μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ὑμνογράφοι διὰ λαμπρῶν πεζῶν καὶ ἐμμέτρων Κανόνων. Ἐν τῇ Λειτουργίᾳ δὲ ψάλλεται, ὡς ὕμνος τῆς ἡμέρας, τὸ ἀρχαιότατον Κοντάκιον (περὶ τὸ τέλος

περιγραφῆς (ἐν τῷ 6 κεφαλαίῳ) τῶν ὦρων τὰ ἐξῆς. Τοὺς Ψαλμοὺς ἀνεγίνωσκεν ὁ Ἀρχιδιάκονος, τὰς Προφητείας καὶ τὸν Ἀπόστολον ὁ Πρωτοποστόλῃριος, τὸ Εὐαγγέλιον τῆς μὲν πρώτης ὥρας ὁ Πρωτοπαπᾶς τῶν δὲ λοιπῶν οἱ λοιποὶ ἱερεῖς. Ὁ Κανονάρχης (εἰς τὸ «Καὶ νῦν») ἀνεγίνωσκε τὸ Δοξαστικόν, ἐπολυχρόνιζε τρεῖς τὸν Βασίλεα καὶ εἶτα ἐψάλλετο πάλιν τὸ Δοξαστικόν. Εἰς τὸν ἑσπερινὸν μετὰ πολλῆς κομπῆς παρίστατο πάλιν ὁ Βασιλεὺς. Κατὰ δὲ τὸν Πορφυρογέννητον καθ' ἅπαν τὸ Δωδεκαήμερόν ἐγίνοντο ἐστιάσεις. Τῇ ἑκτῇ ἡμέρᾳ καὶ μάλιστα τῇ τῶν Φώτων εἰσία ὁ Βασιλεὺς τὸν Πατριάρχην καὶ τὸν κλῆρον αὐτοῦ.

(I) Δευτέρα, οὕτως εἰπεῖν, Λειτουργία δύναται νὰ κληθῇ ἡ ἁσματικὴ Ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου, ἥτις φέρει καὶ αὐτὴ τὸν χαρακτῆρα τῆς Λειτουργίας, ὡς ὁφθαλμοὶ ἐν τῷ οἰκίῳ τόπῳ. Ἡ τρίτη Λειτουργία εἶναι γνωστὴ Ἐντεῦθεν κατανοεῖ τις πόθεν προῆλθεν ἡ διάταξις παρὰ Λατίνοις νὰ τελῶνται αὐθημερόν τρεῖς Λειτουργίαι τῇ ἑορτῇ τῶν Χριστουγέννων.

τῆς 5 ἑκατοντ.) Ῥωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ, τὸ «Π Παρθένος σήμερον...» Ὁ ἀρχαῖος οὗτος ὕμνος πρὸς τοὺς ἄλλοις σώζει καὶ μέλος ἰδιόρρυθμον καὶ ἀξιοσημείωτον. Μετὰ δὲ τὴν Λειτουργίαν τῶν Φώτων (ἅπερ καὶ Θεοφάνια ἰδίως νῦν λέγονται), τελεῖται ὁ Μ. Ἀγιασμὸς εἰς ἀνάμνησιν τοῦ βαπτίσματος τοῦ Κυρίου. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτα ἐν αὐτῷ τὰ τροπάρια τοῦ Σωφρονίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Ἀξιοσημείωτον πρὸς τοῦτοις ὅτι τοῦ Μ. Ἀγιασμοῦ εἰς ἄλλας ἡμέρας δὲν γίνεται χρῆσις (1). Διὰ τοῦτο καὶ εἰσῆχθη ὁ μικρὸς Ἀγιασμὸς ὁ καὶ κατὰ πᾶσαν νομηνίαν ἐν τῷ Παλατίῳ Κωνσταντινουπόλεως τελούμενος πλὴν τῆς τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ Ἰανουαρίου διότι ἐτελεῖτο ἐντός τῶν μηνῶν τούτων τῇ 14 Σεπτεμβρίου καὶ τῇ 6 Ἰανουαρίου. Τὸν μικρὸν Ἀγιασμὸν διέταξεν ὁ κλεινὸς Πατριάρχης Φώτιος.

Ἄν καὶ ἡ Παραμονὴ ἐκάστης τῶν δύο τούτων μεγάλων ἑορτῶν εἶναι καὶ τὰ Προεόρτια αὐτῶν, οὐχ ἥττον ὅμως τὰ Προεόρτια τῶν Χριστουγέννων κυρίως μὲν ἄρχονται ἀπὸ τῆς 20 Δεκεμβρίου ἢ καὶ τῆς 18 τῆς καὶ Κυριακῆς τῶν Προπατόρων καὶ Κυριακῆς πρὸ Χριστοῦ Γεννήσεως (διότι ἐν Κυριακῇ τελεῖται ἡ μνήμη), ἐκ τῶν ὁρίων δηλ. ὅτε ἤρχετο ἡ μετὰ νηστείας προπαρασκευὴ μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Βαλταμῶνος. Ὅτε δὲ ἐξετάθη ἡ νηστεία εἰς τεσσαράκοντα ἡμέρας (ἅπερ κυρίως ἐν Μοναστηρίοις συνέβη κατ' ἀρχὰς διὰ λόγους, οὓς ὄρα παρ' Ἀναστ. τῷ Συναίτη ἐν Συλλογῇ Ῥάλλη κτλ. τόμ. 4, σελ. 580), ἐθεωρήθη καὶ ὁ χρόνος οὗτος (ὡς ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ) Προεόρτια τῶν Χριστουγέννων διὰ τοῦτο καὶ ψάλλονται αἱ Καταβασαί τῆς Ἑορτῆς καὶ τὸ προεόρτιον Κοντάκιον κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν μετὰ τὴν 21 Νοεμβρίου. Τὰ Προεόρτια δὲ τῶν Θεοφανίων ἄρχονται ἀπὸ τῆς 2 Ἰανουαρίου.

Πλείω περὶ τῆς νηστείας τῆς πρὸ τῶν Χριστουγέννων, ὡς καὶ περὶ τῶν λοιπῶν, ἐψόμεθα παρακατιόντες. Τοῦτο δὲ μόνον ση-

(1) Μόνον εἰς τοὺς κωλυμένους νὰ κοινωνήσωσι τῶν ἀχράντων μυστηρίων μεταδίδεται πρὸς παρεμυθίαν Μ. Ἀγιασμὸς. Ἀδελφὸν δὲ πότε ἔλαβε τὴν ἀρχὴν ἡ τοιαύτη συνήθεια.

μειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι αὕτη, ὡς καὶ ἡ πρὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀναφέρονται ὡς ὑπάρχουσαι ἐν τῷ τόμῳ τῆς ἐνώσεως, τῷ συνοδικῶς ἐκδοθέντι ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς 10 Ἑκατονταετηρίδος. Μόνον δὲ ἡ διάρκεια δὲν ἦτο ὠριτμένη διὰ τοὺς λαϊκοὺς, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βαλταμῶνος (ὄρα 4. τόμ. Ῥάλλη κτλ.).

2) Ἡ Περιτομὴ τοῦ Κυρίου (τῇ 1. Ἰανουαρίου).— Ἀφοῦ καθιερώθη ἡδὴ ἡ 25. Δεκεμβρίου ὡς ἡμέρα τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου, ἐπόμενον ἦτο ὅτι καὶ αἱ ἄλλαι ἐπίσημοι στιγμαὶ ἐκ τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐν Εὐαγγελίοις περιεχόμεναι, ἤθελον ὀρισθῇ καὶ καθιερωθῇ.

Ἐν τούτοις ἐπὶ πολὺν χρόνον οὐ μόνον ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Δύσει αὐτῇ ἦν ἡ ἄγνωστος ἡ δευτερεῦδόν τι ἡ ἑορτὴ τῆς Περιτομῆς. Καὶ ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ ἐπετελεῖτο μᾶλλον τῇ 1. Ἰανουαρίου ἢ μνήμῃ τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ μεγάλου φωστῆρος τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν δὲ τῇ Δύσει ὁ Καيسάριος Ἀρελάτης Ἐπίσκοπος (Sermo 129 ἔ 130) παραινεῖ νὰ ἄγωσι τὴν πρῶτην Ἰανουαρίου ὡς ἡμέραν πένθους διὰ τὰς τότε (ἀφοῦ μάλιστα ἀπὸ Ἰουλίου Καίσαρος ἦν ἡ πρῶτη τοῦ ἔτους) τελουμένας βδελυρίας τῶν Ἑθνικῶν (ἐπανελήφθησαν τὰ ἀρχαῖα Saturnalia), ἃς πολλοὶ ἐμιμοῦντο. Ἴδου τί λέγει ὁ Καيسάριος· jejunemus ergo et stultitiam miserorum hominum lugeamus . . . Pro illis miseris, qui Calendas colunt, Deum quantum possumus, supplicemus.

Πολλαχοῦ ἐθεωρεῖτο ὡς ὀγδόη ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων, ἥτοι ἡμέρα ἀποδόσεως τῆς ἑορτῆς. Διὰ τοῦτο καὶ παρ' ἡμῖν σημειοῦται ἡ δευτέρα Ἰανουαρίου ὡς προεόρτιος ἡμέρα τῶν Θεοφανίων.

3) Ἡ Ὑπαπαντὴ (τῇ 2. Φεβρουαρίου). — Καὶ ἡ ἑορτὴ αὕτη ἔλαβε τὴν ἀρχὴν ἐν τῇ Δύσει εἰς ἀνάμνησιν τῆς μετὰ 40 ἡμέρας κατὰ τὸν Νόμον (Λευίτ. 12, 2) ἐν τῷ Ναῷ παραστάσεως τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ νεοτεχθέντος παιδίου, τοῦ προαιωνίου ἁμ. Λόγου τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἡ ἑορτὴ ὡς καὶ ἡ χρονολογία ὠρίσθησαν μετὰ τὸν ὀρισμὸν τῆς 25. Δεκεμβρίου. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦν ἄγνωστος ἡ ἑορτὴ. Κινηθεὶς δὲ ἐκ τῶν συμφορῶν μάλιστα ἐν Μυσίᾳ ὁ Ἰουστινιανὸς (πρὸς τοὺς ἄλλους κατεστράφη ἡ Πομπηϊοῦπολις), «τάττει καὶ τὴν τοῦ Σωτῆρος Ὑπαπαντὴν»

ἄρτι πρῶτος ἀπανταχοῦ ἑορτάζεσθαι» (Νικηφ. Κάλλ. 17, 28). Ἐκ δὲ τοῦ Παύλου Διακόνου (de gest. Rom. 1. 14) φαίνεται ὅτι ἐπίτηδες ἐδόθη καὶ ἡ ὀνομασία τῆς ἑορτῆς Ὑπαπαντῆς, ἵνα ἰλεῖται ὑπαντήσῃ ὁ Θεὸς καὶ τοῖς τότε κατατρυχομένοις. Συμφωνεῖ τούτῳ καὶ τὸ Μεγαλυνάριον· «Θεοτόκε ἡ ἐλπίς πάντων τῶν Χριστιανῶν, σκέπε, φρούρει, φύλαττε τοὺς ἐλπίζοντας εἰς Σέ».

Παρά Λατίνοις ἐπεκλήθη ἡ ἑορτὴ αὕτη Festum purificationis Mariae καὶ Festum candelarum s. luminum (τῶν κανδηλῶν ἢ φώτων). Ἡ τελευταία αὕτη ὀνομασία προήλθεν ἐκ τῆς μετὰ λαμπάδων λιτανείας καὶ λειτουργίας παρ' αὐτοῖς κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην. Πιθανὸν δὲ ὅτι ἔδωκαν ἀφορμὴν αἱ κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον (ὑπὸ Νουμᾶ τῷ Pluto Februus καλεῖται) τελοῦμενοι καθαρισμοὶ δι' ὕδατος (Lupercalia) καὶ διὰ πυρὸς (Amburbalia).

4) Ἡ Μεταμορφώσις τοῦ Σωτῆρος (τῇ 6. Αὐγούστου).—Ἡ ἑορτὴ αὕτη ἐν μὲν τῇ Παλαιστίνῃ ἦν ἀρχαιοτάτη· διότι ἐκεῖ ἦν τὸ Θαβώριον ὄρος, ὅπου κατὰ παράδοσιν μετεμορφώθη ὁ Σωτὴρ. Ἡ δὲ ἁγία Ἐλένη ἀνήγειρε Ναὸν εἰς ἀνάμνησιν, οὗτινος τὰ ἐγκαίνια ἐτελέσθησαν τῇ 6. Αὐγούστου. Ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι προήλθε καὶ ἡ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς· διότι ἀλλαχοῦ ἐγίνετο ἡ ἀνάμνησις τῆς Μεταμορφώσεως πρὸ τοῦ Πάσχα (1).

Ἐν τούτοις ἀλλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς πολὺ βραδύτερον εἰσῆχθη ὡς μεγάλη ἑορτὴ καὶ μάλιστα κατὰ τὴν 6. Αὐγούστου. Ἐν δὲ τῇ Δύτει μόλις κατὰ τὴν 12 Ἐκατονταετηρίδα εἰσῆχθη εἰς τινα Μοναστήρια καὶ κατέστη κοινὴ μόλις μετὰ τὴν ἐπιφανῆ νίκην κατὰ τῶν Τούρκων ἐν Βελιγραδίῳ τῇ 6. Αὐγούστου 1456.

Ἐκ τῆς παλαιᾶς συνηθείας νὰ προσφέρωνται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ καρποὶ παρέμεινεν ἄχρι τοῦδε τὸ νὰ εὐλογῶνται αἱ σταφυλαὶ τῇ 6. Αὐγούστου. Διότι τὸ Τυπικὸν εἶναι ἐκ τῆς Παλαιστίνης,

(1) Οὐ μόνον οἱ ὕμνοι τοῦ Κοσμᾶ καὶ ὁ λόγος τοῦ Ἀνδρέου Κρίτης εἶναι γνήσιοι, ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου πρέπει νὰ θεωρηθῇ γνήσιος. Διότι ἤδη εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Σάββα λέγεται ὅτι τὸ διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ περὶ τῆς παραδοχῆς τῶν κανόνων τῆς ἐν Χαλκηδὼν Συνόδου ἀνεγνώσθη ἐν Ἱεροσολύμοις τῇ ἑορτῇ τῆς Μεταμορφώσεως. Εὐφραζον δὲ ἀνέκαθεν καὶ οἱ Ἀρμένιοι.

ἔπου πρωϊμώτεραι ὠριμάζουσι αἱ σταφυλαί, ἐνῶ κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα (εἰς 3. Ἀποστ. Καν.) ἐν Κωνσταντινουπόλει κηρύττει τὰς σταφυλὰς ὁ Πατριάρχης ἐν τῷ ἐν Βλαχέρναις ναῷ τῇ 15. Αὐγούστου.

Ἡ νηστεία δὲ τοῦ Αὐγούστου ἡ προηγουμένη τῆς Μεταμορφώσεως ἐθεωρεῖτο ἤδη ἐπὶ Βαλσαμῶνος ὡς νηστεία πρὸς τιμὴν τῆς ἑορτῆς ταύτης, ἡ δὲ ἐπομένη πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου. Οὐχ ἦτον ὅμως ἡ ἀπόδοσις τῆς ἑορτῆς τελεῖται τῇ 13. Αὐγούστου καὶ ἡ 5. εἶναι Προεόρτιος αὐτῆς.

§ 15. 6) *Περὶ τῶν κινητῶν Δεσποτικῶν ἑορτῶν.*

Κέντρον, ὡς εἶρηται πολλαχοῦ, τῶν κινητῶν Δεσποτικῶν ἑορτῶν ἦν ἀνέκαθεν ἡ ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, ἥτις καὶ Πάσχα ἐκαλεῖτο, καὶ ἑορτῶν ἑορτὴ ἐν τῇ Ἀνατολῇ διέμεινε πάντοτε, καὶ ἀρχαιοτάτη πασῶν εἶναι καὶ ἀρχὴ τοῦ ἑβδομαδιαίου κύκλου τῶν ἑορτῶν. Προεόρτια αὐτῆς ἦσαν ἀνέκαθεν κατὰ πρῶτον μὲν λόγον ἡ Μ. Ἑβδομάς καὶ μάλιστα ἡ Μ. Παρασκευὴ (ἀπὸ τῆς ἐσπέρας τῆς Μ. Πέμπτης ἀρχομένη) καὶ τὸ Μ. Σάββατον, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἡ Μ. Τεσσαρακοστή. Μετέορτα δὲ τοῦ Πάσχα ἦσαν ἅπαντα μὲν ἡ Πεντηκοστή μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἰδίων ἑορτῶν τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς ἐσχάτης ἡμέρας, ἥτις κατ' ἐξοχὴν Πεντηκοστή ἐπεκλήθη, ἰδίως δὲ μετέορτος καὶ μία ἑορτὴ εἶναι ἅπαντα ἡ Διακαινήσκειος ἑβδομάς.

Ὁνομάσθησαν δὲ κινηταὶ αἱ ἑορταὶ αὗται αἱ ἀπαρτίζουσαι τὸν σπουδαιότατον κύκλον, διότι τὸ κέντρον αὐτῶν, τὸ Πάσχα, δὲν ἑορτάζεται εἰς ὠρισμένην ἡμέραν τοῦ Μαρτίου ἢ τοῦ Ἀπριλίου, ἀλλὰ τῇ Κυριακῇ τῇ μετὰ τὴν Πανσέληνον τῆς Ἰσημερίας, ὡς ὥρισεν ἡ Α. Ὀικουμενικὴ Σύνοδος ἡ ἐν Νικαίᾳ, ἥτις καὶ κατέπαυσε τὰς περὶ τοῦ Πάσχα ἐρίδας καὶ ἀνέθετο τῷ Ἀλεξανδρείας Ἐπισκόπῳ νὰ ἀναγγέλλῃ ἐκάστοτε (τῇ ἑορτῇ τῶν Θεοφανίων δι' ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς τοῦτο ἐγίνετο), τίς ἦν ἡ Κυριακὴ τοῦ Πάσχα. Ἡ Κυριακὴ δὲ αὕτη ἠδύνατο νὰ συμπέσῃ εἰς μίαν τῶν ἡμερῶν ἀπὸ 22 Μαρτίου μέχρις 25 Ἀπριλίου. Διότι ὡς ἡμέρα Ἰσημερίας ὠρί-

σθη τότε ἡ 21 Μαρτίου, καὶ αὕτη κανονίζει ἄχρι τοῦδε τὸ Πάσχα κατὰ τὸν ὑπολογισμόν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἐκκλησίας, ὅπου ἦνθει τότε ἡ παιδεία καὶ αἱ Μαθηματικαὶ Ἐπιστῆμαι.

α) Περὶ τῆς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καθόλου.

Ἡ διὰ συντόνου προσευχῆς καὶ νηστείας προπαρασκευὴ εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ καλουμένη, εἶναι ἀρχαιοτάτη, καὶ εἰς Ἀποστολικὴν παράδοσιν ἀνάγουσιν αὐτὴν οὐ μόνον ὁ Ἀποστολικὸς κανὼν (69) ἀλλὰ καὶ ὁ Τερτυλιανός· *Nos unam quadragesimam secundum traditionem Apostolorum, toto nobis orbe congruo, jejunamus* (ad Marcellam 27 ἢ 54). Ὁνομάσθη δὲ τεσσαρακοστὴ, διότι κατὰ μίμησιν τῆς τεσσαρακοθήμερου νηστείας τοῦ Κυρίου οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοί, ἐντὸς τεσσαράκοντα περίπου ἡμερῶν, ἢ ἐνήστευον αὐστηρῶς (ὅπερ ἰδίως τῇ Μ. Παρασκευῇ καὶ τῇ Μ. Σαββάτῳ ἐγένετο), ἢ μετρίως μετεῖχον τροφῆς (ἅπαξ τῆς ἡμέρας μετὰ τὴν 3 μ. μ., ἥτις ἐννάτῃ ἐκαλείτο), ἢ ἀπειχόν τῶν πρὸς ἡδονὴν τροφῶν, ἀρκούμενοι τῇ ξηροφάγῃ ἢ ἄλλαις μὴ διεγείρουσαις τὰ πάθη τροφαῖς. Οὕτω πρέπει νὰ νοηθῶσι τὰ πολυθρόλλητα χωρία τοῦ Εἰρηναίου, Διονυσίου Ἀλεξανδρείας καὶ Σωκράτους.

Καὶ δὴ, ὁ μὲν Εἰρηναῖος ἐν τῇ πρὸς Βίκτωρα ἐπιστολῇ λέγει· «Οὐδὲ γὰρ μόνον περὶ τὰς ἡμέρας ἐστὶν ἡ ἀμφισβήτησις, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ εἶδους αὐτοῦ τῆς νηστείας· οἱ μὲν γὰρ οἴονται μίαν ἡμέραν δεῖν αὐτοὺς νηστεύειν· οἱ δὲ, δύο· οἱ δὲ καὶ πλείονας. Οἱ δὲ, τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι πῇν ἡμέραν αὐτῶν. Καὶ τοιαύτη μὲν ποικιλία τῶν ἐπιτηρούντων, οὐ νῦν ἐφ' ἡμῶν γεγонуῖα, ἀλλὰ καὶ πολὺ πρότερον ἐπὶ τῶν πρὸ ἡμῶν» (παρ' Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 5, 24). Ὁ δὲ Διονύσιος· «Μηδὲ τὰς ἐξ τῶν νηστειῶν ἡμέρας ἴσως μηδὲ ὁμοίως πάντες διαμένουσιν· ἀλλ' οἱ μὲν καὶ πάσας ὑπερτιθέασιν, ἅτις διατελοῦντες· οἱ δὲ, δύο· οἱ δὲ τρεῖς· οἱ δὲ τέσσαρες· οἱ δὲ οὐδεμίαν... Οἱ δὲ πινες οὐχ ὅπως οὐχ ὑπερτιθέμενοι, ἀλλὰ μηδὲ νηστεύσαντες, ἢ καὶ τρυφῆσαντες τὰς προαγοῦσας τέσσαρας, εἴτα ἐλθόν-

τες ἐπὶ τὰς τελευταίας δύο καὶ μόνας ἡμέρας αὐτὰς ὑπερτι-
θέντες, τὴν τε παρασκευὴν καὶ τὸ σάββατον, μέγα τι καὶ λαμπρὸν
ποιεῖν νομίζουσιν, ἂν μέχρι τῆς ἑω διαμείνωσιν» (ἐν τῇ πρὸς Βα-
σιλείδην Ἐπιστ.). Ὁ δὲ Ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς Σωκράτης
ἐκ τῆς 5 Ἑκατονταετηρίδος λέγει τὰδε: «Αὐτίκα τὰς πρὸ τοῦ
Πάσχα νηστείας, ἄλλως παρ' ἄλλοις φυλαττομένης ἔστιν εὐρεῖν.
Οἱ μὲν μὲν γὰρ ἐν Ῥώμῃ τρεῖς πρὸ τοῦ Πάσχα ἑβδομάδας, πλὴν
Σαββάτου (1) καὶ Κυριακῆς συνημμένας νηστεύουσιν. Οἱ δὲ ἐν
Ἑλλησπείδων καὶ ὅλῃ τῇ Ἑλλάδι, καὶ οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (καὶ Πα-
λαιστίνῃ κατὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ Σωζομένου) πρὸ ἑβδομάδων
ἐξ τὴν πρὸ τοῦ Πάσχα νηστείαν νηστεύουσι, τεσσαρακοστὴν αὐ-
τὴν ὀνομάζοντες. Ἄλλοι δὲ παρὰ τοῦτους (οἱ ἐν Κωνσταντινου-
πόλει καὶ περίῃ μέχρι Φοινίκης κατὰ Σωζόμ.) πρὸ ἑπτὰ τῆς ἑορ-
τῆς ἑβδομάδων τῆς νηστείας ἀρχόμενοι καὶ τρεῖς μόνας πενθη-
μέρους ἐκ διαλειμμάτων νηστεύοντες, οὐδὲν ἤτιον καὶ αὐτοὶ τεσ-
σαρακοστὴν τὸν χρόνον τοῦτον καλοῦσιν.... Ἔσται δὲ εὐρεῖν
οὐ μόνον περὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἡμερῶν διαφωνοῦντας, ἀλλὰ καὶ
τὴν ἀποχὴν τῶν ἐδεσμάτων οὐχ ὁμοίαν ποιουμένους. Οἱ μὲν γὰρ,
πάντῃ ἐμφύχων ἀπέχονται· οἱ δὲ, τῶν ἐμφύχων ἰχθῦς μόνους
μεταλαμβάνουσι. Τινὲς σὺν τοῖς ἰχθύσι, καὶ τῶν πτηνῶν ἀπο-
γεύονται, ἐξ ὕδατος καὶ αὐτὰ κατὰ τὸν Μωϋσῆν γεγενῆσθαι λέ-
γοντες. Οἱ δὲ καὶ ἀκροδρύων καὶ ὠῶν ἀπέχονται. Τινὲς δὲ καὶ
ξηροῦ ἄρτου μόνου μεταλαμβάνουσιν, ἄλλοι δὲ οὐδὲ τοῦτου. Ἔτε-
ροι δὲ ἄχρις ἐννάτης ὥρας νηστεύοντες διάφορον ἔχουσι τὴν
ἐστίαν» (Ἐκκλ. Ἰστ. 5, 22).

Ἐκ τῶν παρατεθέντων τούτων χωρίων μαθησάνομεν ὅτι οἱ εἰς
ἐξ μόνον ἑβδομάδας περιορίζοντες τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴν περιε-

(1) Κατὰ λάθος ἐξαιρεῖ τὸ Σάββατον ὁ Σωκράτης· διότι ἐνῆλπετον κα-
τ' αὐτὸ ἐν Ῥώμῃ. Ἴσως εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη τῶν ἀντιγραφῶν.
Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι ὁ σχολιαστὴς τοῦ Σωκράτους Οὐαλέσιος εἰς ὑπο-
στήριξιν τῆς ἐν Ῥώμῃ συνήθειας τοῦ συνάπτειν τρεῖς ἑβδομάδας πρὸ τοῦ
Πάσχα φέρει τὴν ὀνομασίαν (in Ordine Romano) τῆς πρὸ τῶν Βατικῶν Κυ-
ριακῆς Dominica mediana, ἀντὶ συνήθως Dominica de passione Domini ὡς
νῦν λέγεται.

λάβανον ἐν αὐτῇ καὶ τὴν Μ. Ἑβδομάδα, ἥς ἀρχὴν ἐθεώρουν τὴν Κυριακὴν τῶν Βατίων. Τοῦτο δὲ συνέβη ἐν Ῥώμῃ· ἀλλ' ἐπειδὴ, ἀφαιρουμένων τῶν ἐξ Κυριακῶν, ἔμενον 36 ἡμέραι (1), ὁ πάπας Γρηγόριος Β.' (715—31) προσέθηκε καὶ τέσσαρας ἄλλας ἡμέρας πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ τεσσαράκοντα ἀριθμοῦ. Καὶ οὕτως ἔκτοτε ἀρχεται παρ' αὐτοῖς ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ ἀπὸ τῆς Τετάρτης τῆς 7^{ης} πρὸ τοῦ Πάσχα Ἑβδομάδος. Ὅσοι δὲ ἐπὶ τὰς ἑβδομάδας ἐνήστευον πρὸ τοῦ Πάσχα (ἵνα ἔχωσιν ἴσως ἰσαριθμούς τῇ Πεντηκοστῇ ἑβδομάδας), ὅπερ ἐπεκράτησεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἐχώριζον τὴν Μ. ἑβδομάδα τῆς Τεσσαρακοστῆς ὡς καὶ τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου καὶ τὴν Κυριακὴν τῶν Βατίων, καὶ οὕτως ἀπηρτίσθη παρ' ἡμῖν ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ εἰς ἀνάμνησιν τῆς τεσσαρακονθημέρου νηστείας τοῦ Κυρίου, τοῦ ὁποίου μνεῖα γίνεται ἐν τοῖς ἱεροῖς Ὕμνοις τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Ἡ κατάλυσις δὲ τῆς νηστείας τῷ Σαββάτῳ καὶ Κυριακῇ δὲν προσκρούει εἰς τὸν 40 ἀριθμὸν, διότι κυρίως εἶναι κατάλυσις οἴνου καὶ ἐλαίου, ἐπομένως εἶναι εἶδος καὶ τοῦτο ἐγκρατείας, ἥτις καὶ νηστεία καὶ αὐτὴ λέγεται.

Πρὸς τοῦτοις ἐκ τῶν παρατεθέντων χωρίων μαθαίνομεν, διὰ τί ἄχρη τοῦδε τρεῖς ἰδίως ἑβδομάδες διακρίνονται ἐν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ. Γνωστὸν ὅτι ἡ πρώτη ἑβδομάς (ἥτις καὶ καθαρὰ λέγεται) καὶ ἡ Μ. Ἑβδομάς διακρίνονται ἐπὶ νηστεία καὶ συντόνῳ προσευχῇ. Ἐν τούτοις καὶ ἡ πέμπτη ἑβδομάς τῶν νηστειῶν διακρίνεται ἐπὶ συντόνῳ προσευχῇ· διότι κατ' αὐτὴν ψάλλεται ὁ Μ. Κανὼν ἐν τῷ Ὁρθρῷ τῆς Πέμπτης ἡμέρας, κατ' αὐτὴν καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος ἐν τῷ Ὁρθρῷ τοῦ Σαββάτου εἰς ἀνάμνησιν πολλῶν κατὰ διαφόρους καιροὺς ἀπαλλαγῶν τῆς Κωνσταντινου-

(1) Ὁ ἀπολογισμὸς οὗτος ἔδωκε, φαίνεται, ἀφορμὴν εἰς τὴν παρὰ πᾶσι ἑννοίαν τῆς ἀποδεκατώσεως, ὅτι δηλ. διὰ τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἀποδεκαποῦμεν τῷ Θεῷ τὸ δέκατον τῶν 365 ἡμερῶν τοῦ ἔτους. Ἐπειδὴ δὲ τετράκις τοῦ ἔτους ἐγένοντο νηστεῖαι, ἤρξαντο ἐν τῇ Δύσει ἀπὸ Λέαντος τοῦ Μεγάλου νὰ θεωρῶσιν αὐτάς, ὡς νηστείας πρὸς ἀγίασμόν τῶν τεσσάρων ἡρῶν τοῦ ἔτους, quatuor tempora.

πόλειως ἀπὸ ἐπιδρομῶν βαρβάρων. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι παρ' ἄλλοις διεκρίνετο ἡ Ἑβδομάς τῆς Σταυροπροσκυνήσεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῇ Προηγιασμένη Λειτουργίᾳ τῆς Τετάρτης ἀρχονται καὶ αἱ δεήσεις ὑπὲρ τῶν πρὸς τὸ Φῶτισμα Κατηχομένων.

Σημειωτέον πρὸς τοῦτοις ὅτι ἀντὶ τῶν τριῶν ἑβδομάδων τῆς λεγομένης νηστείας τῶν Νινευιτῶν παρὰ Σύροις προέταξεν ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία τρεῖς ἑβδομάδας ὡς προοίμια τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Καὶ ἐν μὲν τῇ Α' Κυριακῇ, ἀναγινωσκόμενη ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου τῆς παραβολῆς τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου, ἐξ ἧς καὶ ἡ Κυριακὴ ἐπεκλήθη, μανθάνομεν τὴν ἀρχὴν καὶ βάσιν τῶν ἀρετῶν, τὴν ταπεινοφροσύνην. Ἐν δὲ τῇ Β' τοῦ Ἀσώτου μανθάνομεν τὸ κυριώτατον μέσον, τὴν ἐγκράτειαν. Ἐν δὲ τῇ Κυριακῇ τῆς Ἀποκρίω, ἣτις εἶναι καὶ ἡ τελευταία τοῦ κατὰ ἑβδομάδας ἀνακυκλουμένου ἔτους, ἀναγινώσκεται τὸ περὶ τῆς δευτέρας παρουσίας Εὐαγγέλιον (1), ἵνα ὑπομιμνήσκη καὶ τῷ δυστροποῦντι τὸ κυριώτατον ἐλαττέριον τῆς ἀρετῆς, τὴν θείαν δίκην. Διὰ τοῦτο καὶ τῷ προηγουμένῳ Σαββάτῳ τελεῖται μνημόσυνον ὑπὲρ πάντων τῶν ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως κεκοιμημένων. Τῇ δὲ Κυριακῇ τῆς Τυρινῆς, ἀφοῦ διὰ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τοῦ κρέατος καὶ ἄλλην τὴν ἑβδομάδα προπαρασκευασθῆμεν εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐγκρατείας, παραινούμεθα ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίου νὰ ἀφῶμεν τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ἵνα ἀφήσῃ ἡμῖν καὶ τὰ ἡμέτερα ὁ Πατὴρ ἡμῶν ὁ Οὐράνιος. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ προῆλθεν ἡ πολλαχοῦ σωζομένη συνήθεια τοῦ νὰ συγχωρῶσιν ἀλλήλους ἐν τῷ ἑσπερινῷ τῆς Κυριακῆς.

Μετὰ τὰ εἰρημένα ἀξιοσημειώτα, ὅσα λέγει ὁ θεὸς Χρυσόστομος περὶ νηστείας καθόλου· ἅπαντα εἶπον, οὐχ ἵνα νηστείαν ἀτιμάζωμεν, ἀλλ' ἵνα νηστείαν τιμῶμεν· τιμὴ γὰρ νηστείας, οὐχὶ αἰτίων ἀποχῆ, ἀλλ' ἀμαρτημάτων ἀναχώρησις, ὡς ὅγε τῇ τῶν

(1) Ἐπειδὴ ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία, ὡς ἀρχὴν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους ἐθεώρητε τὰ Χριστούγεννα, διὰ τοῦτο καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς δευτέρας παρουσίας μετέθεσεν εἰς Κυριακὴν πρὸ τῆς νηστείας τῶν Χριστουγέννων, ἣτις θεωρεῖται προοίμιον τῆς ἑορτῆς ταύτης.

βρωμάτων μόνον δρίζων τὴν νηστείαν, οὗτός ἐστιν ὁ μάλιστα ἀτιμάζων αὐτήν. Νηστεύεις; δεῖξόν μοι διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν. Ποίων ἔργων, φησίν; ἐὰν ἰδῇς πένητα, ἐλέησον· ἐὰν ἰδῇς ἐχθρόν, καταλλάγηθι· ἐὰν ἰδῇς φίλον εὐδοκιμοῦντα, μὴ βασκάνης· ἐὰν ἰδῇς εὐμορφον, υπέρβηθι. Μὴ γὰρ δὴ στόμα νηστεύτω μόνον, ἀλλὰ καὶ ὀφθαλμός, καὶ ἀκοή, καὶ πόδες, καὶ χεῖρες, καὶ πάντα τὰ τοῦ σώματος ἡμῶν μέλη· νηστεύετωσαν χεῖρες, ἀρπαγῆς καὶ πλεονεξίας καθαρεύουσαι· νηστεύετωσαν πόδες, δρόμων τῶν ἐπὶ τὰ παράνομα θέατρα ἀφιστάμενοι· νηστεύετωσαν ὀφθαλμοί, παιδεύομενοι μηδέποτε εὐμόρφοις ἐπιπηδᾶν, μηδὲ ἀλλότρια περιεργάζεσθαι κάλλη. . . . Νηστεύτω καὶ ἀκοή· νηστεία δὲ ἀκοῆς μὴ δέχεσθαι κατηγορίας. Νηστεύτω καὶ στόμα ἀπὸ ῥημάτων αἰσχυρῶν καὶ λοιδορίας. Τί γὰρ ὄφελος, ὅταν μὲν ἐρνίθων καὶ ἰχθύων ἀπεχώμεθα, τοὺς δὲ ἀδελφούς δάκνωμεν καὶ κατεσθίωμεν; Ὁ κατηγορῶν ἀδελφικὰ κρέα ἐφαγε, τὴν σάρκα τοῦ πλησίον ἔδακε. Διὰ τοῦτο καὶ Παῦλος ἐφόβησεν, εἰπών· Εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε καὶ κατεσθίετε, βλέπετε μὴ ὑπ' ἀλλήλων ἀναλωθῆτε» (Ὅμιλ. Γ' εἰς ἀνδριάντας). Καὶ ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς θεὸς Πατὴρ λέγει· «Ὁ τροφῆς τοίνυν μεταλαμβάνων, καὶ νηστεύειν μὴ δυνάμενος, δαψιλεστέραν τὴν ἐλεημοσύνην ἐπιδεικνύσθω (1), εὐχὰς ἐκτενεῖς, τὴν προθυμίαν ἐπιτεταμένην ἐχέτω περὶ τὴν ἀκρόασιν τῶν θείων λογίων· ἐνταῦθα οὐδὲν ἢ τοῦ σώματος ἀσθένεια ἐμπόδιον ἡμῖν γίνεται· τοῖς ἐχθροῖς καταλλαττέσθω, πᾶσαν μνησικακίαν ἐξοριζέτω τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς. Ἄν ταῦτα κατορθοῦν βούληται, τὴν ἀληθῆ νηστείαν ἐπεδείξατο, καὶ ἦν μάλιστα πάντων ἀπαιτεῖ παρ' ἡμῶν ὁ Δεσπότης. Ἐπεὶ καὶ ταύτην τὴν ἀποχὴν τῶν βρωμάτων διὰ τοῦτο κελεύει γίνεσθαι, ἵνα χαλινοῦντες τὰ σκιρτήματα τῆς σαρκός, εὐήνιον αὐτὴν ἐργαζώμεθα πρὸς τὴν τῶν ἐντολῶν ἐκπλήρωσιν» (Λόγ. 10^ο εἰς Γένεσιν). Καὶ ἐν τῷ ἐκφωνηθέντι δὲ λόγῳ

(1) Κατὰ τὸν Χρυσολόγον (Sermo VIII. de jejuniis et elemos.) ὁφελὸν γὰρ δίδωαι πτωχοῖς τὸ ἀντίτιμον τοῦ ἀρίστου, ὅσαι μετὰ τὴν ἐννάτην ὥραν (3. μ. μεσημέρι) δὲν ἤρκοῦντο ξηροφαγία. Πολλοὶ δὲ κατὰ τὸν Αὐγουστίνον (de quadrages. 6, 10) ἀντικαθίστων τὴν μικρὰν στήρῃσιν διὰ καταχερήσεως περὶ τῆς προφῆν.

τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῆς Τεσσαρακοστῆς (Λόγ. 2^ο εἰς Γένεισιν) ἔν-
θεν μὲν χαίρει διὰ τὴν μεγάλην συββάν τοῦ λαοῦ εἰς τὴν Ἐκ-
κλησίαν, ἔνθεν δὲ δεικνύει τὴν μεγάλην δύναμιν αὐτῆς εἰς μεταβο-
λὴν τῶν ἡθῶν καὶ εἰς προπαρασκευὴν τὴν πρέπουσαν εἰς τὸν μυ-
στικὸν Δεῖπνον τοῦ Κυρίου (πρβλ. καὶ τὸν Γ' λόγον αὐτοῦ κατὰ
Ἰουδαίων. Ἐπίσης τοὺς δύο λόγους περὶ νηστείας τοῦ Μ. Βασι-
λείου. Ἀμβροσίου, de Elia et jejuniō. Αὐγουστίνου epist. 30
καὶ 118. Τοῦ Λέοντος τοῦ Μεγάλου, de quadragesima. Γρη-
γορίου τοῦ Διαλόγου, in Job XXX. Epist. l. IX. Homil. in
Evang. XVI.).

Πλὴν τῆς νηστείας, ἡ Προσευχὴ, τὸ κυριώτατον πνευματικὸν
ὄπλον κατὰ τῶν πειρασμῶν, ἦν καὶ τὸ κυριώτατον ἐν τῇ Μ. Τετ-
σαρακοστῇ πρὸς παρασκευὴν εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν ἑορτῶν καὶ τὸν
μυστικὸν Δεῖπνον τοῦ Κυρίου. Συχνότερα καὶ πυκνότερα εἶναι ἡ
ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς μάλιστα κατὰ πᾶσαν Τετάρτην καὶ Πα-
ρασκευὴν, ὡς εἴρηται καὶ ἀλλαχοῦ. Σύντονος καὶ ἡ διδασκαλία
τῶν Κατηχουμένων. Συχνότερον καὶ σύντονον ἦν καὶ τὸ κήρυγ-
μα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Αἱ πλείσται ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου ἐγέ-
νοντο τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ. Τὸν τόπον τῶν Ὁμιλιῶν κατέλαβον τὰ
πολλὰ ἀναγνώσματα ἐκ πατερικῶν διαφορῶν λόγων ἐν τοῖς Μονα-
στηρίοις. Ἐν δὲ τοῖς ἐνοριακοῖς ναοῖς κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν γίνεται
κήρυγμα, ὅπου δυνατόν. Κατὰ πᾶσαν Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν
τελεῖται ἄχρι τοῦδε ἡ Προηγιασμένη Λειτουργία. Κατὰ τὰς ἄλλας
δὲ ἡμέρας τελεῖται ὁσάκις τύχη μνήμη ἑορταζομένου ἁγίου. Ἡ
τάξις δὲ αὕτη εἶναι ἡ τοῦ Τυπικοῦ τοῦ ἁγίου Σάββα. Κατὰ τὴν
πρᾶξιν ὁμοίως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡδύνατο νὰ τελεσθῇ λει-
τουργία Προηγιασμένη καὶ ὅτε δὲν ἐωρτάζετο ἅγιός τις ἰδίως.
Τοῦτο δὲ ἤδη ὀρίζει καὶ ὁ 52 κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου
(Τ' Οἰκοῦμ.) «Ἐν πάσαις τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς τῶν νη-
στειῶν ἡμέραις, παρεκτὸς σαββάτου καὶ τῆς ἁγίας τοῦ Εὐαγγε-
λισμοῦ ἡμέρας, γινέσθω ἡ τῶν προηγιασμένων ἱερὰ λειτουργία».
Κατὰ πᾶν Σάββατον καὶ τῇ Κυριακῇ τῶν Βαΐων τελεῖται ἡ λει-
τουργία τοῦ Χρυσοστόμου. Κατὰ πᾶσαν δὲ Κυριακὴν ἡ λειτουργία
τοῦ Μ. Βασιλείου. Ἐν τούτοις κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας ἡμέρας

τῆς Μ. Ἑβδομάδος τελεῖται ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων κατὰ τὴν τάξιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἀπασα ἡ τάξις καὶ ἡ Ὑμνολογία ὡς καὶ τὰ ἀναγνώσματα τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς (καὶ τοῦ προοιμίου αὐτῆς) μετὰ τῆς Μ. Ἑβδομάδος, περιέχονται εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν βιβλίον τὸ καλούμενον Τριψίδιον, ἀπὸ τῶν τριῶν ψδῶν, ἐξ ὧν σύγκεινται οἱ πλείστοι τῶν κανόνων τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ τινες τῆς Μ. ἐβδομάδος (1).

1) *Πρώτη Ἑβδομάς τῶν νηστειῶν.* Μετὰ τὴν Μ. Ἑβδομάδα οὐδεμία ἄλλη ἐβδομάς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς διακρίνεται παρ' ἡμῖν τοσοῦτον, ὅσον ἡ πρώτη ἐβδομάς, ἥτις καὶ καθαρὰ καλεῖται διότι πάντες οἱ πιστοὶ ἐν αὐτῇ διὰ συντόνου προσευχῆς καὶ ἐγκρατείας (ξηροφαγίας καὶ ἀποχῆς ἀπὸ ἐλαίου καὶ οἴνου) τιμῶσι τὰς πέντε νηστήμους ἡμέρας· πολλοὶ δὲ καὶ διὰ μετανόιας καὶ ἐξομολογήσεως παρασκευάζονται εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἀχράντων μυστηρίων τῷ Σαββάτῳ ἢ τῇ Κυριακῇ.

Καθ' ἐκάστην τῶν πέντε ἡμερῶν πλήν τῶν τακτικῶν Ἀκολουθιῶν (Ὁρθρου καὶ Ἑσπερινῶ) ψάλλονται τακτικῶς καὶ ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς αὐταῖς Ἐκκλησίαις αἱ Ὡραι καὶ τὸ Μέγα Ἀπόδειπνον. Τοῦτο γίνεται δι' ὅλης τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Καὶ ἐν ἐκάστῳ μὲν Ἑσπερινῶ τῶν 5 νηστήμων ἡμερῶν δι' ὅλης τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἀναγινώσκονται ἀναγνώσματα ἐκ τῆς Γενέσεως καὶ τῶν Παροιμιῶν (ἐντεῦθεν καὶ αἱ ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου). Ἐν δὲ τῇ Τριθέκτῃ (τρίτῃ καὶ ἕκτῃ ὥρᾳ, αἵτινες πάντοτε συμψάλλονται) ἀναγινώσκεται ὁ Ἡσαΐας.

Ἐν δὲ τοῖς Ἀποδείπνοις τῶν τεσσάρων πρώτων ἡμερῶν τῆς Α' ἐβδομάδος ψάλλεται ὁ Μ. Κανὼν, ψαλλομένου κατὰ σειρὰν τοῦ τετάρτου ἐκάστης ψδῆς ἐν ἐκάστῳ Ἀποδείπνῳ. Ἐν δὲ τῷ

(1) Θεόδωρος καὶ Ἰωσήφ οἱ Στουδίται συγπλήρωσαν τὸ Τριψίδιον καὶ συνέταξαν τὰ πλείστα. Δὲν συμπεριλαμβάνονται τὰ τῆς Ὀκτωήχου καὶ τῶν Μηναίων. Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ πάλαι εἰς τὰς ἀπλὰς ἐορτὰς ἀντὶ ἐννέα ἦσαν τρεῖς ψδαὶ ἐν χρήσει. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὰς μνήμας τῶν ἐορταζομένων ἁγίων ψάλλονται ἄλλαι τοῦδε ἢ τρίτῃ καὶ ἕκτῃ ψδῇ ἐν τοῖς Μακαρισμοῖς. Κοινὴ δὲ ἐννάτη εἶναι τὸ α' Ἄξιον εἶπέναι.

τῆς Παρασκευῆς ψάλλεται ὁ Κανὼν τοῦ Ἀκαθίστου μετὰ ἑξ οἰκων. Κατὰ πάντα δὲ τὰ Ἀπόδειπνα τῆς Α.' ταύτης Ἑβδομάδος ἀναγινώσκεται καὶ Περικοπὴ τοῦ Εὐαγγελίου κατὰλληλος. Τῷ Σάββατῳ τελεῖται ἡ συνήθης Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ ἡ μνήμη τοῦ Μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος διὰ τὴν διὰ τῶν Κολλύδων προφύλαξιν τῶν πιστῶν ἀπὸ τοῦ μολύσματος τῶν τροφῶν διὰ τοῦ αἵματος τῶν εἰδωλοθύτων, ὅπερ διέταξεν Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης τῇ καθαρᾷ Ἑβδομάδι (1).

Ἀξιοσημεῖωτον δὲ εἶναι ὅτι τῇ Δευτέρᾳ τῆς καθαρᾶς Ἑβδομάδος συνείθιζον οἱ αὐτοκράτορες νὰ διαλαῶσι τὸν λαὸν ἀπὸ τῆς Μανναύρας (μεγάλης Λιθούσης τοῦ Παλατίου) ἀπὸ ἐν ἁγνείᾳ καὶ φόβῳ Θεοῦ ἐκτελεσάτην πανσέβαστον καὶ ἁγίαν Τεσσαρακοστήν. Ἀνεγίνωσκε δὲ ὁ Ἀσηκρήτης τὸ ἐπαναγνωστικὸν (ἔρα Πορφυρογέννητον 1, 27).

Ἡ Κυριακὴ δὲ ἐπεκλήθη τῆς Ὁρθοδόξιας· διότι κατὰ ταύτην τὸ πρῶτον ἐγένετο ἡ ἀναστήλωσις τῶν εἰκόνων ἐπὶ τῆς βασιλείδος Θεοδώρας (τῷ 842) καὶ ἐκόπατεν ὁ ἑκατονταετής καὶ ἐπέκεινα πόλεμος τῶν Εἰκονομάχων ὃ τὰ μέγιστα δεινὰ ἐπενεγκὼν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἡμῶν. Μετὰ λιτανείας καὶ πομπῆς ἐγένετο ἡ ἀναστήλωσις καὶ ἀναθεματίσθησαν πάντες οἱ αἵρετικοὶ οἱ ἀναθεματισθέντες ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ ἐμνημονεύθησαν οἱ τῆς εὐσεβείας ἀθληταί. Ἡ τελετὴ αὕτη ἐπανελαμβάνετο κατ' ἔτος (καὶ ἐπαναλαμβ. ἐνιαχοῦ) εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θριάμβου τῆς Ὁρθόδοξου πίστεως, καὶ εἰς σημεῖον ὅτι οἱ Ὁρθόδοξοι προπαρασκευάζονται εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα καθαροὶ ἀπὸ πάσης ἀσεβείας. Διὰ τοῦτα καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ἀναγινώσκεται ἐκ τῆς πρὸς Ἑ-

(1) Εἶχε διατάξει ὁ Παραβάτης νὰ μολύνωσι κρύφα τὰς τροφὰς ἐν τῇ ἀγορᾷ δι' αἷματος εἰδωλοθύτων. Ἐπιφανεῖς ὅμως κατ' ὄναρ ὁ Μεγαλομάρτυς ἀπεκάλυψε τὴν ἐπιβουλὴν τῷ Πατριάρχῃ Εὐδόξῳ καὶ συνεβόλευσε τὴν τῶν Κολλύδων (θραστοῦ σίτου) χρῆσιν. Ἐντεῦθεν κατὰ πᾶν Σάββατον τῆς Α.' ἑβδομάδος, ὅτε δύναται νὰ τελεσθῇ πλήρης λειτουργία, γίνεται ἡ ἀνάμνησις τῶν Κολλύδων. Ἐπειδὴ δὲ ὁ σίτος εἶναι σύμβολον τῆς Ἀναστάσεως, καὶ πᾶν Σάββατον εἶναι τῶν ψυχῶν, ἐντεῦθεν καὶ ἡ χρῆσις τῶν Κολλύδων εἰς τὰ μνημόσυνα.

εραίους Ἐπιστολῆς ἡ περικοπὴ (11, 24—26. 32—40), ὅπου ἐκτίθενται οἱ ἀγῶνες τῶν ἀθλητῶν τῆς πίστεως ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ. Ἐκ δὲ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (1, 40 κτλ.) ἡ κλήσις τοῦ Φιλίππου καὶ Ναθαναὴλ, ἐνθα οὗτος ὁμολογεῖ ἐνώπιον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ «Ῥαββί, σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ».

Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἅπας ὁ κλήρος (ἐνδημοῦντες καὶ παρεπιδημοῦντες) μετὰ τῶν μοναχῶν ἐτέλουν παννύχιον Ὑμνολογίαν ἐν τῷ ἐν Βλαχέρναις ναῷ τῆς Θεοτόκου καὶ μετὰ ταῦτα ἐλιτάνευον εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν, παρόντος καὶ τοῦ Βασιλέως (ὄρα Πορφυρογεν. 1, 28).

2) *Αἱ Λοιπαὶ Ἑβδομάδες τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς.* Ἐν μὲν ταῖς πέντε νηστείοις ἡμέραις ἐκάστης αὐτῶν ἐξακολουθεῖ ἡ ἀνάγνωσις μὲν τοῦ Ἑσαίου (κατὰ περικοπὴν) ἐν τῇ Τριθέκτῃ, τῆς Γενέσεως δὲ καὶ Παροιμιῶν ἐν τῷ Ἑσπερινῷ. Μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ δὲ τῆς Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς τελεῖται (ὅπου δυνατόν) καὶ ἡ Προηγιασμένη. Ἐν τῷ Μ. Ἀποδείπνῳ δὲν γίνονται αἱ προσθήκαι τῆς Καθαρᾶς Ἑβδομάδος. Ἐν τῷ Ἀποδείπνῳ (τῷ μικρῷ) ἐκάστης Παρασκευῆς τῶν τριῶν ἄλλων ἑβδομάδων, τῶν πρὸ τῆς πέμπτης ἑβδομάδος, ψάλλεται ὁ κανὼν καὶ ἐξ οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου κατὰ σειράν.

Κατὰ πᾶν Σάββατον τελεῖται ἡ λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου καὶ κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν (πλὴν τῆς τῶν Βατίων) ἡ τοῦ Μ. Βασιλείου.

Ἐν τούτοις καὶ ἐν ἐκάστῃ τῶν Κυριακῶν εἶναι συνδεδεμένα καὶ ἄλλαι ἀναμνήσεις, ἡ ἑορταί, ἵνα μὴ ἑορτάζωνται εἰς τὰς ἄλλας ἡμέρας, ἐν αἷς ὡς εἶδομεν ἀπηγορεύετο τελεία Λειτουργία καὶ ἐπομένως κατάλυσις τῆς νηστείας (1).

Καὶ τῇ μὲν Β. Κυριακῇ τῶν νηστειῶν ἑορτάζεται ἀπὸ τοῦ 1368

(1) Τελεῖται μὲν Λειτουργία, ἥ ἂν ἡμέρα τύχωσιν αἱ ἑορταὶ τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα καὶ εἴ τις ἄλλη, ἀλλὰ Λειτουργία Προηγιασμένη. Ὅσαι ὁμοῦς ἑορταὶ διακρίνοντο, μετετέθησαν εἰς τὴν Κυριακὴν. Πιθανὸν ὅμως εἶναι διατηρηθῆσαν ἐν τῷ Τυπικῷ αἱ πρῶνι διαφοροὶ τάξεις.

ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς Θεσσαλονίκης Ἀρχιεπίσκοπος, ἀγωνισάμενος λαμπρῶς ἐν ταῖς κατὰ Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ (1341) καὶ Ἀκινδύνου τοῦ ὁμόφρονος (1347) Συνόδοις. Διέταξε δὲ ὁ Πατριάρχης Φιλόθεος, ὃς καὶ τὴν ἀσματικὴν Ἀκολουθίαν ἐποίησεν.

Ἡ δὲ τρίτη Κυριακὴ τῶν νηστειῶν ἐπεκλήθη τῆς Σταυροπροσκυνήσεως διὰ τὴν μετὰ τὸν Ὁρθρον προσκύνησιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Μεγάλῃ δὲ λιτανείᾳ ἐτελεῖτο ἐν Κωνσταντινουπόλει. Κατὰ τὸ Συναξάριον διέταξεν ἡ Ἐκκλησία τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ, ἵνα ἐντεῦθεν ἀρϋόμενοι χάριν μὴ κάμωμεν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σταδίου τῶν ἀγώνων τῆς ἐγκρατείας. Φαίνεται ὅμως ὅτι συνετέλεσεν εἰς τοῦτο καὶ ἡ τῇ 6 Μαρτίου συμπύπτουσα εὐρεσις τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὡς σημειοῦται ἐν τοῖς Μηναίοις. Κατάλληλος δὲ εἶναι ἡ περικοπὴ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου (ὅστις ἀναγινώσκεται τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ), ἐν ᾗ καλεῖ ὁ Σωτὴρ τοὺς πιστοὺς νὰ ἄρῳσι τὸν σταυρὸν τῆς αὐταπαρνήσεως, ἵνα γίνωνται ἀκόλουθοι αὐτοῦ. Κατὰ τὴν μέσσην δὲ ταύτην ἑβδομάδα (ἀπὸ τῆς Τετάρτης) ἄρχονται καὶ αἱ εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν πρὸς τὸ Φῶτισμα παρασκευαζομένων διὰ συντόνου κηρύγματος Κατηχουμένων.

Τῇ τετάρτῃ Κυριακῇ τῶν νηστειῶν ψάλλεται καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Πατρὸς Ἰωάννου τοῦ Συγγραφέως τῆς Κλίμακος· διότι ἐν τοῖς ἱεροῖς Μοναστηρίοις ἀπ' ἀρχῆς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἀναγινώσκεται ἡ Κλίμαξ τῶν λόγων αὐτοῦ, ἥτις καὶ κλίμαξ ἀρετῶν εἶναι. Συμπύπτει δὲ καὶ ἡ μνήμη αὐτοῦ τῇ 30 Μαρτίου.

Ἡ πέμπτη ἑβδομάς τῶν νηστειῶν, ἥτις καὶ τρίτη πρὸ τοῦ Πάσχα εἶναι, καὶ ἦν συνῆπτον, ὡς εἴρηται, τινὲς τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἀπ' αὐτῆς ἤρχοντο τῆς νηστείας, διακρίνεται καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ· διότι ἐν τῷ Ὁρθρῳ τῆς Πέμπτης ψάλλεται ὁ μέγιστος καὶ κατανυκτικώτατος τῶν Κανόνων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, τὸ λαμπρὸν τοῦτο ποίημα τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης (1).

(1) Περὶ τοῦ Κανόνος τούτου, ὡς καὶ περὶ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, ἔσται λόγος ἐν τῇ ἐπομένῃ κεφαλαίῳ τῇ περὶ Ὑμνολογίας· ἐκεῖ παρατεθήσονται καὶ τινὰ χωρία τὰ ἀξιολογώτατα. Περὶ δὲ τῆς χρήσεως αὐτῶν ἐν τῇ Καθαρᾷ Ἑβδομάδι· κτλ. εἴρηται ὀλίγῳ πρότερον τὰ δίδοντα.

Κατ' αὐτὴν τελεῖται καὶ Προηγιατμένη. Ὡς τε τρεῖς κατὰ σειρὰν ἡμέρας (Τετάρτην, Πέμπτην καὶ Παρασκευὴν) τελεῖται ἡ εἰρημένη Λειτουργία. Διακρίνεται καὶ κατὰ τοῦτο ἡ Ἑβδομάς αὕτη ὅτι ἐν τῷ Ὁρθρῷ τοῦ Σαββάτου ψάλλεται ὁ λαμπρὸς Ἀκάθιστος Ὑμνος (ποίημα Γεωργίου Πισίδου) μετὰ τοῦ Κανόνος Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, εἰς ἀνάμνησιν τῆς σωτηρίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Περσῶν καὶ Ἀθάρων τῷ 626, ὅτε ἀπὴν ὁ Ἡράκλειος. Διὰ τὴν σωτηρίαν ταύτην (ἀνεμοστρόβιλος ἐξέβρατε τὰ πλοῖα τῶν πολιορκούντων), συναχθεὶς ὁ λαὸς τὸ ἑσπέρας εἰς τὸν ἐν Βλαχέρναις ναὸν τῆς Θεοτόκου, ἀνύμνησεν, ἱσταμένος δι' ὅλης τῆς νυκτὸς, τὴν ὑπέρμαχον Στρατηγὸν, εἰς ἧς μόνης τὴν ἀντίληψιν ἀνέγραψεν ἡ πόλις αὐτῆς τὴν σωτηρίαν, ὡς καλῶς λέγεται τοῦτο ἐν τῷ Κοντακίῳ. Κατόπιν καὶ ἄλλαι σωτηρίαι τῆς πόλεως ἐπελθοῦσαι συνετέλεσαν εἰς τὴν διαιώνισιν τῆς Ἀκολουθίας (καὶ κατ' οἶκον καὶ ἐν Ἐκκλησίαις) τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, ὅστις εἶναι ἅμα καὶ Ἀκολουθία, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου· διότι πολλὰ κοινὰ ἔχει τροπάρια. Τῇ δὲ ἐπιούσῃ Κυριακῇ ψάλλεται καὶ ἡ Ἀκολουθία τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, ἧς ἡ μνήμη σημειοῦται τῇ 1 Ἀπριλίου. Εἶναι δὲ παράδειγμα λαμπρὸν πόσον δύναται ἡ μετάνοια καὶ παρὰ τοῖς εἰς βαρέα ἁμαρτήματα περιπετοῦσιν, εἰς ἃ περιέπεσε καὶ ἡ ὁσία Μαρία πρότερον.

3) Ἡ Κυριακὴ τῶν Βατίων πολλαχοῦ τὸ πάλαι ἦν ἀρχὴ τῆς Μ. Ἑβδομάδος. Ἀλλ' ὡς τοιαύτη δὲν ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ πάντοτε πανταχοῦ· διότι ἡ νηστεία ἦν ἀσυμβίβαστος μὲ τὴν Κυριακὴν· διὰ τοῦτο καὶ πολλαχοῦ ἐνωρὶς ἤρχισε νὰ τελῇται λαμπρῶς ἡ μεσσησιακὴ εἰσοδος τοῦ Κυρίου εἰς Ἱερουσαλὴμ καὶ νὰ ὑπαντῶσιν αὐτῷ καὶ οἱ πιστοὶ μετὰ βατίων καὶ κλάδων. Ἦτο δὲ τὸ πάλαι ἠνωμένη ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ ἑορτὴ τοῦ Λαζάρου. Τοῦτου λείψανον εἶναι ὁ κοινὸς ὕμνος «Τὴν κοινὴν ἀνάστασιν». Ἀλλ' ἐπειδὴ, ὡς εἴρηται ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ συμπληροῦται παρ' ἡμῖν ἐν τῇ Παρασκευῇ τῶν Βατίων (1), διὰ τοῦτο καὶ ἡ

(1) Διὰ τοῦτο καὶ ψάλλεται ἐν τῷ Ἑσπερινῷ «Τὴν ψυχῶφελὴ πληρώσαντες Τεσσαρακοστήν...»

ἐορτὴ τοῦ Λαζάρου (ἡ προηγηθεῖσα τῆς εἰς Ἱερουσαλὴμ εἰσόδου)
ὥρισθη τῷ Σαββάτῳ, καὶ οὕτω δὲν ἔμεινε κενὴ καὶ ἡ ἡμέρα αὕτη.

Ἄχρι τοῦδε εὐλογοῦνται τὰ βατὰ ἐν τῷ Ὁρθρῳ καὶ διανέμονται ψαλλομένων τῶν Λήνων. Τότε ἐγένετο καὶ ἡ μεγαλοπρεπὴς προέλευσις τοῦ Βασιλέως ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκ τοῦ Παλατίου εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν, ἣτις καὶ περίπατος ἐκαλεῖτο. Ἦρχετο δὲ τῆς προελεύσεως ὁ Λαμπαδάριος, ψάλλον τὸν ὕμνον τοῦ Βασιλέως Θεοφίλου «Ἐξέλθετε ἔθνη, ἐξέλθετε καὶ λαοί, καὶ θεάσασθε σήμερον τὸν Βασιλέα τῶν Οὐρανῶν». Διένεμε δὲ πρότερον ὁ Βασιλεὺς βατὰ καὶ σταυροὺς (1).

Κατὰ τὴν Κυριακὴν ταύτην ἐμάνθανον τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως οἱ μέλλοντες νὰ βαπτισθῶσι τῷ Μ. Σαββάτῳ, καὶ διὰ τοῦτο ἐν τῇ Δύσει (ὅπου κυρίως τοῦτο ἐγένετο) ἐκλήθη καὶ *Dominica competentium*.

6) Περὶ τῆς Μ. Ἑβδομάδος.

Ἀνέκαθεν διεκρίνετο ἡ ἑβδομάς τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου, ἣτις καὶ μεγάλη ἐπεκλήθη· διότι κατὰ τὸν Χρυσόστομον «μεγάλα τινα καὶ ἀπόρρητα τυγχάνει τὰ ὑπάρξαντα ἡμῖν ἐν αὐτῇ ἀγαθὰ» (Ὁμιλ. 30 εἰς Γένεσ.). Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς· «Ἐν ταῖς ἡμέραις οὖν τοῦ Πάσχα νηστεύετε, ἀρχόμενοι ἀπὸ δευτέρας μέχρι τῆς παρασκευῆς καὶ σαββάτου, ἕξ ἡμέρας, μόνῳ χρώμενοι ἄρτῳ καὶ ἄλῃ καὶ λαχάνοις καὶ ποτῷ ὕδατι· οἴνου δὲ καὶ κρεῶν ἀπέχεσθε ἐν ταύταις· ἡμέραι γὰρ εἰσὶ πένθους, ἀλλ' οὐχ ἐορτῆς. Τὴν μὲν τοι παρασκευὴν καὶ τὸ σάββατον ὁλόκληρον νηστεύσατε, οἷς δυνάμεις πρόσεστι τοιαύτη, μηδενὸς γενομένου μέχρις ἀλεκτοροφωνίας νυκτός· εἰ δέ τις ἀδυνατεῖ τὰς δύο συνάπτειν ὁμοῦ, φυλάσσέσθω καὶ τὸ Σάββατον. Λέγει γάρ ποῦ ὁ Κύριος περὶ ἑαυτοῦ φάσκων· ὅταν ἀπαρθῇ ἀπ' αὐτῶν ὁ νυμφίος, νηστεύσουσιν ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις» (5, 18). Ἐννοεῖται δὲ ὅτι μετελάμβανον τροφῆς ἅπαξ τῆς ἡμέρας μετὰ τὴν προσευχὴν τῆς ἐνάτης ὥρας

(1) Ὁ μὲν ὕμνος ψάλλεται ἄχρι τοῦδε εἰς τοὺς Λήνους. Καὶ ὁ Πατριάρχης δὲ κατὰ Βαλσαμῶνα διένεμε σταυροὺς καὶ κηρία.

(3. μ. μ.). Πολλοί δὲ ἀπειχον τροφῆς τρεῖς ἢ τέσσαρας ἡμέρας· τινὲς δὲ καὶ δι' ἑλῆς τῆς ἐβδομάδος.

Κατὰ τὰς αὐτὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς «Τὴν μεγάλην ἐβδομάδα πᾶσαν καὶ τὴν μετ' αὐτὴν ἀργεῖτωσαν οἱ δοῦλοι· ὅτι ἡ μὲν πάθους ἐστίν, ἡ δὲ ἀναστάσεως, καὶ χρεῖα διδασκαλίας τίς ὁ παθὼν καὶ ἀναστὰς, ἡ τίς ὁ συγχωρήσας ἡ καὶ ἀναστῆσας» (8,33). Διὰ τοῦτο καὶ ἄπρακτος ἐβδομάς ἐκαλεῖτο, καὶ ἀπελύοντο οἱ διὰ χρέη καὶ πλημμελήματα κρατούμενοι, καὶ ἐσχόλαζον τὰ Δικαστήρια. Μόναί δὲ δίκαι ἦσαν συγκεχωρημένοι αἱ πρὸς ἀπελευθέρωσιν δούλων (Cod. Theodos. IX, 38, 1. 3 καὶ Col. Just. I. III, tit. 12, 8).

Διεκρίνοντο δὲ τὸ πάλαι ἰδίως ἡ Μ. Παρασκευὴ καὶ τὸ Μ. Σάββατον. Ἡ δὲ Μ. Πέμπτη κυρίως ἦν ἀρχὴ τῆς Μ. Παρασκευῆς κατὰ ἀνατολικὸν ὑπολογισμόν, καθ' ὃν ἤρχετο ἐκάστη ἡμέρα ἀπὸ τῆς ἐσπέρας. Ἐν τῇ Δύσει ὅμως ἤρχοντο αἱ ἡμέραι ἀπὸ τοῦ μετονοκτίου. Πρὸς εὐκολίαν ὅμως ἐδόθη ἡ ἄδεια νὰ κοινωνῶσι πρωϊαίτερον οἱ πιστοὶ (1), καὶ διὰ τοῦτο διεκρίθη καὶ πανταχοῦ ἡ Μ. Πέμπτη. Ἐν τούτοις παρ' ἡμῖν τελεῖται μὲν ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις ἡ Λειτουργία ἐνωρίς, ἀλλὰ μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ συνημμένη, ἵνα ὑπομνησκή τὴν ἐσπερινὴν ὥραν καὶ τὴν ἀρχαίαν ἐνότητα.

1) Ἡ μεγάλη Δευτέρα, Τρίτη καὶ Τετάρτη πάλαι μὲν τούτω διεκρίνοντο ὅτι καὶ οἱ δοῦλοι συνήγοντο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (δὲς τῆς ἡμέρας ὡς καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἡμέραις τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς) καὶ ἐνήστευον πάντες διὰ ξηροφαγίας, ἀπαξ τῆς ἡμέρας μόνον μεταλαμβάνοντες τροφῆς περὶ ὥραν ἐννάτην (3^{ον}).

Τὸ κυριώτατον χαρακτηριστικὸν τῆς συντόνου προσευχῆς καὶ αὐστηρᾶς νηστείας διαμένει καὶ σήμερον, ἀλλ' ἔλαβον χώραν καὶ βελτιώσεις, συντελοῦσαι εἰς τὴν ἱερότητα τῶν ἡμερῶν. Καὶ ἐν μὲν τῷ Ὁρθρῷ ἀναγινώσκονται ἐκ τῶν Εὐαγγελίων τὰ γεγονότα

(1) Ὁ ἱερὸς Ἀγούστινος ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς Ἰανουάριον (ερ. 118), ἵνα φύγῃσι πολλοὶ τὴν συνήθειαν, ἣν καὶ ἡ ἐν Ἰππῶνι Σύνοδος (393) καθιέρωσε, νὰ δειπνῶσι δηλ. πρότερον τῇ Μ. Πέμπτῃ καὶ εἶτα νὰ κοινωνῶσι, συμβουλεύει, ἵνα τελῶνται δύο λειτουργίαι πρὸς ἀποφυγὴν τῆς τοιαύτης συνήθειας, ἥτις σκάνδαλον ἦν πολλοῖς.

ἀπὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ τοῦ Κυρίου μέχρι τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου (1). Ψάλλονται δὲ τὰ καταγυκτικὰ Τροπάρια «Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἔρχεται...» καὶ «Τὸν νυμφῶνά σου βλέπω», ἅπερ οὐ μόνον ὑπαινίσκονται τὴν ἐν Εὐαγγελίοις παραβολὴν τῶν δέκα παρθένων, ἥτις ἀναγινώσκεται, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχαίαν δόξαν ὅτι ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός (καὶ μάλιστα τῆς τοῦ Πάτχα) ἐλεύσεται ὁ Χριστὸς κρίνων τὸν κόσμον. Ψάλλονται καὶ τὰ Τριώδια καὶ Διώδια τοῦ κυρίου Κοσμᾶ (Μαΐουμᾶ).

Ἐν δὲ ταῖς Ὁραῖς καὶ τῷ Ἑσπερινῷ τὴν Γένεσιν διαδέχεται ἡ Ἐξοδος, τὰς Παραομιὰς ὁ Ἰωβ καὶ τὸν Ἡσαΐαν ὁ Ἰεζεκιήλ. Ἐν τῷ Ἑσπερινῷ δὲ, ὅστις συνήθως συνδέεται μετὰ τῶν Ὁρῶν (ἐνιαχοῦ ἢ Τριθέκτῃ χωρίζεται), τελεῖται καθ' ἐκάστην καὶ Προηγιασμένη Λειτουργία. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐν τῷ Παλατίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (κατὰ Κωδινόν) καὶ ἄχρι τοῦδε πολλαχοῦ (μάλιστα ἐν Ῥωσσίᾳ) ἐν ἐκάστῃ τῶν Ὁρῶν ἐπισυνάπτεται καὶ ἀνάγνωσις ἐκ τοῦ Τετραευαγγέλου, τουτέστιν ἀναγινώσκονται κατὰ σειρὰν καὶ τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν τὰ τὸ δημόσιον κήρυγμα τοῦ Κυρίου ἀφορῶντα μέχρι τῆς εἰς Ἱερουσαλὴμ εἰσόδου, ἵνα καὶ οἱ μὴ δυναθέντες νὰ ἀκούσωσι τὰ δι' ὅλου τοῦ ἔτους ἀναγινωσκόμενα Εὐαγγέλια, ἀκούσωσι ταῦτα κατὰ τὰς τρεῖς ταύτας ἡμέρας.

Τῇ Μ. Τετάρτῃ, ἀλλαχοῦ δὲ τῇ Μ. Πέμπτῃ, τελεῖται καὶ Εὐχέλαιον διὰ τοὺς κοινωνοῦντας.

Πρὸς τούτοις διακόπτεται ἀπὸ τῆς Μ. Πέμπτης μέχρι τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ ἡ συνήθης καθ' ἡμέραν ἀνάγνωσις τῶν Καθισμάτων τοῦ Ψαλτηρίου.

2) Τῇ Μ. Πέμπτῃ, ἥτις ἐχωρίσθη, ὡς εἴρηται, τῆς Μ. Παρασκευῆς καὶ παρ' ἡμῖν, τελεῖται μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ (ἐνωρίτερον ὅμως) ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, καὶ ἐπειδὴ εἶναι εἰς ἀνάμνησιν τοῦ μυστικοῦ Δείπνου πολλοὶ εἶναι οἱ κοινωνοῦντες

(1) Κατὰ τὴν Δευτέραν καὶ Τρίτην ἔν τε τῷ Ὁρθρῳ καὶ τῷ Ἑσπερινῷ ἀναγινώσκονται κατὰ περικοπὰς τὰ κεφάλαια (21, 18.—26, 2) τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου. Τὴν δὲ Τετάρτην τὰ τῆς προδοσίας τοῦ Ἰούδα (ἐν Ὁρθρῳ μὲν Ἰωάν. 12, 1—50, ἐν Ἑσπερινῷ δὲ Ματθ. 26, 1—16).

κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην (1), καὶ κατὰ ταύτην κοινωνοῦσι καὶ οἱ δι' ἁμαρτήματα στερηθέντες τῆς θείας κοινωνίας, ἂν συνεπληρωθῇ ὁ χρόνος τῆς ἀπαγορεύσεως, ἢ συνετηρήθῃ. Ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ταύτῃ ἀγιάζεται καὶ ἡ ὕλη τοῦ Μυστηρίου τοῦ Χρίσματος, τὸ ἅγιον Μῦρον (2), ἀλλὰ παρ' ἡμῖν ἐν Κωνσταντινουπόλει μόνον, ἐν Ῥωσσίᾳ δὲ ἐν Μόσχᾳ καὶ Κιέβῳ, οὐχὶ ὅμως κατ' ἔτος, ἀλλ' ὅτε ἀνάγκη διὰ τὴν ἐλλειψιν. Ὁφόμεθα δὲ τὰ δέοντα ἀλλαχοῦ.

Ἐπειδὴ δὲ ἐν Ἑσπερινῷ τελεῖται ἡ Λειτουργία, διὰ τοῦτο καὶ ἀναγινώσκεται τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον (3) ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Μυστηρίου μέχρι τῆς παραδόσεως τοῦ Κυρίου τῷ Πιλάτῳ (— 27, 2). Κατὰ τὴν Λειτουργίαν ταύτην πολλαχοῦ ἀπήγγελλον οἱ Κατηχούμενοι τὸ παραδοθὲν αὐτοῖς τῇ Κυριακῇ τῶν Βαίων Σύμβολον τῆς πίστεως. Τοῦτο διατάσσει καὶ ἡ ἐν Λαοδικείᾳ Σύνοδος (καν. 46) «ὅτι δεῖ τοὺς φωτιζομένους τὴν πίστιν ἐκμανθάνειν, καὶ τῇ πέμπτῃ ἐβδομάδος ἀπαγγέλλειν τῷ ἐπισκόπῳ ἢ τοῖς πρεσβυτέροις».

(1) Ἄπορον εἶναι διὰ τί παρὰ Λατίνοις νῦν κοινωνεῖ μόνος ὁ ἱερεὺς· οἱ λαϊκοὶ ὀφείλουσι νὰ κοινωνήσωσιν ἀπὸ τῆς Δ' Κυριακῆς τῶν νηστεῶν μέχρι τῆς Μεγάλης Τετάρτης. Τῇ δὲ μετὰ πομπῆς ὁ ἱερεὺς μίαν μερίδα τοῦ ἁγίου ἄρτου, ἵνα κοινωνήσῃ τῇ ἐπαύριον, ὅτε δὲν τελεῖται λειτουργία. Τοῦτο εἶναι παρ' αὐτοῖς εἰδὸς τι προηγουμένης λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ μόνον κατὰ τὴν Μ. Παρασκευήν. Ἄπορον καὶ διὰ τί κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην διέταξαν οἱ Πάπαι νὰ ἀναγινώσκῃται τὸ φοβερὸν Ἀνάθεμα!

(2) Παρὰ Λατίνοις τρεῖς ἅγια ἔλαια ἀγιάζονται κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς Μ. Πέμπτης διὰ συντόμων εὐχῶν ὑπὸ Ἐπισκόπου περιστοιχομένου ὑπὸ 12 Πρεσβυτέρων, 7 Διακόνων καὶ 7 Ὑποδιακόνων. Μετὰ τὸν ἁγιασμόν τῶν Δώρων ἀγιάζεται τὸ ἔλαιον τῶν ἀσθενῶν (= Εὐχέλαιον), μετὰ τὴν Κοινωνίαν τὸ ἔλαιον καὶ τὸ βάλσαμον διὰ τὸ ἅγιον Χρίσμα καὶ μετὰ ταῦτα τὸ τῶν Κατηχουμένων.

(3) Ἀρχαιοτάτῃ ἦν ἡ συνήθεια νὰ ἀναγινώσκωνται τὰ Πάθη τοῦ Κυρίου ἀπὸ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου. Ἐπεθύμει ὁ ἱερός Αὐγουστίνος (ὡς ἐγίνετο ἐκεῖ τῷ Πάσχᾳ) νὰ ἀναγνωσθῶσι καὶ οἱ ἄλλοι Εὐαγγελισαί (Serm. 246), ἀλλ' ἐκεῖ δὲν ἦτο δυνατόν. Ἀλλαχοῦ ὅμως ἐγίνετο, καὶ παρ' ἡμῖν ἐν τῷ Ὁρθρῷ καὶ Ὁραῖς τῆς Μ. Παρασκευῆς τοῦτο γίνεται. Ἀλλ' ἐν τῷ Ἑσπερινῷ ἀναγινώσκεται μόνος ὁ Ματθαῖος. Μόνον δὲ ἐν ἡμαχοῦ παρενείρονται τὰ συμπληρωτικὰ τῶν ἄλλων Εὐαγγελιστῶν.

Μετά τὴν Λειτουργίαν ἐτελείτο ὁ Νιπτήρ ἐν τῷ Παλατίῳ ὑπὸ τοῦ Βασιλέως, νίπτοντος τοὺς πόδας δώδεκα πενήτων φερόντων ὑποκάμισα, κουρτσοβράκια, παπούτσια καὶ κηρία. Περιήρχετο δὲ καὶ τὰ γηροκομεῖα τὸ πρῶν, ἐλεῶν τοὺς πτωχοὺς. Ἐτελείται καὶ ὡς ἐνταχοῦ ὑπὸ τῶν Ἀρχιερέων ὁ Νιπτήρ.

3) Τῇ Μ. Παρασκευῇ, ἡμέρᾳ καθ' ἣν ἐσταυρώθη ὁ Κύριος, οἱ ἐν Ἀντιοχείᾳ χριστιανοὶ ἐξήρχοντο ἀνέκαθεν ἔξω τῆς πόλεως εἰς τὸ Κοιμητήριον. Ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐξετάσας πολλάκις τὸ πρᾶγμα, ἐξηγεῖ αὐτως· «Τίς οὖν ἐστὶν ἡ αἰτία; Σταυροῦ μνείαν ἐπιτελοῦμεν· ὁ δὲ σταυρωθεὶς ἔξω τῆς πόλεως ἐσταυρώθη· διὰ τοῦτο ἔξω τῆς πόλεως ἡμᾶς ἡγάγε· τῷ γὰρ ποιμένι, ρησί, ἀκολουθεῖ τὰ πρόβατα. Ἐπεὶ οὖν σήμερον Ἰησοῦς πρὸς τοὺς νεκροὺς κατέβη, διὰ τοῦτο ἐνταῦθα συλλεγόμεθα· διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασται, ἵνα μάθης, ὅτι οἱ τετελευτηκότες καὶ ἐνταῦθα κείμενοι οὐ τεθνῆκατι, ἀλλὰ κοιμῶνται καὶ καθεύδουσιν» (Ὅμιλ. εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητ. κτλ.). Παρὰ Λατίνοις ἀφαιρεῖται ἀπὸ τῆς ἀγίας Τραπεζῆς καὶ τοῦ ναοῦ πᾶς κόσμος καὶ οἱ οἶκοι ἐρημοῦνται ὁ Ναός. Μόνον δὲ μέχρι τοῦ Ἑσπερινοῦ ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις ἰδιαίτεροι μετὰ κομβολογίου δεήσεις γίνονται ὑπὸ τῶν προσερχομένων καὶ προσκυνήσεις τοῦ ἐν ἰδιαίτερω τιμῇ μέρει παρίστανομένου Ἐπιταφίου (1).

(1) Ἴσως δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ παρατεθῶσιν ἐνταῦθα τὰ γινόμενα παρὰ Λατίνοις καὶ Ἀρμενίοις κατὰ τὴν Μ. Παρασκευῇ, ἵνα σαφηνισθῶσι συνήθειαι τινες παρ' ἡμῖν. Καὶ δὴ παρὰ Λατίνοις κατὰ τὴν πρωΐνῃ Ἀκολουθίᾳ μετὰ τινά ἀναγνώσματα ἐξάγεται εἰς προσκύνησιν ὁ Σταυρός, καὶ τοῦτου γινομένου, ψάλλονται τὰ λεγόμενα *improperia*, ἅτινα κατέστησαν περιώνυμα ἐν τῇ ἐν Ῥώμῃ παρεκκλησίᾳ τοῦ Σίξτου. Δύο ψάλλται κατὰ διαδοχὴν ψάλλουσι τοὺς στίχους, οἵτινες ὁμοιάζουν πρὸς τὸ ἡμέτερον Ἀντίφωνον τῆς Μ. Παρασκευῆς· «Τὰς λέγει Κύριος ταῖς Ἰουδαίαις Λαὸς μου τί ἐποίησά σοι. Ἐν τέλει ἐκάστου στίχου οἱ δύο χοροὶ ψάλλουσι τὸ «Ἄγιος ὁ Θεός.», ὁ μὲν ἑλληνιστῇ, ὁ δὲ λατινιστῇ. Ἐπισφραγίζεται δὲ τὸ ὅλον λατινιστῇ διὰ τοῦ «Τὸν σταυρόν σου προσκυνούμεν. ἰδοὺ γὰρ ἦλθε διὰ τοῦ ξύλου χαρὰ ὅλῳ τῷ Κόσμῳ». Τῇ δὲ Μ. Τετάρτῃ, Πέμπτῃ καὶ Παρασκευῇ μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου τελοῦνται οἱ Θῆρη (Lamentationes, tenebrae) ἀπαγγελλομένων τῶν περὶ παθῶν τοῦ Κυρίου καὶ

Παρ' ἡμῖν ἐν μὲν τῷ Ὁρθρῷ ἀναγινώσκονται τὰ δώδεκα Εὐαγγέλια, ἧτοι διάφοροι περικοπαὶ περὶ τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου ἐκ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν, διανεμόμεναι εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ Ὁρθρου. Γίνεται δὲ ἀρχὴ ἀπὸ τῆς λεγομένης Διαθήκης, ἧτοι τῆς μακρᾶς Ὀμιλίας τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὰς μετὰ τὸν μυστικὸν Δείπνον. Εὐθὺς δὲ μετὰ ταῦτα ἄρχονται τὰ 15 ἀντίφωνα, ἐν οἷς ἐν τῷ μεταξὺ ἀναγινώσκονται πέντε ἄλλα Εὐαγγέλια. Πρὸ τοῦ ἔκτου δὲ, ἐν ᾧ ἱστορεῖται ἡ σταύρωσις, ἀπαγγέλλει ὁ ἱερεὺς λιτανεύων μετὰ τοῦ ἐσταυρωμένου, τὸ τελευταῖον Ἀντίφωνον «Σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλου», καὶ σήσας ἐν μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας τὸν Σταυρὸν, ἄρχεται τῆς προσκυνήσεως καὶ μετ' αὐτὸν καὶ πάντες οἱ περιστῶτες. Κατόπιν ἔπονται οἱ Μακαρισμοὶ καὶ εἶτα ἡ συνήθης ἀξίς τοῦ Ὁρθρου, ὅστις ἐν τῷ μεταξὺ διακόπτεται διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἄλλων ἐξ περικοπῶν ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου. Διενέμεντο δὲ κηρία τῇ Μ. Παρασκευῇ ἐν τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ καὶ νυκτὸς ἀναγινώσκοντο τὰ Εὐαγγέλια ἐν Ἀγρυπνίᾳ.

Ψαλλομένων τῶν Ὁρῶν, ἐν ἑκάστῃ αὐτῶν μετὰ τοὺς καταλήλους ψαλμοὺς καὶ τινα ἀντίφωνα (τὰ τοῦ Ὁρθρου) ἀναγινώσκονται καὶ Προφητεῖαι καὶ Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον τῶν Παθῶν κατὰ σειρὰν, ἀνὰ ἓν ἐκ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν. Ἡ τάξις ἐν τῷ Παλατίῳ τῶν Ὁρῶν ἦν ἡ αὐτὴ μὲ τὴν τῆς Παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων. Ἐδίδασκε δὲ ὁ Πατριάρχης ἐν τῷ Ναῷ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης τὰς Κατηχήσεις, καὶ μετὰ τὴν Κατήχησιν διένεμε θυμιάματα. Καὶ παρ' ἡμῖν πολλαχοῦ ἐν ταῖς Ὁραῖς κηρύττεται ὁ λόγος ὁ τοῦ Σταυροῦ.

περὶ μετανοίας ψαλμῶν καὶ τῶν Θρήνων τοῦ Ἱερεμίου. Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἑκάστου τῶν ἀναγνωσμάτων σβέννεται μία λαμπὰς ἐκ τῶν 15 τῆς πρὸ τοῦ Βήματος Λυχνίας. Ἡ τελευταία κρύπτεται ἐπ' ὀλίγον, καὶ γίνεται τότε θόρυβος εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θορύβου τῶν Ἰουδαίων. Παρ' Ἀρμενίοις ἡ πρώτη Ἀκολουθία τῆς Μ. Παρασκευῆς ἄρχεται τὸ Μεσονύκτιον. Τότε ἐπὶ τοῦ Βήματος τίθενται 13 λαμπάδες (ἡ ἐν τῷ μέσῳ παριστᾷ τὸν Κύριον). Μετὰ πᾶσαν ἀνάγνωσιν σβέννυνται ἀνὰ δύο, ἡ δὲ 13ῃ μετὰ πομπῆς κρύπτεται, ἵνα χρησιμεύσῃ εἰς τὸν Ἑσπερινὸν τοῦ Μ. Σαββάτου, ἵνα ἀναφῶσιν αἱ λαμπάδες.

Ἐν δὲ τῷ Ἑσπερινῷ μετὰ τὰς καταλλήλους Προφητείας καὶ Ἀπόστολον ἀναγινώσκεται ὁ Ματθαῖος ἀπὸ τοῦ μέρους, ἐνθα διεκόπη ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τῆς Μ. Πέμπτης, μετὰ τινων συμπληρώσεων ἐκ τῶν ἄλλων Εὐαγγελιστῶν, καὶ δίδκει μέχρι τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Κυρίου. Μετὰ τὰς συνήθεις δεήσεις ἀρχονται τὰ Ἀπόστιχα καὶ λιτανεύουσιν οἱ ἱερεῖς ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος μετὰ τοῦ Ἐπιταφίου καὶ ἀποτιθέασιν αὐτὸν ἐν μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας. Τότε ἀρχεται ὁ ἀσπασμὸς τοῦ Ἐπιταφίου.

Ἐνιαχοῦ αἱ Ὁραὶ συμπάλλονται ὁμοῦ καὶ ἐπισυνάπτεται καὶ ὁ Ἑσπερινός, ἅπερ ὁμοῦ ἀπὸ πρωΐας μέχρι μεσημβρίας διαρκοῦσι. Τοῦτο ἐπεκράτησεν ἐν Ἀθήναις, ὅπου καὶ οἱ Ὁρθροὶ τῆς Μ. ἐβδομάδος ψάλλονται τὸ ἑσπέρας διὰ τὴν εὐκολίαν τοῦ λαοῦ. Τοῦτ' αὐτὸ γίνεται καὶ ἐν Ῥωσσίᾳ. Ὅστε δύο κυρίως Ἀκολουθίαι τελοῦνται καθ' ἑκάστην δι' ὅλης τῆς Μ. ἐβδομάδος (1). Ἀξιοσημείωτον δὲ εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἄλλοτε ἐτελεῖτο τῇ Μ. Παρασκευῇ Προηγιασμένη, ἔπαυεν αὕτη νὰ τελεῖται ἀπὸ πολλοῦ καὶ ὁμοφώνως παρ' ἅπασιν τοῖς Ὁρθοδόξοις. Ἴσως τοῦτο ἔγινε διὰ τὸ μέγεθος τῶν ἄλλων Ἀκολουθιῶν καὶ ἵνα μὴ καταλύηται ἡ αὐστηρὰ νηστεία.

4) Τῷ Μ. Σαββάτῳ, ὅπερ ἦν ἡμέρα αὐστηροτάτης νηστείας ἀνέκαθεν, διήρχοντο τὸ πάλαι οἱ χριστιανοὶ μέχρι ἑσπέρας παρασκευάζοντες τὰ τῆς ἑορτῆς καὶ τὰ τοῦ βαπτίσματος τῶν Κατηχουμένων. Τὸ ἑσπέρας δὲ ἐφωταγωγοῦντο λαμπρῶς αἱ Ἐκκλησίαι καὶ συνήγοντο πάντες οἱ πιστοὶ καὶ ἡγρῦνον μετὰ ἀλεκτοροφωνίας (περὶ τὸ Μεσονύκτιον). «Τῷ δὲ Σαββάτῳ μέχρις ἀλεκτοροφωνίας παρατείνοντες, ἀπονησιζέσθε ἐπιφωσκούσης μιᾶς σαββάτων, ἥτις ἐστὶ κυριακή· ἀπὸ ἑσπέρας ἕως ἀλεκτοροφωνίας ἀγρυπνοῦντες καὶ ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συναθροιζόμενοι γρηγορεῖτε, προσευχόμενοι καὶ δεόμενοι τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ διανυ-

(1) Ἐν Ῥωσσίᾳ ὅμως εἶναι ἀπηγορευμένον νὰ ἀρχίσῃ ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Σαββάτου πρὸ μεσημβρίας. Μετὰ μεσημβρίαν καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν τελεῖται καὶ παρ' ἡμῖν ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Σαββάτου. Ἀλλὰ καὶ ἅπαντες αἱ Ἀκολουθίαι ἐν τῇ οἰκείᾳ ὥρᾳ τελοῦνται.

κτυρεύσει ὑμῶν, ἀναγινώσκοντες τὸν νόμον, τοὺς προφῆτας, τοὺς ψαλμοὺς μέχρις ἀλεκτρυόνων κραυγῆς· καὶ βαπτίσαντες ὑμῶν τοὺς Κατηχουμένους καὶ ἀναγνόντες τὸ Εὐαγγέλιον ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ καὶ προσλαλήσαντες τῷ λαῷ τὰ πρὸς σωτηρίαν παύσασθε τοῦ πένθους. . . . Διὰ τοῦτο οὖν καὶ ὑμεῖς, ἀναστάντες τοῦ Κυρίου, προτενέγκατε τὴν θυσίαν ὑμῶν, περὶ ἧς ὑμῖν διατάξατο δι' ἡμῶν, λέγων· Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν » (Ἀποστολ. Διακ. 5, 18, 19. πρβλ. καὶ Τερτυλ. ad. uxor. 2, 4). Ὡφειλὸν δὲ κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ταύτην καὶ μόνην Παννουχίδα τὴν τοῦ Πάσχα (διότι κυρίως προσέρτιον τοῦ Πάσχα εἶναι ὡς δψόμεθα) πάντες οἱ πιστοὶ νὰ παρευρεθῶσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν· διότι κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην ἔπρεπε νὰ ἀναμένωσι τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου, καὶ ὅπως δὴποτε νυκτὸς ἔπρεπε νὰ ὑπαντήτωσιν οἱ πιστοὶ τῷ νυκτὸς ἀναστάντι Χριστῷ, ὡς παρατηρεῖ ὁ Λακτάντιος (Institut. 7, 19). Κατὰ δὲ Ἱερώνυμον (εἰς Ματθ. 25, 6) προῆλθεν ἡ ἰδέα αὕτη ἐκ τῆς τῶν Ἰουδαίων δόξης ὅτι ἡ πρώτη ἔλευσις τοῦ Μεσσία εἶναι νυκτὸς, ὡς καὶ ἡ ἐξέοδος ἐκ τῆς Αἰγύπτου. Ἵνα δὲ εἴη μᾶλλον καταφαινῆται ἡ νίκη κατὰ τοῦ Ἄδου, μετὰ ταῦτα (ὅτε δὲν ἦτο κίνδυνος ἐκ τῶν ἐθνικῶν) μέχρι μὲν τοῦ Μεσονυκτίου ἀμυδρὸν φῶς ἐφώτιζε τὰς Ἐκκλησίας, μετὰ δὲ τὸ Μεσονύκτιον πληθὺς λαμπάδων παρίστων τὸν ἐκ τοῦ τάφου ἀνατείλαντα Ἥλιον.

Ἐν Κωνσταντινουπόλει τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Μ. Σαββάτου ὁ Αὐτοκράτωρ εἰσερχόμενος εἰς τὸ ἱερόν τῆς Μ. Ἐκκλησίας ἠλλάσσει τὴν ἀγίαν ἐνδυτὴν τῆς ἀγίας Τραπεζῆς καὶ ἀπέθετε καὶ ἀποκόμβιον (ἥτοι βαλάντιον περιέχον 100 λίτρας χρυσοῦ). Ἐτελεῖτο δὲ ἡ Λειτουργία μετὰ Μεσημβρίας, καὶ ὅτε ἐψάλλετο τὸ α' Ἀνάστα ὁ Θεός. . . . » μετὰ τὸν Ἀπόστολον, ἔπασσον θάφνας. Ἀντὶ μόνης τῆς Παννουχίδος προστεθῆ ἔπειτα ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τὸ ὁμοίωμορον καὶ Ὁρθρος, ὅστις πανταχοῦ τελεῖται ὀρθρου βαθύος, ἐν Ἀθήναις δὲ μετὰ τὴν 8. ὥραν τῆς ἑσπέρας τῆς Μ. Παρασκευῆς. Ἐν δὲ τῷ ἑσπερινῷ γίνονται αἱ ἀναγνώσεις καὶ τελεῖται ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου. Τὸ ἑτερον μέρος τῆς Παννουχίδος ἀπαρτίζουσιν αἱ ἀναγνώσεις

αἱ πρὸ τοῦ Ὁρθρου τοῦ Πάσχα καὶ ὁ Ὁρθρος αὐτός.

Καὶ ἐν μὲν τῷ Ὁρθρῷ τοῦ Μ. Σαββάτου μετὰ τοῦ Ἀμώμου (Ψαλμ. 118) ψάλλεται ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος (1), σχηματίζοντων παρ' ἡμῶν (τοῖς Ἑλλήσι) χορὸν περὶ τὸν Ἐπιτάφιον πάντων τῶν δυναμένων νὰ ψάλλωσι καὶ πάντων τῶν ἐκκλησιαζομένων φερόντων λαμπάδας. Μετὰ δὲ τὴν Δοξολογίαν ἐπαναλαμβάνεται ἡ διὰ τοῦ Ἐπιταφίου λιτανεία περὶ τὸν Ναὸν συνήθως, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ περὶ τὴν ἐνορίαν. Μετὰ ταῦτα ἀναγινώσκεται ἡ περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν προφητεία τοῦ Ἰεζεκιήλ καὶ συμπληροῦται ἡ διήγησις τῶν Παθῶν διὰ τοῦ περὶ κουστωδίας κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου.

Ἐν δὲ τῷ Ἑσπερινῷ ἀναγινώσκονται τὰ πολλὰ ἀναγνώσματα παρ' ἡμῶν καὶ μετὰ τὸ τελευταῖον περὶ τῶν τριῶν Παίδων ψάλλεται ὑπὸ τῶν δύο χωρῶν ἀντιφωνῶς ὁ ὕμνος τῶν Τριῶν Παίδων. Μετὰ τὸν Ἀπόστολον (τὸν ἀναγινωσκόμενον καὶ ἐν τῷ Βαπτίσματι) ψάλλεται ὁ Ψαλμὸς «Ἀνάστα ὁ Θεὸς κρίνων τὴν γῆν» . . . καὶ τούτου ψαλλομένου ἐξέρχεται ὁ ἱερεὺς ἐπιπάστων μὲ ἄνθη τοῦ Ἐπιταφίου τὸν ναὸν, καὶ κωδονοκρουταί, ἡ καὶ κωδονοβολισμοί, ἀναγγέλλουσι τὸ προανάκρουσμα τῆς Ἀναστάσεως (διότι ὁ ἑσπερινὸς τοῦ Σαββάτου εἶναι κυρίως ἀρχὴ τῆς Κυριακῆς). Μετὰ δὲ τοῦτο ἀναγινώσκεται τὸ περὶ ἀναστάσεως Εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου. Ἀντὶ δὲ τοῦ συνήθους χερουβικοῦ ὕμνου ψάλλεται ὁ ἀρχαῖος καὶ κατανυκτικὸς χερουβικὸς ὕμνος «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία. . . », ὡς ἐν τῇ Μ. Πέμπτῃ ψάλλεται ὁ χερουβικὸς ὕμνος «Τοῦ Δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ».

Οὕτω δὲ περατοῦται παρ' ἡμῶν ἡ Μ. ἐβδομάς ἐν τῷ Μ. Σαββάτῳ, ὅπερ ὑπελογίζετο τὸ πάλαι ἀπὸ τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Μ. Παρασκευῆς, καὶ Πάσχα σταυρώσιμον ἐκαλεῖτο καὶ διὰ πλήρους νηστείας ἤγετο μέχρις ἐπιφωσκούτης ἡμέρας τοῦ Πάσχα, ἥτοι τεσσαράκοντα περίπου ὥρας.

(1) Συνήθως δὲν ψάλλεται ὁ ἐπιτάφιος οὗτος θρῆνος κατὰ τὴν ἐν τῷ Ὁρθρῷ τάξιν τοῦ Ἀμώμου, πρὸ τοῦ Κανόνος δηλαδή, ἀλλὰ μετὰ τὸν Κανόνα, ἔν' ἔχῃ καιρὸν νὰ συναχθῇ, ὡς φαίνεται, ὁ λαὸς καὶ μὴ ἀναμύνῃ πολὺ τὴν λιτανεῖαν, εἰς ἣν πάντες ἐπιθυμοῦσι νὰ λάβωσι μέρος.

γ) Περὶ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Διακαινησίμου ἐβδομάδος.

Εἶδομεν ἐν τοῖς ἐμπροσθεν ὅτι ἡ βασιλεὺς τῶν ἑορτῶν, τὸ Πάσχα, προοιμιάζεται τὸ πάλαι διὰ τῆς Παννυχίδος καὶ ὅτι ἡ ὅλη ἐβδομάς ἐθεωρεῖτο μία ἑορτὴ καὶ πάντες ὤφειλον δις τῆς ἡμέρας νὰ ἐκκλησιάζωνται, καὶ μάλιστα οἱ φωτισθέντες διὰ τοῦ Βαπτίσματος, οἵτινες διὰ τοῦ λευκοῦ χιτῶνος καὶ τῆς λαμπάδος ὑπεδείκνυνον τὴν καθαρότητα τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας καὶ τὴν λαμπρότητα τοῦ φωτός τοῦ Χριστοῦ.

Ἦνα δὲ εἴτε μᾶλλον λαμπρύνωσι τὴν λαμπρὰν ἑορτὴν οἱ Αὐτοκράτορες, οὐ μόνον ἐφωταγώγουν τὰς ὁδοὺς τῆς Πόλεως καὶ ἀπηγόρευσαν καὶ ἐν τῇ ἐβδομάδι τοῦ Πάσχα πᾶσαν ἐργασίαν καὶ τὰ σκανδαλώδη θεάτρα, ἀλλὰ καὶ ἀπέλυον τῶν φυλακῶν τοὺς μὴ διὰ βαρέα ἐγκλήματα (οἷον φόνον κτλ.) κρατούμενους καὶ τοὺς διὰ χρέη. Τοῦτο ἐγίνετο πολλάκις τῇ Κυριακῇ τῶν Βαίων (ἕρα Χρυτος. Ὁμιλ. εἰς τὴν Μ. ἐβδομάδα). Πρὸς τοῦτοις τραπέζας παρετίθεντο τοῖς πένησιν, ὅπερ ἐμιμοῦντο πολλαχοῦ οἱ Ἐπίσκοποι καὶ πολλοὶ τῶν πλουσίων (1). Ἐν τούτοις ἐξεῖχε πασῶν τῶν ἡμερῶν ἡ πρώτη ἡμέρα τοῦ Πάσχα, ἡ Κυριακὴ, ἣτις, ἂν καὶ ἐπαναλαμβάνεται καθ' ἐκάστην ἐβδομάδα, ἀλλ' ἐξέχει ὡς κορωνὴς καὶ μήτηρ αὐτῶν. Παρ' ἡμῖν δὲ παρασκευαζομένοις διὰ τοσούτου χρόνου καὶ νηστείας εἴτε λαμπροτέρα ἀνατέλλει ἡ φαιδρὰ ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως. Λαμπαδηφορία, καθαρὰ ἐνδυμασία, ἀσπατμός καὶ δι' αὐτοῦ διαλλαγὴ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς, ἐπισκέψεις, κατάλυσις τῆς νηστείας, παιδρότης ἰδιάζουσα καὶ χαρὰ, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα Λαμπρὰν ὄντως καθιστῶσι τὸ Πάσχα.

1) Τοῦ Πάσχα ἡ ἀρχαία Παννυχὶς προηγεῖται νῦν ἐνθεν μὲν ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τοῦ Μ. Σαββάτου, ἐνθεν δὲ ἐν τῷ Ὁρθρῷ καὶ τοῖς προηγούμενοις αὐτοῦ Ἀναγνώσμασιν ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀπο-

(1) Ἰσως ἐντεῦθεν προῆλθεν ἡ διανομὴ τῶν ὧν, τῶν συμβόλων τῆς ἀναστάσεως, τῶν κοκκίνων διὰ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου τὸ λυτρώσαν ἡμᾶς. Ἐντεῦθεν ἴσως καὶ ὅτι ἐν τῇ Ἀγάπῃ, ἥτοι τῷ Ἑσπερινῷ τοῦ Πάσχα, ἐνιαχοῦ οἱ ἱερεῖς ἐστιῶσιν, οὕτως εἰπεῖν, τοὺς ἐνορίτας μετὰ τὴν ἀπόλυσιν, παρτιθέοντες γλυκύσματα κτλ.

ετόλων (ὡς ἐν ταῖς Μοναστηρίοις τοῦτο γίνεται) καὶ τῇ ψαλμωδίᾳ τοῦ Κανόνος τοῦ Μ. Σαββάτου. Ἐν τούτοις ὁ Ὁρθρος εἶναι ἅμα καὶ ἡ πρώτη Λειτουργία τοῦ Πάσχα, ἀλλ' ἁπματική μόνον. Ὡς δὲ πάλαι τὴν Παννουχίδα μετὰ τὴν ἀλεκτοροφωνίαν ἐπεσφράγιζε τὸ θριαμβευτικὸν «Χριστὸς ἀνέστη· Ἀληθῶς ἀνέστη», δι' οὗ ἡσπάζοντο ἀλλήλους οἱ πιστοί, οὕτω καὶ νῦν αὐτὸ μυριάκις ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ τοῦ Ὁρθρου, καὶ δι' αὐτοῦ ἄρχεται καὶ τελευτᾷ. Ἐν Ῥωσσίᾳ δὲ εὐθὺς ἄρχονται οἱ ἀσπασμοί, καὶ συχνὰ θυμιᾷ ὁ ἱερεὺς ἐν ἐκάστη ὥδῃ.

Ἐν τῷ Παλατίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐτελεῖτο ἡ Ἀνάστασις πρῶτῃ (τρίτῃ ὥρᾳ τῆς ἡμέρας) καὶ κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν παρ' ἡμῖν τάξιν καὶ ἐπισυνήπτετο ἀμέσως ἡ Λειτουργία. Ἦρχετο δηλ. διὰ τῆς λιτανείας καὶ τοῦ «Χριστὸς ἀνέστη». Ἀδελφον ἂν ἀνεγινώσκετο καὶ τὸ Ἀναστάσιμον Εὐαγγέλιον, ὡς παρ' ἡμῖν. Ἀλλὰ παρατηρεῖ ὁ Κουροπαλάτης ὅτι δὲν ἐλέγετο τὸ «Ἄρατε πύλας», ὅπερ πολλαχοῦ ἐλέγετο καὶ λέγεται, μάλιστα δὲ ἐν Ῥωσσίᾳ, ὅπου πανταχοῦ οὕτω τελεῖται. Τοῦτο δὲ ὑποδεικνύει τὴν κατὰ τοῦ Ἰσίδου νίκην, ἥτις κατὰ τινες τῶν Πατέρων τῇ νυκτὶ τῆς Ἀναστάσεως συνέβη. Κατὰ τὴν τάξιν δὲ ταύτην εὐθὺς μετὰ τὸ Μεσονύκτιον προηγείται ἡ συνήθης λιτανεία ἐξω τοῦ Ναοῦ διὰ τοῦ ὕμνου «Τὴν ἀνάστασίν σου Χριστέ Σωτήρ...» κλείονται αἱ θύραι τοῦ Ναοῦ καὶ μετὰ τὴν ἐπάνοδον κρούει τὰς θύρας ὁ ἱερεὺς λέγων τὸ «Ἄρατε πύλας...». Ἀνοιγομένων δὲ τῶν θυρῶν ἄρχεται τὸ «Χριστὸς ἀνέστη...» καὶ μετὰ ταῦτα ψάλλεται ὁ Κανὼν. Παρ' ἡμῖν (μετὰ τὸ Μεσονύκτιον ἢ καὶ ὁρθρου βαθέος) ἀροῦ διὰ τοῦ «Δεῦτε λάβετε φῶς ἐκ τοῦ ἀνεσπέρου φωτός», ὅπερ ἐκφωνεῖ ὁ ἱερεὺς ἐξάγων ἀνημμένην λαμπάδα (ἀνάπτει ἐκ τῆς Κανδήλας τοῦ ἱεροῦ Βήματος), ἀνάψωσι τὰς λαμπάδας οἱ πιστοί, ἐξέρχονται πάντες, ψαλλομένου τοῦ ὕμνου «Τὴν Ἀνάστασίν σου Χριστέ Σωτήρ...», ἀναγινώσκεται τὸ κατὰ Ματθαῖον ἀναστάσιμον Εὐαγγέλιον (ἴσως διὰ τοὺς μὴ ἀκούσαντας ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τοῦ Μ. Σαββάτου), καὶ μετὰ τὴν δοξολογίαν τῆς Τριάδος «Δόξα τῇ ἀγίᾳ καὶ δημοσίῳ» ἄρχεται τὸ «Χριστὸς ἀνέστη» καὶ μετὰ τοῦτο ὁ Κανὼν ὁ λαμπρὸς τοῦ ἀγίου

Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, εἰς ὃν συνέλεξε πάντα τὰ ἄνθη τῶν Πατέρων. Ψαλλομένων δὲ τῶν Αἰνῶν γίνεται ὁ Ἀσπασμὸς, ἔστις τὸ πάλοι ἐτελείτο ἐν ἐκάστη Λειτουργίᾳ εἰς σημεῖον τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης· διότι ἀνευ ἀγάπης οὐδεμία θυσία δεκτή, οὐδὲ δύναται νὰ δομασθῇ μία ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡνωμένη μετὰ τῆς ἀοράτου κεφαλῆς. Ἀλλ' ἐνωρὶς κατηργήθη ἡ καλὴ ἐκείνη συνήθεια καὶ παρέμεινε μόνον εἰς τοὺς συλλειτουργοῦντας ἱερεῖς καὶ εἰς τὸν καθολικὸν ἀσπασμὸν τοῦ Πάσχα.

Ἐν τῇ κυρίως Λειτουργίᾳ τῇ ἐπισυναπτομένῃ ἀντὶ τοῦ Τρισαγίου ψάλλεται τὸ «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε», ὅπερ ἀναμνησκει τὸ Βάπτισμα τῶν Κατηχουμένων ἐν τῇ Παννυχίδι τοῦ Μ. Σαββάτου. Ἀρχεται δὲ ἡ ἀνάγνωσις τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, ὅπερ εἶναι ἀρχαιοτάτη συνήθεια (διότι ἀρχεται τὸ ἐκκλ. ἔτος ἀπὸ τοῦ Πάσχα), καὶ κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ἂν καὶ περιέχουσιν ἱστορίαν μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ἀλλ' εἶναι ἡ καλλιτέρα ἀπόδειξις τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου τὸ ἐν αὐταῖς κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων καὶ ἡ δύναμις αὐτοῦ. Ἀρχεται ἐπίσης ἡ ἀνάγνωσις τῶν Εὐαγγελίων ἀπὸ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ἐνθα ἐν ἀρχῇ θεολογεῖται ἡ προαιώνιος ὕπαρξις τοῦ Λόγου τῆς ζωῆς.

Ὁ Ἑσπερινὸς τοῦ Πάσχα καλεῖται παρ' ἡμῖν Ἀγάπη· διότι κατ' αὐτὸν ἐπαναλαμβάνεται ὁ ἀσπασμὸς διὰ τοὺς μὴ δυνηθέντας τὴν νύκτα νὰ ἐκκλησιασθῶσι· διὰ τοῦτο καλεῖται καὶ δευτέρα Ἀνάστασις. Καὶ ἀναγινώσκεται ὅντως ἐν αὐτῷ ἡ ἐμφάνις τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ αὐθημερὸν, οὔσης ὀψίας, ὡς περιγράφει ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης. Τὸ Εὐαγγέλιον δὲ τοῦτο ἀναγινώσκεται (ὅπου δυνατόν) ἐν πολλαῖς γλώσσαις, ἵνα πάντες ἀκούσωσι τὴν Ἀνάστασιν ἐν τῇ οἰκείᾳ γλώσσῃ (1). Τοῦτο εἶναι ἅμα καλλίστη ἀπόδειξις τοῦ πνεύματος τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας τοῦ ἀληθῶς

(1) Ἐν Ῥωσίᾳ, ὅπου πάντες συρρέουσιν εἰς τὰς Ἐκκλησίας τὴν νύκτα τοῦ Πάσχα, ἀναγινώσκεται τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Λειτουργίας ἐν ταῖς ἀρχαῖς συνήθως γλώσσαις.

καθολικοῦ ἀπέναντι τοῦ στενοῦ τῶν κακῶς ἀντιποικουμένων τοῦ τίτλου (καθολικός) Λατίνων.

Ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τοῦ Πάσχα, ὡς σημειοῖ ὁ Κουροπαλάτης, ἰθυμία ὁ Πατριάρχης πάντας ἀνεξαιρέτως, ὅπερ τότε μόνον ἐγίνετο.

2) Ἡ Διακαιησίμιος ἐβδομάς ἀρχεται ἀπὸ τοῦ Πάσχα καὶ λήγει εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Ἀντιπάσχα καὶ τοῦ Θωμᾶ. Ὀνομασθῇ δὲ οὕτως ἡ ἐβδομάς αὕτη διότι εἶναι ὄντως ἡ καινὴ ἐβδομάς τοῦ ἀρχομένου ἔτους. Διὰ τοῦτο ἀρχονται ἐκ νέου αἱ περίοδοι δι' ὅλου τοῦ ἔτους τῶν περικοπῶν τοῦ Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελίου.

Διακρίνεται δὲ καὶ τοῦτω ἡ ἐβδομάς αὕτη, ὅτι ἅπασαι αἱ ἡμέραι εἶναι ἑορταὶ καὶ ἀναστάσιμοι. Διὰ τοῦτο ἐν τε τῷ Ὁρθρῳ καὶ Ἑσπερινῷ ψάλλονται τὰ ἀναστάσιμα τροπάρια τῶν Κυριακῶν, διαδεχομένων καθ' ἑκάστην τῶν ὁκτώ ἡγῶν τῆς Ὀκτωήχου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ὁ Κανὼν ὅμως εἶναι ὁ τοῦ Πάσχα, ὡς καὶ πᾶσα ἡ λοιπὴ τάξις ἡ σύντομος. Μόνον δὲ θέν τελοῦνται αἱ λιτανεαί. Ἐν δὲ τῇ Λειτουργίᾳ ἐξακολουθεῖ ἡ ἀνάγνωσις τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου. Μόνον δὲ τῇ Τρίτῃ ἀναγινώσκεται τὸ κατὰ Λουκᾶν ἀναστάσιμον Εὐαγγέλιον. Ἰσως διότι μέχρι τῆς Τρίτης συνήγето εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις ὁ λαός, ὅπερ εἶναι καὶ τὸ ἐπικρατέστερον ἄχρι τοῦδε. Ἀλλ' ἐν Κωνσταντινουπόλει μέχρι τῆς ἀλώσεως σχεδὸν ἅπασαι αἱ ἡμέραι ἑωρτάζοντο.

Πρὸς τοῖς ἄλλοις ὑπεδέχοντο οἱ αὐτοκράτορες κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς Διακαιησίμου καὶ εἰστίων τοὺς ἐν τέλει, ἀλλὰ παρῆσαν καὶ πτωχοί. Μάλιστα δὲ μόνον πτωχοὶ εἰσιτῶντο τῇ Ἀποκρέω. Τῇ Πέμπτῃ δὲ τῆς Διακαιησίμου ὑπεδέχετο τὸν Κλῆρον καὶ εἰστία τὸν Πατριάρχην ἢ καὶ τοὺς περὶ αὐτόν (1).

(1) Πολλοὶς ὅμως καὶ ὁ Πατριάρχης εἰστία τὸν Βασιλέα καὶ μάλιστα τῇ Τρίτῃ τῆς Τυρινῆς. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι ὁ Πατριάρχης καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ καὶ ἄλλοτε ἠσπάζετο εἰς τὸ στόμα τὸν Βασιλέα. Εἰσῆγε δὲ εἰς τὴν Ναὸν κρατῶν αὐτὸν τῆς χειρὸς. Οἱ λοιποὶ Ἀρχιερεῖς τῇ Πέμπτῃ τοῦ Πάσχα (κατὰ τὸν Κουροπαλάτην) ἠσπάζοντο τὴν χεῖρα καὶ παρειὰν τοῦ Βασιλέως.

Τῇ Παρασκευῇ τῆς Διακαινησίμου ἐπισυνάπτεται καὶ ἡ Ἀκολουθία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς εἰς ἀνάμνησιν τῶν ἱαμάτων τῆς Θεοτόκου διὰ τοῦ ἱαματικοῦ ὕδατος τοῦ ἀναβλύζοντος ἐν τῷ ναῷ αὐτῆς.

3) Κυριακὴ τοῦ Ἀντιπάσχα ἢ τοῦ Θωμᾶ. Ὁνομάσθη Ἀντίπασχα ἢ Κυριακὴ αὕτη ὡς ἡμέρα ἀποδόσεως τῆς ἐορτῆς κατὰ μίμησιν τοῦ παλαιοῦ Νόμου, καθ' ὃν αἱ μεγάλαι ἐορταὶ ἤγοντο δι' ὀκτὼ ἡμερῶν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐλέγετο καὶ Καινὴ ἡ ἡμέρα αὕτη. Ἀλλ' ἅμα εἶναι ἀρχὴ καὶ τῆς ἐπιούσης ἐβδομάδος καὶ διὰ τοῦτο ἄρχονται ἐκ νέου τὰ ἀναστάσιμα τροπάρια τῆς Ὀκτωήχου. Ὁνομάσθη δὲ τοῦ Θωμᾶ διότι μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ ἐφανερώσε πάλιν ἑαυτὸν τοῖς μαθηταῖς ὁ Σωτὴρ, παρόντος καὶ τοῦ Θωμᾶ καὶ ψηλαφήσαντος καὶ ὁμολογήσαντος τὴν Ἀνάστασιν. Τοῦτο δὲ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον ἀναγινώσκεται καταλλήλως τῇ ὁγδόῃ ἡμέρᾳ τῆς ἀποδόσεως τῆς ἐορτῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἐφανερώθη τοῖς Ἀποστόλοις, διὰ τοῦτο καὶ ὡς ἡμέρα τῶν Ἀποστόλων ἐθεωρήθη ἡ Κυριακὴ αὕτη ἐνιαχοῦ καὶ μάλιστα ἐν Αἰθιοπίᾳ, ὅπου τὸν Θωμᾶν ἴδιον Ἀπόστολον ἐθεώρουν, καὶ διὰ τοῦτο ὡς μεγάλη ἐορτὴ ἤγετο παρ' αὐτοῖς ἡ ἡμέρα αὕτη.

Ἡ Κυριακὴ τοῦ Θωμᾶ ἐκαλεῖτο καὶ Κυριακὴ ἐν λευκοῖς (Dominica in albis) διότι ἦν, μάλιστα ἐν τῇ Δύσει, ἡμέρα τῆς κοινωνίας τῶν νεοφύτων (νεοφωτιστῶν). Οὗτοι δι' ὅλης τῆς καινῆς ἐβδομάδος ἔφερον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πρωΐας καὶ ἐσπέρας τὰ λευκὰ ἐνδύματα (τὸν χιτῶνα τὸν φωτεινὸν, ὡς λέγεται ἐν τῷ Βαπτίσματι), ἐν ἰδίῳ τόπῳ ἱστάμενοι. Μετὰ τὴν κοινωνίαν τῶν θείων μυστηρίων, δι' ὧν ἐτελειοῦντο τὰ νέα ταῦτα τέχνα τῆς Ἐκκλησίας, ἀπετίθεντο τὰ λευκὰ ἐνδύματα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὴν καθαρότητα τῆς καρδίας, ὡς παρήνουν τοῦτο καὶ οἱ Ἐπίσκοποι. Ἀξιοσημείωτοι εἶναι οἱ λόγοι τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου (260^{ος} καὶ 376^{ος}). Ἀξιοσημείωτοι καὶ αἱ πέντε μυσταγωγικαὶ Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, αἷς ἐξεφώνησε κατὰ τὴν καινὴν ἐβδομάδα, ἐρμηνεύων εἰς τοὺς νεοφωτίστους τὰ Μυστήρια, ὧν κοινωνοὶ ἐγένοντο. Οἱ Κατηχητικοὶ ἐν γένει λόγοι τοῦ θείου Πατρὸς εἶναι πο-

λουτιμότητα μνημεῖον ἀρχαίας Κατηγήσεως καὶ ἀρχαίας τάξεως τῆς Ἐκκλησίας.

δ) Περὶ τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῶν πρὸ αὐτῆς Ἑβδομάδων.

Ἄν καὶ Πεντηκοστὴ ἐλέγετο ἡ ἐσχάτη ἡμέρα, ἣτις καὶ πεντηκοστὴ ἡμέρα ἦτο καὶ μεγάλη ἑορτὴ κατὰ μίμησιν τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου, ἀλλ' οὐχ ἦττον καὶ ἅπαν τὸ διάστημα Πεντηκοστὴ ἐλέγετο καὶ ὡς μία ἑορτὴ θεωρεῖτο, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐκ τοῦ Τερτυλλιανοῦ (de idolatr. 14), ἐνθα ἐπιδεικνύει τὰς 50 ἑορτὰς ταύτας κατὰ τῶν ἐθνικῶν. Μόνον δὲ μετὰ τὴν Διακαινήμεμον Ἑβδομάδα ἐπετρέπετο ἡ ἐργασία, ἵσως μετὰ τὴν Λειτουργίαν, ὅπως τοῦτο εἰς τὰς μικρὰς ἑορτὰς σύνηθες ἄχρι τοῦδε. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ Τερτυλλιανοῦ μαρθάνομεν (de cor. milit. 3) ὅτι ἀρχαιοτάτη διάταξις ἦτο τὸ μὴ νηστεῖν κατὰ τὸ πεντηκονθήμερον τοῦτο διάστημα, μηδὲ γόνυ κλίνειν. Οἱ δὲ Αὐτοκράτορες ἀπηγόρευσαν τὰ θεάματα καὶ τὰ θεάτρα (Cod. Theod. l. XV, tit. 5.). Ἐκ δὲ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου (Epist. 119 ad Januar.) μαρθάνομεν, ὅτι κατὰ ταύτας ἰδίως τὰς ἡμέρας ἐψάλλετο ἐν τῇ Δύσει τὸ Ἀλληλουῖα (μετὰ τὸν Ἀπόστολον), ὅπερ κατήντησε μετὰ ταῦτα χαρακτηρηστικὸν ἐν τῇ Δύσει. Ὅτι δὲ ἀνεγινώσκοντο κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ἐκ πολλῶν ἄλλων τε γνωστῶν καὶ ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου τοῦ ἐρμηνεύσαντος αὐτάς ἐν ταῖς Ὁμιλίαις αὐτοῦ.

Νῦν αἱ μὲν πρὸ τῆς Ἀναλήψεως ἡμέραι λέγονται τοῦ Πάσχα καὶ τῇ Τετάρτῃ τῇ πρὸ τῆς Ἀναλήψεως ἀποδίδεται ἡ ἑορτὴ τοῦ Πάσχα. Αἱ ἐπόμεναι ἡμέραι ἀνήκουν εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως, αἱ δὲ λοιπαὶ μέχρι τῆς Κυριακῆς τῶν ἁγίων Πάντων ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Πεντηκοστῆς.

Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ μὲν Κυριακὴ ἡ μετὰ τὴν τοῦ Θωμᾶ ὀνομάζεται τῶν Μυροφόρων διότι γίνεται ἀνάμνησις αὐτῶν καὶ ἀναγινώσκεται τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον περὶ τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Σωτῆρος καὶ περὶ τῶν Μυροφόρων γυναικῶν. Αἱ δὲ λοιπαὶ Κυριακαὶ ὀνομάσθησαν ἀπὸ τοῦ ἀναγνώσματος τοῦ κατὰ Ἰωάν-

νην Εὐαγγελίου, ἡ μὲν τοῦ Παραλύτου, ἡ δὲ τῆς Σαμαρείτιδος καὶ ἡ τελευταία τοῦ Τυφλοῦ. Ἡ δὲ μετὰ τὴν Ἀνάληψιν Κυριακὴ λέγεται τῶν Πατέρων· διότι τελεῖται καὶ ἡ ἀνάμνησις τῶν 318 Πατέρων τῶν ἐν τῇ ἐν Νικαίᾳ Α'. Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ συνελθόντων. Ἀξιοσημείωτον πρὸς τούτοις ὅτι ἡ ἀρξαμένη ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ Ὀκτώηχος διήκει μέχρι τῆς Κυριακῆς τῶν ἁγίων Πάντων, μεθ' ἣν ἀνακυκλοῦται πάλιν δι' ὅλου τοῦ ἔτους. Πρὸς τοῖς τροπαρίοις τῆς Ὀκτώηχου ψάλλονται καὶ τὰ κατάλληλα Τροπάρια τὰ ἐν τῷ Πεντηκοσταρίῳ, ὅπερ περιέχει τὴν ἰδιαιτέραν Ὑμνολογίαν ἀπὸ τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πάντων. Πρὸς εὐκολίαν δὲ παρενείρονται ἐν αὐτῷ καὶ τὰ τῆς Ὀκτώηχου.

1) Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Κυρίου. Ἡ ἑορτὴ αὕτη τελουμένη τῇ 40^ῃ ἡμέρᾳ μετὰ τὴν Ἀνάστασιν (Πέμπτῃ τῆς Ἑβδομάδος) κατὰ τὴν ἐν τῇ Γραφῇ ὀριζομένην ἡμέραν εἶναι ἀρχαιοτάτη ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὅστις λέγει ὅτι κατὰ παράδοσιν ἐτελεῖτο ἡ ἑορτὴ (Epist. 118 ad Januar.). Τοῦτο αὐτὸ φαίνεται καὶ ἐκ τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τε τὴν ἑορτὴν ταύτην καὶ εἰς τὴν Πεντηκοστήν. Ἐν Καππαδοκίᾳ δὲ καὶ ἀλλαγῷ ἐκαλεῖτο ἡ ἑορτὴ αὕτη Ἐπισωζομένη, ἥτοι τῆς ἐπισωζομένης ἀνθρωπίνης φύσεως· διότι τότε ἐδοξάσθη ἰδίως ὁ ἐν Χριστῷ ἄνθρωπος, καὶ διὰ τοῦτο «πέρας τῆς κατὰ Χριστὸν Οἰκονομίας» λέγεται ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς (8, 33).

Ἐκ τῆς Ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου μαθαίνομεν ὅτι ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐτελεῖτο καὶ ἡ ἑορτὴ αὕτη ἔξω τῆς πόλεως εἰς τὸ Κοιμητήριον. Τοῦτο καὶ καθ' ἅπασαν τὴν Συρίαν ἐγένετο. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐντεῦθεν προήλθον καὶ αἱ τρεῖς προηγούμεναι ἡμέραι τῶν λιτανειῶν τῶν Λατίνων, αἱ dies rogationum λεγόμεναι, αἵτινες καὶ διὰ νηστείας ἤγοντο μετὰ ταῦτα παρὰ τὴν ἀρχαίαν διὰταξιν.

2) Ἡ Πεντηκοστή ἡμέρα μετὰ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, καθ' ἣν ἐπεφύησε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐπὶ τοὺς Ἀποστόλους καὶ ἐδαπτίσθησαν εἰς Χριστὸν ἡ ἀπαρχὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἥν, ὡς γενέθλιος ἡμέρα τῆς Ἐκκλησίας, μεγάλην ἑορτὴν ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὴν Πεντηκοστήν τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου. Ὡς δὲ ἐν τῷ Π.

Νόμῳ ἐν τῇ ἑορτῇ ταύτῃ τῶν Ἑβδομάδων προσεφέροντο αἱ ἀπαρχαὶ τῶν καρπῶν, οὕτω πολλαχοῦ ἐθαροῦντο ἀλλήλοις αἱ Χριστιανοὶ καρποὺς καὶ ἐνιαχοῦ κοσμοῦσι τὰς Ἐκκλησίας κλάδοις δένδρων. Κυρίως ὁμοῦς ἀπαρχὴ ἦν τὸ βάπτισμα τῶν Κατηχουμένων κατὰ τὴν γενέθλιον ταύτην ἡμέραν τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο καὶ ψάλλεται τὸ α' Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε» ἀντὶ τοῦ Τριταγίου. Προηγείται δὲ καταλλήλως ἐν τῷ Σαββάτῳ τὸ μνημόσυνον τῶν Κεκοιμημένων. Οἱ αὐτοὶ δὲ μεγάλοι Ὑμνογράφοι, Κοσμάς καὶ Δαμασκηνός, ἐκόσμησαν δι' ὕμνων λαμπρῶν καὶ τὴν μεγάλην ταύτην ἑορτὴν.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ Ἑσπερινὸς ὁ εὐθὺς μετὰ τὴν Λειτουργίαν συνήθως ψαλλόμενος, καὶ ὅστις εἶναι κυρίως Ἑσπερινὸς τῆς ἐπιούσης ἡμέρας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐν αὐτῷ μετὰ τὴν Εἰσοδὸν γίνεται ἡ μετὰ γονυκλισίας δέησις, ἀναγιγνωσκόμενων τῶν κατανυκτικωτάτων εὐχῶν τοῦ Μ. Βασιλείου, ἐνθα καὶ ὑπὲρ τῶν Κεκοιμημένων δέησεις ὑπάρχουσιν. Εἶναι δὲ αἱ μόναι γονυκλισίαι αἱ ἐν χρέτει παρ' ἡμῖν διότι ἄλλοτε ἐπέχουσι τὸν τόπον αὐτῶν αἱ μεγάλαι Μετάνοιαι, ὡς εἴρηται καὶ ἄλλοτε. Εἶναι δὲ αἱ γονυκλισίαι, ὡς δὴλον, ἀρχαῖον λείψανον τῆς ἀρχαίας συνήθειας. Ἐπειδὴ ἐν καιρῷ τῶν πεντήκοντα ἡμερῶν ἀπὸ τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς ἦσαν ἀπηγορευμένοι αἱ γονυκλισίαι, ἤρχοντο ἤδη ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τῆς Κυριακῆς, ὅστις ἦν ἀρχὴ τῆς ἐπιούσης ἡμέρας. Ἀλλὰ καταλλήλως ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία συνήψε τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν μετὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

3) Κυριακὴ τῶν Ἁγίων Πάντων. Ἡ Κυριακὴ αὕτη εἶναι κυρίως ἡμέρα τῆς ἀποδόσεως τῆς Πεντηκοστῆς. Ἐν τούτοις ἐν αὐτῇ οὐδὲν περὶ τῆς Πεντηκοστῆς ψάλλεται, μόνον δὲ λήγει ὁ τελευταῖος ἤχος τῆς Ὁκτώηχου. Ἀλλ' ἡ μνήμη πάντων τῶν ἁγίων καὶ μάλιστα τῶν Μαρτύρων εἶναι ἡ καλλιτέρα ἀπόδοσις τῆς ἑορτῆς. Διότι ἐπὶ τῶν ὁστέων τῶν Μαρτύρων ἐθεμελιώθη ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ ἅγιοι καθόλου εἶναι ὁ ἀγλαὸς καρπὸς αὐτῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ἀρχαιοτάτη ἦν καὶ ἡ ἑορτὴ αὕτη, ὡς δὴλον ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην. Γνωστὸν δὲ ὅτι τὴν μνήμην τῶν Μαρτύρων ἀνέκαθεν ἐπετελεῖ ἡ Ἐκκλησία.

Ἐπειδὴ δὲ αἱ κατὰ τόπους Ἐκκλησίαι ἐώρταζον τοὺς Μάρτυρας αὐτῶν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ μαρτυρίου, ἀλλ' αἱ ἡμέραι αὗται δὲν ἦσαν ἀπανταχοῦ γνωσταὶ καὶ δὲν ἐωρτάζοντο, διὰ τοῦτο ἐγένετο, φαίνεται, ἡ κοινὴ αὕτη ἐορτὴ, ἵνα ἀναπληρώσῃ τὸ ἐλλείπον.

Κατὰ τὴν Κυριακὴν ταύτην ἄρχεται τὸ πρῶτον τῶν ἐνδεκα Ἑωθινῶν Εὐαγγελίων, ἅτινα εἶναι ἀναστάσιμα καὶ ἀνακυκλῶνται δι' ὅλων τῶν Κυριακῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους ἐν τῷ Ὁρθρῷ, ὅστις κυρίως περιέχει τὴν ἀναστάσιμον Ἀκολουθίαν. Ἡ τακτικὴ σειρά ὁμῶς τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου καὶ ὁ πρῶτος ἤχος τῆς Ὀκταήχου ἄρχονται ἀπὸ τῆς ἐπιούσης Κυριακῆς, ἥτις ὑπολογίζεται ἡ πρώτη μετὰ τὴν τῶν ἁγίων Πάντων. Κυρίως ὁ Ματθαῖος ἄρχεται ἀπὸ τῆς Δευτέρας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τελευταία δὲ Κυριακὴ εἶναι ἡ τῆς Ἀπόκρεω. Λήγει δὲ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου τῇ Κυριακῇ πρὸ τῆς Ὑψώσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ (τὸν Σεπτέμβριον). Μετὰ ταῦτα ἄρχεται τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον. Μετὰ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου ἄρχεται καὶ ἡ ἀνάγνωσις τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς. Πλείω περὶ τούτων ἐψόμεθα ἐν τῷ ἐξῆς κεφαλαίῳ.

Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (5, 20) «Μετὰ οὖν τὸ ἐορτάσαι ὑμᾶς τὴν πεντηκοστὴν ἐορτάσατε μίαν ἑβδομάδα, καὶ μετ' ἐκείνην νηστεύσατε μίαν». Ἐντεῦθεν προῆλθεν ἡ νηστεία τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἥτις λήγει εἰς τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης αὐτῶν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα ἄλλοτε συνείχετο μετὰ τῆς τοῦ Αὐγούστου. Οὐχ ἥττον ὁμῶς καὶ αὐτὸς ἐθεώρει ὑποχρεωτικὴν τὴν μίαν ἑβδομάδα, ὥς καὶ τὰς δύο ἑβδομάδας τοῦ Αὐγούστου (τὴν μίαν διὰ τὴν Μεταμόρφωσιν) καὶ μίαν πρὸ τῶν Χριστουγέννων.

Οὕτω δὲ καθιερίσθησαν καὶ παρ' ἡμῖν τέσσαρες νηστείαι κατὰ τὰς τέσσαρας ὥρας τοῦ ἡμερινοῦ. Ἡ ἰδέα αὕτη ἐπεκράτει μάλιστα ἐν τῇ Δύσει ἐπὶ Λέοντος ἡδὴ τοῦ Μεγάλου (περὶ τὰ μέσα τῆς 5^{ης} Ἑκατον.) καὶ ἐντεῦθεν προῆλθεν αἱ νηστείαι παρὰ Λατίνοις *Quatuor temporum*. Παρ' ἡμῖν αὐστηρότερον νῦν τηροῦνται αἱ νηστείαι τοῦ Αὐγούστου καὶ μάλιστα ἡ τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Αἱ δύο ἄλλαι ἐξετάθησαν μὲν (ἡ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἄρχε-

ται ἀπὸ τῆς Δευτέρας μετὰ τὴν Κυριακὴν τῶν ἁγίων Πάντων καὶ ποικίλλεται κατ' ἔτος διὰ τοῦτο), ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ αὐστηραί. Μᾶλλον αὐστηραὶ εἶναι αἱ νηστεῖαι τῆς Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς αἱ ἀρχαιόταται.

§ 16. γ) *Περὶ τῶν ἑορτῶν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ τῶν Θεομητορικῶν.*

Ἀμφότεραι αἱ τάξεις αὗται τῶν ἑορτῶν ἐπέχουσι τάξιν Δεσποτικῶν ἑορτῶν· διότι διὰ τὸν Δεσπότην Χριστὸν τὸν ἀναρτήσαντα τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἐπὶ τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ, διὰ τιμῆς μεγάλης ἦν τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς νίκης κατὰ τῆς ἁμαρτίας, ὡς καὶ τὸ Τίμιον Εὐλὸν τὸ εὗρεθὲν ὑπὸ τῆς μακαρίας Ἑλένης τῆς μητρὸς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Διὰ τὸν σαρκωθέντα ἐκ Μαρίας τῆς Παρθένου Θεὸν Λόγον, ἐν τιμῇ μεγάλη ἦν ἡ Θεοτόκος μάλιστα μετὰ τὴν αἵρεσιν τοῦ Νεστορίου, καὶ πολλαὶ ἑορταὶ καθιερώθησαν εἰς μνήμην τῆς ἐλπίδος τῶν Χριστιανῶν.

Διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ αἱ Θεομητορικαὶ ἑορταὶ καὶ τοῦ Σταυροῦ ὡς μεγάλαι ἑορταὶ ἤγοντο διὰ προερίων καὶ μεθεόρτων ἡμερῶν.

α) *Περὶ τῶν ἑορτῶν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ.*

Πέντε εἶναι αἱ μνῆμαι εἰς τιμὴν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ αἱ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ. Πρώτη εἶναι ἡ μνήμη τῆς εὐρέσεως αὐτοῦ, τῇ 6 Μαρτίου (1)· δευτέρα ἡ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, τῇ τρίτῃ Κυριακῇ τῶν νηστειῶν· τρίτη ἡ τοῦ φανέντος σημείου τοῦ Σταυροῦ ἐν Ἱεροσολύμοις, τῇ 7 Μαΐου· τετάρτη εἶναι τῆς προόδου τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἡ τελουμένη ἄλλοτε ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ

(1) Τὴν εὑρεσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἑορτάζουσιν οἱ Λατῖνοι τῇ 3 Μαΐου. Πιθανὸν δὲ εἶναι ἡ ἡμέρα καθ' ἣν ἐκομίσαστο ὁ Πάπας Λέων Γ' (ἔφ' 814) μέρος τοῦ Τιμίου Εὐλὸν παρὰ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως.

1—15 Αὐγούστου· πέμπτη δὲ εἶναι ἡ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ, τῇ 14 Σεπτεμβρίου.

Ἐκ τούτων δύο κυρίως εἶναι μεγάλαι ἑορταὶ καὶ ἰδίως διακρίνεται ἡ τῆς Ὑψώσεως.

1) Ἡ Ὑψώσις τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τελεῖται, ὡς εἴρηται, τῇ 14 Σεπτεμβρίου. Ἐπαναλαμβάνεται δὲ ἡ τελετὴ ἐκείνη τῆς εὐρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἥτις ἐτελέσθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Μακαρίου Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων, ὅστις, ἐπειδὴ τὸ μέγα πλῆθος τὸ συββεῦσαν δὲν ἠδύνατο νὰ προσκυνήσῃ, ὕψωσε τὸν Σταυρὸν ἐφ' ὀφηλοῦ τόπου, καὶ ἰδὼν ὁ λαὸς ἐβόησε τὸ «Κύριε ἐλέησον». Ἡ δὲ λιτανεία μετὰ τὴν δοξολογίαν τοῦ Ὁρθρου (ψαλλομένου τοῦ Τρισαγίου) ἀναμνηστικῶς τὴν λιτανείαν τοῦ Ἡρακλείου (περὶ τὸ 628), ὅστις κατατροπώσας τοὺς Πέρσας, καὶ λαβὼν τὸν Τίμιον Σταυρὸν, ὃν πρὸ 14 ἐτῶν εἶχον συλῆσει οἱ Πέρσαι, ἀνυπόδητος καὶ πενιχρὰ ἐνδεδυμένος, ὁ εὐσεβὴς Βασιλεὺς, εἰσῆγαγε εἰς τὸν Ναὸν τῆς Ἀναστάσεως, ὃν ἤγειρε καὶ αὐτὸν ἡ μακαρία Ἑλένη ἐν τῷ τόπῳ ἐνθα εὔρε τὸν Σταυρὸν καὶ τὸν τάφον τοῦ Κυρίου. Διὰ τὴν περιφανῆ νίκην κατὰ τῶν βαρβάρων κατήντησε καὶ Βασιλικὴ ἑορτὴ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ οἱ ὕμνοι «Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου...» καὶ τὸ «Ὁ ὕψωθείς ἐν τῷ Σταυρῷ...» φέρουσι πολιτικὸν χαρακτῆρα καὶ ψάλλονται ἄχρι τοῦδε ὡς βασιλικοὶ ὕμνοι. Ὡς δὲ τὸ πάλαί προσεκύνησεν ὁ λαὸς, οὕτω καὶ νῦν προσκυνεῖ τὸν Τίμιον Σταυρὸν, ψαλλομένου τοῦ ἀρχαίου ὕμνου «Τὸν Σταυρὸν σου προσκυνοῦμεν Δέσποτα...». Ἐπειδὴ δὲ κατὰ παράδοσιν ἐφύετο παρὰ τῷ κεχωσμένῳ Σταυρῷ τὸ εὐώδες φυτὸν *Βασιλικὸν* λεγόμενον, διὰ τοῦτο ἄχρι τοῦδε περιβάλλεται καὶ ὁ Τίμιος Σταυρὸς ἐν Δίσκῳ διὰ τοῦ εὐώδους Βασιλικοῦ.

Τὴν ἱστορίαν, πῶς εὔρε τὸν Τίμιον Σταυρὸν ἡ μακαρία Ἑλένη, καὶ πῶς διέκρινεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ἄλλων δύο σταυρῶν καὶ πῶς ἐκόμισε μέρος εἰς Κωνσταντινούπολιν, διηγεῖται ὁ Σωκράτης (Ἐκκλ. Ἱστορ. 1, 17 πρβλ. Παυλῖνον Epist. 2 καὶ 31, καὶ Σωζόμενον 2, 1). Τὴν δ' ἀρχαιότητα τῆς ἑορτῆς πρὸς τοῖς ἄλλοις μαρτυροῦσιν καὶ οἱ Νεστοριανοὶ καὶ ἄλλοι Αἰρετικοὶ οἱ ἔχοντες τὴν ἑορτὴν. Μόνον δὲ εἰς Ῥώμην εἰσῆγαγεν ὁ Πάπας Ὀνώριος

ἐπὶ Ἡρακλείου. Ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἐξάγεται ὅτι καὶ ὁ Ἡράκλειος διέταξε πρῶτος τὴν ἐορτὴν· ἴσως πρῶτος κατέστησε κοινὴν. Ἡ δὲ ἡμέρα τῆς ἐορτῆς, ἡ 14 Σεπτεμβρίου, φαίνεται ὅτι συνδέεται μετὰ τῶν Ἐγκαινίων τοῦ ἐν Ἱερουσαλὴμ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ὃν ἤγειρεν ἡ μακαρία Ἑλένη, εὐροῦσα τὸν ἅγιον Τάφον καὶ μετ' αὐτοῦ τὸν Τίμιον Σταυρόν. Ἡ μνήμη δὲ τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ τελεῖται τῇ 13 Σεπτεμβρίου.

Τὴν Ἀκολουθίαν τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐκόσμησαν ἄλλοι τε πολλοί, τροπάρια καλὰ πλέξαντες (ἀξιοσημείωτον τὸ Αὐτόμελον α' Ω τοῦ παραδόξου θαύματος), μάλιστα δὲ ὁ ποιητὴς Κοσμάς διὰ τοῦ Κανόνοϋ. Τὸ δὲ α' Ω τρισμακάριστον ξύλον» ὑπαινίττεται τῆς Σιβύλλης τὴν ἐκφρασιν καὶ ἄλλας παραδόσεις Ἰουδαϊκὰς.

2) Αἱ λοιπαὶ ἐορταὶ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἶναι, ὡς εἴρηται, τέσσαρες. Διακρίνεται δὲ ἰδίως ἡ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, ἥτις ἴσως ἔλαβεν ἀρχὴν κατὰ πρῶτον ἐν Παλαιστίνῃ, ὅπου παρτίθητο εἰς προσκύνησιν ὁ Σταυρὸς τοῖς προσκυνηταῖς, καὶ ἴσως κατ' ἀρχὰς τῇ Κυριακῇ τῇ ἐγγύς τῇ ἡμέρᾳ τῆς εὐρέσεως (6 Μαρτίου), εἴτα δὲ καὶ τῇ Δευτέρᾳ τοῦ Πάσχα.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ τῆς 7 Μαΐου μνήμη τοῦ ἐν Ἱερουσαλὴμ φανεύοντος Σημεῖου τοῦ Σταυροῦ ἐπὶ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Τὸ φωτεινὸν ἐκεῖνο ἐκ λαμπρῶν ἀστέρων Σημεῖον, τὸ σύμβολον τῆς νίκης τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐφάνη ἠπλωμένον ἀπὸ Γολγοθᾶ μέχρι τοῦ Ὄρους τῶν Ἑλαιῶν.

Ἡ Πρόδος δὲ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἡ ἀρχομένη τῇ 1 Αὐγούστου ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲν τελεῖται μὲν νῦν, ἀλλ' οὐδεμίᾳ λιτανείᾳ γίνεται ἀνευ Σταυροῦ, καὶ κατὰ πᾶσαν νουνημίαν ὁ Σταυρὸς ἀγιάζει τὸ ὕδωρ τοῦ Ἀγιασμοῦ.

6) Περί τῶν Θεομητορικῶν ἐορτῶν.

Μετὰ τὰς μεγάλας Δεσποτικὰς ἐορτὰς οὐδεμίαν ἄλλην ἐορτὴν τοσοῦτον πανηγυρικῶς ἀγεί ηἡμετέρα Ἐκκλησία, ὅσον τὰς τῆς Θεομήτορος τῆς ἀκατασχύντου προστασίας τῶν Χριστιανῶν. Τι-

νές τῶν ἑορτῶν τούτων λογίζονται μεγάλαι ἑορταί, ἔχουσαι Προσ-
όρτια καὶ Μεθέορτα.

Ἐν τούτοις ἂν καὶ ἐπετάθη ἡ τιμὴ τῆς Θεοτόκου καὶ μετ' αὐ-
τῆς καὶ αἱ Θεομητορικαὶ ἑορταί μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Νεστο-
ρίου, ἵνα στερεωθῇ τὸ δόγμα τῆς ἐνώσεως ἐν Χριστῷ τῶν δύο
φύσεων, ἀλλ' οὐχ ἤτιον οὔτε τότε κατὰ πρῶτον ἀνεφάνησαν αἱ
ἑορταί· διότι ἡ ἐν Ἐρέσῳ Οἰκουμενικῇ Σύνοδος (τῇ 431) ἐν τῷ
Ναῷ τῆς Θεοτόκου συνήχθη. Οὔτε ἡ τιμὴ ὑπερέβαλε τὰ ὅρια. Ἡ
ἡμετέρα Ἐκκλησία ἐτήρησε τὸν μέσον ὅρον μεταξύ τῶν παλαιῶν
τε καὶ νέων Ἀντιδομαριανιτῶν, τῶν μηδόλως τιμώντων τὴν Θεο-
τόκον, καὶ τῶν ἀρχαίων Κολλυριδιανῶν, τῶν ὡς Θεῶ λατρευόντων
αὐτῇ (1). Ἡ Ἐκκλησία εἶπεν ἥδη· α' Ἐν τιμῇ ἔστω Μαρία· ὁ δὲ
Πατὴρ καὶ Υἱὸς καὶ Ἅγιον Πνεῦμα προσκυνεῖσθω· τὴν δὲ Μα-
ρίαν οὐδεὶς προσκυνεῖτω» (Ἐπιφ. Αἰρέτ. 79, 7). Ἡ μερὶς δὲ αὐ-
τῆς ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ παρὰ τῷ Ἀμνῷ δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ἄλ-
λως πως, διότι καὶ πάντων τῶν ἁγίων εἶναι μερίδες. Μόνον δὲ
προτίμησις γίνεται, ὅπως καὶ μετὰ τὴν ἐπίκλησιν τοῦ ἁγίου Πνεύ-
ματος ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ ἐξαιρέτως μνημονεύεται ἡ Ἀειπαρθενος.

Αἱ μὲν τῶν ἑορτῶν ἀνάγονται εἰς τὸν ἐπίγειον βίον τῆς Θεο-
τόκου, αἱ δὲ εἰς τὸν Οὐράνιον τὸν διὰ τῆς πρεσβείας καὶ προστα-
σίας τῶν Χριστιανῶν ἐκδηλωθέντα. Τέσσαρες δὲ εἶναι κυρίως αἱ
μεγάλαι Θεομητορικαὶ ἑορταί, ἡ τῆς Γεννήσεως, τῶν Εἰσοδίων,
τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Κοιμήσεως. Αἱ δύο τελευταῖαι εἶναι
καὶ αἱ ἀρχαιότεραι. Εἰς τὰς Θεομητορικὰς ἑορτάς πρέπει νὰ κα-
ταταχθῶσιν ἡ Σύναξις τῆς Θεοτόκου τῇ 26 Δεκεμβρίου καὶ ἡ
Σύλληψις τῆς Θεοπρομήτορος Ἀννης, ἥτοι ἡ Σύλληψις τῆς Θεο-
τόκου (2).

2) Ἡ Σύλληψις τῆς Θεοπρομήτορος Ἀννης (τῇ 9 Δεκεμ-

(1) Ὀνομάσθησαν οὕτως ἀπὸ τῶν κολλυριδίων. ἄπερ ἥδη οἱ Χαναναῖται
προσέφερον τῇ Βασιλίᾳ τοῦ Οὐρανοῦ (Ἱερ. 7, 47. 48 καὶ 51, 45—25).

(2) Τὰ περὶ γεννήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Εἰσοδίων αὐτῆς ὡς καὶ
τὰ δνόματα τῶν γονέων περιέχονται κυρίως εἰς τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια
τοῦ Ἰακώβου καὶ τὸ περὶ Γεννήσεως τῆς Μαρίας. Περὶ Δαμασκηνῶ δὲ
κατὰ πρῶτον ἀπκνύσιν τὰ ὀνόματα Ἰωακείμ καὶ Ἄννα.

βρίου). Ἡ ἑορτὴ αὕτη ἐγένετο, φαίνεται, κατὰ μίμησιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καὶ ἡ ἡμέρα ὠρίσθη, ἀφοῦ πρότερον ὠρίσθη ἡ τῆς Γεννήσεως τῇ 8 Σεπτεμβρίου. Ἡ ἀρχαιότης δὲ τῆς ἑορτῆς φαίνεται ἐκ τῶν δύο λόγων τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης (7 Ἑκατ.) παρὰ Φαβρίκιω (Bibl. Gr. tom. X.). Κατὰ δὲ Ἰωάννην Εὐδοίας (περὶ τὰ μέσα τῆς 8 Ἑκατ.) ἡ ἑορτὴ ἦν μεγάλη ἀλλ' οὐ πανταχοῦ. Καὶ ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν ὡς μικρὰ ἑορτὴ ἄγεται καὶ μᾶλλον εἰς ἀνάμνησιν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς ἀτέκνους γονεῖς τῆς Θεοτόκου.

Ἐν τῇ Δύσει ὅμως ἡ ἑορτὴ Festum Conceptionis B. Mariae Virginis (τῇ 8 Δεκεμβρ.) ἡ μόλις ἐνιαχοῦ ἀπαντῶσα κατὰ τὴν 11 Ἑκατοντ. ὡς μικρὰ ἑορτὴ, μόλις δὲ κατὰ τὴν 14 Ἑκατ. μεγάλη ἑορτὴ κηρυχθεῖσα ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Γαλλίᾳ, ἡ ἑορτὴ αὕτη κατήντησε πέτρα σκανδάλου καὶ νέας καὶ σπουδαίας καινοτομίας ἀφορμὴ. Ἦδη ὁ Πέτρος Λομβάρδος ἐκίνησε τὸ ζήτημα, ἀν τὸ ἀναμάρτητον τοῦ Κυρίου δὲν συνδέεται μὲ τὸ ἀναμάρτητον τῆς Θεοτόκου ἀπ' αὐτῆς τῆς συλλήψεως αὐτῆς, ἥτοι ἐκίνησε τὸ ζήτημα τῆς ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου, ἀνευ δηλαδὴ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Τοῦτο κατεπολέμησεν ὁ Θωμᾶς Ἀκυνάτης, ὁ μέγας Σχολαστικὸς Θεολόγος καὶ ἅγιος παρὰ Λατίνοις. Κατεπολέμησαν ἄχρις ἐσχάτων καὶ οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ, τὸ σοφὸν Τάγμα τῶν Δομινικανῶν. Ἀλλ' οἱ ἀντίπαλοι αὐτῶν, οἱ Φραγκισκανοὶ καὶ μετὰ ταῦτα οἱ Ἰησουῖται, ἀνέλαβον τὴν υπεράσπισιν τῆς καινοτομίας διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου. Ἐν τούτοις μέχρις ἐσχάτων οἱ Παπὰι δὲν ἐτόλμων νὰ δογματίσωσι τι καὶ ὁ πάπας Κλήμης (1700—21) ἐώρταζε τὴν Σύλληψιν τῆς ἀσπίλου Θεοτόκου, ὅπερ πάντες ἐδίδουν. Παναγίαν ἀποκαλεῖ καὶ ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία, ἀλλ' ἡγιάσθη ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ Ἁγίου μετὰ ταῦτα, οὐχὶ δὲ ἐξ ἀρχῆς, ἀνευ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος γεννηθεῖσα, ὅπερ ἐπεζητεῖτο διὰ τῆς ἐκφράσεως Ἀσπιλος Σύλληψις, ἐναντίον τοῦ θεμελιώδους δόγματος τοῦ Χριστιανισμοῦ τοῦ περὶ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Ἀπέκειτο δὲ εἰς τὸν πάπαν Πῖον Θ.' νὰ θεασίῃ Συνοδικῶς

τὴν καινοτομίαν τῷ 1854 πρὸς μέγιστον σκάνδαλον τοῦ Χριστε-
πωνύμου Πληρώματος.

2) Τὸ Γενέθλιον τῆς Θεοτόκου (τῇ 8 Σεπτεμβρίου). Ἀγνω-
στος εἶναι ὁ χρόνος τῆς ἐορτῆς. Μόνον δὲ γινώσκουμεν ὅτι
ἐπὶ Ἀνδρέου Κρήτης ὑπῆρχεν ἡδὴ· διότι σώζονται οἱ ὕμνοι
αὐτοῦ. Ἀδελφον ὅμως, ἂν δὲν εἶναι νεωτέρα προσθήκη ἐν τῷ Γε-
λασιανῷ Κώδικι ἡ ἐορτὴ· διότι τότε ἤθελεν εἶναι μαρτυρία ἐκ τῆς
5 Ἑκατονταετηρίδος. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐν τῇ Δύσει πολὺ μετὰ
ταῦτα εἰσῆχθη ἡ ἐορτὴ, καὶ διὰ τοῦτο λείπει ἐν τῷ Καταλόγῳ
τῆς ἐν Μαγουντία Συνόδου (τῷ 813). Μόλις δὲ κατὰ τὴν 10
Ἑκατ. κατέστη κοινὴ ἐν τῇ Δύσει, ἐνῶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἦν πολλῶ
πρότερον. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἡμερομηνία τῆς 8 Σεπτεμβρίου
προῆλθεν ἐκ τῆς πρώτης Κυριακῆς (μετὰ τὴν 1 Σεπτεμ.) καθ' ἣν
ἐωρτάσθη τὸ πρῶτον. Εἰσῆχθη δὲ πιθανῶς ἐν ἀρχῇ τοῦ πολιτικοῦ
ἔτους, ἵνα ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου, ὡς λέγει ὁ ὕμνος, χαρὰν
μηνύσῃ πάσῃ τῇ Οἰκουμένῃ.

Οἱ Κανόνες εἶναι τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ,
τὰ δὲ τροπάρια τοῦ Γερμανοῦ, Σεργίου καὶ Στεφάνου.

3) Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Κατὰ τὴν ἐν τοῖς ἀποκρύφους
βιβλίαις διασωθεῖσαν παράδοσιν ἡ Θεοτόκος ὡς τριετίζουσα Δά-
μαλις εἰσῆχθη εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων τοῦ Ναοῦ καὶ ἐν τῷ
Ναῷ διέμεινε ἐπὶ 12 ἢ 13 ἔτη. Μετὰ ταῦτα κατὰ θεῖαν οἰκono-
μίαν ἐμνηστεύθη τῷ Ἰωσήφ, ἵνα οἰκονομηθῇ ἡ ἀβέρητος καὶ ὑπερ-
φυῆς Γέννησις τοῦ Σωτῆρος. Συγχρόνως τῇ προηγουμένη φαίνε-
ται ὅτι εἰσῆχθη καὶ ἡ ἐορτὴ αὕτη· διότι μετὰ 80 ἡμέρας μετὰ
τὴν Γέννησιν (λαμβάνεται ὡς βάσις ἡ πρώτη Σεπτεμβρίου), ὡς
ἀπαιτεῖ ὁ Μωσαϊκὸς Νόμος, παρίσταντο τῷ Ναῷ τὰ θήλαα. Διὰ
τοῦτο καὶ ἐν τῇ Δύσει, ὅπου πολὺ ἀργὰ κατέστη κοινὴ, ὡς ἄλλη
Ὑπαπαντὴ ἐωρτάζετο. Πιθανὸν ὅμως ὅτι ἡ 21 Νοεμβρίου ὠρί-
σθη, ἀφοῦ ἐνιαχοῦ ἤρχοντο ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης τὰ Προεόρτια
τῶν Χριστουγέννων. Τοῦτο ὑποδηλοῖ καὶ παρ' ἡμῶν ἡ ἐναρξὶς
κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην τῶν Καταβασίδων τῶν Χριστουγέννων, τὸ
«Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε. . . .».

4) Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Ἡ ρίζα αὕτη τῶν Διεκο-

τικῶν ἑορτῶν καὶ μᾶλλον Δεσποτικῇ ἑορτῇ, ἔχουσα τὴν βᾶσιν ἐν τῷ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίῳ, ὡς κοινὴ ἑορτὴ Θεομητορικὴ εἶναι ἴσως ἡ ἀρχαιοτάτη· διότι καὶ ἂν μὴ θεωρηθῶσι γνήσιοι οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, Ἀθανασίου καὶ Χρυσοστόμου, ἀλλ' οἱ τοῦ Πρόκλου εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην ἀναγόμενοι καὶ ὁ Αὐγουστίνος ὁ σύγχρονος γνωστὴν θεωρεῖ, καὶ κατὰ τὴν 25 Μαρτίου ἑωρτάζετο ἐπ' αὐτοῦ (de Trinitate 4, 5). Ἀλλὰ πλὴν τούτων ἔχομεν ἄλλας μαρτυρίας ἀποδεικνύουσας τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὅτι μόνον ἡ ἡμέρα τῆς 25 Μαρτίου ὠρίσθη μετὰ ταῦτα, ὀρισθείσης τῆς τῶν Χριστουγέννων. Αἱ μαρτυρίαι δὲ αὗται εἶναι ὅτι ἐν μὲν τῇ Ἀρμενίᾳ ἑωρτάζετο τῇ Παραμονῇ τῶν Θεοφανίων, ἐν δὲ Μεδιολάνοις καὶ Ἰσπανίᾳ τῇ πρὸ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως Κυριακῇ. Ἐκ δὲ τοῦ 52 κανόνος τῆς 5. Οἰκουμενικῆς Συνόδου μανθάνομεν ὅτι ἦν κοινὴ καὶ μεγάλη ἑορτὴ.

Ἐν Ῥωσσίᾳ ἡ Ἀκολουθία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, κἂν τῇ Μ. Παρασκευῇ καὶ τῷ Πάσχᾳ συμπέσῃ, ἐπιτελεῖται κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Παρ' ἡμῖν, ὅταν τύχῃ ἡ ἑορτὴ τῇ Μ. Παρασκευῇ ἢ τῷ Μ. Σαββάτῳ, μετατίθεται εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα. Ἡ διατάξις αὕτη εἶναι τῶν ἡμετέρων χρόνων καὶ ἔγινεν, ἵνα μὴ συμπέσωσι τὰ πένθιμα μὲ τὰ χαρᾶς Εὐαγγέλια τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τῆς Μ. Ἑβδομάδος ὅταν τύχῃ, οὔτε προεόρτια οὔτε μεθέορτα ἔχει. Ἡ Ἀκολουθία συνετάχθη ὑπὸ Ἀνδρέου Κρήτης, Δαμασκηνοῦ, Θεοράνους καὶ Βυζαντίου.

5) Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Αὕτη ἦν ἀνέκαθεν ἡ κυρίως Θεομητορικὴ καὶ μεγάλη ἑορτὴ. Διὰ τοῦτο καὶ κατ' αὐτὴν προετάχθη καὶ ἡ νηστεία, ἥν καὶ οἱ δυστροποῦντες ἐτήρουν κατὰ τὴν παραμονήν. Ὅλος ὁ Αὐγουστος σχεδὸν εἶναι καθιερωμένος εἰς τιμὴν τῆς Θεοτόκου. Συνήθως μὲν ἀποδίδεται ἡ ἑορτὴ τῇ 23 Αὐγούστου, ἀλλ' ἐν Κωνσταντινουπόλει παρετείνετο μέχρι τῆς 28. Μετὰ τὸν Ἑσπερινὸν τῶν προηγουμένων τῆς ἑορτῆς ἡμερῶν ψάλλονται ἐναλλάξ αἱ δύο Ἀκολουθίαι τῆς Παρακλήσεως. Ἐξαιρούνται οἱ Ἑσπερινοὶ τῶν Σαββάτων καὶ τῆς Μεταμορφώσεως. Καὶ τὴν Ἀκολουθίαν ταύτην τῆς ἑορτῆς ἐκόσμησαν οἱ δύο μεγάλοι

Ἵμνογράφοι διὰ δύο Κανόνων καὶ οἱ δόκιμοι μελωδοὶ Ἀνατόλιος, Γερμανὸς καὶ Θεοφάνης δι' ἄλλων τροπαρίων. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐγένετο Ὁλονυχτία ἐν τῷ Ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας, ὅπου καὶ διενυκτέρευεν ὁ Βασιλεὺς.

Ἐορτάζει δὲ ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία μετὰ τῆς Κοιμήσεως καὶ τὴν μετástασιν τοῦ ἀχράντου σκήνου τῆς Θεοτόκου κατὰ τινα ἀρχαίαν παράδοσιν, ἥτις κατὰ τὴν Δ. Ἑκατοντ. παρεδόθη ἥδη γραφῇ. Μόνον δὲ διαφοροὶ παραδόσεις ὑπῆρχον ὡς πρὸς τὸν τόπον τῆς Κοιμήσεως· διότι κατὰ τὴν μὲν ἐν Γεθσημανῇ ἐξεδήμησεν ἡ Θεοτόκος καὶ ταύτην ἀπέδέξατο ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία, καὶ ὁ Μαρκιανὸς († 454) ἐκεῖθεν ἀνεκόμισε, τι ἱερὸν λείψανον εὗρεν ἐκ τῶν περὶ τὴν Θεοτόκον καὶ κατέθεσεν ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι αὐτῆς ἀνεγερεθέντι Ναῷ. Ἐν Ἐφέσῳ ὅμως ἐδεικνύετο ὁ τάφος καὶ Ναὸς ἦν τῆς Θεοτόκου (ἴσως τῆς Κοιμήσεως), καὶ ἐκεῖθεν παρέλαβεν, ὡς φαίνεται, ὁ Αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος (582—602) τὴν ἡμέραν τῆς 15 Αὐγούστου, ὁ διατάξας αὐτὴν (Νικηφ. Καλ. 17, 28). Ὑπάρχουσι καὶ λόγοι (ἀμφίβολοι) τοῦ Ἱερωνύμου καὶ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, καὶ ἐν Γαλλίᾳ ἐορτάζετο τῇ 18 Ἰανουαρίου. Ἐν Ρώμῃ ὅμως ἀνέκαθεν τῇ 15 Αὐγούστου.

6) Ἡ Σύναξις τῆς Θεοτόκου (τῇ 26 Δεκεμβρίου). Ἡ ἐορτὴ αὕτη ὠρίσθη κατὰ μίμησιν τῆς Συνάξεως τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου τῇ 7 Ἰανουαρίου. Ὡς τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ τῶν Θεοφανίων ἐτιμήθη ὁ Βαπτιστὴς, οὕτω καὶ τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ τῶν Χριστουγέννων, ὅτε ἐχωρίσθησαν ταῦτα τῆς τῶν Θεοφανίων ἐορτῆς, ἐτιμήθη ἡ Θεοτόκος, ἡ γεννήσασα Χριστὸν τὸν Κύριον. Φαίνεται δὲ ὅτι αἱ δύο αὗται ἐορταὶ ἦσαν ἐκεῖ κατ' ἀρχὰς εἰς χρῆσιν, ὅπου δὲν ἦσαν αἱ ἄλλαι. Ἰσως δὲ διὰ τοῦτο καὶ ἐορτάζουσι πολλαχοῦ αἱ Μαρίαι κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, ὡς οἱ Ἰωάνναι τῇ 7 Ἰανουαρίου. Ἀλλ' ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις καὶ μάλιστα αἱ Μαρίαι νῦν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἐορτάζουσι τῇ 15 Αὐγούστου.

7) Ἀκάθιστος Ὕμνος καὶ Σκέπη τῆς Θεοτόκου. Αἱ δύο αὗται ἐορταὶ ἀνάγονται εἰς τὸν ἐν Οὐρανοῖς βίον, οὕτως εἰπεῖν, τῆς Θεοτόκου, οὗται ἐπιτημόταται στιγμαὶ αὐτοῦ, ἥτοι σημεῖα ἀρίστη-

δήλα τῆς ἐν Οὐρανοῖς τελεσφόρου πρεσβείας καὶ ἀπαύστου προ-
στασίας τῆς Θεοτόκου.

Τρεῖς εἶναι αἱ ἀναμνήσεις τῆς σωτηρίας τῆς Πόλεως ὑπὸ τῆς
Θεοτόκου αἱ μετὰ τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου συνδεόμεναι, ἡ μὲν ἐγέ-
νετο ἐπὶ Ἡρακλείου (τῷ 626), ἡ δὲ ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πω-
γωνάτου (τῷ 670) καὶ τέλος ἐπὶ Μιχαὴλ Γ.' (τῷ 866). Τὰ περὶ
Ἀκαθίστου Ὑμνου ὅρα ἐν τοῖς ἐμπροσθεν· ὁφόμεθα δὲ καὶ ἄλ-
λα παρακατιόντες. Ἡ εἰκὼν δὲ τῆς Ὁδηγητρίας εἶναι ἡ θαυμα-
τουργήσασα καὶ ὁ ἐν Βλαχέρναις Ναὸς εἶναι ὁ τόπος τῆς λιτα-
νείας καὶ Ὀλονυκτίας.

Ἡ δὲ Σκέπη τῆς Θεοτόκου (τῇ 1 Ὀκτωβρίου) ἡ μόνον νῦν ἐν
Ῥωσσίᾳ ἐπιτελουμένη ὡς μεγάλη ἑορτὴ, ἐπιτελεῖτο ἄλλοτε ἐν
Κωνσταντινουπόλει ἐξ ἀφορμῆς τοιαύτης. Ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σο-
φοῦ (886—911), τελουμένης τῆς ἀγρυπνίας τῆς Κυριακῆς ἐν τῷ
ἐν Βλαχέρναις Ναῷ τῆς Θεοτόκου, εἶδον Ἀνδρέας ὁ διὰ Χριστὸν
Σαλὸς καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ἐπιφάνιος ἐν ὁπασίᾳ τὴν Θεοτόκον,
περιστοιχιζομένην ὑπὸ τοῦ χοροῦ τῶν Προφητῶν, Ἀποστόλων
καὶ Ἀγγέλων, καὶ σκέπουσιν τοὺς Χριστιανοὺς. Ἐχάρη διὰ
τοῦτο ὁ λαὸς, ἐλπίσας τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν διὰ
τῆς σκέπης τῆς Θεοτόκου, καὶ ἀπαλλαγείς, ἐώρτασε τὴν Σκέπην
αὐτῆς.

Εἶναι καὶ ἄλλαι μικραὶ ἑορταὶ τῆς Θεοτόκου, αἷον ἡ Κατάθε-
σις τῆς τιμίας Ἐσθῆτος τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ ἐν Βλαχέρναις ναῷ
αὐτῆς τῇ 2 Ἰουλίου καὶ ἡ Κατάθεσις τῆς τιμίας Ζώνης αὐτῆς
ἐν τῷ ἐν Χαλκοπρατείσις ναῷ (1) τῇ 31 Αὐγούστου καὶ ἄλλαι
ἐν Ῥωσσίᾳ ἀναγόμεναι εἰς θαυματουργίας τῆς Θεοτόκου.

(1) Ἡ Κατάθεσις τῆς τιμίας Ζώνης σημειοῦται τῇ 31 Αὐγούστου καὶ
λέγεται ἐν τῷ Συναξαριστῇ ὅτι ἐπὶ Ἀρκαδίου ἐξ Ἱερουσαλὴμ ἡ ἐκ Ζήλας
τῆς Καππαδοκίας ἀνεκομίσθη. Τῇ 42 ὁμοίως Ἀπριλίου σημειοῦται ὅτι ἀνε-
κομίσθη τῷ 913 ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν Πορφυρογεννητῶν.
Σημειοῦται δὲ ὅτι ὁ Λάzaros ἡγεμὼν Σερβίας ἐδωρήσατο τῷ 1101 τῇ Μο-
νῇ τοῦ Βατοπεδίου, ὅπου καὶ σώζεται.

§ 17. Περὶ τῶν ἑορτῶν τῶν Ἀγίων τοῦ Θεοῦ.

Ὅτι μὲν ἀνέκαθεν ἐώρταζεν ἡ Ἐκκλησία τοὺς Ἀγίους τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπεκαλεῖτο αὐτοὺς, τοῦτο εἶναι ὁμολογούμενον. Ὅτι δὲ τιμωμένων τῶν Ἀγίων τιμᾶται ὁ θαυμαστωθεὶς ἐν αὐτοῖς Θεός, καὶ τοῦτο δῆλον ἄλλοθεν. Τούτοις προσθετέον καὶ τοῦτο, ὅτι διὰ τῆς ὑπάρξεως τῶν Ἀγίων ἀποδείκνυνται πρᾶγμα ἡ δύναμις τῆς Χριστιανικῆς πίστεως καὶ οὐχὶ κενὸς λόγος. Διὰ τῆς ἑορτῆς δὲ καὶ ἐπικλήσεως αὐτῶν οὐ μόνον παροτρύνονται οἱ πιστοὶ εἰς μίμησιν, ἀλλὰ καὶ παρίσταται στενωτέρως ὁ σύνδεσμος τῆς ἐν Οὐρανοῖς μετὰ τῆς ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίας. Ἀναμνηστέον δὲ ὅτι οἱ Ἅγιοι ἀπεδείχθησαν τοιοῦτοι μετὰ θάνατον, ὥτε καλῶς ἀγωνισάμενοι ἐκομίσαντο παρὰ Θεοῦ τὸν στέφανον τῆς Δικαιοσύνης, καὶ ἄξιοι κατέστησαν νὰ πρεσβεύωσιν ὑπὲρ τῶν τῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας ἀδελφῶν. Διὰ τοῦτο καὶ τὴν μνήμην ἐπιτελεῖ ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν γενέθλιον ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου ἢ τῆς ἐν Κυρίῳ τελειώσεως. Μόνον δὲ ὅτε ἦτο ἄγνωστος ἡ γενέθλιος ἡμέρα τῆς κοιμήσεως Ἀγίου τινός, ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ἡ ἡ τῆς εὐρέσεως τῶν λειψάνων αὐτοῦ, ἡ τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ, ἡ τῆς χειροτονίας (ὡς τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου τῇ 7 Δεκεμβρίου), ἡ θαυμά τι (1).

Ἀπαται αἱ ἑορταὶ αὗται ἐορτάζονται εἰς μίαν ἡμέραν, ἃν καὶ πολλῶν Ἀγίων γίνονται πολλάκις τοῦ ἔτους μενταί. Εἰς τέσσαρας δὲ τάξεις δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν αἱ μνῆμαι τῶν Ἀγίων. Κυρίως ὅμως ἑορταὶ εἶναι αἱ τῆς πρώτης τάξεως, αἵτινες καὶ ἀρχίαν

(1) Κυρίως ἐπιζητεῖτο ἀνέκαθεν ἡ ἡμέρα τῆς τελειώσεως τῶν Μαρτύρων, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐκ τοῦ Ὁριγένους (εἰς Ἰωβ βιβλ. γ') καὶ Πέτρου Χρυσολόγου (Serm. 129). *Natalem sanctorum nolite putare illum diem, quo nascuntur in terra de carne, sed de terra in coelum, de labore ad requiem, de tentationibus ad quietes . . . de mundanis risibus ad coronam et gloriam.* Ἐν τούτοις τῶν πλείστων ἑορτῶν ἐν τῇ Δύσει αἱ ἡμέραι ὠρίσθησαν ἀπὸ τῆς εὐρέσεως (ἢ μᾶλλον προσκλήσεως) λειψάνων Ἀγίου τινός. Σημειωτέον δὲ ὅτι, ἂν καὶ πολλῶν ἑορτῶν παρ' ἡμῖν ὠρίσθῃ ἡ τῶν ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ ἡμέρα, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι τὰ ἐγκαίνια συνέπεσον μετὰ τὴν ἡμέραν τῆς τελειώσεως τοῦ Ἀγίου.

ἔχουσι (διό καὶ πάνδημοι εἶναι) καὶ πλήρη ἀσματικὴν Ἀκολουθίαν. Αἱ δὲ τῆς δευτέρας τάξεως ἔχουσι μὲν καὶ αὐταὶ Ἀκολουθίαν τινὰ ἀσματικὴν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀργίαν καὶ δύνανται νὰ δομασθῶσιν ἑορταὶ τοῦ Κλήρου, ὁρείλοντος νὰ τελέσῃ καὶ θεῖαν Λειτουργίαν. Εἰς δὲ τὴν τρίτην τάξιν ἀνάγονται αἱ μνήμαι τοῦ Ἁγίου τῆς ἡμέρας, ὧν τὴν μνήμην καὶ αὐτῶν δὲν ἀφῆκαν ἄνευ ὕμνων τινῶν οἱ μετὰ τὸν Δαμασκηνὸν Ὑμνογράφοι καὶ μάλιστα Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος. Τέλος τῶν ἄλλων Ἀγίων τοῦ Θεοῦ γίνεται ἀπλῶς μνεία ἐν τῷ Συναξαρίῳ τῆς ἡμέρας μετὰ τὴν ἕκτην Ὡδὴν τοῦ Ὁρθρου. Ἐν τούτοις ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐν τῇ Προσκομιδῇ κατατάσσονται οἱ Ἅγιοι εἰς ἑννέα τάγματα κατὰ τὰ ἀγγελικὰ, καὶ ἑννέα μερίδες παρατίθενται παρὰ τὸν Ἀμνόν. Τούτων ἡ ἐννάτη εἶναι τοῦ Ἁγίου, οὗτινος ἡ Λειτουργία τελεῖται.

Ἀρχαιόταται ἑορταὶ ἦσαν αἱ τῶν Μαρτύρων, ἐν αἷς διακρίνοντο αἱ τῶν Ἀποστόλων καὶ Ἀποστολικῶν Πατέρων, οἵτινες πάντες ὡς Μάρτυρες Κυρίου ἐτιμῶντο. Τινὲς τῶν ἑορτῶν τούτων ἀπὸ τοπικῶν κατέστησαν ἐξ ἀρχῆς κοινότεραι, ὡς ἐκ τοῦ ἀρχαιοτάτου Μαρτυρολογίου τοῦ Πολυκάρπου ἡδὴ μαθηθάνομεν. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ δὲ διακρίνετο καὶ ἡ τῶν Μακκαβαίων μνήμη, ἵνα παροτρύνῃ εἰς τὸ μαρτύριον, καὶ πολλοὶ λόγοι Πατέρων διὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην σώζονται. Ἐπεὶ ἀπὸ τῆς Δ. Ἑκατοντατηρίδος εἰσῆχθησαν αἱ ἑορταὶ τῶν Ἀρχαγγέλων, τῶν Προφητῶν καὶ μάλιστα τοῦ Προδρόμου, τῶν μεγάλων Ὁσίων καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν συνετέλεσεν ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησία εἰς τὸ νὰ καταστῶσι κοιναὶ πολλαὶ κατὰ τόπους ἑορταζόμεναι ἑορταί, ὅτε μάλιστα κατέστη τὸ κέντρον τῆς Ὁρθοδοξίας ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ δι' αὐτῆς διεδόθη ἀπανταχοῦ ἡ τάξις τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐώρταζον τὰς μνήμας τῶν Μαρτύρων τὸ πάλαι οἱ Χριστιανοί, εἶναι ὁ ἀκόλουθος. Κατὰ τὴν γενέθλιον ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου ἐποιοῦν συνάξεις ἐπὶ τοῦ τέφρου τῶν Μαρτύρων, ἐφ' ὧν μετὰ ταῦτα ἅγιοι Τράπεζαι καὶ Ναοὶ ἡγέρθησαν, προσφέροντες θυσίαν αἰνέσεως καὶ προσευχῆς καὶ Ἀγάπας τε-

λοῦντες καὶ ἐγκωμιάζοντες τὰς πράξεις αὐτῶν ἢ ἀναγινώσκοντες τὰ τοῦ μαρτυρίου. Oblationes pro defunctis, pro natalitiis annua die facimus, λέγει ὁ Τερτυλλιανὸς (decor. mil. 3). Καὶ ὁ Κυπριανὸς (epist. 34) λέγει· Sacrificia pro iis semper, ut meministi, offerimus, quoties martyrum passiones et dies anniversarias commemoratione celebramus. Ἐγίνοντο δὲ τὰ ἐγκώμια πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ διδασκίαν, ὡς λέγει ὁ θεὸς Χρυσόστομος (Ὁμιλ. 73 εἰς Βαρλαάμ). Διὰ τοῦτο καὶ ἀναρίθμητοι εἶναι οἱ σωζόμενοι λόγοι τῶν Πατέρων, καὶ ἐντεῦθεν προήλθε καὶ ἡ ἀνάγνωσις τῶν Συναξαρίων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Κατακρίνει δὲ ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος τοὺς ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν Μαρτύρων δεομένους· injuria est, pro martyre orare, ejus nos debemus orationibus commendari (Serm. 17). Ἡ δὲ ἐν Λαοδικεῖᾳ Σύνοδος κατεδίδασκε (καν. 28) τὰς λεγομένας Ἀγάπας· «Οὐ δεῖ ἐν τοῖς Κυριακοῖς ἢ ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν, καὶ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ ἐσθίειν καὶ ἀκκοῦδιτα στρωννύειν». Καὶ ὁ ἱερὸς Ἀμβρόσιος (de Elia et jejuniis) κατακρίνει τοὺς διὰ μέθης καὶ τῶν τοιούτων θέλοντας νὰ τιμῶσιν ἐκείνους, οἵτινες ἔμαθον τὴν ἀθλήσιν δι' ἐγκρατείας. Ἰδιῶς δὲ κατακρίνει ὁ Μ. Βασίλειος (ἐν τοῖς κατὰ πλάτος ὅροις ἐρώτ. 40) τὰς ἐμπορικὰς πανηγύρεις καὶ τὰς χορευτρίδας καὶ ταῦτα, ἅτινα ἐλάμβανον χώραν κατὰ τὰς ἐορτάς.

Ἀξιοσημεῖωτον δὲ ὅτι τινῶν Ἀγίων γίνεται μνηεῖα ἐκάστοτε ἐν ταῖς Λιταῖς καὶ Προσκομιδῇ καὶ εἶπου ἀλλαχοῦ ὀνομαστί, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐν τοῖς Λειτουργικοῖς βιβλίοις. Εἶδομεν δὲ πῶς ἐντὸς τοῦ ἑβδομαδιαίου κύκλου περιελήφθησαν αἱ ἐορταὶ τῶν Ἀγίων τοῦ Θεοῦ, καὶ πῶς τινες αὐτῶν προσηρτήθησαν ταῖς Κυριακαῖς (1).

(1) Σύνομον ἱστορίαν πασῶν τῶν ἐορτῶν προσέθετο ἐν τῇ Ὁρολογίῳ Βαρθολομαῖος ὁ Κουτλουμασιανὸς, ὁ καὶ αὐτοῦ καὶ ἄλλων Ἐκκλ. βιβλίων τὸ κείμενον διορθώσας. Πλατυτέραν ἱστορίαν δὲ ἐν τῇ Συναξαριστῇ, ὃν ἐπεξεργάσθη μὲν ὁ ἀγιορείτης Νικόδημος (τῷ 1805), προσθεῖς καὶ πολλῶν Ἀγίων μνήμας ἑλλειπούσας, ἐξεδόθη δὲ τῷ 1819· μετετυπώσεν ἔναγχος μετὰ διορθώσεων ὁ φιλόκαλος Θ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς. Ἐν τῇ Ὁρολογίῳ εὐρέττει ἕκαστος δικαινομένης τὰς ἐπισημοὺς ἐορτάς τῆς πρώτης

α) Περί τῶν ἑορτῶν τῶν Ἀποστόλων.

Ἐκ τῶν ἀρχαίων ἑορτῶν τῶν Μαρτύρων διακρίνονται ἀνέκαθεν αἱ τῶν Ἀποστόλων, οἵτινες ἦσαν καὶ αὐτοὶ Μάρτυρες Κυρίου, εἴτα δὲ διεκρίθησαν καὶ αἱ τῶν Μακκαβαίων, τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου καὶ τινῶν ἄλλων Μεγαλομαρτύρων.

1) Ἡ τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου μνήμη ἐτελείτο ἀνέκαθεν τῇ 29 Ἰουνίου, ἥτις κατὰ παράδοσιν ἐθισωρεῖτο ὡς ἡμέρα γενέθλιος τοῦ μαρτυρίου αὐτῶν. Ἐν τούτοις ὁ ἱερός Αὐγουστίνος ἐλυπεῖτο ὅτι ὀλίγοι συνήγοντο κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην (Serm. 298). Κατὰ δὲ τὸν Θεόδωρον Ἀναγνώστην (2, 16) ὁ Αὐτοκράτωρ Ἀναστάσιος (τῷ 498), κινούμενος ὑπὸ τοῦ Πάπα Ἀναστασίου, διέταξε νὰ ἑορτάζηται πανηγυρικώτερον ἡ ἑορτή.

Ἐπειτα ὁμοῦς οἱ Λατῖνοι ἐτέλουν τὴν μὲν τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου ἑορτὴν τῇ 29 Ἰουνίου, τὴν δὲ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τῇ 30, λόγῳ μὲν ὅτι δὲν ἀρκεῖ μία ἡμέρα εἰς ἑορτὴν τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων, πράγματι δὲ ἵνα προτιμήσῃ τὸν Ἀπόστολον Πέτρον, ἐφ' οὗ στηρίζουσι τὰς παραλόγους ἀξιώσεις τῶν οἱ Πάπαι.

Πρὸς τούτοις ἑορτάζετο κατ' ἔτος ἐν Κωνσταντινουπόλει τῇ 16 Ἰανουαρίου ἡ προσκύνησις τῆς τιμίας Ἀλύσεως τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ἥτις εἶχε κοιμισθῇ ἐκεῖ ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν Βασιλέων. Οἱ Λατῖνοι δὲ ἔχουσι καὶ δύο ἑορτάς τῆς Καθίδρας τοῦ Ἀποστ. Πέτρου, τῆς μὲν ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ 22 Φεβρουαρίου, τῆς δὲ ἐν Ῥώμῃ τῇ 18 Ἰανουαρίου. Πρὸς δὲ τούτοις ἑορτάζουσι καὶ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τῇ 25 Ἰανουαρίου.

2) Ἡ Μετάστασις τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ὑπὸ μὲν τῆς

τάξεως διὰ τῆς ἀρχίας, τὰς δὲ τῆς δευτέρας διὰ τοῦ «Κατάλυσις αἵνου καὶ ἐλαίου». Μόναί δὲ τῶν ἄλλων σημειοῦνται αὐτόθι αἱ τῆς τρίτης τάξεως. Ἐν τῇ Πανθέκτῃ δὲ σημειοῦνται καὶ αἱ τῶν νέων Ἀγίων μνήμαι. Ἐν τοῖς Ῥωσικοῖς δὲ Μηνολογίοις εἶναι καὶ αἱ τῶν Ῥώσων ἁγίων. Αἱ μέχρι τοῦδε ἐπίσημοι ἑορταὶ τῶν Ἀγίων, αἱ παρ' ἡμῶν πανηγυρικῶς τελοῦμεναι, οὕτως ἤγοντο πᾶσαι καὶ ἐπὶ τοῦ Πορφυρογεννήτου ἡδῆ.

Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εορτάζεται τῇ 26 Σεπτεμβρίου, ὑπὸ δὲ τῶν Λατίνων μετετέθη ἀπὸ τῆς 24 Ἰουνίου τῆς κατὰ παράδοσιν εἰς τὴν 27 Δεκεμβρίου, ἵνα δῇθεν συμπεριλάβωσιν εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Κυρίου. Ἀλλὰ κυρίως τοῦτο ἐπραΰξαν, ἀφοῦ ἡ 24 Ἰουνίου ὥρίσθη διὰ τὴν Γέννησιν τοῦ Βαπτιστοῦ.

Πρὸς δὲ τούτοις τῇ 8 Μαΐου εορτάζεται πάλιν ὁ ἡγαπημένος μαθητὴς τοῦ Κυρίου. Εἶναι δὲ κυρίως ἀνάμνησις τοῦ ἐν Ἐφέσῳ θαύματος, διότι κατ' ἔτος συνῆγον τῇ 8 Μαΐου ἐκ τοῦ τάφου τοῦ Ἀποστόλου λαματικὴν κόνιν οἱ ἐν Ἐφέσῳ πιστοί.

3) Ἡ τῶν 12 Ἀποστόλων εορτὴ πάλαι μὲν ἤγετο τῇ Κυριακῇ τοῦ Θωμᾶ, εἶτα δὲ μετετέθη εἰς τὴν 30 Ἰουνίου μετὰ τὴν τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων.

Οἱ Λατῖνοι τῇ 15 Ἰουλίου μνημονεύουσι τῆς διανομῆς τῶν Ἀποστόλων, ἀλλὰ κυρίως ἐπὶ Σιλβέστρου ἦν ἡμέρα διανομῆς τῶν λειψάνων Πέτρου καὶ Παύλου, *divisio ossium Petri et Pauli*, διὰ τὰς Ἐκκλησίας.

Τινῶν ἐκ τῶν 12 Ἀποστόλων ὥρίσθη ἰδιαιτέρα εορτὴ ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων αὐτῶν. Οὕτως ἐγένετο διὰ τὴν εορτὴν τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου, οὗτινος κατετέθη τὸ ἱερὸν λείψανον τῇ 30 Νοεμβρίου ἐν τῷ δωματίῳ ναῶ τῷ ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου ἐγεθέντι. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὥρίσθησαν αἱ ἡμέραι τῆς μὲν 11 Ὀκτωβρίου εἰς μνήμην τοῦ Διακόνου Φιλίππου, τῆς δὲ 28 Ἰουλίου εἰς μνήμην τοῦ Προχώρου.

Εἰς μνήμην τοῦ μὲν Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου ὥρίσθη ἡ 16 Νοεμβρίου, τοῦ δὲ Ἀποστόλου Φιλίππου ἡ 14.

Εἰς μνήμην δὲ τῶν 70 Ἀποστόλων ὥρίσθη ἡ 4 Ἰανουαρίου. Οἱ δὲ Λατῖνοι τὰς μνήμας τῶν πλείστων ἐκ τῶν Ἀποστόλων τελοῦσιν εἰς ἡμέρας τῆς προσκλήσεως τῶν ἱερῶν αὐτῶν λειψάνων.

6) Περὶ τῶν εορτῶν τῶν ἄλλων Ἀγίων.

Αἱ λοιπαὶ εορταὶ τῶν Ἀγίων ἀναραινόνται ἤδη κατὰ τὴν Δ'. Ἐκατονταετηρίδα. Ἀλλὰ τινες αὐτῶν ἦσαν καὶ ἀρχαιότεραι, ὅσων ἡ τῶν Μακκαβαίων καὶ ἄλλαι. Μόνον δὲ κυρίως ἐγένοντο κοινά-

τεραι καὶ πανηγυρικώτεραι κατὰ τὴν Δ. Ἑκατονταετηρίδα καὶ ἐφεξῆς. Ἀρχαιότεραι δὲ εἶναι ἡ τοῦ Πρωτομάρτυρος, τῶν Μακκαβαίων καὶ τῶν ἐν Βηθλεὲμ νηπίων.

1) Ἡ τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου μνήμη ἐτελεῖτο πάλαι μὲν περὶ τὸν Αὐγουστον, διὰ τὸν λόγον ὥς ὅτι ὀλίγον μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν συνέβη τὸ μαρτύριον αὐτοῦ. Εἶτα δὲ, εὐρεθέντων τῶν λειψάνων αὐτοῦ τῇ 7 Ἰανουαρίου ὑπὸ Λουκιανοῦ Πρεσβυτέρου, τότε καὶ ἐωρτάζετο ἐνιαχοῦ. Μνεῖαν τούτου ποιεῖται καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ. Ἀλλὰ μετὰ ταῦτα μετετέθη τῇ 27 Δεκεμβρίου, ἀφοῦ ἡ 7 Ἰανουαρίου ὠρίσθη διὰ τὴν μνήμην τοῦ Βαπτιστοῦ. Ἐν Ῥώμῃ ὠρίσθη ἡ 26 Δεκεμβρίου διὰ τὴν μετακομιδὴν εἰς Ἀγκῶνα τοῦ λίθου, δι' οὗ ἐλιθοβολήθη ὁ Πρωτομάρτυς, καὶ τούτου μνεῖαν ποιεῖται ὁ Αὐγουστίνος (Serm. 323).

Τῇ 2 Αὐγούστου σημειοῦται ἐν τοῖς Μηναίοις ἡ ἀνοκομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ Πρωτομάρτυρος. Κατὰ Θεοφάνην δὲ καὶ Κεδρηνὸν ἐστάλη κυρίως ἐξ Ἱερουσαλὴμ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ ἡ δεξιὰ τοῦ Πρωτομάρτυρος, ἥτις καὶ κατετέθη εἰς τὸν ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ ἀνεγερθέντα Ναόν. Ἡ δὲ τῶν ἐν Βηθλεὲμ Νηπίων ἑορτὴ πάλαι μὲν ἦν συνδεδεμένη τῇ τῶν Θεοφανίων διὰ τοῦτο καὶ γίνεται μνεῖα ἐν τοῖς λόγοις τῶν Πατέρων εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνια. Ὑστερον δὲ μετηνέχθη καταλλήλως εἰς τὴν 29 Δεκεμβρίου (παρὰ Λατίνοις 28), μετὰ τὰ Χριστούγεννα δηλαδὴ.

2) Ἡ τῶν Μακκαβαίων ἑορτὴ (τῇ 1 Αὐγούστου) ἤγето πανηγυρικώτερον μὲν ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ πόλει τοῦ Ἀντιόχου τοῦ διώκτου αὐτῶν διὰ τοῦτο καὶ ἔχομεν καὶ τρεῖς λόγους τοῦ Χρυσοστόμου. Ἀλλ' οὐχ ἥττον, ἐπειδὴ ἐχρησίμευον παράδειγμα ἐν καιρῷ τῶν διωγμῶν, εὐρίσκομεν τὴν ἑορτὴν καὶ ἀλλαχοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ πολλὰ ἄλλα ἐγκώμια τῶν Μακκαβαίων σώζονται, ὅσον ὁ λαμπρὸς λόγος Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, δύο τοῦ Αὐγουστίνου (300 καὶ 301), Λέοντος τοῦ Μεγάλου (Serm. 82) καὶ ἄλλων.

3) Ἐκ τῶν τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἑορτῶν ἀρχαιότερα φαίνεται ἡ τῆς 7 Ἰανουαρίου ἡ τῇ τῶν Θεοφανίων ἑορτὴ συνδεδεμένη. Ὑστερον δὲ, ἀφοῦ ὠρίσθη διὰ τὰ Χριστούγεννα ἡ 25 Δε-

κεμβρίου, ἐτέθη καὶ τὸ Γενέσιον τοῦ Προδρόμου τῇ 24 Ἰουνίου. Εἶναι δὲ τὸ μόνον γενέσιον Ἀγίου (πρὸς τῷ τῆς Θεοτόκου), ὅπερ εορτάζει ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν. Τοῦτο δὲ ἐγένετο διὰ τὴν ἰδιαιτέραν χάριν τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ γεννήσει τοῦ Βαπτιστοῦ, καὶ διότι κατὰ τὸν Αὐγουστίνον ἐσκήρτησεν ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς μητρὸς (Serm. 292).

Ἡ ἀποτομὴ δὲ τοῦ Προδρόμου ὠρίσθη τῇ 29 Αὐγούστου, καθ' ἣν κατέσκαψεν Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης τὴν Σεβάστειαν τῆς Παλαιστίνης, ἐνθα ἐτρεῖτο τὸ ἱερὸν λείψανον τοῦ Βαπτιστοῦ. Κατὰ Θεοφάνην ἐπὶ Ἀρκαδίου ἀνεκομίσθησαν εἰς Ἀλεξάνδρειαν τὰ ἱερὰ αὐτοῦ Λείψανα. Κατὰ δὲ τὸν χρονολόγον Ἰωὴλ Νικηφόρος ὁ Φωκάς ἀπὸ Βεβροίας τῆς Συρίας ἀνεκόμισεν εἰς Κωνσταντινούπολιν μέρος τοῦ ἱματίου. Ἐπειδὴ δὲ πολλάκις εὗρεθῃ ἡ τιμία κεφαλὴ τοῦ Προδρόμου, διὰ τοῦτο καὶ τρεῖς μνεῖαι γίνονται ἐν τοῖς Μηνολογίοις. Καὶ τῆς μὲν πρώτης καὶ δευτέρας εὐρέσεως μνεῖα γίνεται τῇ 24 Φεβρουαρίου, τῆς δὲ τρίτης τῇ 25 Μαΐου. Ὅτε δὲ ἀνεκομίσθη ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μεγάλου εἰς Κωνσταντινούπολιν (κατὰ Γεώργ. Κωδινόν), ἀνηγέρθη καὶ ὁ περίφημος Ναὸς τοῦ Προδρόμου, ὅπου καὶ κατετέθη. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι μέρος ἀνεκομίσθη τότε διότι κατ' ἄλλους καὶ ἄλλαι ἀνακομῆσαι ἔλαβον χώραν. Ἦν δ' ἄλλοτε μέρος τῆς τιμίας κεφαλῆς ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Διονυσίου ἐν Ἀθωνί, ἀλλ' ἀπωλέσθη ἐκεῖθεν.

Ἐκ τῶν ἄλλων Προφητῶν ἰδίως ἐπανηγυρίσθη ἡ τοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, ὅστις ὡς προστατὴν αὐτοῦ ἐτίμα τὸν Προφήτην.

4) Ἐκ τῶν ἄλλων Μαρτύρων τοῦ Θεοῦ ἰδίως πανηγυρίζονται οἱ Μεγαλομάρτυρες Γεώργιος (τῇ 23 Ἀπριλίου) καὶ Δημήτριος (τῇ 26 Ὀκτωβρίου). Μετὰ τούτους εορτάζονται καὶ οἱ Μεγαλομάρτυρες Θεόδωροι, ὁ μὲν Στρατηλάτης τῇ 8 Φεβρουαρίου, ὁ δὲ Τήρων τῇ 17 τοῦ αὐτοῦ μηνός. Πάντων τῶν Μεγαλομαρτύρων τούτων ἅμα δὲ καὶ τοῦ Προκοπίου (8 Ἰουλίου) αἱ εἰκόνες ἦσαν ἐπὶ τῶν Αὐτοκρατορικῶν Σημαιῶν τοῦ Βυζαντίου. Τοῦ δὲ Μεγαλομάρτυρος καὶ ἱματιχοῦ Παντελεήμονος ἡ μνήμη εορτά-

ζεται τῇ 27 Ἰουλίου. Τῶν δὲ ἁγίων 40 Μαρτύρων εορτάζεται τῇ 9 Μαρτίου.

Μεταξὺ τῶν Ἱερομαρτύρων διακρίνεται ἡ τοῦ Ἱερομάρτυρος Χαραλάμπους (τῇ 10 Φεβρουαρίου) τοῦ ἱερατεύσαντος ἐν Μαγνησίᾳ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῷ 198 ἤδη ἀθλήσαντος.

Ἐκ δὲ τῶν Μεγαλομαρτύρων γυναικῶν κατὰ πρῶτον λόγον εορτάζεται ἡ μνήμη τῆς Μεγαλομάρτυρος καὶ πανσόφου Αἰκατερίνης τῇ 25 Νοεμβρίου. Κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἡ πανεύφημος Εὐφημία (τῇ 11 Ἰουλίου), ἡ Μεγαλομάρτυς Μαρίνα (τῇ 17 Ἰουλίου), ἡ ὁσιομάρτυς Παρασκευὴ (τῇ 26 Ἰουλίου), ἐπὶ Ἀντωνίου τοῦ Εὐσεβοῦς ἀθλήσασα, καὶ ἡ μεγαλομάρτυς Βαρβάρα τῇ 4 Δεκεμβρίου.

5) Εἰς τιμὴν τῶν Ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ ὥριτεν ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν ἐκάστην Δευτέραν τῆς ἐβδομάδος. Τῶν δὲ Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ εορτάζεται πανηγυρικῶς ἡ μνήμη τῇ 8 Νοεμβρίου. Γνωστὸν δὲ ὅτι οἱ Ἀρχιστράτηγοι τοῦ Θεοῦ ἐτιμήθησαν ἤδη ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου, ὅστις καὶ Μιχαήλιον ἤγειρεν ἐν Σωσθενίῳ Κωνσταντινουπόλεως.

Γίνεται ὅμως καὶ ἰδίᾳ μνεῖα τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ τῇ 6 Σεπτεμβρίου διὰ τὸ ἐν Χώναις θαῦμα, τῇ δὲ 26 Μαρτίου γίνεται ἡ σύναξις τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ διὰ τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου.

6) *Αἱ μνήμαι τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.* Ὑπῆρχεν ἡδὴ συνήθεια ἀρχαία κατὰ τὴν ἐπέτειον ἡμέραν τοῦ ἐνθρονισμοῦ τῶν Ἐπισκόπων νὰ τελεῖται σύναξις τῶν πιστῶν καὶ νὰ δίδῃ ὁ Ἐπίσκοπος λόγον, νὰ ἐπικαλεῖται τὰς δεήσεις τῶν συλλειτουργῶν καὶ νουθετῇ τὸ ποίμνιόν του. Τὰς ἡμέρας δὲ ταύτας ἀπεικάλουν γενεθλίους τῶν Ἐπισκόπων (dies natales Episcoporum) κατ' ἀναλογίαν τῶν γενεθλίων τῶν Αὐτοκρατόρων. Λόγοι τοιοῦτοι σώζονται Λέοντος τοῦ μεγάλου (1—4), τοῦ Αὐγουστίνου (339 καὶ 383). Ἐντεῦθεν δὲ καὶ νοεῖται διὰ τί τινῶν αὐτῶν ἡ μνήμη ἐπιτελεῖται κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς χειροτονίας αὐτῶν, ὡς τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου τῇ 7 Δεκεμβρίου.

Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν ἁγισθέντων ὑπὸ Θεοῦ

μεγάλων διδασκάλων καὶ ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες καὶ κατ' ἐξοχὴν Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀποκαλοῦνται, ἐπιτελεῖται ἡ μνήμη κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς τελειώσεως αὐτῶν.

Ἰδίως δὲ ἐορτάζονται οἱ ἐξ ἧς Πατέρες καὶ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ στυλοὶ τῆς Ὁρθοδοξίας Ἀθανάσιος καὶ Κύριλλος, Πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας, τῇ 18 Ἰανουαρίου. Οἱ θαυματουργοὶ ποιμένες, Νικόλαος Μύρων τῆς Λυκίας ἐπίσκοπος, τῇ 6 Δεκεμβρίου, καὶ ὁ ἅγιος Σπυρίδων ἐπίσκοπος Τριφυλοῦντος τῆς Κύπρου τῇ 12 Δεκεμβρίου. Τούτου τὸ ἱερὸν λείψانون σώζεται ἀκέραιον ἐν Κερκύρα. Τοῦ δὲ ἁγίου Νικολάου ἐν Βάρη τῆς Ἰταλίας.

Τῶν τριῶν μεγίστων φωστήρων τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχουσι καὶ ἰδιαίτεραι ἐορταὶ καὶ κοινῇ. Καὶ τοῦ μὲν Μ. Βασιλείου ἡ μνήμη ἐορτάζεται τῇ 1 Ἰανουαρίου, τοῦ δὲ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τῇ 25 Ἰανουαρίου, τοῦ δὲ Χρυσοστόμου μετηνέχθη ἀπὸ τῆς 14 Σεπτεμβρίου εἰς τὴν 13 Νοεμβρίου, ἵνα μὴ συμπίπτῃ τῇ ἐορτῇ τοῦ τιμίου Σταυροῦ. Τῆς δὲ ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων αὐτοῦ γίνεται μνεῖα τῇ 27 Ἰανουαρίου. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς δὲ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (περὶ τὰ τέλη τῆς 11 ἑκατ.) ὠρίσθη ἡ ἐορτὴ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν ὁμοῦ (30 Ἰανουαρ.), ἵνα παύσῃ ἡ προτίμησις, τῶν μὲν ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς τῶν τριῶν Φωστήρων, τῶν δὲ ὑπὲρ τῶν ἄλλων. Αὐτοὶ οἱ μεγάλοι Διδάσκαλοι, ἐπιφανέντες κατ' ὄναρ τῷ Πατριάρχῃ, ἔπαυσαν τὰς ἐριδας. Ὁ δὲ Εὐχαΐτων Ἰωάννης συνέταξε μετὰ μεγάλου ἐνθουσιασμοῦ τὴν Ἀκολουσίαν τῆς ἐορτῆς.

Πρὸς δὲ τούτοις γίνεται μνεῖα τῶν μὲν Πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Α'. Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῇ Κυριακῇ πρὸ τῆς Πεντηκοστής, τῶν δὲ πέντε ἐπομένων Οἰκουμενικῶν Συνόδων τῇ Κυριακῇ μετὰ τὴν 12 Ἰουλίου (1), τῶν δὲ τῆς Ζ'. τῇ Κυριακῇ μετὰ τὴν 10 Ὀκτωβρίου.

Ὡς δὲ τῶν Ἀγίων Πάντων ἐορτάζεται ἡ μνήμη τῇ Κυριακῇ

(1) Συνήθως σημειοῦνται αἱ ἐξ Οἰκουμενικαῖ Σύνοδοι. Ἀλλὰ τῆς πρώτης γίνεται μνεῖα ἰδίᾳ, ὡς εἴρηται. Ἐν τούτοις τὸ Συναξάριον μόνης τῆς Δ'. Συνόδου μνεῖαν ποιεῖται, ὁ δὲ Κανὼν τῆς Δ'. καὶ Ζ', αἵτινες κατεδίκασαν τοὺς Μονοθεῖτας καὶ Μονοθελητάς.

μετὰ τὴν Πεντηκστήν, οὕτω καὶ τῶν Προπατόρων καὶ πάντων τῶν πρὸ Χριστοῦ Δικαίων ἐπιτελεῖται ἡ μνήμη τῇ Κυριακῇ πρὸ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως, ὅτε καὶ ἀναγινώσκεται ἡ Γενεαλογία τοῦ Κυρίου ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου.

7) Ἐκ δὲ τῶν Ὁσίων διακρίνονται ἰδίως αἱ ἑορταὶ τοῦ Μ. Ἀντωνίου τῇ 17 Ἰανουαρίου, Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου τῇ 20 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς καὶ Σάββα τοῦ Ἡγιασμένου τῇ 5 Δεκεμβρίου.

ΚΕΦΑΛΛΙΟΝ Δ.'

Περὶ τῆς ἱερᾶς Ὑμνολογίας.

§ 18. Τινὰ περὶ τοῦ κεφαλαίου τούτου.

Ἄπαντα τὰ κυριώτατα εἶδη τὰ ἀπαρτίζοντα πᾶσαν Ἀκολουθίαν τῆς Λειτουργίας, ἥ τε Προσευχὴ μετὰ τῶν εἰδῶν αὐτῆς (δοξολογίας, δεήσεως κτλ.) καὶ ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς, ἐψάλλοντο ἀνέκαθεν καὶ ἦσαν διὰ τοῦτο Ἐκκλησιαστικοί, οὕτως εἰπεῖν, ὕμνοι. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνταῦθα ἡ ὕμνολογία πλατύτερον ἐκλαμβάνεται, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς.

Ἡ κυρίως Ὑμνολογία ἦν κατ' ἀρχὰς μᾶλλον Ψαλμωδία διότι ὁ ἐπικρατέστατος τρόπος τοῦ ὕμνολογεῖν τὸν Θεὸν ἦν τὸ ψάλλειν τοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Ψαλτηρίου. Ἀλλ' ὅμως ἦσαν ἐν χρείᾳ καὶ οἱ ὕμνοι τῆς Π. Διαθήκης (ἐξ ὧν ἀπηρτίσθη ὁ Κανὼν) καὶ αἱ πνευματικαὶ Ὁδαὶ τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν. Κυρίως ὅμως αὗται ἤρξαντο νὰ πολλαπλασιάζωνται περὶ τὰ τέλη τῆς Δ.' Ἐκατονταετηρίδος. Συνεδέοντο δὲ μετὰ τῶν Ψαλμῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον.

Μεγάλῃν ἔλαβεν ἐπίτασιν ἡ ἱερὰ Ὑμνολογία παρ' ἡμῖν ἀπὸ τῆς 5.' Ἐκατονταετηρίδος καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅτε ἐπετάθησαν αἱ πνευματικαὶ

ᾧδαι καὶ ἐπεκράτησεν ἡ ᾠσματικὴ Ἀκολουθία ἐν ταῖς ἐνεργιακαῖς Ἐκκλησίαις.

§ 19. Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ψαλμωδίας καθόλου.

Ἡ θερμὴ καὶ ἀπὸ βάθους καρδίας ἀναπεμπομένη τῷ Θεῷ Προσευχὴ οὐ μόνον κινεῖ τὸ στόμα εἰς λογικὴν λατρείαν καὶ ἅπαν τὸ σῶμα ἱεροπρεπῶς καταρτίζει, ἀλλὰ καὶ τὴν φωνὴν ἐμμελῶς καὶ ἑναρμονίως ρυθμίζει. Διὰ τοῦτο καὶ δεήσεις καὶ ἀνάγνωσις καὶ πάντα τὰ εἶδη τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ἀνέκαθεν ἐτελοῦντο ἢ δι' ἐμμελοῦς ἀπαγγελίας, ἢ καὶ διὰ τεχνικωτέρας ᾠδῆς, ἀλλὰ πάντοτε θεοπρεποῦς καὶ κατανυκτικῆς. Βέβηλον παρ' Ἰουδαίοις ἐθεωρεῖτο τὸ ἀπλῶς ἀναγινώσκειν τὴν Γραφὴν τοῦτο δ' ἐπικρατεῖ ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν ἐν τῇ ἀναγνώσει τοῦ Εὐαγγελίου καὶ Ἀποστόλου καὶ τῇ ἐκφωνήσει τῶν Εὐχῶν.

α) Περὶ τῶν Ψαλτῶν.

Κυρίως τὸ πάλαι ἔφαλλεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἅπας ὁ λαὸς, ὡς καὶ ἐν τῇ Συναγωγῇ τοῦτο ἐγίνετο. Ἄλλ' ἐπειδὴ δὲν ἡδύναντο οὔτε πάντες νὰ ἀναγινώσκωσιν, οὔτε οἱ ἀναγινώσκοντες νὰ ἔχωσι πάντες βιβλία, διὰ τοῦτο, ἵνα τηρηθῇ τὸ τοῦ Ἀποστόλου «Πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω», κατήρχε μὲν εἰς τῆς ὑμνωδίας, εἶποντο δὲ ἄλλοι, ὅπερ ἐλέγετο ὑποψάλλειν καὶ ὑπακούειν. «Ἐξῆρχον δὲ, κατὰ Σωζόμενον (5,19), τῶν ψαλμῶν τοῖς ἄλλοις οἱ τούτους ἀκριβοῦντες καὶ ξυνεπήχει τὸ πλῆθος ἐν συμφωνίᾳ». Οἱ ἀκριβοῦντες δὲ οὗτοι ἦσαν οἱ ἀναγνώσται καὶ ψάλται καὶ μάλιστα ὁ μετὰ ταῦτα κληθεὶς Κανονάρχης. Κατὰ δὲ Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην «Ὁ Ἱεράρχης ἀπάρχεται τῆς ἱερᾶς τῶν ψαλμῶν μελωδίας, συνωδούσης αὐτῷ τὴν Ψαλμικὴν Ἱερολογίαν ἀπάσης τῆς Ἐκκλησιαστικῆς διακοσμῆσεως» (Ἐκκλ. Ἱεραρχ. 3). Ἐκ δὲ τῶν Ἀποστολικῶν διαταγῶν (2,57) συμπληροῦνται τὰ εἰρημένα σαφέστερον «Ἐτερός τις τοῦ Δαβὶδ ψαλλέτω ὕμνους καὶ ὁ λαὸς τὰ ἀκροστίχια ὑποψαλλέτω». Τὰ ἀκροστίχια ψάλλονται

ἐνίοτε ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν. Αὐτὸ τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος (Ἀπολ. Β. κατὰ Ἀρειαν.) «Καθεσθείς ἐπὶ τοῦ θρόνου προέτρεπον τὸν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμὸν. . . . τοὺς δὲ λαοὺς ὑπακοῦειν. Ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ». Ἐκ τούτου δὲ ἔτι σαφέστερον κατανοοῦμεν τὴν ἄχρι τοῦδε πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν. Ἀξιοσημείωτα καὶ τὰ τοῦ Εὐσεβίου (2,17) «Καὶ ὡς ἐνὸς μετὰ ῥυθμοῦ κοσμίως ἐπιψάλλοντος, οἱ λοιποὶ καθ' ἡσυχίαν ἀκροώμενοι, τῶν ὕμνων τὰ ἀκροτελεύτια συνεξηχοῦσιν». Καὶ παρ' ἡμῖν ἀναγινώσκοντος ἐνὸς, ἐπαναλαμβάνουσιν οἱ χοροὶ ἐπὶ ἑκάστῳ στίχῳ ἢ τὸ ἀρχικὸν ἀκροστίχον, ἢ ἐφ' ὁμνιόν τι, ὡς «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου. . . .» ἐν τοῖς Τυπικοῖς τῆς Λειτουργίας. Οὕτω καὶ ὁ ὕμνος τῶν τριῶν Παίδων τῷ Μ. Σαββάτῳ. Ἀντὶ τοιούτων ἐφ' ὁμνίων εἶναι νῦν τὰ τροπάρια.

Διὰ τὴν εὐκοσμίαν διηροῦντο πολλάκις εἰς δύο χοροὺς καὶ ἀντιφωνῶς ἐψάλλον, ἀλλὰ πάντοτε προεξάρχοντος ἐνός. Ἀξιοσημείωτα ἐνταῦθα τὰ τοῦ Μ. Βασιλείου (Ἐπιστ. 207 τοῖς κατὰ Νικοκαίσαρ. κληρ.). «Ἐκ νυκτὸς γὰρ ἐρθρίζει παρ' ἡμῖν ὁ λαὸς ἐπὶ τὸν οἶκον τῆς προσευχῆς καὶ ἐν πόνῳ καὶ θλίψει καὶ συνοχῇ δακρύων ἐξομολογούμενοι τῷ Θεῷ, τελευταῖον ἐξαναστάτων τῶν προσευχῶν εἰς τὴν ψαλμωδίαν καθίστανται. Καὶ νῦν μὲν διχῇ διανεμηθέντες, ἀντιψάλλουσιν ἀλλήλοις, ὁμοῦ μὲν τὴν μελέτην τῶν λογίων ἐντεῦθεν κρατύνοντες, ὁμοῦ δὲ καὶ τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ἀμετεώριστον τῶν καρδιῶν ἑαυτοῖς διοικούμενοι. Ἐπειτα πάλιν ἐπιτρέψαντες ἐνὶ κατάρχειν τοῦ μέλους, οἱ λοιποὶ ὑπηχοῦσι· καὶ οὕτως ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῆς ψαλμωδίας τὴν νύκτα διενεγκόντες, μετὰ προσευχόμενοι, ἡμέρας ἤδη ὑπολαμπούσης, πάντες κοινῇ, ὡς ἐξ ἐνός στόματος καὶ μιᾶς καρδίας, τὸν τῆς ἐξομολογήσεως ψαλμὸν ἀναφέρουσι τῷ Κυρίῳ, ἰδία ἑαυτῶν ἕκαστος τὰ ῥήματα τῆς μετανόιας ποιούμενοι».

Ἐπειτα, ἐπεὶ πολλοὶ τῶν αἵρετικῶν συνέταττον κακοδόξους ὕμνους, διέταξεν ἡ ἐν Λαοδικείᾳ Σύνοδος (καν. 15) «Μὴ δεῖν πλέον τῶν κανονικῶν ψαλτῶν τῶν ἐπὶ τὸν ἀμβώνα ἀναβαινόντων καὶ ἀπὸ διφθέρας ψαλλόντων ἑτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ». Ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη ἐξ ἀνάγκης ἐπρεπε γὰρ ἐκτελεσθῆ

βαθμηδὸν πανταχοῦ διὰ τὴν πρόοδον τῆς Ὑμνολογίας καὶ μελωδίας, δι' ἧς ἦν ἀδύνατον εἰς τὸν λαὸν νὰ παρακολουθῇ καὶ συμφάλλη, καὶ περιωρίσθῃ νὰ ὑπηγῇ χαμηλῇ τῇ φωνῇ εἰς τὰς γνωστὰς αὐτῷ ᾠδαίς, ἢ νὰ ἐκφωνῇ τὰ σύντομα ταῦτα «Κύριε ἐλέησον, ἀμήν κτλ.».

Ἐν τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ ἐπὶ Ἑρακλείου 25 διωρίσθησαν οἱ ψάλται καὶ 160 οἱ ἀναγνώσται καὶ 70 οἱ ὑποδιάκονοι. Ἐκ τούτων ἀπετελοῦντο χοροὶ, καὶ ἑψάλλον πιθανῶς κατὰ τὸν σωζόμενον τρόπον ἐν τοῖς Μοναστηρίοις, ἐκ διαδοχῆς δηλ. τὰ τροπάρια (ὡς καὶ ὁ Ἐπιτάφ. Θρηνοῦ παρ' ἡμῖν), ἢ καὶ τοὺς στίχους, ὁμοῦ δὲ καὶ ὁμοφώνως τὰ ἀρχαῖα μέλη, οἷον Δοξαστικά, Καταβασίαις κτλ. Ἠγοῦντο δὲ τῶν χορῶν καὶ διὰ χειρονομίας ὠδήγουν οἱ Δομῆστικοι ἢ καὶ Πρωτοψάλται. Κυρίως ἐπὶ Κουροπαλάτου Πρωτοψάλτης ἐλέγετο ὁ τοῦ Αὐτοκράτορος, οἱ δὲ λοιποὶ Δομῆστικοι.

1) Ὅτι μὲν ἑψάλλον ἅπαντες τὸ πάλαι οἱ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, πλὴν τῶν παρατεθέντων χωρίων ἔχομεν καὶ ἄλλας μαρτυρίας. Ἦδη δ' Ἀπόστολος Παῦλος (Κολ. 3, 16) ὑπαινίττεται τοῦτα «διδάσκοντες καὶ νοουθετοῦντες ἑαυτοὺς ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς ἐν χάριτι ᾄδοντες ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ». Ὅτι δὲ ὑπονοεῖται ἐνταῦθα τὸ κοινῇ ψάλλειν, τοῦτο οὐ μόνον ἐκ τῆς ἐν τῇ Συναγωγῇ πράξεως, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς μέχρι τέλους τῆς Δ. Ἐκατονταετηρίδος καθολικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας δηλόν. Λέγει δὲ ὁ Χρυσόστομος (Ὁμιλ. 36 εἰς Α. Κορινθ.) «Συνήσαν τὸ παλαιὸν ἅπαντες καὶ ὑπέψαλλον κοινῇ τοῦτο ποιοῦμεν καὶ ἡμεῖς». Καὶ ἀλλαχοῦ (εἰς Ψαλ. 145) «Καὶ γὰρ γυναῖκες καὶ ἄνδρες καὶ πρεσβύτεοι καὶ νέοι διήρηνται μὲν κατὰ τὸν τῆς ὑμνωδίας λόγον· τὴν γὰρ ἐκάστου φωνὴν τὸ πνεῦμα κεράσαν, μίαν ἐν ἅπασιν ἐργάζεται τὴν μελωδίαν». Τὰ αὐτὰ καὶ ὁ Ἰλαρίος (in Ps. 65). Ὡστε κακῶς νομίζει ὁ Βελλαρμίνος ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος ὁ μεταγενέστερος τοῦ Ἰλαρίου εἰσέγαγεν εἰς τὴν Δύσιν τὸ κοινῇ ὑποψάλλειν πρὸς παραμυθίαν δῆθεν τοῦ λαοῦ κατὰ τῶν διωγμῶν τῆς Ἰουστίνης.

2) Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ἀντιφώνως ψάλλειν, ἐξ οὗ καὶ τὰ Ἀντίφωνα (ὡς ἐκ τοῦ ὑπακούειν αἱ Ὑπακοαί), ὁ μὲν Σωκράτης

(2, 8) λέγει ὅτι ὁ Ἰγνάτιος εἰσήγαγε τὸ εἶδος τοῦτο· ὁ Ἰγνάτιος ὁπτασίαν εἶδεν ἀγγέλων διὰ τῶν ἀντιφώνων ὕμνων τὴν ἁγίαν Τριάδα ὑμνούντων καὶ τὸν τρόπον τοῦ δράματος τῇ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησίᾳ παρέδωκεν· ὅθεν καὶ ἐν πάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις αὕτη ἡ παράδοσις διεδόθη. Ἀλλὰ κατὰ Θεοδώρητον (Ἐκκλ. Ἱστορ. 2, 24) εἰσήγαγον εἰς Ἀντιόχειαν, ὅθεν διεδόθη τὸ ἐκ διαδοχῆς ᾄδειν, οἱ μοναχοὶ Φλαβιανὸς καὶ Διδώωρος ἐπὶ Κωνσταντίου (337—61). Μετέφρασαν δὲ κατὰ Θεόδωρον Μοψουεστίας οὗτοι ἐκ τοῦ Συριακοῦ ἀντιφώνους ὕμνου. Ἐν Συρίᾳ δὲ ἦτο ἀνάγκη ἐν χρήσει τοιοῦτου εἶδους ὕμνων δια. Ἀλλὰ καὶ πολλῶ ἀρχαιότερον παρ' Ἑσσαιοῖς. Ἀλλὰ καὶ οἱ χοροὶ τῶν ἀρχαίων Δραμάτων οὕτω πως ἔφαλλον. Ὡστε πιθανὸν ὅτι δὲν ἦτο κοινὸν τὸ εἶδος τοῦτο, ὥς βέβηλόν πως, καὶ ὅτι ἐν Ἀντιοχείᾳ καθήργησεν αὐτὸ ἐπὶ τινα καιρὸν Παῦλος ὁ Σαμοσατεύς. Ἀλλὰ τὸ νὰ ἦναι ἐπὶ Μ. Βασιλείου ἐν χρήσει, ὥς εἶδομεν, δεικνύει, ὅτι πολλῶ πρότερον πρέπει νὰ ἦσαν ἐκεῖ ἐν χρήσει τὰ ἀντίφωνα. Εἰς Κωνσταντινούπολιν εἰσήγαγεν ὁ θεῖος Χρυσόστομος τὰ ἀντίφωνα κατὰ τῶν Ἀρειανῶν, εἰς δὲ τὰ Μεδιόλανα ὁ ἱερός Ἀμβρόσιος. Ἐν τούτοις παρὰ τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ μοναχοῖς ἔφαλλον εἰς μόνος.

β) Περὶ τῆς μελωδίας.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ μέλος, τοῦτο ἦν ἀπλούστατον. Διότι ἂν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν ἐθεωρεῖτο ἡδυσμα τῶν λέξεων ἢ Μουσικὴ, πολλῶ δὴ μάλλον ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ οὕτως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ὅτε συνέφαλλον ὅλη ἡ Ἐκκλησία καὶ οὐδαμῶς ἔπρεπε νὰ καταστῇ αὐτοτελής τέχνη ἢ Μουσική· διότι ἐν τῇ προσευχῇ τὸ κύριον εἶναι αἱ λέξεις οὐχὶ δὲ τὸ μέλος. Λέγει δὲ ῥητῶς ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος περὶ τοῦ Μ. Ἀθανασίου (Confes. 10, 33), ὅτι διέταξε νὰ ψάλλῃ ὁ ἀναγνώστης τὸν ψαλμὸν οὕτως, ὥστε μάλλον νὰ μοιάζῃ εἰς ἀπαγγελίαν, ἢ εἰς ᾠδὴν· qui tam modico flexu vocis faciebat sonare lectorem psalmi, ut pronuntianti vicinior esset, quam canenti. Τοῦτ' αὐτὸ λέγει καὶ ὁ Ἰσίδωρος Ἰσπάζλειος περὶ τῆς ἀρχαίας Ἐκ-

κλησίας καθόλου (de Eccles. offic. 1, 5). Τοῦτ' αὐτὸ ἦν ἐν χρήσει καὶ ἐν τῇ Συναγωγῇ καὶ ἐτηρεῖτο μετὰ ταῦτα ἐν τοῖς Μοναστηρίοις. Ἀλλὰ καὶ τὸ παρ' ἡμῶν ἐν χρήσει, οὐ μόνον ἐν τῇ ἀναγνώσει τῆς Τραπῆς ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ τῆς Λειτουργίας, οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἀπλουστάτη καὶ εὐκολωτάτη ἐμμελής ἀπαγγελία, καὶ πιθανῶς εἶναι αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ εἶδος τὸ ἀρχαῖον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὰς μαρτυρίας πολλῶν ἀρχαίων (ὅρα Παλλαδίου Λαυσαϊκὸν καὶ Κασσιανόν) ἐσώζετο ἐν τοῖς Μοναστηρίοις καὶ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰς πόλεις τεχνικωτέρας μελωδίας.

Ἐν τούτοις ἦν ἐν χρήσει καὶ τὸ ἄλλο εἶδος ἐκεῖνο τοῦ μέλους τῶν Ἰουδαίων, ὅπερ κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα (Στρωμ. 6) ὁμοίαζε πρὸς τὸ Δώριον εἶδος τῆς μελωδίας κατὰ τε τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν σοβαρότητα. Ἀλλ' ἤδη οἱ Δυναμιστὰι ἐν Ἀφρικῇ καὶ οἱ Μελετιανοὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εἰσήγαγον θεατρικὴν μελωδίαν καὶ ἐβεβήλωσαν τὸ σεμνὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μελωδίας· τοῦτο ἐκίνησε τοὺς Πατέρας εἰς τὸ νὰ κανονίσωσιν ἐπὶ τὸ ἱεροπρεπέστερον τὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας. Ἀξιοσημείωτα εἶναι ὅσα λέγει ὁ Αἰγύπτιος ἀββᾶς Παμβῶς (κατὰ τὴν Δ' ἑκατ.) εἰς τὸν λυπούμενον μοναχόν, διότι ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐστεροῦντο τοιαύτης μελωδίας· «Ἀββᾶ, ἔλεγεν αὐτῷ ὁ μοναχὸς, ἐν ἀμελείᾳ δαπανῶμεν τὰς ἡμέρας ἡμῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ, καὶ οὔτε κανόνας, οὔτε τροπάρια ψάλλομεν· ἀπελθόντος γὰρ μου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, εἶδον τὰ τάγματα τῆς Ἐκκλησίας, πῶς ψάλλουσι, καὶ ἐν λύπῃ γέγονα πολλῇ, διὰ τί καὶ ἡμεῖς οὐ ψάλλομεν κανόνας καὶ τροπάρια. (ὁ Ἀββᾶς). Οὐαὶ ἡμῖν, τέκνον, ὅτι ἐφθασαν αἱ ἡμέραι, ἐν αἷς ὑπολείψουσιν οἱ μοναχοὶ τὴν στερεὰν τροφήν, τὴν διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ῥηθεῖσταν, καὶ ἐξακολουθήσουσιν ἁψματὰ καὶ ἤχους. Ποία γὰρ κατὰ νύξιν, πῶς δάκρυα τίκτονται ἐκ τῶν τροπαρίων; Εἰ γὰρ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ παριστάμεθα, ἐν πολλῇ κατανύξει ὀφείλομεν ἵστασθαι, καὶ οὐχὶ ἐν μετεωρισμῷ· καὶ γὰρ οὐκ ἐξηλλθον οἱ μοναχοὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ, ἵνα παρίστανται τῷ Θεῷ, καὶ μετεωρίζονται, καὶ μελωδοῦσιν ἄσματα, καὶ βυθμίζουσιν ἤχους, καὶ σείουσιν χεῖρας, καὶ μεταβαίνουσι πόδας» (Γεροντικὸν Παμβῶ, ἀββᾶ Νιτρίας). Αὐστηρῶς καθάπτεται

καὶ ὁ Χρυσόστομος τῶν μιμουμένων τοὺς μίμους καὶ ὀρχηστὰς, τοὺς ἀτάκτους φωνὰς ἀριέντας καὶ τὰς χεῖρας ἐπανατείνοντας, καὶ τοῖς ποσὶν ἐφαλλομένους, καὶ ὅλῳ περικλωμένους τῷ σώματι (Λόγ. εἰς Ὡσπὲ 1). Καὶ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης κατακρίνει τὴν τῶν γυναικῶν (ὡς Παῦλος ὁ Σαμοσατεύς εἰσήγαγε) θεατρικὴν μελωδίαν (Βιβλ. Α' ἐπιστ. 90). Καὶ ὁ Ἱερώνυμος κατακρίνει τοὺς ἀπαλύνοντας τὸν λάρυγγα διὰ γλυκεροῦ φαρυγγίου (in Ephes. 19). Καὶ αἱ Σύνοδοι δὲ, ἥ τε ἐν Καρθαγίνῃ καὶ μάλιστα ἡ Σ'. Οἰκουμένη (καν. 75), διέταξαν «Τοὺς ἐπὶ τῷ ψάλλειν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις παραγινόμενους βουλόμεθα μὴτε βοᾷς ἀτάκτοις κεχεῖσθαι, καὶ τὴν φύσιν πρὸς κραυγὴν ἐκδιᾶσθαι, μὴτε τι ἐπιλέγειν τῶν μὴ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀρμοδίων τε καὶ οἰκείων· ἀλλὰ μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ κατανύξεως, τὰς ψαλμωδίας προσάγειν τῷ τῶν κρυπτῶν ἐφόρῳ Θεῷ· εὐλαβεῖς γὰρ ἔσσεσθαι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ τὸ ἱερὸν ἐδίδαξε λόγιον».

Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν Δ' Ἑκατονταετηρίδα ἐπολλαπλασιάσθησαν ἤδη οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι καὶ συνεπήγαγον καὶ τὴν ἀνάγκην ποικιλωτέρας μελωδίας, διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἱερὸς Ἀμβρόσιος εἰσήγαγε τὰ τέσσαρα γένη τῶν ἀρχαίων ἀρμονιῶν, τὸ Δωρίον, τὸ Φρύγιον, τὸ Λύδιον καὶ Μιξολύδιον, ἵνα κατὰ ταῦτα ψάλλωνται τὰ τότε ἐκκλησιαστικὰ τροπάρια (ἐκ τοῦ τρόπου= ἤχου) λεγόμενα. Φαίνεται δὲ ὅτι παρέλαβε τοὺς τέσσαρας τούτους ἤχους ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, ὅθεν καὶ πολλὰ ἄλλα παρέλαβε, καὶ ὅπου, ὡς φανήσεται μετὰ ταῦτα, πλείονες ἤχοι ἦσαν ἐν χρήσει καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀμβροσίου. Ἐν τούτοις λέγεται ὅτι ὁ πάπας Γρηγόριος, ὁ Διάλογος λεγόμενος (περὶ τὰ τέλη τῆς 6 ἐκατ.), εἰσήγαγε καὶ τοὺς τέσσαρας Πλαγίους ἤχους (1). Ἄλ-

(1) Κυρίως ὁ Γρηγόριος εἰσήγαγε τὸ περίφημον cantus planus (plain chant) τὸ παρ' ἡμῖν παπαδικὸν λεγόμενον, δηλ. τὸ ἰσόχρονον καὶ ἀργὸν ὕψος, ἀφοῦ ἤδη ἐξέλιπεν ἡ κατὰ μακρὸν καὶ βραχὺ ἀρχαία προσωδία, ἥτις ἦν ἔτι ἐν χρήσει ἐπὶ Ἀμβροσίου, καὶ διὰ τοῦτο ἐτηρεῖτο καὶ ἐν τῇ Μουσικῇ ἡ ἀρχαία Ῥυθμική. Ἐούστησε δὲ ὁ Γρηγόριος καὶ Σχολὰς πρὸς διδασκαλίαν τῆς ψαλμωδίας. Ἐνῷ δὲ ὁ χορὸς ἔδαινε βραδείως, τινὲς δι' εὐ-

λ' ἥδη ὁ περίφημος ἀστρονόμος Πτολεμαῖος (Β' Ἑκατ.) εἶχε περιαρίσει τοὺς 14 ἑλληνικοὺς τρόπους εἰς 7, καὶ Κάρολος ὁ Μ. δύο ἑκατονταετηρίδας μετὰ τὸν Γρηγόριον πρῶτος εἰσήγαγε τοὺς ὀκτὼ ἤχους εἰς τὴν Δύσιν, ἀκούσας τοὺς Ψάλτας τῆς παρ' αὐτὸν πρεσβείας τοῦ Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου. Ἦσαν δὲ οἱ ὀκτὼ ἤχοι τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐκανόνισε μὲν τὰ τῆς Ὀκτωήχου καὶ τὸ περιοδικῶς φάλλεσθαι κατ' ἤχους τὰ ἀναστάσιμα τροπάρια τῶν Κυριακῶν, δὲν εἶναι ὅμως καὶ εὐρέτης τῶν Ὀκτὼ ἤχων, οὐς ὡς καὶ πᾶσαν τὴν θύραθεν παιδεῖαν ἐδιδάχθη παρὰ τῷ διδασκάλῳ αὐτοῦ Κοσμά τῷ ἐκ τῆς Μ. Ἑλλάδος καὶ ἐγκρατεστάτῳ πάσης ἑλληνικῆς σοφίας.

Ἐκαστος τῶν τεσσάρων αὐθεντικῶν λεγομένων ἤχων ἔχων βάσιν τὸν κύριον τόνον ἑνὸς τῶν τεσσάρων ἀρχαίων τρόπων περιρίζεται ἐντὸς τετραχορδίας ὡς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ἥδη τοῦ Τερπάνδρου. Ἐκαστος δὲ πλάγιος ἤχος ἀποτελεῖ ἄλλην τετραχορδίαν, ἥτις μετὰ τῆς τοῦ ὁμογενοῦς αὐθεντικοῦ συναπαρτίξουσι πλήρη κλίμακα. Καὶ μέχρι δὲ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἱ μελοποιοὶ ἀπεκάλουν κατὰ Βρυέννιον (Ἀρμονικῶν τρία βιβλία) τοὺς ὀκτὼ ἤχους μὲ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα ταῦτα· τὸν μὲν Α. ἀπεκάλουν Ὑπερμιξολύδιον, τὸν δὲ πλάγιον αὐτοῦ Δώριον (ἢ Ὑπομιξολύδιον) τὸν Β. ἀπεκάλουν Μιξολύδιον, τὸν δὲ πλάγιον αὐτοῦ Ὑπολύδιον· τὸν Γ. Λύδιον, τὸν δὲ πλάγιον αὐτοῦ (ἢ Βαρὺν) Ὑποφρύγιον· τὸν Δ. Φρύγιον καὶ τὸν πλάγιον αὐτοῦ Ὑποδώριον.

Τὸ μέλος τῶν ἤχων ἐπὶ Δαμασκηνοῦ δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ εἰπώμεν ὅτι σώζεται εἰς τὰ λεγόμενα Προσόμοια τροπάρια καὶ τοὺς Κανόνας. Τὰ μὲν προσόμοια ἔχουσιν ὡς βάσιν ἀρχαῖον ἰδιόμελον τροπάριον, τὰ δὲ τροπάρια ἐκάστης ᾠδῆς τοῦ Κανόνος ἔχουσιν εἰς τὴν κεφαλίδα αὐτῶν τὸν Εἰρμόν λεγόμενον (διότι περὶ αὐτὸν τρέπεται τὸ μέλος). Οἱ ἀρχαῖοι Εἰρμοὶ καὶ τὰ ἀρ-

στροφῶν φωνῆς ἐποικίλλον τὸ μέλος. Οἱ δὲ ἰσοκράται ἀπετέλουν εἰδὸς τι ἁρμονίας. Οὕτως ἴσως ἔφαλλον καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ πολλοὶ ψάλται.

χαῖτα Τροπάρια ἐχρησίμευσαν ὡς πρόλογοι τῶν πλείστων τροπαρίων. Κατὰ τὰ κῶλα καὶ κόμματα αὐτῶν ρυθμίζονται τὰ προσμοιάζοντα τροπάρια, διὰ τοῦτο καὶ ἡ στίξις ἐν τοῖς Ἐκκλησιαστικαῖς βιβλίοις εἶναι κατὰ τὸν ρυθμὸν καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν. Βάσις δὲ τοῦ ρυθμοῦ εἶναι ὁ τόνος, οὐχὶ δὲ τὸ μακρὸν καὶ βραχύ. Ὁ ρυθμὸς δὲ τῶν τροπαρίων τούτων εἶναι κατὰ μέμνησιν τῆς λυρικῆς ποιήσεως, δὲν εἶναι δηλ. ἰσοκύωλος. Εἶναι δὲ τόσον στενὰ συνδεδεμένον τὸ μέλος μετὰ τοῦ ρυθμοῦ, ὅφ' ἑτέρου δὲ εἶναι τόσον ἀπλοῦν καὶ καλόν, ὥστε ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀπολεσθῇ τὸ ἀρχικὸν μέλος. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι τὰ ἀρχαῖα μέλη τὰ ὁποῖα καὶ διὰ τοῦτο σώζονται ποικίλα. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα δὲν εἶναι ἀλλότρια τοῦ ὕφους τῆς ἀρχαίας Ψαλμωδίας πλὴν τῶν νεωτάτων προσθηκῶν εἰς τινὰ ἐκ βαρβαροφώνου Μουσικῆς.

Ἄν δὲ ὅλαι αἱ κλίμακες τῶν ὀκτώ ἤχων δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴν τῆς νεωτέρας Ἀρμονίας, ἀλλὰ κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἐκδημόνων καὶ αἱ κλίμακες τῆς ἀρχαίας Ἑλλ. Μουσικῆς πᾶσαι δὲν συμβιβάζονται. Ἐν πολλαῖς ὑπάρχει τὸ ἀσιατικὸν στοιχεῖον, ὅπερ ἀπαιτεῖ λεπτοτάτην ἀκοήν, ἧς οὐδαμῶς χρήζει ἡ νεωτάτη Ἀρμονία ἢ μόλις ἀπὸ τῆς 16 Ἑκατ. τελειοποιηθεῖσα. Ἡ κλίμαξ τῆς νεωτάτης Ἀρμονίας εἶναι προῖον μακροτάτης ἐπεξεργασίας καὶ μεταβολῶν. Ὡστε ὀλίγη χρῆσις αὐτῆς δυνατὴ εἰς τὰ ἀρχαῖα μέλη τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Ἐν γένει δὲ τὸ ζήτημα περὶ μεταρρυθμίσεως τῆς ἡμετέρας Ψαλμωδίας ἀπαιτεῖ πολλὰς γνώσεις καὶ μελέτας καὶ πολλὰς ἄλλας μεταρρυθμίσεις συνεπάγεται.

§ 20. Περὶ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τῆς Γραφῆς.

Ἡ ἁγία Γραφή, τὸ αἰώνιον μνημεῖον τοῦτο τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ κυριώτατον ὄργανον τῆς χάριτος αὐτοῦ, ἦν ἅμα καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τὸ κυριώτατον, οὕτως εἰπεῖν, λειτουργικὸν βιβλίον. Οὐ μόνον ἐν πάσῃ ἱεροπραξίᾳ, συνδεομένη πάντοτε μετὰ κοινῆς Προσευχῆς, ἀνεγινώσκετο καὶ ἡρμηνεύετο ἡ Γραφή καὶ ἔτρεφεν οὕτω πνευματικῶς τοὺς πιστοὺς καὶ διετίθει εἰς τὸν διὰ τῶν μυστηρίων στενότερον σύνδεσμον μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ

οἱ πλείστοι τῶν ὕμνων καὶ αἱ πλείσται τῶν εὐχῶν καὶ ὁ κανὼν αὐτὸς τῆς Εὐχαριστίας ἐν αὐτῇ περιέχονται. Καὶ αἱ πλείσται δὲ τῶν εὐχῶν αἱ ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς καὶ ταῖς ἀρχαίαις Λειτουργίαις οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ παραφράσεις τῆς Γραφῆς. Ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς ἄλλης χρήσεως τῆς Γραφῆς, ἐφεξῆς ἔσται λόγος· ἐνταῦθα δὲ ὁ λόγος περὶ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς.

α) Περί τῶν Ἀναγνωσμάτων τῆς Γραφῆς.

Γνωστὸν ὅτι ἐν τῇ Συναγωγῇ ἀνεγινώσκοντο κατὰ πᾶν σάββατον ὁ Νόμος τοῦ Μωϋσέως (Πεντάτευχος) καὶ οἱ Προφῆται, διαιρουμένου ἑκάστου τῶν μερῶν τούτων εἰς περικοπὰς 54, ὅσα καὶ τὰ σάββατα τοῦ ἔτους. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν Προφητῶν χωριστὰ ἀντικαθίστα τὴν ἐν τῷ Ναῷ θυσίαν. Ἦρχετο δὲ ἡ ἀνάγνωσις ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου, μετὰ τὴν ἑορτὴν δηλ. τῆς Σκηνοπηγίας, ὅτε συνεπληροῦτο ἡ ἀνάγνωσις, καὶ μάλιστα εἰς τὸ τέλος ἀνεγινώσκετο ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ Νόμου, ὅτε καὶ ἐδοξολογεῖ ὁ λαὸς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ «Δόξα σοι ὁ Θεός», ὅπερ κατὰ πᾶσαν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου ἐπαναλαμβάνεται παρ' ἡμῖν διὰ τοῦ «Δόξα σοι, Κύριε, δόξα σοι». Ἐπειδὴ δὲ μετὰ τὴν ἐπάνοδον ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἦν ἀκατάληπτος ἡ ἀρχαία ἐβραϊκὴ γλῶσσα τοῦ πρωτοτύπου, ἐγίνετο καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀναγνωσμάτων.

Τὴν συνεχῆ ταύτην ἀνάγνωσιν καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον ἀπαντῶμεν καὶ κατὰ τοὺς Ἀποστολικούς χρόνους, καθ' οὓς ἐρμηνεία ἦν αὐτὸ τὸ κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων, ἐν ᾧ ἐφηρμόζοντο εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν αἱ προφητεῖαι τῆς Π. Διαθήκης. Ἀφοῦ δὲ παρεδόθη γραφῇ τὸ κήρυγμα, ἐπόμενον ἦτο ὅτι ἤθελον ἀντικαταστήσει ἡ ἀνάγνωσις τῆς γραφείσης Κ. Διαθήκης τὸ ζῶν κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων, καὶ ἤθελον ἀρχίσαι αἱ Ὀμιλῖαι αἱ παραινετικαί, ἡ ἀπαρχὴ αὕτη τοῦ μετὰ ταῦτα κηρύγματος τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ. Ἦδη ῥητῶς παραγγέλλει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν ταῖς πρὸς Θεσσαλονικεῖς (Α' 5, 27) καὶ Κολοσσαεῖς (4, 16) ἐπιστολαῖς· «Ὅρκίζω ὑμᾶς τὸν Κύριον ἀναγνωσθῆναι τὴν ἐπιστολήν πᾶσι τοῖς ἁγίοις ἀδελφοῖς». Ἀλλαχοῦ δὲ «Καὶ ὅταν ἀ-

ναγνωσθῇ παρ' ὑμῶν ἡ ἐπιστολὴ, ποιήσατε ἵνα καὶ ἐν τῇ Λαοδικέων Ἐκκλησίᾳ ἀναγνωσθῇ, καὶ τὴν ἐκ Λαοδικείας ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀναγνώτε». Γνωστὸν δὲ ὅτι ὁ Ματθαῖος ἔγραψε τὸ Εὐαγγέλιον, ἵνα ἀντικαταστήσῃ ἑαυτὸν, μέλλον νὰ ἀποδημήσῃ. Ἀναγιγνώσκουμεν δὲ καὶ εἰς τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (8, 5): «Καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν τῶν τε ἐπιστολῶν ἡμῶν καὶ τῶν Πράξεων καὶ τῶν Εὐαγγελίων ἀσπασάσθω ὁ χειροτονηθεὶς τὴν Ἐκκλησίαν». Λέγει δὲ καὶ Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς (Ἀπολ. Α' 67): «Συνέλευσις γίνεται καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν Προφητῶν ἀναγιγνώσκεται».

Ἐκ τῶν Ὁμιλιῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται ὅτι ἡ παρ' ἡμῶν τάξις τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς ἦν ἀνέκαθεν ἡ αὐτὴ περίπου. Κατὰ Κασσιανὸν καὶ ἐν τῇ Αἰγύπτῳ αὐτῇ, ὅπου συχνότερον ἀνεγινώσκετο ἡ Π. Διαθήκη, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς ἀνεγινώσκετο μόνον ἡ Κ. Διαθήκη. Ἐν δὲ Ῥώμῃ μέχρι τοῦ Πάπα Κελεστίνου (423—32) οὐδεμία ἐγίνετο ἀνάγνωσις τῆς Π. Διαθήκης. Αὕτη, ὅπως ἄχρι τοῦδε, ἀνεγινώσκετο τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ καὶ μᾶλλον ἐν τῷ Ἑσπερινῷ, ὡς εἶδομεν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ. Ἐν τῷ αὐτῷ ἐμάθομεν ὅτι ἡ αὐτὴ τάξις τηρεῖται παρ' ἡμῶν τῶν ἀναγνωσμάτων τούτων· εἶδομεν ἐπίσης ὅτι τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Πάσχα ἤρχετο ἡ ἀνάγνωσις τῶν Εὐαγγελίων ἀπὸ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀποστόλου ἀπὸ τὰς Πράξεις. Εἶδομεν πρὸς τούτοις ὅτι ἀπὸ τῆς Δευτέρας τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀρχεῖται ἡ ἀνάγνωσις τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου διακρουμένου εἰς καθημερινὰς Περικοπὰς κατὰ τὴν ἀρχαίαν μέθοδον τῆς κατὰ συνέχειαν ἀναγνώσεως, ἣν ἐτήρησε καὶ ἡ τῶν Ἀρμενίων Ἐκκλησία, ἐνῶ ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία μᾶλλον εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀποστόλου ἐτήρησεν αὐτήν. Διὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἐπεκράτησε παρ' αὐτῇ ἡ κατ' ἐκλογὴν ἀνάγνωσις, ἥτις ἔχει λόγον εἰς τὰς ἰδιαιτέρας ἐορτάς διὰ τοῦτο καὶ παρ' ἡμῶν τότε ἐν χρήσει. Ἀλλὰ παρὰ Λατίνοις κατήντησαν καὶ αἱ Κυριακαὶ νὰ ἔχωσιν ἰδιαιτέραν σημασίαν. Παρ' ἡμῶν, ὅσάκις συμπέσῃ ἐορτὴ τῇ Κυριακῇ, συναναγιγνώσκεται

ἢ κατ' ἐκλογὴν περικοπὴ μετὰ τῆς κατὰ συνέχειαν τῆς ἡμέρας.

Κατὰ τὰς τυπουμένας ὁδηγίας ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ὁ Ματθαῖος ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς Β. τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀναγινώσκεται καθ' ἐκάστην μέχρι τῆς 11 Κυριακῆς. Ἄν δὲ ἡ χρεῖα ἐξακολουθήσῃ, ἀναγινώσκεται εἰς τὰς λοιπὰς ἡμέρας τῆς Ἑβδομάδος ὁ Μάρκος. Τὸ αὐτὸ γίνεται καὶ εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, ὅταν συμπληρωθῇ ἡ 12 Κυριακή. Ἀρχεται δὲ ὁ Λουκᾶς ἀπὸ τῆς Δευτέρας τῆς Κυριακῆς μετὰ τὴν Ὑψωσιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ. Ὁ δὲ Μάρκος ἀναγινώσκεται τοῖς Σάββασιν καὶ Κυριακαῖς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Τὰ ἑνδεκα Ἑωθινὰ Εὐαγγέλια, ὄντα ἀναστάσιμα καὶ ἐκ τῶν Τεσσαρῶν Εὐαγγελιστῶν εἰλημμένα, ἀνακυκλοῦνται ἐν τοῖς Ὁρθροῖς τῶν Κυριακῶν.

Τὸ κατ' ἐκλογὴν δὲ σύστημα ἐπικρατεῖ, ὡς εἴρηται, παρ' ἡμῶν ἐν ταῖς ἰδιαιτέραις ἑορταῖς, μὴ παραβλαπτομένου τοῦ κατὰ συνέχειαν. Ἐξαιροῦνται μόνον αἱ μεγάλαι Δεσποτικαὶ Ἑορταὶ καὶ ἡ Μ. Ἑβδομάς, περὶ ἧς ἐβρέθη τὰ δέοντα ἐν τοῖς ἔμπροσθεν. Ἀξιοσημείωτον τέλος ὅτι ἐν τοῖς Ἑσπερινοῖς τῶν Ἑορτῶν ἀναγινώσκονται Προφητεῖαι καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ Παροιμίαι Σολομῶντος καὶ ἡ Σοφία αὐτοῦ. Ἐνίστε δὲ καὶ αἱ Καθολικαὶ ἐπιστολαὶ, ὡς ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων αἱ τοῦ Πέτρου κτλ.

6) Περὶ τῆς ἄλλης λειτουργικῆς χρήσεως τῆς Γραφῆς.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄλλην λειτουργικὴν χρῆσιν τῆς Γραφῆς, περὶ μὲν τῶν ψαλμῶν καὶ ὕμνων καὶ πνευματικῶν ᾠδῶν αὐτῆς, τῶν ἐν χρήσει ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, εὐθὺς μετ' ὀλίγον ἔσται λόγος ἐν τῇ ἐπομένῃ παραγράφῳ· περὶ δὲ τοῦ τύπου τῆς θείας Μυσταγωγίας (τῆς Λειτουργίας) τοῦ ἐν τῷ μυστικῷ Δείπνῳ περιεχομένου ἔσται καὶ περὶ τούτου λόγος ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῆς Λειτουργίας, ὡς καὶ περὶ τῶν ἄλλων εὐχῶν τῶν ἐν ταῖς ἀρχαίαις Λειτουργίαις, αἵτινες εἶναι ἀποστολικῆς παραδόσεως προῖον καὶ ἔχουν ἴσον σχεδὸν κύρος τῇ Γραφῇ. Ἐνταῦθα δὲ ἔσται λόγος περὶ τινῶν μόνον ἀφορώντων τὴν κοινὴν Πρόσευχήν.

1) Ἡ Κυριακὴ προσευχή, ὡς κανὼν πάσης προσευχῆς (1) καὶ σύνοψις τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς ἀποκαλεῖ ὁ Τερτυλλιανὸς (de orat. 9. breviarium totius Evangelii), ἦν καὶ ἐν λειτουργικῇ χρήσει καὶ μάλιστα μετὰ τὸν ἁγιασμόν τῶν δώρων (ὡς ἄχρι τοῦδε), ὅτε οἱ πιστοὶ παρεσκευάζαντο διὰ προσευχῆς εἰς τὸν ἅρτον τὸν ἐπιούσιον, ἦτοι τὴν θεϊὰν κοινωνίαν, ἣν οἱ παλαιοὶ χριστιανοὶ κατ' ἐξοχὴν ἅρτον ἐπιούσιον ἐθεώρουν καὶ οὕτως ἡρμήνευον τὴν ἑκφρασιν ταύτην τῆς Κυριακῆς προσευχῆς. Κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον (Ὁμιλ. 11 εἰς Β. Κορινθ. καὶ 42 καὶ 44 καὶ 62 πρβλ. καὶ Θεοδώρητου Αἰρ. Κακομυθ. 28) μόνοι οἱ πιστοὶ ἠδύναντο νὰ λέγωσι τὴν Κυριακὴν Προσευχήν «ἡμεῖς οὐ πρότερον δυνάμεθα καλέσαι πατέρα, ἕως ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ τῶν ὑδάτων τῶν ἁγίων ἀπονιψώμεθα τὰ ἁμαρτήματα» ὅταν γοῦν ἐκείθεν ἀνέλθωμεν, τὸ πονηρὸν ἐκεῖνο φορτίον ἀποθέμενοι, τότε λέγομεν Πάτερ ἡμῶν ὃ ἐν τοῖς Οὐρανοῖς». Ἐγτεύθεν καὶ ἡ χρῆσις αὐτοῦ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν πιστῶν. Ἀλλὰ πλὴν τούτου ἦν καὶ εἰς τὴν καθ' ἡμέραν προσευχήν διὰ τοῦτο παρὰ Κυπριανῷ oratio quotidiana ἀποκαλεῖται (de orat. Dominica) καὶ ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς (7,24) τρεῖς τῆς ἡμέρας παρηγγέλλοντα οἱ πιστοὶ νὰ λέγωσι τὴν Κυριακὴν προσευχήν. Λέγει δὲ καὶ ὁ ἱερός Αὐγουστίνος ἐν τῷ Ἐγχειρίδιῳ ὅτι διὰ τὰ καθ' ἡμέραν ἁμαρτή-

(1) Ἦδη ὁ σοφὸς Lightfoot (Horae Hebr. in Evang. Math. 6, 9) ἀντιπαρέβαλεν εἰς τὰ αἰτήματα τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς ἀντιστοίχους ἐκφράσεις ἐκ τῶν ἰουδαϊκῶν βιβλίων· οὕτω μετὰ τῶν ἄλλων εἰς τὸ α' Ἀλλὰ μὴσαι... ἀντιπαρεβάλλει τὴν εὐχὴν τοῦ Ραββὶ Ἰούδα Sit beneplesitum tuum, ut liberes nos ab impudentibus et impudentia, ab homine malo et ab occulta malo, ab affectu malo, a socio malo, a vicino malo, a Satana destructore, a iudicio duro et ab adversario duro. Ἐκ τούτου ὠρμώμενοι εἰπόντινες ὅτι εἶναι συμπλήμα, ἢ ὅτι εἶναι ἀπλῶς ὁδηγὸς καὶ σύνοψις τῶν διαφορῶν γνωστῶν εὐχῶν. Ἐστέριζον δὲ τὴν γνώμην ἐπὶ τούτου, ὅτι δὲν ἦτο τὸ πάλαι ἐν χρήσει ὡς προσευχή. Ἀλλ' ὅτι μὲν δὲν εἶναι συμπλήμα ἀποδεικνύει ἡ ἀπλὴ ἀνάγνωσις τῆς δὲ χρήσεως ὑπάρχουσιν αἱ παρατιθέμεναι μαρτυρίαι, ἐξ ὧν νοεῖται καὶ διὰ τί εἰς πάντας δὲν ἦτο γνωστόν. Ἀγνωστον ἠδύνατο νὰ ᾔηται, καὶ περ εἰς τὴν Γραφὴν γεγραμμένον διότι τότε δὲν ἦτο κοινὸν κτῆμα ἡ Γραφή.

ματα ικανοποιεῖ ἡ καθ' ἡμέραν δέησις τῶν πιστῶν, ἐννοῶν τὸ «Πάτερ ἡμῶν». Περὶ τῆς ἀρχαίας χρήσεως καθόλου ἐπιθι καὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ (de orat. 9) καὶ τοῦ Ὁριγένους τὸ περὶ Εὐχῆς, ὅπου καὶ ἐρμηνεύει τὴν Κυριακὴν προσευχὴν.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν δοξολογίαν, δι' ἧς ἐπισφραγίζεται ἡ Κυριακὴ προσευχὴ, καὶ εἰς χειρόγραφα πολλὰ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου, καὶ εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον καὶ παρὰ Τερτυλλιανῶ καὶ Ὁριγένει καὶ Κυπριανῶ ἐπισφραγίζεται διὰ τοῦ ἀμὴν. Ἀλλ' ἴσως εἰς ἐξήγησιν τῆς ἐλλείψεως ταύτης βοηθεῖ ἡ παρὰ Lightfoot σημειουμένη συνήθεια τῶν Ἰουδαίων, καθ' ἣν τὰς ἐν τῷ Ναῷ ἱερατικὰς εὐχὰς ἐπισφραγίζον οὐχὶ διὰ τοῦ ἀμὴν, ἀλλὰ διὰ τῆς δοξολογίας «εὐλογημένον εἴη τὸ ὄνομα τῆς δόξης αὐτοῦ εἰς αἰῶνας αἰώνων». Ὡστε ἡ δοξολογία καὶ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» ἦν πιθανῶς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μόνον ἐν χρήσει· ἐν δὲ ταῖς κατ' ἰδίαν προσευχαῖς ἐπισφραγίζετο μόνον διὰ τοῦ ἀμὴν.

2) Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰλλα εἶδη τῆς Προσευχῆς, ἐν τῇ Α' πρὸς Τιμόθεον Ἐπιστολῇ (2,1) ὁ Ἀπόστολος Παῦλος παραγγέλλει νὰ τελῶνται δεήσεις, προσευχαί, ἐντεύξεις, εὐχαριστίαι, ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων, ὑπὲρ βασιλέων καὶ πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων, ἵνα ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διαγῶμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι. Τῶν τοιαύτων δὲ εὐχῶν πλήρεις εἶναι αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ καὶ αἱ ἀρχαῖαι Λειτουργίαι, καὶ ἐντεῦθεν ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αἱ παρ' ἡμῖν Συναπταὶ καὶ Λιταὶ καὶ Ἐκτενεῖς κτλ. Πάσας δὲ ταύτας ἐπισφραγίζει ἀνέκαθεν δοξολογία, ἧς ἀρχαιότατος καὶ ἀπλούστατος τύπος εἶναι τὸ «Δόξα Πατρί...», ἥτις ἦν ἡ δοξολογία τοῦ λαοῦ, καὶ ποικιλίαι εἶναι μόνον αἱ διάφοροι ἄλλαι, ὡς σημειοῖ ὁ Μ. Βασίλειος (περὶ ἀγ. Πνεύματος). Τὰς δοξολογίας ἐπισφραγίζεν ὁ λαὸς διὰ τοῦ ἀμὴν—γένεοιτο, ναί.

Ἀξιοσημείωτοι αἱ ἀσπασμοὶ τὸ εἰρήνη πᾶσι, ἡ εἰρήνη σοι, εἰς ὃ ἀπαντᾷ ἄχρι τοῦδε ὁ λαὸς (ἡ ὁ ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ φάλης ἡ χορὸς) διὰ τοῦ «Καὶ τῷ πνεύματί σου», ἐπευχόμενος τὸ αὐτό, ἥτοι τὴν εἰρήνην ἐκείνην, ἣν ἀποχωριζόμενος ὁ Κύριος πύχετο ταῖς μαθηταῖς· «Εἰρήνην ἀφήμι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν» (Ἰωάν. 14,27). Τοιούτου εἶδους ἀσπασμοὶ εἶναι καὶ αἱ διὰ τῶν

Δικηροτρικηρίων σφραγίσσεις, ὡς καὶ ἡ εὐχὴ «Κύριε, Κύριε, ἐπί-
 βλεψον....» καὶ εἴ τι ἄλλο.

Τοιοῦτου εἶδους ἀσπασμὸς καὶ εὐλογία ἅμα εἶναι καὶ ἡ ἐκ τοῦ
 Ἀποστόλου εἰλημμένη (Β'. Κορινθ. 13, 13): «Ἡ χάρις τοῦ Κυ-
 ρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», ἣτις λέγεται πρὸ τῆς Εὐχα-
 ριστίας καὶ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν εὐλογίαν τῶν ἱερέων τῆς Διαθή-
 κης: «Εὐλογῆσαι σε Κύριος καὶ φυλάξαι σε· ἐπιφάναι Κύριος τὸ
 πρόσωπον αὐτοῦ καὶ ἐλεῆσαι σε. Ἐπάραι Κύριος τὸ πρόσωπον αὐ-
 τοῦ ἐπὶ σέ, καὶ δώη σοι εἰρήνην» (Ἀριθ. 6, 24—26).

Ἀξιοσημείωτοι πρὸς τούτοις αἱ περιγραφαὶ τῆς Ἀποκαλύψεως,
 ἐν αἷς παρίστανται οἱ 24 πρεσβύτεροι ἐν λευκοῖς κυκλοῦντες τὸν
 θρόνον τοῦ Θεοῦ καὶ πολλάκις προσκυνοῦντες καὶ δοξολογοῦντες
 (ὄρα 4, 2... 7, 11—13 καὶ ἀλλαχοῦ πολλάχοῦ). Εἰς τὰς πε-
 रिγραφὰς ταύτας ἔχει τις εἰκόνα τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐτελεῖτο ἐπὶ
 τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων ἡ Λειτουργία. Ὁ τρόπος δὲ οὗτος διε-
 σώθη ἄχρι ταῦδε ὁ αὐτὸς περίπου.

§ 24. *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὑμνολογίας κατὰ
 τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας.*

Ἦδη ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀπαριθμεῖ τὰ τῆς ἱερᾶς ὑμνωδίας
 ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ: «Ἀλλὰ πληρεῦσθε ἐν Πνεύματι, λαλοῦν-
 τες ἑαυτοῖς ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ᾄ-
 δοντες καὶ ψάλλοντες ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ» (Ἐφεσ. 5,
 19. Κολοσ. 3, 16). Ἦσαν λοιπὸν ἐν χρῆσει καὶ οἱ ψαλμοὶ τοῦ
 Ψαλτηρίου ὡς ἐν τῷ Ναῷ καὶ ταῖς Συναγωγαῖς, καὶ οἱ ὕμνοι
 τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης (ἡ ᾠδὴ τοῦ Μωϋσέως, τῶν τριῶν Παί-
 δων κτλ.), καὶ ἄλλαι ᾠδαὶ ὑπὸ χριστιανῶν συντεθεῖσαι. Ἀλλ' αὐ-
 ται ἦσαν ὀλίγαι κατ' ἀρχάς, καὶ ἐπεκράτει ἡ ὑμνολογία τῆς Γρα-
 φῆς· διότι οὕτως οἱ ἰδιῶται τῷ λόγῳ χριστιανοὶ ἐμάνθανον, τί
 δεῖ προσεύχεσθαι, καὶ ἦσαν ἀσφαλεῖς κατὰ πάσης πλάνης.

Ὅτι ὅμως καὶ τὰ τρία ταῦτα, ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι καὶ ᾠδαὶ
 πνευματικαί, δὲν σημαίνουνσι μόνον τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Ψαλτηρίου,
 ὡς θέλει ὁ Καλθινόφρων Κλέριος (παρὰ Καλθινισταῖς μόνον τὸ

Ψαλτήριον ἐν χρήσει), ἀλλὰ καὶ τᾶλλα, ὡς εἴρηται, εἶδη, ἐκ τῶν ἐφεξῆς κατάδηλον τοῦτο γενήσεται.

α) Περί τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τῶν Ψαλμῶν.

Ὅτι μὲν οἱ ψαλμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου ἦσαν ἀνέκαθεν ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τὸ κυριώτατον βιβλίον ἦν τῆς Ψαλμωδίας, ὡς καὶ ἐν τῷ Ναῶ τοῦ Σολομῶντος καὶ τῇ Συναγωγῇ, τοῦτο πανθομολογούμενον. Ἦν δὲ τοιαύτη ἡ χρῆσις τοῦ Ψαλτηρίου διὰ τὸ οὐράνιον αὐτοῦ χρίσμα. Ἰδοὺ τί λέγει ὁ Μ. Βασίλειος (εἰς τὸν Α΄ Ψαλμ.). «Πᾶσα Γραφή θεόπνευστος... Ἡ δὲ τῶν Ψαλμῶν βιβλος τὸ ἐκ πάντων ὠφέλιμον περιείληφε. Προφητεύει τὰ μέλλοντα ἱστορίας ὑπομινῆσκει νομοθετεῖ τῷ βίῳ· ὑποτίθεται τὰ πρακτέα· καὶ ἀπαξιαπλῶς κοινὸν ταμιεῖόν ἐστιν ἀγαθῶν διδαγμάτων, τὸ ἐκάστῳ πρόσφορον κατὰ τὴν ἐπιμέλειαν ἐξευρίσκουσα... Οὔτε γὰρ ἀποστολικόν τις οὔτε προφητικὸν παράγγελμα τῶν πολλῶν καὶ ῥαθύμων ῥαδίως ποτὲ τῇ μνήμῃ κατασχὼν ἀπῆλθε· τὰ δὲ τῶν Ψαλμῶν λόγια καὶ κατ' οἶκον μελωδοῦσι, καὶ ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς περιφέρουσι· καὶ πού τις τῶν σφόδρα ἐκτεθηριωμένων ὑπὸ θυμοῦ, ἐπειδὴν ἄρξῃται τῷ Ψαλμῷ κατεπαῖδесθαι, ἀπῆλθεν εὐθὺς τὸ ἀγριαῖον τῆς ψυχῆς τῇ μελωδίᾳ κατακοιμίσας. Ψαλμὸς γὰρ λήνη ψυχῶν, βραβευτὴς εἰρήνης, τὸ θορυβοῦν καὶ κυμαῖνον τῶν λογισμῶν καταστέλλων... Ψαλμὸς φιλίας συναγωγός· ἐνώσεις διεσπῶτων· ἐχθραίνοντων διαλλακτήριον. Τίς γὰρ ἐν ἐχθρὸν ἡγεῖσθαι δύναται μεθ' οὗ μίαν ἀφῆκε πρὸς Θεὸν τὴν φωνήν;... Ψαλμὸς δαιμόνων φυγαδευτήριον· τῆς τῶν ἀγγέλων βοηθείας ἐπαγωγὴ· ὄπλον ἐν φόβοις νυκτερινοῖς, ἀνάπαυσις κόπων ἡμερῶν· νηπίοις ἀσφάλεια· ἀκμάζουσιν ἐγκαλλώπισμα· πρεσβυτέροις παρηγορία· γυναῖξιν κόσμος ἁρμοδιώτατος. Τὰς ἐρημίας οἰκίζει, τὰς ἀγορὰς σωφρονίζει· εἰσαγεμένους στοιχείωσις, προκοπτόντων αὔξεις, τελειουμένων στήριγμα, Ἐκκλησίᾳς φωνή. Οὗτος τὰς ἐορτάς φαιδρύνει, οὗτος τὴν κατὰ Θεὸν λύπην δημιουργεῖ». Ὡς περιεκτικὸν τῆς ὅλης Γραφῆς καὶ ἀντικαταστάτην αὐτῆς ἐθεώρουσαν καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος (ἐπιστολὴ πρὸς Μάρκελ), καὶ ὁ ἱερός Ἀρ-

ερώσιος (ἐν προσημ. εἰς Ψαλμ.). Διὰ τοῦτο καὶ διὰ τὸ οὐράνιον αὐτοῦ χρίσμα ἀπῆτει ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία παρὰ τῶν εἰς ἱερωσύνην προαγομένων τὴν γινώσκειν τοῦ Ψαλτηρίου καὶ ἐπίγνωσιν αὐτοῦ. Τῆς συχνῆς δὲ χρήσεως τῶν Ψαλμῶν εἶναι μαρτύριον τρανὸν ἡ πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολὴ μάλιστα ἐν τοῖς πρώτοις κεφαλαίοις· ἡ αὐτὴ μαρτυρεῖ καὶ περὶ τῆς τότε ἐρμηνείας τῶν Ψαλμῶν, καθ' ἣν τὰ πλείστα αὐτῶν εἶχον ἀναφορὰν εἰς τὸν Μεσσία.

Δύσκολον εἶναι νὰ ὀρίσῃ τις τίνες Ψαλμοὶ ἦσαν ἐν χρήσει κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς ὕμνοι καὶ ἐν ποίᾳ τάξει. Οὐκ ὀλίγον ὅμως ὠφελεῖ ἡ ἀντιπαράθεσις τῆς Ἰουδαϊκῆς παράδοσεως πρὸς τὴν μετὰ ταῦτα πράξιν τῆς Ἐκκλησίας.

1) Κατὰ τὴν Ἰουδαϊκὴν παράδοσιν ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος ἐψάλλετο ἐπὶ τῆς σπονδῆς τὸ πρῶτ, τῇ μὲν μίᾳ Σαββάτου ὁ 23 Ψαλμὸς «Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς»· τῇ δὲ Δευτέρᾳ, ὁ 47 «Μέγας Κύριος καὶ αἰνετὸς σφόδρα»· τῇ Τρίτῃ, ὁ 81 «ὁ Θεὸς ἔστη ἐν συναγωγῇ θεῶν»· τῇ Τετάρτῃ, ὁ 93 «Θεὸς ἐκδικήσων Κύριος»· τῇ Πέμπτῃ, ὁ 80 «Ἀγαλλιᾶσθε τῷ Θεῷ τῷ βοηθῷ ἡμῶν»· τῇ Παρασκευῇ, ὁ 92 «Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν»· τῷ δὲ Σαββάτῳ, ὁ 91 «Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι».

Πρὸς δὲ τούτοις ἦσαν κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτὰς ἐν χρήσει ἐπὶ τῆς ἀναιμάχτου θυσίας ὁ 37 «Κύριε μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με»· ὁ δὲ 80 «Ἀγαλλιᾶσθε τῷ Θεῷ τῷ βοηθῷ ἡμῶν» ἦν τοῦ νέου ἔτους Ψαλμὸς· ὁ 29 «Υψώσω σε Κύριε ἐπὶ ὑπελαβές με» ἦν ἐγκαινίων Ψαλμὸς.

Οἱ ψαλμοὶ 112—117, οἱ ἐπιγραφόμενοι διὰ τοῦ Ἀλληλοῦθα, ἐψάλλοντο κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτὰς καὶ τὰς νομηνίας. Τελουμένου τοῦ Πάσχα (τοῦ πασχαλίου δείπνου), οἱ μὲν δύο πρῶτοι ἐψάλλοντο ἐπὶ τοῦ δευτέρου ποτηρίου πρὸ τοῦ δείπνου, οἱ δὲ λοιποὶ μετὰ τὸ δείπνον.

Ὁ 135 «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ ὅτι ἀγαθὸς ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ» μετὰ τοῦ προηγουμένου «Αἰνεῖτε τὸ ὄνομα Κυρίου, αἰνεῖτε δοῦλοι Κυρίου» ἐπιτραχίζοντες τοὺς ψαλμοὺς

119—133 (τὰς ᾠδὰς τῶν ἀναβαθμῶν) ἀπῆρτιζον τὸ παρ' Ἰουδαίοις λεγόμενον μέγα Ἀλληλοῦια, καὶ ἦσαν προοιμιακοὶ ψαλμοί, ὅτε συνήγετο ὁ λαός. Ἐνίοτε δὲ καὶ μόνος ὁ εἰρημένος 135 ψαλμὸς ὠνομάζετο μέγα Ἀλληλοῦια. Τὸν ψαλμὸν τοῦτον ἐψάλλον οἱ Λευῖται καὶ οἱ ἱερεῖς ἐπὶ Σολομῶντος εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ Ναοῦ (Παραλ. 5, 13).

2) Οἱ πλεῖστοι τῶν ψαλμῶν τούτων καὶ ἄλλοι εἶναι ἄχρι τοῦδε ἐν χρήσει ὡς ὕμνοι.

Καὶ δὴ κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (2, 59) ἐν τῷ ὄρθρῳ μὲν καθ' ἐκάστην ἐψάλλετο ὁ ὀρθρινὸς ψαλμὸς (62) «Ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου πρὸς σὲ ὀρθρίζω»· ἐσπέρας δὲ ὁ ἐπιλύχνιος (140) «Κύριε ἐκέκραξα». Τούτων δὲ ὁ μὲν πρῶτος ἀποτελεῖ μέρος τοῦ Ἑξαψάλμου, δι' οὗ ἄρχεται ὁ Ὄρθρος· ὁ δὲ δεῦτερος εἶναι ἄχρι τοῦδε τοῦ Ἑσπερινοῦ ὁ ὕμνος. Κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον (Ἀπολ. Β.) ἐψάλλετο ὁ 135 ψαλμὸς «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ»· καὶ νῦν ψάλλεται ἐν τῷ Πολυελέῳ λεγομένῳ.

Κατὰ τὸν Κύριλλον Ἱεροσολύμων (Κατηχ. Μυσταγ. 5, 17) ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ἐψάλλετο ὁ 33 ψαλμὸς «Εὐλογῆσω τὸν Κύριον... Γεύσασθε καὶ ἴδετε». Ὁ αὐτὸς εἴτε συντόμως εἴτε καὶ ὅλος ψάλλεται ἄχρι τοῦδε ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν ἀχράντων μυστηρίων.

Αἱ ᾠδαὶ τῶν ἀναβαθμῶν, οἱ προοιμιακοὶ οὗτοι ψαλμοὶ τοῦ Πάσχα, εἶναι καὶ προοιμιακοὶ τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων. Ἡ δὲ κατὰ παράδοσιν τῶν Ἰουδαίων ᾠδὴ τοῦ Σαββάτου «Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυρίῳ» εἶναι καθ' ἐκάστην προοιμιακὸς ψαλμὸς τῆς Λειτουργίας. Ἄλλοτε δὲ ἦν καὶ ἐν τῇ τῆς Κυριακῆς.

Κατὰ Κατσανόν (3, 3) ἐν ἐκάστῃ τῶν Ὁρῶν ἐψάλλοντο τρεῖς ψαλμοὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Τοῦτο καὶ ἀλλαχόθεν δῆλον καὶ ἄχρι τοῦδε γίνεται.

Ἄλλοθεν γνωστὸν ὅτι δώδεκα ψαλμοὶ τῇ Κυριακῇ ἐψάλλοντο, ἡ καὶ ἐνιαχοῦ ὅλον τὸν Ψαλτήριον δι' ὅλης τῆς νυκτός. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐν Λαοδικεῖᾳ Σύνοδον (καν. 17) δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπισυνάπτονται οἱ ψαλμοί, ἀλλὰ νὰ διακόπτονται δι' ἀναγνώσεως.

«Περὶ τοῦ μὴ δεῖν ἐπισυναπτεῖν ἐν ταῖς συνάξεσι τοὺς ψαλμοὺς, ἀλλὰ διὰ μέσου καθ' ἑκάστον ψαλμὸν γίνεσθαι ἀνάγνωσιν». Ἐκ τῶν εἰρημένων κατανοοῦμεν, διὰ τί διηρέθη εἰς Καθίσματα (ἐπὶ ἀναγνώσεων ἐκάθηντο) τὸ ὅλον Ψαλτήριον ἐκ 12 περίπου ψαλμῶν, καὶ ἀνὰ τρία Καθίσματα ἀναγινώσκονται καθ' ἑκάστην, ὥστε δι' ὅλης τῆς ἐβδομάδος νὰ ἀναγινώσκηται τὸ ὅλον (1). Ἐκαστον δὲ Κάθισμα διαιρεῖται (ἀνὰ τρεῖς ἢ δύο ψαλμοὺς) εἰς τρεῖς στάσεις ἢτοι διακοπὰς, διὰ δεήσεως ἢ καὶ μόνης δοξολογίας τοῦ Ἀλληλούϊα μεσολαβουμένης. Ἐπὶ τῶν δεήσεων δὲ καὶ δοξολογιῶν ἴσταντο ὀρθοὶ οἱ πιστοί· ἐντεῦθεν καὶ ἡ ὀνομασία στάσις. Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται δῆλον καὶ διὰ τί οἱ τρεῖς τελευταῖοι ψαλμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου ἐπισφραγίζουσι καὶ τὸν Ὁρθρον, οἱ διὰ τὸ περιεχόμενον Αἱνοὶ ἐπικληθέντες.

β) Περὶ τῶν Ὑμνων καὶ πνευματικῶν ᾠδῶν.

Κατὰ τὸν Ἀπόστολον, ὡς εἴρηται, ἦσαν ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ὑμνοὶ καὶ πνευματικαὶ ᾠδαί. Δύσκολον μὲν εἶναι νὰ διακριθῶσιν οἱ ὕμνοι τῶν ᾠδῶν, διότι καὶ οἱ ψαλμοὶ καὶ πάντα ὕμνοι καὶ ᾠδαί εἶναι· ἀλλὰ κατὰ τὸν Ἀπόστολον ὑπὸ τοὺς Ὑμνοὺς νοοῦνται αἱ ἐννέα ἐκεῖναι ᾠδαί, αἵτινες ἀπετέλεσαν ἔπειτα τὸν λεγόμενον Κανόνα, καὶ περιέχονται πᾶσαι ἐν τῇ Γραφῇ. ᾠδαί δὲ εἶναι οἱ ὑπὸ χριστιανῶν συντεθέντες ὕμνοι, οἱ μετὰ ταῦτα Τροπάρια, Στιχηρὰ κτλ. κληθέντες.

1) Αἱ ἐννέα ᾠδαί (οἱ ὕμνοι τοῦ Ἀποστόλου) αἱ ἐν τοῖς Μοναστηρίοις μάλιστα καθ' ἑκάστην ἐν τῷ Ὁρθρῷ στιχολογούμεναι, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι (ὄρα Ὁρολόγιον)· α) τοῦ Μωϋσέως· «Ἀσπώμεν τῷ Κυρίῳ»· β) τοῦ αὐτοῦ· «Πρόσεχε οὐρανὲ καὶ λαλήσω» (2).

(1) Μόνον ἀπὸ τῆς Μ. Πέμπτης μέχρι τῆς Διακαινησίμου ἐβδομάδος ἔργει ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ψαλτηρίου, ὡς καὶ τῶν ᾠδῶν. Ἀντὶ τούτων ψάλλονται τροπάρια τινα, αἱ γνωστὰ Ὁραὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ.

(2) Ἡ δευτέρα αὕτη ᾠδὴ ἡ διὰ τὴν αὐστηρότητα μὴ ἀρμόζουσα εἰς πανηγυρικὰς συνάξεις, στιχολογεῖται μόνον τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ, τῷ χρόνῳ τῆς μετανόιας. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἄλλοι Κανόνες δὲν ἔχουσι δευτέραν ᾠδὴν.

γ) τῆς Ἀννης μητρὸς τοῦ Σαμουὴλ· «Ἐστερεύθη ἡ καρδία μου ἐν Κυρίῳ»· δ) Ἀβδακούμ τοῦ Προφήτου· «Κύριε, εἰσακήκοα τὴν ἀκοήν σου»· ε) Ἡσαίου τοῦ Προφήτου· «Ἐκ νυκτὸς ἐρρηρίζει τὸ πνευμά μου»· ς) Ἰωνᾶ τοῦ Προφήτου· «Ἐδόξα ἐν θλίψει μου πρὸς Κύριον τὸν Θεόν μου»· ζ) Ἡ προσευχὴ τῶν τριῶν Παίδων· «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ Θεὸς τῶν Πατέρων ἡμῶν»· η) Ὁ ὕμνος τῶν τριῶν Παίδων μετὰ προσθηκῶν· «Εὐλογεῖτε, πάντα τὰ ἔργα Κυρίου, τὸν Κύριον»· θ) Ἡ ᾠδὴ τῆς Θεοτόκου· «Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον». Πρὸς δὲ ταύτη καὶ ἡ τοῦ Ζαχαρίου, πατρὸς τοῦ Προδρόμου· «Εὐλογητὸς Κύριος, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ». Πρὸς δὲ τούτοις εἶναι ἐν χρήσει τὸ τοῦ Ἰωβ· «Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον», τὸ τοῦ Συμεὼν τοῦ Θεοδόχου· «Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου, Δέσποτα» καὶ εἴτι ἄλλο.

Καὶ ὅτι μὲν ἦσαν τινὲς τῶν εἰρημένων ᾠδῶν ἐν χρήσει ἀνέκαθεν, τοῦτο οὐ μόνον ἐκ τῆς εὐθὺς μετὰ τὰς τρεῖς Ἑκατονταετηρίδας ὁμολογουμένης χρήσεως δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν πιθανώτατα, ἀλλ' εἶτι μᾶλλον ἐκ τοῦ χωρίου τῆς Ἀποκαλύψεως (15,3), ἔνθα ἄδεται ἡ ᾠδὴ Μωσέως δούλου τοῦ Θεοῦ μετὰ τῆς ᾠδῆς τοῦ ἀρνίου ὑπὸ τῶν νικησάντων τὸ θηρίον.

Ἐκ τῆς χρήσεως δὲ τῶν Ὑμνων τῶν τριῶν Παίδων ἐν τῇ Μ. Σαββάτῳ καὶ ἐκ τῆς κοινῆς ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἐκκλησιαστικαῖς χρήσεως εἰκάζομεν ὅτι καὶ αἱ ᾠδαὶ αὗται ἦσαν ἀνέκαθεν ἐν χρήσει. Δὲν εἶναι δὲ δυνατόν νὰ μὴ ἐφάλλετο καὶ ἡ ᾠδὴ τῆς Θεοτόκου, καὶ ἴσως πᾶσαι κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτὰς, δι' ἃς καὶ πλήρεις Κανόνες (τὰ τροπάρια τῶν ἑννέα ᾠδῶν) συνετάχθησαν κατὰ πρῶτον. Ὁ ἀριθμὸς δὲ ἑννέα εἶναι κατὰ τὰ ἀγγελικὰ τάγματα, ἅτινα ἀνέκαθεν ἠριθμοῦντο ἑννέα.

Μετὰ ταῦτα τὰ Τροπάρια (= Ὑμνοι) τῶν Κανόνων προσηρτήθησαν εἰς ἐκάστην τῶν ᾠδῶν καὶ συμψάλλονται ἄχρι τοῦδε ἐν τοῖς Μοναστηρίοις, ὡς τοῦτο συμβαίνει ἄχρι τοῦδε εἰς τὸ «Κύριε ἐκέκραξα» καὶ ἀλλαχοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἀρχαῖοι Εἵρμοι, πρὸς οὓς τρέπονται κατὰ τε μέλος καὶ ρυθμὸν τὰ Τροπάρια τῶν Κανόνων, περιέχουσι τὴν ἑννοιαν καὶ τὰς λέξεις τῶν ᾠδῶν (ὄρα τοὺς Εἵρμους τῶν Χριστουγέννων, Θεοφανίων κτλ.).

2) Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς πνευματικὰς ᾠδὰς τοῦ Ἀποστόλου, ἔτι τοὺς χριστιανικοὺς ὕμνους, ἥδη ἐν τῇ Ἀποκαλύψει ἀπαντῶσι τοιοῦτοι. Τὰ τέσσαρα ζῶα καὶ οἱ 24 πρεσβύτεροι ᾄδουσιν ᾠδὴν κατὴν (5,9—13) « Ἀξίος εἶ λαβεῖν τὸ βιβλίον, καὶ ἀνοίξει τὰς σφραγίδας αὐτοῦ· ὅτι ἐσφάγης, καὶ ἠγόρασας τῷ Θεῷ ἡμᾶς ἐν τῷ αἱματί σου . . . Ἀξιόν ἐστι τὸ ἀρνίον τὸ ἐσφαγμένον λαβεῖν τὴν δύναμιν καὶ πλοῦτον καὶ σοφίαν καὶ ἰσχύϊν καὶ τιμὴν καὶ δόξαν καὶ εὐλογίαν . . . ». Τοιοῦτοι ὕμνοι εἶναι καὶ οἱ ἀλλαχοῦ ἀπαντῶντες (11, 15—18. 15, 3—4).

Πρὸς δὲ τούτοις πολλὰ χωρία τοῦ Ἀποστόλου θεωροῦνται ὡς ὕμνοι, μάλιστα δὲ τὸ ἐν τῇ πρὸς Ἑφρεσίους ἐπιστολῇ (5, 14), τὸ ὡς ἀλλότριον ἀναφερόμενον καὶ ρυθμοῦ μετέχον· « Διὸ λέγει· ἔγειραι ὁ καθεύδων, καὶ ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ ἐπιφάυσει σοι ὁ Χριστός ». Τάλλα χωρία πιθανῶς εἶναι καὶ αὐτὰ τοιαῦτα (Α. Τιμοθ. 3, 16. Β. Τιμοθ. 2, 11—13).

Ἐκ τῆς μετὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους Ὑμνολογίας ἱκανὰ σώζονται ἄχρι τοῦδε, ἴτως δὲ καὶ πλείοτερα· ἀλλ' εἶναι δυσδιάγνωστα· διότι πιθανὸν νὰ συνέβη καὶ εἰς αὐτὰ ὅ,τι εἰς τοὺς τῆς Δ. ἑκατονταετηρίδος Ἑκκλησιαστικοὺς ὕμνους καὶ τοὺς πλείους τῆς Ε. Οὗτοι ἐτροποποιήθησαν καὶ περιελήφθησαν εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα ὕμνους ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων Ὑμνογράφων. Τοιοῦτό τι ἐπραξάν ἥδη οἱ μεγάλοι Ὑμνογράφοι Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμάς, ὡς δὲ φέμεθα.

Ἀρχαιότατος ὕμνος εἶναι ἡ μεγάλη Δοξολογία « Δόξα ἐν Ὑψίστοις Θεῷ » μέχρι τοῦ « Καταξίωσον Κύριε », ὅπερ εἶναι ἄλλας ὅμοιος ὕμνος, προστεθείς. Κατὰ τὴν γνώμην πολλῶν τούτων τὸν ὕμνον ὑπαινίττεται ὁ Πλίνιος. Μετὰ τινῶν διαφορῶν περιέχεται καὶ εἰς τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (7, 47). Οἱ Λατίνοι θεωροῦσι ποιητὴν τῆς δοξολογίας ταύτης τὸν πάπαν Τελεσφόρον (127—138). Τῆς δὲ λατινιστῇ τὸν Ἰλάριον († 368). Ἀλλὰ βεβαίως ὁ Λατινικὸς ὕμνος εἶναι μετὰφρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ, ὅστις ἥδη ἦν ὁ αὐτὸς τῷ ἡμετέρῳ ἐπὶ Μ. Ἀθανασίου. Ἀρχαιοτάτη καὶ ἡ μικρὰ δοξολογία « Δόξα Πατρί ».

Ἄλλος ἀρχαιότατος ὕμνος κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον (περὶ Ἀγ.

Πνεύμ. 29) εἶναι τὸ «Φθς ἱλαρόν» τὸ ἄχρι τοῦδε ψαλλόμενον ἐν τῷ Ἑσπερινῷ. Τὴν ἐπιλύχνιον ταύτην εὐχαριστίαν (ὡς δομαζει ὁ Μ. Βασίλειος) ἐπιγράφει ἐν τῷ Ὁρολογίῳ ὁ Κουτλουμουτιανὸς Ἀθηνoγένει τῷ Μάρτυρι, ἐπὶ τοῦ χωρίου τοῦ Μ. Βασιλείου στηριζόμενος· ἀλλ' ὁρθῶς ἐσημείωσεν ὁ σοφὸς Οἰκονόμος (περὶ τῶν Ο'. ἐρμ. τόμ. 4. σελ. 764) ὅτι πρέπει νὰ διακριθῇ τοῦ ἐπιλυχνίου ὕμνου ὁ ἐξιτήριος τοῦ Ἀθηνoγένους, ὡς ἄλλος τις· διότι ἀρκεῖ τοῦτο μόνον, καθ' ἡμᾶς, ὅτι ὁ μὲν παρίσταται ὡς γνωστὸς τοῖς πᾶσιν, ὁ δὲ τοῦ Ἀθηνoγένους ὡς ὀλίγοις μόνοις γνωστός.

Ἀρχαιότατος ὕμνος εἶναι καὶ τὸ «Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος» τὸ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ μετὰ τὴν ἐκφώνησιν «Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις» ψαλλόμενον. Τοῦτο ἐν τε ταῖς ἀρχαίαις Λειτουργίαις καὶ ἐν τοῖς Μυσταγωγικοῖς λόγοις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων εὐρηται.

Κατὰ Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην (Θεῶν Ὄνομ. 3) ὁ Ἀποστολικὸς Ἱερόθεος Ἀθηνῶν «θεῖος ἦν ὕμνολόγος» καὶ «ἐνθεαστικῶς τᾶτας ὕμνωδίας» ὕμνολόγει.

Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ Μάρτυς συνέγραψε τὸ ἀπολεσθὲν *Τῶν ἱερῶν* (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 4, 18. Ἱερώνυμ. *de vir. ill. instr.*). Ὡς ὕμνογράφος ἀναφέρεται καὶ ὁ ἱερός Ἰππόλυτος.

Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως σφίζεται ἡ ἔμμετρος ψᾶδις εἰς Χριστὸν, ἐν ᾗ παρίσταται ὁ συγγραφεὺς ψάλλων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Ὁ Γάιος (παρ' Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 5, 26) ἱστορεῖ, ὅτι «ψαλμοὶ καὶ ψδαὶ ἀδελφῶν ἀπ' ἀρχῆς ὑπὸ πιστῶν γραφεῖται, τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν Χριστὸν, ὕμνοῦσι θεολογοῦντες». Ὁ δὲ Ὁριγένης (εἰς Ψαλμ. 59) λέγει ὅτι συνέταττον τεχνικωτέρους τῶν συνήθων ὕμνους καὶ παρέλαθεν αὐτοὺς ἡ Ἐκκλησία.

Νέπως Πενταπόλεως Ἐπίσκοπος συνέγραψε κατὰ τὴν μαρτυρίαν Διονυσίου Ἀλεξανδρείας (παρ' Εὐσεβ. 3, 24) πολλοὺς ὕμνους καὶ ἦσαν ἀγαπητοί.

Γρηγόριος ὁ Θαυματουργὸς ὥρισε κατὰ Γρηγόριον Νύσσης, ἵνα πανηγυρικώτερον καὶ ἐν ὕμνοις ἐπιτελῶνται αἱ μνήμαι τῶν μαρτύρων· πιθανὸν λοιπὸν ὅτι καὶ αὐτὸς ὕμνολόγησε τοὺς Μάρτυρας καὶ δι' ὕμνων καὶ οὐχὶ διὰ πανηγυρικῶν λόγων μόνον. Τοῦτω προτεθῆτω καὶ Μεθόδιος Πατάρων.

§ 22. *Περὶ τῆς Ὑμνολογίας ἀπὸ τῆς Δ.' Ἑκατονταετηρίδος καὶ ἐφεξῆς, καὶ α) μέχρι τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.*

Ἄν καὶ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν ἤδη χρόνων ἱκαναὶ πνευματικαὶ ψαλμοὶ συνετάχθησαν καὶ τινες καὶ σώζονται ἀκέραιοι, ἀλλ' οὐχ ἥτιον οὔτε κοιναὶ ἦσαν πᾶσαι, οὔτε πολλαί. Κυρίως ἡ ὑμνολογία ἔλαβεν ἐπίτασιν ἀπὸ τῆς Δ.' Ἑκατονταετηρίδος, δόντων ἀφορμὴν καὶ εἰς τοῦτο τῶν αἰρετικῶν. Μετὰ δὲ ταῦτα ἰδίως συνετέλεσεν ἡ αὐξησης τῶν ἑορτῶν. Ἡ μεγίστη ὁμως ἐπίτασις ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ μέχρι τῆς 11 ἑκατονταετηρίδος, ὅτε συνεπληρώθη ἡ Ὑμνολογία. Ἐν τούτοις οὐκ ὀλίγα ἔχομεν καὶ ἐκ τῆς πρὸ αὐτοῦ ἐποχῆς μόνον ὅτι οὐ πάντα σώζονται εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν μορφήν, ἐπεξεργασθέντων αὐτὰ τῶν μετὰ ταῦτα ὑμνογράφων· διότι εἶναι ἐσραμμένη ὅλως ἡ ἐπικρατοῦσα γνώμη τῶν Εὐρωπαίων, ὅτι ἡ ὑμνολογία ἡμῶν ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Οὐ μόνον, ὡς ὀφόμεθα, πολλὰ συνετάχθησαν πρὸ αὐτοῦ καὶ πολλὰ εἶναι ἄχρι τοῦδε ἐν χρήσει ἀνευ μεταβολῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν μετὰ ταῦτα Ὑμνογράφων, μὴδὲ τῶν κορυφαίων αὐτῶν ἐξαιρουμένων (Δαμασκηνοῦ καὶ Κοσμά), εἶναι ἀπάνθισμα ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων· μόνον μετεβύβησαν αὐτὰ, καὶ μάλιστα τὰ ἑμμετρα, ἀπὸ ἀπέθης ἄχρηστος καὶ νεκρὰ ἡ ἀρχαία προσωδία.

Τὰ προϊόντα τῆς πρὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ Ὑμνολογίας ὀνομάζονται συνήθως *Τροπάρια* ἐκ τοῦ τρόπου (=ἤχου). Ταῦτα μετὰ ταῦτα *Στιχηρὰ* καὶ *Ἀπόστιχα* ὀνομάσθησαν, ὡς συναπτόμενα μετὰ τῶν ψαλμῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τῶν Αἰνῶν τοῦ Ὁρθρου. Τὰ δὲ Τροπάρια τὰ μετὰ τῶν ἐννέα ψάδων συναπτόμενα ὀνομάσθησαν *Κανόνες* τῶν τροπαρίων τοῦ Κανόνος, ὅστις σημαίνει τὸ ὅλον, ὅπερ ἢ ἐκ τριῶν ψάδων συνέκετο διὰ τὰς ἀπλὰς ἑορτάς (ὅθεν Τριψάδιον), ἢ ἐκ τεσσάρων (Τετραψάδιον), ἢ ἐξ ἐννέα (τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ) ἢ συνήθως ἐξ ὀκτὼ εἰς τὰς μεγάλας καὶ ἄλλας ἑορτάς. Ἡ λέξις δὲ κανὼν ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν Δ.' Ἑκατονταετηρίδα καὶ ἀπαρχαί Κανόνων κατὰ τὴν μεταγενεστέρην ἔννοιαν ἀπαντῶσιν ἤδη πρὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ὀνομάσθησαν πρὸς τούτοις τὰ μεταγενέ-

στερα τροπάρια (τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τῶν Αἰνῶν) Προσόμοια, διότι ἐρρυθμίζοντο κατὰ τὰ ἀρχαῖα τροπάρια, ὡς τὰ τροπάρια τοῦ Κανόνος ρυθμίζονται κατὰ τοὺς Εἰρμούς, ἧτοι τοῦ πρώτου τροπαρίου ἐκάστης ᾠδῆς τοῦ Κανόνος. Τὰ πλεῖστα δὲ τῶν μετὰ τὸν Δαμασκηνὸν προϊόντων εἶναι Προσόμοια καὶ ἔχουσι βάσιν τοὺς ἀρχαίους Εἰρμούς, οἵτινες ὠνομάσθησαν καὶ Καταβασίαι, διότι ἐψάλλοντο ἐν τέλει ἐκάστης ᾠδῆς, καταβαίνοντος τοῦ χοροῦ καὶ ἐναυμένου διὰ τοῦτο καὶ μὲ ἀργότερον χρόνον ψάλλονται τότε.

Ἄλλα τροπάρια, οἱ ἰδίως ὕμνοι τῆς ἑορτῆς, ὠνομάσθησαν ἀπὸ Ῥωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ Κοντάκια. Τοῦτο ἐσήμαινεν ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν μικρὸν τόμον, καὶ ὠνομάσθη ἴσως οὕτως ἀπὸ τοῦ κοντοῦ ξύλου, περὶ ὃ περιετυλίσσετο ὁ τόμος μεμβράνης ἢ χαρτοῦ. Οἱ ὕμνοι τῆς ἡμέρας ὠνομάσθησαν μετὰ ταῦτα καὶ Ἀπολυτίκια, ὡς ἐν τῇ ἀπολύσει τοῦ Ἑσπερινοῦ ψαλλόμενοι. Ἐν τούτοις εἰς μόνας τὰς κυρίως ἑορτάς ἔχομεν Ἀπολυτίκια ἐκ τῶν μεταγενεστέρων Ὑμνογράφων, ἐνῶ Κοντάκια ἔχομεν καὶ διὰ τοὺς Ἀγίους ἐκάστης ἡμέρας. Κατὰ τὰ ἀρχαῖα δὲ Κοντάκια καὶ Ἀπολυτίκια ρυθμίζονται τὰ μεταγενέστερα διὰ τοῦτο καὶ ταῦτα ὡς καὶ τὰ Προσόμοια ἔχουσι Προλόγους, ἧτοι προτάσσεται αὐτῶν ἡ ἀρχὴ τοῦ τροπαρίου, καθ' ὃ ρυθμίζονται.

Ἄλλα τροπάρια ὠνομάσθησαν Οἴκοι, ἴσως διότι οἰκοδόμημα ὕμνων εἶναι, περιέχον ἐν συνόψει τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἑορτῆς διὰ τοῦτο καὶ μετὰ τοῦ Κοντακίου πρὸ τοῦ Συναξαρίου, μετὰ τὴν 6 ᾠδὴν ἀναγινωσκομένου, προτάσσονται.

Ἐξαποστειλάρια ὠνομάσθησαν τὰ ἄλλως Φωταγωγικά λεγόμενα καὶ προηγούμενα τῶν Αἰνῶν, διὰ τὸν φωταγωγικὸν στίχον «εἰξαπόττειλον τὸ φῶς σου». ὠνομάσθησαν δὲ Φωταγωγικά, διότι ἐψάλλοντο ἐν τέλει τοῦ Ὁρθρου, ὅτε ὑπέφωσκε τὸ φῶς τῆς ἡμέρας διὰ τοῦτο καὶ τῆς Δοξολογίας προτάσσεται τὸ «Δόξα σοι τῷ δείξαντι τὸ φῶς», ὅπερ ἐν Ῥωσσίᾳ ψάλλει ὁ ἱερεὺς, προσημαζόμενος τὴν Δοξολογίαν.

Δοξαστικά λέγονται τὰ μετὰ τῆς συντόμου δοξολογίας «Δόξα Πατρί» ἐπισφραγίζοντα τὰ στιχηρὰ τροπάρια καὶ τάλλα. Ἰδίως δὲ τὰ ἐπισφραγίζοντα τὰ στιχηρὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τὰ τῶν

Αἶνων. Τὰ δὲ δοξαστικά τῶν Αἶνων τῶν Κυριακῶν ὠνομάσθησαν Ἑωθινὰ, ὡς περιέχοντα μετὰ τῶν Ἐξαποστειλαρίων τὴν ἔννοιαν τοῦ Ἑωθινοῦ ἀναστασίμου Εὐαγγελίου, τοῦ ἀναγινωσκομένου ἐν τῷ Ὁρθρῷ τῆς Κυριακῆς.

Θεοτοκία λέγονται τὰ τροπάρια τὰ ἐπόμενα μετὰ τὸ Δοξαστικὸν (ἂν ὑπάρχη) καὶ ἐπισφραγίζοντα πάντα τὰ τροπάρια τῶν στιχηρῶν, τῶν ὁδῶν κτλ. ὠνομάσθησαν δὲ οὕτω, διότι εἶναι ὕμνοι τῆς Θεοτόκου. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὠνομάσθησαν Τρισδικαὶ Κανόνες, οἱ τὴν Τριάδα ἀνυμνοῦντες καὶ τόπον ἐπέχοντες τοῦ Μεσονυκτικοῦ τῆς Κυριακῆς.

Καθίσματα ὠνομάσθησαν τὰ τροπάρια τὰ ψαλλόμενα μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν Καθίσματος τινος τοῦ Ψαλτηρίου. Προκείμενα δὲ λέγονται οἱ στίχοι τοῦ Ψαλτηρίου οἱ πρὸ τῶν ἄλλων ἀναγνωσμάτων ψαλλόμενοι. Οἱ δὲ ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν ἀρχάντων μυστηρίων ψαλλόμενοι ὀνομάζονται Κοινωνικά. Προοιμιανὸς λέγεται ὁ ψαλμὸς τοῦ Ἑσπερινοῦ «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον», ὁ προοίμιον ὦν τοῦ Ἑσπερινοῦ. Τὸ προοίμιον τοῦ Ὁρθροῦ λέγεται Ἑξάψαλμος (διὰ τοὺς ἕξ ψαλμοὺς) καὶ τὸ τῆς Λειτουργίας Ἀντίφωνον διὰ τὸν τρόπον τοῦ ψάλλειν, ὡς καὶ τὸ Ὑπακοή. Ἄμωμος δὲ λέγεται ὁ 118 ψαλμὸς ὁ μετὰ τὸ τρίτον Καθίσμα, τὸν Πολυέλεον λεγόμενον, ψαλλόμενος. ὠνομάσθη δὲ οὕτως ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν λέξεων «Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῷ», ὡς ὠνομάσθησαν καὶ τὰ ἀντικαταστήσαντα αὐτὸν Τροπάρια Εὐλογητάρια. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὠνομάσθησαν τὸ Χερουδικόν, ὁ Τρισάγιος ὕμνος «Ἅγιος ὁ Θεὸς» καὶ εἴτι ἄλλο, ἐνῶ ἄλλα ἀπλῶς ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν λέξεων ὀνομάζονται, τὸ «Πιστεύω», τὸ «Πάτερ ἡμῶν», τὸ «Ἄξιον ἐστίν» κτλ.

Ἐκ τῆς πρὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐποχῆς ἔχομεν τροπάρια στιχηρὰ, τὸν Τρισάγιον ὕμνον, Κοντάκια, τοὺς Χερουδικοὺς ὕμνους, Οἴκους καὶ τινὰς Κανόνας. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἱαμβικοὺς στίχους. Ἐπικρατοῦσι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὴν 4 καὶ 5 ἑκατ. οἱ ἑμμετροὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν προσωδίαν ὕμνοι. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς 6 ἐπικρατεῖ ὁ νέος ρυθμὸς ὁ ἐπὶ τῶν τόνων σπηριζόμενος. Ἀλλ' ἄδηλον ὁποία ἡ σχέσις τοῦ ρυθμοῦ τούτου πρὸς τὴν ἀρ-

χαίαν μετρικήν· ὑπάρχει μὲν ἡ σχέσις τῶν στροφῶν καὶ ἀντιστροφῶν εἰς τὰ Προσόμοια καὶ τοὺς Κανόνας καὶ πολλὰ ἄλλα τροπάρια, ἀλλ' ὅποια ἡ σχέσις ἐκάστου μέτρου αὐτῶν πρὸς τὰς τῆς ἀρχαίας λυρικῆς ποιήσεως προϊόντα, ἀδελον. Εἰς τινες Κανόνες τῶν μεγάλων ἑορτῶν ἐτηρήθη τὸ ἀρχαῖον ἱαμβικὸν μέτρον καὶ κατὰ προσῳδίαν. Ἐτηρήθη καὶ εἰς τὰ δίστιχα τὰ εἰς τιμὴν τῶν Ἀγίων ἐν τῷ Συναξαρίῳ· ἐτηρήθη καὶ τὸ ἡρωϊκὸν ἐξάμετρον ἐν ταῖς Ἀκροστιχίαι τῶν Κανόνων. Ἐν τούτοις τὰ Δοξαστικά καὶ πολλὰ τῶν ἰδιομέλων Στιχηρῶν φαίνεται ὅτι ἐποιήθησαν ἐξ ἀρχῆς ἄνευ τινὸς ρυθμοῦ, καὶ ἐψάλλοντο διὰ τοῦ ἀργοῦ μέλους, ὅπερ στιχηραριὸν καὶ παπαδικὸν λέγεται, καὶ εἰς ὃ ὑπάγεται εὐκόλως πᾶς πεζὺς λόγος· διότι παρατείνονται αἱ συλλαβαί, ἐνῶ εἰς τὰ Προσόμοια καὶ τᾶλλα δὲν συμβαίνει. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ στίξις τούτων εἶναι κατὰ τὸν ρυθμὸν καὶ οὐχὶ κατ' ἐννοίαν, ὅπως τοῦτο εἰς τὰ Δοξαστικά κτλ. (ὄρα τὰ Λειτουργ. βιβλία).

Εἰς τὸν Κατάλογον τῶν Ὑμνογράφων τῆς ἀρχαιοτάτης ἐκκλησίας ἀνεγράφησαν ἐφεξῆς μεγάλοι Πατέρες καὶ Ποιμένες καὶ διδάσκαλοι τῆς ἐκκλησίας, πολλοὶ τῶν Ἀγίων τοῦ Θεοῦ καὶ πολλοὶ τῶν πιστῶν Βασιλέων. Οἱ κυριώτεροι τούτων εἶναι οἱ ἀκόλουθοι (1). Ἐφραίμ ὁ Σύρος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, Κύρος Σμύρνης, Ἀνατόλιος Κωνσταντινουπόλεως, Ῥωμανὸς ὁ μελωδὸς, Τιμόθεος Κωνσταντινουπόλεως, Ἰουστινιανὸς Αὐτοκράτωρ, Συμεὼν ὁ Θανυμαστορεΐτης, Γεώργιος Πισίδης, Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, Ἀνδρέας Κρήτης καὶ Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸς τούτοις Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς, Κοσμάς ὁ Μαΐουμᾶ (Κωνσταντίας), Στέφανος ὁ Σαββαΐτης, Θεόδωρος καὶ Ἰωσήφ οἱ Στουδίται καὶ ἀδελφοί, Θεοφάνης ὁ Γραπτός, Κασσιανὴ (Κασσία καὶ Ἰκασία), Μεθόδιος καὶ Φώτιος οἱ Πατριάρχ-

(1) Ὁ ἐνταῦθα Κατάλογος, ὡς καὶ ὁ ἐπόμενος, περιέχουσι τοὺς κυριώτερους, ὅτινας καὶ ᾠματογράφοι καὶ μελωδοὶ καὶ ποιηταὶ λέγονται. Πληρέστερον Κατάλογον ὅρα παρὰ Φαβρικίῳ (Bibl. graec. T. XI.). Ἀλλὰ βεβαίως δὲν εἶναι καὶ ὁ πληρέστατος. Πόσων ἄλλων εἶναι ἀγνωστα τὰ ὀνόματα καὶ πόσων σίγονται ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις ἀνέκδοτα χειρόγραφα!

χαὶ Κωνσταντινουπόλεως, Ἰγνάτιος Νικαίας, Γεώργιος Νικομηδείας, Ἀρσένιος Κερκύρας, Μητροφάνης Σμύρνης. Τέλος Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος, Μάρκος Ὑδροῦντος, Λέων ὁ σοφὸς καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος οἱ Αὐτοκράτορες, Ἰωάννης Εὐχαΐτων καὶ Φιλόθεος Κωνσταντινουπόλεως, Θεόδωρος Δούκας Λάτσαρις καὶ Μανουὴλ ὁ Παλαιολόγος οἱ Αὐτοκράτορες, καὶ τέλος Μάρκος ὁ Ἐρέσου.

α) Περί τῆς Ὑμνολογίας κατὰ τὴν Δ' καὶ Ε' Ἑκατονταετηρίδα.

Ὡς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν δογμάτων ἔδωκαν ἀφορμὴν οἱ αἰρετικοί, οὕτω καὶ εἰς τὴν πρόδον τῆς Ὑμνολογίας. Ἦδη πρὸ τῆς Δ' Ἑκατοντ. οἱ γνωστικοὶ τῆς Συρίας Βαρδυσάνης καὶ Ἀρμόνιος ὁ υἱὸς αὐτοῦ (1) ἐποίησαν ὕμνους, δι' ὧν μετέδιδον τὴν κακοδοξίαν αὐτῶν καὶ ἐκίνησαν τὸν ὅτιον Ἐφραίμ νὰ ἀντιτάξῃ τοὺς ἰδίους ὕμνους. Παῦλος δὲ ὁ Σαμοσατεὺς παύσας τοὺς εἰς Χριστὸν ὕμνους, ἔταξε νὰ ψαλμωδῶσι γυναῖκες ᾠδὰς. Καὶ ὁ Ἀρειος ἐποίησεν ἄσματα Ναυτικά καὶ Ἐπιμβλία καὶ Ὀδοιπορικά, μεθ' ὧν ἐλιγάνευσον νυκτὸς ἔπειτα ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ Χρυσοστόμου. Καὶ Ἰεραξ δέ τις (Ἐπιρ. Αἰρέτ. 67) καὶ οἱ Δονατισταὶ (Αὐγουστ. Epist. 119). Ἰσως καὶ οἱ Νεστοριανοί. Ἐντεῦθεν δὲ ὁλον, ὅτι μᾶλλον δογματικὸν χαρακτῆρα ἔπρεπε νὰ ἔχωσι καὶ τὰ προϊόντα τῆς Ὑμνολογίας, κατ' ἀρχὰς τοῦλάχιστον.

Ὁ μὲν Μ. Ἀθανάσιος καὶ ὁ Μ. Βασίλειος ἡσχολήθησαν μᾶλλον περὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν καὶ διὰ τοῦτο μᾶλλον εὐχὰς ἐξ αὐτῶν ἔχομεν. Ὁ δὲ Μ. Βασίλειος διέταξε καὶ τὰ τῆς Λειτουργίας, ὡς εἴρηται ἄλλοτε. Ἄλλοι Πατέρες ἡσχολήθησαν

(1) Ὁ Βαρδυσάνης κατὰ τὸν ὅτιον Ἐφραίμ (ὕμν. 53) ἐποίησεν ἱσαριθμούς τοῖς ψαλμοῖς ὕμνους (150), μιμούμενος τὸν Δαβὶδ. Ὁ δὲ υἱὸς αὐτοῦ Ἀρμόνιος κατὰ Θεοδώρητον (Ἐκκλ. Ἱστορ. 4, 23) καὶ Σωζόμενον (4, 16), παιδευθεὶς ἐν Ἀθήναις, εἰσήγαγεν Ἑλληνικοὺς ἤχους καὶ ἁρμονικὰς στίχους, δι' ὧν ἐκίνησε τὰ πλήθη.

μᾶλλον περὶ τὴν ὁμολογίαν. Τούτων δὲ γνωστοὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι·

1) Ἐφραίμ ὁ Σύρος († 378) κατώρθωσε νὰ ἀντικαταστήσῃ τοὺς τῶν αἵρετικῶν ὕμνους διὰ τῶν ἰδίων, ἀντιτάξας καλλίονας καὶ Παρθένους μοναχὰς διδάξας ψάλλειν.

Κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν νεωτέρων Σύρων (Assemani Bibl. orient. I. p. 59, 60) συνέταξεν ὁ ὅσιος Ἐφραίμ 12,000 ᾠδὰς. Ἄλλ' αἱ πλεῖσται ἦσαν πρὸς ἰδιαιτέραν χρῆσιν, διὰ τοῦτο καὶ ἐν χρήσει Ἐκκλησιαστικῇ νῦν παρὰ Σύροις 40 μόνον εἶναι. Κατὰ δὲ τὸν Hahn (Bardesanes Gnosticus p. 35. 39. Lips 1816) τὸ μέτρον ἦν μέτρον συλλαβῶν καὶ τόνων. Ὁ δὲ Ἐφραίμ συνέταξε τετρασυλλάβους, πεντασυλλάβους, ἑξασυλλάβους καὶ μάλιστα ἑπτασυλλάβους στίχους.

Κατὰ τὸν Boissonade (Analect. vol. 4. not. 2) ὁ Ἐφραίμ ἤρχετο τῶν ὕμνων τῆς Θεοτόκου «Τιμιωτέρα τῶν Χερουβὶμ καὶ ἀσυγκρίτως πασῶν τῶν οὐρανίων στρατιῶν». Ταῦτα ἐμιμήθη, φαίνεται, ὁ μέγας Ὑμνογράφος Κοσμάς Μαΐουμᾶ ἐν τῇ ἐννάτῃ τοῦ Τετραψιδίου τῆς Μ. Παρασκευῆς, καὶ ἐντεῦθεν προήλθε τὸ ἐφῦμνιον τοῦτο τῆς ἐννάτης ᾠδῆς τὸ συχνάκις ψαλλόμενον.

2) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὁ διὰ τῆς ὑψηλῆς αὐτοῦ Θεολογίας καθαιρέσας τὴν ἄθεον πλάνην τῶν Αἵρετικῶν, ἐμελούργησε καὶ πολλοὺς ὕμνους κατὰ τῶν Ἀρειανῶν καὶ μάλιστα κατὰ τοῦ Ἀπολιναρίου, ὅστις ἔγραψε Ψαλτήριον καινὸν, μὴδὲν κοινὸν ἔχον πρὸς τὸ τοῦ Δαβίδ. Συνήθως μετεχειρίσθη τὸ λαμβικὸν μέτρον, ἀλλὰ καὶ ἄλλα (Δόγ. 51). Ἐπεζήτηε δὲ καὶ καθόλου νὰ παρὰσχη εἰς τὰ μέτρα τῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως χριστιανικὸν χρίσμα, ἀφοῦ μάλιστα Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης ἀπηγόρευσε τοῖς Χριστιανοῖς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Ἑλλήνων Συγγραφέων, ἵνα μὴ ἀρύωνται ἐξ αὐτῶν ἐπιχειρήματα καὶ δύναμιν λόγου κατὰ τῆς πλάνης τῶν εἰδώλων.

Οἱ πλεῖστοι τῶν σωζομένων ὕμνων φαίνονται πρὸς ἰδιαιτέραν χρῆσιν πεποιημένοι, μᾶλλον δὲ ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα φέρει ὁ εἰς Θεὸν ὕμνος (Τόμ. Γ' σελ. 508—510). Ἰδίως ὅμως οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι τοῦ Θεολόγου συνετέλεσαν εἰς τὴν μετὰ ταῦτα

ὕμνολογίαν· διότι καὶ πρότερον ἤδη ἠνθολόγουν οἱ μελωδοὶ ἐκ τοῦ εὐανθοῦς αὐτοῦ λειμῶνος κατὰ τὸν Ἀββᾶν Δωρόθεον (6 Ἑκατ.), ἰδίως δὲ οὐκ ὀλίγα οἱ μεγάλοι Ὑμνογράφοι, Δαμασκη- νὸς καὶ Κοσμάς. Τὸ «Χριστὸς γεννᾶται, δοξάζατε», τὸ «Πά- σχα ἱερὸν ἡμῖν σήμερον», τὸ «Χθὲς συνεθαπτόμην σοι Χριστέ», τὸ «Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἦν μὲν αἶψα» καὶ πλεῖστα ἄλλα κάλλιστα ᾄσματα τῶν μεγάλων ἑορτῶν, εἶναι ἀνθολογία εὐρυθμος ἐκ τῶν πανηγυρικῶν λόγων τοῦ Θεολόγου.

3) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ πολυχέυμων καὶ μελίρρυτος ποταμὸς τῆς Σοφίας, οὐ μόνον διὰ τῶν χρυσῶν καὶ ἀπειραριθ- μῶν αὐτοῦ λόγων καὶ δι' Εὐαγγελιστῶν ἐκράτυνε καὶ ἐπλάτυνε τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ διεκόσμησε τὰ τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ πολλὰς εὐχὰς συνέγραψεν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν λιτανευόντων Ἀρειανῶν ἀντέταξε τὰς Ἐκκλησιαστικὰς λιτανείας (1), καὶ κατὰ τῶν ἀσεβῶν αὐτῶν ὕμνων εὐσεβεῖς ᾠδὰς ἰδίας (Σωκρ. 6, 8. Σωζομ. 8, 8). Κατὰ δὲ τὸν Goar (Evchol. p. 35) καὶ τροπάρια ἄλλα συνέταξεν.

4) Εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας ἀποδίδεται τὸ «Θεοτόκε Παρθένε» τὸ ἐν τέλει τοῦ Ἑσπερινοῦ ἐνίατε ψαλλόμενον, καὶ εἰς 8 περιωρίσθη ὁ κατ' ἰδίαν ἑσπερινὸς τῶν Λατίνων.

Εἰς τὸν αὐτὸν ἀποδίδεται καὶ ἡ διάταξις τῶν ὠρῶν τῆς Μ. Παρασκευῆς, ἃς μετὰ ταῦτα ἐπεξεργάσθη ὁ Πατριάρχης Ἱερο- σολύμων Σωφρόνιος.

5) Ἐπὶ Μρόκλου († 447), τοῦ μαθητοῦ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ διαδόχου τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου (τῷ 434), ἔψησε κατὰ πρῶ- τον ὁ λιτανεύων λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν Τρισάγιον

(1) Εἶχε δὲ τότε πρύθυμον συνεργὸν καὶ χορηγὸν τὴν Βασίλισσαν Εὐδο- ξίαν τὴν εὐμενῶς ἔχουσαν τότε πρὸς τὸν μέγαν Ποιμενάρχην. Ἐχορήγει αὐτῇ ἀργυροὺς Σταυροὺς καὶ κηρία καὶ δοκίμους ψάλτας καὶ εἴ τι ἄλλο χρήσιμον. Παροργισθέντες οἱ Ἀρειανοὶ ἐστασίασαν, καὶ νυκτὸς μὲν συνή- γοντο ἐν ταῖς Στοαῖς (εἶχεν ἀφαιρέσει τοὺς ναοὺς ἤδη ὁ Μ. Θεοδόσιος), ἡμέρας δὲ ἐλιτάνευον, κραυγάζοντες· «Ποῦ εἰσιν οἱ λέγοντες τὰ τρία μίαν δύναμιν;»

ὕμνον «Ἄγιος ὁ Θεὸς» κατὰ προτροπὴν τοῦ Πατριάρχου. Μετ' ὀλίγον δὲ εἰσήχθη ἅπανταχοῦ διαταγὴ τοῦ Αυτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ διὰ τοῦτο καὶ ἔψαλε τὸν Τρισάχιον ὕμνον καὶ ἡ μετ' ὀλίγον ἐν Χαλκηδόνι συγκροτηθεῖσα Δ'. Οἰκουμ. Σύνοδος. Τινὲς θέλουσιν συγγραφά αὐτὸν τὸν Πρόκλον, ἀλλ' ἐκ παρανοήσεως τῶν τοῦ Ἰωδίου (παρὰ Φωτίῳ). Ἄλλοι θεωροῦσιν ἀρχαιότερον τὸν ὕμνον. Καὶ ὁ μὲν Νικηφόρος Κἀλλιστος (18, 51) Ἀποστολικὸν τὸν ὕμνον θεωρεῖ, ὁ δὲ Ἀμφιλόχιος λέγει ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος, ἐν Νικαίᾳ διατρίβων, ἔψαλλεν ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Διομήδους τὸν Τρισάχιον ὕμνον. Ἀλλὰ πιθανόν ἐστι συγγέουσιν ἀμφότεροι τοῦτον μετὰ τοῦ τῶν Σεραφίμ («Ἄγιος, ἅγιος...»), παρ' οὗ ἐλήφθησαν αἱ λέξεις, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ψαλμοῦ (41, 3. «Ἐδίψησεν ἡ ψυχὴ μου, πρὸς τὸν Θεὸν τὸν ἰσχυρὸν τὸν ζῶντα»).

Κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἦν καὶ ἱστορικοὶ καὶ ἄλλοι (Ἀκακί. Ἐπιστ. πρὸς Κωνσταντῖνον καὶ μάλιστα ὁ ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνὸς (ἐπιστολ. πρὸς Ἰερδάνην περὶ Τρισαχίου καὶ Ἐκθ. Πίστ. 3, 10) μαρτυροῦσιν, ὁ Τρισάχιος ὕμνος ἔλαβε τὴν ἀρχὴν, ὡς ἱστορεῖ Θεοφάνης (ἐν Χρονικῷ) «Ἐπὶ τοῦ ἐν ἁγίοις Πρόκλου σεισμοὶ γεγονῶσι μεγάλοι ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τέσσαρας μῆνας· ὥστε φοβηθέντες οἱ Βυζάντιοι, ἔφυγον ἐξω τῆς πόλεως ἐν τῷ λεγομένῳ Κάμπῳ, καὶ ἦσαν προσκαρτεροῦντες μετὰ τοῦ Ἐπισκόπου ἐν ταῖς Λιταῖς, κλαίοντες πρὸς τὸν Θεόν. Ἐν μιᾷ οὖν κυμαινομένης τῆς γῆς, καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ κρίζοντός τὸ, Κύριε ἐλέησον, ἐκτενῶς, περὶ ὧραν τρίτην ἄνω, πάντων ὁρώντων, συνέβη ὑπὸ θείας δυνάμεως ἀρθῆναι τινὰ νεανίσκον εἰς τὸν ἀέρα, καὶ ἀκοῦσαι θείας φωνῆς παραινούσης αὐτὸν ἀναγεῖλαι τῷ Ἐπισκόπῳ καὶ τῷ λαῷ λιτανεύειν οὕτως· Ἄγιος ὁ Θεός, Ἄγιος ἰσχυρός, Ἄγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς· μηδὲν ἕτερον προστιθέντας. Ὁ δὲ ἐν ἁγίοις Πρόκλος ταύτην δεξάμενος τὴν ἀπόφασιν, ἐπέτρεψε τῷ λαῷ ψάλλειν οὕτω καὶ εὐθὺς ἐπέστη ὁ σεισμός. Ἡ δὲ μακαρία Πουλχερία καὶ ὁ αὐτῆς ἀδελφός, ὑπεραγασθέντες τῷ θαύματι, ἐθέσπισαν κατὰ πᾶσαν τὴν Οἰκουμένην τὸν θεῶν ψάλλεσθαι ὕμνον· καὶ ἀπὸ τότε παρέλαβον πάντα αἱ Ἐκκλησίαι καθ' ἑκάστην ἡμέραν ᾄδειν αὐτὸν τῷ Θεῷ». Ταύ-

την τὴν ἱστορίαν ὑπαινίττεται καὶ τὸ λεγόμενον «Δύναμις», ὅταν τὸ τελευταῖον ψάλλεται τὸ «Ἄγιος ὁ Θεός». Πρώτερον χαμηλῇ τῇ φωνῇ ψάλλεται τρίς τὸ «Ἄγιος ὁ Θεός», ἵνα σημαίνεται ὅτι οἱ χοροὶ τῶν Ἀγγέλων μελωδοῦσιν. Ἐν τῷ μεταξύ δοξολογεῖ τὴν Τριάδα ὁ λαὸς (διὰ τοῦ «Δόξα Πατρὶ») ἐπισυνάπτων καὶ τὸ Ἀ-κροστίχιον κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν, τὸ «Ἄγιος ἀθάνατος». Μετὰ ταῦτα διατάσσεται ὁ χορὸς διὰ τοῦ Δύναμις νὰ ψάλλῃ γεγωνυῖα τῇ φωνῇ, ἵνα σημαίνεται ἡ ἐπὶ τῆς γῆς ψαλμωδία, ἣτις ἡχητικωτέρα εἶναι. Ἐντεῦθεν νοεῖται καὶ διὰ τί εἰς τὰς Δοξολογίας ψάλλεται τὸ τελευταῖον «Ἄγιος» ἀργότερον.

Εἰς τὸν τρισάχιον ὕμνον προσέθηκε μετ' ὀλίγον Πέτρος ὁ Κναφεὺς τὸ «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς»· διότι ἐπροφασίζετο ὅτι ὁ ὕμνος δὲν εἶναι τριαδικὸς ἀλλ' ἀνάγεται εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Ὡς βλάσφημον κατεδίκασε τὴν προσθήκην ἡ 6 Οἰκουμένηκὴ Σύνοδος (καν. 81), καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἀπέδειξεν ἐν τῇ εἰρημένῃ Ἐπιστολῇ ὅτι εἶναι Τριαδικὸς ὁ ὕμνος, καὶ ἐπομένως βλάσφημος ἡ προσθήκη. Ἐκτοτε πανταχοῦ ἀφηρεῖθαι πᾶσα προσθήκη· διότι ἄλλοι προσετίθουν τὸ «Ἄγια Τριάς ἐλέησον ἡμᾶς».

6) Ὁ Κύρος, ἐπίσημος ποιητὴς καὶ Πρέφεκτος τῆς πόλεως μετὰ δὲ ταῦτα ἐπίσκοπος Σμύρνης καὶ σύγχρονος τοῦ ἁγίου Πρόκλου, συνέγραψε πολλὰ ἐπιγράμματα. Ἴσως αὐτοῦ εἶναι καὶ τὰ δίστιχα ἐν τοῖς Συναξαρίοις. Οἱ Ἀνατολίται κατὰ Ἀσπεράνον (Bibl. or. I, 467. κτλ.) εἰς τὸν Κύρον ἀποδίδουν τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ Ἀγιασμοῦ τῶν Θεοφανίων.

7) Εἰς τὸν Ἀνατόλιον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως († 458) ἀποδίδονται τὰ Ἀνατολικά λεγόμενα στιχηρὰ τὰ ψαλλόμενα ἐν τῇ Ἑσπερινῷ καὶ τῇ Ὁρθρῷ μετὰ τῶν τῆς Ὀκτωήχου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ὁ Φαβρίκιος ἀποδίδει τὰ Ἀνατολικά Στιχηρὰ εἰς Ἀνατόλιον τὸν Στουδίτην τὸν ἀχμάσαντα μετὰ τὸν Δαμασκηνόν. Ἄλλ' οὗτος οὐδαμοῦ ἀπαντᾷ ὡς ποιητής. Βέβαιον δὲ εἶναι ὅτι εἰς τὸν Πατριάρχην Ἀνατόλιον ἐπιγράφονται καὶ πολλὰ ἄλλα στιχηρὰ, καὶ πατὴρ αὐτῶν πρέπει νὰ ὀνομασθῇ. Πιθανόν ὅτι οἱ μετὰ ταῦτα Ὑμνογράφοι ἐρρύθμισαν κατὰ τὴν ὁκτώηχον τὰ στιχηρὰ τοῦ Ἀνατολίου, ἥ καὶ συνεπλήρωσαν αὐτά.

6) Ἡ Ὑμνολογία ἀπὸ Ῥωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ.

Ἀπὸ Ῥωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ οὐ μόνον ἀρχεται ἡ ἐπίτασις τῆς Ὑμνολογίας, ἀλλὰ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἀπὸ τοῦδε ὑμνολογηθέντων σώζονται ἀκέραια, καὶ ἐν χρήσει εἶναι ἄχρι τοῦδε ἐν τῇ ἡμέτέρᾳ Ἐκκλησίᾳ.

1) Ῥωμανός, ὁ Μελωδὸς ἐπικληθεὶς, ἤκμασε περὶ τὰ τέλη τῆς Ε'. Ἐκατονταετηρίδος, πρῶτος Κοντακίων ποιητὴς γενόμενος.

Κατὰ τὴν ἐν Συναξαρίοις παράδοσιν, ἀγρυπνίας τελουμένης κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων, ὑπνωσεν ὁ Ῥωμανός, παρὰ τὸν Ἀμβωνα ἐστώς, καὶ τῆς Μ. Ἐκκλησίας ὦν Διάκονος· τότε ἐπεφάνη αὐτῷ ἡ Θεοτόκος καὶ ἔδωκεν αὐτῷ εἰλητάριον (βιβλίον) ὅπερ καὶ Κοντάκιον (ἀπὸ τοῦ Κοντοῦ ἴσως, περὶ ὃ περιετυλίσσεται) ἐλέγετο. Τότε ἐξεγερθεὶς ἀπὸ τοῦ ὕπνου, καὶ ἀναβὰς τὸν Ἀμβωνα, ἔψαλε τὸ λαμπρὸν ἐκεῖνο Κοντάκιον, τὸ ἄχρι τοῦδε ψαλλόμενον «Ἡ Παρθένος σήμερον, τὸν ὑπερούσιον τίκτει, καὶ ἡ γῆ τὸ σπῆλαιον, τῷ ἀπροσίτῳ προσάγει. Ἀγγελοι μετὰ Ποιμένων δοξολογοῦσι. Μάγοι δὲ μετὰ Ἀστέρος ὁδοιποροῦσι· δι' ἡμᾶς γὰρ ἐγεννήθη, Παιδίον νέον, ὁ πρὸ αἰώνων Θεός».

Τὸ Κοντάκιον τοῦτο, ὅπερ ἐκλήθη οὕτως ἀπὸ τοῦ Εἰληταρίου, οὐ μόνον ἐχρησίμευσεν ὡς πρόλογος καὶ ἐν ἐρρυθμίσθησαν οἱ μετὰ ταῦτα συνταχθέντες ὕμνοι τῶν ἑορτῶν, Κοντάκια ἀπὸ τοῦ παραδείγματος κληθέντες καὶ αὐτοί, ἀλλὰ καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτος διὰ τὸ μεγαλοπρεπὲς μέλος του.

Καὶ ὁ Ῥωμανός καὶ ἄλλοι μετ' αὐτὸν πλεῖστα ὅσα Κοντάκια συνέταξαν καὶ δὲν εἶναι ἑορτὴ εἰς ἣν νὰ μὴ ὑπάρχη Κοντάκιον. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων Ἀγίων ἔχομεν Κοντάκια, ἐνῶ τὰ ἰσοδύναμα Ἀπολυτίκια ἔχομεν μόνον διὰ τὰς ἐπισήμους ἑορτὰς Δεσποτικὰς τε καὶ ἄλλας· ἀλλὰ ταῦτα εἶναι μεταγενέστερα τῶν Κοντακίων. Ἐν Μόσχᾳ (Βιβλ. Συν.) σώζονται Κοντακάρια, ἐνῶ περιέχονται Κοντάκια καὶ Οἱκοὶ τοῦ ἁγίου ἐνιαυτοῦ.

2) Ὁ Τιμόθεος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως διέταξε (περὶ τὸ 515) νὰ ψάλληται εἰς πᾶσαν σύναξιν τῶν πιστῶν τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως (ὅρα Θεοδ. Ἀναγν. Ἐκκλ. Ἱστορ. 2, 32. 42),

ὑπερ μόνον ἐνιαχοῦ, καὶ μάλιστα ἐν τῇ Δύσει, ἀνεγινώσκετο τῇ Κυριακῇ τῶν Βαῖων καὶ τῇ Μ. Πέμπτῃ. Κατὰ Ῥενωδότιον ἔμως (Liturg. Orient. I, p. 221) ἦν ἀπὸ τῆς Α. Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν συγχωτέρᾳ χρήσει. Ἐκ τῶν Πρακτικῶν δὲ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει τοπικῆς Συνόδου ἐπὶ Μηνᾶ (περὶ τὸ 535) φαίνεται καὶ ὁ χρόνος, πότε ἐψάλλετο, κλειομένων τῶν θυρῶν τοῦ Ναοῦ, δηλ. ὅτε ἐκφωνεῖ ὁ Διάκονος «Τὰς θύρας, τὰς θύρας ἐν σοφίᾳ πρόσχωμεν».

Ἐν Ῥώμῃ μέχρι Λέοντος τοῦ Γ. (περὶ τὸ τέλος τῆς 8 ἑκατ.) ἀνεγινώσκετο μόνον τὸ Σύμβολον καὶ δὲν ἐψάλλετο, ὅπερ ἐπεκράτησε καὶ παρ' ἡμῶν. Πρώτῃ δὲ ἡ ἐν Τολήτῳ Σύνοδος (589) εἰσήγαγε τὴν Ἀνατολικὴν συνήθειαν τοῦ ψάλλειν τὸ ἱερὸν Σύμβολον.

3) Ὁ Αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς κατὰ Θεοφάνην (Χρον. σελ. 183) «Παρέδωκε ψάλλεσθαι ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τὸ «Ὁ Μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ», ὅπερ ψάλλεται ἄχρι τοῦδε πάντοτε μετὰ τὸ δεύτερον Ἀντίφωνον τῆς Λειτουργίας. Ὁ Παῦλος Διάκονος λέγει ὅτι τῷ 8 ἔτει τῆς βασιλείας του διέταξε τοῦτο.

4) Συμεὼν ὁ Θαυμαστορεΐτης ἀπὸ τοῦ Θαυμαστοῦ ὅρους παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου ἤσκησε, καὶ Κιονίτης καὶ Στυλῖτης λεγόμενος (ἡ μνήμη αὐτοῦ 24 Μαΐου), συνέταξε τὰ τροπάρια τὰ εἰς τὴν 26 Ὀκτωβρίου (τοῦ ἁγ. Δημητρίου) αὐτῷ ἐπιγραφόμενα.

Λέγεται δὲ καὶ νεώτερος πρὸς διαστολὴν τοῦ πρεσβυτέρου ἀγίου Συμεὼν τοῦ Στυλῖτου τοῦ τῇ 1 Σεπτεμβρίου ἐορταζομένου καὶ πολλῶ πρότερον ἀκμάσαντος (περὶ τὰ μέσα τῆς 5 ἑκατ.). Πολλὰ δὲ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας κατώρθωσε καταγωνισάμενος τοὺς Αἰρετικούς. Πολλὰ δὲ καὶ συνέγραψεν, ἅπερ ἀνέκδοτα ἐν Βατικανῷ καὶ ἀλλαχοῦ σώζονται, ὡς μαρτυρεῖ Λέων ὁ Ἀλλάτιος ἐν τῇ περὶ Συμεῶνων διατριβῇ (σελ. 21, 22).

5) Τῷ 9 ἔτει τῆς Βασιλείας Ἰουστίνου τοῦ νεωτέρου (περὶ τὸ 573) διετράχθη κατὰ Κεδρηνὸν (σελ. 390) νὰ ψάλληται ὁ συνήθης Χερουβικὸς Ὕμνος καὶ ὁ τῆς Μ. Πέμπτῃς «Τοῦ Δείπνου σου τοῦ Μυστικοῦ».

Ἀρχαιότερος τούτων θεωρεῖται ὁ χερουβικὸς ὕμνος ὁ ἐν τῇ

Λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου τυπούμενος καὶ νῦν μόνον τῷ Μ. Σαββάτῳ ψαλλόμενος. Ἐχει δὲ οὕτω «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία, καὶ στήτω μετὰ φόβου καὶ τρόμου, καὶ μηδὲν γήγνον ἐν ἑαυτῇ λογιζέσθω· ὁ γὰρ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ κύριος τῶν κυριευόντων, Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, προέρχεται σφραγισθῆναι καὶ δοθῆναι εἰς βρῶσιν τοῖς πιστοῖς· προηγοῦνται δὲ τούτου οἱ χοροὶ τῶν ἀγγέλων μετὰ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, τὰ πολυόμματα Χερουβὶμ καὶ τὰ ἐξαπτέρυγα Σεραφίμ τὰς ὄψεις καλύπτοντα καὶ βοῶντα τὸν ὕμνον ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα». Τούτου ἐπιτομή καὶ παράφρασις εἶναι ὁ συνήθης χερουβικὸς ὕμνος «Οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες, πᾶσαν τὴν βιωτικὴν ἀποδώμεθα μέριμναν, ὡς τὸν Βασιλέα τῶν ὅλων ὑποδεξόμενοι, ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως δορυφορούμενον τάξεσιν ἀλληλούϊα».

6) Γεώργιος ὁ Πισίδης ἐπὶ Ἡρακλείου (610—40) καὶ Σεργίου Πατριάρχου ἦν Διάκονος τῆς Μ. Ἐκκλησίας καὶ ἄριστος λαμβικὸν στίχων ποιητὴς κατὰ Γεώργιον Κορίνθου. Εἰς τοῦτον δικαίως ἀποδίδεται ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος, περὶ οὗ πολλάκις εἴρηται, καὶ οὐχὶ εἰς τὸν Πατριάρχην Σέργιον. Σύγκειται δὲ ὁ Ἀκάθιστος ἐξ 24 Οἰκῶν κατὰ τὰ 24 γράμματα τοῦ Ἀλφαβήτου, ἀρχομένου ἐκάστου ἐξ ἑνὸς αὐτῶν κατὰ σειρὰν.

Κατὰ τὸ Χρονικὸν Πασχάλιον τῆς Ἀλεξανδρείας περὶ μὲν τὸ 612 εἰσῆχθη ὁ χερουβικὸς ὕμνος ὁ νῦν ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν Προηγιασμένων ψαλλόμενος, τὸ «Νῦν αἱ Δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σὺν ἡμῖν ἀοράτως λατρεύουσιν· ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης· ἰδοὺ θυσία μυστικὴ τέλειωμένη δορυφορεῖται· Πίστει καὶ πόθῳ προσέλθωμεν, ἵνα μέτοχοι ζωῆς αἰωνίου γενώμεθα· Ἀλληλούϊα». Κατὰ τὸ αὐτὸ Χρονικὸν (περὶ τὸ 620) εἰσῆχθη τὸ «Πληρωθήτω τὸ στόμα μου», ὅπερ ὁ Ἀμφιλόχιος ἀποδίδωσι τῷ Μ. Βασιλεῖ. Ἀλλὰ πιθανῶς ἀμφότερα ἀποδίδονται εἰς τὸν Γεώργιον Πισίδην.

7) Σωφρόνιος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων (634—44) ἔγραψε πολλοὺς ὕμνους ἐκκλησιαστικούς τε καὶ ἄλλους.

Περὶ τὸ 1840 ἐξεδόθη ἀρχαῖον Τριώδιον (Spesil. Rom. IV p. 126. 225), ἐν ᾧ περιέχονται πολλὰ Τριώδια τοῦ Σωφρονίου· ὥστε πρῶτος Τριωδίων ποιητὴς εἶναι. Εἰς δὲ τὰς Ὁρας τῶν Χριστουγέννων πολλὰ Τροπάρια ἐπιγράφονται τῷ Σωφρονίῳ, ἅπερ τὰ αὐτὰ εἶναι εἰς τὸν ἐν Βιέννῃ Κώδικα (Cod. Theol. 303), ἐν ᾧ καὶ πολλὰ στιχηρὰ τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ περιέχονται.

Ἐπίσης τὰ Τροπάρια τοῦ Μ. Ἀγιασμοῦ εἰς τὸν Σωφρόνιον ἐπιγράφονται. Ἐπεθεώρησε δὲ καὶ τὸ Ὑπικὸν τοῦ Ἀγίου Σάββα καὶ τὴν Λειτουργίαν ἡρμήνευσεν, ἕπερ ἀτελῶς ἐξέδωκεν ὁ Μάϊος. Ἡ μνήμη τοῦ Ἀγίου Πατρὸς τῇ 11 Μαρτίου.

8) Τοῦ Γεωργίου Συρακούτης (Σικελιώτου τὴν πατρίδα) καὶ μαρτυρήσαντος ἐπὶ τῶν Μαύρων (περὶ τὸ 669) σώζεται στιχηρὸν εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον.

9) Ἀνδρέας Κρήτης Ἀρχιεπίσκοπος († 713) ἦν Δαμασκηνὸς τὴν πατρίδα καὶ κατὰ πρῶτον ἱεροσολυμίτης μοναχός, ὅθεν ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Θεοδώρου εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ὑ. Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (τῷ 680), προάγεται μετὰ ταῦτα εἰς τὸ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς ἀξίωμα. Τὴν μνήμην αὐτοῦ ἐπιτελεῖ ἡ Ἐκκλησία τὴν 4 Ἰουλίου.

Συνέγραψε πολλὰ, καὶ ἐμουσούργησε Τριώδια τῆς Μ. Ἑβδομάδος καὶ Κανόνας εἰς ἄλλας ἑορτάς. Πρὸς δὲ ταῦτοις καὶ ἰδιόμελα τροπάρια, ὧν πολλὰ ἄχρι τοῦδε ἐν χρήσει, οἷον εἰς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, εἰς τὰ Χριστούγεννα, εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν, εἰς τὴν Ὑψωσιν κτλ.

Ἰδίως ὅμως διακρίνεται ὁ μέγας μὲν ἐπικληθεὶς Κανὼν διὰ τὴν ποσότητα τῶν τροπαρίων (280 εἶναι τὰ τροπ.), ἀλλὰ θαυμασιώτατος καὶ κατανυκτικώτατος ἅμα ὧν διὰ τοῦτο καὶ ψάλλεται δις ἐν τῷ καιρῷ τῆς μετανοίας, τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ, ὡς εἴρηται ἄλλοτε (δρα § 15). Ἐν τῷ Μ. Κανόνι συνευρισκόμεθα ὁμοίους Πατρὶς σύνοφιν ἐμμελῆ τῶν κρατίστων κεραλαίων τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης, ἐκ τῶν καλῶν καὶ κακῶν παραδειγμάτων κάλλιστα διδάγματα καὶ ὁνησιμώτατα φάρμακα ἐξάγων πρὸς ἰατρειάν τῆς ψυχῆς. Καλῶς ἀρχεται «Πόθεν ἀρξομαι θρηνεῖν, τὰς τοῦ ἀθλίου μου βίου πράξεις; ποίαν ἀπαρχὴν ἐπιθήσω Χριστέ, τῇ νῦν θρη-

νοδία ; ἀλλ' ὡς εὐπλαγχνός μοι δὸς, παραπτωμάτων ἄφεσιν». «Δεῦρο τάλαινα ψυχῇ, σὺν τῇ σαρκί σου τῷ πάντων Κτίστη, ἔξομολογοῦ καὶ ἀπόσχου λοιπὸν, τῆς πρὶν ἀλογίας, καὶ προσάγαγε Θεῷ, ἐν μετανοίᾳ δάκρυα».

Λαμπρῶς προβαίνει· «Τὸν πρωτόπλαστον Ἀδὰμ, τῇ παραβάσει παραζηλώσας, ἔγων ἐμαυτὸν, γυμνωθέντα Θεοῦ, καὶ τῆς αἰδίου, βασιλείας καὶ τρυφῆς, διὰ τὰς ἁμαρτίας μου». «Ἀντὶ Εὐας αἰσθητῆς, ἡ νοητῇ μοι κατέστη Εὐα, ὁ ἐν τῇ σαρκὶ ἐμπαθὴς λογισμός, δεικνὺς τὰ ἡδέα, καὶ γευόμενος αἰεί, τῆς πικρᾶς καταπόσεως». «Τὴν τοῦ ΚΑΪΝ ὑπελθὼν, μισητονίαν τῇ προαιρέσει, γέγονα φονεὺς, συνειδότει ψυχῆς, ζωώσας τὴν σάρκα, καὶ στρατεύσας κατ' αὐτῆς, ταῖς πονηραῖς μου πράξεσιν». «Σιλωὰμ. γενέσθω μοι, τὰ δάκρυά μου, Δέσποτα Κύριε, ἵνα νίψωμαι καὶ γὰρ, τὰς κόρας τῆς ψυχῆς μου, καὶ ἴδω σε νοερῶς, τὸ πῶς τὸ πρὸ αἰώνων».

Ἄριστα τελευτᾷ ἐν τῇ 9 ᾠδῇ, ἐν ᾗ ἐξιστορεῖ τὰ τῆς Κ. Διαθήκης· ἐνώπιον τοῦ Σταυροῦ κλίνων γόνυ καρδίας, προσπίπτει δεόμενος· «Κριτὰ μου καὶ γυνῶτά μου, ὁ μέλλων πάλιν ἔρχεσθαι, σὺν τοῖς Ἀγγέλοις, κρίναι κόσμον ἅπαντα, ἰλέω σου ὁμῶς, τότε ἰδὼν με φεῖσαι, καὶ οἰκτειρόν με Ἰησοῦ, τὸν ὑπὲρ τὴν πᾶσαν φύσιν, τῶν ἀνθρώπων ἁμαρτήσαντα». Ἰσως δὲ εἶναι ἀνεφάρμοστον εἰς τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους τὸ ὀλίγω πρότερον ἄλλο τροπάριον τῆς αὐτῆς ᾠδῆς· «Ὁ Νόμος ἡσθένησεν, ἀργεῖ τὸ Εὐαγγέλιον, Γραφὴ δὲ πᾶσα ἐν σοὶ παρημέληται, Προφῆται ἠτόνησαν, καὶ πᾶς δικαίος λόγος. Αἱ τραυματίαι σου, ὦ ψυχῇ, ἐπληθύνθησαν, οὐκ ὄντος, ἱατροῦ τοῦ ὑγιουντός σε».

10) Γερμανὸς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως († 740) καὶ Ὁμολογητὴς τῆς εὐσεβείας κατὰ τῶν Εἰκονομάχων (ἡ μνήμη αὐτοῦ Μαΐου 12). Οἱ βιογράφοι αὐτοῦ λέγουσιν ὅτι ἐκδόμησε τὴν Ἐκκλησίαν οὐ μόνον διὰ λόγων, ἀλλὰ καὶ δι' ὕμνων εἰς τὰς Δεσποτικὰς καὶ ἄλλας ἑορτάς. Καθ' ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὸ πρῶτον εἶδος τῶν ὕμνων, ὁ μὲν εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν (ἐν εἰδεί διαλόγου) καὶ ὑπὸ Κομπεφασίου ἐκδοθεῖς (Auct. nov. I, p. 1125) δὲν εἶναι ἐν χρήσει· ἀλλὰ τὰ εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν στιχηρὰ, τὸ ἰδιόμελον εἰς τὴν Γέννησιν τῆς Θεοτόκου, ὁ κανὼν εἰς τὴν ἀχειροποιή-

τον Εἰκόνα (16 Αὐγούστου) καὶ εἴ τι ἄλλο. Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς ὕμνους τῶν Ἀγίων, σῶζονται στιχηρὰ εἰς τὴν Ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου, εἰς τὸν Μ. Ἀθανάσιον, εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον, τὸν Χρυσόστομον, τοὺς Στυλίτας, εἰς Κοσμᾶν καὶ Δαμιανὸν καὶ εἴ τινα ἄλλον.

Εἰς τὸν Ὁμολογητὴν Γερμανὸν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ καὶ ἡ σωζομένη Μυστικὴ θεωρία, ἥτοι ἐρμηνεῖα τῆς Λειτουργίας, καὶ οὐχὶ εἰς τὸν νεώτερον (περὶ τὰ μέσα τῆς 13 Ἑκατοντ.)· διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις χειρόγραφον ἐν Νεαπόλει τῆς 12 Ἑκατ. περιέχει αὐτήν.

Ἀντίγραφον δὲ ἐν Καλαβρίᾳ τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων φέρει ἐπιγράφη· «Ἡ θεία Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων ἐκτεθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως». Ἐκ τούτου τί ἐξάγεται, ἀψόμεθα ἀλλαχοῦ.

§ 25. β) *Περὶ τῆς Ὑμνολογίας ἀπὸ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ ἐφεξῆς.*

Μερίστην ἐπίτασιν καὶ ἀκμὴν ἔλαβεν ἡ Ὑμνολογία ἀπὸ τῆς ξυνωρίδος τῶν μεγάλων Ὑμνογράφων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ Κοσμᾶ Μαίτουμα τοῦ φίλου καὶ συνεργάτου. Ἀντὶ τῶν μέχρι τοῦδε σποράδην τροπαρίων τῶν ἀποτελούντων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰς ἰδιαιτέρας Λιτὰς τῶν Ἀγίων, εἰσάγεται κανονικὸν σύστημα ἤχων καὶ Κανόνων συνειρμωμένων στενώτερον μετὰ τῶν Ἀκολουθιῶν, καὶ προάγεται οὕτως ἐτι μᾶλλον ἡ ᾠσμτικὴ Ἀκολουθία, ἢ τὴν στιχολογίαν τῶν Ψαλμῶν περιόρισσα μᾶλλον εἰς τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν. Ὡστε ἡ Ὑμνολογία ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις τελεῖται μᾶλλον κατὰ τὰ Ἐκκλησιαστικὰ τροπάρια, εἰς δὲ τὰ Μοναστήρια τηρεῖται καὶ ἡ ἀρχαία Στιχολογία, μεθ' ἧς συνάπτεται εὐκρινῶς ἡ νέα Ὑμνολογία.

Κατ' ἀρχὰς μὲν διακοσμοῦνται τὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου (διὰ Στιχηρῶν καὶ Κανόνων) τῶν μεγάλων ἑορτῶν καὶ τινων ἄλλων. Εἴτα δὲ τὰ τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ Πεντηκοστῆς διὰ Τριώδιων καὶ λοιπῶν τροπαρίων (Τριώδιον, Πεντηχοστάριον).

Καὶ τέλος ἀπὸ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου συμπληροῦται ὁ κύκλος τῆς Ἑβδομάδος κατὰ τὸ σύστημα τῶν ὁκτώ ἤχων (Παρακλητικὴ) καὶ ὁ στέφανος τοῦ ἐνικυτοῦ διὰ πληρεστῶν Ἀκολουθιῶν οὐ μόνον τῶν ἑορταζομένων Ἀγίων, ἀλλὰ καὶ τῶν καθ' ἡμέραν (Μηναια).

Πάντα ταῦτα εἶναι ἀνάπτυξις τοῦ συστήματος τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ διὰ τοῦτο ὁμοιομόρφοι καθίστανται αἱ Ἀκολουθίαι. Ἀλλὰ τῶν μεγάλων ἑορτῶν διακρίνονται ὅτι ἔχουσι πληρεστέραν Ἀκολουθίαν καὶ ἰδιάζοντά τινα ἄλλα.

Τὸ πλῆθος ἄρα τῶν Κανόνων καὶ Τροπαρίων προήλθεν ἐκ τῆς συντάξεως ὁμοιομόρφου Ἀκολουθίας οὐ μόνον εἰς ἑορταζομένους Ἀγίους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους. Ὡστε οὐδαμῶς αὐξάνει ἐπ' ἅπτερον ἡ Ἀκολουθία τῆς αὐτῆς ἑορτῆς διὰ τῆς νέας Ὑμνολογίας, οὐδὲ εἶναι τὰ πολυπληθῆ ταῦτα προϊόντα τῆς Ὑμνολογίας ἐν χρείᾳ διὰ τὸν λαόν. Μόνος σχεδὸν ὁ Κλήρος καὶ αἱ ἱεραὶ Μοναί, ὅπου τακτικαὶ Ἀκολουθίαι τελοῦνται, μεταχειρίζονται τὴν Ὑμνολογίαν τῶν μὴ ἑορταζομένων Ἀγίων καὶ τὴν τῶν λοιπῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος τὴν ἐν τῇ Παρακλητικῇ περιεχομένην.

α) Περί τῶν κορυφαίων Ὑμνογράφων, Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ Κοσμᾶ Μαίτουμα.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν, ὅτε οἱ Εἰκονομάχοι ἐσπάραττον τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἀνεφάνησαν ἡ ξυνορίς τῶν μεγάλων αὐτῆς Ὑμνογράφων, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμᾶς Μαίτουμα, οἵτινες ὁμοῦ παιδευθέντες ὑπὸ μεγάλῳ διδακτικῷ τῷ Κοσμᾷ τῷ ἐξ Ἰερλίας (1) καὶ ὁμοῦ ἐργαθέντες, ἔθεντο τὰς βράσεις τῆς μετὰ ταῦτα Ὑμνολογίας, ἥτις μετὰ τῶν ἀναγνωσμάτων (ἐκ τῆς Γραφῆς, τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Συναξαρίου) ἀνεπλήρωσε τὸ κήρυγμα καὶ τὴν ἐκλείψασαν παιδευσιν τοῦ λαοῦ διὰ τὴν κατὰστροφὴν τῶν λογίων μοναχῶν ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων.

(1) Ἦν οὗτος ἐκ τῆς Μ. Ἑλλάδος ἐγκρατέστατος πίστεως σοφίας καὶ μέλειστας τῆς Ἑλληνικῆς Μουσικῆς. Τοῦτον ἀπολυτρώσας ἀπὸ τῶν αἱμαλώτων τῶν ὁ πατήρ τοῦ Δαμασκηνοῦ κατέστησε διδάσκαλον τῶν δύο υἱῶν τοῦ κατὰ σέξκα καὶ τοῦ κατὰ πνεῦμα.

1) Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ μέγας Θεολόγος καὶ πατὴρ τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας, ὁ Χρυσοβρόχος ἐπαξίως ἐπικληθεὶς, καὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ζ' Οἰκουμένηῃ Συνόδῳ πανευφήμεως ἀναγορευθεὶς (ἡ μνήμη αὐτοῦ τῇ 4 Δεκεμβρ.), εἶναι ἄμα καὶ ὁ μέγιστος τῆς Ἐκκλησίας Ὑμνογράφος. Ἡ Ὀκτώηχος αὐτοῦ καὶ οἱ Κανόνες, ἐν οἷς ὡς μέλισσα ἠνθολόγησε πάντα τὰ ἄνθη τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων (ὧν ἦν εἴπερ τις καὶ ἄλλος εἰδημονέστατος, τάχιστα ἐξηπλώθησαν ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἀνατολήν (1) καὶ ὑπὸ πλείπτων ἡρμηνεύθησαν. Θεόδωρος Πρόδρομος, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Γεώργιος Κορίνθου, Ζωναράς καὶ Μάρκος Ἐφέσου, εἶναι οἱ γνωστοὶ ἐρμηνευταί.

Τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ Δαμασκηνοῦ εἶναι ἡ Ὀκτώηχος, δηλ. αἱ ὀκτὼ ἀναστάσιμοι Ἀκολουθίαι (Στιχηρὰ καὶ Κανόνες) τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου τῶν Κυριακῶν κατὰ τοὺς ὀκτὼ ἤχους, τὸν πρῶτον, δεύτερον κτλ. Ἡ Ὀκτώηχος αὕτη ἀνεπτύχθη μετὰ ταῦτα εἰς τὴν Παρακλητικὴν, ἐν ᾗ περιλαμβάνονται τὰ τε συμπληρωτικὰ τροπάρια τῶν ὀκτὼ Κυριακῶν καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἡμερῶν τῆς Ἑβδομάδος, ὑπὸ Μητροπάνου Σμύρνης, Θεοφάνου Νικαίας καὶ μάλιστα ὑπὸ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου μουσουργηθέντα. Ἡ Ὀκτώηχος ἀνακυκλοῦται δι' ὅλου τοῦ ἔτους, καὶ ἐξ ἑνὸς μὲν ἐπήγαγε παικιλίαν, ἐξ ἑτέρου δὲ κανονικὸν μέλος καὶ ἔσθησε τὴν αὐθαίρεσιν. Τὰ πλεῖστα δὲ τῶν μελῶν ἐχρησίμευσαν ὡς Πρόλογοι τῶν μετὰ ταῦτα Προσομίων. Πάντα λαμπρὰ εἶναι τὰ τῆς Ὀκτώηχου καὶ μάλιστα τὰ Δοξαστικά, ἅτινα εἶναι πλήρη ὑψηλῆς Θεολογίας. Ἐκ δὲ τῶν Κανόνων αὐτῆς διακρίνεται ὁ τοῦ 7 ἤχου, ὅστις καὶ βαρὺς λέγεται.

Μετὰ τὴν Ὀκτώηχον ἐποίησεν ὁ ἀπαραμίλλος Ὑμνογράφος

(1) Ὁ Ἰάκωβος Ἐδέσσης († 710) συνέταξε διὰ βιβλίου κατὰ τοὺς ὀκτὼ ἤχους. Κάρολος δὲ ὁ μέγας οὐ μόνον διέταξε νὰ εἰσαχθῶσιν οἱ Ὀκτὼ ἤχοι, οὐδ' ἤκουσε περὰ τῶν ψαλτῶν τῆς Ἑλλ. πρεσβείας, ἀλλὰ καὶ νὰ μεταφρασθῶσι καὶ τὰ Ἑλληνικὰ Ἀντίφωνα (Gerbertus de cantu s. I, p. 262, 368, II, p. 71).

καὶ πολλοὺς ἄλλους Κανόνας (1), καὶ δύναται νὰ ὀνομασθῇ πρῶτος Κανόνων ποιητής· διότι καὶ τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ τῶν ἄλλων προγενεστέρων ἔλαβον σχῆμα Κανόνος τὰ τροπάρια ὑπὸ τῶν μετὰ ταῦτα Ὑμνογράφων, ἀφοῦ ἔδωκε τὸ παράδειγμα ὁ Χρυσόρροος Δαμασκηνός. Ἐκ τῶν Κανόνων ὁ εἰς τὰ Χριστοῦγεννα, τὰ Θεοφάνια καὶ τὴν Πεντηκοστὴν (οὗτος ἐπιγράφεται τοῦ Ἀρχλαῦ, ὅπερ ἴσως οἰκογενειακὸν ἐπίθετον κατὰ τὸν Ἀλλατίον) εἶναι διὰ στίχων ἱαμβικῶν. Ὁ δὲ τοῦ Πάσχα καὶ οἱ λοιποὶ εἰς ἔρρυθμον πεζὸν λόγον. Ἀξιοσημεῖωτον δὲ τὸ τροπάριον τοῦ Κανόνος τοῦ Πάσχα (ᾠδα Γ'. Ὡδὴν) «Νῦν πάντα πεπλήρωται φωτὸς, οὐρανὸς τε καὶ γῆ καὶ τὰ καταχθόνια»..., ὅπερ, λέγεται, ἐμπόδισε τὸν Κοσμάν νὰ προσθέσῃ δεύτερον Κανόνα καὶ εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην, ὥς καὶ εἰς τὰς ἄλλας μεγάλας ἑορτάς.

Ἀξιοσημεῖωτοι εἶναι καὶ οἱ Κανόνες εἰς τὴν Ἀνάληψιν, Μεταμόρφωσιν, Εὐαγγελισμόν (δύο ᾠδαὶ ἡ νῦν 8 καὶ 9) καὶ εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ὁ διὰ τοῦ «Ἀνοίξω τὸ στόμά μου» ἀρχόμενος. Κατὰ τοὺς Εἰρμούς τοῦ Κανόνος τούτου ἐποίησαν Κανόνας μετὰ ταῦτα, ὁ μὲν Θεοφάνης εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν, ὁ δὲ Νικομηδείας Γεώργιος εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

Πολλοὶ Κανόνες ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάννου Μοναχοῦ, εἴτε κυρίου Ἰωάννου, ἢ καὶ ἀνεπίγραφοι, εἶναι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Τοιοῦτοι εἶναι ὁ τοῦ Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ, τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου, Συμεῶν τοῦ Στυλῆτου, εἰς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου (Ἰωάννου μοναχοῦ). Ὁ εἰς Μάξιμον Ὁμολογητὴν, ὁ τοῦ Μ. Βασιλείου, Μ. Εὐθυμίου, Θεοδοσίου, Πέτρου καὶ Παύλου (κυρίου Ἰωάννου).

Εἰς τὸν Δαμασκηνὸν ἀποδίδονται τὰ τροπάρια «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε ἐλέησον ἡμᾶς», τὸ «Πολλὰ τὰ πλήθη», τὸ «Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου», τὸ «Τῶν οὐρανίων στρατιῶν» «Τὴν ἄχραντον εἰ-

(1) Οἱ κανόνες τῶν ἑορτῶν σύγκεινται ἐξ ὀκτὼ Ὡδῶν ἀντὶ ἑννέα. Ἐν τούτοις ἂν καὶ ἀραιρεῖται ἡ δευτέρα ᾠδὴ (δὲ' οὗς λόγους ὀλίγω πρότερον εἴρηται) ὑπολογίζεται ὅμως ὥστε ἡ κατὰ τάξιν δευτέρα ὑπολογίζεται τρίτη καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὁ εἰρμὸς δὲ ἐκάστης περιέχει τὴν ἑννοίαν τῶν ἀντιστοιχούντων ἑννέα ᾠδῶν.

κόνᾳ σου», τὰ ἰδιόμελα τῆς Ὑψώσεως, αἱ Ὁραὶ τοῦ Πάσχα, καὶ τὰ Ἀντίφωνα τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας, ἅπερ εἶναι ἀξιοσημεῖωτα.

2) Κοσμάς ὁ Ἀγιοπολίτης (καὶ Ἱεροσολυμίτης), ἐπίσκοπος Μαΐουμᾶ (Κωνσταντίας, 20 στάδια μακρὰν τῆς Γάζης) ἀπὸ τοῦ 735, ὁ φίλος καὶ συμμαθητὴς καὶ σύντροφος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἦν ἅμα, ὡς αὐτὸς, μέγας Ὑμνογράφος καὶ ἅγιος (ἡ μνήμη αὐτοῦ τῇ 14 Ὀκτωβρίου), «καὶ πνέων μουσικὴν ὅλως τὴν ἐναρμόνιον» κατὰ Σουλδαν· διὰ τοῦτο Ποιητὴς κατ' ἐξοχὴν ἐπεκλήθη. Ποιητὴς δέ τις ἰσοψήφων ἔγραψε «Κοσμάς (= 531) λύρα» (= 531), ἐξ οὗ καὶ ὁ στίχος «Κοσμάς ἀκούω καὶ λύρα ψηρίζομαι» (ᾶρα Boissonadi vol. 3, p. 460). Ὁ δὲ σοφὸς Οἰκονόμος λέγει· «Ἔστι δὲ ὁ μὲν ἱερὸς Κοσμάς εὐοχότερος τὴν φράσιν, καὶ ποιητικώτερος τοῖς ὀνόμασιν· ὁ δὲ τούτου μαθητὴς, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς, ὁμαλώτερος καὶ ἡδύτερος· καὶ ἀμφοτέροι πνευματέμφοροι καὶ ἀπαράμιλλοι μελωδοὶ τῶν μεγαλειῶν τοῦ Θεοῦ». Ἀλλὰ πιθανώτερον ὅτι ὁ Κοσμάς δὲν εἶναι ὁ διδάσκαλος, ἀλλ' ὁ συμμαθητὴς, ὡς σαφῶς τοῦτο λέγει ὁ γράψας τὸν βίον τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἰωάννης Ἱεροσολύμων.

Οἱ Κανόνες τοῦ Κοσμά εἶναι εἰς πεζὸν λόγον· ἀξιοσημεῖωτοι δὲ ὁ τῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανείων καὶ τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου οἱ προτασσόμενοι τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἰδίως δὲ ἀξιοσημεῖωτος ὁ τῆς Κυριακῆς τῶν Βατίων ὁ καὶ κράτιστος ἴσως· «Ἐδόησαν, ἐν εὐφροσύνῃ δικαίων τὰ πνεύματα, νῦν τῷ Κόσμῳ, διαθήκη καινὴ διατίθεται, καὶ ῥαντίσμητι, καινουργείσθω λαὸς θεοῦ αἵματος» (ὡδὴ 6). «Εὐφράνθητι Ἱερουσαλὴμ, πανηγυρίσατε, οἱ ἀγαπῶντες Σιών· ὁ βασιλεύων γὰρ εἰς τοὺς αἰῶνας, Κύριος τῶν Δυνάμεων ἦλθεν· εὐλαβεῖσθω πᾶσα ἡ γῆ, ἐκ προσώπου αὐτοῦ, καὶ βοάτω· Πάντα τὰ ἔργα, ὑμνεῖτε τὸν Κύριον». Εἴρηται δ' ἄλλοτε ὅτι εἰς τὸν τῶν Χριστουγέννων καὶ ἄλλους πολλὰ ἠνθολόγησεν ἐκ τοῦ Θεολόγου, ὃν καὶ ἐσχολίασε. Θριαμβευτικῶς δὲ ἐπισφραγίζει τὸν τῆς Κοιμήσεως Κανόνα «Νενίκηνται τῆς φύσεως οἱ ἔθροι». Περί δὲ τοῦ Κανόνος τῆς Ὑψώσεως φέρεται καὶ τι ἀνέκδοτον (ἐν Ἐορτοδρομίῳ Νικο-

δῆμου). Ἐπειδὴ ἐν Ἀντιοχείᾳ ἤκουσεν αὐτὸν ψαλλόμενον οὐχὶ κατὰ τὸν ἦχον καὶ ἀγνωστος ἦν, ἔπεισε τοὺς ψάλτας περὶ τῆς ἀληθείας, ἐκ τοῦ προχείρου συντάξας ἄλλην ἐννάτην ᾠδὴν κατὰ τὴν ἀκροστιχίδα «Σταυρῶ παποιθῶς, ὕμνον ἐξερεύγομαι».

Ἐρουτούργησε καὶ Κανόνας εἰς τὴν Ὑπαπαντήν καὶ εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν καὶ τὴν Μ. Πέμπτην, τὰ Τριώδια τῶν τριῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς Μ. ἐβδομάδος, τὰ Τετρώδια τοῦ Σαββάτου τῶν Βαΐων καὶ τοῦ Μ. Σαββάτου, ὅπερ συνεπλήρωσεν ἡ Κασσιανή, ἣ ὁ Μάρκος. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ τὸ Τριώδιον τῆς Μ. Παρασκευῆς εἰς τὸν Κοσμῶν ἀνήκει· διότι τὸν ὕμνον «Γὴν Τιμιωτέραν» (τὴν ἐννάτην τοῦ Τριωδίου τούτου) εἰς τὸν Κοσμῶν ἀποδίδωσιν ὁ Καλλιπας. Πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλοι Κανόνες ἀποδίδονται εἰς τὸν Κοσμῶν (Μαὶ Specil Roman. II, p. 1,373). Καὶ τοὺς Κανόνας τοῦ Κοσμῶ ἠρμήνευσεν ὁ Γεώργιος Κορίνθου καὶ Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος.

6) Περὶ τῶν λοιπῶν Ὑμνογράφων.

Οἱ μετὰ ταῦτα Ὑμνογράφοι, στοιχοῦντες τῷ παραδείγματι τῶν μεγάλων Ὑμνογράφων, συνεπλήρωσαν τὴν Ὑμνολογίαν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Κατηρτίσθη δὲ πλήρης σχεδὸν περὶ τὰ τέλη τῆς 9 ἐκατονταετηρίδος ἐπὶ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου. Ὁλίγα δὲ μετὰ ταῦτα προστείσθησαν λόγου ἕξια. Ἀξιοσημείωτοι δὲ Ὑμνογράφοι τῆς μετὰ τὸν Δαμασκηνὸν ἐποχῆς εἶναι Στέφανος ὁ Σαββαΐτης, οἱ Στουδίται Θεόδωρος καὶ Ἰωσήφ (οἱ τὸ Τριώδιον συμπληρώσαντες), Θεοφάνης ὁ Γραπτὸς, Γεώργιος Νικαμηδείας, Μητροφάνης Σμύρνης καὶ μάλιστα Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος ἐπικληθεὶς. Οὗτοι συνεπλήρωσαν τὴν Παρχκλητικὴν καὶ τὰ Μηναϊκὰ. Μετὰ τούτους ἀξιοσημείωτοι οἱ Αὐτοκράτορες, Λέων ὁ σφόδς (τῶν Ἑωθινῶν ποιητής), Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (τῶν Ἐξαποστειλαρίων) καὶ Θεόδωρος Δούκας Ἀάσταρις. Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων Μητροπολίτης ὁ καὶ Μαυρόπουρς, Φιλόθεος Ἡρακλείας, καὶ Φιλόθεος Πατριάρχης καὶ Μάρκος Ἐρέτου.

1) Στέφανος ὁ Σαββαΐτης ἦν τύγγεμος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου

τοῦ Δαμασκηνοῦ· πρέπει δὲ νὰ διακριθῇ τοῦ πρεσβυτέρου Στεφάνου τοῦ Ἀγιοπολίτου καὶ θαυματουργοῦ, ὁσίνος ἦν σύγχρονος καὶ συναπτηχῆς. Καὶ τοῦ μὲν πρεσβυτέρου ἐπιτελεῖται ἡ μνήμη τῇ 13 Ἰουλίου, τοῦ δὲ νεωτέρου τῇ 28 Ὀκτωβρίου.

Σώζονται τοῦ Στεφάνου Κανόνες εἰς τὴν Περιτομὴν τοῦ Κυρίου, εἰς τὸν ἅγιον Κυριακόν, εἰς τοὺς ἐν τῇ Μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα ἀναιρεθέντας Πατέρας τῇ 20 Μαρτίου.

2) Θεόδωρος ὁ Στουδίτης καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἰωσήφ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης († 825), ἀμρότεροι Κανόνων ποιηταὶ κατὰ τὸν Κωδινόν (σελ. 94), συνεπλήρωσαν τὸ Τριώδιον, ὡς εἰρηται· πολλάκις, καὶ πιθανόν· ὅτι αὐτοὶ ἔδωκαν Κανόνος μορφήν εἰς τὸν Μέγαν Κανόνα τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ προσέθηκαν τοὺς ἄλλους Κανόνες. Κατὰ δὲ τὸν Καρδινάλιον Κθιρίνου, ὅπου εἶναι δύο Κανόνες ἐν τῷ Τριωδίῳ, ὁ πρῶτος εἶναι τοῦ Ἰωσήφ· εἶναι δὲ πολλοὶ τοιοῦτοι.

Ὁ Θεόδωρος, ὁ ἡγούμενος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει περιωνύμου Μονῆς τοῦ Στουδίου καὶ μοναζόντων κληρῶν καὶ ὁμολογητῆς (ἡ μνήμη αὐτοῦ τῇ 11 Νοεμβρ.), οὐ μόνον ἄλλα τε πολλὰ συνέγραψε καὶ τὸ Τυπικὸν ἐπεθεώρησεν (1), ἀλλὰ καὶ πλὴν τῶν εἰρημέων Τριωδίων ἐποίησε καὶ τρεῖς πλήρεις Κανόνες (μετὰ τῆς δευτέρας ψάθης τῷ Σαββάτῳ καὶ Κυριακῇ τῆς Ἀπέχρεω καὶ τῷ Σαββάτῳ τῆς Τυροφάγου). Πρὸς δὲ τούτοις καὶ Τετραώδια τῶν Σαββάτων τῆς β', γ', δ', καὶ ἐξάδομάδος τῶν Νηστειῶν. Καλλίστον δὲ ποίημα αὐτοῦ καὶ οἱ ἐν τῇ Ὀκτωήχῳ Ἀναβαθμοί. Διέταξε δὲ καὶ νὰ ψάλληται ὁ Ἀνωμος ἐν τῇ ἐξόδῳ μοναχῶν. Ἰσως αὐτοῦ καὶ ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος.

(1) Ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεαῦτος εἶδε τὸ πρωτότυπον ἐν τῇ Συναῖ Μονῇ (Ἑπτ. Ἱερ. Ἱστορ. σελ. 473. 1377). Κατ' ἄλλους δὲ (Νίκωνα Μαυροβουνίου ἡγούμενον 11 Ἰβκατ.) οὐδεμία ἀγρυπνία ἐν αὐτῷ, ἀλλ' ἐκάστη Ἀκολουθία ἐν τῷ οἴκῳ τῷ (Τοῦτο καὶ τὸ Τυπικὸν τῆς Βασιλείσσης Εἰρήνης παρὰ Coteler. monum. graec. 4, 221)· ἐπὶ οὐδεμία μεγάλη Δοξολογία καὶ μόνον τὰ στιχηρὰ τῶν Ἀΐων καὶ τὰ Ἀπόστιχα. Ἀπὸ δὲ τῆς 26 Σεπτεμβρίου μέχρι τέλους τῆς Τεσσαρακοστῆς τρεῖς Ἀναγνώσματα ἐν τῷ Ὁρθρίῳ ἀντὶ δύο.

Ὁ δὲ Ἰωσήφ, ὁμολογητὴς καὶ αὐτὸς (ἡ μνήμη αὐτοῦ Ἰουλίου 14), πλὴν τῶν εἰρημένων ἐποίησε καὶ τὸν τῆς Κυριακῆς τοῦ Ἀσώτου Κανόνα, Τριώδια καὶ Στιχηρὰ εἰς τὰς πέντε ἡμέρας τῆς Τυρινῆς καὶ Τετραώδια εἰς τὰ Σάββατα, εἰς ἃ καὶ ὁ Θεόδωρος. Κακῶς διαιρεῖται παρὰ Φαβρικήν ὁ Ἰωσήφ Θεσσαλονίκης τοῦ Στουδίτου.

Κατὰ τὸν βιογράφον Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου οἱ μοναχοὶ τοῦ Στουδίου ἡσυχολοῦντο εἰς τὴν ὑμολογίαν, καὶ ὅντως πολλοὶ εἶναι γνωστοί, ὁ Συμεὼν (προπάριον τῆς Ἀναλήψεως κατὰ Ἀλλάτιον), Νικόλαος, Κλήμης, Κυπριανὸς καὶ Πέτρος,

3) Εἰς τὸν Θεοστήρικτον μοναχὸν Βιβυνίας ἀποδίδεται ὁ Παράκλητικὸς Κανὼν «Πολλοῖς συνεχόμενος Πειράσμοις».

4) Θεοφάνης ὁ Γραπτὸς, ἀδελφὸς νεώτερος Θεοδώρου τοῦ Γραπτοῦ (1) μεθ' οὗ καὶ Ὁμολογητὴς (τοῦ μὲν Θεοδώρου ἡ μνήμη Δεκεμβρίου 27, τοῦ δὲ Ὀκτωβρ. 11), ὁ Νικαίας Μητροπολίτης ὀνομασθεὶς (περὶ τὸ 845), ἐγένετο καὶ πολλῶν Κανόνων ποιητής. Ἐκ τῶν 139 Κανόνων, ὧν πλεῖστοι ἐν τοῖς Μηναίοις, πολλοὶ ἐν τῇ Σλαβωνικῇ μεταφράσει εἶναι γνωστοὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοφάνους. Διακρίνονται δὲ οἱ τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν κεκοιμημένων ἐν τοῖς ὁκτώ ἡχοις τῆς Παρακλητικῆς καὶ ὁ εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἀδελφοῦ Θεοδώρου. Ἐφευγε δὲ νὰ σημειοῖ ἐν ταῖς ἀκροστιχίαις τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ὡς ὁ μετὰ ταῦτα Ἰωσήφ, ἡ ἐν τοῖς Θεοτοκίαις ὡς ὁ Γεώργιος Νικομηδείας.

5) Σέργιος ὁ Ἀγιοπολίτης, μοναχὸς, ἀποκαλεῖται παρὰ Φωτίῳ (Βιβλ. 67) ὑμνογράφος, καὶ ὅντως σώζονται Στιχηρὰ τινα εἰς τὰ Εἰσόδια καὶ τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου. Ἐνιαχοῦ ἐπιγράφονται τὰ Ἀπόστιχα, Ἀγιοπολίτου. Ἐν δὲ τῷ Βατικανῷ Τριωδίῳ (Mai. Specil. rom. IV. p. 7) εἶναι ὕμνοι τοῦ Σεργίου.

6) Κασσιανὴ καὶ Κασσία καὶ Ἰκασσία (ἴσως ἐκ τοῦ Ἠ Κασσία, ὡς εἰκάζει ὁ Οἰκονόμος), εἶναι ὁμολογουμένως ποιήτρια τοῦ

(1) Ὀνομάσθησαν Γραπτοί, διότι ὁ εἰκονομάχος Θεόφιλος διέταξε νὰ στίξωσιν ἐπὶ τοῦ μετώπου τῶν ζηλωτῶν τούτων τῶν ἁγίων Εἰκόνων δώδεκα στίχους (ὅρα Μελετίου Ἐκλ. Ἱστορ. Τόμ. 2. σελ. 270).

πολυθρυσίαν τοῦ Δοξαστικοῦ τῶν Ἀποστόλων τοῦ Ὁρθροῦ τῆς Μ. Τετάρτης «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις». Τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Θεοφίλου μετὰ τῆς Κασσιανῆς διηγείται ὁ Ζωναράς (9, 25). Δὲν ἀνήκει ὁμως εἰς αὐτὴν ἡ συμπλήρωσις τοῦ Κανόνος τοῦ Μ. Σαββάτου, ἀλλ' εἰς τὸν Μάρκον Ὑδροῦντος. Ἄλλα ὅμως τροπάρια δικαιοτέρον ἀποδίδονται εἰς τὴν Κασσιανὴν, οἷον τὸ τῶν Χριστουγέννων «Ἀβγούστου μοναρχήσαντος ἐπὶ τῆς γῆς» καὶ εἰ τι ἄλλο.

7) Μεθόδιος ὁ Ὁμολογητὴς (ἡ μνήμη Ἰουνίου 14) καὶ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως († 847) οὐ μόνον εἶναι γνωστὸς ἐπὶ διατάξεσιν Ἀκολουθιῶν τῆς Ὁρθοδοξίας, τοῦ Ἀββαβῶνος καὶ τοῦ δευτέρου γάμου (ὁ Goar ἐτύπωσεν ἀνωνόμως, ἐνῶ ἀλλαχοῦ φέρουσι τὸ ὄνομα), ἀλλὰ καὶ ὕμνων εἶναι ποιητὴς· αὐτοῦ τὰ στιχηρὰ εἰς τὴν ἑορτὴν Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, Μαΐου 21.

8) Ἰγνατίος, πρότερον μὲν Σκευοφύλαξ, εἶτα δὲ Νικαίας Μητροπολίτης καὶ διάδοχος Θεοφάνους τοῦ Γραπτοῦ, πολλὰ ἔγραψεν, ὀλίγα ἐξεδόθησαν καὶ ὀλίγοι Κανόνες αὐτοῦ σώζονται, οἷον εἰς Τατιανὴν (Ἰανουαρ. 12), εἰς τοὺς 42 Μάρτυρας (Μαρτίου 6)· ἐν δὲ τῷ Σλαβωνικῷ σώζεται Κανὼν καὶ εἰς τὴν Ὁδηγήτριαν. Οὕτως ὠνομάζετο ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, ἡ κατὰ παράδοσιν ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ ζωγραφηθεῖσα καὶ ἐν τῷ Παλατίῳ τηρουμένη. Ἐξήγετο δὲ τοῦ Σκευοφυλακίου ἀπὸ τῆς Πέμπτης τοῦ Μ. Κανόνος μέχρι τῆς Δευτέρας τοῦ Πάσχα. Ὁ Κάλλιστος ἀναφέρει ὅτι ἡ Πουλχερία διέταξεν ἀγρυπνίαν τῇ Τετάρτῃ τῆς Ἑβδομάδος, καὶ ἐντεῦθεν ἵτως ἔλαβεν ἀρχὴν τὸ Κοινωνικὸν τῆς Θεοτόκου τὸ κατὰ πᾶσαν Τετάρτην φαλλόμενον «Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι».

9) Φώτιος, «τὸ μέγα ὄνομα, καὶ τοῦ τε κατ' αὐτὸν καὶ τῶν μετ' αὐτὸν αἰώνων τὸ θαῦμα» (ὄρα τὸ λαμπρὸν ἐγκώμιον τοῦ Οἰκονόμου τόμ. 4, σελ. 752), ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως γενόμενος περὶ τὰ 858 ἔτος, ἐκόσμησε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ δι' ὕμνων Ἐκκλησιαστικῶν. Σώζονται δύο στιχηρὰ τῷ Μεθοδίῳ (14 Ἰουνίου), πιθανὸν ὅτι τοῦ Φωτίου εἶναι καὶ ὁ ἀνεπίγραφος Κανὼν.

Διέταξε πρὸς τοὺτοις ἐν Συνόδῳ καὶ τὰ τοῦ μικροῦ Ἀγιασμοῦ

καὶ ἴσως τοῦ Φωτίου εἶναι καὶ τὰ τροπάρια. Πότε δὲ ἐτελεῖτο ὁ μικρὸς Ἀγιασμὸς ἐν τῷ Παλατίῳ, εἴρηται ἄλλοτε.

10) Γεώργιος Νικομηδείας, φίλος πιστὸς Φωτίου (πολλὰ ἐπιστολαὶ Φωτίου πρὸς αὐτόν), εἶναι κατὰ Ἀλλάτιον λαμπρὸς ποιητής. Ἀλλ' ἐκ τῶν 25 Κανόνων, οὓς ἀριθμεῖ ὁ Ἀλλάτιος, σῶζονται μόνις 7. Εἰς ἄλλους Κανόνας προσέθηκε Θεοτοκία μετὰ τὴν ἀκροστιχίδα τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ.

11) Ἀρσένιος Ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας, πρῶτος Ἀρχιεπίσκοπος διὰ τὴν ἁγιότητα τοῦ βίου, δι' ἣν μέγα σέβας ἀποδεικνύει ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ὁ Φώτιος (ἡ μνήμη αὐτοῦ Ἰανουαρ. 13), ἔγραψε Κανόνα εἰς τὸ Εὐχέλαιον καὶ στιχηρὰ εἰς τοὺς Ἀρχαγγέλους, εἰς τὸν Πέτρον καὶ Παῦλον καὶ τὸν προφήτην Ἠλίαν.

12) Μητροφάνης Σμύρνης, φίλος Ἰγνατίου καὶ ἐχθρὸς διὰ βίου τοῦ Φωτίου, δι' ὃ καὶ καθρέθη, συνέταξε τοὺς Τριαδικοὺς Κανόνας τῆς Ὀκτωήχου, οἵτινες ψάλλονται πρὸ τοῦ Ὁρθρου τῶν Κυριακῶν ἀντὶ Μεσονυκτικοῦ. Αἱ Ἀκροστιχίδες φέρουσιν ἡ τὸ ὄνομα αὐτοῦ «Τέταρτος ὕμνος τῷ Θεῷ Μητροφάνους», ἡ ἀπλῶς τὸν ἀριθμὸν «Κανὼν ὁ πέμπτος τῷ φωτὶ Τριτηλίῳ».

14) Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος ἐπικληθεὶς διὰ τὸ πλῆθος τῶν πνευματικῶν Ὁδῶν, ἃς συνέταξεν, ἦν Σικελιώτης καὶ μοναχὸς καὶ πνευματικὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὁσίων τὸν βίον τελέσας τῷ 883 (ἡ μνήμη αὐτοῦ Ἀπριλ. 3.).

Οὗτος εἶναι πατὴρ τῆς Παρακλητικῆς, εἰς ἣν περιελήφθη μετὰ ταῦτα καὶ ἡ Ὀκτώηχος, ποιήσας ἅπαντα (ἐξαιρέσει ὀλίγων τροπαρίων) τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ κύκλου τῆς Ἑβδομάδος ὀκτάνις κατὰ τοὺς ὀκτὼ ἤχους. Πρὸς τούτοις τὸ πλεῖστον τοῦ χαρμολύτου Πεντηκοσταρίου καὶ τὰ δύο τρίτα τῶν Μηναίων 300 Κανόνας ἡρίθμυσάν τινες (Kaietan. acta Sanet. ad 4 Ἀπριλ. p. 268). Αὐτοῦ καὶ ὁ Κανὼν τοῦ Ἀκαθίστου «Χριστοῦ βίβλον ἐμψυχον». Ἐν τῇ ἐννάτῃ δὲ ᾠδῇ τῶν πλείστων Κανόνων ἡ ἀκροστιχὶς φέρει τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰωσήφ. Ὁ πολυγραφώτατος δὲ εὐτοτος μελωδὸς εἶναι καὶ ποικιλώτατος τὴν φράσιν καὶ πολλὴ ἡ χάρις καὶ εὐρυθεία. Ἐνῶ πολλὰ αἱ ἑκατοντάδες τῶν Κανόνων αὐ-

τοῦ, ἐν ἅπασι σχεδὸν περιφράζων ἐν τοῖς Εἰρμοῖς τὴν ἐννοιαν τῶν ἐννέα ἀρχαίων ᾧδων, οὐδέποτε παλλίλογεῖ.

15) Μάρκος Ὑδροῦντος τῆς Ἰταλίας Ἐπίσκοπος πρῶν δὲ Μοναχὸς ἐν τῇ Μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα. Εἰς τοῦτον δικαίως ἀποδίδεται ἡ συμπλήρωσις τοῦ Κανόνος τοῦ Μ. Σαββάτου. Κακῶς δὲ διαίρει καὶ τοῦτον ὁ Φαβρίκιος εἰς δύο, εἰς Μάρκον Μοναχὸν καὶ Μάρκον Ὑδροῦντος (Ὑδροῦντος συνήθως γράφεται).

16) Λέων ὁ σοφὸς († 916), ὁ μαθητὴς Φωτίου καὶ ἀπὸ τοῦ 866 Αὐτοκράτωρ ἐποίησε τὰ 11 Ἑωθινὰ (Δοξαστικά τῶν Αἱ-νων) κατὰ τὰ ἑωθινὰ Εὐαγγέλια τῶν Κυριακῶν, ὧν τὴν ἐννοιαν παρέφρασεν. Πρὸς δὲ τούτοις σώζονται καὶ στιχηρὰ εἰς τὴν Πέμπτην τῶν Βαΐων καὶ τὸ Δοξαστικὸν τοῦ Ἐσπερινοῦ τῆς Πεντηκοστῆς «Δεῦτε λαοί, τὴν Ἑρυσπόστατον».

Τὰ ἐν τοῖς Μηναίοις ἐπιγραφόμενα Βυζαντίου καὶ Βύζαντος, ἀποδίδονται εἰς Λέοντα τὸν Σοφόν.

17) Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ὁ υἱὸς τοῦ Λέοντος, εἶναι ὁ ποιητὴς τῶν Ἑξαποστειλαρίων, ἄλλων τόσων, ὅσα καὶ τὰ Ἑωθινὰ, φέρουσι δὲ καὶ τὸν αὐτὸν χαρακτήρα. Ἐπ' αὐτοῦ ὁ Θεοφύλακτος Πατριάρχης εἰσήγαγε κοσμικὰ ἅσματα, ἅτινα κατηργήθησαν μετ' ἐλπίον.

18) Ἰωάννης Εὐχαΐτων Μητροπολίτης ἐπὶ Κομνηνῶν, ὁ καὶ Μαυρόπους ἐπιλεγόμενος. Μετὰ πολλοὺς Ὑμνογράφους, ὧν τὰ ὀνόματα παραλείπονται, ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων, ὅστις μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἀρμολογίας ὑψηγορίας καὶ εὐφραδείας συνέταξε τὴν Ἀκολουθίαν τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν.

Πάντα καλὰ, ἀξιοσημείωτα ὅμως τὰ τῆς τρίτης ᾠδῆς. «Ἡ σάλπιγξ ἡ μεγάλη τῆς Ἐκκλησίας, ὁ λύχνος ὁ φωτίζων τὴν οἰκουμένην, ὁ κήρυξ ὁ τῷ φόβῳ περιλαμβάνων, πάντα τὰ πέρατα, ὁ μεγαλόνυμος, συγχροτεῖ τὴν σύναξιν ταύτην Βασιλείας». «Λαμπρὸς ἀπὸ τοῦ βίου καὶ τῶν πραγμάτων, λαμπρὸς ἀπὸ τοῦ λόγου καὶ τῶν δογμάτων, ἐν πᾶσιν ὑπερλάμπων πάντας ὡς ἄλλος, ἀστέρας Ὁ ἥλιος, ὁ πολυῦμνος, Θεολόγος σήμερον μακαρίζεται». «Ἰδοὺ τὸ φῶς τοῦ Κόσμου τῷ Κόσμῳ φαίνει· ἰδοὺ τῆς γῆς τὸ ἅλας τὴν γῆν ἡδύνει· ἰδοὺ τὸ ζῶης

ξύλον ἀθανασίας, καρπὸς προβάλλεται, ὁ χρυσοῦς Ἅγιος· οἱ θανεῖν μὴ θέλοντες, δεῦτε τρυφήσατε». Ἴσως ἔχουν ἀναφορὰν ταῦτα πρὸς τὰς τότε ἐρίδας περὶ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν, περὶ ὧν εἶρηται ἄλλοτε. Διὰ τῶν ἐγκωμίων τούτων κατορθοῖ ὁ ποιητὴς γὰ ἀπαδείξῃ, ὅτι οὐδενὸς δυνατὸν νὰ γείνη προτίμησις.

19) Καὶ ἄλλος εὐσεβὴς Βασιλεὺς, Θεόδωρος Δούκας Αὐτοκράτωρ Νικαίας (1255—59), ἐκόσμησε τὴν Ἐκκλησίαν δι' ὕμνων, ποιήσας τὸν ἄλλον Παρακλητικὸν Κανόνα.

Δὲν πρέπει δὲ νὰ ἀποσιωπήσωμεν ὅτι καὶ ὁ Εἰκονομάχος Θεόφιλος εἶχε ζῆλον εἰς τὴν Ὑμνολογίαν, ποιήσας κατὰ Κουροπαλάτην τὸ τῶν Βατίων «Ἐξέλθετε ἔθνη» καὶ κατὰ τὸ «Ἄκουε Κόρη» ἄλλα (οὐχὶ δὲ τὸ «Ἄκουε Κόρη»). Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐψάλλε καὶ διὰ χειρονομίας ὠδήγει τοὺς ἄλλους.

20) Εἰς τοὺς εἰρημένους Ὑμνογράφους προστεθείσθωσαν καὶ Φιλόθεος Ἡρακλείας († 1376) ὁ τὸν Κανόνα τῶν 6 Οἴκου. Συνόδων ποιήσας, καὶ Φιλόθεος Πατριάρχης ὁ τῷ 1368 διατάξας Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ τὴν ἐορτὴν καὶ τὴν Ἀκολουσίαν συντάξας.

21) Προστεθείσθω τέλος ὡς σφραγίς καὶ Μάρκος Ἐφέσου, ὁ ὀνόματι καὶ πράγματι Εὐγενικός. Ὁ ἀήττητος οὗτος τῆς εὐσεβείας πρόμαχος (ἡ μνήμη αὐτοῦ Ἰανουαρ. 19) συνέταξε καὶ Κανόνας, ἐν οἷς καὶ τοὺς ὁκτῶ (κατὰ τοὺς ὁκτῶ ἤχους) εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ψαλλομένους ἐν τισὶ τῶν ἱερῶν Μονῶν κατὰ τὴν δεκαπενθήμερον τοῦ Αὐγούστου νηστείαν.

B I B Λ I O N Β'.

Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Ἀκολουθιῶν.

§ 24. *Tiνα περὶ τοῦ βιβλίου τούτου.*

Ἀκολουθίαι λέγονται τὰ συστήματα τῶν τε κοινῶν ἐπ' Ἐκκλησίας προσευχῶν καὶ τῶν διαφόρων ἱεροτελεστιῶν τὴν δὲ τάξιν αὐτῶν κανονίζει τὸ Τυπικόν. Δυνατὸν δὲ νὰ ἀποκαλεσθῶσιν ἅπασαι αἱ Ἀκολουθίαι Λειτουργίαι, οὐ μόνον κατὰ τὴν πλατυτέραν σημασίαν τῆς λέξεως, ἀλλὰ καὶ διότι εἰς τινας μὲν αὐτῶν τελεῖται ἡ κατ' ἐξοχὴν Λειτουργία λεγομένη (ὥς ἐν τῷ Ἑσπερινῷ), ἄλλαι δὲ εἶναι στενὰ συνδεδεμέναι μετὰ τῆς Λειτουργίας, οἷον αἱ τῶν Μυστηρίων, ἅτινα ἐτελοῦντο ἀνέκαθεν μετὰ τῆς Λειτουργίας, αἱ δὲ λοιπαὶ Ἀκολουθίαι ἀγιάζονται ὑπὸ τῆς Λειτουργίας. Πᾶσαι δὲ καθόλου φέρουσιν ὡς κοινὸν τύπον τὸν τῆς Λειτουργίας. Ὡστε ἡδύνατο νὰ ἐπιγραφῇ τὸ βιβλίον τοῦτο «Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς Λειτουργίας». Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐπεκράτησε νὰ ἀποκαλῆται Λειτουργία κατ' ἐξοχὴν ἡ ἰδιαιτέρα ἐκείνη Ἀκολουθία, ἐν ᾗ τελεῖται τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας, διὰ τοῦτο καὶ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς συγχύσεως προεκρίθη ἡ ἀναγραφεῖσα ἐπιγραφή.

Ἀναγκαίως δὲ πρέπει νὰ προηγηθῇ ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ βιβλίου τούτου τὸ περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου, αἵτινες εἶναι αἱ καθ' ἡμέραν κοιναὶ προσευχαὶ καὶ μεθ' ὧν συνδέεται στενῶς ἡ κατ' ἐξοχὴν Λειτουργία, εἴτα δὲ ἐν τοῖς ἐπομένοις κεφαλαίοις νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς κατ' ἐξοχὴν Λειτουργίας καὶ εἴτα περὶ τῶν ἄλλων Μυστηρίων καὶ περὶ τῶν ἄλλων κυριωτάτων Ἀκολουθιῶν.

Περὶ τὸν δὲ νὰ ὑπομνήσωμεν διὰ πολλῶν, ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο

εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σύνθεσις τῶν ἀναλυτικῶς ἐξηγεμένων ἐν τῷ προηγουμένῳ βιβλίῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Περὶ τῶν νυχθημερινῶν Ἀκολουθιῶν.

§ 25. Περὶ τῆς γενέσεως τούτων καθόλου.

Ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος δις τῆς ἡμέρας, πρωὶ καὶ ἑσπέρας, προσεφέροντο θυσίαι μετὰ ψαλμωδίας. Ἐν δὲ ταῖς Συναγωγαῖς ἐτελεῖτο κοινὴ προσευχή μετὰ ψαλμωδίας κατὰ τὰς αὐτὰς ὥρας καὶ ἀνεγινώσκετο καὶ ἡρμηνεύετο ἡ Γραφή. Ἀντὶ δὲ τῶν θυσιῶν ἀνεγινώσκοντο οἱ Προφῆται οἱ προλέγοντες τὰ περὶ Μεσσίου, ὃν προεικόνιζον καὶ αἱ θυσίαι. Πλὴν δὲ τούτων ἐτελοῦντο καὶ ἰδίαι καὶ ἄλλαι προσευχαὶ κατὰ τὸ «ἐπτάκις τῆς ἡμέρας ἤνεσά σε» (ψαλμ. 118, 164). Ἰδίως δὲ διεκρίνετο μεταξὺ τούτων ἡ περὶ Μεσημβρίαν προσευχή.

Αἱ αὐταὶ βάσεις τῆς Προσευχῆς ἦσαν καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ. Ἦδῃ οἱ Ἀπόστολοι ἐσύχναζον εἰς τὰς ὥρας τῆς προσευχῆς ἐν τε τῷ Ναῷ καὶ ταῖς Συναγωγαῖς, καὶ ἑρμηνεύοντες τὴν Π. Διαθήκην εὐηγγελίζοντο τὸν ἐπιφανέντα Μεσσίαν, Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρέτ. Ἀντὶ δὲ τῆς θυσίας προσέφερον τὴν ἀνάιμακτον θυσίαν, κλῶντες κατ' οἶκον ἄρτον, ὅπερ ἦν ἡ οὐσία τῆς Λειτουργίας. Ἐτελεῖτο δὲ τὸ ἑσπέρας εἰς ἀνάμνησιν τοῦ μυστικοῦ Δείπνου. Πολλάκις δὲ παρετείνοντο δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἡ προσευχή καὶ τὸ κήρυγμα, ὡς τοῦτο βλέπει τις ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν Ἀποστόλων.

Ἐξαπλωθέντος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ πολλῶν ἐξ ἐθνῶν ἐπιστρέφάντων εἰς Χριστὸν, καὶ αὐτῶν δὲ τῶν ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανῶν διὰ τοὺς διωγμοὺς ἐκ τῶν ἄλλων Ἰουδαίων ἀποχωρισθέντων αὐτῶν, ἀναγκαίως διεκρίθη καὶ ἡ κατ' οἶκον Ἐκκλησία τῆς Συναγωγῆς, καὶ ἐν τῇ κατ' οἶκον Ἐκκλησίᾳ ἐτελοῦντο ἅπαντα τὰ

τῆς Χριστιανικῆς Λειτουργίας μετὰ τῆς κοινῆς προσευχῆς καὶ τῶν ἀναγνώσματων. Δύο δὲ ἦσαν αἱ καθ' ἑκάστην ἐν Ἐκκλησίᾳ Λειτουργίαι, ἡ ἑσπερινὴ καὶ ἡ ὀρθρινὴ κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς. Καὶ τὸ Κυριακὸν Δεῖπνον μετετέθη ἀπὸ τῆς ἑσπερινῆς Λειτουργίας εἰς τὴν Ὀρθρινήν, ἀφοῦ ὁ Τραϊανὸς (περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς Β'. Ἑκατονταετηρίδος) ἀπηγόρευσε τὰς μυστικὰς ἐταιρίας. Ἰδίως δὲ ὤφειλον οἱ πιστοὶ κατὰ Σάββατον καὶ μάλιστα τὴν Κυριακὴν νὰ συνάγωνται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Οἶκοθεν δὲ δῆλον ὅτι, ἀφοῦ ὁ Σωτὴρ ἐνετείλατο τὸ ἀδιαλείπτως προσεύχεσθαι (Ματθ. 26, 41. Α'. Θεσσαλ. 5, 17), πολλῶν δὲ μᾶλλον ἔπρεπεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ἐπτάκις τῆς ἡμέρας νὰ αἰνέσωσι τὸν Κύριον. Μάλιστα δὲ ὤφειλον νὰ πράξωσι τοῦτο οἱ ἐκ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου καὶ ἰδίως οἱ τὸν μοναστικὸν βίον ἀσπασάμενοι καὶ ὅλους ἑαυτοὺς εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ ἀφιερώσαντες. Ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατον ἀνθρώποις τὸ ἀκαταπαύστως προσεύχεσθαι, τὸ ἐργάζεσθαι δὲ καὶ ἀγαθοεργεῖν εἶναι ἄλλη τις λατρεία τοῦ Θεοῦ καὶ αὕτη, διὰ τοῦτο αἱ ἐπτά αἰνέσεις συνεπλέχθησαν εἰς τρία ἢ καὶ δύο συμπλέγματα, κατὰ τὰς δύο κυριώτατας ὥρας τῆς λατρείας ἐν τῷ Π. Νόμῳ τὰς καὶ ἀναγκαιοτάτας καὶ φυσικωτάτας. Ἐν δὲ τῇ ἐργασίᾳ ἕκαστος ἠδύνατο εὐχὰς καὶ ψαλμοὺς καθ' ἑαυτὸν λέγων, ἢ καὶ συχνὰς καὶ συντόμους ἐπικλήσεις καὶ δοξολογίας (Κύριε ἐλέησον, Δόξα σοι ὁ Θεός, ὡς ποιεῖ ἄχρι τοῦδε ὁ λαός), νὰ ἐπιτελῇ πως τὸ ἀδιαλείπτως προσεύχεσθαι.

Δῆλον καὶ τοῦτο ἐκ τῶν ἔμπροσθεν εἰρημένων, ὅτι τὸ κυριώτατον συστατικὸν τῶν διαφορῶν αἰνέσεων ἡ Ἀκολουθιὴν ἔπρεπε νὰ ᾖ ἢ καὶ ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς καὶ ἡ ψαλμωδία τῶν ψαλμῶν καὶ τινων πνευματικῶν ᾠδῶν. Ἀφοῦ προεβῆ ἡ Ὑμνολογία καὶ κατὰ μίμησιν τῆς Παννυχίδος τοῦ Πάσχα κατηρτίσθησαν αἱ Ἀκολουθίαι τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὀρθρου καὶ τῶν ἄλλων ἑορτῶν καὶ ἀπέβησαν ἀσματικαὶ αὗται, ἔτι μᾶλλον ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσωσιν ὅλον τι σύστημα καὶ χωριστὸν ἀπὸ τῆς θείας μυσταγωγίας, μεθ' ἧς ἀποτέλουσι κατ' ἀρχὰς μίαν Λειτουργίαν καὶ ἦσαν προοίμιον καὶ προπαρασκευὴ εἰς αὐτήν, ὡς τις ἐνωσις μετὰ Θεοῦ διὰ προ-

σευχῆς, ἄγουσα εἰς τὴν στενωτέραν διὰ τῶν μυστηρίων. Ἡ τοιαύτη δὲ προπαρασκευὴ ὠνομάσθη Λειτουργία τῶν Κατηχομένων διότι ἠδύναντο καὶ οὗτοι νὰ παρευρίσκωνται ἐν τῇ κοινῇ Προσευχῇ. Αἱ Ἀκολουθίαι δὲ, αἵτινες προῆλθον ἐκ τῆς Λειτουργίας τῶν Κατηχομένων καὶ ἐκ τῶν Παννυχίδων ἐμορφώθησαν, εἶναι αὐτοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου, αἵτινες καὶ διὰ τοῦτο ὁμοιάζουσι πρὸς ἀλλήλας καὶ ἐν τῷ Ἑσπερινῷ ἐνίστα διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ψάλλεται καὶ ἡ κυρίως καλουμένη Λειτουργία.

Αἱ ἐπτὰ αἰνέσεις τῆς ὑμετέρας Ἐκκλησίας, αἱ ὑπὸ τοῦ Κλήρου καὶ μάλιστα ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς καθ' ἐκάστην τελούμεναι, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: Μεσονυχτικὸν, Ὁρθρος, πρώτη Ὁρα, Τριθέκτη (τρίτη καὶ ἕκτη Ὁρα) μετὰ τῶν Τυπικῶν, Ἑννάτη, Ἑσπερινὸς καὶ Ἀποδείπνον. (1) Αἱ Ἀκολουθίαι αὗται συμπλέκονται εἰς τρία συμπλέγματα, ὅταν τελεῖται ἡ Λειτουργία (αὕτη δὲ ψάλλεται καθ' ἐκάστην ὅπου δυνατόν πλην τῆς Μ. Παρασκευῆς), εἰς τὸ σύμπλεγμα τοῦ Ὁρθρου (προηγούμενου τοῦ Μεσονυχτικοῦ καὶ ἐπισυναπτομένης τῆς πρώτης Ὁρας), εἰς τὸ τῆς Τριθέκτης μετὰ τῆς Λειτουργίας, καὶ τέλος εἰς τὸ τοῦ Ἑσπερινοῦ προηγούμενης τῆς ἑννάτης Ὁρας καὶ ἐπισυναπτομένου τοῦ Ἀποδείπνου. Ἐν τούτοις εἰς τὰς Ἑνοριακὰς Ἐκκλησίας καὶ εἰς πολλὰ Μοναστήρια δύο διὰ τὴν εὐκολίαν εἶναι τὰ συμπλέγματα, ἐπισυναπτομένης εἰς τὸν Ὁρθρον τῆς Λειτουργίας, τῶν δὲ Ὁρῶν καὶ τοῦ Ἀποδείπνου κατ' ἰδίαν ψαλλομένων. Ὡστε αἱ καθ' ἡμέραν Ἐκκλησιαστικαὶ Ἀκολουθίαι συνεκεντρώθησαν πάλιν εἰς τὰς κυριωτάτας δύο ὥρας τῆς Προσευχῆς.

§ 26. Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου.

Ἄν καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ εἶναι ἡ τελευταία προσευχὴ τῆς ἡμέρας καὶ τὸ κέντρον τοῦ τελευταίου συμπλέγματος τῶν καθ' ἡμέραν Ἀκολουθιῶν, ἀλλ' ἅμα εἶναι ἐκκλησιαστικῶς

(1) Ποῖαι εἶναι κυρίως αἱ ἐπτὰ αἰνέσεις καὶ διατί συμπλέκονται οὕτως; ἄλλως ὅρα § 29.

κατὰ τὴν παλαιαν τοῦ Νόμου συνήθειαν (καθ' ἣν αἱ ἑορταὶ ἤρχοντο ἀφ' ἐσπέρας) ἀρχὴ καὶ προοίμιον τῆς ἐπιούσης ἑορτῆς, ὡς ἔστιν ἰδεῖν τοῦτο ἐκ τῶν τροπαρίων, ἅτινα εἶναι ὕμνοι τῆς ἐπιούσης ἑορτῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν ταῖς ὁλονυκτίαις (μικραῖς τε καὶ μεγάλαις, αἵτινες καὶ ἀγρυπνίαι κατ' ἐξοχὴν λέγονται) ἐνοῦται ὁ Ἑσπερινὸς μετὰ τοῦ Ὁρθρου ἀδιαβρόχτως.

Ὁ Ἑσπερινὸς μετὰ τοῦ Ὁρθρου, ὡς εἶρηται καὶ πρότερον, εἶναι κατ' οὐσίαν κοινὴ καὶ ἐν Ἐκκλησίᾳ προσευχὴ ἐκ τῶν τριῶν συστατικῶν αὐτῆς (Δοξολογίας, δεήσεως καὶ Εὐχαριστίας) καὶ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς συναπαρτιζόμεναι. Ἀφοῦ δὲ ἐπιτάθῃ ἡ Ὑμνολογία, ἀπέβησαν καὶ ἀσματικώτεροι αἱ Ἀκολουθίαι αὗται, ἀλλὰ μᾶλλον ἐν ταῖς πόλεσιν, ἐνῶ ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ἐπεκράτουν αἱ ἀναγνώσεις. Ἐν τούτοις ἡ ἱερὰ Ὑμνολογία ἀντικατέστησε τὰ ἐν ἐκάστῳ στίχῳ τῶν Ψαλμῶν ψαλλόμενα πρότερον ἢ ἀκροστίγια, ἢ ἐφύμνια καὶ ὑποψάλματα. Εἴρηται πρὸς τούτοις ὅτι ἡ κοινὴ αὕτη προσευχὴ ἦν ἄλλοτε προοίμιον, προπαρασκευὴ (καὶ Λειτουργία, οὕτως εἶπεῖν, τῶν Κατηχουμένων) εἰς τὴν στενωτέραν ἔνωσιν ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς Εὐχαριστίας, οὗτινος ἡ Ἀκολουθία καὶ μυσταγωγία κατ' ἐξοχὴν Λειτουργία ὠνομάσθη. Ἐντεῦθεν προῆλθεν αἱ εἰσοδοὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου. Δῆλον δὲ ἐντεῦθεν καὶ διὰ τί ἐν αὐτῇ τῇ Λειτουργίᾳ εἰς τὰς ἀπλᾶς ἑορτὰς ἐν τῇ τρίτῳ Ἀντιφώνῳ ψάλλονται ἡ τρίτη καὶ ἕκτη ᾠδὴ, μετὰ δὲ τὸν ἀγιασμὸν τῶν τιμίων Δώρων ἡ ἑννάτη ᾠδὴ (ἐν ταῖς μεγάλαις ἑορταῖς), ἡ τὸ ἀντίστοιχον «Ἀξιόν ἐστιν», καὶ ἐν τῷ Κοινωνικῷ τῶν Κυριακῶν οἱ Αἵνοι τοῦ Ὁρθρου «Αἰνεῖτε τὸν Κύριον». Ὅστε, ἐνῶ ἐκ τούτων μανθάνομεν πόθεν προῆλθεν ἡ τάξις τῶν εἰρημένων Ἀκολουθιῶν, μανθάνομεν πρὸς τούτοις καὶ τὸν σύνδεσμον αὐτῶν μετὰ τῆς Λειτουργίας, καὶ διατί ἐν τισὶ μὲν Ἑσπερινοῖς (ἐν τίσιν, εἶδομεν καὶ ὁψόμεθα) ψάλλεται ἔτι ἡ Λειτουργία, ἐν δὲ τῷ Ὁρθρῳ ἐπισυνάπτεται εὐθὺς διὰ τὴν εὐκολίαν ἡ Λειτουργία (1) ἐν ταῖς ἐνορια-

(1) Ἐκ τῶν εἰρημένων νοεῖται καὶ διατί μετὰ τὴν Λειτουργίαν ἐπὶ ἄλλης τελετῆς, ψάλλεται Δοξολογία, ἥτις ἐπισημαίνει καὶ τὸν Ὁρθρον. Ἐπὶ

καὶς Ἐκκλησίαις. Δυνάμεθα δὲ νὰ εἰκάσωμεν ὅτι τὸ πάλαι εἰς μὲν τὰς μεγάλας ἑορτὰς ἐτελοῦντο τρεῖς Λειτουργίαι (ὧν ἡ τοῦ Ὁρθρου ἀτματικὴ μόνον), ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς μία Λειτουργία ἐντὸς ἱσως τοῦ Ὁρθρου, ἢ τὸ πολὺ περιωρίζετο ὁ Ὁρθρος εἰς ἀπλὴν προσευχὴν τοῦ Κλήρου. Ἀλλ' ἐπεὶ διὰ τὸ ὁμοίομορφον ἐβρύθμισθησαν ὡς ἄχρι τοῦδε τηροῦνται καὶ ἐχωρίσθησαν αἱ διαφοροὶ Ἀκολουθίαι, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ ἀπολέσῃ τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά.

Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ Λιτὴ τοῦ Ἑσπερινοῦ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸν Κανόνα τοῦ Ὁρθρου καὶ εἶναι τὸ ἀρχαιότατον μέρος, ὅπου ἐγίνετο μνεῖα καὶ ὕμνολογία τῆς ἑορτῆς ἐν τῇ συνήθει καθημερινῇ προσευχῇ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὰ τροπάρια εἶναι ἀρχαιότερα τῶν ἄλλων (τῶν στιχηρῶν) καὶ ἄνευ στίχων ψάλλονται. Ψάλλεται δὲ ἡ Λιτὴ ἐν τῷ Νάρθηκι (τῷ τόπῳ τῆς ἀπλῆς προσευχῆς), καὶ λιτανεῖα λαμβάνει χώραν, ὑπομιμνήσκουσα τὰς προελεύσεις (ιεράς πορείας) τῶν ἀρχαίων εἰς τοὺς τάφους τῶν Ἀγίων. Εἴρηται δὲ ἀλλαχοῦ ὅτι ἐπετάθησαν αἱ Λιτανεῖαι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀρειανῶν.

Ἡ τάξις ἡ τηρουμένη νῦν ἐν ταῖς Ἀκολουθίαις τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου, εἴτε ὁμοῦ ἐν ταῖς ὁλονυχτίαις, μικραῖς τε καὶ μεγάλαις (1), εἴτε χωρὶς, ὅπερ σύνηθες ἐν ταῖς Ἑνοριακαῖς Ἐκκλησίαις, ἡ τάξις, λέγομεν, αὕτη εἶναι ἡ ἐν τῇ διατάξει τῆς Ἱεροδιακονίας τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ Εὐχολογίου τυπομένη. Τῇ τάξει δὲ ταύτῃ συμφωνεῖ καὶ ἡ περιγραφὴ τῶν Ἀκολουθιῶν παρὰ Συμεῶνι Θεσσαλονίκης. Ἀλλ' ὁ αὐτὸς περιγράφει καὶ τὰς ἀτματικὰς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου καὶ Ἑσπερινοῦ, καὶ σημειοῖ ὅτι αὗται εἶναι ἀρχαιότεραι τῶν τότε συνήθως

δὲ μᾶλλον δειχθήσεται ἡ στενωτέρα συνάφεια τοῦ Ὁρθρου καὶ Λειτουργίας ἐν τῇ Ἀτματικῇ Ἀκολουθίᾳ αὐτοῦ.

(1) Ἐν Ῥωσσίᾳ πολλὰ φορὰ τελεῖται ἡ μικρὰ Ὀλονυχτία ἐνομένων τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου συντόμως κατὰ πᾶν Σάββατον ἑσπέρας καὶ κατὰ τὰς ἑσπέρας τῶν ἐπιστῶν ἐορτῶν. Ἐν ταῖς Ἱεραῖς Μοναῖς τελεῖται πλήρης Ἀγρυπνία.

ἐν χρήσει καὶ ἐτελοῦντο ἐν ταῖς μεγάλας πόλεσι μόνον (Κωνσταντινουπόλει, Ἀντιοχείᾳ, Θεσσαλονίκῃ κτλ.), καὶ ὅτι μόλις ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐτελοῦντο τότε αἱ εἰρημέναι Ἀκολουθίαι, ἐνῶ ἀλλαχοῦ ἐπαυσαν διὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων καὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων, ἐξ οὗ σύγχυσις καὶ ἑλλειψίς ἐξέδωκεν ἐπὶ τὴν διότι κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Συμεῶνος ἀπαιτοῦνται πολλοὶ ψάλλται διὰ τὴν ἁσματικὴν Ἀκολουθίαν, καὶ διὰ τοῦτο ἐπεκράτησε τὸ ἱεροσολυμιτικὸν Τυπικὸν (τοῦ ἀγίου Σάββα καὶ Δαμασκηνοῦ), ὡς ἀπλούστερον, διότι ἐπικρατεῖ ἡ ἀνάγνωσις.

Ἐν τῷ ἁσματικῷ Ἑσπερινῷ καὶ τῷ Ὁρθρῷ πάντες οἱ ἐν χρήσει ἐκεῖ ψαλμοὶ ἐψάλλοντο μετὰ ὑποψαλμάτων καὶ ἐρυμνίων, ἔλειπον αἱ ἐννέα ᾠδαὶ καὶ μόνη ἡ τῶν τριῶν παιδῶν ἦν ἐν χρήσει ἐψάλλοντο Ἀντίφωνα ὡς ἐν τῇ Λειτουργίᾳ, ἐτελοῦντο Εἰσοδοὶ, τὸ Ἑωθινὸν Εὐαγγέλιον ἀνεγινώσκετο μετὰ τοὺς Αἶνους (ἐξ οὗ καὶ τὰ Ἑωθινὰ Δοξαστικά), ἔλειπον τὰ ἀναγνώσματα τοῦ ψαλτηρίου (Καθίσματα), ἔλειπον καὶ οἱ Κανόνες καὶ τὰ Τροπάρια καὶ προσετέθησαν ὕστερον. Βεβαίως κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Συμεῶνος ἡ ἁσματικὴ αὕτη τάξις εἶναι ἀρχαιότατη, καὶ πολλὰ προῆλθον τῆς συνήθους Ἀκολουθίας, οἷον το ὑπόψαλμα τῶν Αἰνῶν «Σοὶ πρέπει ὕμνος τῷ Θεῷ» καὶ τὰ τοιαῦτα· ἀλλὰ δὲν προῆλθον καὶ πάντα ἐκ τῆς ἁσματικῆς Ἀκολουθίας, οὐδὲ εἶναι μεταγενέστερα· διότι τὰλλα ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ Τυπικοῦ, ὅπερ εἶναι ἀρχαιότατον. Μόνον δὲ τὰ τροπάρια καὶ οἱ Κανόνες κατέστησαν αὐτὸν ἁσματικώτερον. Ὡστὲ ἡ νῦν τάξις τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Ὁρθρου καὶ Ἑσπερινοῦ προῆλθεν ἐκ τῆς ἀναμίξεως τῶν δύο ἀρχαίων Τυπικῶν, ὡς ἀνεπτύχθησαν ἀμφοτέρω διὰ τῆς προόδου τῆς Ὑμνολογίας.

§ 27. Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ.

Ὁ Ἑσπερινὸς εἶναι, ὡς εἴρηται, ἀρχὴ τῆς ἐπιούσης ἡμέρας καὶ ἑορτῆς, εἶναι δ' ἅμα καὶ ἑσπερινὴ δέησις. Ἡ δὲ Ἀκολουθία αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀπλὴ ὡς ἐν ταῖς ἐργασίμοις ἡμέραις τῆς ἐβδομάδος, ἡ ἁσματικὴ καὶ ἐκτενεστέρα ὡς ἐν ταῖς ἐπισήμοις ἑορταῖς, ὅτε

καὶ δύο εἶναι Ἑσπερινοὶ ὁ μικρὸς καὶ ὁ μέγας. Καὶ ὁ μὲν ὁμοιάζει πρὸς τὸν ἀπλοῦν Ἑσπερινόν, καὶ τελεῖται ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς, συναπτόμενος μετὰ τῆς Ἑννάτης Ὡρας (τῇ τρίτῃ ὥρᾳ Μ. Μ. καθ' ἡμᾶς). Ὁ δὲ Μέγας συνάπτεται ἐκεῖ μετὰ τοῦ Ὁρθρου καὶ ἀποτελεῖ τὴν Ἀγρυπνίαν, ἥτις ἄρχεται μετὰ τὴν ἕκτην μετὰ Μεσημβρίαν ὥραν, ἢ καὶ βραδύτερον. Ἐν ταῖς Ἑνοριακαῖς ὁμῶς Ἐκκλησίαις μόνον ὁ Μέγας Ἑσπερινὸς τῶν τε Κυριακῶν καὶ τῶν ἐπισήμων Ἑορτῶν ψάλλεται καὶ συνημμένος τῇ Ἑννάτῃ Ὡρᾷ. Ὁ δὲ Ὁρθρος ψάλλεται ἐν τῷ οἰκίῳ καιρῷ, τὸ πρῶτὸ δηλονότι.

Ἐντεῦθεν δὲ δῆλον ὅτι τρία εἶδη Ἑσπερινοῦ ἔχομεν, τὸν ἀπλοῦν, τὸν Ἀσματικὸν ἀνευ ὁλονυχτίας καὶ τὸν μετὰ ταύτης, ἡνωμένον δηλ. μετὰ τοῦ Ὁρθρου. Ἀναμνηστέον δὲ ὅτι ὁ Ἑσπερινὸς καθόλου φέρει τὸν τύπον τῆς Λειτουργίας, ἥτις ἐνίοτε τελεῖται ἄχρι τοῦδε ἐν αὐτῷ. Τελεῖται δὲ ἡ μὲν τοῦ Μ. Βασιλείου ἐν ταῖς Παραμοναῖς τῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανείων καὶ τῇ Μ. Πέμπτῃ καὶ τῷ Μ. Σαββάτῳ, ἡ δὲ Προηγιασμένη ἐν ταῖς ἡμέραις τῶν Ἑβδομάδων τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς.

α) Περὶ τοῦ μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Ὁ μικρὸς Ἑσπερινὸς, ὁ καθ' ἑκάστην τελούμενος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, εἶναι, ὡς εἴρηται, συντομώτερος καὶ συνάπτεται μετὰ τῆς Ἑννάτης Ὡρας.

1) Πᾶσα ἀρχὴ προσευχῆς ἀπὸ δοξολογίας τοῦ Θεοῦ γίνεται, καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ Ἑσπερινοῦ γίνεται διὰ τοῦ «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε, νῦν καὶ ἀεί.» Μετὰ τοῦτο ἀναγινώσκεται ὁ προοίμιος λεγόμενος ψαλμὸς (διότι εἶναι προοίμιον) καὶ εἶναι ὁ ποιητικώτατος ἐκεῖνος ψαλμὸς (ὁ 103) «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον· Κύρις ὁ Θεός μου ἐμαγαλύνθης σφόδρα.» ἐν ᾧ δοξολογοῦνται μὲ ἀπαράμιλλον ὕψος καὶ κάλλος ἡ πανσοφία καὶ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ. Προτάσσεται δὲ ἡ δοξολογία ἡ ἐναρκτήριος τῶν προτευχῶν, τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν.»

Μετὰ ταῦτα γίνεται δέησις διὰ τῆς μεγάλης Συναπτῆς λεγο-

μένης (1), ἣτις καὶ Εἰρηνικὰ λέγεται, διότι μετ' εἰρήνης προσκαλεῖ ἡμᾶς νὰ δεηθῶμεν καὶ ὑπὲρ τῆς ἀνωθεν εἰρήνης καὶ τῆς σωτηρίας τῶν ψυχῶν προσκαλεῖ ἡμᾶς νὰ δεηθῶμεν κατὰ πρῶτον ὁ Ἱερεὺς ἢ ὁ Διάκονος (ὅταν λειτουργῇ). Ἐν δὲ τῇ αἰτήσει ταύτῃ καὶ ταῖς ἐπομέναις ἀπαντᾷ ὁ χορὸς τῶν ψαλτῶν ἐξ ἑαυτοῦ τε καὶ τοῦ λαοῦ διὰ τῆς συντόμου δεήσεως, «Κύριε ἐλέησον». Αἰτούμεθα δὲ παρακατιόντες ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος Κόσμου, εὐσταθείας τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως· ὑπὲρ τοῦ ἁγίου οἴκου καὶ τῶν συνελθόντων ἐν αὐτῷ· ὑπὲρ τῶν Βασιλέων, τοῦ Ἐπισκόπου καὶ παντὸς τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ· ὑπὲρ πάσης πόλεως καὶ χώρας· ὑπὲρ εὐκρατίας αἰῶνων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ καιρῶν εἰρηνικῶν· ὑπὲρ πλεόντων, ὁδοιπορούντων, νοσούντων, καμνόντων, αἰχμαλώτων καὶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν· ὑπὲρ τοῦ βυσθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως, ὀργῆς, κινδύνου καὶ ἀνάγκης. Μετὰ ταῦτα, μνημονεύσαντες τῆς Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων, προσκαλούμεθα ὅπως παραθώμεθα ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους καὶ πᾶσαν τὴν ζωὴν ἡμῶν Χριστῷ τῷ Θεῷ. Εἰς τοῦτο δὲ ἀπαντῶμεν τὸ «Σοὶ Κύριε», ἥτοι παρατιθέμεθα τῷ Κυρίῳ. Διὰ τοῦτου ἐπισφραγίζεται ἡ Μ. Συναπτή, ὡς καὶ πᾶσα ἄλλη δεήσις, πάτας δὲ (καὶ τὰς μυστικὰς εὐχὰς εἰς τὰς ἐκφωνήσεις) ἐπισφραγίζει ὁ ἱερεὺς διὰ συντόμου δοξολογίας τῆς Τριάδος. Εἶναι δὲ πολλαὶ αἱ δοξολογαὶ αὗται, ἀλλὰ κυρίως εἶναι πικιλία ἐκφράσεων. Ὁ δὲ λαὸς ἐπισφραγίζει αὐτὰς διὰ τοῦ «Ἀμήν».

Μετὰ ταῦτα ψάλλονται τέσσαρες ψαλμοὶ (140, 141, 129, 116), γενομένης ἀρχῆς ἀπὸ τοῦ «Κύριε ἐκέκραξα», ὃν αἱ Ἀποστολικά Διαταγαὶ (2, 59. 8, 37) ἐπιλύχνιον ἀποκαλοῦσι, καὶ ἐψάλλετο ἀνέκαθεν ἐν τῇ ἐσπερινῇ προσευχῇ. Ψάλλονται δὲ οὗτος καὶ οἱ λοιποὶ ἐναλλὰξ κατὰ στίχον ὑπὸ τῶν χορῶν καὶ εἰς τοὺς ἐξ

(1) Εἶδομεν καὶ ἄλλοτε ὅτι πᾶσα ἀνάγνωσις διὰ δεήσεως καὶ δοξολογίας ἔπρεπε νὰ μεσολαβῇται, καὶ ἴσως ἐντεῦθεν ὀνομάσθῃ Συναπτή καὶ ἡ δεήσις αὕτη, ὡς συναπτημένη τῇ προηγουμένῃ ἀναγνώσει ἢ ψαλμῳδίᾳ. ἴσως ὅμως σημαίνει καὶ σύνολον.

τελευταίους στίχους ἐπισυνάπτονται ἐκάστῳ αὐτῶν ἕξ στιχηρά, τρία τῆς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος (ἐκ τῆς Παρακλητικῆς κατὰ τὸν τυχόντα ἥχον) καὶ τρία τοῦ μνημονευομένου Ἁγίου (ἐκ τῶν Μηναιῶν), ἡ δὲ οὕτω καὶ τέσσαρα, ἂν ἐν τῷ Μηναιῷ εἶναι πλείοτερα Στιχηρά.

2) Μετὰ ταῦτα παραλειπομένης τῆς Εἰσόδου ἀναγινώσκεται (ὁ ψαλλόμενος ἐν Μ. Ἑσπερινῷ) ἀρχαῖος ὕμνος «Φῶς ἱλαρὸν» καὶ εἶτα ψάλλονται τὰ Προκείμενα τῆς ἡμέρας (στίχοι), ἅτινα ἕξ ἀρχαιοτάτων χρόνων προηγοῦντο τῶν Ἀναγνωσμάτων. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῷ μικρῷ Ἑσπερινῷ οὔτε Ἀναγνώσματα εἶναι, οὔτε ἀνάμνησις Λειτουργίας, διὰ τοῦτο, οὔτε ἡ ἐκτενὴς δέησις λέγεται «Εἰπώμεν πάντες ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς» εἰς ἣν τρεῖς τὸ «Κύριε ἐλέησον» ἐπιλέγεται, καὶ ἐν ἣ καὶ δέησις ὑπὲρ τῶν Κεκοιμημένων γίνεται. Λοιπὸν εὐθὺς μετὰ τὰ Προκείμενα (ὅρα Ὁρολόγιον) ἀναγινώσκεται ἡ δέησις ἡ συναπτομένη καὶ μετὰ τῆς μεγάλης Δοξολογίας, τὸ «Καταξίωσον, Κύριε, ἐν τῇ ἐσπέρᾳ ταύτῃ».

Μετὰ ταῦτα ἔπεται ἡ συμπληρωτικὴ τῆς ἐκτενοῦς δεήσεως, ἀρχομένης διὰ τοῦ «Πληρώσωμεν τὴν ἑσπερινὴν δέησιν ἡμῶν τῷ Κυρίῳ». Εἰς τὰς αἰτήσεις δὲ τῆς παρακλήσεως ταύτης ἀπαντᾷ ὁ Χορὸς τὸ «πράττου Κύριε» (δόξ, Κύριε). Παροτρυνόμεθα, ἵνα αἰτησώμεθα παρὰ Κυρίου τὴν ἐσπέραν πᾶσαν τελείαν, ἁγίαν, εἰρηνικὴν καὶ ἀναμάρτητον. Ἀγγελοὺς Εἰρήνης πιστὸν ὁδηγόν, φύλακα τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν· συγγνώμην καὶ ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν· τὰ καλὰ καὶ συμφέροντα ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν· τὸν ὑπόλοιπον χρόνον τῆς ζωῆς ἡμῶν ἐν εἰρήνῃ καὶ μετανοίᾳ ἐκτελέσαι· χριστιανὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἀνώδυνα, ἀνεπαίσχυντα, εἰρηνικὰ καὶ καλὴν ἀπολογίαν τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ. Ἐπισφραγίζεται δὲ καὶ ἡ αἴτησις αὕτη δι' ὧσιν καὶ ἡ μεγάλη Συναπτὴ, ὡς εἴρηται. Κατόπιν δὲ ἐπεύχεται ὁ ἱερεὺς διὰ τῆς εὐχῆς τῆς κεφαλοκλισίας, προοιμιαζόμενος αὐτὴν διὰ τοῦ ἀσπασμοῦ «Εἰρήνη πᾶσι», εἰς δ' ἀπαντᾷ ὁ Χορὸς «Καὶ τῷ πνεύματί σου» (ἃς ἦναι δηλ.). Ὁ δὲ ἱερεὺς (ἢ ὁ Διάκονος) «Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν». Ὁ Χορὸς «Σοὶ Κύριε», ἥτοι κλίνωμεν τὰς κεφαλὰς. Ὁ ἱερεὺς εὐχεται ἵνα ὁ κλίνας οὐρανοῦς

καὶ καταβάς ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων ἐπίδη ἐπὶ τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ, οὔτινες ὑπέκλιναν αὐτῷ τὰς κεφαλὰς, μὴ ἀναμένοντες ἐξ ἀνθρώπων βοήθειαν, ἀλλὰ τὸ παρ' αὐτοῦ ἔλεος, ἵνα διαφυλάξῃ ἐν παντὶ καιρῷ καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν ἐσπέραν καὶ τὴν προσιοῦσαν νύκτα ἀπὸ παντός ἐχθροῦ, ἀπὸ πάσης ἀντικειμένης ἐνεργείας καὶ διαλογισμῶν ματαίων καὶ ἐνθυμήσεων πονηρῶν. Ἐῖτα δὲ δι' ἐκφώνου δοξολογίας ἐπιτραγίζεται καὶ ἡ εὐχὴ αὐτή.

3) Μετὰ ταῦτα ψάλλονται τὰ Ἀπόστιχα ἐκ τῆς Παρακλητικῆς, ἅτινα ἐπεκλήθησαν οὕτω, διότι τὰ τροπάρια ταῦτα ψάλλονται μετὰ στίχων (ὅρα ὠρολόγ.), ἐνῶ τὰ τῆς προηγουμένης Λιτῆς ἐν τῷ Μ. Ἑσπερινῷ ψάλλονται ἀνευ στίχων. Διότι ἴσως κατ' ἀρχὰς δὲν ἦσαν πολλὰ ταῦτα. Ἐπιτραγίζει δὲ τὰ Ἀπόστιχα ὁ λαμπρός Ὕμνος καὶ δέησις ἅμα Συμεὼν τοῦ Θεοδόχου «Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου, Δέσποτα» . . ., ὅστις εἶναι Ἀπολύσεως (τέλους) τῆς Ἀκολουθίας κατάλληλος Ὕμνος. Ἀλλὰ πρὸ τῆς Ἀπολύσεως μικρὰ ἄλλη προσευχὴ προηγείται, ἀρχομένη διὰ τοῦ Τρισαγίου ὕμνου τῆς Τριάδος «Ἄγιος ὁ Θεός» καὶ καταλήγουσα εἰς τὸ «Πάτερ ἡμῶν», μεθ' ὃ ψάλλεται τὸ Ἀπολυτίκιον τῆς ἡμέρας ἢ τὸ ἀρχαῖον «Θεοτόκε Παρθένε», ὅπερ νῦν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ ψάλλεται. Μετὰ δὲ ταῦτα γίνεται ἡ Ἀπόλυσις, ἐν ᾗ εὐχεται ὁ ἱερεὺς, ἵνα ὁ ὢν εὐλογητὸς Χριστὸς ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων ἐλεήσῃ καὶ σῶσῃ ἡμᾶς ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος.

6) Περὶ τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ.

Ὁ Μέγας Ἑσπερινός (ὁ Ἑσπερινὸς τῶν Κυριακῶν καὶ ἑορτῶν) ψάλλεται καὶ χωρὶς τοῦ Ὁρθρου καὶ μετ' αὐτοῦ.

1) Καὶ ἂν μὲν χωριστὸς ψαλῇ, τότε γίνεται ἀρχὴ διὰ τοῦ «Εὐλογητὸς ὁ Θεός» . . . ἂν δὲ μετὰ τοῦ Ὁρθρου διὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ Ὁρθρου «Δόξα τῇ ἁγίᾳ καὶ ὁμοουσίῳ, καὶ ζωοποιῷ, καὶ ἀδιαιρέτῳ Τριάδι» . . . Ἐν τῷ ἀρχαίῳ δὲ ἀσματικῷ Ἑσπερινῷ διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς Λειτουργίας «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς» . . . Προηγουμένως δὲ θυμῷ ὁ ἱερεὺς τὸν Ναὸν κατὰ ρί-

μῆσιν τοῦ Ἀρχιερέως ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ὅστις κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἑξίλασμοῦ ἐπλήρου πρῶτον θυμιάματος (ὅπερ σύμβολον δεήσεως καὶ θυσία ἅμα) τὸ ἄδυτον τοῦ Ναοῦ καὶ εἶτα προσέφερε τὴν θυσίαν, ῥαντίζων διὰ τοῦ αἵματος τῶν ἱερέων τὸ ἄδυτον. Τὸ θυμίαμα ἐν τῷ χωριστῷ Ἑσπερινῷ γίνεται ψαλλομένου τοῦ «Κύριε ἐκέκραξα». Φέρει δὲ ὁ Ἱερεὺς ὁ ἱερουργῶν οὐ μόνον τὸ Ἐπιτραχήλιον, ἀλλὰ καὶ τὸ Φελώνιον.

Μετὰ ταῦτα ἐν τῇ Ἀγρυπνίᾳ ὁ προοιμιακὸς ψαλμὸς ἀναγινώσκεται μέχρι τοῦ «Ἀνοίξαντός σου», ἐντεῦθεν δὲ ψάλλεται, καὶ τότε ὁ Ἱερεὺς λέγει μυτικῶς καὶ ἀσκεπῆς τὰς εὐχὰς τοῦ Λυχνικοῦ ἐνώπιον τῶν ἁγίων θυρῶν. Κατόπιν λέγει τὰ Εἰρηνικὰ ἢ αὐτὸς ἢ ὁ Διάκονος (ὅταν ὑπάρχῃ). Εἰς τὸν ἁσματικὸν Ἑσπερινὸν ἀντὶ τοῦ προοιμιακοῦ ἐψάλλοντο ἄλλοι ψαλμοὶ ἀντιφώνως, καὶ πρῶτον, μετὰ τὰ εὐθὺς λεγόμενα Εἰρηνικὰ, ἐψάλλετο ὁ ψαλμὸς «Κλῆνον, Κύριε, τὸ οὖς σου καὶ ἐπάκουσόν μου». Τὸ «Ἐπάκουσόν μου» δὲ τοῦτο μετὰ τοῦ «Δόξα σοι ὁ Θεὸς» προανέκρουεν ὁ ψάλτης, ὅτε ἐν ταῖς Εἰρηνικοῖς ἐν τέλει ἔλεγεν ὁ Ἱερεὺς «Ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον»... Κατόπιν ἐν τῷ αὐτῷ ἁσματικῷ Ἑσπερινῷ μετὰ τὴν μικρὰν Συναπτὴν (1) ἐψάλλετο τὸ «Κύριε ἐκέκραξα, ἀλλὰ μετὰ ὑποψάλματος (ἐν ταῖς Κυριακαῖς) ἐν ἐκάστῳ στίχῳ «Τὴν ζωηφόρον ἔγερτιν, Κύριε, δοξάζομεν» ἢ «τὴν σωτήριόν σου ἔγερτιν». . . Καὶ ἔπειτα ἡ Εἰσόδος.

Μετὰ τὸν Προοιμιακὸν καὶ τὰ Εἰρηνικὰ, ἀναγινώσκεται ἐν μὲν τῷ Ἑσπερινῷ τῆς Κυριακῆς ὅλον τὸ πρῶτον Κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου, ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς ἑορταῖς οἱ τρεῖς πρῶτοι ψαλμοί, οἵτινες καὶ ψάλλονται ἐν ταῖς Ἀγρυπνίαις. Ἀλλὰ κατὰ τὸ νέον Τυπικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῇ Παρασκευῇ καὶ Κυριακῇ Ἑσπέρας δὲν στιχολογεῖται τὸ ψαλτήριον. Ἀρχαιοτάτη δὲ συνήθεια

(1) Ἡ μικρὰ Συναπτή, ἣτις πολλάκις ἐν ταῖς Ἀκολουθίαις ἐπαναλαμβάνεται, ἀρχεῖται διὰ τοῦ «Ἐτι καὶ ἔτι ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν καὶ ἐπιουνάπτονται τὰ «Ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον»... καὶ «Τῇ Παναγίας ἀχράντου»... μετὰ τῆς ἐκφωνήσεως. Ἐν ταῖς ἁσματικαῖς Ἀκολουθίαις εἰς τὸ «Ἀντιλαβοῦ»... ὑπεψάλλετο «τὴν Οἰκουμένην ἀλληλοῦσα» δηλ. τὴν Οἰκουμένην σῶσον κτλ.

ἦν ἐν τῇ Ἀνατολῇ νὰ ἀναγινώσκωσι δώδεκα ψαλμοὺς τὸ Ἑσπέρας τοῦ Σαββάτου. Καὶ ἐν τῇ Ἀγρυπνίᾳ ὅλον τὸ Ψαλτήριον ἐψάλλετο, ἐξ οὗ καὶ οἱ Αἴνιοι ἐν τῷ Ὁρθρῷ προῆλθον, ὡς δέξομεθα (1).

2) Εἰς τὸ «Κύριε ἐκέκραξα» ψάλλονται δέκα μὲν τροπάρια τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας (προηγοῦνται τὰ ἀναστάσιμα καὶ ἔπονται τὰ τοῦ Ἁγίου τῆς ἡμέρας), ἐξ δὲ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς. Οὕτω δὲ περατοῦνται τὸ προοίμιον τοῦ Ἑσπερινοῦ, μεθ' ὃ γίνεται ἡ Εἵσοδος μεθ' ἀπλοῦ θυμιάματος ἢ καὶ μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου, ὅταν τελῆται Λειτουργία μετὰ ταῦτα. Ἐκ τούτου δὲ φαίνεται ὅτι προῆλθεν ἡ Εἵσοδος αὕτη τοῦ Ἑσπερινοῦ ἐκ τῆς Λειτουργίας· ἐκεῖ εἶναι δύο πράξεις, ἡ εἵσοδος τῶν ἱερέων εἰς τὸν Ναὸν (2) καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ Σκευοφυλακίου μετὰ τιμῆς (λαμπάδων καὶ ὀρθίας ὑπαντήσεως) μεταφορὰ τοῦ Εὐαγγελίου πρὸς ἀνάγνωσιν. Διὰ τοῦτο καὶ ἀναδεικνύων τὸ Εὐαγγέλιον ἐκφωνεῖ τὸ «Σοφία», εἴτα δὲ τὸ «ὄρθοι»· διότι ὄρθιοι ὑπῆντων οἱ πιστοὶ τῷ Εὐαγγελίῳ ὡς αὐτῷ τῷ Χριστῷ, καὶ ὄρθιοι ἠκροῶντο. Ἐνῶ ἐν τοῖς λοιποῖς ἀναγνώσμασιν ἠδύνατο νὰ κάθηνται.

Μετὰ τὸ Προκείμενον τῆς ἡμέρας ἢ τῆς ἑορτῆς ἀναγινώσκονται ἐκ τῆς Π. Διαθήκης ἀναγνώσματα (ὅταν ἢ Λειτουργία, καὶ ὁ Ἀπόστολος καὶ τὸ Εὐαγγέλιον) καὶ μετὰ ταῦτα ἡ ἑκτενὴς καὶ ἡ συμπλήρωσις μετὰ τῆς κεφαλοκλισίας.

3) Μετὰ δὲ ταῦτα τελεῖται ἡ Λιτὴ λεγομένη (Λιτὴ ὑπάρχει

(1) Ἀντὶ τοῦ πρώτου Καθίσματος τοῦ Ψαλτηρίου ἐν τῇ Προηγιασμένῃ ἀναγινώσκονται αἱ ψαλμοὶ τῶν Ἀναθαθμῶν, ἦτοι οἱ ψαλμοὶ ἐκείνοι, οὓς ἐψάλλον ὡς προοιμιακοὺς ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος, ὅτε συνήγετο ὁ λαὸς τῷ Πάσχα. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ἐν ἄλλοις Ἑσπερινοῖς ἀναγινώσκοντο αἱ ψαλμοὶ αὗται, ἐκ τῶν ψαλμῶν 419—433 συνιστάμεναι.

(2) Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐν τῷ Νάρθηκι ἐτελοῦντο αἱ κοιναὶ προσευχαί. Βισέρχοντο δὲ εἰς τὸν Ναὸν, ὁ ὅποιος ἄλλοτε ἦν στενωτέρος, ὅτε ἐμελλε νὰ τελεσθῇ Λειτουργία. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀρχιερεὺς μέχρι τῆς Βισόδου μένει ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ὅπερ ἐπέχει νῦν τὸν τόπον καὶ τοῦ ναοῦ. Ἐν τῷ χωριστῷ δὲ Ἑσπερινῷ προσφέρεται θυμιάμα, ψαλλομένου τοῦ «Κύριε ἐκέκραξα» ὥστε κατὰ τὴν εἵσοδον προσφέρεται εἰς τὸ θυσιαστήριον τὸ σύμβολον τῆς δεύσεως.

εἰς ὅλας τὰς ἄλλας ἐορτὰς πλὴν τοῦ Πάσχα καὶ τῶν Κυριακῶν). Μόνον ἐν ταῖς ὁλονυκτίαις ψάλλεται ἡ Λιτὴ μετὰ τὴν εὐχὴν τῆς κεφαλοκλισίας. Ἄλλως ψάλλεται ἀντὶ Μεσονυκτικοῦ πρὸ τοῦ Ὁρθρου. Τελεῖται δὲ ἡ Λιτὴ ὑπισθεν τοῦ Ἀμβωνος, δηλ. ἐν τῷ Νάρθηκι, ὅπου συνήθως αἱ κοιναὶ προσευχαὶ ἐτελοῦντο. Εἶναι λοιπὸν, ὡς εἴρηται καὶ ἄλλοτε, εἶδος λιτανείας, καὶ ἀφοῦ ψαλῶσιν ἄνευ στίχων τὰ τροπάρια (ὕμνοι τῆς ἐορτῆς), γίνεται δέησις μεγάλη (ἐξ αὐτῆς καὶ Λιτῆς) μετ' ἐπικλήσεως πάντων τῶν Ἀγίων καὶ τοῦ ἐορταζομένου ἐν τέλει (1). Εἶτα δὲ ψαλλομένων τῶν Ἀποστίχων, εἰσέρχονται οἱ λιτανεύοντες εἰς τὸν Ναόν, καὶ προτιθεμένων ἐν τῷ μέσῳ πέντε ἄρτων καὶ οἴνου καὶ ἐλαίου, γίνεται μετὰ τὸ Τρισάγιον καὶ τὸ «Θεοτόχε Παρθένε» ἢ τὸ Ἀπολυτίκιον (ἐν ταῖς Δεσποτ. καὶ Θεομ. ἐορταῖς) ἡ εὐλογία τῶν πέντε ἄρτων, μεθ' ὃ ἀναγινώσκεται ὁ ψαλμὸς (33^{ος}) μέχρι τοῦ «Πλούσιοι ἐπτώχευσαν καὶ ἐπείνασαν» (ἢ μόνος ὁ στίχος οὗτος ψάλλεται)· μεθ' ὃ ὁ ἱερεὺς, ἱστάμενος ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων θυρῶν καὶ βλέπων πρὸς δυσμὰς, εὐλογεῖ διὰ τοῦ «Εὐλογία Κυρίου ἐφ' ὑμᾶς τῇ αὐτοῦ χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ, πάντοτε, νῦν...» Μετὰ ταῦτα ἡ ἀνάγνωσις ἐν καιρῷ τῆς τῶν ἄρτων μεταλήψεως, ἡ ἀμέσως ἀνάγνωσις τοῦ Ἑξαψάλμου (δηλ. τῆς ἀρχῆς τοῦ Ὁρθρου). Καὶ ταῦτα μὲν ἂν ἦναι ὁλονυκτία· ἄλλως γίνεται ἀπόλυσις μετὰ τὸ Τρισάγιον καὶ Ἀπολυτίκιον τῆς ἡμέρας. Οὕτω δὲ τελεῖται, ὡς εἴρηται, ὁ Ἑσπερινὸς ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις πάντοτε (ἄνευ δηλ. ὁλονυκτίας) καὶ τῷ Σαββάτῳ ἐσπέρας

(1) Ἐν τῇ Ἀσματικῇ Ἀκολουθίᾳ τοῦ Ἑσπερινοῦ μετὰ τὴν Εἰσοδὸν ἐγίνετο δέησις καὶ μετὰ ταῦτα ἐψάλλοντο τρία μικρὰ Ἀντίφωνα ὡς ἐν τῇ Λειτουργίᾳ, δηλ. ὅλγοι στίχοι μετὰ τῶν ἐφωμνίων τῆς Λειτουργίας εἰς μὲν τὸ «Ἠγάπησα ὅτι εἰσακούσεται Κύριος» τὸ ἐφωμνιον «Ταῖς προσευχαῖς τῆς Θεοτόκου»... Εἰς δὲ τὸ δευτέρον ἀντίφωνον «Ἐπίστευσα δι' ὃ ἐλάλησα...» «Σῶσον ἡμᾶς, Ὁ Θεοῦ» καὶ τὸ «Ὁ Μονογενὴς Υἱός...» ἐν τέλει. Εἰς δὲ τὸ τρίτον «Δίνετε τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔθνη» τὸ «Ἄγιος ὁ Θεός...» Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐκφώνησις τῆς ἐν τῷ μεταξὺ μικρᾷ Συναπτῆς ἔχει οὕτως «Ὅτι ἅγιος εἰ ὁ Θεός ἡμῶν». Μετὰ δὲ τὴν Λιτὴν καὶ τὰ Ἀπόστιχα ἐγίνετο ἀνάγνωσις ἀφορώσα τὰ τῆς ἐορτῆς.

ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς. Ἐν ταύταις κατὰ τὰς λοιπὰς ἐπισήμους ἑορτὰς γίνεται ὁλονυκτία ἀρχομένη, ὀλίγον πρὸ τοῦ Μεσονυκτίου. Ἐν Ῥωσσίᾳ δὲ Ὀλονυκταὶ μὲν γίνονται ἀπὸ τοῦ Πάσχα μέχρι 14 Σεπτεμβρίου, ἀρχόμεναι ἀφ' ἑσπέρας (αὗται γίνονται συντόμως δι' ὅλου τοῦ ἔτους ἐν ταῖς κατ' οἶκον Ἐκκλησίαις). Ἀπὸ δὲ τοῦ Σεπτεμβρίου μέχρι τοῦ Πάσχα ψάλλονται χωριστοὶ ὁ Ἑσπερινὸς καὶ Ὁρθρος.

Σημειωτέον δὲ ὅτι τελοῦνται ἐνίοτε καὶ πλήρεις ὁλονυκταί, ἧτοι Ἀγρυπνίαι ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς· ἡ διαφορὰ δὲ εἶναι ὅτι ἀρχονται ἐνωρίτερον τῆς Ἀκολουθίας, καὶ τότε μεταλαμβάνουσιν ἐν τῷ Νάρθηκι τῶν εὐλογηθέντων ἄρτων καὶ τοῦ οἴνου πρὸς στήριξιν εἰς τὴν μετὰ ταῦτα Ἀκολουθίαν. Τότε δὲ λαμβάνει χώραν καὶ ἀνάγνωσις, πρὶν γένηται ἀρχὴ τοῦ Ἑξαψάλμου.

§ 28. Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου.

Καὶ ἡ Ἀκολουθία αὕτη ὀνομάσθη ἀπὸ τῆς ὥρας καθ' ἣν τελεῖται, δηλ. ἀπὸ τῆς ὥρας καθ' ἣν ἡγείροντο τὸ πάλαι ἀπὸ τοῦ ὕπνου (πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ Ἡλίου). Ἐπειδὴ δὲ ἀνέκαθεν ἡγιαζετο διὰ προσευχῆς ἡ ὥρα αὕτη καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ μετὰ τῆς κοινῆς προσευχῆς ἡνώθη, ὡς εἴρηται, ἡ Λειτουργία (ὡς ἐν τῷ Π. Νόμῳ ἡ θυσία μετὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ Ἡλίου), διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου φέρει καὶ τὸν τύπον τῆς Λειτουργίας, ὅπερ ἔτι καταφανέστερον εἶναι ἐν τῷ ἁσματικῷ λεγομένῳ Ὁρθρῳ, τουτέστιν ἐν τῷ Ὁρθρῳ τῷ τελουμένῳ ἄλλοτε ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσι, διότι ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ἐπεκράτουν μᾶλλον, ὡς εἴρηται καὶ ἄλλοτε, ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἡ ἀπλῆ ψαλμωδία τῶν ψαλμῶν.

Ἐξ ἀμοτερίων τῶν τάξεων τούτων προῆλθεν ἡ τῆς παρ' ἡμῖν Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου. Ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ ἴσταται ὁ ἀρχαῖος ὁρθρινὸς ψαλμὸς «ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου πρὸς σέ ὁρθρίζω», ἐπισφραγίζουσαν δὲ οἱ Αἴνιοι, δηλ. οἱ τελευταῖοι ψαλμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου, ὅπερ ὅλον δι' ὅλης τῆς νυκτὸς τῆς Κυριακῆς ἐψάλλον καὶ ἀνεγίνωσκον τὸ πάλαι ἐν ταῖς ἱεραῖς Μο-

ναῖς τῆς Ἀνατρολῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ἐντός τοῦ Ὁρθρου ἀναγι-
νώσκονται καὶ καθ' ἐκάστην καὶ ἐν ταῖς ἑορταῖς Καθίσματα τοῦ
Ψαλτηρίου. Ἀλλ' ἅμα ἀναγινώσκονται καὶ Συναξάρια κατ' ἀρ-
χαιοτάτην συνήθειαν, καθ' ἣν δι' ἐγκωμίων ἐπανηγυρίζοντο οἱ
ἐορταζόμενοι καὶ ἀνεγινώσκοντο οἱ βίοι αὐτῶν, ἐξ ὧν προήλθον
τὰ κληθέντα Συναξάρια. Ἡ εἰσοδος δὲ ἐν τῷ ἁσματικῷ Ὁρθρῳ,
ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Εὐαγγελίου καὶ εἴ τι ἄλλο ὑποδηλοῦσι τὴν Λει-
τουργίαν, ἥτις ἠδύνατο ἀμέσως νὰ ἐπισυναρθῇ τῷ Ὁρθρῳ.

Δῆλον δ' ἐντεῦθεν, διὰ τί καὶ πολλὴν ὁμοιότητα ἔχει ὁ Ὁρθρος
πρὸς τὸν Ἑσπερινόν, ἃν καὶ ἅμα διαφέρει· δῆλον καὶ διὰ τί ἐν
τῇ Λειτουργίᾳ τῶν ἀπλῶν ἑορτῶν ψάλλονται δύο ᾠδαὶ τοῦ Κα-
νόνο, ἐξ οὗ ἔτι μᾶλλον καταφαίνεται ἡ στενωτέρα ἄλλοτε συνά-
φεια τοῦ Ὁρθρου μετὰ τῆς Λειτουργίας.

Ὡς ὁ μικρὸς Ἑσπερινὸς εἶναι ἐπιτομή τοῦ μεγάλου, οὕτω καὶ
ὁ Ὁρθρος τῶν ἑορτῶν συντέμενται ἐν τῷ καθ' ἡμέραν Ὁρθρῳ,
ὅπου πολλὰ παραλείπονται καὶ τὰ ψαλλόμενα ἀναγινώσκονται,
οἷον κανόνες κτλ. Ἐν δὲ ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις ὁ Ὁρθρος
τῶν ἑορτῶν κατήντησεν ἀπλῶς ἁσματικὸς, τῶν Καθισμάτων καὶ
τῶν Κανόνων ἀναγιγνωσκομένων πρὸ τοῦ Ὁρθρου ὑπὸ τῶν
ἱερέων.

α) Περί τοῦ Ὁρθρου τῶν ἑορτῶν.

Δυνατὸν νὰ διαιρεθῇ ὁ Ὁρθρος εἰς τρία μέρη, εἰς τὸ προϊ-
μιον, εἰς τὸ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ τέλος εἰς τὰ
τῶν Ἀΐνων.

1) Πῶς μὲν συνδέεται ὁ Ὁρθρος μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ εἰς ὁ-
λονυχτίαν, εἶδομεν. Ὁ δὲ χωριστὸς Ὁρθρος τῶν ἑορτῶν ἀρχεται
διὰ τῶν δύο εἰραγωγικῶν ψαλμῶν ὑπὲρ τοῦ Βασιλέως, τοῦ 19
«Ἐπακούσαι σου Κύριος» καὶ τοῦ 20 «Κύριε ἐν τῇ δυνάμει
σου». Ταῦτα μὲν ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις λέγονται τῇ
Μ. Τεσσαρακοστῇ· συνήθως δὲ μετὰ τὸ Τρισάγιον λέγονται οἱ
δύο βασιλικοὶ ὕμνοι (1) «Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου» καὶ «Ὁ ὁ-

(1) Ὅσῳκις εἰσῆρχοντο εἰς τὸν Ναὸν οἱ Βασιλεῖς (εἰσῆγε δὲ ὁ Πατριάρ-
χος κρατῶν τῆς χαρὸς τὸν Βασιλέα), ἐγένετο ὁ πολυχρονισμὸς αὐτῶν, ἐξ

ψωθεῖς ἐν τῷ σταυρῷ». Μετὰ δὲ τὴν μικρὰν δέησιν ἐκφωνεῖ ὁ ἱερεὺς τὴν ἐναρκτήριον δοξολογίαν τοῦ Ὁρθρου «Δόξα τῇ ἀγίᾳ καὶ ἀμρουσίῳ...» καὶ εὐθὺς ἀναγινώσκεται ὁ Ἐξάψαλμος, ἐν ᾧ ὁ ἱερεὺς συναναγινώσκει μερικῶς τὰς ἐωθινὰς εὐχὰς (τὰς ἀντιστοιχοῦς τοῦ Λυχνικοῦ ἐν τῷ Ἑσπερινῷ), ἐπισφραγιζομένης διὰ δοξολογιῶν, αἵτινες χρησιμεύουν ὡς ἐκφωνήσεις ἐν ταῖς διαφοραῖς Συναπταῖς τοῦ Ὁρθρου. Εἶναι δὲ ὁ Ἐξάψαλμος ἐν τῷ Ὁρθρῷ ὅτι ὁ προσιμιακὸς ψαλμὸς ἐν τῷ Ἑσπερινῷ, καὶ διὰ τοῦτο ἐν τῇ ἁσματικῇ Ὁρθρῷ (1) ἐψάλλοντο ὡς προσιμιακοὶ ψαλμοὶ τρεῖς μετὰ τοῦ ὑποψάλματος «Δόξα σοι ὁ Θεός...» Ἐψάλλοντο δὲ ἐν τῷ Νάρθηκι, ἐξ οὗ κατανοοῦμεν, διὰ τί τὰς ἐωθινὰς εὐχὰς ἐξω τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἀναγινώσκει ὁ Ἱερεὺς. Ἐν γένει οἱ προσιμιακοὶ ψαλμοὶ ἀντεστοίχουν εἰς τὰς ᾠδὰς τῶν ἀναβαθμῶν, αἵτινες ἐψάλλοντο συναγομένου ἐπὶ τοῦ λαοῦ εἰς τὸν Ναόν τοῦ Σολομῶντος. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἐξάψαλμος ἀναγινώσκεται καὶ ἐπέχει τόπον μᾶλλον ἐωθινῆς προσευχῆς, διὰ τοῦτο καὶ πρῶτα πολλὰ δὲν ἀνάπτονται τότε, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἐξαψάλμου καὶ τὴν μεγάλην Συναπτὴν ψάλλεται τετράκις τὸ «Θεὸς Κύριος καὶ ἐπέρανεν ἡμῖν. Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου» μετὰ τῶν Ἀπολυτικίων, ἧτοι ὕμνων τῆς ἡμέρας. Διὰ τῆς νέας ταύτης δοξολογίας τοῦ ἐπιφανέντος Θεοῦ εἰς τὸν Κόσμον γίνεται κυρίως ἡ ἀρχὴ τοῦ Ὁρθρου (2). Μετὰ δὲ τοῦτο ἀναγινώσκονται δύο Καθίσματα

οὗ καὶ νοεῖται καὶ ἡ ἀρχὴ αὕτη τοῦ Ὁρθρου ἢ διὰ τῶν βασιλικῶν ὕμνων. Ὁφόμεθα δὲ καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοιοῦτό τι.

(1) Καὶ ὁ ἁσματικὸς Ὁρθρος ἤρχετο διὰ τοῦ «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεῖα τοῦ Πατρὸς...», ὥστε οἱ τρεῖς ψαλμοὶ ἐπέχον τόπον Ἀντιφώνων. Ἦσαν δὲ ὁ 3 «Κύριε τί ἐπληθύνθησαν...» δι' οὗ ἄρχεται καὶ ὁ Ἐξάψαλμος, ὁ 62 «ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου πρὸς σὲ ὀρρίζω», ὁ ἀρχαιότατος ὀρθρινὸς ψαλμός, καὶ ὁ 13 «Ἰδοὺ δὴ εὐλογεῖτε τὸν Κύριον», ὁ τελευταῖος ἀπλ. τῶν ἀναβαθμῶν ψαλμός. Εἶτα ἐπεσυνάπτετο ὁ Ἀμωμος, καθ' ὃν ἐθυμία ὁ Ἱερεὺς ὅλον τὸν Ναόν καὶ ἐξέφερε τὸν σταυρὸν, μεθ' οὗ ἐτίλει τὴν Ἐξοδὸν ἐν τῷ ἐπομένῳ Ὑμνῷ τῶν τριῶν Παίδων.

(2) Τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ ἀντὶ τοῦ «Θεὸς Κύριος» ψάλλεται τὸ Ἀληλούϊα μετὰ τῶν στίχων «Ἐκ νυκτὸς ὀρρίζει» (ἦρα Ὡρολόγιον).

τοῦ Ψαλτηρίου κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον, μεταλαβούμενα δηλ. διὰ συντεμνῶν δεήσεων καὶ δοξολογίας (1). Εἴτα δὲ ἐπισυνάπτεται τῇ μὲν Κυριακῇ ὁ Ἀώμος (ψαλμ. 118), ὁ μέγιστος τῶν ψαλμῶν καὶ ἀποτελῶν πλήρες Κάθισμα. Μετ' αὐτὸ ψάλλονται τὰ ἀντικαταστήσαντα νῦν τὸν Ἀώμον Εὐλογητάρια. Ἐν τῷ Ἀώμῳ δέ, τῷ ψαλμῷ τῷ ἐν τῷ Μετонуκτικῷ ἐκάστης ἡμέρας, μακαρίζονται οἱ Ἀώμως πορευόμενοι ἐν νόμῳ Κυρίου. Ἀντὶ δὲ τοῦ Ἀώμου ψάλλεται κατὰ τὰς ἄλλας Ἑορτὰς ὁ Πολυέλεος (δηλ. οἱ ψαλμοὶ 134 καὶ 135, ὧν ὁ τελευταῖος α' Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ, ὅτι ἀγαθὸς ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ) ἢ πασχάλιος (καὶ μέγα Ἀλληλούϊα ἐκαλεῖτο) καὶ ἀρχαιοτάτη ἦν ἡ χρῆσις αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὡς εἶδομεν ἄλλοτε (2).

(1) Τὰ Κάθισματα τοῦ Ψαλτηρίου ἀναγινώσκονται ἅπαντα ἐντὸς τῆς Ἑβδομάδος, ἐν μὲν ἐν τῷ Ἑσπερινῷ καὶ δύο ἐν τῷ Ὁρθρῷ. Κατὰ τὰς Ἑορτὰς ἀναγινώσκονται (ἢ ψάλλονται) οἱ τρεῖς ψαλμοὶ τοῦ πρώτου Καθίσματος, δηλ. ἡ πρώτη στάσις τοῦ Καθίσματος τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Κυριακῆς. Εἰς τὰς ἐν τῷ μεταξύ στάσεις ἐκάστου Καθίσματος, δι' ὧν ἐμεσολαβεῖτο ἀνέκαθεν ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ψαλτηρίου, λέγονται ἡ δοξολογία «Ἀλληλούϊα» (τρεῖς) μετὰ τῆς ἐρμηνείας «Δόξα σοι ὁ Θεός», ἡ δέησις «Κύριε ἐλέησον» (τρεῖς) καὶ τὸ «Δόξα Πατρὶ...». Ἐν τέλει δὲ τοῦ Καθίσματος τρισεύεται τὸ τριπλοῦν Ἀλληλούϊα καὶ γίνεται καὶ μικρὰ Συναπτὴ. Ἐπειδὴ δὲ ὀρθροστάθην ἐτελοῦντο αἱ δεήσεις, διὰ τοῦτο καὶ Στάσεις ἐκλήθησαν τὰ διαλείμματα τῶν ψαλμῶν τοῦ Καθίσματος. Ἐν ταῖς Ἱεραῖς Μοναῖς κατὰ τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴν ἀναγινώσκονται τρία Κάθισματα ἐν τῷ Ὁρθρῷ, τρία ἐν ταῖς Ὡραῖς (τρίτῃ, ἕκτῃ καὶ ὀνάτῃ) καὶ ἐν ἐν τῷ Ἑσπερινῷ. Ἀλλ' ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τῆς Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς ἀναγινώσκονται αἱ ὥσαι τῶν Ἀναβαθμῶν, ὥστε δις τῆς Ἑβδομάδος ἀναγινώσκεται τότε τὸ ὅλον Ψαλτήριον.

(2) Ἐν Ῥωσίᾳ ψάλλεται πάντοτε ὁ Πολυέλεος συντόμως (δηλ. στίχοι πινὲς αὐτοῦ, ὡς καὶ τοῦ Μακάριος ἀνὴρ, καὶ τοῦ Προοιμιακοῦ ψαλμοῦ) καὶ ἐν ταῖς Κυριακαῖς δηλονότι, ὅτε καὶ προηγείται τοῦ Ἀώμου. Παλλομένου δὲ τοῦ Πολυελέος θυμῷ ὁ ἱερεὺς, καὶ εἰ μὲν ἐστὶ Κυριακὴ εἰσέρχεται εἰς τὸ Ἱερὸν Βῆμα πρὸς ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς ἵσταται ἐν τῇ μέσῃ τοῦ ναοῦ καὶ ἐνώπιον τῆς εἰκόνης θυμῷ, ψαλλομένων Μεγαλυνariῶν, εἴτα δὲ καὶ ἐκεῖ ἀναγινώσκει τὸ Εὐαγγέλιον. Παλλομένου δὲ τοῦ Κανόνος, χρεῖαι ἐλατῆν τοὺς προσερχομένους τῇ ἀγίᾳ εἰκόνι ἐν τῇ μέσῃ καὶ ἀπαχρῶμένους αὐτήν.

2) Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ Ὁρθροῦ ἀπαρτίζεται ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου, τοῦ Ἑωθινοῦ μὲν ἐν ταῖς Κυριακαῖς, καταλλήλου δὲ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς.

Ἐν μὲν τῷ ἁσματικῷ Ὁρθρῷ ἐγένετο, ὡς προεσημειώθη, Εἰσοδος μετὰ τὸν Ὕμνον τῶν τριῶν Παίδων τὸν ἐπισυναπτόμενον τῷ Ἀμώμῳ. Ἐπερὶ δὲ ὁ Ἱερεὺς τὸν Σταυρὸν (ἐφ' οὗ τρία ἀνημμένα κηρία) καὶ ἴστα αὐτὸν ἐπὶ τοῦ Ἀμβωνος, ἐφ' οὗ ἐγένετο ἀνάγνωσις καὶ μάλιστα τοῦ Συναξαρίου καὶ μετὰ τοῦτο ἐψάλλετο ὁ πεντηκοστός τῆς μετανοίας ψαλμός. Μετὰ δὲ τοῦτον ἤρχοντο οἱ Αἵνοι ὅτε καὶ Εἰσοδος μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀνάγνωσις αὐτοῦ μετὰ τὴν Μ. Δοξολογίαν ἐγένετο, καὶ μετὰ ταῦτα αἱ δεήσεις μετὰ κεφαλοκλισίας ὡς ἐν τῷ Ἑσπερινῷ καὶ ἀπόλυσις. Ὡς σημειοῖ δὲ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, προσέθηκαν καὶ τοὺς Κανόνας μεταξὺ τοῦ ψαλμοῦ τῆς Μετανοίας καὶ τῶν Αἰνῶν διότι πανταχοῦ εἶχον εἰσαχθῆ μετὰ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ Τυπικοῦ τοῦ ἐπικρατήσαντος. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι εἰς τοὺς Αἶνους εἰς ἕκαστον στίχον ἦν μετὰ τῶν διαφορῶν ὑποψαλμάτων καὶ τὸ «Δόξα τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς» καὶ τὸ «Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησε λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ», δηλ. ἐκ τῆς ὥδης τοῦ Ζαχαρίου, ἥτις ἐν τῇ ἐννάτῃ τοῦ Κανόνος στιχολογεῖται.

Ἐν δὲ τῷ συνήθει νῦν Ὁρθρῷ ἀναγινώσκεται, ὡς εἴρηται, τὸ Ἑωθινὸν Εὐαγγέλιον, προοιμιαζόμενον διὰ τῆς Ὑπακοῆς (ἐν ταῖς Κυριακαῖς) καὶ τῶν Ἀναβαθμῶν (τροπαρίων) καὶ τοῦ «Πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον». Ἀναγινώσκει δὲ τὸ Εὐαγγέλιον ὁ Ἱερεὺς καὶ οὐχὶ ὁ Διάκονος· διότι κυρίως ὁ Ἱερεὺς ἱερουργεῖ ἐν τῷ Ὁρθρῷ, καὶ ἐν ταῖς μεγάλαις ἑορταῖς, ὡς εἶδομεν ἄλλοτε, οἱ Ἐπίσκοποι ἢ ἱερεῖς ἀνεγίνωσκον τὸ Εὐαγγέλιον. Μετὰ ταῦτα, ψαλλομένου τοῦ «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι» (δι' οὗ προσκαλούμεθα νὰ προσκυνήσωμεν τὸν Σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν Ἀνάστασιν αὐτοῦ νὰ ὑμνήσωμεν) καὶ τοῦ πεντηκοστοῦ ψαλμοῦ τῆς μετανοίας, ἐξέρχεται ὁ Ἱερεὺς μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ φέρων αὐτὸ ἐπὶ τοῦ στήθους ἴσταται ἐν τῷ μέσῳ· τότε προσερχόμενοι οἱ πιστοὶ ἀσπάζονται τὸ Εὐαγγέλιον ὡς αὐτὸν τὸν Χριστόν, ὑπομνήσκει δὲ τὸν ἀσπασμὸν τοῦ Πάσχα. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν ταῖς

Κυριακῆς, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς ἀναγινώσκεται μὲν τὸ Εὐαγγέλιον, ἀλλὰ τοιαύτη εἴσοδος δὲν γίνεται, οὐδὲ ψάλλεται ὁ πεντηχοστός ψαλμός, ἀλλ' ἀναγινώσκεται μόνον· ψάλλονται δὲ μόνον τὰ ἐν τέλει τροπάρια «Ταῖς τῆς Θεοτόκου (τῶν Ἀποστόλων) λέγεται τῇ Κυριακῇ) προσθείαις, ἐλεήμων, ἐξαλείψον τὰ πλῆθη τῶν ἁμῶν ἐγκλημάτων» καὶ τὸ δοξαστικόν, ἅπερ εἶναι κατάλληλα ἐφύμνια τοῦ ψαλμοῦ τῆς μετανοίας.

Σημειώτέον δὲ ὅτι ὁ ἱερεὺς ἀναγινώσκων τὸ Ἑωθινὸν Εὐαγγέλιον, ἵσταται ἐκ πηγαίῳ τῆς ἁγίας Γραφῆς (ἐκ δεξιῶν)· τοῦτου ἀντίστοιχον ἔχουν καὶ ἄλλαι Ἑκκλησίαι· ἴτως δὲ ἐδωκεν ἀφορμὴν ἡ συμβολικὴ ἐννοία τοῦ ἀγγέλου τοῦ ἐπὶ τοῦ μνημείου κηρύξαντος τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Σημειώτέον καὶ τοῦτο ὅτι κατὰ τὸ Τυπικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Πατριάρχης καὶ οἱ Ἐπίσκοποι ἀσπάζονται τὸ Εὐαγγέλιον, ψάλλοντάς τοις στίχου «Ἰδοὺ γὰρ ἀλήθειαν ἠγάπησας...»

3) Τὸ τρίτον μέρος τοῦ Ὁρθροῦ ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν Κανόνων, τῶν Αἰνῶν καὶ τῆς μεγάλης Δοξολογίας μετὰ τῆς δεήσεως καὶ Ἀπολύσεως, ἐπισυνάπτεται δὲ καὶ ἡ πρώτη Ψαλ.

Εὐθὺς μετὰ τὸν πεντηχοστόν ψαλμόν λέγεται ὑπὸ τοῦ Διακόνου ἡ δέησις τῆς Λιτῆς «Σῶσον ὁ Θεὸς τὸν Λαόν σου», καὶ μετὰ τὴν ἐκφώνησιν τοῦ ἱερέως ψάλλονται οἱ Κανόνες τῆς ἡμέρας, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι οἱ μὲν Κανόνες τοῦ Ὁρθροῦ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν Λιτὴν τοῦ Ἑσπερινοῦ, οἱ δὲ Αἶνοι εἰς τὰ Ἀπόστιχα αὐτοῦ. Οἱ Εἱρμοὶ τῶν Κανόνων τῶν Μ. Ἑορτῶν ψάλλονται μεθ' ἐκάστην ὥδην ἀρχῶς ὡς Καταβασίαι (ἡ καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν Κανόνων)· ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις Ἑορταῖς ψάλλονται, ὡς Καταβασίαι, οἱ Εἱρμοὶ τῶν Κανόνων τῆς Θεοτόκου «Ἀνοίξω τὸ στόμα μου» κτλ. Ἀλλ' εἶδμεν ὅτι αἱ Καταβασίαι τῶν Χριστουγέννων ἀρχονται ἀπὸ τῆς 21 Νοεμβρίου, ὅτι ὁ Πασχάλιος Κανὼν ψάλλεται μέχρι τῆς Ἀναλήψεως, ὅτι ὁ τῆς Ὑψώσεως ἀρχεται ἀπὸ α'. Αὐγοῦστου· ἐπομένως εἰς τὰς Ἑορτάς τὰς τοχούσας κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο καὶ τῶν μεθεόρτων τῶν εἰρημένων ἑορτῶν δὲν ψάλλονται αἱ Καταβασίαι τῆς Θεοτόκου, ἀλλ' αἱ κατάλληλοι τῶν μεγάλων Ἑορτῶν. Μετὰ τὴν τρίτην ὥδην γίνεται μικρὰ αἵτησις

καὶ μετὰ ταῦτα ἀνάγνωσις, διὰ τοῦτο καὶ ἔπεται Τροπάριον, Κά-
θισμα λεγόμενον, ὡς καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Καθισμάτων
τοῦ Ψαλτηρίου ἔπεται τοιοῦτο τροπάριον. Ἐπίσης μετὰ τὴν ἑκτὴν
ὥδὴν γίνεται αἵτησις καὶ ἀναγινώσκεται τὸ Συναξάριον τῆς
ἡμέρας, προηγουμένης τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Κοντακίου καὶ τοῦ
Οἴκου. Σημειωτέον δὲ ὅτι μετὰ τῶν Κανόνων στιχολογοῦνται
(ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς) καὶ αἱ ἐννέα ἀρχαῖαι ᾠδαί, καὶ εἰς τοὺς
τελευταίους στίχους ἐπισυνάπτονται τὰ τροπάρια τῆς ᾠδῆς τοῦ
Κανόνος. Μετὰ τὸ τέλος τῶν Κανόνων μικρὰ Συναπτὴ πάλιν.
Κατὰ τὴν ἐννάτην ᾠδὴν θυμιᾷ ὁ Ἱερεὺς (ἢ ὁ Διάκονος). Τὸ θυ-
μίαμα τοῦτο οὐ μόνον ὑποδεικνύει ὅτι διὰ τῆς προσευχῆς τῆς Θεο-
τόκου ἐπιχαλούμεθα νὰ προσενεχθῶσιν αἱ δεήσεις ἡμῶν, ἀλλὰ
καὶ ὑπομινύσκει τὸ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ μνημόστυνον μετὰ τὸν ἁ-
γιασμὸν τῶν τιμίων δώρων (ψαλλομένου τοῦ «Σὲ ὑμνοῦμεν»), ὅτε
καὶ ψάλλεται πάλιν ἡ ἐννάτη ᾠδὴ, δηλ. ὁ Εἰρμὸς αὐτῆς.

Τοὺς Αἶνους προοιμιάζουσι τὰ Ἐξαποστειλάρια λεγόμενα, τὰ
ἀντιστοιχοῦντα εἰς τὰ καθ' ἡμέραν Φωταγωγικά λεγόμενα, περὶ
ῶν εἶδομεν ἄλλοτε. Στιχολογοῦνται δὲ (ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς)
ὁλόκληροι καὶ αἱ τρεῖς τελευταῖοι ψαλμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου, δι' ὧν
ἐπισφραγίζετο ἀνέκαθεν καὶ ἡ ὁλονυκτία ἐν ταῖς Κυριακαῖς, ὡς
εἴρηται πολλάκις. Εἰς τὸ τέλος δὲ προστίθενται τὰ στιχηρά τῶν
Αἶνων, ὁκτῶ μὲν τῇ Κυριακῇ, τέσσαρα δὲ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς,
ὅταν αὗται συμπέσωσι τῇ Κυριακῇ. Ἐξαίρουνται αἱ Δεσποτικαὶ
ἑορταί, ἐν αἷς πάντα ψάλλονται τῆς ἑορτῆς. Δοξαστικὸν δὲ ἐν
ταῖς Κυριακαῖς εἶναι τὸ Ἑωθινόν, περὶ οὗ εἴρηται πολλάκις τὰ
δεόντα.

Μετὰ ταῦτα ψάλλεται ἡ Μ. Δοξολογία (καθ' ἡμέραν ἀναγι-
νώσκεται μόνον), εἰς ἣν ἐπισυνάπτεται τὸ «Καταξίωσον Κύριε
ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ». Ἐπισφραγίζεται δὲ διὰ τοῦ Τριταγίου μετὰ
Ἀπολυτικίου (ἄλλου παρὰ τὸ σῶντες ἐν ταῖς Κυριακαῖς). Εἴτα
λέγεται ἡ Ἐκτενὴς καὶ ἡ συμπλήρωσις αὐτῆς μετὰ κεφαλακλι-
σίας καὶ τέλος Ἀπόλυσις. Εἴτα ἡ πρώτη Ὁρα.

β) Περὶ τοῦ συντόμου Ὁρθρου.

1) Περὶ τοῦ συντόμου Ὁρθρου τῶν ἐνοριακῶν Ἐκκλησιῶν σημειωτέον τὰ ἀκόλουθα. Γνωστὸν ὅτι ἐν ἀπάσαις σχεδὸν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις ὁ Ὁρθρος συντομεύεται πολὺ διὰ τὴν εὐκολίαν τοῦ λαοῦ καὶ οὐδέποτε (ἢ σπανιώτατα) συνδέεται μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ εἰς ὁλονυχτίαν. Τὸ Ψαλτήριον δὲ καὶ οἱ Κανόνες ἀναγινώσκονται ὑπὸ τῶν ἱερέων πρὸ τοῦ Ὁρθρου καὶ ἀντ' αὐτῶν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ ψάλλονται τὰ Καθίσματα (τροπάρια) καὶ αἱ Καταβασίαι. Ἀντὶ δὲ τοῦ Ἀμώμου (τῇ Κυριακῇ) ψάλλονται τὰ Εὐλογητάρια. Μόνον τῶν Μ. ἑορτῶν ψάλλονται οἱ Κανόνες (καὶ ὁ Μ. Κανὼν καὶ ὁ τοῦ Ἀκαθίστου, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ). Πολλάκις προτάσσονται αἱ Καταβασίαι τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου (ἐν ταῖς Κυριακαῖς), ἵνα συναχθῇ ὁ λαὸς καὶ ἀσπασθῇ τὸ Εὐαγγέλιον. Σπανιώτατα ψάλλονται Πολυέλεσι καὶ μόνον ἐν Πανηγύρεσιν. Στιχολογεῖται ὅμως ἡ ἐννάτη Ὤδῃ (μόνον τῆς Θεοτόκου ἢ ὠδῇ) κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν, καὶ ὅταν προηγηθῶσι τοῦ Εὐαγγελίου αἱ Καταβασίαι, στιχολογεῖται ἡ ἐννάτη ὠδὴ μετὰ τὸν Πεντηκοστὸν ψαλμὸν καὶ τὴν Αἰτήν. Οἱ ψαλμοὶ τῶν Αἰνῶν δὲν στιχολογοῦνται, ἀλλὰ μόνον αἱ πρῶτοι στίχοι, καὶ ἐκ τῶν τελευταίων τοσούτοι, ὅσα καὶ τὰ ψαλλόμενα στιχηρά, ὧν προτάσσονται, ὡς εἶδομεν καὶ ἀλλαχοῦ. Μετὰ δὲ τὴν Μ. Δοξολογίαν καὶ τὸ Ἀπολυτίκιον εὐθὺς ἀρχεται ἡ Λειτουργία, ὥστε παραλείπονται καὶ ἐνταῦθα αἱ δεήσεις ὡς καὶ αἱ Ὁραι, οὐ μόνον ἡ πρώτη, ἀλλὰ καὶ ἡ τρίτη καὶ ἕκτη, αἵτινες προτάσσονται, ὡς ὀψόμεθα, τῆς Λειτουργίας καὶ καθ' ὅς τελεῖ τότε τὴν Προσκομιδὴν ὁ ἱερεὺς. Τὰς Ὁρας ἀναγινώσκει κατ' ἰδίαν ὁ ἱερεὺς μετὰ τὴν Λειτουργίαν.

2) Ὁ δὲ καθ' ἡμέραν Ὁρθρὸς ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς καθίσταται κατὰ τοῦτο συντομώτερος, ὅτι τὰ πλεῖστα ἀναγινώσκονται καὶ τὰ ψαλλόμενα δὲ γοργῶς ψάλλονται. Ἀντὶ δὲ τοῦ Ἀμώμου καὶ τοῦ Πολυελέου γίνεται ἀνάγνωσις ἐκ λόγων Πατερικῶν ἢ ἄλλων, ὡς δόξη τῷ Προεστώτι· ὁμοίᾳ ἀνάγνωσις γίνεται καὶ μετὰ τὴν τρίτην ὠδὴν· θυμῶς δὲ ὁ ἱερεὺς πρὸ τοῦ Ἐξψάλμου.

3) Ἀξιοσημείωτος καὶ ὁ Ὁρθρος τοῦ Πάτχα, ὅστις ἐκ νό-
νου τοῦ Κανόνος καὶ τῶν Αἰνῶν (ὅτε καὶ ὁ ἀσπασμὸς) σύγκειται
καὶ ἐν ᾧ συχνὰ ἐπαναλαμβάνεται κατὰ τὴν ἀνέκαθεν συνήθειαν
τὸ «Χριστὸς ἀνέστη». Μεσονυκτικὸν τοῦτου καὶ ἀναγνώσματα
εἶναι ἡ προηγουμένη ἀνάγνωσις τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων
καὶ Κανῶν τοῦ Μ. Σαββάτου. Ἀλλὰ κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας
τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος ὁ Ὁρθρος συνίσταται ἐκ τοῦ Κα-
νόνος καὶ τῶν Αἰνῶν.

§ 29. *Περὶ τῶν ἄλλων νυχθημεριῶν Ἀκολουθιῶν.*

Αἱ ἄλλαι νυχθημεριναὶ Ἀκολουθίαι εἶναι τὸ Μεσονυκτικόν, αἱ
τέσσαρες Ὁραὶ (α', γ', ε' καὶ θ') μετὰ τῶν Τυπικῶν καὶ τὸ Ἀ-
πόδειπνον. Αἱ Ἀκολουθίαι αὗται εἶναι κυρίως αἱ καθ' ἡμέραν
προσευχαὶ τῶν Μοναστῶν, διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῷ Νάρθηκι πᾶσαι
τελοῦνται, ἐνῷ ὁ Ὁρθρος καὶ ὁ Ἑσπερινὸς (οἵτινες φέρουσι τὸν
τύπον τῆς Λειτουργίας) τελοῦνται ἐν τῷ Καθολικῷ, δηλ. ἐν τῷ
κυρίως Ναῷ.

Συνάπτονται δέ, ὡς εἴρηται καὶ ἄλλοτε, τὸ μὲν Μεσονυκτικόν
καὶ ἡ πρώτη Ὁρα μετὰ τοῦ Ὁρθρου, τοῦ μὲν προηγουμένου, τῆς
δὲ ἐπομένης τῷ Ὁρθρῳ. Αἱ Ὁραὶ τρίτη καὶ ἕκτη συνάπτονται
πάλιν καὶ ἐπισυνάπτονται αὐταῖς τὰ Τυπικά τὰ ἀναμνηστικόντα
τὴν Λειτουργίαν. Ἡ ἐνάτη δὲ Ὁρα προηγείται τοῦ Ἑσπερινοῦ,
τὸ δὲ Ἀπόδειπνον ἔπεται, ἢ εὐθὺς, ἢ μετὰ ταῦτα. Ὡστε τρεῖς τῆς
ἡμέρας κατὰ τὸν τύπον τῆς Τριάδος συμπλέκονται αἱ ἐπτὰ αἰνέ-
σεις εἰς τρία συμπλέγματα, ὡς καὶ τρεῖς ἔπρεπε νὰ ᾔηται αἱ Λει-
τουργίαι κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτάς. Ἐὰν δὲ ἀναμνησθῶμεν ὅτι ὁ
Ὁρθρος καὶ ὁ Ἑσπερινὸς φέρουσι τὸν τύπον τῆς Λειτουργίας, αἱ
ἐπτὰ κυρίως αἰνέσεις ἀνεξαρτήτως τῆς Λειτουργίας εἶναι τὸ Με-
σονυκτικόν, αἱ τέσσαρες Ὁραὶ, τὰ Τυπικά καὶ τὸ Ἀπόδειπνον.
Ἐὰν δὲ συναφθῶσι μετὰ τῆς Λειτουργίας εἰς τὰ τρία συμπλέγ-
ματα, τότε καταρτίζονται αἱ ὅλαι Ἀκολουθίαι εἰς τὰς ἐπτὰ αἰνέ-
σεις τῆς ἡμέρας, ὡς ἡριθμήθησαν αὗται ἐν τῇ προηγουμένῃ 25
παραγράφῳ.

α) Μερὶ τοῦ Μεσονυκτικοῦ.

Ὡνομάσθη οὕτως ἡ Ἀκολουθία αὕτη ἀπὸ τῆς ὥρας, καθ' ἣν τελεῖται, κυρίως μὲν περὶ τὸ Μεσονύκτιον, συνήθως δὲ μετὰ ταῦτα περὶ τὴν τρίτην ὥραν. Εἶναι δὲ ἡ ἀρχὴ τῆς καθ' ἡμέραν Προσευχῆς καὶ τῶν ἐπτὰ Αἰνέσεων, διότι ἐν ταῖς καθ' ἡμέραν Προσευχαῖς ἐπεκράτησεν ὁ ἄλλος ὑπολαγισμὸς τοῦ ἡμερονυκτιοῦ ὁ ἀπὸ μέσης τῆς νυκτός.

Εἶναι δὲ τρία Μεσονυκτικά, τὸ καθ' ἡμέραν, τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῶν Κυριακῶν καὶ Ἑορτῶν. Ἡ διαφορὰ δὲ προσέρχεται ἐκ τούτου ὅτι ὁ Ἀμώμος (ὁ 118 ψαλμὸς), ὁ τὸ κυριώτατον ἀναγνώσμα ἀπαρτίζων ἐν τῷ καθ' ἡμέραν Μεσονυκτικῷ, ἀναγινώσκεται ἐν τῷ Σαββάτῳ εἰς τὸν Ὁρθρον ὡς Καθίσμα τοῦ Ψαλτηρίου, ἐπομένως εἰς τὸ Μεσονυκτικὸν τοῦ Σαββάτου ἐπέχουσι τόπον τοῦ Ἀμώμου ἄλλοι ψαλμοὶ (64—69). Κατὰ τὰλλα εἶναι ὅμοιον ἐξαιρέσει τῆς τελευταίας εὐχῆς, ἥτις εἶναι ἄλλη. Ἐν δὲ ταῖς Κυριακαῖς ἀντὶ Μεσονυκτικοῦ (ὅταν δὲν ᾖναι Ὀλονυκτία) ψάλλονται οἱ Τριαδικοὶ Κανόνες κατὰ τὸν ἐκάστοτε ἥχον (ὅρα Παρακλητικὴν), ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς ψάλλεται ἡ Λιτή. Εἶδομεν δὲ ὀλίγῳ πρότερον, ὅτι ὁ Ἀμώμος ψάλλεται καὶ ἐν ταῖς Κυριακαῖς, καὶ ἐκ τοῦ ἁσματικοῦ Ὁρθρου μανθάνομεν ὅτι εἶναι ἀρχαιοτάτη ἡ χρῆσις αὐτοῦ ὥστε ἐτέθη καὶ ἐν τῷ Σαββάτῳ ὁ Ἀμώμος, διότι ἦν μικρὰ ἑορτὴ ἀνέκαθεν τὸ Σάββατον καὶ εἰς τὸν Ἑβδομαδιαῖον Κύκλον ἦν ἡμέρα μνήμης πάντων τῶν Μαρτύρων καὶ ἐπομένως καὶ τῶν Κεκοιμημένων. Ἐντεῦθεν ἐννοοῦμεν καὶ διὰ τί τὴν Παρασκευὴν ἐν μὲν τῷ Ὁρθρῷ ἀναγινώσκονται τὰ τελευταῖα Καθίσματα τοῦ Ψαλτηρίου ἀντὶ τῶν κατὰ σειράν, ἐν δὲ τῷ Ἑσπερινῷ τὸ προηγούμενον Καθίσμα τῶν ᾠδῶν τῶν Ἀναβαθμῶν (ὅπερ καὶ τῇ Τετάρτῃ ἀναγινώσκεται τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, διότι καὶ τότε συμπληροῦνται ἡ σειρά τοῦ Ψαλτηρίου), ἵνα ἐν τῷ Ὁρθρῷ τοῦ Σαββάτου ἀναγνώσθωσι τὰ δύο προηγούμενα Καθίσματα, ὧν τὸ ἐν εἶναι ὁ Ἀμώμος.

Ἐκ δύο μερῶν σύγκειται τὸ Μεσονυκτικόν, ὑποδιακρινομένου τοῦ πρώτου μέρους διὰ τοῦ Τριταγίου τοῦ ἐν μέσῳ παρεμπίπτον-

τος. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὰς Ὁρας. Εἶδομεν δὲ καὶ ἄλλοτε ὅτι τὸ Τρισάγιον εἶναι ἡ Δοξολογία, δι' ὧν ἄρχονται καὶ λήγουσιν αἱ Προσευχαὶ καὶ Ἀκολουθίαι.

1) Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ Μεσονυκτικοῦ ἄρχεται διὰ τοῦ «Βυλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν...» ὑπὸ τοῦ ἱερέως (ἐν ἑλλείψει ἱερέως λέγεται τὸ «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων Πατέρων...»), εἶτα τὸ «Βασιλεῦ Οὐράνιε», τὸ Τρισάγιον («Ἄγιος ὁ Θεός...») καὶ τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» τρίς. Τρεῖς μικραὶ μετάνοιαι γίνονται ἐν τῷ Τρισαγίῳ (ὑποκλίσεις μόνον τῆς κεφαλῆς μετὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, ἐνῷ αἱ προσπτώσεις καὶ γονυκλιταὶ λέγονται Μετάνοιαι μεγάλαι καὶ εἶναι ἐν χρήσει τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ) καὶ τρεῖς ἄλλαι ἐν τῷ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» (1).

Μετὰ ταῦτα λέγεται ὁ πεντηχοστὸς τῆς μετανοίας ψαλμὸς «Ἐλέησόν με ὁ Θεός». Τρίς δὲ τῆς ἡμέρας λέγεται ὁ εἰρημένος ψαλμὸς, ἐνταῦθα, ἐν τῇ τρίτῃ Ὁρᾷ καὶ ἐν τῷ Ἀποδείπνῳ. Λέγεται καὶ ἐν τῷ Ὁρθρῳ, ἀλλ' εἶδομεν ἤδη ὅτι καθ' ἡμέραν προσευχὴ κυρίως εἶναι αἱ ἐπτὰ αἰνέσεις. Ὅποτε τρίς τῆς ἡμέρας γίνονται Μετάνοιαι καὶ παρὰ Θεοῦ ἡ συγχώρησις τῶν ἁμαρτιῶν ἐν ταῖς Ἀκολουθίαις τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ καὶ καθ' ἴδιον ἕκαστος αἰτεῖται συγχώρησιν διὰ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν».

Μετὰ ταῦτα λέγεται ὁ Ἀωμος ὁ μέγιστος τῶν ψαλμῶν, ὑποδιαίρουμένος εἰς τρεῖς στάσεις, περὶ ὧν εἴρηται καὶ ἄλλοτε. Εἶναι δὲ διδαχτικώτατος καὶ ἐντεῦθεν κατανοεῖται ἡ ἀρχαιοτάτη καὶ συχνὴ αὐτοῦ χρῆσις. Εἶτα ἔπεται τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, καὶ μετὰ τὸ Τρισάγιον τὰ τροπάρια «Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἐρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός...» καὶ τάλλα, ὑπομνησκόντα τὴν ἀρχαίαν δόξαν ὅτι ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός ἐλεύσεται ὁ Κριτής. Ἐπεται καταλλήλως τὸ «Κύριε ἐλέησον» τεσσαρακοντάκις κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς Μετανοίας καὶ μετὰ ταῦτα ἡ εὐχὴ «Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ», ἡ εἰς πάντα καιρὸν ὄντως ἀρμόζουσα καὶ ἐν πάσαις ταῖς αἰνέσεσι διὰ τοῦτο ἐπαναλαμβανομένη.

(1) Ὀνομάσθησαν δὲ Μετάνοιαι αἱ ὑποκλίσεις αὗται, διότι ἐπιβάλλονται ὑπὸ τῶν Πνευματικῶν ὡς ἐπιτίμιον εἰς τοὺς μετανουῦντας.

Ἐπιστραγίζουσι δὲ τὸ πρῶτον μέρος τοῦ Μεσονυχτικοῦ αἱ εὐχαὶ τοῦ Μ. Βασιλείου, αἱ ἀρμύζουσαι εἰς τὴν ὥραν ταύτην τῆς προσευχῆς. Ὅστε καλῶς καὶ καταλλήλως διετάχθη ἡ πρώτη αὕτη αἰνεσις· τὸν τύπον τῆς Τριάδος φέρει ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀμώμου, Μετάνοια δὲ τελεῖται καὶ προπαρασκευὴ εἰς ὑπάντησιν τοῦ Νυμφίου Χριστοῦ.

2) Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ Μεσονυχτικοῦ εἶναι μνημόσυνον, οὕτως εἰπεῖν, ὑπὲρ τῶν Κεκοιμημένων, ὡς καλῶς σημειοῖ ὁ Συμμεῶν Θεσσαλονίκης. Οἱ περιλειπόμενοι τῷ βίῳ ἀδελφοί, ἀφοῦ κατήρτισαν ἑαυτοὺς διὰ τῆς δεήσεως εἰς ὑπάντησιν τοῦ Νυμφίου, δέονται καὶ ὑπὲρ τῶν προαπελθόντων ἀδελφῶν τῶν μὴ δυναμένων διέσθαι.

Ἀρχεται δὲ τὸ μέρος τοῦτο διὰ τοῦ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» καὶ εἴτα ἀναγινώσκονται δύο ψαλμοὶ (120 καὶ 133). Μετὰ ταῦτα Τρισάγιον καὶ εἴτα τὰ Τροπάρια ὑπὲρ τῶν Κεκοιμημένων «Μνήσθητι Κύριε» κτλ. καὶ αἱ εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν Κεκοιμημένων.

Μετὰ ταῦτα γίνεται ἀπόλυσις, τὴν ὁποίαν ἐπιστραγίζει δέησις, ἐν ᾗ πρὸς τοῖς ἄλλοις μακαρίζονται ἐν τέλει οἱ εὐσεβεῖς Βασιλεῖς, οἱ ὀρθόδοξοι Ἀρχιερεῖς, οἱ κτίτορες τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν, οἱ γονεῖς καὶ διδάσκαλοι, οἱ προαπελθόντες πατέρες καὶ ἀδελφοί. Ἐπιλέγεται ὡς σφραγὶς τὸ «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων Πατέρων...»

6) Περί τῶν Ἀκολουθιῶν τῶν Ὁρῶν.

Αἱ ὥραι ἀριθμοῦνται κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, καθ' ἣν πρώτη ὥρα ὑπελογίζετο ἡ πρώτη τῆς ἡμέρας, δηλ. ἡ ἕκτη περίου τῆς πρωίας κατὰ τὸν ἐν χρήσει νῦν ὑπολογισμόν. Ὅστε τρίτη καὶ ἕκτη Ἐκκλησιαστικὴ ὥρα εἶναι ἡ ἐνάτη καὶ δωδεκάτη (μεσημβρία) καθ' ἡμᾶς, ἐνάτη δὲ ἡ τρίτη μετὰ μεσημβρίαν.

Εἶναι καὶ Μεσῳρία, εἰς ἐκάστην ὥραν (πλὴν τῆς Τρίτης) ἐπισυναπτόμενα ἐν τῷ ἰδίῳ καιρῷ. Ὡλλονται δὲ τὰ Μεσῳρία ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς τῇ Τετάρτῃ καὶ Παρασκευῇ τῆς νηστείας τῶν Χριστουγέννων καὶ ἁγίων Ἀποστόλων.

Αἱ Ἀκολουθίαι τῶν Ὁρῶν τελοῦνται κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν, καθ' ἣν καὶ τὸ πρῶτον μέρος τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Μεσονυχτικοῦ. Εἰς τὰς Μεγάλας δὲ Ὁρας τῶν Παραμονῶν τῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανίων καὶ τῆς Μ. Παρασκευῆς ψάλλονται ἐν τῷ μεταξὺ ἐκάστης ὥρας τὰ κατάλληλα Τροπάρια καὶ ἀναγινώσκονται Προφητεῖαι καὶ κατάλληλοι περικοπαὶ ἐκ τοῦ Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελίου. Ἐν δὲ τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ ἀναγινώσκονται ἐν τῇ Ἑκτῇ Ὁρᾷ ὁ Ἡσαΐας καὶ ἐν τῇ Μ. ἑβδομάδι ὁ Ἰεζεκιήλ.

1) Ἡ πρώτη Ὁρα ἡ ἐπισυναπτομένη τῷ Ὁρθρῷ ἀρχεται ἀπλῶς διὰ τοῦ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» καὶ ἀναγινώσκονται οἱ τρεῖς κατάλληλοι εἰς τὴν πρωϊνὴν ὥραν τῆς προσευχῆς ψαλμοὶ (5, 89, 100). Μετὰ ταῦτα μετὰ τὴν μικρὰν δοξολογίαν («Δόξα Πατρὶ... καὶ Ἀλληλούϊα, τρίς) καὶ σύντομον δέησιν («Κύριε ἐλέησον, τρίς) ψάλλονται τὸ Ἀπολυτίκιον τῆς ἡμέρας καὶ τὸ Θεοτοκίον τῆς Ὁρας «Τί σὲ καλέσωμεν, ὦ Κεχαριτωμένη;» καὶ εἶτα οἱ στίχοι οἱ ὠραῖοι «Τὰ διαθήματά μου κατεύθυνον...». Ἐν δὲ τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ ἀντὶ Ἀπολυτικίου ψάλλεται τρίς τὸ «Τὸ πρῶτ' εἰσάκουσον τῆς φωνῆς μου, ὁ Βασιλεὺς μου καὶ ὁ Θεός μου». Μετὰ δὲ τὸν Τρισάγιον καὶ τὸ κατάλληλον Κοντάκιον λέγεται τὸ «Κύριε ἐλέησον» τεσσαρακοντάκις καὶ τὸ «Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ». Μετὰ ταῦτα (μετὰ τὸ Τρισάγιον) λέγεται ἡ ὠραία πρωϊνὴ εὐχὴ «Χριστέ τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, τὸ φωτίζον καὶ ἀγιάζον πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον...» Ὁραῖαι εἶναι καὶ αἱ εὐχαὶ τοῦ Μ. Βασιλείου αἱ ἐν τέλει τοῦ Μεσσηρίου τῆς πρώτης Ὁρας.

Ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς λέγουσι μετὰ τὴν πρώτην Ὁραν καὶ τοὺς Οἴκους τῆς Θεοτόκου (τοῦ Ἀκαθίστου). Ἐντεῦθεν προήλθεν ὅτι καὶ ἐν Ῥωσσίᾳ ψάλλεται μετὰ τὴν πρώτην ὥραν τὸ Κοντάκιον «Τῇ Ὑπερμάχῳ».

2) Ἡ Τριθέκτη (τρίτη καὶ ἕκτη ὥρα) ψάλλεται περὶ τὴν ἐνανάτην ἢ δεκάτην ὥραν πρὸ μεσημβρίας. Ἀρχεται δὲ ἡ μὲν τρίτη ὥρα ὡς τὸ Μεσονυχτικόν («Βασιλεῦ οὐράνιε», Τρισάγιον, κτλ.), ἡ δὲ ἕκτη, ὡς ἐπισυναπτομένη, διὰ τοῦ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» μένον. Εἰς μὲν τὴν τρίτην ἀναγινώσκονται οἱ τρεῖς ψαλμοὶ (16,

24 καὶ ὁ 50), εἰς δὲ τὴν ἑκτην οἱ ψαλμοὶ (53, 54 καὶ 90). Πρὸς δὲ τούτοις ἀντὶ Ἀπολυτικίων ἐν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ εἰς μὲν τὴν τρίτην φάλλεται τὸ Τροπᾶριον «Κύριε ὁ τὸ πανάγιόν σου πνεῦμα ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς Ἀποστόλοις σου καταπέμφας, τοῦτο ἀγαθὲ μὴ ἀντανέλης ἀφ' ἡμῶν. . .», εἰς δὲ τὴν ἑκτην «Ὁ ἐν ἑκτῇ ἡμέρᾳ καὶ ὥρᾳ τῷ σταυρῷ προσηλώσας. . .», ἐξ ὧν καταφαίνεται ἡ σημασία τῶν κατὰ τὰς ὥρας ταύτας προσευχῶν καὶ διὰ τί διετάχθησαν.

Ἐκ τῶν εἰρημένων καταφαίνεται καὶ διὰ τί ἐν ταῖς ἑορταῖς ἔπεται ἡ Λειτουργία μετὰ τὴν Τριθέκτην. Ἀντὶ τῆς Λειτουργίας λέγονται μετὰ τὴν Τριθέκτην καθ' ἡμέραν (1) τὰ Τυπικά, τὰ προηγούμενα συνήθως, ὡς προοιμακοὶ ψαλμοὶ (Ἀντίφωνα), εἰς τὴν Λειτουργίαν τῶν Κυριακῶν καὶ τῶν ἁπλῶν ἑορτῶν, δηλ. τὰ «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον», «Αἶνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον» καὶ οἱ Μικαρισμοί. Ἀναγινώσκονται πρὸς τούτοις ὁ Ἀπόστολος καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς ἡμέρας. Σημειωτέον ὅμως ὅτι, ἰπειδὴ ἐν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ Λειτουργία τελεῖται δὲν τελεῖται κατὰ τὰς πέντε ἡμέρας τῆς εβδομάδος, ἀλλὰ μόνον Προηγιασμένη ἐν τῷ ἑσπερινῷ, διὰ τοῦτο καὶ τὰ Τυπικά λέγονται μετὰ τὴν Ἑννάτην ὥραν.

Κατὰ τὸν Συμεῶνα Θεσσαλονίκης ἦν ἐν ταῖς νηστεαῖς καὶ ἁμαρτική Τριθέκτη, ἥτις κατ' οὐσίαν ἔφερε τὸν τύπον τῆς Λειτουργίας καὶ ἀντὶ τῶν Τυπικῶν Ἀντιφώνων ἐφάλλοντο ἀλλὰ Ἀντίφωνα μετὰ τῶν συνήθων ὑποψαλακίων «Ταῖς πρέσβειαῖς τῆς Θεοτόκου», «Σῶτον ἡμᾶς υἱὲ Θεοῦ», Εἰς δὲ τὸ τρίτον Ἀντίφωνον τὸ Ἀλληλούια διζί. Ἐγίνετο εἰσόδος ἀνευ λαμπάδων καὶ θυμιάματος, μεθ' ἧν ἡ Εὐχὴ τῆς Ἑκτῆς ὥρας, κατόπιν ἡ προφητεία τοῦ Ἠσαίου καὶ εἴπα ἡ Ἐκτενὴς μετὰ τῶν ὑπὲρ τῶν Κατηχουμένων δεήσεων. Μετὰ ταῦτα ἡ πλήρωσις τῆς δεήσεως καὶ ἡ κεραλοκλήσις. Εἶτα εἰσόδος ὀπίσθεν τοῦ Ἀμβωνός καὶ ἐν πλῆ-

(1) Ἐν τῇ Καθολικῇ τῶν Ἱερῶν Μονῶν δὲν τελεῖται καθ' ἡμέραν Λειτουργία, ἀλλ' ἐν τοῖς παρεκκλησίαις διὰ τοῦτο δὲν παρακωλύεται ἡ ἐκτε-
θεῖσα τάξις τῆς Τριθέκτης.

γίω τινὶ μέρει ἐτελεῖτο ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ, ὡς τι παράρτημα. Τελουμένης δὲ Λειτουργίης Προηγιασμένης, ἐψάλλετο ὁ ἁσματικὸς Ἑσπερινός.

3) Ἡ Ἑννάτη Ὥρα συνήθως μὲν προηγεῖται τοῦ Ἑσπερινοῦ περὶ τρίτην ἢ τετάρτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν, ἢ καὶ βραδύτερον ἐνίοτε, τῇ μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ ὅμως συνάπτεται τῇ Τριθέκτῃ, καὶ μετὰ ταῦτα ψάλλονται τὰ Τυπικά καὶ ὁ Ἑσπερινὸς μετὰ τῆς Προηγιασμένης Λειτουργίης, ἔταν αὕτη τελῆται.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐννάτης Ὥρας εἶναι ἡ αὐτὴ τῇ τῆς πρώτης καὶ τρίτης. Μετὰ δὲ ταῦτα ἀναγινώσκονται οἱ τρεῖς ψαλμοὶ (83, 84 καὶ 85), ἐν οἷς λέγεται, πόσον ἀγαπητὰ εἶναι τὰ σκηνώματα τοῦ Κυρίου, καὶ πῶς εἰστανόει Κύριος τῶν ἐν ἡμέρᾳ θλίψεως δεομένων αὐτοῦ, καὶ ὅτι πάντα τὰ ἐθνη θέλουσι ποτὲ προσκυνήσει καὶ δοξάσει τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Τὰ δὲ Τροπάρια μνημονεύουσι τοῦ ἐν τῇ ὥρᾳ ταύτῃ τῆς ἡμέρας θανάτου τοῦ Κυρίου «Ὁ ἐν τῇ ἐννάτῃ ὥρᾳ δι' ἡμᾶς σὰρκι τοῦ θανάτου γευτάμενος, νέκρωσον τῆς σαρκὸς ἡμῶν τὸ φρόνημα, Χριστὲ ὁ Θεὸς, καὶ αὔσον ἡμᾶς. » Ἐπιστραγγίζει δὲ τὴν ἐννάτην ὥδῃν ἡ λαμπρὰ εὐχὴ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου «Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν».

γ) Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἀποδείπνου.

Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης σημειοῖ ὅτι ἡ τελευταία αὕτη αἰνεσις ἀνῆλθετο πολλαχθὺ μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ. Πιθανόν ὅτι τοῦτο προῆλθεν ἐκ τοῦ ὅτι μεταλαμβάνοντες ἐν τῷ Νάρθηκι τῶν ἐν τέλει τοῦ Ἑσπερινοῦ εὐλογηθέντων ἄρτων τῆς Ἀρτακλασίας καὶ ἐπομένως δειπνήσαντες αὐτῷ μόνον, ἤρχοντο εὐθὺς τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἀποδείπνου, ἥτις εἶναι ἡ προσευχὴ πρὸ τοῦ ὑπνου διὰ τοῦτο καὶ παραλείπεται, ὅταν τελῆται Ἀγρυπνία (Ἑσπερινὸς καὶ Ὁρθρὸς ὁμοῦ) δι' ὅλης τῆς νυκτός. Συνήθως ὅμως τὸ Ἀπόδειπνον χωρίζεται τοῦ Ἑσπερινοῦ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον διότι ἐν ταῖς Ἱεραῖς μοναῖς ἐξεχειρόμενοι τοῦ ὑπνου ὀλίγον μετὰ τὸ μεσονύκτιον κατακλίνονται ἐξ ἀνάγκης ἐν ἀρχῇ τῆς νυκτός διὰ ταῦτα καὶ ἐνωρίς δειπνοῦσι καὶ μετὰ τὴν Τριθέκτην (πρὸ μεσημβρίας) ἀριστῶσιν.

Εἶναι δὲ εἶδη Ἀποδείπνων ἐν χρήσει τὸ μικρὸν μὲν καθ' ἑκάστην, τὸ δὲ μέγα κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν νηστειῶν καὶ ἰδίως τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, ὡς καὶ κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας ἡμέρας τῆς Μ. ἐβδομάδος καὶ τὰς παραμονὰς τῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανίων. Ἐν δὲ τῇ πρώτῃ ἐβδομάδι τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἦν ἐν χρήσει ἄλλοτε καὶ τὸ ἀσπματικὸν Ἀπόδειπνον.

1) Τὸ μικρὸν Ἀπόδειπνον ἄρχεται ὡς καὶ τὸ Μεσονυκτικόν, ἔπονται οἱ τρεῖς ψαλμοὶ (ὁ 50, 69 καὶ 142) καὶ μετὰ ταῦτα ἡ μεγάλη Δοξολογία. Ἐκ τῶν ψαλμῶν ὁ μὲν πεντηκοστός τῆς μετаноίας εἶδομεν ὅτι λέγεται καὶ ἐν τῷ Μεσονυκτικῷ καὶ ἐν τῇ τρίτῃ Ὡρα, ὁ δὲ 142 εἶναι ὁ τελευταῖος τοῦ Ἐξαψάλμου ἐν ἀρχῇ τοῦ Ὁρθρου. Ὡστε ἴδιος κυρίως ψαλμὸς τοῦ Ἀποδείπνου εἶναι ὁ 69 «Ὁ Θεὸς εἰς τὴν βοήθειάν μου πρόσχες».

Μετὰ τὴν Μ. Δοξολογίαν ἔπεται τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως καὶ ὁ ὕμνος τῆς Θεοτόκου «Ἄξιον ἐστὶν ὡς ἀληθῶς». Ὡστε τρεῖς τῆς ἡμέρας γίνεται καὶ ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως, ὡς καὶ ἡ μετάνοια, ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν ἑπτὰ αἰνέσεων (ἐν τῷ Μεσονυκτικῷ), ἐν τῷ μέσῳ (ἐν τοῖς Τυπικοῖς) καὶ ἐν τῷ τέλει. Μετὰ ταῦτα ἔπονται τὸ Τρισάγιον μετὰ τοῦ καταλλήλου Κοντακίου, τὸ «Κύριε ἐλέησον» τεσσαρακοντάκις μετὰ τοῦ «Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ» καὶ τέλος αἱ εὐχαὶ «Ἀσπιλε, ἀμόλυντε» (Παύλου Μοναχοῦ) «Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα» (Ἀντιόχου Μοναχοῦ) καὶ Ἀπόλυσις (1).

Ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ἐπισυνάπτονται καὶ οἱ Κανόνες τοῦ Ἀγίου τῆς Μονῆς ἢ τῆς Θεοτόκου. Εἶναι δὲ καὶ ἄλλαι τάξεις ὡς πρὸς τοῦτο ἐν ταῖς διαφόροις Μοναῖς. Οἱ δὲ μέλλοντες νὰ λειτουργήσωσιν ἱερεῖς εἰσερχόμενοι εἰς τὸν Ναὸν ἀναγινώσκουσι καὶ τὸν Κανόνα τῆς Μεταλήψεως μετὰ τῶν Οἰκῶν τῆς Θεοτόκου. Συνήθως μετὰ τὰς εὐχὰς τοῦ Ἀποδείπνου λέγεται ἡ εὐχὴ τοῦ Ἀγγέλου Φύλακος καὶ τὸ Κοντάκιον τῆς Θεοτόκου «Τῇ ὑπερμάχῳ». Ὅσάκις δὲ μέλλουσι νὰ ἱερουργήσωσιν οἱ τῶν ἐνοριακῶν

(1) Ἀντὶ Ἀπολύσεως ἐν τῷ τέλει τῶν Προσευχῶν καὶ Εὐλογητοῦ ἐν ἀρχῇ μεταχειρίζονται οἱ μὴ ἱερεῖς τὸ «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν. . . .»

Ἐκκλησιῶν ἱερεῖς, λέγουσιν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ἀποδείπνου πρὸ τοῦ Τρισαγίου τὸν Κανόνα τῆς Μεταλήψεως.

2) Τὸ μέγα Ἀπόδειπνον εἶναι τριπλάσιον τοῦ μικροῦ Ἀποδείπνου· διότι σύγκειται ἐκ τριῶν μικρῶν ἐχόντων ἰδίαν ἀρχὴν καὶ τέλος. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον μέρος ἄρχεται ὡς καὶ ἐν τῷ μικρῷ Ἀποδείπνῳ, εἴτα ἔπονται ἕξ ψαλμοὶ κατὰ τὸν Ἑξάψαλμον (δ 4, 6, 12, 24, 30 καὶ 90). Τούτων ὁ 6 λέγεται καὶ ἐν τῷ Ἑξάψαλμῳ, ὁ δὲ τελευταῖος «Ὁ κατοικῶν ἐν βοθηαῖς τοῦ Ὑψίστου» ἦν ἐν χρήσει καὶ ἐν τῷ ἀσματικῷ Ἀποδείπνῳ. Μετὰ ταῦτα ψάλλονται στίχοι τινὲς κατὰ περίφρασιν ἐκ τοῦ Ἠσαίου (ἐκ τοῦ 8 κεφαλ. ὁ 9—10 καὶ 12—14 καὶ 17—18· ἐκ δὲ τοῦ 9 κεφ. ὁ 2 καὶ 6) μετὰ τοῦ ὑποψάλματος «Ὅτι μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός». Μετὰ τρία δὲ εὐχαριστήρια τροπάρια ψάλλονται ἀντιφώνως σύντομοι ἐπικλήσεις τῶν Ἀγίων, ἵνα προσθεύωσιν ὑπὲρ ἡμῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ λέγεται τὸ «Πιστεύω». Μετὰ ταῦτα τὸ Τρισάγιον καὶ τὸ Κύριε ἐλέησον ἄνευ τοῦ «Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ» καὶ εἴτα αἱ εὐχαὶ τοῦ Μ. Βασιλείου.

Τὸ δεύτερον μέρος ἄρχεται διὰ τοῦ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν»· ἔπονται δύο ψαλμοὶ (δ 50 καὶ 101) καὶ ἡ προσευχὴ ἡ κατανοητικὴ τοῦ Βασιλέως Μανασσῆ, ἔπειτα τὸ Τρισάγιον καὶ τὰ λοιπὰ ὡς καὶ ἐν τῷ προηγουμένῳ, ἐπισφραγίζει δὲ αὐτὰ ἡ σύντομος εὐχὴ τοῦ ἁγίου Μαρδαρίου «Δέσποτα Θεέ, Πάτερ Παντοκράτορ», ἡ ἐν τῷ Μεσονυκτικῷ καὶ τῇ τρίτῃ Ὡρᾷ λεγομένη.

Τὸ τρίτον μέρος σύγκειται ἐκ τῶν ψαλμῶν τοῦ μικροῦ Ἀποδείπνου (ἐξαιρουμένου τοῦ 50 ὡς προαναγνωσθέντος). Μετὰ δὲ τὴν Δοξολογίαν ψάλλεται ὁ Μ. Κανὼν. Κατὰ τὴν Α' ἐβδομάδα τῆς Τεσσαρακοστῆς ψάλλονται ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς καὶ ἄλλοι Κανόνες. Μετὰ δὲ τὸ Τρισάγιον ψάλλεται πολλάκις τὸ Τροπάριον «Κύριε τῶν δυνάμεων», προτασσομένου ἐκάστοτε στίχου ἐκ τῶν Αἰνῶν (πέντε στίχοι), καὶ μετὰ ταῦτα καὶ ἄλλα Τροπάρια. Ψαλλομένου τοῦ «Κύριε τῶν δυνάμεων», θυμῷ ὁ ἱερεὺς· εἴτα λέγεται τὸ «Κύριε ἐλέησον» καὶ τὸ «Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ» καὶ εἴτα αἱ εὐχαὶ «Ἀσπίς, ἀμόλυντε», «Καὶ δὸς ἡμῖν Δέσποτα» κτλ.

Εἶτα δὲ ἡ Ἀπόλυσις, ἐν ᾗ καὶ συγχώρησις γίνεται καὶ εὐλογεῖ ἐν τέλει ὁ ἱερεὺς τὸν λαόν.

3) Τὸ ἁσματικὸν Ἀπόδειπνον ἐψάλλετο κατὰ τὸν Συμεῶνα Θεσσαλονίκης τῇ πρώτῃ ἐβδομαδί τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτὸν πρότερον ἐψάλλετο καὶ καθ' ἐσπέραν καὶ μάλιστα καθ' ἐσπέραν τῆς ἑλπς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς Μ. ἐβδομάδος συμπεριλαμβανομένης. Σημειᾷ δ' ὁ αὐτὸς ὅτι αἱ ἁσματικαὶ Ἀκολουθίαι ἦσαν ἀντίστοιχοι τῶν ἄλλων, καὶ ἐπομένως εἰς τὰς μεγάλας πόλεις ἐπεκράτει ἡ ἁσματικὴ ἀκολουθία, ἥς χαρακτηριστικώτατον ἦν τὸ ἀντιφώνως ψάλλειν καὶ ὑποψάλλειν τὰ ἀκροστίχια ἢ ἄλλα ὑποψάλματα. Εἶδομεν δὲ ἐν τῷ περὶ ἱερᾶς ὑμνολογίας τὴν ἀρχαιότητα τοῦ τοιοῦτου εἶδους τῆς ψαλμωδίας καὶ πότε εἰσέθησαν τὰ Ἀντίφωνα. Χαρακτηριστικὸν πρὸς τοῦτοις τῶν ἁσματικῶν Ἀκολουθιῶν, ὅτι ἐτελεῖτο εἰσόδος καὶ ἄλλα ἀναμνησκοντα τὴν Λειτουργίαν. Ὡστε ἡ ἁσματικὴ Ἀκολουθία ἐπέτχε τόπον τῆς θείας Λειτουργίας, καὶ ἀντικαθίστα αὐτήν, ἥσάκις δὲν ἠδύνατο νὰ τελεσθῇ, ἀλλ' ὑπεμύνησκεν ἅμα ὅτι ἔπρεπε νὰ τελεσθῇ, ἢ μᾶλλον ὅτι ἐτελεῖτο ἄλλοτε ἂν οὐχὶ καθ' ἐκάστην κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτὰς τοῦλάχιστον (1).

Μετὰ τὴν ὀπισθαμβωνον εὐχὴν τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων, εὐλογήσαντος τοῦ ἱερέως, ἤρχετο ὁ ψάλτης τοῦ ψαλμοῦ «Ὁ κατοικῶν ἐν βοθηταῖς», ὃν εἶδομεν καὶ ἐν τῷ Μ. Ἀποδείπνῳ. Εἶτα εἶποντο τρία Ἀντίφωνα, τὸ «Πρὸς Κύριον ἐν τῷ θλίβεσθαί με» μετὰ τοῦ ὑποψάλματος «Ὡς οἰκτίρων Κύριε» τὸ δεύτερον Ἀντίφωνον «Πρὸς σὲ Κύριε ἦρα τὴν ψυχὴν μου» μετὰ τοῦ ὑποψάλματος «Τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλην», τὸ τρίτον «Εὐφράνθη ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι» μετὰ τοῦ «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς». Ἐκάστοτε ἐν τῷ μεταξὺ ἐγίνετο μικρὰ

(1) Ἐντεῦθεν προῆλθε καὶ ἡ διάταξις παρὰ Λατίνοισι τοῦ νὰ τελῶνται τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τὴν ἑορτὴν (αὐθημερὸν) τῶν Χριστουγέννων. Εἶδομεν δ' ὅτι παρ' ἡμῖν τὸν τόπον τῆς πρώτης Λειτουργίας ἐπέχει ἡ ἐν τῇ Παραμονῇ μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ τελουμένη, δευτέρα δὲ Λειτουργία εἶναι ὁ ἁσματικὸς Ὁρθρος. Ὡστε παρ' ἡμῖν δύναται ὁ αὐτὸς ἱερεὺς νὰ τελῇ τὰς τρεῖς Λειτουργίας.

Συναπτή καὶ ἐν ἑκάστῳ Ἀντιφώνῳ ἀνεγίνωσκεν ὁ ἱερεὺς κατάλληλον εὐχὴν. Ψαλλομένου τοῦ τρίτου Ἀντιφώνου ἐθυμία ὁ ἱερεὺς, φέρων καὶ λαμπάδα (ἣ ἔφερεν ὁ Διάκονος προπορευόμενος) καὶ μετὰ ταῦτα ἐψάλλετο ὁ 50 ψαλμός, μεθ' ὃν «Πᾶσα πνοὴ» καὶ ἀνεγινώσκετο τὸ Εὐαγγέλιον· εἶδομεν δὲ ὅτι ἐν τοῖς Ἀποδείπνοις τῆς Α' ἐβδομάδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἀναγινώσκονται Εὐαγγέλια, ἀλλ' ἐλήφθησαν αὐτὰ ἐκ τῶν ἁσματικῶν Παννυχίδων, ὡς καὶ ἡ νῦν ἐπιγραφὴ μαρτυρεῖ. Ὡστε καὶ ἐντεῦθεν βλέπομεν τὴν ἀνάμιξιν τῶν δύο τυπικῶν καὶ ὅτι ἐπεκράτησε τὸ Ἱεροσολυμιτικόν, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπικρατοῦσιν ἡ ἀνάγνωσις καὶ οἱ Κανόνες, ἐνῶ ἐν τῷ ἄλλῳ ἐπικρατεῖ τὸ ἁσματικόν καὶ λειτουργικόν στοιχεῖον.

Μετὰ ταῦτα ἐψάλλετο τὸ τοῦ Μ. Ἀποδείπνου «Ἡ ἀσώματος φύσις», μεθ' ὃ ἑκατοντάκις τὸ Κύριε ἐλέησον, εἶτα τὸ «Ἐπάκουσον ἡμῶν» παρὰ τοῦ ἱερέως, εἶτα δὲ «Εἶπ' ὁ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον» καὶ λεγομένου τοῦ ψαλμοῦ «Εὐλόγησω τὸν Κύριον», διενέμετο τὸ Ἀντίδωρον καὶ ἐγίνετο Ἀπόλυσις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς θείας Λειτουργίας.

§ 50. *Τινὰ περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦτων.*

Εἴρηται πολλάκις ὅτι οὐδεμία κοινὴ προσευχὴ, εἴτε δημοσία λειτουργία (Λειτουργία πλατύτερον), ἐτελεῖτο τὸ πάλαι ἀνευ τῆς ἱερωτάτης τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας κοινωνίας, ἥτις ἦν τὸ κέντρον καὶ ὁ ἐνωτικὸς δεσμός τῆς ὅλης Λειτουργίας. Διὰ τοῦτο καὶ ὅτε ἐχωρίσθησαν αἱ ἐπτά αἰνέσεις, Λειτουργία κατ' ἐξοχὴν ὠνομάσθη ἡ Ἀκολουθία, ἐν ἣ τελεῖται τὸ εἰρημένον ἱερώτατον Μυστήριον. Ἀλλ' εἶδομεν ἅμα ὅτι διὰ τὴν ἀρχικὴν ἐνότητα ἐτήρησαν ἅπασαι αἱ νυχθημεριναὶ Ἀκολουθαί τὸν τύπον τῆς Λειτουργίας.

Ἀνέκαθεν ὑπῆρχε κοινὸς τις τύπος τῆς Λειτουργίας, ὡς ἐκ

τῶν περισσζομένων ἀρχαίων Λειτουργιῶν δηλον, ὁ τύπος δὲ οὗτος ὁ κατ' οὐσίαν ἐκ τῆς κοινῆς προσευχῆς (ψαλμωδίας, δεήσεων καὶ δοξολογιῶν, ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς καὶ κηρύγματος) καὶ ἱερουργίας τῶν Μυστηρίων συνιστάμενος, ἀνεπτύχθη μὲν μετὰ ταῦτα, ἀλλὰ δὲν μετεβλήθη διὰ τῆς Ὑμνολογίας καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων. Κυρίως δὲ, ἀφοῦ ἐχωρίσθησαν αἱ νυχθημεριναὶ Ἀκολουθίαι, εἰς ταύτας καὶ συνέβη ἡ ἀνάπτυξις, ἐνῶ ἡ κυρίως Λειτουργία, ἐξαίρῃ μόνον μικρῶν τινῶν προσθηκῶν, καὶ τούτων ἐν τῇ τῆς κοινῆς προσευχῆς μέρει (Λειτουργία Κατηχουμένων), οὐδεμίαν ὑπέστη οὐσιώδη ἀλλοίωσιν, ἀλλὰ σώζεται ὅπως ἐλειτούργουν οἱ Ἀπόστολοι εἰς ἀνάμνησιν τοῦ μυστικοῦ Δείπνου (ὅπερ ἡ βᾶσις καὶ ὁ κανὼν), ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐκ τῆς Λειτουργίας Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ ἐκ τῆς ἐν ταῖς Ἀποστολικάς Διαταγαῖς (1).

Τὴν Λειτουργίαν ταύτην συντομωτέραν ἐξήνεχον οἱ δύο μεγάλοι φωστῆρες τῆς Ἐκκλησίας, Βασίλειος καὶ Χρυσόστομος, ἐν ταῖς ἄχρι τοῦδε τελουμέναις ὁμωνύμοις αὐτῶν Λειτουργίαις. Συνέταμον δὲ κυρίως τὰς ἐκτενεῖς δεήσεις μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Βῤαγγελίου, συνέταμον καὶ τινὰς εὐχὰς καὶ μάλιστα τὰς τῆς Εὐχαριστίας· ἴσως δὲ ἡ αὐτοὶ ἡ ὀλίγον μετὰ ταῦτα μετέθεσαν καὶ τὴν Προσκομιδὴν (τὰ τῆς προπαρασκευῆς) ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς Λειτουργίας τῶν πιστῶν (ἄρχεται ἀπὸ τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου) εἰς τὸν πρὸ τῆς Λειτουργίας χρόνον. Ἰδίως δὲ σύντομος εἶναι ἡ τοῦ Χρυσοστόμου Λειτουργία, διὰ τοῦτο καὶ καθ' ἐκάστην τελεῖται καὶ συνήθως εἶναι, ἐξαιρουμένων τῶν ἡμερῶν, καθ' ἃς ἐτάχθη ἡ τοῦ Μ. Βασιλείου, ἢ τῶν Προηγιασμένων. Ἡ δὲ τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ κατὰ πάντα τᾶλλα ὁμοιόμορφος καὶ ἐκτενεσττέρα

(1) Καὶ ἐν τῇ μυστικῇ Δείπνῳ ὑποδηλοῦνται τὰ κυριώτατα συστατικὰ τῆς Λειτουργίας. Καὶ ἐκεῖ ὕμνολογία καὶ κήρυγμα, ἐκεῖ προσκομιδὴ, εὐχαριστία, εὐλογία (ἀγιασμὸς) καὶ κοινωνία διὰ τοῦ «Λάβετε, φάγετε» κτλ. «Ὁψόμεθα δ' ἐκτενεστέρον τὰ περὶ τούτων ἐν τοῖς ἐπομένοις καὶ μάλιστα ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν πιστῶν. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὡς ἀνάμνησις τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου ἡ Λειτουργία παριστᾷ θεῖον δράμα, καὶ πολλὰς διὰ τοῦτο ὁμοιότητας ἔχει. Ἀλλὰ πάντα προέρχονται οἰκοθεν ἄνευ μιμνήσεως.

μόνον ἐν ταῖς εὐχαῖς τῆς Εὐχαριστίας, τελεῖται δεκάκις τοῦ ἔτους ἐν ταῖς δύο Παραμοναῖς τῶν Χριστουγέννων καὶ Φώτων, τῇ πρώτῃ Ἰανουαρίου (ὅτε ἡ μνήμη τοῦ Ἀγίου), ταῖς πέντε Κυριακαῖς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς (ἐξαιρεῖται ἡ 5.^η τῶν Βαΐων) καὶ τῇ Μ. Πέμπτῃ καὶ τῇ Μ. Σαββάτῳ. Οἰκοθεν δὲ δῆλον ὅτι ἐν τῇ περιγραφῇ καὶ ἐρμηνείᾳ τῆς θείας Λειτουργίας οὐδεμία ἀνάγκη νὰ πραγματευθῶμεν ἑκατέραν τῶν εἰρημένων Λειτουργιῶν ἰδίᾳ. Ἡ Λειτουργία ὅμως ἡ Προηγιασμένη, ἡ τελουμένη ἐν ταῖς νηστείοις ἡμέραις τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ μάλιστα τῇ Τετράδι καὶ Παρασκευῇ, ὡς ἰδιόβρυθος ἐν πολλοῖς καὶ μὴ πλήρης, δεῖται ἰδιαιτέρας πραγματείας.

Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι καὶ ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου τελεῖται ἐνιυχοῦ τῇ 23 Ὀκτωβρίου, ὅτε ἡ μνήμη αὐτοῦ.

§ 31. Περὶ τῆς θείας Λειτουργίας.

Ἡ ἱερωτάτη τῶν ἱεροτελεστιῶν, ἐν ᾗ τελεῖται ἡ ἀναίμακτος Θυσία καὶ θεία κοινωνία, ἐκλήθη, ὡς εἴρηται, κατ' ἐξοχὴν Λειτουργία, διότι ἦν ἡ κυριωτάτη δημοσία λειτουργία, εἰς ἣν ὡφείλον πάντες οἱ πιστοὶ νὰ παρευρίσκωνται, εἰ δὲ μὴ δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειπόμενοι ἐτιμωροῦντο αὐστηρῶς. Ἡ ἱεροτελεστία αὕτη ἦν τὸ κέντρον καὶ ὁ ἐνωτικὸς δεσμὸς πασῶν τῶν ἄλλων λειτουργιῶν, τῆς κοινῆς προσευχῆς, τοῦ κηρύγματος καὶ τῶν μυστηρίων· διότι δι' αὐτῆς κατορθοῦται ὁ σκοπὸς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἡ ἀνανέωσις τοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ θρησκευτικοῦ δεσμοῦ τοῦ διαβρύχέντος διὰ τὴν ἐπισυμβᾶσαν ἁμαρτίαν, δι' ἣν ἀπηλλοτριώθημεν τοῦ Θεοῦ· ἀνανεοῦται δὲ διὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως καὶ ἐνώσεως μετὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας τελουμένης (1).

(1) Ἰδοὺ τί λέγει Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης (Ἐκκλ. Ἱεραρχ. 3) περὶ τῆς σχέσεως τῆς Λειτουργίας πρὸς τὰς ἄλλας ἱεροτελεστίας. Ἀφοῦ πρότερον ἀπεκάλεσε τελετῶν τελετὴν, λέγει παρακατιῶν· «Φαμὲν δὲ ὅτι ταῖς τῶν

Διαιρείται δὲ ἡ θεία Λειτουργία εἰς δύο μέρη, εἰς τὴν Λειτουργίαν τῶν Κατηχομένων καὶ τὴν Λειτουργίαν τῶν πιστῶν. Τὸ πρῶτον μέρος, ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς Δοξολογίας: «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία» καὶ λήγον εἰς τὸ «Ὅσοι Κατηχομένοι προέλθετε», ὠνομάσθη οὕτω, διότι ἠδύναντο νὰ παρευρίσκωνται καὶ οἱ Κατηχομένοι· ἠδύναντο δὲ, διότι εἶναι κατ' οὐσίαν κοινὴ προσευχή, ἥτις προπαρασκευάζει ἅμα καὶ τοὺς πιστοὺς εἰς τὸν στενώτερον σύνδεσμον μετὰ τοῦ Θεοῦ, τὸν ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν πιστῶν τελούμενον διὰ τῆς θείας Κοινωνίας.

Συνήθως μὲν ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις παρ' ἡμῖν ἐπισυνάπτεται ἡ Λειτουργία τῷ Ὁρθρῷ εὐθὺς μετὰ τὴν μεγάλην Δοξολογίαν. Ἀλλ' ἐν τε ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς καὶ πολλαχοῦ χωρίζεται τοῦ Ὁρθρου καὶ προηγείται ἡ ἀνάγνωσις τῆς Τριθέκτης, ὅτε καὶ προσκομίζει ὁ ἱερεὺς, ἢ μᾶλλον προπαρασκευάζει τὰ τῆς προσκομιδῆς. Ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις τοῦτο γίνεται ἐν καιρῷ τοῦ Ὁρθρου. Ἐτελεῖτο δὲ ἡ Λειτουργία ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τελεῖται πολλαχοῦ περὶ τὴν τρίτην ὥραν (ἐννάτην καθ' ἡμᾶς) τῆς ἡμέρας (1). Εἶδομεν δὲ ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος (β'ρα § 13) ἐχορήγησε τὰ ἐξόδα, ἵνα καθ' ἑκάστην τελῇται ἐν τῇ ἀγίᾳ Σοφίᾳ ἡ Λειτουργία.

ἄλλων ἱεραρχικῶν συμβόλων μεθέξουσιν ἢ τελώσιν ἐκ τῶν ταύτης θεαρχικῶν καὶ τελειωτικῶν ἐστι δωρεῶν. Οὐ γὰρ ἔνεστι σχεδὸν τινα τελεσθῆναι τελετὴν ἱεραρχικὴν, μὴ τῆς θειοτάτης Εὐχαριστίας ἐν κεφαλαίῳ τῶν καθ' ἑκαστα τελουμένων τὴν ἐπὶ τὸ ἐν τοῦ τελεσθέντος ἱεουργούσης συναγωγὴν, καὶ τῇ θεοπαραδότῃ δωρεᾷ τῶν τελειωτικῶν μυστηρίων τελεσιουργούσης αὐτῇ τὴν πρὸς Θεὸν κοινωνίαν.

(1) Ἡ τρίτη ὥρα ὠρίσθη διὰ τὴν συνήθη Λειτουργίαν ἀπὸ τῆς τρίτης ὥρας τῆς καθόδου τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπὶ τοὺς Ἀποστόλους. Γνωστὸν δ' ὅτι τῇ ἐπικλήσει τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀγιάζονται τὰ τίμια δῶρα τὰ εἰς ἀνάμνησιν τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου τελούμενα, καὶ τὰ ὅποια ἤρξαντο ἀπὸ τῆς τρίτης ὥρας. Διὰ τοῦτο καὶ ἀναγινώσκονται αἱ Ὁραι, Τρίτη καὶ Ἑκτὴ. Ἀλλὰ γνωστὸν ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων εἰς διαφόρους ὥρας ἐτελεῖτο ἡ Λειτουργία, τελεῖται δὲ καὶ ἄχρι τοῦδε ἐνίοτε. Αἰθλον καὶ διὰ τί εἰς τὰς ἐνοριακὰς Ἐκκλησίας συνήθη μετὰ τοῦ Ὁρθρου.

α) Περί τῆς Λειτουργίας τῶν Κατηχομένων.

Τὸ πρῶτον μέρος τῆς Λειτουργίας τὸ ἐπικληθὲν Λειτουργία τῶν Κατηχομένων, καὶ ὃν προπαρασκευὴ διὰ κοινῆς προσευχῆς εἰς τὸ δεῦτερον μέρος, τὴν Λειτουργίαν τῶν πιστῶν, ἄρχεται διὰ τῆς Δοξολογίας «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς...» καὶ προβαίνει οὕτως· ἔπονται ἡ δέσις καὶ οἱ προοιμιακοὶ ψαλμοὶ (Ἀντίφωνα, Τυπικά), τελεῖται ἡ εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου μετὰ τῶν ὕμνων τῆς ἡμέρας, ψάλλεται ὁ Τρισάγιος ὕμνος, γίνεται ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς, εἴτα ἡ ἐκτενὴς δέσις καὶ αἱ ὑπὲρ τῶν Κατηχομένων δεήσεις, ἐν αἷς καὶ λήγει διὰ τοῦ «Ὅσοι Κατηχούμενοι προέλθετε».

Διακρίνονται δὲ τέσσαρες στιγμαὶ εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο μέρος τῆς Λειτουργίας· ἡ μὲν πρώτη εἶναι ἡ τοῦ Προοιμίου, ἡ δευτέρα εἶναι ἡ τῆς Εἰσόδου, ἡ τρίτη εἶναι ἡ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς μετὰ τοῦ κηρύγματος καὶ ἡ τετάρτη εἶναι ἡ τῶν δεήσεων.

1) Προοίμιον. Πρὶν γένηται ἡ ἐναρξίς τῆς Λειτουργίας διὰ τοῦ «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία» θυμιᾷ ὁ Διάκονος τὴν Πρόθεσιν, τὸ ἱερατεῖον καὶ τὸν Ναὸν ὅλον, λέγων καθ' ἑαυτὸν τὸν τῆς μετανοίας ψαλμόν (1). Εἴτα στάς μετὰ τοῦ ἱερέως πρὸ τῆς ἀγίας

(1) Ἐπειδὴ ἡ προπαρασκευὴ τῆς Προσκομιδῆς τελεῖται νῦν ἢ ἐν τῷ Ὁρθρῷ (ἐξ οὗ κακῶς ἐξέλαβον τινὲς ὅτι ὁ Ὁρθρος εἶναι ὁ καιρὸς τῆς Προσκομιδῆς καὶ τὸ πρῶτον μέρος τῆς Λειτουργίας), ἢ ἐν τῇ Τριθέκτῃ, διὰ τοῦτο ἡ προετοιμασία τῶν λειτουργῶν ἄρχεται πρότερον πρὸ τῆς παρασκευῆς τῆς προσκομιδῆς, διὰ τῆς δεήσεως ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ναοῦ ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων Θυρῶν καὶ ἀσπασμοῦ τῶν Δεσποτικῶν εἰκόνων (τοῦ Σωτήρος καὶ Θεομήτορος κυρίως). Εἴτα, ἐνδύονται τὴν ἱερατικὴν στολὴν λέγοντες ὅσα ἀλλαχού ἐσημειώθησαν. Μετὰ ταῦτα προσκομίζουσι καὶ τέλος τελεῖται ἡ ἐν τῷ κειμένῳ προπαρασκευή. Ἐπειδὴ συνήθως ἐν ταῖς ἡμετέραις ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις συνάπτεται ἀμέσως τῷ Ὁρθρῷ ἡ Λειτουργία, διὰ τοῦτο, ὡς ἀπὸ ἱεροουργεῖ Ἀρχιερεὺς, δέσται καὶ ἐνδύεται ἐν καιρῷ τῶν Ἀγίων, ψαλλομένου τοῦ «Τὸν Δεσπότην»· ἐνδύεται δὲ ἐν τῷ ἱερατικῷ. Σπινίως δὲ καὶ ὅταν τελῇται χειροτονία Ἐπισκόπου, ὁ πρωτεύων Ἀρχιερεὺς ἐνδύεται ἔξω ἐν τῷ Ναῷ, ἐκφωνούντων τῶν Διακόνων τοὺς καταλλήλους στίχους καὶ τοῦ χοροῦ ψάλλοντος α' Ἀνωθεν οἱ προφῆται, καὶ εἴ τι τοιοῦτον. Ἐν Ῥωσσίᾳ συνήθως ἐνδύεται ὁ Ἀρχιερεὺς ἔξω πρὸ τῆς ἀναγνώσεως

Τραπέζης, καὶ προσκυνήσαντες τρίς καὶ λέγοντες «Βασιλεῦ Οὐράνιε...» «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ...» δις καὶ ἄπαξ τὸ «Κύριε τὰ χεῖλη μου ἀνοίξεις...», ἀσπάζονται ὁ μὲν ἱερεὺς τὸ Εὐαγγέλιον, ὁ δὲ Διάκονος τὴν ἁγίαν Τράπεζαν. Ὑποκλίνας δὲ οὗτος τῷ ἱερεὶ τὴν κεφαλὴν, κρατῶν καὶ τὸ Ὠράριον τοῖς τρισὶ δακτύλοις τῆς δεξιᾶς χειρὸς, λέγει· «Καιρὸς τοῦ ποιῆσαι τῷ Κυρίῳ, Δέσποτα ἅγιε εὐλόγησον». ὁ ἱερεὺς, σφραγίζων αὐτὸν, λέγει· «Εὐλόγητός ὁ Θεὸς ἡμῶν...» Εἶτα ὁ Διάκονος, «εὕχαι ὑπὲρ ἐμοῦ, Δέσποτα ἅγιε»· ὁ ἱερεὺς· «Κατευθῆναι Κύριος τὰ διαβήματά σου εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν». Καὶ πάλιν ὁ Διάκονος· «Μνησθητί μου Δέσποτα ἅγιε»· ὁ ἱερεὺς· «Μνησθεῖη σου Κύριος ὁ Θεὸς ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ πάντοτε...» Ὁ Διάκονος εἰπὼν Ἀμήν, καὶ προσκυνήσας, ἐξέρχεται, καὶ στὰς κατέναντι τῶν ἁγίων Θυρῶν προσκυνεῖ τρίς, λέγων καθ' ἑαυτὸν τὸ «Κύριε τὰ χεῖλη μου ἀνοίξεις». Μετὰ τοῦτο ἄρχεται «Εὐλόγησον Δέσποτα», ὁ δὲ ἱερεὺς τὴν ἀρχὴν τῆς Λειτουργίας «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία».

Μετὰ ταῦτα λέγει ὁ Διάκονος τὴν μεγάλην Συναπτὴν (τὰ Εἰρηνικά), ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ Ἑσπερινοῦ, εἶτα δὲ οἱ χοροὶ ἄρχονται φάλλειν τὰ τρία Ἀντίφωνα τὰ μεσολαβούμενα, ὡς εἶδομεν καὶ ἀλλαχοῦ, διὰ μικρῶν Συναπτῶν. Κατὰ μὲν τὰς Κυριακὰς καὶ ἀπλᾶς ἑορτὰς ψάλλονται ἀντὶ Ἀντιφώνων τὰ Τυπικά («Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου»), περὶ ὧν εἶδομεν ὀλίγω πρότερον, κατὰ δὲ τὰς Δεσποτικὰς καὶ Θεομητορικὰς ἑορτὰς ψάλλονται, ὡς Ἀντίφωνα, κατάλληλοι ψαλμοὶ μετὰ τοῦ υποψάλματος ἐν ἐκάστῳ στίχῳ, εἰς μὲν τὸ πρῶτον Ἀντίφωνον «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου Σῶτερ σῶσον ἡμᾶς», εἰς δὲ τὸ δεύτερον «Σῶσον ἡμᾶς Υἱὲ Θεοῦ, ὁ ἐν ἁγίοις θαυμαστός (1), ψάλλοντάς σοι ἀλληλουῖα»

τῆς Τριθέκης· διότι χωρίζεται τοῦ Ὁρθρου ἡ Λειτουργία· ψάλλεται δὲ «Τὸν Δεσπότην» ἑλληνιστί, ὡς καὶ τὸ Ἀξίος καὶ Κύριε ἐλέησον ἐν ταῖς χειροτονίαις.

(1) Τὸ μέρος τοῦ υποψάλματος «ὁ ἐν ἁγίοις θαυμαστός» κτλ., τὸ ἐν ταῖς Θεομητορικαῖς ἑορταῖς εὐχρηστον, μεταβάλλεται καταλλήλως τῇ ἑορτῇ ἐν ταῖς Δεσποτικαῖς ἑορταῖς· οὕτω τῷ μὲν Πάσχα (καὶ ταῖς Κυριακαῖς) λέ-

ἐπισυναπτομένου ἐν τέλει τοῦ «Ὁ Μονογενὴς», εἰς δὲ τὸ τρίτον ὑποβάλλεται τὸ Ἀπολυτίκιον τῆς ἡμέρας». Σημειώτεον ὅμως ὅτι καὶ κατὰ τὰς Κυριακὰς (ὡς ἐκ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Γερμανοῦ δηλον) ἐψάλλοντο τὰ Ἀντίφωνα «Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι...» τὰ νῦν μόνον ἐν ταῖς λοιπαῖς ἡμέραις τῆς Ἑβδομάδος ψαλλόμενα, ὡς αὖτε τελεῖται Λειτουργία, καὶ ἐν τῷ παλαιῷ Νόμῳ ψαλλόμενα ἐπὶ τῆς σπονδῆς τοῦ Σαββάτου καὶ Παρασκευῆς (ὅρα § 21). Σημειώτεον πρὸς τούτοις ὅτι τὰ Ἀντίφωνα (εἴτε Τυπικά, εἴτε ἄλλα) ἐπέχουν τόπον τῶν ᾠδῶν τῶν Ἀναβαθμῶν τῶν ψαλλομένων ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος κατὰ τὰς ἑορτὰς, συναγομένου καὶ ἀναβαίνοντος τοῦ λαοῦ· ἀναγινώσκονται δὲ ἄχρι τοῦδε αἱ ᾠδαὶ τῶν Ἀναβαθμῶν, ὡς προοιμιακοὶ ψαλμοί, εἰς τὴν Προηγιασμένην Λειτουργίαν. Ὡστε τὰ Ἀντίφωνα εἶναι προοιμιακοὶ ψαλμοὶ πρὸς σύναξιν καὶ ἀνάβασιν τοῦ λαοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἐπίσκοπος ἱεουργῶν, ἵσταται ἢ κάθεται ἐν μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας, ψαλλομένων τῶν Ἀντιφώνων.

2) *Εἰσόδος τοῦ Εὐαγγελίου.* Μετὰ τὰς προοιμιακὰς δεήσεις καὶ ψαλμωδίας ἐξέρχονται τοῦ ἱεροῦ Βήματος οἱ λειτουργοὶ ἱερεῖς καὶ Διάκονοι μετὰ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ λαμπάδων, καὶ σιτάντες ἐν τῷ μέτῳ κλίνουσι τὰς κεφαλὰς καὶ λέγουσι τὴν εὐχὴν τῆς εἰσόδου, ἐν ᾗ εὐχονται, ἵνα ἡ εἰσόδος αὐτῶν γένηται εἰσόδος ἁγίων Ἀγγέλων, καὶ εὐλογεῖται ἡ Εἰσόδος. Ταῦτα μὲν τελοῦνται ἐν ὁσῷ ψάλλεται τὸ τρίτον Ἀντίφωνον, ὅτε εἰσέρχονται πάντες οἱ περιστοιχοῦντες πρότερον τὸν ἐν τῷ μέσῳ Ἀρχιερέα καὶ ἐξέρχονται, ἵνα ἐπιτελέσωσι μετ' αὐτοῦ τὴν Εἰσόδον. Ἀφοῦ δὲ τελειώσῃ τὸ Ἀντίφωνον, ἀσπάζεται ὁ ἱερεὺς, ἢ ὁ Ἀρχιερεὺς, τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ στὰς ὁ Διάκονος πρὸ αὐτῶν ὕψαι τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ ἐκφωνήσας, τὰ «Σοφία, Ὁρθοί», εἰσέρχεται καὶ ἀποτίθησι τὸ Εὐαγγέλιον ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς. Εἰσερχόμενοι δὲ οἱ λοιποὶ

γεται «ὁ ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν», εἰς τὰ Χριστούγεννα πό ἐκ Παρθένου τεχθεὶς καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑρταῖς καταλήλως (ὅρα Μηναῖα). Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι ἐπεκράτησεν τὰ Ἀντίφωνα «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου», ἐκ τῆς ἁγριατικῆς Ἀκολουθίας. Δῆλον δὲ ὅτι ἐπικαλούμεθα τὰς πρεσβείας τῆς Θεοτόκου, ἵνα ἐπικατεθῶμεν ἔπειτα κατ' εὐθείαν τὸν Χριστόν.

Λειτουργοί, ψάλλουσι τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν καὶ προσπέσωμεν Χριστῷ. Σῶσον ἡμᾶς Υἱὲ Θεοῦ» κτλ. τὸ τέλος «ψάλλοντάς σοι ἀλληλούϊα» ψάλλεται ὑπὸ τῶν ψαλτῶν, ὅφ' ὧν ψάλλεται τὸ ὅλον, ὅταν εἷς ἱερεὺς ἱερουργῇ (1). Πρὶν δὲ εἰσελθῇ ὁ Ἀρχιερεὺς, σφραγίζει τὸν λαὸν σταυροειδῶς διὰ τῶν Δικηροτρικηρίων, προσφωνούντων αὐτῷ τῶν ψαλτῶν τὸ «Εἰς πολλὰ ἔτη Δέσποτα». Μετὰ ταῦτα ψάλλονται τὰ Ἀπολυτίκια τῆς ἡμέρας καὶ τοῦ Ἁγίου τῆς ἐκκλησίας καὶ τὸ Κοντάκιον «Προστασία τῶν Χριστιανῶν». Τοῦτο ψάλλεται δοάκις δὲν εἶναι αἱ Δεσποτικά καὶ Θεομητορικά ἑορταί, καθ' ἃς καὶ ἐν τοῖς προεορτίοις καὶ μεθεορτίοις αὐτῶν ψάλλεται τὸ ἴδιον Κοντάκιον. Ἐν δὲ ταῖς Κυριακαῖς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ψάλλεται τὸ «Τῇ Ὑπερμάχῳ». Ὑψιλλομένων τῶν Τροπαρίων τούτων θυμῷ ὁ Ἀρχιερεὺς, καί μετὰ ταῦτα ψάλλεται ὁ Τρισάγιος ὕμνος, καθ' ὃν πάλιν σφραγίζει τὸν λαὸν ὁ Ἀρχιερεὺς, ἐπευχόμενος διὰ τοῦ «Κύριε, Κύριε ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ. . . » μεθ' ὃ ψάλλεται τὸ «Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς. Καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν», καὶ κατόπιν ὁ Πολυχρονισμὸς τοῦ Βασιλέως.

Κατὰ τοὺς ἀρχαιστάτους χρόνους τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὸν συνήθη προοιμιακὸν ψαλμὸν ἐγένετο ἡ ἀνάγνωσις πρῶτον τῆς Π. Διαθήκης (ἥτις ἐν ταῖς Κυριακαῖς πολλαχοῦ δὲν ἀνεγινώσκετο), ἐκάθηντο δὲ οἱ πιστοὶ κατὰ τὰ ἀναγνώσματα ταῦτα. Μετὰ ταῦτα μετὰ πομπῆς ἐξεφέρετο τὸ Εὐαγγέλιον ἐκ τοῦ Σκευοφυλακείου, προπορευομένων λαμπάδων, ἵνα σημαίνωσι τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ τὸ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ. Ἐπειδὴ δὲ τὸ Εὐαγγέλιον παρίστα αὐτὸν τὸν Κύριον, διὰ τοῦτο μετὰ τιμῆς ὑπήντων οἱ πιστοὶ καὶ ὄρθιοι, ὡς καὶ ὄρθιοι ἤκραδωντο. Ἐντεῦθεν προῆλθεν ὅτι κατὰ τὴν εἰσοδὸν εἰς τὸ ἱερατεῖον πρὸς ἑναρξιν τῆς Λειτουργίας, τελεῖται ἅμα καὶ ἡ Εἰσοδος τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ ὁ Διάκονος ὑψῶν καὶ δεικνύων τὸ

(1) Εἰς τὰς δεσποτικὰς ἑορτάς ψάλλεται ἀντὶ τοῦ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» ἄλλο εἰσοδικὸν ἐκ στίχου καταλλήλου καὶ ἐπισυνάπτεται τὸ «Σῶσον ἡμᾶς μετὰ τῶν κατὰ τὰς ἑορτὰς τροποποιήσεων. Ἐκ τῶν εἰσοδικῶν στίχων ἀπεκάλεσαν οἱ Λατίνοι πολλὰς Κυριακάς. Ἀντιστοιχεῖ δὲ τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» εἰς τὸ «Φῶς ἱλαρὸν» τοῦ Ἑσπερινοῦ.

Εὐαγγέλιον ἐκφωνεῖ τὸ «Σοφία», δηλαδὴ ἐν τούτῳ ἡ Σοφία (1), εἶτα δὲ ἐκφωνεῖ τὸ «Ὁρθοί», ἥτοι παραγγέλλει νὰ ἐγερθῶσιν οἱ τυχόν καθήμενοι. Εἶδομεν δὲ ὅτι ἐκάθηντο πρότερον ἐν τοῖς ἄλλοις ἀναγνώσμασι. Ἐκ τῶν εἰρημένων δὴλον καὶ τοῦτο διὰ τί, ὅτε ἤρξατο ἡ συμβολικὴ ἐξήγησις τῶν τῆς Λειτουργίας, τὴν εἴσοδον τοῦ Εὐαγγελίου θεώρησαν πολλοὶ ὡς ὑποδηλοῦσαν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Κυρίου πρὸς τὸ κήρυγμα. Διὰ τοῦτο καὶ ἐτηρήθη, φαίνεται, καὶ ἡ ἀρχαία συνήθεια, ἀφοῦ μάλιστα διὰ τῆς μεταθέσεως τῆς προσκομιδῆς πρὸ τῆς Λειτουργίας ἦτο δυνατόν νὰ σημαίνηται ἡ γέννησις ἐν Βηθλέεμ.

Αἱ ἄλλαι τελεταὶ τῆς Εἰσόδου ἀναμνησκουσι τὰ τῶν ἐπισήμων προελεύσεων τῶν Αὐτοκρατόρων εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Σοφίας (ὁ αὐτὸς καὶ Μ. Ἐκκλησία ἐκαλεῖτο) κατὰ τὰς ἐπισήμους ἑορτάς. Ἀφοῦ καθ' ὁδὸν ἐγίνοντο αἱ διάφοροι δοχαὶ ὑπὸ τῶν δῆμων τοῦ λαοῦ καὶ λοιπῶν μετὰ ψαλμωδίας τροπαρίων, ἐν ταῖς πύλαις τοῦ Ναοῦ ὑπεδέχετο αὐτὸν ὁ Πατριάρχης μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀσπασθεῖς εἰς τὸ στόμα (μόνος ὁ Πατριάρχης εἶχε τὸ προνόμιον τοιοῦτου ἀσπασμοῦ) εἰσήγε τὸν Βασιλέα κρατῶν τῆς χειρὸς. Ὁ Βασιλεὺς διὰ θυμιάματος καὶ λαμπάδος καὶ τρισσῆς προσκυνήσεως ἀπηνυχαρίσκει ἐνώπιον τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, ἣν καὶ ἡσπάζετο, καὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων (ἡσπάζετο καὶ τὴν ἐπὶ τῶν ἁγίων θυρίων εἰκόνα), ἔπειτα δὲ ἐσφράγιζε τὸν λαὸν διὰ τοῦ διβαμπούλου (δικηρίου), ὁ δὲ λαὸς ἐπολυχρόνιζεν αὐτόν. Ὡστε αἱ τοσοῦτον ἐπιταθεῖσαι λιτανεῖαι ἐπὶ Χρυσοστόμου, προσλαβοῦσαι τὰ τῶν Βασιλικῶν προελεύσεων, ἀπετέλεσαν τὴν Εἴσοδον. Ἐντεῦθεν τὰ Ἀντίφωνα (αἱ ἄλλαι φθαὶ τῶν Ἀναβαθμῶν), ἐντεῦθεν τὰ τροπάρια, ἐντεῦθεν καὶ ὁ Τρισάγιος ὕμνος ὁ ἐν λιτανείᾳ διδασχθεὶς καὶ ψαλεὶς τὸ πρῶτον (ὅρα § 22). Δῆλον δὲ διὰ τί, ψαλλομένου τοῦ Τρισαγίου, ἐπικαλεῖται τὸν Κύριον ὁ Ἀρχιερεὺς, ἵνα ἐπιβλέψῃ ἐπὶ τὴν ἄμπελον αὐτοῦ καὶ καταρίσῃ αὐτήν. Δῆλον δὲ

(1) Τὸ Σοφία τοῦτο εἶναι ἄλλοτε, ἐν τῇ Ἀπολύσει, πρὸ τοῦ Χερουθικοῦ καὶ ὅπου ἄλλαχού, παράγγελμα προσοχῆς. Ἀλλὰ δυνατόν ἔμα νὰ θεωρηθῇ καὶ εὐχή, ὡς τοῦτο καὶ ἐν τῇ ἀσπασμῷ «Εἰρήνη πᾶσι» συμβαίνει.

καὶ διὰ τί ψάλλεται τὸ «Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς», ὅπερ ἀντικαθιτᾷ τὸ προηγούμενον, καὶ διὰ τοῦτο ἐν Ῥωσσίᾳ ἐν ἐκάστη λειτουργίᾳ ψάλλεται. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι καὶ τὸ «Κύριε, Κύριε ἐπίβλεψον . . . » (ἢ ἐπίβλεψον Κύριε . . .) καὶ τὸ «Κύριε σῶσον . . . » δὲν σημειοῦνται ἐν ταῖς Λειτουργίαις, ἀλλ' ἐτηρήθησαν κατὰ παράδοσιν. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἀπαντῶντα παρὰ Συμεῶνι Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλοις δὲν σημειοῦνται ὥστε εἶναι παράλειψις τῶν ἐν Βενετίᾳ ἐκδοτῶν.

3) Ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς. Μετὰ τὴν εἵτοδον καὶ τὸν Τρισάγιον ὕμνον γίνεται ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ μετὰ ταῦτα τὸ κήρυγμα. Καὶ πρὸ μὲν τοῦ Ἀποστόλου ψάλλονται στίχοι τινὲς ἐκ ψαλμῶν, οἵτινες ἐπεῖχον τὸ πάλαι τόπον τῶν ὕμνων τῆς ἡμέρας, καὶ ἀντιστοιχοῦσιν εἰς τοὺς στίχους τοὺς ψαλλομένους ἐν τῷ Ἑσπερινῷ μετὰ τὸ «Φῶς ἱλαρόν», τοῦ ὁποίου ἀντίστοιχον, ὡς εἶδομεν, ἐν τῇ Λειτουργίᾳ εἶναι τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν».

Ὁ Ἀπόστολος (αἱ πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου) ἀναγινώσκειται κατὰ περικοπὰς, ὡς ἄλλοτε (§ 20) ἐβρέθη. Ἀναγινωσκόμενου δὲ αὐτοῦ, οἱ μὲν ἱερεῖς κάθηνται (1) κατὰ τὴν παλαιὰν συνήθειαν τὴν ῥητῶς σημειωμένην ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς διαταγαῖς (2, 57.), ὁ δὲ Διάκονος θυμῷ, ὅπερ εἶναι θυμίαμα τῆς Εἰσόδου, ἥτοι τῆς κυρίως ἀρχῆς τῆς Λειτουργίας. Εἶδομεν δὲ ὅτι ἐν πάσῃ ἀρχῇ (ὡς καὶ ἐν τῷ Π. Νέμῳ) προσεφέρετο θυμίαμα, ἵνα προπαρασκευάσῃ τὴν μετὰ ταῦτα δέξιν. Κυρίως ὅμως κατὰ τὸ Τυπικὸν πρέπει νὰ θυμῷ ὁ Διάκονος μετὰ τὸν Ἀπόστολον, ψαλλομένου τοῦ ἀλληλουῖα, ἵνα μὴ ἐμποδίζηται ἡ ἀκρόασις τοῦ Ἀποστόλου. Ἀλλὰ διὰ τὴν συντομίαν, φαίνεται, μετετέθη.

Ἀφοῦ προσενεχθῇ τὸ θυμίαμα, προσέρχεται ὁ Διάκονος εἰς

(1) Κυρίως τόπος, ἐν ᾧ ἐκάθηντο οἱ ἱερεῖς, ἦν τὸ ὑπὸ τὴν Κόγχην καὶ ὀπισθεν τῆς ἀγίας τραπέζης Σύνθρονον. Τοῦτο τηρεῖται ἐν Ῥωσσίᾳ ἄχρι τοῦδε· ἐκεῖ κάθεται καὶ εἰς ἱερῶς λειτουργῶν, ἐπὶ ἀπλῆς καθέδρας, ὅταν δὲν ὑπάρχῃ Σύνθρονον.

τὸν Ἀρχιερέα (ἢ ἱερέα) φέρων τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ ὑποκλίνας τὴν κεφαλὴν, λέγει· «Εὐλόγησον Δέσποτα τὸν εὐαγγελιστὴν τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ (τοῦδε)», ὁ δὲ ἱερεὺς σφραγίζων αὐτὸν, λέγει· «Ὁ Θεὸς διὰ πρεσβειῶν τοῦ ἁγίου ἐνδόξου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ (τοῦδε) δώῃ σοι ῥῆμα τῷ εὐαγγελιζομένῳ δυνάμει πολλῇ εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ ἀγαπητοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, Κυρίου δὲ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Ὁ Διάκονος εἰπὼν τὸ Ἀμήν καὶ προσκυνήσας τὸ Εὐαγγέλιον, αἶρει αὐτὸ, καὶ ἐξελθὼν (προπορευομένων λαμπάδων) ἔρχεται καὶ ἵσταται ἐν τῷ Ἀμβωνί ἢ ἐν τῷ τεταγμένῳ τόπῳ. Ὁ ἱερεὺς εἰσάγει τὴν ἀνάγνωσιν διὰ τοῦ «Σοφία, Ὁρβοί· ἀκούσωμεν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου», καὶ ἀσπάζεται τὸν λαὸν διὰ τοῦ «Εἰρήνη πᾶσι», εἰς ὃ ἀπαντᾷ ὁ χορὸς ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ «Καὶ τῷ πνεύματί σου». Εἶναι δὲ ὁ ἀρχαιότατος τύπος τοῦ ἀσπασμοῦ, ὃν ἀπέδιδεν ὁ λειτουργὸς μετὰ τὴν Εἰσοδὸν, καὶ ἐξ οὗ προήλθον οἱ πρατασόμενοι ἀσπασμοὶ τῶν Αὐτοκρατόρων καὶ τοῦ ἱεράρχου, ὡς εἶδομεν ἐλίγῳ πρότερον. Ὁ Διάκονος ἀρχεται τῆς ἀναγνώσεως διὰ τοῦ εἰσαγωγικοῦ «Ἐκ τοῦ κατὰ (Ματθαῖον, ἢ Μάρκον, ἢ οὐτινος εἶναι ἡ περικοπὴ) ἁγίου Εὐαγγελίου τὸ ἀνάγνωσμα». Ὁ ἱερεὺς «Πρόσχωμεν» (ὡς προσέξωμεν). Τότε ὁ Διάκονος ἀρχεται τῆς τακτῆς περικοπῆς, ὧν εἰς ἐκάστην προτάσσεται πολλάκις τὸ εἰσαγωγικὸν «Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ» ἢ «Εἶπεν ὁ Κύριος τοῖς ἑαυτοῦ Μαθηταῖς».

Ἀναγινωσκόμενου τοῦ Εὐαγγελίου οὐ μόνον πάντες μετὰ προσοχῆς καὶ εὐλαβείας καὶ ὄρθιοι ἀκροῶνται ὡς αὐτοῦ τοῦ Κυρίου παρόντος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἱεράρχης ἐγείρεται καὶ ἀποτίθεται τὸ Ὄμοφύριον, δι' οὗ παριστᾷ αὐτὸν τὸν Κύριον (ὡς σημειοὶ ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης· ὅρα § 11), καὶ ἀκροᾷται καὶ αὐτὸς ὡς ἀπλοῦς μαθητῆς (1). Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀναγνώσεως ὁ μὲν χο-

(1) Ἐν Ῥωσσίᾳ ἴστανται οἱ ἱεουργοῦντες ἐπὶ τοῦ τόπου τοῦ Συνθρόνου, παρ' ἡμῖν δὲ ἐξέρχεται ὁ ἱεράρχης ἐξ τῶν ἁγίων θυρῶν καὶ ἐπὶ τοῦ Σολείου ἀκροᾷται, ὅπου καὶ ὑποδέχεται τὸ Εὐαγγέλιον. Οἱ Ῥώσοι μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν κατέρχονται εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ ἐνώπιον αὐτῆς ὑποδέχονται αὐτό.

ρδς δοξολογεῖ τὸν Κύριον διὰ τοῦ «Δόξα σοι Κύριε, δόξα σοι», δι' οὗ καὶ οἱ Ἰσραηλῖται ἐν τῇ ἑορτῇ τῆς Σκηνοπηγίας ἐπεσφράγιζον τὸ πέρας τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Νόμου· ὁ δὲ Ἱεράρχης σφραγίζει τὸν λαὸν ἐξ ὀνόματος τοῦ Κυρίου.

Μετὰ ταῦτα εἶπετο τὸ κήρυγμα πάλαι μὲν πάντοτε, νῦν δὲ δασάκις ἢ ὁ κηρύττων. Ἰδίως δὲ κατὰ τὰς νηστησίμους κηρύττεται ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Ἐπεκράτησε δὲ συνήθεια ἐν Ῥωσίᾳ νὰ γίνηται τὸ κήρυγμα ἐν τῇ ὥρᾳ τοῦ Κοινωνικοῦ πρὸς εὐκολίαν, ἀλλὰ τοῦτο, δασάκις δὲν κηρύττη ὁ ἱερουργῶν. Διὰ τοῦ κηρύγματος δὲ καθίσταται ζῶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ· καθίσταται δὲ, ὅταν ὁ κήρυξ, ζωογονηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐπουρανίου χρίσματος, διὰ λέξεων καταλλήλων (εὐλήπτων) καὶ ἀναλόγως τῆς καταστάσεως τοῦ λαοῦ, μετοχετεύσῃ εἰς αὐτὸν τὸ ὕδωρ τὸ ζῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ φωτίσῃ τὸν ἐσκοτισμένον ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας νοῦν διὰ τοῦ φωτός τοῦ Χριστοῦ. Ἄν οὕτω τελεσθῇ τὸ κήρυγμα, εἶναι ὄντως λειτουργία Θεοῦ καὶ λόγος Θεοῦ τὸ τοιοῦτο κήρυγμα· ἄλλως κἀλλιον νὰ λείπη, καὶ ὥς ἀναπληρῶσι τὸ ἐλλείπον αἱ ἱεροτελεστίαι καὶ ἡ ἀπλή ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς.

4) Ἐκτερεῖς δεήσεις. Ἐκ παλαιωτάτων χρόνων μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου ἐτελοῦντο ἑκτενεῖς δεήσεις καὶ εὐχαὶ παρ' ἀπάσης τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν Κατηχομένων, Μετανοούντων καὶ ἐνεργουμένων, καὶ μετὰ ταῦτα ἐγίνετο ἀπόλυσις αὐτῶν, δι' ἧς ἐλάμβανε πέρας ἡ λεγομένη Λειτουργία τῶν Κατηχομένων. Δὲν ἠδυνάντο δὲ οἱ Κατηχούμενοι νὰ παρευρίσκωνται εἰς τὴν Λειτουργίαν τῶν πιστῶν, ἐν ᾗ ἐτελεῖτο τὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας.

Νῦν μετὰ τὴν γενομένην συντομίαν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου τελεῖται ἡ δεήσις ὑπὲρ τῶν πιστῶν, ἡ Ἐκτενὴς διὰ τὸν εἰρημέγον λόγον κληθεῖσα, καὶ ἐν ᾗ μνημονεύονται καὶ οἱ κεκοιμημένοι. Ψάλλεται δ' ἐν ἐκάστη αἰτήσῃ τρεῖς τὸ «Κύριε ἐλέησον» εἰς σημεῖον τῆς θερμῆς ἄμα καὶ ἑκτενοῦς καὶ παρὰ πολλῶν δεήσεως· μετὰ τοῦτο προσκαλοῦνται οἱ Κατηχούμενοι νὰ δεηθῶσιν, ἅμα δὲ καὶ οἱ πιστοὶ ὑπὲρ αὐτῶν, καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν ὑπὲρ αὐτῶν ἀπολύονται διὰ τῶν «Ὅσοι Κατηχούμενοι προέλθετε (=ἐξέλθε-

τε), οἱ Κατηχούμενοι προέλθετε, ὅσοι Κατηχούμενοι προέλθετε», ἅπερ, ὅταν πολλοὶ Διάκονοι λειτουργῶσιν, ἐκφωνοῦνται τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ ἑνός, τὸ δὲ ὑπὸ τοῦ ἄλλου, ἵνα φθάσῃ ἀπὸ τοῦ Βήματος εἰς τὰς ἀκοὰς τῶν μακρὰν ἄλλοτε ἱσταμένων Κατηχουμένων τὸ παράγγελμα τῆς ἀπολύσεως αὐτῶν. Ἐτηρήθη δὲ ἡ ὑπὲρ τῶν Κατηχουμένων δέησις ἄχρι τοῦδε, οὐ μόνον διότι δὲν ἐπαυσαν ὑπάρχοντες Κατηχούμενοι (1), ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι σημεῖον διακριτικὸν τῆς Λειτουργίας καὶ εἶναι ἅμα ἀνάμνησις τῆς πολιᾶς ἀρχαιότητος.

Μετὰ ταῦτα προσκαλοῦνται οἱ πιστοὶ ἵνα διὰ συντόμων δύο δεήσεων προπαρασκευασθῶσιν εἰς τὴν ἐπομένην ἱεροπραξίαν. Τοιαύτην δὲ τινα ἔννοιαν ἔχουν καὶ αἱ μυστικαὶ εὐχαὶ τοῦ ἱερέως. Ἐντεῦθεν δὲ δῆλον διὰ τί ἐξαπλοῦται τότε ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης τὸ Εἰλητόν, ἐφ' οὗ τελεῖται ἡ θυσία.

Οὕτω λοιπὸν διὰ δεήσεων καὶ δοξολογιῶν ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις, διὰ τῆς πνευματικῆς τροφῆς τῆς ἐκ τῆς Γραφῆς, δι' ἧς κρατύνεται ἡ εὐσέβεια καὶ διατίθενται εἰς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν οἱ πιστοὶ ἐν τῇ κοινῇ προσευχῇ, οὕτω, λέγομεν, καταρτισθέντες οἱ πιστοὶ, δύνανται μετὰ ταῦτα νὰ προσφέρωσι τὴν θυσίαν αἰνέσεως καὶ ἐνωθῶσι στενωτέρον μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ ἀγαπητοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ.

6) Περὶ τῆς Λειτουργίας τῶν πιστῶν.

Τὸ σπουδαιότατον μέρος τῆς Λειτουργίας, ἡ Λειτουργία τῶν πιστῶν, ἀρχεται, ὡς εἴρηται, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν Κατηχουμένων, καὶ συναπαρτίζεται ἐκ τριῶν κυριωτάτων πράξεων, ἐκ τῆς προσκο-

(1) Εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ὅτι οἱ Χριστιανοὶ πρὶν βαπτισθῶσιν, ἐδιδάσκοντο τὰς στοιχειώδεις ἀληθείας τῆς πίστεως τὰς ἐν τῇ Συμβόλῃ τῆς πίστεως περιεχομένας. Τοῦτο δὲ ἐλέγετο Κατήχησις, ἥτοι δι' ἀκροάσεως διδασκαλία. Διηροῦντα δὲ εἰς τάξεις οἱ Κατηχούμενοι, καὶ εἴδομεν ἐν τῇ περὶ Ἑορτῶν πότῃ ὅτι πρὸς τὸ φῶτισμα κατηχοῦντο κτλ. Κατηχούμενοι νῦν παρ' ἡμῖν εἶναι τὰ ἀδάπτιστα νήπια καὶ ὅσοι πράγματι κατηχοῦνται τὸν λόγον τῆς ἀληθείας. Ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τῶν πιστῶν ἴσως εἶναι Κατηχούμενοι.

μιδης τῶν τιμίων δώρων, ἐκ τῆς προπαρασκευῆς εἰς τὴν Εὐχαριστίαν καὶ ἐκ τῆς Εὐχαριστίας (τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ ἐπισημοτάτη στιγμή), ἐκ τῆς προπαρασκευῆς εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν καὶ ἐκ τῆς κοινωνίας τῶν ἀχράντων μυστηρίων.

Τὸ ἱερώτατον τοῦτο μέρος ἐν τοῖς πλείστοις καὶ οὐσιωδεστάτοις τηρεῖται ἄχρι τοῦδε, οἷον ἦν ἐκπαλαι, πλὴν τινῶν ἐπουσιωδῶν προσθηκῶν, αἵτινες ὅμως καταλλήλως ἐγένοντο· ἐτηρῆθησαν ἀρχαιόταται τινες τελεταί, ἀν καὶ αἱ περιστάσεις μετεβλήθησαν, ἵνα ὑπομιμνήσκωσι τὴν ἀποστολικὴν ἀρχαιότητα καὶ θερμαίνωσιν οὕτω τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν, ἀναλογιζομένων ὅτι ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ μεθ' ὅλης τῆς Ἐκκλησίας τῶν πατέρων ἡμῶν δόξαν καὶ εὐχαριστίαν ἀναπέμπομεν τῷ Θεῷ.

1) Προσκομιδὴ, μεγάλη Εἰσοδος, Χερουδικόν. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν Κατηχομένων, κλειομένων τῶν θυρῶν, προσέφερον οἱ πιστοὶ εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Προθέσεως τὰ δῶρα τῆς ἀναιμάκτου θυσίας ἄρτον καὶ οἶνον (1). ἔθεν λαμβάνοντες μερίδας οἱ ἱερεῖς καὶ μνημονεύοντες, προσέφερον εἰς τὸ θυσιαστήριον, τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, παραλαμβάνοντες αὐτὰ καὶ προσκομίζοντες αὐτῇ τοῦ ἱεράρχου ὡς τελετάρχου. Καὶ μετὰ τὸν ἁγιασμόν τῶν τιμίων δώρων ἐκοινωνοῦν οἱ πιστοί, ἐκ δὲ τοῦ λοιποῦ ἀπετέλουν τὰς Ἀγάπας λεγομένας, ἥτοι τὴν κοινὴν τράπεζαν. Ταῦτα ἀναμιμνήσκουν τὰς τελετὰς τῶν εὐχαριστηρίων θυσιῶν τῆς Π. Διαθήκης, ἃς καὶ ἀντικατέστησεν ἡ ἡμετέρα Εὐχαριστία.

Ἀφοῦ ὅμως ἐνωρίς ἤδη (πρὸ τῆς Δ. Ἑκατ.) κατηργήθησαν

(1) Ὁ ἄρτος καὶ οἶνος, ὡς προϊόντα τῆς ἐργασίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων δηλωτικά, ἦσαν ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἡ ὕλη τῆς εὐχαριστηρίου καὶ ἀναιμάκτου θυσίας· διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, ἀφ' οὗ προσηγήθη ἡ ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ ἀληθὴς θυσία καὶ ἐτύθη ὁ ἄμνος τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου, ἡ εὐχαριστήριος θυσία ἀντικατέστησεν τὰς ἄλλας θυσίας καὶ μεταδίδει τὴν ἐκ τοῦ σταυροῦ ἀναβλύσαν χάριν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἄρτος καὶ οἶνος ἦτο ἡ κυρία προσφορά τῶν πιστῶν καὶ θυσία, ἐνῷ τᾶλλα, λιθανωτὸν, ἔλαιον, κηρίον κτλ. θεωροῦντο κατὰ δεύτερον λόγον προσφοράι.

διὰ τὰς καταχρήσεις αἱ Ἀγάπαι, καὶ ἐπῆλθεν ἡ συντομία τῆς Λειτουργίας, τὰ μὲν ἄλλα τῆς Προσκομιδῆς μετετέθησαν εἰς τὸν ὄρθρον ἢ τὴν Τριθέκτην, πρὸ τῆς Λειτουργίας δηλαδὴ (1), ἡ δὲ Προσκομιδὴ κυρίως μετὰ τοῦ μνημοσύνου διτηρήθη ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει, τοῦτο δὲ εἶναι ἡ μεγάλη λεγομένη εἰσοδος, ὅτε καὶ μνημονεύονται οἱ Πιστοί. Ἐν τούτοις, ἵνα μὴ προέλθῃ χασμῶδία, καὶ ἐπειδὴ ἔχει νὰ προπαρασκευασθῇ ὁ Λειτουργὸς διὰ τῆς κατασκευτικῆς ἐκείνης μυστικῆς εὐχῆς «Οὐδεὶς ἄξιος», εἶναι δ' ἄρα ἀνάγκη νὰ προσενεχθῇ θυμίαμα διὰ τε τὰ προσκομιζόμενα καὶ διδοτε νέα ἀρχὴ γίνεται Λειτουργίας, διὰ ταῦτα πρὸς ἀποφυγὴν τῆς χασμῶδίας ὠρίσθη νὰ ψάλληται ὁ Χερουβικὸς λεγόμενος ὕμνος καὶ συνήθως ὁ ἐπὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰουστίνου εἰσαχθεὶς (ὅρα § 22). Ὡς δὲ διὰ τῆς μυστικῆς εὐχῆς καὶ τοῦ ν.' τῆς μετανοίας ψαλμοῦ (τοῦτον λέγει ὅτε θυμιᾷ, ἂν μὴ εἶπεν αὐτὸν πρότερον ἐν τῇ θυμιάσει τῆς προσκομιδῆς) προπαρασκευάζονται οἱ λειτουργοὶ καὶ δέονται ἵνα ἱκανώσῃ αὐτοὺς ὁ μόνος λειτουργὸς καὶ Ἀρχιερεὺς Χριστὸς πρὸς ἱερουργίαν, οὕτω καὶ ὁ Χερουβικὸς ὕμνος προπαρασκευάζει

(1) Ὅτι μὲν ὁ καιρὸς τῆς προσκομιδῆς εἶναι ὅτε ψάλλεται ὁ Χερουβικὸς ὕμνος, καταφαίνεται τοῦτο καὶ ἐκ τῆς εὐχῆς τῆς Προθέσεως, ἥτις λέγεται μετὰ τὴν ἀπόθεσιν τῶν τιμίων δώρων ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς μετὰ τὴν μεγάλην Εἴσοδον· καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα δεξιῶς «Ὑπὲρ τῶν προτεθέντων τιμίων δώρων». Ὅτι δὲ ὁ Ὁρθρος δὲν εἶναι τὸ πρῶτον μέρος τῆς Λειτουργίας καὶ τὸ τῆς Προσκομιδῆς, ὥς ἠθέλησάν τιμες, ἀλλ' αὐτοτελές, δῆλον τοῦτο καὶ ἐξ ὅσων εἶδομεν ἐν τοῖς περὶ Ὁρθρου, καὶ ἐκ τούτου ὅτι, ὅπου χωρίζεται ἡ Λειτουργία τοῦ Ὁρθρου, ἡ προετοιμασία τῆς Προσκομιδῆς τελεῖται, ἀναγιγνωσκόμενων τῶν Ὡρῶν (τῆς Τριθέκτης). Τελεῖται δὲ ἡ Προσκομιδὴ οὕτως. Ἐξάγει ὁ ἱερεὺς τὸν ἅγιον Ἀρτον ἐκ τῆς προσφορᾶς, τίθειν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ ἁγίου Δίσκου· τελεῖ δὲ καὶ λέγει ἔσα εἰς ἀνάμνησιν τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου πρόσφορα· ἐγγίχει δὲ ὀνον καὶ ὕδωρ εἰς τὸ ἅγιον Ποτήριον εἰς ἀνάμνησιν τῶν ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Κυρίου ἐκφευγάντων, ὅτε ἀπέθανε πράγματι ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ἐξήλωσε πράγματι τὸν Θεὸν διὰ τῆς μόνης ἀληθοῦς θυσίας ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ. Μετὰ ταῦτα ἐξάγει μερίδα εἰς μνήμην τῆς Θεοτόκου, θείας αὐτὴν ἐκ δεξιῶν τοῦ Ἀμνοῦ, εἰτα σχηματίζει τὰ ἑννέα τάγματα τῶν Ἀγίων διὰ μερίδων ἐξαγομένων ἐξ ἄλλων σφραγίδων. Εἶτα δὲ ὑποκάτω τοῦ Ἀμνοῦ τίθενται αἱ μερίδες ὑπὲρ τῶν ἄλλων μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, ζώντων καὶ τεθνोटῶν.

τὸν λαὸν καὶ διδάσκει αὐτὸν, πῶς πρέπει νὰ συλλειτουργῇ. Ὁ συνήθης Χερουβικός ὕμνος (τὴν αὐτὴν ἔννοιαν περιέχουσι καὶ οἱ ἄλλοι) ἔχει οὕτως: «Οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες, πᾶσαν τὴν βιωτικὴν ἀποθώμεθα μέριμναν, ὡς τὸν Βασιλέα τὸν ὅλων ὑποδεξόμενοι, ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως δορυφορούμενον τάξεσιν· ἀλληλοῦῖα». Προτρεπόμεθα δηλ. ἡμεῖς οἱ ἀξιωθέντες νὰ λειτουργήσωμεν τῷ Θεῷ ὡς ἄγγελοι αὐτοῦ, διότι προσάδομεν τὸν τρισάγιον ὕμνον αὐτῷ (ὕπαινιττεται τὸν ἀγγελικὸν ὕμνον «Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος, Κύριος Σαβαώθ» κτλ.), προτρεπόμεθα ν' ἀποθώσωμεν πᾶσαν φροντίδα περὶ τῶν τοῦ βίου (ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ μετὰ ταῦτα «Ἄνω σχωμεν τὰς καρδίας»), διότι μέλλομεν νὰ ὑποδεχθῶμεν (ἐν τῇ θεῇ κοινωνίᾳ) τὸν Βασιλέα τῆς δόξης, ὅστις δορυφορεῖται ὑπὸ τῶν ἀγγελικῶν ταγμάτων, ἅτινα δοξολογοῦσι καὶ βοῶσι τὸν ὕμνον Ἀλληλοῦῖα.

Καὶ ὄντως, ἐν' ἐτὶ καταφανέστερον σημαίνεται ἡ προέλευσις ἡ θριαμβευτικὴ τοῦ Βασιλέως τῆς δόξης, ἐν τῇ τελομένῃ ἐντὸς τοῦ Χερουβικοῦ μεγάλῃ Εἰσόδῳ (1), φέρεται ἐπὶ κεφαλῆς ὁ ἅγιος Δίσκος, ὡς ἐπὶ θριαμβευτικῆς ἀσπίδος (ἐφ' ἧς ἐφέροντο οἱ κατὰγοντες θρίαμβον), καὶ δορυφορεῖται ὑπὸ λαμπάδων καὶ Ἐξαπτερύγων καὶ ἄλλων ἱερῶν σκευῶν· προηγείται δὲ αὐτῶν ἔγκριτος ἱερεὺς προσκομίζων τῷ ἱεράρχῃ τὸ ὠμοφόριον, τὸ σύμβολον τῆς ἱεραρχίας, ὅπερ ἐπιθεῖς ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ μεγάλου Ἀρχιερέως ὑποδέχεται ἐπὶ τοῦ Σολείου τὰ τίμια Δῶρα, μνημονεύων ζώντων καὶ νεκρῶν. Προμνημονεύουσι δὲ οἱ ἱερεῖς πάντων τῶν περιεστώτων διὰ τοῦ «Πάντων ὑμῶν μνησθεῖν Κύριος ὁ Θεός» κτλ.

Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι, ἐπειδὴ, ὡς εἴρηται, ἐτελεῖτο τὸ πάλαι ἡ Προσκομιδὴ, διὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἀρχιερεῖς, ὅταν χειροτονῶσι Διά-

(1) Παρ' ἡμῖν τελεῖται ἡ Εἰσὸδος ψαλλομένων τῶν λέξεων «Ὡς τὸν Βασιλέα», γινομένης μικρᾶς διακοπῆς. Ἐν Ῥωσίᾳ δὲ ἡ διακοπὴ γίνεται πρὸ τούτου. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὅταν ἱερουργῇ ἱερεὺς ἄνευ Διακόνου, ὁ αὐτὸς φέρει ἐπὶ κεφαλῆς μὲν τὸν ἅγιον Δίσκον, ἐν τῇ δεξιᾷ δὲ τὸ ἅγιον Ποτήριον.

κονον, τηροῦσι τὴν ἀρχαίαν συνθήκην (1), νιπτόμενοι τὰς χεῖρας πρὸ τῆς Εἰσόδου. Ἐν Ῥωσίᾳ δὲ πάντοτε οἱ ἱερουργοῦντες ἱεράρχαι νίπτονται τὰς χεῖρας. Γνωστὸν δὲ ὅτι καὶ οἱ ἱερεῖς ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς προσκομιδῆς νίπτονται τὰς χεῖρας, λέγοντες τὸ «Νίψομαι ἐν ὕδατι τὰς χεῖράς μου, καὶ κυκλώσω τὸ θυσιαστήριόν σου Κύριε» κτλ. Λέγουσι δὲ αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ (8, 11) «Εἷς δὲ ὑποδιάκονος διδόντω ἀπόνυφιν χειρῶν τοῖς ἱερεῦσι, σύμβολον καθαρότητος ψυχῶν Θεῷ ἀνακειμένων». Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν λέγει καὶ ὁ Χρυσόστομος (Ὁμιλ. 73 εἰς Ἰωάν.) ἐνίπτοντο καὶ οἱ Χριστιανοὶ τὰς χεῖρας, καθόσον μάλιστα ἐν ταῖς χερσίν αὐτῶν ἐνετίθετο ὁ ἅγιος ἄρτος πρὸς κοινωνίαν τὸ πάλαι. Γνωστὸν δ' ὅτι ἐν τῷ προνάῳ τῶν ἀρχαίων Ἐκκλησιῶν ὑπῆρχεν ὁ Λουτήρ, ὡς καὶ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Σολομῶντος (ἔρα § 8)· διότι καὶ ἐκεῖ ἐνίπτοντο καὶ ἐλούοντο οἱ ἱερεῖς πρὸ τῶν θυσιῶν διὰ τὸν αὐτὸν λόγον τῆς καθαρότητος. Δῆλον δ' ὅτι κατηργήθη ἡ νίψις τῶν λαϊκῶν, ἀφ' οὗτοῦ εἰσῆχθη ἡ κοινωνία διὰ τῆς Λαβίδος ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τῆς θείας Κοινωνίας.

Ἀξιοσημείωτον πρὸς τούτοις ὅτι οἱ Αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, ἵνα λαμπρύνωσι τὴν ἐν τῇ Εἰσόδῳ προέλευσιν τοῦ Βασιλέως τῶν Βασιλευμένων, προέπεμπον μετὰ τῆς ἀκολουθίας τῶν ἀπὸ τῆς Προθέσεως μέχρι τοῦ Σολείου τὰ τίμια Ἀῶρα, ὡς πολλαχοῦ σημειοῖ ὁ Πορφυρογέννητος. Ὁ δὲ Κουροπαλάτης περιγράφων τὰ κατὰ τὴν ἐτέψιν τοῦ Βασιλέως (ἐν κεφ. 17), λέγει ὅτι ὁ δευτερεύων Διάκονος (τότε μόνον τὸ Παλάτιον εἶχεν Ἀρχιδιάκονον) τῇ μὲν δεξιᾷ χειρὶ κατέχων θυμιατὸν, τῇ δὲ ἐτέρᾳ τὸ Ὠμορό-

(1) Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (8, 11) ἡ νίψις τῶν χειρῶν ἐγένετο μετὰ τὸν Ἀσπασμόν (δηλ. μετὰ τὸ Χερουβικόν). Κατὰ δὲ Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην (Ἐκκλ. Ἱερ. 3) μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Διπτύχων, τὴν γινομένην μετὰ τὸν Ἀσπασμόν. Κατὰ δὲ τὸν Κύριλλον Ἱεροσολύμων (Κατηχ. Μυσταγ. 5) πρὸ τοῦ Ἀσπασμοῦ, ὡς νῦν. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ μέλλων νὰ χειροτονηθῇ Διάκονος, εἶναι ἤδη Ὑποδιάκονος· οὗτοι δὲ προσέφερον τὸ ὕδωρ εἰς νίψιν τοῖς ἱερεῦσιν. Ἐντεῦθεν καὶ πρὶν χειροτονηθῆναι τὸν Διάκονος φέρει λεκάνην μετὰ ὕδατος καὶ χειρόμαντρον, καὶ αὐτὸς δίδει εἰς νίψιν τῷ Ἀρχιερεῖ.

ριον τοῦ Πατριάρχου, προσπορεύετο τῶν τιμίων Δώρων, καὶ φθὰς ἐπὶ τοῦ Σολείου (ἐφ' οὗ ἵστατο ὁ Βασιλεὺς), ἐθυρία τὸν Βασιλέα, καὶ κύψαντος τούτου τὴν κεφαλὴν, ἐβόα μεγάλη τῇ φωνῇ ὁ Διάκονος «Μνησθεὶς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ κράτους τῆς Βασιλείας σας ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ πάντοτε» κτλ. Τὸ αὐτὸ ἔλεγον καὶ οἱ ἐπόμενοι λειτουργοί. Εἰσερχόμενοι δὲ εἰς τὸ «Ἅγιον Βῆμα ἐμνημόνευον καὶ τοῦ Πατριάρχου διὰ τοῦ «Μνησθεὶς Κύριος ὁ Θεὸς τῆς Ἀρχιερωσύνης σου» κτλ.

Ἐπειδὴ δὲ, ὡς εἴρηται, ἐν τῇ Προσκομιδῇ τελοῦνται πάντα τὰ πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου, διὰ τοῦτο καὶ ἡ Εἵσοδος τῶν τιμίων Δώρων ἐθεωρήθη μετὰ ταῦτα ὡς ἔλευσις τοῦ Κυρίου ἐπὶ τὸ ἐκούσιον πάθος καὶ ἐνταφιασμὸς αὐτοῦ. Διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον καὶ ἀποτιθεμένων ἐν τῇ ἁγίᾳ Τραπέζῃ τῶν τιμίων Δώρων, λέγονται τὰ τροπάρια «Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ» κτλ. Ὡς δὲ οἱ Βασιλεῖς ὑπέκυπτον μὲν ἐν τῷ μνημοσύνῳ δεόμενοι, οὕτω καὶ νῦν ὁ λαὸς· διότι ἐν ταῖς Κυριακαῖς (διὰ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου) ἦν ἀπηγορευμένον τὸ κλίνειν γόνυ. Ἐνῶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν προηγιασμένων προσπίπτουσι κατὰ τὴν Εἵσοδον πάντες· διότι τὰ προσκομιζόμενα εἶναι ἡγιασμένα. Ἡ τιμὴ δὲ ἡ ἀποδιδομένη ἐν ταῖς ἄλλαις Λειτουργίαις εἰς τὰ μήπω ἡγιασμένα τίμια Δῶρα, ἀποδίδεται αὐτοῖς, διότι ἐν τῇ Προσκομιδῇ ἐγένοντο ἤδη ἀντίτυπα τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Κυρίου κατὰ τὸν Μ. Βασιλεῖον. Λέγει δὲ ὁ λαὸς ἐν τῇ Μ. εἰσόδῳ τὸ «Μνήσθητί μου, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ Βασιλείᾳ σου».

2) Ἀσπασμὸς καὶ ὁμολογία τῆς πίστεως. Μετὰ τὴν προσκομιδὴν τῶν τιμίων Δώρων καὶ τὸ ἀμοιβαῖον μνημόσυνον τοῦ ἱερέως καὶ Διακόνου, ὁ μὲν Διάκονος ἐξέρχεται καὶ συμπληροῖ τὴν δέησιν, ἐν ᾗ δεόμεθα καὶ ὑπὲρ τῶν προτεθέντων τιμίων Δώρων, ὁ δὲ ἱερεὺς λέγει μυστικῶς τὴν εὐχὴν τῆς Προσκομιδῆς, ἐν ᾗ εὐχεται τῷ Θεῷ ἵνα προσαγάγῃ τῷ Θυσιαστηρίῳ τοῦ τὴν δέησιν ἡμῶν καὶ ἱκανώσῃ τοὺς λειτουργοὺς ἡμᾶς εἰς προσφορὰν θυσίας καὶ ἀξιώσῃ τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὰ τε τίμια Δῶρα καὶ πάντας. Μετὰ ταῦτα παραγγέλλει ὁ Διάκονος νὰ ἀγαπῶμεν ἀλλήλους, ἵνα ὁμολογήσωμεν ἐν ὁμονοίᾳ

«Πατέρα, Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον». Τὴν σύντομον δὲ ταύτην ὁμολογίαν ψάλλει ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ ὁ χορὸς τῶν ψαλτῶν, καὶ ἐν τῷ μεταξὺ ἀσπάζονται ἀλλήλους οἱ συλλειτουργοῦντες, ἀσπαζόμενοι πρότερον τὰ τίμια Δῶρα κεκαλυμμένα, ἢ ἀσπάζεται αὐτὰ μόνον, ὅταν εἰς ἱερουργίῃ. Μετὰ δὲ ταῦτα παραγγεῖλαντος τοῦ Διακόνου νὰ προτέχωμεν τὰς θύρας τοῦ Ναοῦ, ἵνα μὴ τις τῶν ἀπίστων ἐμβλέψῃ εἰς τὰ ἀποκαλυφθέντα τίμια Δῶρα καὶ μέλλοντα νὰ ἁγιασθῶσιν, εἰς μὲν τῶν προκρίτων λέγει (ἀλλαχοῦ ἐβάλλετο καὶ ψάλλεται) τὴν μεγάλην ὁμολογίαν τῆς πίστεως, τὸ «Πιστεύω». Ὁ δὲ ἱερεὺς λέγων καὶ αὐτὸς τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, ριπίζει ἅμα διὰ τοῦ Ἑρέρος (καλύμματος), ὡς διὰ ριπιδίου, τὰ τίμια Δῶρα. Ἐν τῇ διατάξει δὲ τῆς Λειτουργίας λέγεται ὅτι τὸν μὲν Ἑρέρα ἀποτίθουσιν ἐν ἐνὶ τόπῳ ὁ ἱερεὺς, ὁ δὲ Διάκονος διὰ ῥιπιδίου ριπίζει τὰ τίμια Δῶρα.

Τὸ πάλαι, ἀφοῦ ἐξήρχοντο οἱ Κατηχούμενοι, ἐκλείοντο αἱ θύραι τῆς ἐκκλησίας, ἵνα μὴ βεβηλῶνται τὰ μυστήρια ὑπὸ τῶν ἀμυήτων. Ἀφοῦ δὲ προσεκομίζοντο τὰ τίμια Δῶρα ἀπὸ τῆς τραπέζης τῆς Προθέσεως (εἰς ἣν προσέφερεν ὁ λαὸς τὰ Δῶρα) εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, ἐφ' ἧς ἡγιαζόντο, ἐξετέλουν διὰ κοινῆς ἀσπασμοῦ τὴν ἐντολὴν τοῦ Σωτῆρος «Ἐάν οὖν προσφέρῃς τὸ δῶρόν σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, κακεὶ μνησθῇς ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τι κατὰ σοῦ, ἄφες ἐκεῖ τὸ δῶρόν σου ἐμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ὕπαγε, πρῶτον διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου, καὶ τότε ἐλθὼν πρόσφερε τὸ δῶρόν σου» (Ματθ. 5, 23. 24). Καταλλήλως λοιπὸν μετὰ τὴν Προσκομιδὴν ἀπεδείκνυον τὸ πάλαι δι' ἀσπασμοῦ τὴν ἀγάπην οἱ πιστοί, ἵνα δυνηθῶσι νὰ ὁμολογήσωσι τὴν πίστιν, δυνάμει τῆς ὁποίας ἠδύναντο νὰ προσφέρωσι τὴν ἀνάιμακτον θυσίαν καὶ ἐπικαλεσθῶσι τὴν ἁγιαστικὴν χάριν τοῦ Θεοῦ τὴν εἰς ἐν σῶμα ἐνοῦσαν τοὺς πιστοὺς μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Καὶ κατηργήθη μὲν ἐνωρὶς ὁ ἀσπασμὸς διὰ τὰς καταχρήσεις (ἴσως καὶ διότι ἐπαυσεν ἡ συχνὴ κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων) καὶ ἐτηρέθη μόνον παρὰ τοῖς συλλειτουργοῦσιν ἱερεῦσι (καὶ παρὰ τῷ λαῷ ἐν τῷ ἀσπασμῷ τοῦ Πάσχα), ἀλλ' οὐχ ἤττον τὸ ἀρχαιότατον ἐκεῖνο παράγγελμα «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους» κτλ. ὑπομνή-

σκει ἡμῖν ὅτι ἄνευ ἀγάπης τοῦ πλησίον δὲν δυνάμεθα νὰ προσφέρωμεν τὸ δῶρόν μας, διότι ἔμεθα πράγματι χωρισμένοι ἀπὸ τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ ἐστὶν ἡ ἐκκλησία αὐτοῦ καὶ ὁ ἐλάχιστος τῶν ἀνθρώπων αὐτός.

Ἐπειδὴ δὲ εὐθὺς μετὰ ταῦτα ἤρχετο ἡ προπαρασκευὴ εἰς τὴν Εὐχαριστίαν καὶ τὸν ἀγιασμόν τῶν τιμίων Δώρων, διὰ τοῦτο οἱ Διάκονοι ἐφίσταν τὴν προσοχὴν τῶν πυλωρῶν, ἵνα προσέχῃσι τὰς κλειστάς θύρας, οὐ μόνον ἵνα μὴ τις τῶν ἀμύητων ἐμβλέπῃ, ἀλλὰ καὶ μηδεὶς τῶν πιστῶν ἐξέλθῃ. Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς δὲ διαταγὰς (8, 41, 12) ἐτακτοποιοῦν τοὺς πιστοὺς οἱ Διάκονοι καὶ προσῆγον τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ, δύο δ' αὐτῶν ἐλάμβανον Ῥιπίδια καὶ ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τοῦ θυσιαστηρίου ἱστάμενοι ἀπέσόβουν τὰ μικρὰ τῶν ἱπταμένων ζώων, ἵνα μὴ ἐγχερίμπτωνται εἰς τὰ κύπελλα. Τὸ ἀρχαιότατον λοιπὸν παράγγελμα τοῦ προσέχειν τὰς θύρας ἐν σοφίᾳ, ὑπομνησκει ἡμῖν νὰ κλείσωμεν τὰς θύρας τῆς διανοίας ἀπὸ πάσης βιωτικῆς μερίμνης, ἵνα ὡς ἄγγελοι Θεοῦ (τὰ Ῥιπίδια μετεβλήθησαν εἰς ἑξαπτέρυγα, ὡς εἶδομεν ἐν § 10) λειτουργῶμεν. Εἶδομεν δὲ καὶ ὅτι ὁ Πατριάρχης Τιμόθεος διέταξε (περὶ τὸ 515) νὰ λέγηται ἐν ἑκάστῃ λειτουργίᾳ τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως. Ὡστε ἤδη προσκαλούμεθα νὰ προσέχωμεν εἰς τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως. Ἀνοίγεται δὲ τὸ ἅγιον Βῆμα κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, ἵνα ὑπομνησθῇ ὅτι τὸ πάλαι ἐνώπιον τῶν πιστῶν ἐτελεῖτο ἡ Εὐχαριστία.

3) *Εὐχαριστία καὶ ἀγιασμός τῶν τιμίων Δώρων.* Μετὰ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως ἐπεται ἡ σπουδαιοτάτη στιγμή τοῦ δι' εὐχαριστίας τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀγιασμοῦ τῶν τιμίων Δώρων. Καὶ πρῶτον μὲν ὁ Διάκονος ἐξακολουθεῖ τακτοποιῶν τὴν Ἐκκλησίαν διὰ τοῦ παραγγέλματος: «Στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετὰ φόβου· πρόσχωμεν τὴν ἁγίαν Ἀναφορὰν ἐν εἰρήνῃ προσφέρειν». Εἰς τοῦτο δὲ ἀπαντᾷ ὁ χορὸς «Ἐλεον (1) εἰρήνης, θυσίαν αἰνέσεως» δηλ. προσφέρομεν, μεθ' ὃ

(1) Ὁ ἑπομένον ἐπὶ τῇ ἡ γραφῇ ἔλκειται, δηλ. προσφέρομεν ἀντὶ ἐλαίου

εἰσέρχεται ὁ Διάκονος εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα καὶ ἐξακολουθεῖ ῥιπίζων τὰ τίμια Δῶρα. Ὁ δὲ ἱερεὺς ἀσπάζεται τὴν ἐκκλησίαν διὰ τῆς ἀνέκαθεν ἐν-χρήσει εὐχῆς τοῦ Ἀποστόλου (Β'. Κορινθ. 13, 13) «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος, εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν». Εἰς ταῦτα δὲ ἀπαντᾷ ὁ χορὸς, συνεπευχόμενος τὰ αὐτὰ «Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου», δηλ. εἴη. Ἡ εὐχὴ αὕτη τοῦ Ἀποστόλου ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν τριπλῆν εὐλογίαν τῶν ἱερέων τῆς παλαιᾶς Διαθήκης (Ἀριθ. 6, 24—26). Εἶναι δὲ καταλληλότατος ὁ ἀσπασμὸς οὗτος κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην, καθ' ἣν μέλλει νὰ τελεσθῇ τὸ ἁγιώτατον τῶν μυστηρίων· δὲν ἡδυνάμεθα νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὸν Θεόν, ἂν μὴ ὑπῆρχεν ἡ ἀξιομισθία τοῦ Χριστοῦ, δι' ἣν καταπέμπεται ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ καὶ ἦν μεταδίδωσι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον (1).

Μετὰ ταῦτα διὰ τοῦ ἀρχαιοτάτου παραγγέλματος προσκαλεῖ ἡμᾶς ὁ ἱερεὺς, ἵνα «Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας» καὶ μηδὲν γήινον λογιζώμεθα. Ὁ χορὸς δὲ ἐξ ὀνόματος ἡμῶν ἀπαντᾷ «Ἐρχομεν πρὸς τὸν Κύριον». Καὶ εὐθὺς παραγγέλλει πάλιν «Εὐ-

τὴν εἰρήνην καὶ ὁμόνοιαν καὶ ἀντὶ θυσίας τὴν αἶνεσιν καὶ εὐχαριστίαν. Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ ἔλεον προῆλθεν ἐκ τῆς γραφικῆς βήσεως «ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν». Ἀλλ' ἐκεῖ μὲν ἔχει τὸν τόπον ἡ τοιαύτη ἔκφρασις, ἐνταῦθα δὲ δὲν ἐφαρμόζεται.

(1) Ὅτι συχνοὶ ἀσπασμοὶ παρὰ τῶν λειτουργῶν πρὸς τὸν λαὸν ἐγίνοντο ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ, τοῦτο οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀρχαίων Λειτουργῶν γινώσκουμεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου (Ὁμιλ. 3 πρὸς Κολοσ.)· «Ὅταν εἰσέλθῃ ὁ τῆς ἐκκλησίας Προεστὴς, εὐθέως λέγει, Εἰρήνη πᾶσιν· ὅταν εὐλογῇ, Εἰρήνη πᾶσιν· ὅταν ἀσπάζεσθαι κελεύῃ, Εἰρήνη πᾶσιν· ὅταν ἡ Θυσία τελεσθῇ, Εἰρήνη πᾶσιν» κτλ. Δῆλον δὲ ὅτι ἡ συχνὴ αὕτη χρῆσις προῆλθεν οὐ μόνον ἐκ τοῦ ἀσπασμοῦ τοῦ Σωτῆρος πρὸς τοὺς μαθητάς, ὅτε ἀνέστη «Εἰρήνη ὑμῖν», ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἀποχωρισμοῦ «Εἰρήνην ἀφήμι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν» (Ἰωάν. 14, 27). Ἐνταῦθα δὲ καταλλήλως ὁ ἀσπασμὸς τοῦ Ἀποστόλου ἐτέθη, διότι πρὸς τοὺς ἄλλους ἦν καὶ ἀρχὴ τῆς Λειτουργίας. Διὰ τοῦτο καὶ λέγεται ἐν τῇ δεήσει μετὰ τὸ Χερουβικὸν εὐπὲρ τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου καὶ τῶν . . . εἰσιόντων ἐν αὐτῷ».

χαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ» καὶ ὁ χορὸς ἄρχεται τῆς Εὐχαριστίας διὰ τοῦ «Ἄξιον καὶ δίκαιον». Οὕτως δὲ καὶ ἄρχεται ἡ Εὐχαριστία ἡ ἐπίτομος τοῦ Χρυσοστόμου, ἣν λέγει μυστικῶς νῦν ὁ ἱερεὺς καὶ ἐκφωνεῖ μόνον λέξεις τινάς, ἵνα συμπάλωμεν τὸν ἐπινίκιον ὕμνον «Ἄγιος, Ἄγιος, Ἄγιος» κτλ. Ἐκφωνεῖ καὶ τὰ δι' ὧν διέταξε τὸ μυστήριον ὁ Σωτὴρ «Λάβετε, φάγετε» . . . ἵνα εἰπώμεν τὸ Ἀμήν καὶ συνάμα ἐννοήσωμεν ὅτι δυνάμει τῆς διατάξεως τοῦ Σωτῆρος τελοῦμεν τὸν μυστικὸν Δείπνον καὶ ἐπικαλούμεθα τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον εἰς ἁγιασμὸν τῶν τιμίων Δούρων. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ Εὐχαριστία ἐλέγετο τὸ πάλαι ἐκφώνως (καὶ οὐχὶ μυστικῶς) καὶ ἐνώπιον τῶν πιστῶν, ἐνῷ νῦν κλείεται πάλιν τὸ ἱερὸν Βῆμα διὰ τοῦ καταπετάσματος. Φαίνεται δὲ ὅτι ἤδη ἐπὶ Χρυσοστόμου εἰσῆχθη ἡ διάταξις αὕτη· διότι ἤδη ὁ Ἰουστινιανὸς μάτην ἐπεξήτησε τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν ἀρχαίαν τάξιν. Ἰσως δὲ προήλθεν ἡ τῆς αὐτῆς διάταξις ἐκ τοῦ ὅτι οἱ πιστοὶ δὲν ἦσαν πλέον ἄξιοι νὰ συνιερωργῶσιν ἐν πᾶσι, μάλιστα ἐπὶ τῆς ἱερωτάτης στιγμῆς, καὶ ἴσως καὶ ἐβεβήλουν τινές, μισητοὶ καὶ τελευτούμενοι. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ ἐν Ἐκκλησίᾳ ἡ χάρις καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἀμέτοχος ὁ λαὸς τῆς εὐχαριστίας, διὰ τοῦτο οὐ μόνον διὰ τῶν εἰρημένων ἐκφωνήσεων λαμβάνει μέρος, ἀλλὰ καὶ ὅταν προσεγγίσῃ ἡ ἐπισημοτάτη στιγμή τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν Δούρων διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τότε διὰ τῆς ἐκφωνήσεως «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν» ψάλλει ὁ χορὸς συντόμως καὶ μετ' αὐτοῦ ὁ λαὸς τὸ «Σὲ ὑμνοῦμεν» κτλ., ὅπερ εἶναι ἐν συντόμῳ ἡ Εὐχαριστία, ἣν μυστικῶς εἶπεν ὁ ἱερεὺς. Διότι αὕτη ἄρχεται διὰ τοῦ «Ἄξιον καὶ δίκαιον σὲ ὑμεῖν, σὲ εὐλογεῖν, σὲ αἰνεῖν, σοὶ εὐχαριστεῖν, σὲ προσκυνεῖν» κτλ. Τὸ δὲ «καὶ δεόμεθα σου» τοῦ «Σὲ ὑμνοῦμεν» ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν διὰ πολλῶν ἐπικλήσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὴν γινομένην ὅτε ψάλλεται τὸ «Σὲ ὑμνοῦμεν».

Ἐν ταῖς προγενετέραις τῆς τοῦ Χρυσοστόμου Λειτουργίαις ἡ Εὐχαριστικὴ ἦν ἐκτενεστάτη, ὥς ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὰς ἐν τῷ Πασχάλῳ Ἀμνῷ τελούμενας δοξολογίας ἐκείνας καὶ εὐχαριστίας καὶ διηγήσεις τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ. Τὰς εὐχαριστίας ταύ-

τας συνέταμεν ὁ Χρυσόστομος, καὶ ἀρᾷ εὐχαριστεῖ ὁ ἱερεὺς τὸν Θεὸν δι' ὅλας τὰς εὐεργεσίας τὰς τε φανεράς καὶ ἀφανεῖς, εὐχαριστεῖ καὶ ὑπὲρ τῆς Λειτουργίας ταύτης, ἣν κατηξίωσε δέξασθαι ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν, καὶ τοι παρεστήκασιν αὐτῷ χιλιάδες Ἀρχαγγέλων καὶ μυριάδες Ἀγγέλων, τὰ Χερουβὶμ καὶ τὰ Σεραφίμ. Τῶν λέξεων τούτων συνέχεια εἶναι τὰ μετ' ἐπικρουσέως τοῦ Δισκαρίου διὰ τοῦ Ἀστέρος ἐκφωνούμενα «Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ᾄδοντα, βοῶντα, κεκραγόντα καὶ λέγοντα» δηλ. τὸ Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος, Κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ Οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης σου. Ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις. Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου. Ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις». Δὲλον δὲ ὅτι ὁ ἐπινίκιος οὗτος ὕμνος συνίσταται ἐκ τοῦ παρ' Ἠσαΐα (6, 3) ὕμνου τῶν Σεραφίμ (τῶν δοξολογησάντων τὸν ἐν Τριᾷδι Θεὸν) καὶ ἐκ τοῦ ὕμνου τῶν παιδῶν, τῶν μετὰ βαΐων καὶ κλάδων ὑποδεξαμένων τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν εἰσπερχόμενον ἐπισήμως εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ ἐν τῷ ἀξιώματι τοῦ Μεσσίου. Ἡ εὐφημία δὲ τῶν παιδῶν αὐτῶν μεσολαβεῖ καὶ ἐπισφραγίζει τὰ δύο συστατικά τοῦ ἐπινικίου Ὑμνου. Ὡστε δύο λαμπροὶ καὶ πανηγυρικοὶ ὕμνοι συναπαρτίζουσι τὸν ἀρχαιότατον τούτων ὕμνων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ μόνον ἄγγελοι καὶ ἀθῶοι ὡς οἱ παῖδες εἶναι ἄξιοι νὰ ψάλλωσιν αὐτόν· ἀλλὰ τὰ δάκρυα τῆς μετανοίας μεταβάλλουσιν ἡμᾶς εἰς ἀγγέλους φωτός.

Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον περιρράζων καὶ ὁ λειτουργὸς ἐξακολουθεῖ τὴν εὐχαριστίαν, εὐχαριστῶν κατόπιν τῷ Θεῷ καὶ διὰ τὴν μεγάλην εὐεργεσίαν τῆς παρ' αὐτοῦ ἀποστολῆς τοῦ Μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ πρὸς σωτηρίαν ἡμῶν. Δηγεῖται δὲ συντόμως, πῶς πληρώσας τὸ ἔργον τῆς ἡμῶν σωτηρίας διέταξε καὶ τὸν μυστικὸν Δείπνον, καὶ ἐκφωνεῖ τὰς λέξεις «Λάβετε, φάγετε», «Πίστε εἰς αὐτοῦ πάντες». Εἰς ταῦτα δὲ ἀπαντᾷ ὁ Χορὸς αὐτῶν «Ἀμήν» = γένοιτο· γένοιτο, λέγει, ἵνα καὶ νῦν ἀξιωθῶμεν τοῦ μυστικοῦ Δείπνου καὶ μεταβληθῇ ὁ Ἄρτος εἰς Σῶμα Κυρίου, ὁ δὲ αἶνος εἰς Αἷμα αὐτοῦ.

Μετὰ ταῦτα ὁ λειτουργὸς λέγει μυστικῶς «Μεμνημένοι τοίνυν τῆς σωτηρίου ταύτης ἐντολῆς καὶ πάντων τῶν ὑπὲρ ἡμῶν γεγε-

νημένων, τοῦ Σταυροῦ, τοῦ Τάφου, τῆς τριήμερου Ἀναστάσεως, τῆς εἰς Οὐρανοὺς ἀναβάσεως, τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρας, τῆς δευτέρως καὶ ἐνδόξου πάλιν παρουσίας», καὶ ἐκφωνεῖ, ὑψῶν ἅμα τὸ Διτκήριον καὶ τὸ Ποτήριον διὰ σταυροειδῶν χειρῶν, «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρωμεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα», ἵνα ψάλλῃ καὶ ὁ λαὸς διὰ τοῦ Χοροῦ συντόμως τὴν Εὐχαριστίαν «Σὲ ὕμνοῦμεν, Σὲ εὐλογοῦμεν, σοὶ εὐχαριστοῦμεν, Κύριε, καὶ δεόμεθα σου ὁ Θεὸς ἡμῶν». Ψαλλομένης δὲ τῆς εὐχαριστίας ταύτης, ἐρίσταται ἡ σπουδαιωτάτη στιγμή τῆς Λειτουργίας, ἡ δι' ἐπικλήσεως ἁγιασμοῦ τῶν τιμίων Δώρων· διότι ὁ ἱερεὺς τότε δέεται καὶ παρακαλεῖ καὶ ἱκετεύει τὸν Θεόν, ἵνα καταπέμψῃ ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ τὸ Ἅγιον, καὶ ποιήσῃ τὸν μὲν ἄρτον τίμιον Σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ δὲ ἐν τῷ Ποτηρίῳ τίμιον Αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Λέγων δὲ τὸ «Καὶ ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον» σφραγίζει διὰ σταυροειδοῦς εὐλογίας (δι' ἧς ἀγιάζονται πάντα τὰ μυστήρια κατ' ἀρχαιοτάτην παράδοσιν, ὡς σημειοῖ ὁ Μ. Βασίλειος) τὸν ἄρτον· λέγων δὲ τὸ ἀπὸ δὲ ἐν τῷ Ποτηρίῳ τούτῳ». . . . πάλιν σφραγίζει τὸ Ποτήριον κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον· εἰπὼν δὲ τὸ «Μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ», σφραγίζει ἀμφοτέρω, ἐπιλέγοντος ἐκάστοτε τοῦ Διακόνου τὸ Ἄμην, ὅπερ τρισαεὺς ἐν τῷ τελευταίῳ (1). Μετὰ ταῦτα ἐξηγεῖ

(1) Εἰς τὰς Λειτουργίας παρενεβλήθησαν εὐχαί τινες ἰδιαιτέραι πρὸ τοῦ «Καὶ ποιήσον . . .», ἵνα δι' αὐτῶν τρόπον τινὰ ἐνισχύσῃ ἑαυτὸν ὁ ἱερεὺς εἰς τὴν ἐπικλήσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος· εἶναι δὲ «Ὁ Θεὸς Ἰλασθῆναι μοι...» «Κύριε ὁ τὸ Πανάγιόν σου...». «Εὐλογητὸς εἰ Χριστὲ...». Ἀλλ' αἱ εὐχαὶ καὶ τὰ Τροπάρια ταῦτα οὐ μόνον εἶναι μεταγενέστεραι προσθήκαι καὶ διακόπτουν τὴν σειρὰν, ἀλλὰ καὶ ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν Ἀθανάσιος ὁ Πάρις (Βίβλ. πᾶν θεῖον δόγμα. σελ. 366) προκύπτει τὸ ἄτοπον νὰ ἀναφέρηται εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἢ ἐπικλήσις, ἐνῶ ἀνέκαθεν εἰς τὸν Πατέρα ἀνεφέρετο· διότι πρόκειται νὰ μεταβληθῶσιν ὁ ἄρτος καὶ οἶνος εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο ἀφῆρέθησαν αἱ ἐξηγήσεις προσθήκαι εἰς τὰς νῦν ἐκδομένης Λειτουργίας. Ἐπίσης ἀφαιρετέον ἐκ τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου τὸ «Μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ», τὸ εἰλημμένον ἐκ τῆς τοῦ Χρυσόστομου, ἵνα γένη ἡ πρώτη εὐλογία. Ἀλλ' αὕτη μὲν δύναται τὰ

ὁ ἱερεὺς διὰ τί ἐπεκαλέσθη τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς, «Ὡς γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουτιν εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἄφρετιν ἁμαρτιῶν, εἰς κοινωνίαν τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος, εἰς βασιλείας Οὐρανῶν πλήρωμα, εἰς παῤῥησίαν τὴν πρὸς σέ, μὴ εἰς κρίμα ἢ εἰς κατακρίμα». Εἴτα δὲ προσφέρεται ἡ λογικὴ καὶ ἀναίμακτος λατρεία ὑπὲρ Προπατόρων, Πατέρων. . . . καὶ παντὸς ἐν πίστει τετελειωμένου Ἀ'Εξαιρέτως τῆς Παναγίας, ἀχράντου, ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου, Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ῥαιπαρθένου Μαρίας», ὅπερ ἐκφωνεῖται ἵνα ψάλλῃ ὁ Χορὸς τὸν ὕμνον τῆς Θεοτόκου· («Ἄξιον ἐστὶν» ἢ τὸν Εἰρμόν τῆς ἐννάτης ὥδης τῶν μεγάλων ἑορτῶν, ἢ τὸ Ἀ'Επὶ σοὶ χαίρει» ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου). Ἰδίως δὲ ἐξαίρεται ἡ Θεοτόκος, ὁ Πρόδρομος, οἱ Ἀπόστολοι καὶ ὁ ἑορταζόμενος ἅγιος· διότι παρακατιῶν ὑποδεικνύεται διὰ τί μνημονεύονται οἱ Ἅγιοι «ὧν ταῖς ἱκεσίαις ἐπίσκειψαι ἡμᾶς ὁ Θεός». Ἐξαίρετως δὲ ἰσχύουσιν αἱ δεήσεις καὶ ἡ πρεσβεία τῆς Θεοτόκου κατὰ τὴν δόξαν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Ἐνταῦθα δὲ εἶναι καταλληλοτάτη στιγμή τῆς πρεσβείας αὐτῆς· διὸ καὶ προσφέρεται τὸ σύμβολον τῆς δεήσεως, τὸ θυμίαμα, ὑπὲρ ὧν πρεσβεύει ἡ Θεοτόκος μετὰ τῶν Ἁγίων.

Ὅταν ἐκφωνηθῇ τὸ Ἀ'Εξαιρέτως», ἐπειδὴ ἤδη ἐτελέσθησαν καὶ ἡγιασθήσαν τὰ τίμια Δῶρα, πάντες οἱ μετ' εὐλαβείας ἱστάμενοι καὶ δεόμενοι, ἐφ' ὅσον ψάλλεται τὸ «Σὲ ὑμνοῦμεν» (πάντες ἐξέρχονται τῶν στασιδίων), ἅμα ἀκούσαντες τὴν εἰρημένην ἐκφώνησιν τὴν διαδεχομένην τὸ «Σὲ ὑμνοῦμεν», προσκυνοῦσιν ἐπιβόωντες «Μέγα τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας Τριάδος» ἢ Ὑπεραγία Θεοτόκε, σῶσον ἡμᾶς». Δοξολογοῦσι δηλ. τὴν Τριάδα διὰ τὸ τελεσθὲν θαῦμα, καὶ ἐπικαλοῦνται τὴν Θεοτόκον· διότι ὧτως ψαλλομένου τοῦ ὕμνου αὐτῆς, ἐνώπιον τοῦ Ἀμνοῦ τοῦ Θεοῦ τοῦ αἵροντος τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου καὶ περιστοιχουμένου ὑπὸ τῆς ἐν οὐρανοῖς Ἐκκλησίας (ἀναμνηστέον τὰς μερίδας τῶν ἐννέα ταγμάτων), μνη-

γεῖν ἄνευ λήξεων, ἐνῶ ἡ προσοχὴ ἀντιβαίνει εἰς τὴν σύνταξιν, καὶ ἡ ἐννοια δὲ προηγείται. Πρὸς δὲ τούτοις λείπει καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα, ὡς καὶ αἱ ἄλλαι προσῳγμαι.

μονεύει ὁ ἱερεὺς ζώντων καὶ τεθνεώτων· ἀναγινώσκονται τὰ Δίπτυχα (1) τῶν κεκοιμημένων καὶ εἴτα μνημονεύονται οἱ ζῶντες. Διὸ καὶ ἐκφωνεῖται «Ἐν πρώτοις μνήσθητι Κύριε τοῦ Ἐπισκόπου» (ἢ Ἀρχιεπισκόπου κτλ.). Ἀφοῦ δὲ ὁ Διάκονος μνημονεύῃ καὶ ὦν ἕκαστος κατὰ διάνοιαν ἔχει καὶ πάντων καὶ πασῶν, ἐπιφραγίζει ἐκφώνως τὴν εὐχαριστίαν καὶ τὸ μνημόσυνον ὁ ἱερεὺς διὰ τῆς δοξολογίας «Καὶ δὲς ἡμῖν ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ δοξάζειν καὶ ἀνυμνεῖν τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου τοῦ Πατρὸς» κτλ.

4) *Θεία Κοινωνία*. Μετὰ τὸν ἀγιασμὸν τῶν τιμίων Δώρων καὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Διπτύχων εἶπετο ἀνέκαθεν ἡ κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων παρὰ πάντων τῶν περιεστώτων πιστῶν (ἐξαίρουμένων τῶν μετανασούντων). Καὶ πρῶτον μὲν μετελάβανον οἱ ἐκ τοῦ ἱεροῦ Καταλόγου, εἴτα δὲ οἱ Λαϊκοί. Ἐψάλλετο δὲ ὁ ψαλμὸς «Γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος» ὡς δὴ· λοὺς ἐκ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν. Ὡς δὲ ἐκ τοῦ Πορφυρογεννήτου ὅτι μέχρι αὐτοῦ (10 ἐκατ.) συχρὰ μετελάβανον οἱ Βασιλεῖς καὶ ἐκοινωνοῦν ὡς ἱερεῖς ἐν τῷ Βήματι καὶ ἄνευ τῆς Λαβίδος, δηλ. ὅπως καὶ οἱ Λαϊκοὶ τὸ πάλαι. Ἐν τούτοις καὶ οἱ Βασιλεῖς μετὰ ταῦτα, ὡς ἔστιν ἰδεῖν παρὰ Κουροπαλάτη, ἐκοινωνοῦν ἐν τῷ ἱερῷ Βήματι μᾶλλον κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς στέψεως, καὶ ὁ λαὸς πολλῶ πρότερον ἐκοινωνεῖ διὰ τῆς Λαβίδος καὶ οὐχὶ καὶ ἐν ἐκάστῃ Λειτουργίᾳ, ἀλλ' εἰς ὀρισμένας ἐποχὰς (ὡς νῦν), προηγουμένης προπαρασκευῆς διὰ μετανοίας καὶ νηστείας. Νῦν υποχρεοῦνται νὰ κοι-

(1) Τὰ Δίπτυχα, ἢτοι ἡνωμένοι δύο πλάκες ἢ σανίδες, περιέχον τοὺς ζῶντας καὶ νεκροὺς ἐκ τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν, ἰδίως δὲ τῶν εὐσεβῶν Βασιλέων καὶ Ἱεραρχῶν. Διὰ τοῦτο ἐπέμενέ ποτε ὁ λαὸς νὰ ἐγγραφῇ τὸ τοῦ Χρυσοστόμου ὄνομα. Ἀναγινώσκοντο δὲ τότε μεγαλοφώνως ἀπὸ τοῦ Ἀμβωνος, οὕτως λείψανον εἶναι τὸ ἐκφωνούμενον ὑπὸ τοῦ Διακόνου «Καὶ πάντων καὶ πασῶν» καὶ αἱ εὐφημαὶ τῶν Πατριαρχῶν. Τὸ μνημόσυνον δὲ τῶν νεκρῶν, ὡς ζώντων παρὰ Θεῷ καὶ ὡς μεγίστην ὄνησιν αὐτοῖς φέρον· οὐ μόνον ἐκ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων γινώσκομεν ὅτι ἐτελεῖτο, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν προγενεστέρων μαρτυριῶν.

γωνήτωσιν οἱ λειτουργοῦντες ἱερεῖς καὶ Διάκονοι, ἵνα τελεσθῇ πλήρης ἡ Λειτουργία, καὶ αὐτοὶ διασωθῶσι τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, ἐνῶ ὁ λαὸς κοινωνεῖ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, παριστάμενος μόνον ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ὡς οἱ ἀρχαῖοι Συνιστάμενοι, δηλ. οἱ μετανοοῦντες πιστοὶ καὶ ἀξιόμενοι νὰ παρευρίσκωνται εἰς τὴν Λειτουργίαν χωρὶς νὰ κοινωνήσωσιν. Ἀξιοῦνται δὲ μόνον τοῦ Ἀντιδώρου, δηλ. ἐκ τοῦ ἄρτου, ἐξ οὗ ἐξήχθησαν τὰ τίμια Δῶρα.

Πρὶν τελεσθῇ ἡ θεία Κοινωνία, τελεῖται προπαρασκευὴ διὰ δεήσεως, διὰ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» καὶ διὰ τῆς κεφαλοληΐσας. Ἐν τῇ δεήσει τῇ συμπληρωτικῇ (οἷα ἡ μετὰ τὸ Χερουβικόν καὶ ἡ ἐν τῷ Ἑσπερινῷ) τῇ ἐπομένῃ μετὰ τὸ μνημόσυνον προπαρασκευαζόμεθα ὄντως εἰς τὴν θείαν Κοινωνίαν. Ἰδοὺ τί λέγει ὁ Διάκονος· «Πάντων τῶν Ἁγίων μνημονεύσαντες, ἔτι καὶ ἔτι ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθώμεν. Ὑπὲρ τῶν προσκομισθέντων καὶ ἁγιασθέντων τιμίων Δώρων τοῦ Κυρίου δεηθώμεν. Ὅπως ὁ φιάνθρωπος Θεὸς ἡμῶν, ὁ προσδεχόμενος αὐτὰ εἰς τὸ ἅγιον καὶ ὑπερουράνιον καὶ νοερὸν αὐτοῦ Θυσιαστήριον, εἰς ὁσὴν εὐωδίας πνευματικῆς, ἀντικαταπέμφῃ ἡμῖν τὴν θείαν χάριν καὶ τὴν δωρεάν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δεηθώμεν». Ἐξακολουθεῖ δὲ τὰ λοιπὰ τὰ συνήθη. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ μυστικὴ εὐχὴ τοῦ ἱερέως, ὅστις ἐπισφραγίζει τὴν συμπληρωτικὴν δεήσιν διὰ τοῦ «Καταξίωστον ἡμᾶς, Δέσποτα, μετὰ παύρησις ἀκατακρίτως ταλμᾶν ἐπικαλεῖσθαι σὲ τὸν ἐπουράνιον Θεὸν Πατέρα, καὶ λέγειν». Καὶ λέγεται ἡ Κυριακὴ προσευχή, τὸ «Πάτερ ἡμῶν» ἐν ᾗ ὄντως πατέρα ἡμῶν ἡξιώθημεν νὰ καλέσωμεν τὸν Θεόν, ἀλλ' ἂν ἀφῶμεν τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ὡς καὶ ἡμῖν ἀφῆκεν ὁ Πατὴρ ἡμῶν ὁ Οὐράνιος, καὶ δι' ὃ τολμῶμεν αὐτὸν ἐπικαλεῖσθαι. Καὶ περὶ μὲν τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τῆς Κυριακῆς ταύτης προσευχῆς εἴρηται ἀλλαχοῦ. (§ 20) τὰ δέοντα· ἐνταῦθα δὲ τῆς Λειτουργίας ἀνεκαθεν ἐλέγετο ἡ Κυριακὴ προσευχή, διότι ἐν αὐτῇ αἰτούμεθα τὸν ἄρτον τὸν ἐπισούσιον, ὑπὸ ταῦτον δὲ ἐνδύουν κατὰ πρῶτον λόγον οἱ παλαιοὶ χριστιανοὶ τὸν ἄρτον τῆς ζωῆς, τὸ Σῶμα τοῦ Κυρίου, ὅπερ μετελαμβάνον οὐ μόνον ἐν τῇ Λειτουργίᾳ, ἀλλὰ καὶ καθ' ἑκάστην ἐν τῇ κατ' οἶκον προσευχῇ πρὸ πάσης ἄλλης τροφῆς, ὡς

νῦν πολλοὶ εὐλαθεῖς πράττουσι, ἔχοντες κατ'οἶκον Ἀντίδωρον (1). Ὡστε, ὡς εἴρηται, ἡ Κυριακὴ προσευχὴ προπαρασκευάζει ἡμᾶς εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Ὁ αὐτὸς σκοπὸς καὶ τῆς ἐπομένης κεφαλοκλισίας, καθ' ἣν ἐπεύχεται μυστικῶς ὁ ἱερεὺς.

Μετὰ ταῦτα ἐρίσταται ἡ ἄλλη σπουδαιότατη πράξις, ἡ Κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων, δι' ἧς τελειοῦται τὸ Μυστήριον. Εἰσάγει δὲ ὁ Διάκονος διὰ τοῦ «πρόσχωμεν», ὁ δὲ ἱερεὺς διὰ τοῦ «Τὰ Ἅγια τοῖς Ἁγίοις», δηλ. μεταδίδονται. Ἅγιοι ἐνταῦθα ἀποκαλοῦνται οἱ Χριστιανοί, ὡς καὶ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἀποστόλου, διότι ἀγιάζονται διὰ τοῦ Αἵματος τοῦ Κυρίου τοῦ ἐκχυθέντος ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Ἵνα δὲ δευχθῇ ὅτι δὲν εἴμεθα ἀφ' ἑαυτῶν ἅγιοι, ψάλλει ὁ Χορὸς ἀμέσως μετὰ τὴν εἰρημένην ἐκφώνησιν τὸ «Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς ἁμήν». Ἐνόςω δὲ κοινωνοῦσιν οἱ λειτουργοί, ψάλλει ὁ Χορὸς στίχον τινὰ, Κοινωνικὸν λεγόμενον, ἐν μὲν ταῖς Κυριακαῖς «Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν Οὐρανῶν», ἐν δὲ ταῖς Δεσποτικαῖς ἑορταῖς κατάλληλον ἑκάστη αὐτῶν, ἐν δὲ ταῖς Θεομητορικαῖς «Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι, καὶ τὸ ὄνομα Κυρίου ἐπικαλέσομαι», ἐν δὲ ταῖς μνήμαις τῶν Ἁγίων συνήθως «Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἔσται δίκαιος» (2). Ἐκαστον δὲ Κοινωνικὸν ἐπιτραγίζεται διὰ τοῦ ἀλληλοῦτα. Οὕτω δὲ αἵρεται ἡ χάσμιωδις, ἥτις ἔπρεπε νὰ λάβῃ χώραν ἐν τῷ χρόνῳ τῆς Κοινωνίας τῶν λειτουργῶν. Πρὶν δ' ἢ κοινωνήσωσιν οὗτοι, μερίζεται ὁ Ἀμνὸς

(1) Σημειωτέον ὅτι διὰ τὰς καταχρήσεις ἐνωρὶς ἀπαγορεύθη τοῖς πιστοῖς νὰ φέρωσι μεθ' ἑαυτῶν κατ' οἶκον ἅγιον Ἄρτον πρὸς τὴν καθ' ἡμέραν κοινωνίαν. Ἐκ τούτου δὲ προῆλθε καὶ ἡ μετὰ ταῦτα συνήθεια νὰ μεταδίδονται ἀμφοτέρω τὰ τίμια Δῶρα διὰ τῆς Λαβίδος τοῖς Λαϊκοῖς.

(2) Ἰδίως ἐν ταῖς μνήμαις τῶν Ἀποστόλων ψάλλεται τὸ «Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φόβος αὐτῶν καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ἔθνη αὐτῶν». Ἐν τῇ μνήμῃ τῶν Ἀγγέλων· «Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα, καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα». Τῇ δὲ Κυριακῇ τῶν ἁγίων Πάντων· «Ἀγαλλιάσθε δίκαιοι ἐν Κυρίῳ τοῖς εὐθείαις πρέπει αἰνεῖσι».

καὶ μία μερίς ἐμβάλλεται εἰς τὸ ἅγιον Ποτήριον, ἵνα πληρωθῇ τὸ Μυστήριον καὶ γένηται ἡ ἑνωσις ἀμφοτέρων τῶν τιμίων Δούρων καὶ ἐξ αὐτῶν μεταλάβωσιν οἱ πιστοί. Λέγει δὲ ὁ ἱερεὺς, ποιῶν διὰ τῆς μερίδος σταυρόν ἐπὶ τοῦ Ποτηρίου «Πλήρωμα Ποτηρίου, πίστεως, Πνεύματος Ἁγίου». Ἐγγέσται δὲ καὶ ζῆον ὕδωρ, ἔν' ἐτι μάλλον ὑπομιμνήσκη τὸ Αἷμα τοῦ Κυρίου διὰ τοῦτο καὶ λέγει, ἐγγέων ὁ ἱερεὺς, «Ζέσις πίστεως, πλήρης Πνεύματος Ἁγίου». Σημειώτεον δὲ ὅτι, ὅταν ἱερουργῇ Ἀρχιερεὺς, μεταδίδωσι τοῦ μὲν ἁγίου Ἄρτου τοῖς προσερχομένοις ἱερεῦσιν ἐξ εὐδυνύμων τῆς ἁγίας Τραπέζης, τοῦ δὲ Ποτηρίου ἐκ δεξιῶν· ἀλλὰ τοῖς Διακόνοις μεταδίδωσι τοῦ Ποτηρίου ὁ πρόκριτος τῶν ἱερέων.

Ἄφοῦ κοινωνήσωσιν οἱ Λειτουργοί, ἀνοίγονται αἱ κεκλεισμέναι ἅγαι θύραι, καὶ ὁ Διάκονος (οἱ Διάκονοι μετέδιδον τὸ πάλαι τὴν Κοινωνίαν τῷ λαῷ), προσκομίζων τὸ ἅγιον Ποτήριον, προκαλεῖ εἰς τὴν θείαν Κοινωνίαν διὰ τῶν «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε». Τότε δὲ ὑπαντᾷ τοῖς Ἁγίοις ὁ Χορὸς διὰ τῶν «Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου, Θεὸς Κύριος, καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν». Τότε δὲ καὶ ἀνέκαθεν προσήρχοντο οἱ πιστοὶ καὶ μετελάμβανον ἐπὶ τοῦ Σολείου. Τοῦτο πολλαχοῦ γίνεται καὶ νῦν, ὁσάκις εἶναι κοινωνοῦντες. Λέγουσι δὲ τὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἱερέων, λεγόμενα «Πιστεύω Κύριε, καὶ ὁμολογῶ» κτλ. καὶ ὁ Χορὸς φάλλει τὸ Κοινωνικὸν τῆς Μ. Πέμπτης «Τοῦ Δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ κτλ.» Ἀλλὰ πολλαχοῦ νῦν μεταλαμβάνουσι μετὰ τὸ τέλος τῆς Λειτουργίας διὰ τὴν εὐκολίαν, ὅπερ δὲν εἶναι ὀρθόν. Σημειώτεον δὲ ὅτι ἡ τελετὴ αὕτη τῆς προσκλήσεως τῶν πιστῶν εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου ἐθεωρήθη καὶ ὡς σύμβολον ἀναμνηστικὸν τῆς δευτέρας καὶ φρικτῆς αὐτοῦ παρουσίας.

Μετὰ τὴν ἐκφώνησιν τοῦ «Μετὰ φόβου Θεοῦ. . .» ἐπειδὴ συνήθως δὲν γίνεται Κοινωνία τότε, εὐλογεῖ εὐθὺς τὸν λαὸν ὁ ἱερεὺς, λέγων «Σῶσον ὁ Θεὸς τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου», μεθ' ἧς ψάλλεται τὸ λαμπρὸν τροπάριον τῆς Πεντηκοστῆς «Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν» κτλ. Τοῦτο ψάλλε-

ται καθ' ἀπάσας τὰς Λειτουργίας ἀπὸ τῆς Πεντηκοστῆς μέχρι τῆς Ε΄ Κυριακῆς τῶν νηστειῶν· μόνον δὲ κατὰ τὰς Δεσποικὰς ἑορτὰς ψάλλεται τὸ Ἀπολυτίκιον τῆς ἑορτῆς, τῷ δὲ Πάσχα μέχρι τῆς Ἀναλήψεως τὸ «Χριστὸς ἀνέστη κτλ.». Μετὰ ταῦτα δὲ φέρων τὸ Ποτήριο, μυστικῶς μὲν λέγει ὁ ἱερεὺς «Εὐλογητὸς ὁ Θεός», ἐκφώνως δὲ «Πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ κτλ.», καὶ ταῦτα εἰπὼν ἀποτίθῃσι τὸ Ποτήριο ἐν τῇ Προθέσει, ὅπου καὶ τὸ Διπλόριον ὁ Διάκονος.

Μετὰ ταῦτα ὁ Διάκονος προσκαλεῖ τοὺς πιστοὺς νὰ εὐχαριστήσωσι τῷ Κυρίῳ (ὡς ὑψαρίστησαν οἱ λειτουργοὶ πρότερον) διὰ τὴν μετὰληψιν τῶν ἀχράντων μυστηρίων «Ὁρθοὶ μεταλαβόντες τῶν θείων, ἁγίων, ἀχράντων . . . Μυστηρίων, ἀξίως εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ» καὶ εἶτα ἐπισπραγίζει τὴν δέσιν διὰ τοῦ Ἀντιλαβοῦ κτλ. Τοιοῦτος εὐχαριστήριος ὕμνος καὶ ὁ ψαλλόμενος ἐν Ῥωσσίᾳ πάντοτε μετὰ τὴν ἐκφώνησιν «Πάντοτε νῦν.». Ἐχει δὲ οὕτω «Πληρωθῆτω τὸ στόμα ἡμῶν αἰνεσέως σου Κύριε, ὅπως ὑμνήσωμεν τὴν δόξαν σου κτλ.». Τοιοῦτό τι ψάλλεται καὶ παρ' ἡμῶν ἐν τῇ Προηγιασμένῃ Λειτουργίᾳ.

Τέλος ἐπέρχεται ἡ Ἀπόλυσις, ἣν προαγγέλλει ὁ ἱερεὺς διὰ τοῦ «Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν», ὁ δὲ Διάκονος παραγγέλλει νὰ δεηθῶμεν, διότι μέλλει ὁ ἱερεὺς ἐν τῷ ναῷ νὰ εἴπῃ τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν, ἐν ἣ ἀπολύων τὴν ἐκκλησίαν εὐχεται ὑπὲρ πάντων. Εἶναι δὲ λαμπρὰ ἡ εὐχὴ αὕτη τοῦ Χρυσσοστόμου. Ὡνομάσθη δὲ Ὁπισθάμβωνος, διότι ὄντως ὀπισθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ Ἀμβωνος καὶ ἐπομένως ἐν τῷ μέσῳ τῶν πιστῶν ἀπηγγέλλετο ἄλλοτε ἢ τῆς Ἀπολύσεως εὐχὴ. Ὁ δὲ λαὸς ἐδοξολογεῖ τὸν Θεὸν διὰ τῆς τοῦ Ἰωβ δοξολογίας «Εἶη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος». Ἀντίστοιχον εἶναι τὸ τοῦ Ἑσπερινοῦ «Νῦν ἀπολύεις». Ἐντεῦθεν δὲ καὶ νοοῦμεν διὰ τί καὶ νῦν ἐξέρχεται ὁ ἱερεὺς, ὅταν λέγῃ τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν. Μετὰ δὲ ταῦτα τελεῖ καὶ τὴν συνήθη Ἀπόλυσιν, μεθ' ἣν καὶ διανέμει τὸ Ἀντιδώρον εἰς ἁγιασμέν τῶν μὴ κοινωνήσαντων τῶν ἀχράντων Μυστηρίων.

Οὐχ ὅσον πολλοῦ ἁγιασμοῦ καὶ ὠφελείας δύνανται νὰ πλη-

ρωθῶσιν οἱ πιστοί, παριστάμενοι, ὡς δεῖ, ἐν τῇ θεῇ Λειτουργίᾳ· δύνανται διὰ τῶν συχνῶν δεήσεων νὰ ἐξιλεώσωσι τὸν Θεόν· δύνανται νὰ θρῆψωσι τὴν ψυχὴν των καὶ πληρώσωσι σοφίας, ἀκροώμενοι μετὰ προσοχῆς τῆς ἁγίας Γραφῆς· δύνανται νὰ προσφέρωσι τὸ δῶρόν των καὶ νὰ καταστήσωσιν εὐπρόσδεκτον τὴν θυσίαν αἰνέσεως, ὅταν ἀκούσαντες τὸ «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους» πληρωθῶσιν ὅντως ἀγάπης καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἐχθροὺς καὶ συγχωρήσωσιν αὐτοῖς. Δύνανται νὰ ἀποδείξωσι καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τοὺς προαπελθόντας πατέρας καὶ ἀδελφοὺς, μνημονεύοντες αὐτῶν, ὅταν ἀκούσωσι τὸ τοῦ Διακόνου «Καὶ ὡς ἕκαστος κατὰ δίκαιαν ἔχει». Πολλῆς δὲ συντριβῆς πρόξενον ὅτι κατέστημεν ἀνάξιοι τῆς συχνῆς Τραπέζης τοῦ Κυρίου, καὶ δὲν τολμῶμεν νὰ προσέλθωμεν εἰς τὴν καλοῦσαν φωνὴν «Μετὰ φόβου Θεοῦ... προσέλθετε». Ἄλλ' ἔστω ἡμῖν εἰς ἁγιασμὸν καὶ σωτηρίαν ἡ συντριβὴ ἡ ἀκραιφνής· αὕτη καθαρῖσει ἡμᾶς, ἵνα φορέσωμεν ἕνδυμα γάμου καὶ παραστώμεν ἀφόβως ἐνώπιον τοῦ Νυμφίου τοῦ ἐρχομένου ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός.

§ 52. *Περὶ τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων Δώρων.*

Ἡ Λειτουργία αὕτη ὠνομάσθη οὕτω, διότι ἐν αὐτῇ δὲν ἁγιάζονται τὰ τίμια Δώρα, ἀλλ' ἁγιασμένα ἤδη ἐν ἄλλῃ πλήρει Λειτουργίᾳ (τῇ τῆς προηγουμένης Κυριακῆς) παρατίθενται μόνον ἐπὶ τῆς Τραπέζης τοῦ Κυρίου εἰς κοινωνίαν. Παρατίθενται δὲ κατὰ τὰς νηστήμους ἡμέρας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, ὡς εἴρηται καὶ ἄλλοτε, καὶ μάλιστα κατὰ Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν ἐν τῷ Ἑσπερινῷ. Ἡ ὅλη δὲ ἀκολουθία εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, προπαρασκευὴ εἰς τὴν θεῖαν Κοινωνίαν.

Καὶ ἡ Λειτουργία αὕτη εἶναι ἀρχαιοτάτη, ὡς καὶ αἱ λοιπαί, μόνον δὲ ἐπεξεργάσθησαν αὐτὴν μετὰ ταῦτα ὡς καὶ τὰς ἄλλας. Καὶ ὅτι μὲν ἀρχαία, δῆλον τοῦτο ὅταν ἀναλογισώμεθα, ὅτι ἐξ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐωρτάζοντο αἱ δύο ἡμέραι τῆς ἐβδομάδος, ἡ Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ, ὡς νήστιμοι ἡμέραι, δηλ. μετελάμβανον

τροφῆς οἱ πιστοὶ μετὰ τὴν ἐσπερινὴν προσευχὴν. Ἑορτῆς δὲ χαρακτηριστικὸν ἦν ἡ θεία Λειτουργία, καὶ γινώσκουμεν ὅτι τὸ πάλαι οἱ χριστιανοὶ μετελάμβανον κατὰ πᾶσαν Λειτουργίαν. Ἐν τούτοις κατὰ τὰς νηστίμους ἡμέρας ἦν ἀπηγορευμένη ἡ τελεία Λειτουργία, ὡς τοῦτο ῥητῶς ἀπαγορεύει ἡ ἐν Λαοδικείᾳ Σύνοδος (καν. 49) διὰ τὰς νηστίμους ἡμέρας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, καθ' ἧς ἀπαγορεύει καὶ νὰ ἐορτάζωνται αἱ μνημαὶ τῶν Μαρτύρων καὶ ἔπρεπε νὰ μετατεθῶσιν εἰς τὸ Σάββατον καὶ Κυριακὴν. Ὡς ἐκ τούτων ἐξάγομεν ὅτι κατὰ τὴν Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν λειτουργία ἦν μόνον ἡ κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ὅπερ εἶναι, ὡς εἴρηται, καὶ ἡ Λειτουργία ἡ Προηγιασμένη. Ὁ 52 κανὼν τῆς 5^{ης} οἰκουμ. Συνόδου λέγει «Ἐν πάσαις ταῖς τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς τῶν νηστειῶν ἡμέραις, παρεκτὸς Σαββάτου καὶ Κυριακῆς καὶ τῆς ἀγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡμέρας, γινέσθω ἡ τῶν προηγιασμένων ἱερὰ Λειτουργία». Ἐνταῦθα ἐρμηνεύεται ὁ προηγούμενος τῆς ἀρχαιοτέρας Συνόδου κανὼν θεωρεῖται δὲ ὡς ὑπάρχουσα ἡ Λειτουργία, ὡς μαρτυρεῖ περὶ τούτου καὶ ὁ κατὰ ταύτην φαλλόμενος χερουβικὸς ὕμνος «Νῦν αἱ Δυνάμεις», ὁ πολλῶν πρότερον τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου εἰσαχθεὶς.

Ἐκ τῶν εἰρημένων ἐξάγομεν καὶ ὅτι οὔτε ὁ Διάλογος Γρηγόριος, εἰς ὃν συνήθως ἀποδίδεται, οὔτε ὁ Πατριάρχης Γερμανὸς (καὶ τούτῳ ἐπιγράφεται) εἶναι οἱ εἰσαγαγόντες ἢ καὶ συντάξαντες τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος Λειτουργίαν. Τοῦτο ἐστὶ μᾶλλον καταφαίνεται, διότι εἰς τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα οὐδενὸς ὀνόμα φέρει ἡ Προηγιασμένη Λειτουργία (1). Φαίνεται δὲ ὅτι ἐθεωρήθη ὡς Λειτουργία τοῦ Διαλόγου, διὰ τοῦτο καὶ μνημονεύεται ἐν τῇ Ἀπολύσει (ὡς ἐν ταῖς ἄλλαις Λειτουργίαις ὁ Χρυσόστομος καὶ Βασίλειος), διότι ἴσως αὐτὸς διέταξεν ἐν ταῖς τότε ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ἑλληνικαῖς Ἐκκλησίαις τὰ τῆς προηγιασμένης Λειτουργίας σύμφωνα

(1) Ἐστὶ δὲ μᾶλλον καταφαίνεται ὅτι δὲν εἶναι συγγραφεὺς τῆς ἡμετέρας Λειτουργίας ὁ Διάλογος διότι ἐκ τῶν συγγραμμάτων του τῶν ἄλλων δὲν φαίνεται κάτοχος τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἢ μᾶλλον ὀλίγον γινώσκει αὐτήν. Γνωστὸν δ' ὅτι τὰ πλεῖστα εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσόστομου. Ἴσως δὲ ἡ διάταξις αὕτη εἶναι ἔργον τοῦ Γερμανοῦ.

πρὸς τὰς διατάξεις τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ὁ δὲ ὁσιος Γερμανὸς φαίνεται ὅτι διέταξε τὰ τοῦ συνδυασμοῦ αὐτῆς μετὰ τοῦ ἑσπερινοῦ, ὡς ἄχρι τοῦδε ἐπιτελεῖται.

Δύο εἶναι τὰ κυριώτερα μέρη τῆς Λειτουργίας ταύτης, ἡ Προσκομιδὴ καὶ ἡ Κοινωνία. Παρατίθενται δὲ εἰς τὴν τῆς Προθέσεως Τράπεζαν τὰ προηγιασμένα Δῶρα οἱ ἱερεῖς ἐν καιρῷ τοῦ Ἑσπερινοῦ, ὡς ἐν τῷ Ὁρθρῷ προπαρασκευάζεται ἡ Προσκομιδὴ τῶν ἄλλων Λειτουργιῶν.

1) Προσκομιδὴ. Καὶ ἡ Προσκομιδὴ κυρίως τῆς Λειτουργίας ταύτης τελεῖται ἐν τῷ Χερουβικῷ ὕμνῳ· ἀλλ' οὐχ ἥττον, ὡς εἴρηται, ἐν τῷ Ἑσπερινῷ παρατίθενται οἱ ἱερεῖς τὰ Προηγιασμένα Δῶρα, ἵνα προσκομισθῶσιν εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν.

Ὁ μὲν Ἑσπερινὸς τελεῖται μέχρι τοῦ «Κύριε ἐκέκραξα» ὡς συνήθως τελεῖται. Μόνη δὲ διαφορὰ ὅτι ἀναγινώσκονται αἱ Ὠδαὶ τῶν ἀναβαθμῶν ἀντὶ ἄλλου Καθίσματος τοῦ Ψαλτηρίου, ὡς εἴρηται πολλάκις. Τότε καὶ παρατίθενται εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Προθέσεως τὰ Προηγιασμένα Δῶρα. Τὰ δὲ Ἀναγνώσματα τῆς II. Διαθήκης μεσολαβοῦνται δι' ἰδιαζούσης πράξεως ἐπεχούσης τόπον ἀσπασμοῦ. Καὶ δὴ λαβὼν ὁ ἱερεὺς τὸ πρὸ τοῦ Βήματος ἱστάμενον μανουάλιον μετὰ θυμιάματος σφραγίζει δι' αὐτοῦ σταυροειδῶς ἐνώπιον τῆς ἁγίας Τραπέζης, λέγων «Σοφία, ὀρθοί. Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι». Σφραγίζει δ' ἅμα καὶ τὸν λαόν.

Μετὰ ταῦτα ψάλλεται τὸ «Κατευθυνθήτω ἡ προσηυχὴ μου» πολλαχοῦ μετὰ γονυκλισίας, κατὰ δὲ τὸ Τυπικὸν ἐν τέλει γίνονται τρεῖς μετάνοιαι μεγάλαι μετὰ τῶν «Κύριε καὶ Δέσποτα» τῶν ἐν ταῖς μεγάλαις μετανοίαις συνήθων. Μετὰ ταῦτα ἐπονται αἱ συνήθεις ἐκτενεῖς καὶ ἀπὸ τῆς τετάρτης τῆς Μεσονηστήμου ἑβδομάδος λέγονται καὶ ἄλλα Διακονικὰ ὑπὲρ τῶν πρὸς τὸ φῶς παρασκευαζομένων Κατηχουμένων, ὅπερ ἀναμνηστικὴ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν.

Χερουβικὸς ὕμνος εἶναι τὸ «Νῦν αἱ Δυνάμεις τῶν Οὐρανῶν σὺν ἡμῖν ἀοράτως λατρεύουσιν· ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης· ἰδοὺ θυσία μυστικὴ τετελειωμένη δορυφορεῖται. Πίστει καὶ πόθῳ προσέλθωμεν, ἵνα μέτοχοι ζωῆς αἰωνίου γενώ-

ΤΟΜ. Θ.'

μεθα' ἀλληλούϊα.» Τὸ χερουβικόν τοῦτο εἰσῆχθη, ὡς εἶδαμεν ἄλλοτε, περὶ τὸ 612 καὶ μετὰ τὸ «ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης» γίνεται ἡ μεγάλη Εἴσοδος τῆς Προσκομιδῆς, σιωπηλῶς, ἄνευ δηλ. μνημοσύνου, διότι εἶναι προηγιασμένα τὰ Δῶρα. Ἐνώπιον δὲ τοῦ εἰσπορευομένου Βασιλέως πάντες πρηνεῖς θέονται καθ' ἑαυτοὺς, ἵνα μνησθῇ αὐτῶν ἐν τῇ βασιλείᾳ του. Εἶναι δὲ συγκινητικωτάτη ἡ στιγμή, ὡς καὶ ἡ τοῦ «Κατευθυνθήτω». Ἐν Ὑρωσσίᾳ δὲ καὶ μετὰ τὸ Χερουβικόν τοῦτο γίνονται αἱ μεγάλαι μετάνοιαι μετὰ τοῦ «Κύριε καὶ Δέσποτα».

2) *Κοινωνία.* Ἐπειδὴ, ὡς εἴρηται πολλάκις, εἶναι προηγιασμένα τὰ Δῶρα, εὐθὺς μετὰ τὸν Χερουβικὸν ὕμνον γίνεται ἡ παρασκευὴ εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν, ἀρχομένη διὰ τῆς συμπληρώσεως τῆς δεήσεως καὶ διὰ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν».

Ἀντὶ ἄλλου Κοινωνικοῦ ψάλλεται τὸ ἀρχαιότατον «Γεύσασθε καὶ ἴδετε, ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος». Καὶ μετὰ ταῦτα ψάλλονται στίχοι τινὲς ἐκ τοῦ 33 ψαλμοῦ τοῦ ἐπισφραγίζοντος τὴν Ἀκολουθίαν τῶν Τυπικῶν. Οἱ εἰρημένοι στίχοι ἔχουσιν οὕτως· «Εὐλόγησώ τὸν Κύριον ἐν παντὶ καιρῷ, διαπαντός ἡ αἰνεῖσις αὐτοῦ ἐν τῷ στόματί μου. Ἄρτον οὐράνιον καὶ ποτήριον ζωῆς γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος». Ὅλος δὲ ὁ ψαλμὸς ἀναγινώσκεται ἐν τῇ Ἀπολύσει. Ἐν δὲ ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ἐπεται καὶ ἡ τῆς Τραπέζης Ἀκολουθία.

Ἐκ τῶν εἰρημένων δὴλον ὅτι ἡ Προηγιασμένη Λειτουργία ἔχει πολὺ τὸ ἀρχαιότροπον καὶ εἶναι κατάλληλος εἰς νηστίμους ἡμέρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν Ἀκολουθιῶν.

§ 55. *Τινὰ περὶ τούτων καθόλου.*

Αἱ νυχθημεριναὶ Ἀκολουθίαι μετὰ τῶν τῆς θείας Λειτουργίας, περὶ ὧν ἐγένετο ἄχρι τοῦδε λόγος, εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, ταχτικά

Ἀκολουθίαι, ἐνῶ αἱ ἐπόμεναι, αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὰς ἄλλας ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ἔκτακται· διότι τελοῦνται τότε μόνον, ὅταν ἡ χρεία καλέσῃ αὐτάς. Εἶναι δὲ τοιαῦται αἱ Ἀκολουθίαι τῶν ἄλλων Μυστηρίων καὶ τινες ἄλλαι.

Ἐν τούτοις ἀναμνηστέον ὅτι πασῶν τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν κέντρον ἀγιαστικὸν εἶναι ἡ θεία Λειτουργία, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο καὶ ὁ τύπος πασῶν τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας υποδηλοῖ τὸν σύνδεσμον μετὰ τῆς Λειτουργίας. Μόνον ἐν τοιοῦτῳ συνδέσμῳ καὶ κατανοεῖται καὶ ἡ τάξις τῶν ἄλλων Ἀκολουθιῶν. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ δῆλον, διὰ τί μυστήριον μυστηρίων ἐπεκλήθη τὸ τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας, δι' οὗ τελοῦνται καὶ τᾶλλα ὄργανα τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἅτινα δικαίως ἐπεκλήθησαν Μυστήρια οὐ μόνον διὰ τὴν ἀόρατον ἐν αὐτοῖς χάριν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν σύνδεσμον μετὰ τοῦ ἱερωτάτου τῶν Μυστηρίων. Τοῦτο ἐστὶ καταφανέστερον γενήσεται ἐν τῇ ἱερολογίᾳ τοῦ Γάμου.

Δῆλον δὲ ὅτι ἐνταῦθα δὲν εἶναι ὁ τόπος γὰρ ἐξετασθῶσιν ὑπὸ δογματικὴν ἔποψιν τὰ Μυστήρια, ἀλλ' οὐδὲ ὑπὸ τὴν τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου· ἐπομένως τὰ περὶ ὁρισμοῦ τῶν Μυστηρίων, οὐσίας αὐτῶν, ἀριθμοῦ, καὶ τῶν τοιούτων παραλείπονται. Μόνον τοῦτο σημειωτέον ὅτι παρ' ἡμῖν συμφωνότατα πρὸς τὰ Δόγματα καὶ τοὺς Κανόνας τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τελοῦνται καὶ τᾶλλα Μυστήρια, ὡς καὶ τὸ ἱερώτατον τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας.

§ 54. Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τῶν Μυστηρίων
τοῦ Βαπτίσματος καὶ τοῦ Μύρου.

Ἀμφότερα τὰ Μυστήρια ταῦτα ἀπαρτίζουσιν ἐν τι ὅλον, καὶ ἡνωμένα, ὡς νῦν, ἐπετελοῦντο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πρὸ τῆς Λειτουργίας, ἵνα οἱ βαπτισθέντες κοινωνήσωσι τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, δι' ὧν κατορθοῦται ὁ σκοπὸς τῆς χριστιανικῆς θεησκείας, ἡ ἐνωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀμφότερα εἶναι ἡ θύρα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπομένως ἡ ἀρχὴ τῶν ἄλλων Μυστηρίων. Διὰ τοῦ Βαπτίσματος

τος τελειουμένου ἐν τῷ χρίσματι τοῦ Μύρου λαμβάνει τις τὸ δικάϊωμα τῆς υἰοθεσίας καὶ δύναται νὰ ἀποκαλῇ ὁ βαπτισθεὶς Πατέρα τὸν Θεὸν καὶ νὰ λαμβάνῃ τὴν ἀναγεννητικὴν χάριν, δι' ἣ καὶ λουτρὸν παλιγγενεσίας ἐπεκλήθη. Ἀλλ' ὥς ἄνευ τῆς πίστεως εἰς Χριστὸν δὲν δύναται τις νὰ βαπτισθῇ, οὕτω καὶ ἂν μὴ τηρήσῃ αὐτὴν καὶ ἐμμείνη ἐν αὐτῇ ἄχρι τέλους τοῦ βίου καὶ καρποφορήσῃ ἐν τῇ ἀγάπῃ, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ βεβαπτισμένος, διότι πράγματι ἐξήλειψε τὴν παρὰ Θεοῦ σφραγίδα τῆς ζωῆς καὶ ἔσθεσε τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ, τὸ φῶς τῆς ζωῆς πίστεως εἰς αὐτόν (1). Κρατύνει δὲ τὴν πίστιν τοῦ ἑαστος διὰ τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας Κοινωνίας, καὶ ἂν διὰ τὰ ἁμαρτήματα καταστῇ ἀνάξιος αὐτῆς, ἀναβαπτίζεται, οὕτως εἰπεῖν, εἰς τὸ λουτρὸν τῶν δακρύων τῆς Μετανοίας καὶ Ἑξομολογήσεως.

α) Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος.

Ἐπειδὴ πρέπει νὰ πιστεύσῃ τις πρῶτον εἰς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν καὶ ἰδίως εἰς τὸν Αὐτρωτὴν τοῦ κόσμου καὶ εἶτα νὰ βαπτισθῇ, ὡς τοῦτο διέταξεν αὐτὸς ὁ Σωτὴρ· «Ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται» (Μάρκ. 16, 16), διὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ διάδοχοι αὐτῶν προπαρεσκευάζον εἰς τὸ βάπτισμα τὰ ἔθνη, μαθητεύοντες αὐτοὺς καὶ κατηχοῦντες τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, καὶ ἔπειτα ἐβάπτιζον. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν δὲν ἐγίνετο διάκρισις χρόνου· μετὰ ταῦτα ὅμως διὰ τοὺς διωγμοὺς ἐδοκίμαζον ἐπὶ μακρότερον χρόνον τοὺς Κατηχομένους, ἐπὶ δύο καὶ τρία ἔτη (ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐτηρεῖτο πάντοτε αὐστηρῶς), ἐπιτρέποντες νὰ ἀκροῶνται τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ὅτε δὲ ἐβεβαιούντο οἱ προεστώτες τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ὀριμότητος καὶ εὐληκρινείας τῶν εἰς Χριστὸν προσερχομένων, τότε ἐνέγραφον αὐτοὺς εἰς τὰ μητρώα τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατὰ τὴν Μ.

(1) Γνωστὸν ὅτι τὸ Βάπτισμα καὶ σφραγὶς ἀθραυστος ἐπεκλήθη (διότι δὲν ἐπαναλαμβάνεται) καὶ φῶσιμα διὰ τὸ φῶς τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως· διότι πιστεύων τις εἰς Χριστὸν οὐ μόνον καθαρὸς γίνεται ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας, ἀλλὰ καὶ πληροῦται τοῦ φωτός τῆς ἀληθοῦς θεογνωσίας.

Τεσσαρακοστὴν ἰδίως ἐδίδασκον αὐτοὺς οἱ Κατηχηταὶ (πολλαχοῦ αὐτοὶ οἱ ἐπίσκοποι) τὰ κυριώτατα ἄρθρα τῆς πίστεως καὶ μετὰ ταῦτα ἐτελοῦντο ὅσα καὶ νῦν, ἀφοῦ ὑπισχυνοῦντο νὰ ἐμμείνωσιν εἰς τὴν πίστιν καὶ ὁμολόγουν αὐτὴν (βρα § 15).

Μετὰ ταῦτα δέ, ὅτε ἐθριχόμευσεν ἡ χριστιανικὴ πίστις, καὶ ἔγεινε θρησκεία τοῦ Κράτους ὁ Χριστιανισμός, τότε καὶ τὸ σπανιώτερον τελούμενον πρότερον Νηπιοβάπτισμα κατέστη τὸ συνηθέστατον, ὥστε ἡ Κατήχησις ἐτελεῖτο μετὰ ταῦτα, καὶ ἀντὶ τῶν νηπίων ἐδίδον τὰς ὑποσχέσεις καὶ ὁμολόγουν τὴν πίστιν οἱ Ἀναδόχοι. Ὡς δὲ ἐπὶ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων, ὅτε ἐβαπτίζοντο οἱ γονεῖς, συνεβαπτίζοντο καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν, διότι ἤρκει ἡ πίστις τῶν γονέων νὰ καταστήσῃ ἄξια τῆς ἐν τῷ βαπτίσματι χάριτος τὰ νήπια καὶ ἦν ἀρκετὴ ἐγγύησις τῆς μετὰ ταῦτα ἐν τῇ πίστει ἀνατροφῆς, οὕτω καὶ μετὰ ταῦτα ἡ ἐγγύησις τοῦ Ἀναδόχου καὶ ἡ παρ' εὐσεβέσι γονεῦσιν ἀνατροφή ἦσαν ἱκανά, ἵνα μὴ στερῶνται τοῦ Βαπτίσματος τὰ νήπια καὶ οὕτω μὴ κινδυνεύωσι νὰ ἀποθάνωσιν ἀβάπτιστα. Οὕτω δὲ ἐξενίκητε βαθμηδὸν τὸ Νηπιοβάπτισμα, ἀλλὰ μεγάλη εἶναι ἡ εὐθύνη τῶν Ἀναδόχων καὶ τῶν γονέων, ἂν παραλείψωσι τὴν κατήχυσιν τῶν τέκνων των.

Δῆλον λοιπὸν ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι δύο μέρη συναπαρτίζουν τὴν Ἀκολουσίαν τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος, τὸ πρῶτον εἶναι τὸ εἰσαγωγικόν, ἐν ᾧ γίνεται τις Κατηχούμενος.

1) *Εὐχαὶ* ὑπὲρ τῶν Κατηχουμένων. Πρὶν βαπτισθῶσι τὰ νήπια γίνονται πρῶτον Κατηχούμενοι (1). Κυρίως δὲ τελοῦνται ὅσα εἰς τοὺς πάλαι Κατηχουμένους ἐτελοῦντο ὀλίγῳ πρότερον πρὶν βαπτισθῶσιν, ὅπερ ἐκ τῶν εἰρημένων κατανοεῖται ἤδη. Τὰ

(1) Κατὰ τὸ Εὐχολόγιον πρέπει νὰ ἐκκλησιασθῇ τὸ βρέφος τὴν ὁγδόην ἡμέραν καὶ νὰ δοθῇ αὐτῷ τὸ ὄνομα· ταῦτα ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν ἐγγραφὴν τῶν πάλαι Κατηχουμένων. Νῦν ταῦτα παραλείπονται πολλαχοῦ καὶ ἐκκλησιάζεται καὶ τὸ βρέφος μετὰ τῆς μητρὸς μετὰ τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας τοῦ καθαρισμοῦ αὐτῆς, κατὰ τὸν Π. Νόμον. Τὸ δὲ ὄνομα δίδεται συνήθως ὅτε ἀναγινώσκεται ἡ ἐπισφραγίζουσα εὐχὴ τὴν τῶν Κατηχουμένων Ἀκολουσίαν.

δὲ τελούμενα εἶναι πάντα ἀρχαιότατα, ὥς ἔστιν ἰδεῖν ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (7, 39—45) καὶ ἐκ τῶν Κατηχητικῶν καὶ ἰδίως τῶν δύο πρώτων μυσταγωγικῶν λόγων τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων.

Εὐθύς ἐν ἀρχῇ ἀποδύει καὶ ἀπολύει ὁ ἱερεὺς τὸν Κατηχούμενον, καὶ μονοχίτωνον ἱστᾶς πρὸς ἀνατολὰς, ἐμφυσᾷ εἰς τὸ πρόσωπον καὶ σφραγίζει τὸ μέτωπον ἐκ τρίτου καὶ εἶτα ἀναγινώσκει τοὺς ἀφορισμοὺς. Καὶ τὸ πάλιν, ἀφοῦ ἐνεγράφετο ὁ Κατηχούμενος ἐν ἀρχῇ τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς εἰς τὰ Μητῶνα (ἢ Δίπτυχα), ἀνεγινώσκοντο ἐπ' αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου (ἢ ἱερέως) καὶ οἱ ἀφορισμοὶ (ὅρα Προκατήχ. Κυρίλλου κεφ. 5) καὶ ἐσκέπαζον αὐτοῦ τὸ πρόσωπον, ἵνα μὴ περισπᾶται ἡ διάνοια κατὰ Κύριλλον, καὶ δι' ὅλης τῆς Τεσσαρακοστῆς ἡρμήνευον τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, ὅπερ πολλαχοῦ τῇ Κυριακῇ τῶν Βατίων καὶ τῇ Μ. Πέμπτῃ παρέδιδον τοῖς φωτιζομένοις, ἢ ἀπήγγελλον πιθανῶς οὕτοι τότε. Πολλαχοῦ δὲ μετὰ τοὺς ἐξορκισμοὺς ὁ Ἐπίσκοπος ἐλάμβανε τοῦ ὡτὸς τὸν φωτιζόμενον καὶ ἔλεγεν αὐτῷ Ἑφραθά, διατοίχθητι (ὅρα τὸ ἀντίστοιχον παρὰ Μάρκῳ 7, 34), ἵνα χαρίσῃται σοι ὁ Θεὸς ἀνοιχτὸν τοῦν εἰς τὸ μαρθάνειν καὶ ἀποκρίνεσθαι ἐπιτηδεύων (ὅρα Ἀμβροσ. de iis qui mysteriis iniantur c. 1). Ἐν δὲ τῇ Ἀφρικῇ μετεδίδουν ὀλίγον ἄλλας ἁγιασθὲν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ὡς σύμβολον τοῦ ἁλματος τοῦ θείου λόγου (ὅρα Αὐγουστ. de catechiz. rudib. 26).

Ὅτε δὲ ἐμελλον νὰ βαπτισθῶσιν οἱ φωτιζόμενοι, τότε ἐν τῇ προαυλίῳ τῆς Ἐκκλησίας ἱστάμενοι καὶ στρεφόμενοι πρὸς δυσμὰς (ὅπου ἡ χώρα τοῦ σκότους καὶ ἐπομένως ἡ χώρα τῆς βασιλείας τοῦ Διαβόλου), ἀνύψουν τὰς χεῖρας, ἵνα ἀποταχθῶσι τῷ Σατανᾷ καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ καὶ τῇ πομπῇ αὐτοῦ (ὅρα τὴν ἐρμηνείαν παρὰ Κυρίλλῳ, Μυσταγωγ. α.), καὶ εἶτα δόντες δεξιὰν εἰς τὸν ἐπίσκοπον καὶ στρεφόμενοι κατ' ἀνατολὰς, συνετάσσοντο τῷ Χριστῷ καὶ ὁμολόγουν τὴν Τριάδα, ἢ καὶ ὅλον τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως· ἡ ἀπόταξις δὲ τῷ Σατανᾷ καὶ ἡ σύνταξις τῷ Χριστῷ ἐθεωρεῖτο ὡς ὅρκος στρατιωτικὸς πίστεως. Διότι γνωστὸν ὅτι ὁ χριστιανὸς ἐθεωρεῖτο ἀνέκαθεν καὶ ὡς

στρατιώτης τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ τῆς στρατευομένης ἐπὶ γῆς κατὰ τοῦ πονηροῦ, ἵνα ἐκπολιορκήσῃ τὸν Οὐρανόν. Τὰ αὐτὰ γίνονται ἄχρι τοῦδε ἀποκρινομένου τοῦ Ἀναδόχου καὶ ἐγγυωμένου. Λέγεται δὲ τρίς ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως τὸ «Πιστεύω» τότε, ἐνῶ οἱ πάλαι Κατηχούμενοι ἠδύναντο καὶ πρότερον νὰ ὁμολογήσωσι τὴν πίστιν, ὡς εἴρηται.

2) Ἀκολουθία τοῦ Βαπτίσματος. Πάλαι μὲν μετὰ τοὺς ἐξορκισμοὺς καὶ τὴν ὑπόσχεσιν καὶ ὁμολογίαν ὠδηγοῦντο οἱ φωτιζόμενοι εἰς τὸ παρακείμενον τῇ Ἐκκλησίᾳ Βαπτιστήριον, ὅπου ἀπεκδυόμενοι ὁλως καὶ ἀλειφόμενοι ὅλοι ἐλαίῳ εἰς σημεῖον ὅτι ἐνεκεντρίσθησαν τῇ καλλιτελείᾳ, τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, καὶ ἐπομένως εἰς σημεῖον τῆς ἐν τῷ Βαπτίσματι μεταδιδομένης χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἐβαπτίζοντο ἔπειτα διὰ τριῶν καταδύσεων καὶ ἀναδύσεων εἰς τὸ Ὄνομα τοῦ Πατρὸς (α. καταδύσεις), καὶ τοῦ Υἱοῦ (β'. κατάδυσις), καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (γ'. κατάδυσις), ἐπιλεγόμενου ἐκάστοτε τοῦ Ἀμήν. Εὐθὺς δὲ ἐχρίνοντο Μύρῳ καὶ καθ' ὅν τρόπον νῦν τοῦτο τελεῖται (1). Μετὰ δὲ ταῦτα ἐνεδύοντο χιτῶνα λευκὸν εἰς σημεῖον τῆς καθαρότητος ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας καὶ τοῦ καινοῦ ἀνθρώπου ὃν ἐνεδύθησαν, καὶ ἔφερον λαμπάδα εἰς σημεῖον τοῦ φωτὸς τοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἐφωτίσθησαν ἐν τῷ Βαπτίσματι. Καὶ μετὰ ταῦτα παρεπέμποντο ἐν πομπῇ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὅπου ἡσπάζοντο αὐτοὺς οἱ πιστοί, μεθ' ὃ ἐτελεῖτο ἡ Λειτουργία, καθ' ἣν ἐν τῇ Ἀνατολῇ (ὡς φαίνεται) ἐκοινῶνουν τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, καὶ οὕτως ἐτελείουντο εἰς τέλειον χριστιανόν. Ἐν τῇ Δύτει ὅμως οἱ νεοφώτιστοι καθ' ἕλον τὸ διάστημα τῆς Διαικινήσιμου Ἐδδομά-

(1) Τὰ μὲν περὶ τοῦ χρίσματος τοῦ Μύρου ὁφόμεθα παρακατιόντες· ὅτι δὲ ὁ τύπος τοῦ Βαπτίσματος, ὃ διὰ τριῶν καταδύσεων καὶ ἀναδύσεων καὶ εἰς τὸ ὄνομα τῆς Τριάδος, ἦν ὁ κοινότατος καὶ μόνος γνήσιος, τοῦτο πανθομολογούμενον. Διὰ τοῦτο καὶ ὅπου ἦν ἐν χρήσει διὰ τοὺς ἀσθενεῖς τὸ διὰ περιχύσεως βάπτισμα, δὲν προεχειρίζετο εἰς ἱερατικὸν βῆμα ὃ οὕτω βαπτισθεῖς. Διὰ τοῦτο καὶ ἔφευγον τὸ τοιοῦτο ἀτελὲς εἶδος ὅση δύναμις. Ἀνέκαθεν δὲ αἱ τρεῖς καταδύσεις ὑπεμνήσκον τὴν τριήμερον ταφὴν τοῦ Κυρίου· ὥστε οὕτω σύμφυτοι γενόμενοι τῷ ὁμοιώματι τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου, συνανιστάμεθα αὐτῷ.

δος (διότι κυρίως τὸ Βάπτισμα ἐτελεῖτο τῷ Μ. Σαββάτῳ) φέροντες τὰ λευκὰ ἐνδύματα καὶ τὰς λαμπάδας, παρίσταντο μόνον ἐν τῇ Λειτουργίᾳ καὶ μόνον τῇ Κυριακῇ τοῦ Ἀντιπάσχα ἐκοινωνοῦν. Τότε καὶ ἀπεδύοντο τὰ λευκὰ ἐνδύματα. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ τούτῳ διαστήματι ἐδιδάσκοντο οἱ νεοφώτιστοι τὰ περὶ τῶν Μυστηρίων, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν συντομωτάτων ἀλλ' ἀξιολογωτάτων Μυσταγωγικῶν λόγων τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Ἐν τιτὶ δὲ Ἐκκλησίαις, καὶ μάλιστα ἐν τῇ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐδίδοτο τοῖς νεοφωτίστοις κρᾶμα τι ἐκ γάλακτος καὶ μέλιτος, διότι κατὰ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα (Παιδαγ. 1) ἠξιώθησαν νὰ ἰδῶσι τὴν νέαν γῆν τῆς Ἐπαγγελίας, ἐν ᾗ ῥέει τὸ ἀληθινὸν μέλι καὶ γάλα. Πρὸς δὲ τούτοις εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ τοὺς νεοφωτίστους ὡς νεογέννητα τέκνα ἐθεώρουν καὶ μετὰ πολλῆς στοργῆς ὑπεδέχοντο καὶ ἡγάπων.

Νῦν, ὡς εἴρηται, τελεῖται συνήθως τὸ νηπιοβάπτισμα (ἐκτὸς ἂν τελεῖται ἐπὶ προτερχομένων εἰς τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν), καὶ διὰ τοῦτο οὐ μόνον ἐν παντὶ καιρῷ (1) τελεῖται, ἀλλὰ καὶ κατ' οἶκον. Ἐν τούτοις, ἵνα ἐμφαίνηται ὁ σύνδεσμος μετὰ τῆς Λειτουργίας, ἀρχεται ἡ Ἀκολουθία διὰ τοῦ «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς κτλ.» Μετὰ δὲ ταῦτα ἀγιάζεται τὸ ὕδωρ διὰ τῶν καταλλήλων εὐχῶν, εἴτα ἀλειφόμενον τὸ νήπιον βαπτίζεται κατὰ τὸν ἀρχαῖον τύπον καὶ μετ' ὀλίγον χρίεται καὶ ἐπιτελεῖται ἅμα καὶ ἡ μεθ' ἡμέρας ἐπὶ ἄλλοτε γινομένη ἀπόλουσις (ἀποσπογγίζει ὁ ἱερεὺς τὰ διὰ τοῦ ἁγίου Μύρου χρισθέντα μέλη τοῦ σώματος) ἐπι-

(1) Ἐν τῷ Εὐχολογίῳ κατακρίνονται οἱ ἀναβάλλοντες τὸ Βάπτισμα τῶν ἀσθενῶν βρεφῶν τῇ ἑκτῇ ἢ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ. Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰλλα τοιούτου εἶδους ζητήματα, ταῦτα ἀνάγονται εἰς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον. Καὶ ἐν Ἐκκλησίᾳ δὲ ὅταν τελῆται τὸ Βάπτισμα (ὅπερ τὸ σῶμα καὶ κανονικόν), δὲν μεταδίδεται τῷ νεοφωτίστῳ ἡ θεία Κοινωνία διὰ τὸν κίνδυνον τοῦ ἐμετοῦ. Ἀλλ' ἐπεκράτησε συνήθεια εἰς τρεῖς ἐπομένους ἑορτὰς νὰ προσάγῃται εἰς τὴν θείαν Κοινωνίαν τὸ νεοφώτιστον νήπιον. Καλλίστα δὲ ποιοῦσιν οἱ μὴ ἀναβάλλοντες ἐπὶ πολὺ τὸ Βάπτισμα τῶν τέκνων των. Μάλιστα δὲ μετὰ τὸν τεσσαρακονθήμερον καθαρισμόν τῆς μητρὸς εἶναι καταλλύτατος ὁ καιρὸς.

τελείται ἅμα καὶ ἡ τριχοκουρία ἡ σημαίνουσα τὴν ἀριέρωσιν τῷ Θεῷ. Σημειωτέον δὲ ὅτι εὐθὺς μετὰ τὸ Βάπτισμα, ἀφοῦ ἐνδυθῇ καὶ μυρωθῇ τὸ νήπιον, περιφέρεται ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ Ἀναδόχου κύκλῳ τῆς Κολυμβήθρας τρίς, ψαλλομένου τοῦ «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε» κτλ. ὅπερ εἶναι εἰλημμένον ἐκ τοῦ ἀναγινωσκόμενου εὐθὺς Ἀποστόλου, καὶ ὅπερ, ὡς εἴρηται ἄλλοτε, τῷ τε Πάσχα καὶ τῇ Πεντηκοστῇ (βτε ἐν τῇ Δύσει ἐβάπτιζον ἐνίοτε) καὶ τῇ τῶν Θεοφανίων ἑορτῇ (ἐβάπτιζον καὶ τότε ἐν τῇ Ἀνατολῇ) ψάλλεται ἄχρι τοῦδε ἀντὶ τοῦ Τρισαγίου. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ δῆλον, διὰ τί ἀναγινώσκονται ὁ Ἀπόστολος καὶ τὸ Εὐαγγέλιον μετὰ τὸ Βάπτισμα. Δῆλον δὲ ὅτι ὁ περὶ τὴν Κολυμβήθραν πνευματικὸς χορὸς ἀναμνησκει τὴν πομπὴν καὶ ὑποδοχὴν τῶν ἐκ τοῦ Βαπτιστηρίου παραπεμπομένων νεοφωτίστων.

α) Περὶ τοῦ ἁγίου Μύρου.

Εἶδομεν ὅτι τὸ Μυστήριον τοῦτο συνδέεται μετὰ τοῦ Βαπτίσματος. Ἀντικατέστησε δὲ τὴν ἐπὶ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἐπισφράγισιν τοῦ Βαπτίσματος διὰ τῆς μετ' ἐπίθεσεως τῶν χειρῶν τῶν Ἀποστόλων μεταδόσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος (Πράξ. 8, 14—17. 19, 2—6). Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπὶ τῶν ἀποστολικῶν ἤδη χρόνων ἀντικατέστησε τὴν ἐπίθεσιν τῶν χειρῶν τὸ καὶ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ χρίσμα· διότι, ἀφοῦ ἐξηπλώθη ὁ χριστιανισμὸς καὶ δὲν ἠδύναντο πανταχοῦ νὰ παρευρίσκωνται οἱ Ἀπόστολοι, οἱ καὶ τόπον ἐπισκόπων ἐπέχοντες, ἦτο ἀνάγκη νὰ μεταδίδηται τὸ Πνεῦμα τὸ Ἄγιον διὰ τοῦ ἁγιασθέντος ὑπ' αὐτῶν Μύρου, χριόντων τούτῳ τοὺς φωτιζομένους τῶν ἑκασταχοῦ Πρεσβυτέρων. Τοῦτο δὲ βεβαιοῦται ἐκ τῆς ἡδὴ καθολικῆς χρήσεως τοῦ Μύρου κατ' αὐτὴν τὴν δευτέραν ἑκατονταετηρίδα (βρα Θεόφιλον Ἀντιοχείας πρὸς Αὐτόλ. 1, 12. Τερτυλ. de bapt 2.). Ἐκ τούτων δὲ δῆλον ὅτι τὸ χρίσμα τοῦ Μύρου ὑπαινίττεται καὶ ὁ Ἀπόστολος (Β'. Κορινθ. 1, 21. 22) «ὁ δὲ βεβαιῶν ἡμᾶς σὺν ὑμῖν εἰς Χριστὸν, καὶ χρίσας ἡμᾶς Θεός· ὁ καὶ σφραγισάμενος ἡμᾶς, καὶ δοὺς τὸν ἀρροαβῶνα τοῦ πνεύματος ἐν ταῖς καρδίαις

ἡμῶν». Ἠγιαζέτο δὲ τὸ Μύρον ὑπὸ τῶν Ἐπιτρόπων, καὶ διὰ τοῦ ἡγιασμένου τούτου Μύρου ἔχρουν οἱ Πρεσβύτεροι τοὺς φωτισμένους εὐθὺς μετὰ τὸ Βάπτισμα κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὡς ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν. Τοῦτο ἦν ἡ κοινοτάτη καὶ ἀρχαιοτάτη ὁμολογουμένης πρᾶξις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἦν ἐκύρωσεν ἡ ἐν Λαοδικαίᾳ Σύνοδος (Καν. 48). Ἐν τούτοις ἐν τῇ Αὐτῇ ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ περιέρχωνται οἱ Ἐπίσκοποι καὶ νὰ σπργίζωσι τὸ Βάπτισμα (confirmatio). Δῆλον δ' ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι δύο τινὰ διακρίτεον, τὸν ἡγιασμὸν τοῦ Μύρου καὶ τὸ δι' αὐτοῦ χρίσμα τοῦ βαπτισθέντος.

1) Ἁγιασμὸς τοῦ Μύρου. Κατὰ τὴν διὰταξιν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας (ᾗρα Εὐχολόγιον καὶ Συμ. Θεσταλ.) τῇ μὲν μεγάλῃ Τετάρτῃ, ὅτε ἡλείρθη μύρω καὶ ὁ Σωτὴρ, κατασκευάζεται τὸ Μύρον ἐκ τεσσαράκοντα περίπου εὐωδῶν ὑλῶν μετὰ τοῦ ἐλαίου τοῦ ἐπικρατεστέρου (1). τῇ δὲ Μ. Πέμπτῃ ἐν μὲν τῇ Μ. εἰσόδῳ προσκομίζεται μετὰ Ῥιπιδίων τὸ Ἀλάδατρον τοῦ Μύρου πρὸ τῶν τιμίων Δώρων καὶ κατατίθεται ἐν τῇ ἀγίᾳ Τραπεζῇ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου. Μετὰ δὲ τὸν ἡγιασμὸν τῶν τιμίων Δώρων καὶ τὸ Μνημόσυον, ἀρῶν ἐκφωνηθῇ τὸ «Καὶ ἔσται τὰ ἐλέη» κτλ., τότε ὁ Πατριάρχης ἐπικαλεῖται τὴν ἁγιαστικὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ὅταν δὲ ἐξέλθωσι τὰ Ἅγια, ἐγχειρίζει τῷ Πρωτοπαπᾷ τὸ Ἀλάδατρον τοῦ Μύρου καὶ οὗτος τίθησιν αὐτὸ ἐν τῷ Ἀγείῳ ὅπου καὶ τὸ Νάρδιον.

Μετὰ ταῦτα διανέμει ὁ Πατριάρχης εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν Ἐπι-

(1) Εἰς τὸ ἔλαιον τῆς Π. Διαθήκης δι' οὗ ἔχρουντο οἱ Βασιλεῖς καὶ Ἀρχιερεῖς καὶ Προφῆται, κατὰ τὸ Εὐχολόγιον περιελθόντο καὶ τὰ τέσσαρα ταῦτα ἀρώματα, Σμύρνα, ἄνθος Κινναμώμου, εὐώδης Ἴρις καὶ Κάλαμος εὐώδης. Ἀλλὰ φαίνεται, ὅτι μετὰ ταῦτα προσετίθησαν καὶ ἄλλα ἀρώματα, διὰ τοῦτο καὶ βαμνυθὲν γνωστὰ γενόμενα τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐγένοντο καὶ δεκτὰ, ἵνα σημαίνηται ἔτι μᾶλλον τὸ πλῆθος τῶν χαρισμάτων τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Κυρίως δὲ μόνῃ ἡ ἡμετέρα Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία παρέλαβε τὰ πολλὰ εἶδη. Πλουσίαι εἶναι ἡ κατασκευὴ καὶ παρὰ Μονοφυσίταις. Παρὰ Λατίνοις δὲ δύο εἶδη εὐχρηστὰ, ἔλαιον καὶ βάλσαμον· παρὰ δὲ Νεστοριανοῖς μόνον ἔλαιον.

σκόπους. Ἐν τούτοις ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία, ἂν καὶ Ἀυτοκέφαλος, δὲν ἀγιάζει τὸ Μύρον, ὡς τοῦτο ποιεῖ καὶ ἡ Ἀυτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ῥωσσίας, ἀλλὰ λαμβάνει παρὰ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀγιασθὲν Μύρον. Τοῦτο δὲ ἐγένετο ἵνα ἀναμνησθῇ τὴν πρότερον διοικητικὴν ἐνότητα καὶ ἵνα ᾖ σημεῖον τῆς πνευματικῆς ἐνότητος.

2) *Χρίσμα* διὰ τοῦ ἁγίου Μύρου. Μετὰ τὸ Βάπτισμα, ὡς εἴρηται, χρίει ὁ ἱερεὺς τὸν βαπτισθέντα διὰ τοῦ ἁγίου Μύρου, ποιῶν τύπον σταυροῦ, ἐπὶ τοῦ μετώπου, τῶν ὀφθαλμῶν, τῶν μυκτήρων, τοῦ στόματος, τῶν δύο ὠτων, τοῦ στήθους, τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν, ἐπιλέγων ἐκάστοτε «Σφραγίς δωρεᾶς Πνεύματος Ἁγίου· ἀμήν». Τὸν σκοπὸν δὲ τῆς χρίσεως τῶν εἰρημένων μελῶν ἐρμηνεύει ἤδη ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων (ἐν Β'. Μυσταγ.) καὶ ὑποδηλοῦσι καὶ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ὅτι ἀλείφει ἐλαίῳ πρὸ τοῦ Βαπτίσματος τὸν φωτιζόμενον. Καὶ δὴ σφραγίζεται τὸ μέτωπον, ἵνα ἀγιασθῇ ἡ εἶδρα τῆς διανοίας· σφραγίζονται τὰ αἰσθητήρια, ἵνα ἀγιασθῶσιν αἱ δι' αὐτῶν ἐντυπώσεις καὶ οἱ λόγοι· σφραγίζεται τὸ στήθος, ἵνα ἀγιασθῇ ἡ εἶδρα τῶν ἐπιθυμιῶν, ἡ καρδιά· σφραγίζονται, τέλος, αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες, ἵνα ἀγιασθῶσι τὰ ὄργανα τῶν ἔργων. Οὗτοι δὲ γινόμενοι χριστοὶ Κυρίου καὶ εἰσαγόμενοι εἰς τὸ Βασιλεῖον Ἱεράτευμα, λαμβάνομεν τὸ δικαίωμα τοῦ επικαλεῖσθαι τὸν Θεόν, ἵνα λαμβάνοντες τὴν παρ' αὐτοῦ χάριν, ἀγιάσωμεν ὅλον ἡμῶν τὸν βίον καὶ προκόπτωμεν ἐν τῷ ἀγαθῷ. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι οἱ Ἀρμένιοι, χρίοντες τὰ εἰρημένα μέλη τοῦ σώματος, ἐπιλέγουσιν ἐκάστοτε καταλλήλους λέξεις καὶ δηλωτικὰς τῆς αὐτῆς ἐννοίας.

Ἄλλην χρῆσιν τοῦ ἁγίου Μύρου ἐποίει ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν, δεχομένη εἰς τοὺς κόλπους τῆς τοῦς αἱρετικούς. Ἀξιοσημείωτον δὲ μάλιστα τὸ χρίσμα τῶν Βασιλέων ἐπὶ τῆς στέφους αὐτῶν. Πρὸ τοῦ Τρισαγίου (τῆς Λειτουργίας) ἀνήρχοντο ἐπὶ τοῦ Ἀμβωνος οἱ Βασιλεῖς καὶ ἔχριε Μύρῳ τὴν κεφαλὴν αὐτῶν ὁ Πατριάρχης ἐκφωνῶν τὸ «Ἁγιος», ὅπερ ἐπανελαμβάνετο τρίς ὑπὸ τῶν περιεστώτων. Μετὰ ταῦτα ἐκ τοῦ ἱεροῦ Βήματος προσεκομίζετο ὑπὸ τῶν Διακόνων τὸ Στέμμα καὶ ὁ Πατριάρχης ἡ μετὰ

τοῦ Βασιλοπάτωρος (ἂν ὑπῆρχεν), ἡ μόνος ἔστερε τὸν Βασιλέα, ἐκφωνῶν τὸ «Ἄξιος», ὅπερ ἐπανελαμβάνετο καὶ τοῦτο τρίς. Ὁ Βασιλεὺς μετὰ ταῦτα ἔστερε τὴν Βασίλισσαν, καὶ ἐκοινωνεῖ ὡς ἱερεὺς ἐν τῷ ἱερῷ Βήματι (ὅρα Κουροπαλ. κρ. 17). Ταῦτα τηροῦνται μέχρι τοῦδε ἐν Ῥωσσίᾳ.

§ 55. *Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῶν ἄλλων Μυστηρίων.*

Τάλλα Μυστήρια, ὡς γνωστὸν, εἶναι ἡ Μετανοία (εἴτε ἐξομολόγησις), ἡ Ἱερωσύνη, ὁ Γάμος καὶ τὸ Εὐχέλαιον. Τούτων δὲ ἡ μὲν δι' ἐξομολογήσεως Μετανοία εἶναι τὸ ἄλλο ἐκεῖνο λουτρὸν τῆς παλιγγενεσίας, δι' οὗ ἐπανελαμβάνεται, οὕτως εἰπεῖν, τὸ μὴ πράγματι ἐπανελαμβανόμενον Βάπτισμα, ἀλλὰ διὰ τὰ βαρέα ἁμαρτήματα ἀποβάλλον τὴν σωτήριον αὐτοῦ δύναμιν ἐπὶ τῶν ἁμαρτησάντων· εἶναι τὸ ἱατρεῖον τῆς ψυχῆς. Οἴκοθεν δὲ δηλὸν ὅτι τὸ Μυστήριον τοῦτο εἶναι εἰς πάντας τοὺς Χριστιανοὺς ἀναγκαῖον. Τὸ δὲ τῆς Ἱερωσύνης, δι' οὗ προχειρίζεται ἡ θεία χάρις τοὺς Λειτουργοὺς τοῦ Θεοῦ καὶ οἰκονόμους τῶν μυστηρίων αὐτοῦ καὶ ποιμένας τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε ἐπὶ πάντων τελεῖται, οὔτε, ἅπαξ τελεσθέν, ἐπανελαμβάνεται. Τὸ δὲ τοῦ Γάμου, δι' οὗ τηροῦνται καὶ αὐξάνουσι τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, δὲν εἶναι μὲν ὑποχρεωτικὸν τοῖς πᾶσιν, ἀλλὰ ὅταν τελῇται, πρέπει νὰ τελεσθῇ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ εἰς Χριστόν· πρέπει νὰ ᾖ ἱερός. Τὸ δὲ τοῦ Εὐχελαίου, τέλος, εἶναι τὸ ἱατρεῖον τοῦ σώματος, καὶ μόνον ἐπὶ τῶν ἀσθενούντων τὸ σῶμα τελεῖται, τῶν μετὰ πίστεως προστρεχόντων εἰς τὸν ἱατρὸν τῶν ψυχῶν καὶ σωμάτων Θεόν.

α) Περὶ τῆς Μετανοίας καὶ Ἐξομολογήσεως.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅτε τὰ πλεῖστα μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ἐκλεκτοὶ (διότι ἐκαθαρίζοντο ὡς χρυσὸς ἐν τῷ χωνευτηρίῳ τῶν διωγμῶν), οἱ περιπίπτοντες εἰς βαρέα ἁμαρτήματα δημοσίᾳ ἐξομολογοῦντο ἐνώπιον τῆς Ἐκκλησίας καὶ δημοσίᾳ μετενόουν, ἀναλόγως τοῦ ἁμαρτήματος καὶ τῆς προκοπῆς ἐν τῇ μετανοίᾳ ἀποκλειόμενοι τῆς κοινωνίας τῶν

ἄχράντων μυστηρίων ἐπ' ἀνάλογον χρόνον. Ἐν τούτοις παρευρίσκοντο εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν, καὶ διὰ γονυκλισιῶν καὶ διὰ θαυμάτων καὶ τῶν τοιούτων ἀπεδείκνυσον τὴν μετάνοιαν αὐτῶν. Συνετέλει δὲ καὶ ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν εὐχῶν τῆς καὶ ὅτε ὁ ἔχων τὴν ἐξουσίαν τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν Ἐπίσκοπος (ἢ ὁ παρ' αὐτοῦ τεταγμένος Πρεσβύτερος) ἐπέθετο περὶ τῆς εἰλικρινείας τῆς μετανοίας καὶ τῶν ὀρίμων αὐτῆς καρπῶν, ἔλυε τοῦ δεσμοῦ διὰ συγχώρησεως ἐν ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅπερ ἐστὶν ἐδίδου τὴν ἄδειαν, ἵνα προσέλθῃ τῷ ἀθανάτῳ Βασιλεῖ καὶ λάβῃ παρ' αὐτοῦ τὴν συγχώρησιν, κοινωνίαν τοῦ Αἵματος αὐτοῦ τοῦ ἐκχυθέντος ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Ὡστε ἐντεῦθεν δὴλον ὅτι Ἀκολουθία τοῦ μυστηρίου τῆς Μετανοίας εἶναι αὐτὴ ἡ θεία Λειτουργία, καὶ ὅτι τελειοῦται καὶ τὸ Μυστήριον τοῦτο διὰ τοῦ Μυστηρίου τῶν Μυστηρίων.

Ἐν τούτοις ἀπὸ τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος, ὅτε ἐπληθύνθησαν οἱ χριστιανοί, ἀναφαίνονται οἱ Πνευματικοὶ πατέρες (Poenitentiarum) διὰ τὰ ἐν κρυπτῷ ἁμαρτήματα, καὶ κατέστη ἀναγκαῖα ἡ κατ' ἰδίαν ἐξομολόγησις οὐ μόνον ἵνα μὴ σκανδαλίζωνται οἱ πολλοί, ἀλλὰ καὶ ἵνα δύνηται νὰ ἐπιβλέπῃ ἡ ἐκκλησία κάλλιον καὶ ποιμαίνῃ καὶ χειραγωγῇ καὶ κατηγῇ τὸν λόγον τῆς ἀληθείας. Ὡστε δὴλον ἤδη, διὰ τί κατὰ τὴν Δ'. ἤδη ἑκατονταετηρίδα κατέστη κοινοτάτη ἡ κατ' ἰδίαν ἐξομολόγησις. Καὶ κατήργησε μὲν ταύτην ἐν Κωνσταντινουπόλει (περὶ τὸ 390) ὁ Πατριάρχης Νεκτᾶριος (ὄρα Σωκρ. 5, 19. Σωζομ. 7, 16) διὰ τινὰ παρεκτροπὴν, ἀφείκει ἑκάστῳ μετανοεῖν ἐνώπιον Θεοῦ, ἀλλ' οὔτε πανταχοῦ ἐγένετο τοῦτο, καὶ τάχιστα ἠσθάνθησαν καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν ἀνάγκην τῶν Πνευματικῶν διὰ τὴν προβαίνουσαν ἔκλυσιν τῶν ἡθῶν, ὡς παρετήρησαν ἤδη καὶ οἱ εἰρημένοι Ἱστορικοί. Ὅπως δὴποτε ἡ Σ'. Οἰκουμένη Σύνοδος οὐ μόνον θεωρεῖ πανταχοῦ ὑπάρχουσιν τὴν κατ' ἰδίαν ἐξομολόγησιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ 102 κανόνος ὀρίζει πῶς πρέπει νὰ θεωρηθῶσι τὰ ἐπιτίμια, καὶ δίδωσι μεγάλην ἐξουσίαν τοῖς Πνευματικοῖς.

Μετὰ σύντομον δέησιν καὶ ἰδίως ἀνάγνωσιν τοῦ τῆς μετανοίας ψαλμοῦ ἐξομολογεῖ ὁ Πνευματικὸς, καὶ ἂν μὴ εὕρῃ τι τὸ κωλύον,

συγχωρεῖ δι' εὐχῆς, ἄλλως ἐπιβάλλει ἐπιτίμιον ἀνάλογον τοῦ ἁμαρτήματος καὶ θεραπευτικόν αὐτοῦ, ἀπαγορεύων ἅμα τὴν κοινωνίαν τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Δῆλον δὲ διὰ τί συνήθως συνδέεται ἡ ἐξομολόγησις μετὰ τῶν νηστειῶν ἡμερῶν καὶ διὰ τί ἐπακράτησε κατὰ ταύτας νὰ κοινωνῶσιν οἱ πιστοί.

6) Περὶ τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἱερωσύνης.

Ἡ Ἱερωσύνη μία εὔστα, ὥς μυστήριον, ὑποδιαιρεῖται εἰς τρεῖς βαθμοὺς, τὸν τοῦ Ἐπισκόπου, τὸν τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ τὸν τοῦ Διακόνου. Ἡ ἐνότης δὲ καταφαίνεται ἐν τῷ τοῦ Ἐπισκόπου βαθμῷ, ὅστις εἶναι ὁ πλήρης ἱερεὺς, μέτοχοι δὲ τῆς Ἱερωσύνης αὐτοῦ εἶναι οἱ Πρεσβύτεροι. Ὅτι δὲ ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπῆρχον οἱ τρεῖς εἰρημένοι βαθμοὶ τῆς Ἱερωσύνης καὶ ὅτι πρὸς τῇ ἐκλογῇ ἐγένετο καὶ ἡ διὰ χειροτονίας καθιέρωσις, ἵνα σημαίνεται καὶ ἐνταῦθα ὅτι ἀνευ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ οὐδὲν ὁ ἄνθρωπος μόνος κατορθοῖ, ταῦτα γνωστὰ ἄλλοθεν. Ἐνταῦθα μόνον ἀνιμνηστέον ὅτι, ἐνόσω ἦσαν ἐπίσκοποι αὐτοὶ οἱ Ἀπόστολοι, οἱ διάδοχοι αὐτῶν ἦσαν Πρεσβύτεροι. Ὅτε δὲ ἐξέλιπον οἱ Ἀπόστολοι ἡ καὶ δὲν ἠδύναντο νὰ ἐφορῶσι, καθίσταν τακτικούς διαδόχους. Εἷς δὲ ἦν ὁ τοιοῦτος ἐν ἐκάστῃ ἐκκλησίᾳ, καὶ αὐτὸς ἐκαλεῖτο κατ' ἐξοχὴν Ἐπίσκοπος, ἐνῷ συμπρεσβύτεροι ἠδύναντο ἐναλλάξ νὰ καλῶνται οἷτε Ἐπίσκοποι καὶ οἱ Πρεσβύτεροι οὐ μόνον διὰ τὴν ἄλλην σημασίαν τῆς λέξεως, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ Ἐπίσκοποι ἦσαν ἅμα καὶ Πρεσβύτεροι, ὥς πλήρεις ἱερεῖς (1). Ἀλλὰ μετὰ ταῦτα ἐπαυσεν ἡ τοιαύτη συνήθεια πρὸς ἀποφυγὴν τῆς συγχύσεως τῶν βαθμῶν. Τρία δὲ τινα ἐξεταστέον, τὴν Ἀκολουθίαν, τὸν χρόνον καὶ τὸν τρόπον.

1) Ἀκολουθία τῆς Ἱερωσύνης. εἶναι αὐτὴ ἡ θεία Λειτουργία· διότι, ἐπειδὴ δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ μετατελῇ εἰς ἄλλον καιρὸν

(1) Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι οἱ τίτλοι οἱ διδόμενοι εἰς τοὺς διαφόρους βαθμοὺς δὲν σημαίνουν βαθμοὺς Ἱερωσύνης, ἀλλ' εἶναι διοικητικῆς ἱεραρχίας ἀξιώματα καὶ γνωρίσματα. Οὕτως οἱ μὲν ἐπίσκοποι καλοῦνται Ἀρχιεπίσκοποι, Μητροπολίται, Πατριάρχαι, Πάπαι. Οἱ Πρεσβύτεροι, Πρωτοεῖς (ἢ Πρωτοπρεσβύτερος, Πρωτοπαπᾶς), Ἀρχιμανδρίται (οἱ ἱερομόναχοι) κτλ.

ἡ χειροτονία, ὡς δι' οἰκονομίαν συνέβη τοῦτο εἰς τὰλλα Μυστήρια (1), ἐτήρησε διὰ τοῦτο τὸ Μυστήριον τῆς ἱερωσύνης τὴν ἀρχικὴν ἐνότητα μετὰ τῆς θείας Λειτουργίας καὶ μετὰ τοῦ Μυστηρίου τῶν Μυστηρίων, τοῦ ὁποῦ λειτουργοῦς κατ' ἐξοχὴν προχειρίζεται ἡ θεία χάρις τοὺς ἱερεῖς. Ἐν τῇ Λειτουργίᾳ λοιπὸν ἐπιτελεῖται ἡ χειροτονία τῶν ἱερέων, καὶ εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ἐκλογῆς (ἥτις προηγείται νῦν μετὰ τῆς παρὰ τῶν Ἐπισκόπων δοκιμασίας) παρὰ τε τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κλήρου ἐκφωνεῖται ἐν τῇ χειροτονίᾳ τὸ « Ἀξιος ». Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ τὰς μυστικὰς εὐχὰς τῆς χειροτονίας ἐπαναλαμβάνει ἄχρι τοῦδε ὁ λαὸς διὰ τοῦ « Κύριε ἐλέησον ».

2) Ὁ ἡρόδος ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῆς χειροτονίας ἐκάστου τῶν βαθμῶν εἶναι κατάλληλος τοῦ ἀξιώματος. Ὁ μὲν Διάκονος χειροτονεῖται μετὰ τὸν ἀγιασμὸν τῶν τιμίων Δώρων (μετὰ τὸ « Ἀξιὸν ἐστί »)· διότι τὸ κύριον ἔργον τῶν Διακόνων εἶναι τὸ διακονεῖν τῇ Τραπέζῃ τοῦ Κυρίου· χειροτονοῦνται λοιπὸν, ὅταν ἀρχηται ἡ προπαρασκευὴ εἰς τὴν θείαν Κοινωνίαν. Πρὶν δὲ χειροτονηθῶσι Διάκονοι, προάγονται πρότερον (πρὸ τῆς Λειτουργίας) διὰ χειροθεσίας εἰς Ἀναγνώστην καὶ Ὑποδιάκονον. Τοῦ χειροθετουμένου Ἀναγνώστου σφραγίζεται ἡ κεφαλὴ διὰ σταυροειδοῦς τριχοκουρείας καὶ ἐσχηματίζεται ἔπειτα ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἡ μεγάλη σφραγίς διὰ κουράς (2). Ὁ δὲ Ὑποδιάκονος χειροθετεῖται

(1) Οὐ μόνον ἡ τάξις τῶν Ἀκολουθιῶν δεικνύει, ὡς εἶρηται πολλάκις, τὸν μετὰ τῆς θείας Λειτουργίας σύνδεσμον, μεθ' ἧς καὶ πράγματι καὶ κατὰ θεωρίαν συνδέονται, ἀλλὰ καὶ τὰλλα ἔθιμα. Ἐὰν μεταβληθῇ ἐξ ἀνάγκης οἶκος τις εἰς ἐκκλησίαν πρὸς τέλεσιν Μυστηρίου τινός, οὐ μόνον τὸ Εὐαγγέλιον καὶ εἰκόνες παριστῶσι τὴν ἐν Οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν μετὰ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ μάρτυρες ἐν τῇ Βαπτίσματι καὶ οἱ παρὰ νυμφοὶ ἐν τῇ Γάμῳ παριστῶσι τὴν ἐπὶ γῆς.

(2) Κατὰ τὸν Πατριάρχην Γερμανὸν ἐν τῇ χειροτονίᾳ τοῦ ἱερέως ἐσχηματίζεται διὰ κουράς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονομένου διπλοῦς στέφανος· τῶν δὲ Μοναχῶν ἀπεκείρετο ὅπως ἡ κεφαλὴ· ἦσαν δὲ καὶ ἄλλαι ἐν χρήσει ἄλλοτε κουραὶ κατὰ μίμησιν τῆς κόμης τῶν Ἀποστόλων. Ἐπειδὴ δὲ εἶναι σημεῖον ἀφιερώσεως τῇ Θεῷ ἡ κουρὰ καὶ ὡς Ναζιραῖοι εἶν ἐκείροντο πλέον, διὰ τοῦτο προῆλθεν ἡ γνωστὴ μακρὰ κόμη τῶν ἱερωμένων.

πρὸ τῶν Ὁραίων Πυλῶν (πρὸ τῆς Λειτουργίας καὶ αὐτὸς), εἰς σημεῖον ὅτι εἶναι ὑπηρετῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τηρητῆς τῆς εὐταξίας. Διὰ τοῦτο καὶ ἄχρι τοῦδε δίδωσιν εἰς νύψιν τῷ Ἀρχιερεῖ, ὡς εἴρηται ἀλλαχοῦ, καὶ ὅτε μέλλει νὰ χειροτονηθῇ Διάκονος, προσκαλεῖ εἰς νύψιν καὶ τοὺς πιστοὺς διὰ τοῦ «Ὅσοι πιστοί». Φέρει δὲ στιχάριον μετὰ ζώνης καὶ λέντιον ἐπὶ τῶν ὤμων. Ὅταν δὲ χειροτονηθῇ Διάκονος, δίδεται αὐτῷ τὸ Ὁράριον (τὸ διακριτικὸν τοῦ ἀξιώματος), ἐκφωνουμένου τοῦ «Ἀξιος».

Ὁ Πρεσβύτερος χειροτονεῖται μετὰ τὸν χειροδικὸν ὕμνον, δηλ. ὅτε προτεκομίσθησαν τὰ τίμια Δῶρα καὶ μέλλουσι νὰ ἁγιασθῶσι, δηλ. χειροτονεῖται, ἵνα λάβῃ μέρος εἰς τὸν ἁγιασμόν τῶν τιμίων Δώρων, ὅπερ εἶναι τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον· τότε καὶ ἐγγχειρίζει αὐτῷ ὁ χειροτονήσας ἐπίσκοπος τὸν ἅγιον Ἄρτον καὶ ἐντέλλεται ἵνα φυλάξῃ τὴν παρακαταθήκην ταύτην μέχρι τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου.

Ὁ Ἐπίσκοπος χειροτονεῖται μετὰ τὸν Τρισάγιον Ὑμνον, ὅτε κυρίως ἄρχεται ἡ Λειτουργία, ἵνα προσαγορεύσῃ τὸν λαόν, ὡς προεστώς, διὰ τοῦ «Εἰρήνη πᾶσι» καὶ κηρύξῃ τὸ Εὐαγγέλιον, ὅπερ ἦν ἀνέκαθεν κατὰ πρῶτον λόγον ἔργον τῶν Ἐπισκόπων· χειροτονεῖται λοιπὸν ἀπ' ἀρχῆς τῆς Λειτουργίας ὡς πλήρης ἱερέως.

3) Ὁ τρόπος τῆς χειροτονίας εἶναι ὁ ἀκόλουθος. Ἀνέκαθεν δύο πράξεις ἐλάμβανον χώραν, ἡ ἐκλογή καὶ ἐπιψήφισις καὶ ἡ προχειρίσις δι' ἐπικλήσεως τῆς θείας χάριτος. Εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἐπισκόπου ἐλάμβανε μέρος καὶ ὁ λαός, ὡς ἄχρι τοῦδε οἱ ἐνοριῖται προτείνουνσι τὸν ἐφημέριόν των, ὁ δὲ Ἐπίσκοπος ἐξετάζει τὸν υποψήφιον, ἂν ἔχῃ τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα, καὶ εἴτα προχειρίζεται αὐτὸν ἐν μὲν μιᾷ Λειτουργίᾳ Ἀναγνώστην, ὑποδιάκονον καὶ Διάκονον, ἐν ἄλλῃ δὲ Λειτουργίᾳ Πρεσβύτερον. Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἐπισκόπου, τοῦ λαοῦ τὰ δικαιώματα ἀνέλαθεν ἡ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ἰδίως ὁ Αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου, ὅστις ἐπεκύρου ἕνα ἐκ τῶν τριῶν υποψηφίων οὓς ἐξελέγειν ἡ Σύνοδος τῶν Ἀρχιερέων· ὥστε ἀντὶ νὰ προηγητῇ ἡ ψῆφος τοῦ λαοῦ καὶ νὰ ἐπῇται ἡ δοκιμασία καὶ ἐπιψήφισις τῶν Ἐπισκόπων, ἐγένετο τὰνάπαλιν. Ἐν τούτοις δὲν ἔμεινεν ὅλως

ἀμετοχος καὶ ὁ λαός· διότι ἐν τῇ χειροτονίᾳ καὶ τῶν Ἐπισκόπων τῇ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τελουμένη, ἐν ᾗ ἐτηρήθησαν πάντες οἱ ἀρχαῖοι τύποι τῆς τε ἐκλογῆς καὶ δοκιμασίας καὶ τῆς προχειρίσεως, οὐ μόνον ἐκφωνεῖ τὸ «Ἀξιος», ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ «Κύριε ἐλέησον» συμμετέχει εἰς τὰς εὐχὰς τῆς καθιερώσεως.

Ἐκ τῶν εἰρημίων ἤδη κατανοοῦνται τὰ τελούμενα. Ἀπλὸν ἤδη διὰ τί πρὶν χειροτονηθῇ τις Διάκονος, ὅστις μέλλει μετὰ ταῦτα συνήθως νὰ προχειρισθῇ καὶ εἰς Πρεσβύτερον, οὐ μόνον προτείνεται ὑπὸ τῶν ἐνοριτῶν (ἢ τῆς Μονῆς), ἀλλὰ καὶ φέρει καὶ μαρτυρίαν Πνευματικοῦ Πατρὸς, ἥτις καὶ ἀναγινώσκεται πρὶν χειροτονηθῇ εἰς Ὑποδιάκονον ὁ ὑποψήφιος. Ἐννοεῖται δὲ διὰ τί μετὰ ταῦτα δὲν ἀπαιτεῖται τοιοῦτό τι, ὅταν προχειρισθῇ εἰς Πρεσβύτερον ὁ πρότερον εἰς Διάκονον προχειρισθείς. Ἡ δοκιμασία τοῦ ὑποψηφίου Ἐπισκόπου (ὅστις πρέπει νὰ ᾔηται ἤδη πρεσβύτερος) γίνεται καὶ ἐπ' ἐκκλησίας πρὸ τῆς Λειτουργίας (1), ὅτε πατρὶν Ἀετὸν (σύμβολον τοῦ ὕψους τοῦ ἀξιώματος) ὁμολογεῖ κατὰ πλάτος τὴν πίστιν.

Ἐν τῇ ὠρισμένῃ στιγμῇ τῆς Λειτουργίας διὰ τὴν χειροτονίαν ἐκάστου τῶν βαθμῶν τῆς Ἱερουσύνης προσάγεται εἰς τὸν χειροτονοῦντα ἐκ τοῦ Σολείου (ἢ Σολέας) διὰ τοῦ καὶ ἐν τῇ Αὐλῇ τοῦ Βυζαντίου εὐχρήστου «κέλευσον» ὁ ὑποψήφιος μὲν Διάκονος ὑπὸ Διακόνου καὶ γίνεται ὁ πνευματικὸς χορὸς περὶ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν· ἀλλὰ τοὺς ὑποψηφίους Πρεσβυτέρους καὶ Ἐπισκόπους παραλαμβάνουσι καὶ περιάγουσι κύκλῳ τῆς ἁγίας Τραπέζης ὁμοταγεῖς Πρεσβύτεροι ἢ Ἐπίσκοποι. Τελουμένου δὲ τοῦ πνευματικοῦ χοροῦ τρίς περὶ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, ἀσπάζεται ἐκάστοτε τὰς τέσσαρας γωνίας αὐτῆς καὶ τὸ ὁμοφύριον τοῦ χειροτονούντος καὶ

(1) Ἡδὴ ἡ πραγματικὴ κυρίως δοκιμασία καὶ τὰ μηνύματα τῶν ὑποψηφίων ἐπισκόπων γίνονται πρότερον διὰ τῆς ἐκλογῆς ὑπὸ τῆς Συνόδου τῶν ἀρχιερέων καὶ κυρώσεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τὰ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τελούμενα εἶναι εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀρχαίας τάξεως καὶ ἵνα συμμετάσχη, οὕτως εἰπεῖν, καὶ ὁ λαός. Σημειωτέον δὲ ὅτι συνήθως οἱ ὑποψήφιοι ἐκ Πρεσβυτέρων (ιερομονάχων) λαμβάνονται. Ἀλλὰ καὶ ὅτε ἐκ λαϊκῶν σπανίως, πρέπει νὰ χειροτονηθῶσι πρότερον Διάκονοι καὶ Πρεσβύτεροι.

καθημένου ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἁγίας Τραπέζης καὶ ἐκπροσωποῦν-
τος τὸν χειροτονοῦντα Χριστόν. Ψάλλονται δὲ τὰ τρία Τροπάρια
«Ἅγιοι οἱ Μάρτυρες» (ἐφ' ὧν ἐδράζεται ἡ ἁγία Τράπεζα), «Δό-
ξα σοι Χριστέ ὁ Θεός,» καὶ «Ἦσαίτε χάρεε (ἕμνος τῆς Θεοτό-
κου). Μετὰ ταῦτα δὲ, ἀφοῦ σφραγίσῃ ὁ χειροτονῶν Ἐπίσκοπος
σταυροειδῶς, ἐπὶ μὲν τοῦ Διακόνου καὶ Πρεσβυτέρου ἐπιτίθησι
τὴν χεῖρα, ἐπικαλοῦμενος τὴν θείαν χάριν· διότι μεταδίδωσιν ἐκ
τῆς ἰδίας ἱερωσύνης. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Ἐπίσκοπος εἶναι μέτοχος
τῆς Ἀρχιερωσύνης τοῦ Χριστοῦ, διὰ τοῦτο οὐ μόνον συλλειτουργ-
γοῦσι καὶ ἄλλοι Ἐπίσκοποι (τοῦλάχιστον δύο), ἵνα σημαίνωσι
τὴν Ἐκκλησίαν, ἥς κεφαλὴ ὁ Χριστός, ἀλλὰ καὶ ἐπιτίθεται ἐπὶ
τοῦ χειροτονουμένου Ἐπισκόπου τὸ Εὐαγγέλιον, ἵν' ἔτι μᾶλλον
καταφαίνεται ὅτι αὐτός ὁ Χριστός ἐστὶν ὁ χειροτονῶν. Λεγομένων
δὲ τῶν μυστικῶν εὐχῶν, συνεύχεται ὁ κλῆρος καὶ ὁ λαὸς διὰ τοῦ
«Κύριε ἐλέησον». Ὅταν δὲ ἀποπερατωθῇ ἡ χειροτονία, καὶ ἐν-
δύηται ὁ χειροτονηθεὶς τὴν πρέπουσαν ἱερατικὴν στολὴν, ἐπευφη-
μεῖται διὰ τοῦ «Ἀξιος» τρίς, ὅπερ ἦν καὶ τῆς ἐκλογῆς ἐπισφρά-
γισις τὸ πάλαι.

Σημειωτέον δὲ ὅτι τρεῖς μὲν χειροτονίαι δυνατόν νὰ γείνωσιν
ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ Λειτουργίᾳ, Διακόνου, Πρεσβυτέρου καὶ Ἐπι-
σκόπου, ὅτε καὶ χειροτονεῖ ὁ χειροτονηθεὶς Ἐπίσκοπος· ἀλλ' οὔτε
ὁ αὐτός δύναται νὰ χειρονονηθῇ εἰς δύο βαθμοὺς ἅμα, οὔτε ἐν
μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ Λειτουργίᾳ χειροτονοῦνται δύο τοῦ αὐτοῦ βαθ-
μοῦ. Οἴκοθεν δὲ δῆλον ὅτι ἡ μεγίστη τῶν Λειτουργιῶν εἶναι, ὅταν
λάβωσι χώραν αἱ τρεῖς χειροτονίαι καὶ προστεθῇ ἐν τέλει Παρά-
κλησις ἢ Δοξολογία. Σημειωτέον πρὸς τοῦτοις ὅτι ἐνιαχοῦ τηρεῖ-
ται ἡ ἀρχαία διάταξις τοῦ Εὐχολογίου, καὶ ἡν χειροτονουμένου
Ἐπισκόπου διανέμονται κηρία καὶ πάντες κλίνουνσι γόνυ ἐν τῷ
καιρῷ τῆς ἐπικλήσεως.

γ) Περὶ τοῦ Μυστηρίου τοῦ Γάμου.

Ὁ γάμος, ὃν ὑψόγησεν ὁ Θεὸς ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, εὐ-
λογεῖται καὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τῆς εὐλο-
γίας ταύτης καθίσταται Μυστήριον· διότι μεταδίδεται πάλιν ἡ

εὐλογία τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀνακαίνισιν τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου διὰ γεννήσεως νέων εὐλογημένων μελῶν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὡς δ' ἐν πᾶσι διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐρχόμεθα εἰς τὸν Πατέρα, οὕτω καὶ οἱ ἐν τῷ γάμῳ ἀρμοζόμενοι, ὡς μέλη τοῦ Χριστοῦ ἀρμόζονται, καὶ ἐπομένως δυνατόν νά καταπεμφθῇ ἡ εὐλογία τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο ἐννοεῖ καὶ ὁ Ἀπόστολος λέγων ὅτι εἶναι μέγα μυστήριον, ἀλλ' εἰς Χριστὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν (Ἐφεσ. 5, 32), δηλ. ὅταν εὐλογηθῇ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ παραστήτῃ τὸν μυστικὸν σύνδεσμον μετὰ τοῦ Χριστοῦ· διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὸν ἀνωτέρω στίχον (22) παραγγέλλει ταῖς γυναῖξι νά ὑποτάσσωνται τοῖς ἰδίῳι ἀνδράσιν, ὡς τῷ Κυρίῳ, καὶ ἀλλαχοῦ κελεύει νά τελεῖται ὁ γάμος ἐν Κυρίῳ (Α' Κορινθ. 7, 39).

Ἐκ τῶν εἰρημένων καταφαίνεται οὐ μόνον διὰ τί ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐτελείτο ἱερολογία τοῦ γάμου (ὡς δὴλον ἐκ τοῦ Ἰγνατίου ἤδη πρὸς Πολύκαρπον 5. καὶ τοῦ Κλήμ. Ἀλεξανδρείας ἐν Στρωμ. 4, 20), ἀλλὰ καὶ διὰ τί ἀνέκαθεν ἡνοῦτο μετὰ τῆς θείας Λειτουργίας, ἢ ἔτι ἀριθμότερον καταφανῆ ὁ μυστικὸς σύνδεσμος μετὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς κοινωνίας τῶν ἀχράντων μυστηρίων, δι' ὧν ἀγιαζεται ὁ γάμος. Τοῦτ' αὐτὸ παρισταῖ καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ Στεφανώματος ἡ νῦν χωριστῇ τελουμένη. Ἐν αὐτῇ γίνεται ἀρχὴ διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς Λειτουργίας, διὰ τοῦ «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία», λέγονται τὰ Εἰρηνικά, καὶ ἀφοῦ ἀναγνωσθῶσιν αἱ εὐχαὶ καὶ στεφανωθῶσιν οἱ νυμφευόμενοι, ἀναγινώσκονται Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον ὡς ἐν τῇ Λειτουργίᾳ. Μετὰ ταῦτα λέγεται τὸ «Πάτερ ἡμῶν», ἵνα προπαρασκευάσῃ εἰς τὴν κοινωνίαν ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ποτηρίου, ὅπερ ἐπέχει τόπον, ἢ μᾶλλον ἀναμιμνήσκῃ τὴν ἄλλοτε γινομένην θείαν κοινωνίαν, καὶ ἥς καὶ πρότερον ἐγένοντο κοινωνοὶ (1) καὶ μέλλουσι νά γείνωσι καὶ μετὰ ταῦτα.

Ἐν τούτοις ἀξιοσημεῖωτα καὶ τινα τελούμενα ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ

(1) Ἐνεῦθεν καὶ δὴλον διὰ τί πολλαχοῦ ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νά κοινωνῶσι τῶν ἀχράντων Μυστηρίων οἱ μελλόνυμφοι τῇ προτερίᾳ τοῦ γάμου, καὶ διὰ τί πολλαχοῦ τηρεῖται ἀγνὴ ἡ πρώτη τοῦ γάμου ἡμέρα.

τοῦ Στεφανώματος. Προτάσσεται ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἀρράβωνος ὡς προκαταρκτικός δεσμός (διὸ καὶ ἐν χρήσει οἱ δακτύλιοι), ὅςτις ἠδύνατο νὰ τελεσθῇ καὶ ἐν ἄλλῳ χρόνῳ, ἀλλ' ὥνα μὴ συμβῇ διάλυσις ἰσοδυναμοῦσα διαζυγίῳ, συνδέεται ὁ ἐκκλησιαστικός ἀρράβων μετὰ τοῦ Στεφανώματος. Πρὸς δὲ τούτοις τὸ θυμίαμα, δι' οὗ εἰσάγονται εἰς τὸν Ναόν, χρησιμεύει πολλαχοῦ ἀντὶ τῆς ἐρωτήσεως περὶ τῆς ἀμοιβαίας συναινέσεως, ἣν διὰ τῆς ὑποκλίσεως τῆς κεφαλῆς ὑποδηλοῦσιν. Στέφονται δὲ στεφάνοις (εἶχον ἄλλοτε αἱ Ἐκκλησίαι ἰδίους), διὰ τὴν δόξαν, ἥς ἀξιοῦνται γινόμενοι ὄργανα τοῦ Δημιουργοῦ εἰς συντήρησιν τῆς εἰκόνος αὐτοῦ· διὰ τοῦτο καὶ ὡς Βασιλεῖς πολλαχοῦ προσαγορεύονται, καὶ σχεδὸν τοιοῦτό τι σημαίνουν ὅτε χορὸς ὁ πνευματικός, ὁ μετὰ τὴν κοινωνίαν τελούμενος, καὶ ἡ λαμπρὰ πρόσρησις, ἣν ποιεῖ ὁ ἱερεὺς, αἶρων τοὺς στεφάνους διὰ τῶν «Μεγαλύνθητι, νυμφίε» κτλ. Λαμπρῶς ἄρα κηρύττεται ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἡ ἱερότης τοῦ γάμου, ἥτις, ὅταν τηρηθῇ καὶ μετὰ ταῦτα ὑπὸ τῶν σεφανωθέντων, εἶναι ὄντως εὐλογία Θεοῦ καὶ τὸ πρῶτον καὶ κύριον ἔρεισμα τῆς Πολιτείας.

Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι τὰ περὶ βαθμῶν συγγενείας καὶ διαζυγίων δὲν ἀνήκουσιν ἐνταῦθα. Ἄλλ' εἴθε ἐξέλειπον τὰ διαζύγια, τηρουμένης τῆς ἱερότητος τοῦ γάμου.

δ) Περὶ τοῦ Εὐχελαίου.

Τὸ Μυστήριον τοῦτο εἶναι μὲν ἱατρικὸν τοῦ σώματος ἀλλ' ἅμα καὶ τῆς ψυχῆς, ἀφιεμένων τῶν ἁμαρτιῶν τοῖς μετὰ πίστεως προσερχομένοις τῷ ἱατρῷ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων, ὡς δῆλον ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Ἀποστόλου Ἰακώβου (5, 14—15), ὅπου ἡ διάταξις τοῦ Μυστηρίου· «Ἀσθενεῖ τις ἐν ὑμῖν; προσκαλεσάσθω τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ἐκκλησίας, καὶ προσευξάσθωσαν ἐπ' αὐτόν, ἀλείψαντες αὐτόν ἐλαίῳ ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου· καὶ ἡ εὐχὴ τῆς πίστεως σώσει τὸν κάμνοντα, καὶ ἐγερεῖ αὐτόν ὁ Κύριος· καὶ ἁμαρτίας ἡ πεπονηκώς, ἀφεθήσεται αὐτῷ». Ἐντεῦθεν δὲ καὶ δῆλον, διὰ τί ἐπεκράτησε συνήθεια παρ' ἡμῖν νὰ τελεῖται τὸ Εὐχέλαιον τῇ Μ. Πέμπτῃ, ὅτε δηλ. ἀνέκαθεν ἐκοινωνοῦν οἱ πλείστοι καὶ ἐπομένως

ἤθελον καὶ τὴν διὰ τοῦ Εὐχέλαιου ἄφειν τῶν ἀμαρτιῶν. Ἄλλ' ἄδηλον πότε εἰσῆχθη ἡ τοιαύτη συνήθεια. Δῆλον ὅμως ὅτι ἐπὶ τῶν ἀσθενῶν ἀνέκαθεν ἐτελεῖτο τὸ Μυστήριον, ὡς ἔστιν ἰδεῖν παρ' Εἰρηναίῳ, ὅστις κατακρίνει τοὺς Μαρκοσιανοὺς καὶ Ἡρακλέωνα, τελοῦντας τὸ Εὐχέλαιον ἐπὶ τῶν τεθνεώτων (Α', 21, 5. πρβλ. καὶ Ἐπιφ. 36). Τοιοῦτό τι πράττουν καὶ οἱ Λατῖνοι ἀπὸ τῆς 12 ἑκατ. ἀλείφοντες ἐλαίῳ (ἡγιασμένῳ τῇ Μ. Πέμπτῃ) τοὺς ψυχορραγοῦντας, ἵνα ἐφοδιάσωσι δῆθεν αὐτοὺς ἐφοδίοις ζωῆς αἰωνίου. Ἄλλ' ἐφόδιον μὲν ζωῆς αἰωνίου εἶναι ἡ θεία κοινωνία, τὸ δὲ Μυστήριον πρέπει νὰ τελεῖται, ὡς ἀνέκαθεν, πρὸς θεραπείαν τῶν ἀσθενῶν.

Κατανυκτικωτάτη εἶναι ἡ Ἀκολουθία τοῦ Εὐχέλαιου ἄρχεται διὰ τοῦ Κανόνας τοῦ ἐπὶ ἀγιότητι διαπρέψαντος Ἀρσενίου, Ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας καὶ φίλου τοῦ Φωτίου. Εἴτα δὲ ἕκαστος τῶν τελούντων ἐπὶ ἱερέων (ἐν ἀνάγκῃ τελοῦσι καὶ ὀλιγώτεροι), ἀφοῦ ἀναγνωσθῶσιν Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον, λέγει εὐχὴν καὶ εἴτα χρίει τὸν κάμνοντα ἐλαίῳ διὰ τῆς ὥραιας εὐχῆς «Πάτερ Ἄγιε». Ὡστε δι' ἐπὶ Ἀποστόλων καὶ Εὐαγγελίων καὶ ἐπὶ εὐχῶν ἐπιτελεῖται τὸ Εὐχέλαιον. Εἴτα δὲ ἐν τέλει ἐπιτίθεται ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ κάμνοντος τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον καὶ ἐπιτιθέντων καὶ τῶν ἄλλων ἱερέων τὰς χεῖρας, ὁ προϊστάμενος λέγει ἐξ ὀνόματος πάντων τὴν τελευταίαν εὐχὴν «Βασιλεῦ Ἄγιε».

§ 36. Περὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν.

Μέχρι τοῦδε εἶδομεν πῶς ἐπιτελοῦνται αἱ νυχθημεριναὶ προσευχαὶ καὶ τὰ Μυστήρια, δι' ὧν ἀγιάζεται ὁ βίος ἡμῶν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἐν πᾶσιν ἀρξίλομεν λατρεῖν Θεῷ, καὶ χωρὶς τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ οὐδὲν δυνάμεθα νὰ πράξωμεν (Ἰωάν. 15, 5), καὶ ὅτι ἂν μετὰ πίστεως ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ αἰτήσωμεν, δώσει ἡμῖν (Ἰωάν. 14, 14), διὰ τοῦτο ἀνέκαθεν οἱ Χριστιανοὶ ἐν πάσῃ περιστάσει τοῦ βίου ἡτοῦντο διὰ τῶν λειτουργιῶν τοῦ Θεοῦ τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ, καὶ ἡγίζον οὕτω πάντα τὸν βίον. Πληρὲς δὲ εἶναι τὸ Εὐχολόγιον τοιούτων εὐχῶν, αἵτινες ἀποτελοῦν, οὕτως εἰπεῖν,

τάς Ἀκολουθίας τῆς καθόλου Λειτουργίας. Τούτων αἱ μὲν πλεῖστοι εἶναι μικραί, ἀπαρτιζόμεναι ἐκ τοῦ Τρισαγίου καὶ τινων καταλλήλων Τροπαρίων καὶ ἰδίως ἐκ τῆς καταλλήλου εὐχῆς. Τινὲς εἶναι μέζονες καὶ λόγου πολλοῦ ἄξιοι, διὰ τοῦτο καὶ περὶ τούτων βραχὺς ἔσται λόγος ἐνταῦθα, περὶ δὲ τῶν λοιπῶν ὁ βουλόμενος παραπέμπεται εἰς τὸ Εὐχολόγιον.

Εἶναι δὲ ἀξιολογώτεραι Ἀκολουθίαι αἱ ἐξῆς, ἡ τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ, ἡ τοῦ μικροῦ Ἀγιασμοῦ, ἡ τῶν Παρακλητικῶν Κανόνων, καὶ ἡ νεκρώσιμος Ἀκολουθία.

1) *Περὶ τῶν ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ.* Ἄν πάντα ὀφείλομεν νὰ ἁγιάσωμεν, πολλῷ δὲ μᾶλλον πρέπει νὰ ἁγιασθῇ ὁ οἶκος τοῦ Κυρίου, ὅπου τελοῦνται τὰ Μυστήρια τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνώπιον τοῦ Θρόνου τῆς μεγαλωσύνης αὐτοῦ ἀναπέμπεται ὡς θυμίαμα εὐοσμὸν ἡ ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ κοινὴ δέησις τῶν κλητῶν τοῦ Θεοῦ. Καὶ πῶς μὲν εὐπρεπίζεται ὁ Ναὸς, ἵνα παριστῇ τὴν ἐν Οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν, εἶδομεν ἄλλοτε (ὄρα §§ 7—10). Ἐκεῖ εἶδαμεν ἅμα ὅτι εἰς τὸ κυριώτατον μέρος τοῦ ὅλου Ναοῦ, τὴν ἁγίαν Τράπεζαν (ἡ τὸ Ἀντιμήνσιον), ἐνετίθεντο ἅγια λείψανα. Ἡ ἐνθεσις δὲ τούτων καὶ εὐπρέπισις τῆς ἁγίας Τραπέζης εἶναι αἱ δύο κυριώταται τελεταὶ τῶν Ἐγκαινίων.

Καὶ δὴ πρὶν γεῖνῃ ἡ ἐνθεσις εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν τῶν ἁγίων λειψάνων, ἥτις ἰσοδυναμεῖ μὲ θεμελίωσιν καὶ ἀντικαθάρτησιν τῆς ἁγίας Τραπέζης, κατατίθενται ἐπὶ Δισκαρίου τὰ ἅγια Λείψανα καὶ τηροῦνται ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης ἀρχαιότερον ἐνθρονισμένου ναοῦ, ὅπου καὶ τελοῦνται ὁ Ἑσπερινὸς καὶ ὁ Ὁρθρος τῶν Ἐγκαινίων ἡ καὶ Ὁλονυχτία. Ἄν δὲν ὑπάρχῃ παλαιὸς ναὸς, τελοῦνται πάντα ἐν τῷ καινῷ ναῷ. Μετὰ δὲ τὸν Ὁρθρον τελεῖται τρεῖς λιτανεῖα περὶ τὸν Ναὸν μετὰ τῶν ἁγίων λειψάνων (ἡ καὶ εἰκόνων) καὶ κηρίων καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, κατὰ μὲν τὴν πρώτην (ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ) ψάλλεται Τροπάριον «Ἅγιοι Μάρτυρες» κτλ. καὶ πρὸ τῶν Πυλῶν ἀναγινώσκονται Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον. Ἐν τῇ δευτέρᾳ λιτανεῖᾳ ψάλλεται ἡ τρίτη Ὡδὴ τοῦ Κανόνος καὶ πάλιν Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον. Ἐν τῇ τρίτῃ ψάλλεται ἡ ἕκτη Ὡδὴ καὶ πρὸ τῶν πυλῶν κατατίθουσιν

ἐπὶ τετραποδίου, ἅπερ αἶρει ἐπὶ κεφαλῆς λιτανεύων ὁ Ἀρχιερεὺς ἅγια Λείψανα, καὶ λέγει τὴν κατάλληλον εὐχὴν, μεθ' ἧν καὶ τὴν συνήθη εὐχὴν τῆς Εἰσόδου· εἶτα τρεῖς ψάλλεται τὸ «Ἄρατε πύλκας . . . » μετὰ τοῦ «Τίς ἐστὶν οὗτος». Ταῦτα ἀναμνησκουν τὴν θριαμβευτικὴν εἴσοδον τοῦ Βασιλέως τῆς δόξης εἰς τὸν Ἄδην καὶ τὴν νίκην κατ' αὐτοῦ. Τούτων δὲ λεγομένων, σπραγίζει διὰ τῶν ἁγίων Λειψάνων τρεῖς τὴν Εἴσοδον, καὶ ἀνοιγομένων τῶν Πυλῶν εἰσέρχονται πάντες, ψαλλομένου τοῦ Τροπαρίου «Ὡς τοῦ ἁνω στερεώματος». Τότε κατατίθουσιν ὁ Ἀρχιερεὺς τὰ ἅγια Λείψανα εἰς τὴν ἐτοιμασθεῖσαν μικρὰν ἀργυρᾶν θήκην, ἐγχείων καὶ ἅγιον Μύρον, καὶ ἐντίθουσιν εἰς τὸν κίονα τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, ὅπου ἀσφαλίζεται ἐγχεομένης τῆς βρασθείσης πρότερον κηρομαστίχης (1). Προτάσσονται δὲ τῆς πράξεως ταύτης σύντομοι εὐχαί. Μετὰ ταῦτα ἐπιτίθεται ἡ τράπεζα ἐπὶ τοῦ κίονος, ὅτε καὶ ψάλλεται ὁ ὠραῖος ψαλμὸς (144) «Υψώσω σε ὁ Θεός μου . . . ». Μεθ' ὃ τελεῖται γονυκλισία μετὰ κατανυκτικωτάτης εὐχῆς, ἀναμνησκούσης τὴν εὐχὴν τοῦ Σολομῶντος ὅτε ἐτέλει τὰ Ἐγκαινία τοῦ Ναοῦ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἀνεγερθέντος τῷ Θεῷ.

Μετὰ ταῦτα ἄρχεται ἡ εὐπρέπτις τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, δι' ὃ καὶ ἐνδύεται τὸ Σάβανον ὁ Ἀρχιερεὺς, ἵνα καλύψῃ τὴν Ἀρχιερατικὴν στολὴν. Ἐν τῇ τελετῇ ταύτῃ καθαρίζεται ἡ ἁγία Τράπεζα, καὶ οἷονεὶ βαπτίζεται· διότι ἐπιχέων τὸ χλιαρὸν ὕδωρ (ἐκ τῶν ἀγγείων τοῦ Βαπτίσματος) λέγει «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς» κτλ. Εἶτα δὲ εὐ μόνον διὰ Ῥοδοστάμου (ἢ καὶ οἶνου) ἀποπλύνεται ἡ Τράπεζα, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ἁγίου Μύρου σπραγίζεται· ψάλλονται δὲ ἐπὶ ἐκάστης πράξεως κατάλληλοι ψαλμοὶ (ὁ 83 «Ὡς ἀγαπητὰ τὰ σκηνώματά σου». Ἐκ τοῦ 50 ἀπὸ τοῦ «Ῥαντιεὶς με» καὶ ἐφεξῆς. Ὁ 132 «Ἰδοὺ δὴ τί καλὸν») καὶ σύντομοι

(1) Ἡ κηρομαστίχη σύγκεται ἐκ κηροῦ (τοῦ ἐπικρατεστέρου), μαστίχης, Σμύρνης, Ἀλώης, Θυμαμάτος, Ῥετοίνης καὶ Λαδάνου. Προπαρασκευάζονται δὲ ταῦτα πρὶν ἄρξῃται ἡ Λιτανεία καὶ ἐπιτηρεῖ ὁ ὑπολειπόμενος ἱερεὺς ὁ τελῶν τὴν Προσκομιδὴν· διότι μέλλει μετὰ ταῦτα νὰ τελεσθῇ Λειτουργία. Αἱ λιτανεαὶ δὲ τῶν Ἐγκαινίων αἰῶνουν ἴσως κάλλιστα τὸν τύπον τῶν ἐπὶ Χρυσοστόμου λιτανειῶν καθόλου.

δοξολογία. Ἐπειτα περιδένεται ἡ ἁγία Τράπεζα διὰ τοῦ Κατασκήνιου, ὡς διὰ σαβάνου νεκρικοῦ (διότι παριστᾷ καὶ τὸν τάφον τοῦ Κυρίου), καὶ εἶτα ὡς ἐπὶ θρόνου τοῦ Κυρίου ἐραπλοῦται ἡ ἁγία ἐνδυτὴ (ἡ ἐπενδύτης), ψαλλομένων τῶν ψαλμῶν 131 «Μνήσθητι Κύριε τοῦ Δαβὶδ» καὶ τοῦ 92 «Ὁ Κύριος ἐθασίλευσεν, εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο». Μετὰ ταῦτα θυμιᾷ ὁ Ἀρχιερεὺς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ ὅλον τὸν Ναόν, ὅτε ἀλείφονται καὶ οἱ κίονες καὶ πετσοὶ τοῦ Ναοῦ (οἱ καὶ πιντοὶ λεγόμενοι) ἁγίῳ Μύρῳ, καὶ οὕτως ἀγιάζεται καὶ ὅλος ὁ Ναός. Ταῦτα πάντα ἐπισφραγίζουσιν εὐχαί, Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον, Τρισάγιον καὶ ἐκτενὴς δέησις. Ἰδίως δὲ ἐπισφραγίζει τὰ ἐγκαινία ἢ μετὰ ταῦτα εὐθὺς τελουμένη καὶ δι' ἡμερῶν ἑπτὰ καθ' ἑκάστην τελουμένη θεία Λειτουργία.

Σημειωτέον δὲ ὅτι πολλάκις ἀντικαθιστᾷ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν Ἀντιμήνσιον, ἀλλ' ὑπὸ ἀρχιερέως ἡγιατμένον καὶ φέρον ἅγια λείψανα. Ἀντιμήνσια λέγονται καὶ τὰ Εἰλητά, ἐφ' ὧν τελεῖται ἡ θεία Μυσταγωγία καὶ ὧν πολλὰ ἀγιάζονται ἐν τοῖς ἐγκαινίοις, ἵνα χρησιμεύσωσι διὰ τὰς Ἐκκλησίας. Σημειωτέον πρὸς τοῦτοις ὅτι ἡ τελετὴ τῶν ἐγκαινίων, ἢ μᾶλλον αἱ λιτανεῖαι αὐτῆς, ἐπανελαμβάνετο κατ' ἔτος κατὰ τὸν Συμεῶνα Θεσσαλονίκης ἐν τε Θεσσαλονίκῃ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Ἱεροσολύμοις.

2) *Παρακλητικοὶ Κανόνες καὶ μικρὸς Ἀγιασμός.* Ἐν πάσῃ ἀνάγκῃ τοῦ βίου ἐπιτελοῦνται Παρακλήσεις καὶ μάλιστα ὁ μικρὸς Ἀγιασμός.

Ἡ μὲν Παρακλήσις τελεῖται, ψαλλομένου ἑνὸς τῶν δύο Παρακλητικῶν Κανόνων, συνήθως τοῦ μικροῦ, ὅστις εἶναι πρῶτον Θεοσηρίκτου μοναχοῦ ἢ κατ' ἄλλους Θεοφάνους, ὁ δὲ μέγας εἶναι τοῦ Βασιλέως Δούκα τοῦ Λασκάρειος. Εἶδομεν δὲ ἄλλοτε ὅτι ψάλλονται ἐναλλάξ οἱ εἰρημένοι Κανόνες κατὰ τὰς νηστίμους ἡμέρας τοῦ Αὐγούστου μετὰ τὸν Ἑσπερινόν. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι μετὰ τὴν ἕκτην ᾠδὴν λέγεται Εὐαγγέλιον καὶ λέγεται ἡ παρακλήσις τῆς Λιτῆς, ἅπερ ὑποδεικνύουν τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει τάξιν τῶν Ἀκολουθιῶν.

Ὁ δὲ μικρὸς Ἀγιασμός, λεγόμενος οὕτως εἰς ἀντιδιαστολὴν ἀπὸ τοῦ μεγάλου Ἀγιασμοῦ τῶν Θεοφανίων, ἐπέχει τόπον τῆς Πα-

ρακλήσεως (αὐτὸς συνήθως κατ' οἶκον τελεῖται) καὶ καθαρισμοῦ· διότι φαίνεται ὅτι εἰσέχθη, ἵνα ἀντικαταστήσῃ τοὺς διὰ πυρὸς καὶ ὕδατος καθαρισμοὺς τῶν ἐθνικῶν, καὶ ἐντεῦθεν ἴσως ἡ κατὰ μῆνα τέλεις αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ· εἶδομεν δὲ ὅτι κατὰ Κουροπαλάτην ἐτελεῖτο κατὰ μῆνα καὶ ἐν τῷ Παλατίῳ Κωνσταντινουπόλεως. Λέγεται δὲ ὅτι τὰ τοῦ μικροῦ Ἀγιασμοῦ διέταξεν ἐν Συνόδῳ ὁ κλεινὸς Πατριάρχης Φώτιος.

3) *Νεκρώσιμος Ἀκολουθία*. Ἡ Ἀκολουθία αὕτη, δι' ἧς παραπέμπει πρὸς Κύριον μετὰ δεήσεων ἡ Ἐκκλησία τὸν μεταστάντα ἀπ' ἡμῶν ἀδελφόν, εἶναι ἁσματικὴ Λειτουργία, ἣτις συμπληροῖ, οὕτως εἰπεῖν, τὴν κοινωνίαν τῶν ἀρχάντων Μυστηρίων, ἅτινα μετεδόθησαν τῷ ἐκδημοῦντι πρὸς Κύριον ὡς ἐράδια ζωῆς αἰωνίου. Ὡς τὸ κιθονεὺς νήπιον βαπτίζεται πρῶτον καὶ ἔπειτα εἰς συμπλήρωσιν ἀναγινώσκονται αἱ εὐχαὶ καὶ συμπληροῦται ἡ Ἀκολουθία, οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ ψυχορραγοῦντος ἐπιτελεῖται ἡ κυριωτάτη πρᾶξις καὶ ἔπειτα ἐπιτελεῖται καὶ ἄλλη, οὕτως εἰπεῖν, Λειτουργία, δηλ. ἡ νεκρώσιμος Ἀκολουθία, ἣτις εἶναι ἀξιοσημεῖωτος καὶ διὰ τοῦτο, ὅτι εἶναι παράδειγμα Λειτουργίας ἐν Ὁρθρῳ. Εἶναι δὲ πολλοὶ νεκρώσιμοι Ἀκολουθίαι, ἡ συνήθης εἰς κοσμικοὺς, ἡ εἰς μοναχοὺς καὶ ἡ εἰς ἱερεῖς. Τούτων δὲ ἡ μὲν πρώτη τελεῖται νῦν συνήθως εἰς πάντας (μετὰ συντομιῶν καὶ εἰς τὰ νήπια)· τελοῦνται ὅμως καὶ αἱ ἄλλαι αἱ διεξοδικώτεραι πολλαχοῦ. Μάλιστα δὲ διεξοδικὴ εἶναι καὶ κατανοητικωτάτη ἡ τῶν ἱερέων· ταύτης χαρακτηριστικὸν εἶναι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦτο, ὅτι πέντε Ἀπόστολοι καὶ Εὐαγγέλια ἀναγινώσκονται.

Ἡ συνήθης νεκρώσιμος Ἀκολουθία εἰσάγεται καὶ ἐπισφραγίζεται διὰ τῆς μικρᾶς (ἣτις κατ' οἶκον καὶ πολλαχοῦ καὶ πολλάκις ἐπαναλαμβάνεται), τῆς συνισταμένης ἐκ τοῦ Τρισαγίου, τῶν Τραπάρων «Μετὰ πνευμάτων κτλ.» καὶ τῆς συντόμου συγχωρητικῆς εὐχῆς. Μετὰ ταῦτα ἐκφερομένου τοῦ νεκροῦ ψάλλεται ὁ Τρισάγιος ὕμνος, ἡ τῶν λιτανειῶν δοξολογία καὶ τῆς τῶν ἀγγέλων συνοδίας σύμβολον. Μετὰ ταῦτα παραλείπεται συνήθως ὁ 90 ψαλμὸς (α' Ὁ κατοικῶν ἐν βοήθειᾳ) καὶ ψάλλονται στίχοι τινὲς τοῦ Ἀμώμου (ψαλ. 118) καὶ τὰ ἀντικαθιστῶντα αὐτὸν Εὐλογη-

KINHTE BIBΛIOΘΗKH BEPOIAS

No 3

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.

Ἠθικῆς εἰσαγωγή.

Ὁρισμός, μέθοδος, ὠφέλεια.

§ 1.	Ὁρισμός.....	1
§ 2.	Μέθοδος.....	4
§ 3.	Ὁ.....	7

§ 4. Δι

Πε

ἀριθ. χρ.....

§ 5. 1

§ 6. 1

Ἡμερομηνία
ἐπιστροφῆς

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟΝ

§ 7.

3.

§ 9.

§ 10.

§ 11.

§ 12.

§ 13.

16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α.'

Περὶ θεοσεβείας.

§ 17.	Περιεχόμενον τοῦ κεφαλαίου τούτου.....	46
§ 18.	Περὶ πίστεως εἰς τὸν Θεόν.....	47
§ 19.	Περὶ ἐλπίδος εἰς τὸν Θεόν.....	54
§ 20.	Περὶ ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν.....	56
§ 21.	Περὶ ἐξωτερικῆς θεοσεβείας καὶ λατρείας.....	60

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β.'

Περὶ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης.

§ 22.	Τινὰ περὶ τῆς ἀγάπης ταύτης καθόλου.....	74
§ 23.	Περὶ φιλανθρωπίας, ἥτοι δικαιοσύνης καὶ φιλαδελφίας.....	77
§ 24.	Περὶ τῆς ἀγάπης καὶ δικαιοσύνης ἐν ταῖς διαφοροῖς κοινωνικαῖς σχέσεσιν.....	90
§ 25.	Περὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀγάπης.....	104

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.'

Περὶ τῆς πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπης.

§ 26.	Συνάρθεια καὶ περιεχόμενον τοῦ κεφαλαίου τούτου.....	1
§ 27.	Περὶ αὐτοτιμῆς καὶ περὶ αὐτοαγάπης καθόλου.....	11
§ 28.	Περὶ τῆς πρὸς τὸ σῶμα ἡμῶν ἀγάπης.....	119
§ 29.	Περὶ τῆς πρὸς τὴν ψυχὴν ἡμῶν ἀγάπης.....	122

Λειτουργικῆς εἰσαγωγῆς.

§ 1.	Ὅρισμός.....	129
§ 2.	Πηγαὶ καὶ βοηθήματα.....	129
§ 3.	Μέθοδος καὶ ὠφέλεια.....	

ΒΙΒΛΙΟΝ Α'

Τὰ περὶ τὴν Λειτουργίαν.

§ 4.	Περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τούτου.....	1
------	--------------------------------------	---

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

[illegible]

200

ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

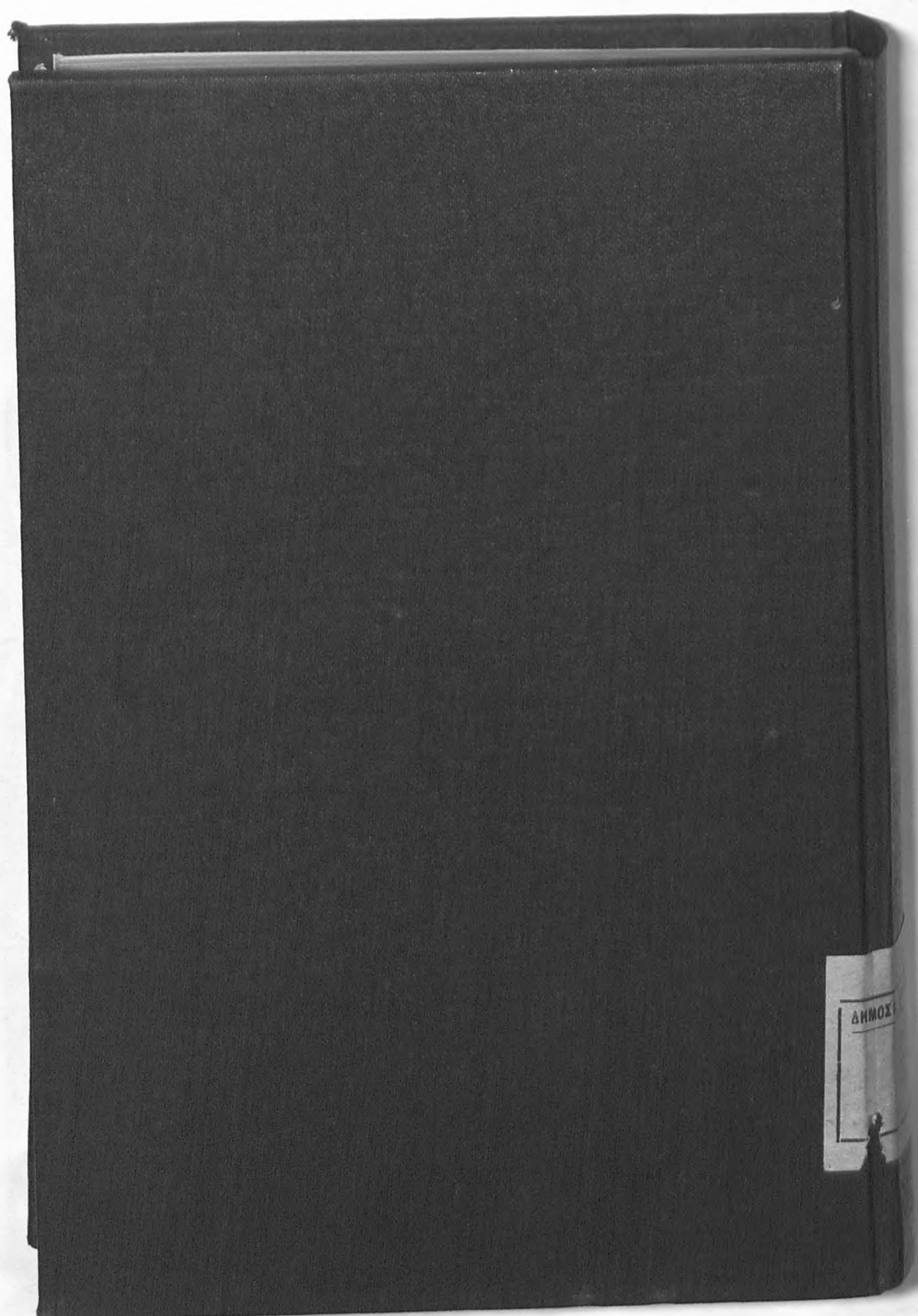
αριθ. χρ. 78-10

Ημερομηνία
επιστροφής

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας